

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

FRANCISCO JAVIER GARCÍA BÓVEDA

Πτυχιούχος της Κλασσικής Φιλολογίας (Universidad de Salamanca)

ΠΑΘΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2007

Η παράσταση του εξωφύλλου:

Τριώδιον Ψυχωφελέστατον, Τυπογραφείο του Νικολάου του Σάρου, Βενετία 1762. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Αθήνα).

FRANCISCO JAVIER GARCÍA BÓVEDA

Πτυχιούχος της Κλασσικής Φιλολογίας (Universidad de Salamanca)

**ΠΑΘΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ BYZANTINΗΣ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλολογίας

Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών

Εξεταστική Επιτροπή

Β. Κατσαρός, καθηγητής της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α. Π. Θ., επιβλέπων

Σ. Κοτζάμπαση, καθηγήτρια της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α. Π. Θ., μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Ι. Πολέμης, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Δ. Χρηστίδης, καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α. Π. Θ.

Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, αναπληρώτρια καθηγήτρια της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α. Π. Θ.

Π. Σκαλτσής, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας του Α. Π. Θ.

Μ. Αυγερινού-Τζιώγα, λέκτορας της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α. Π. Θ.

© Francisco Javier García Bóveda

© Α. Π. Θ.

Πάθος και Ανάστασις: ιστορική εξέλιξη της βυζαντινής υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου

ISBN

“Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως” (Ν. 5343/1932, άρθρο 2002, παρ. 2)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλω να εκφράσω τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελληνικής Δημοκρατίας, χάρη στην ευγενική χορηγία του οποίου εκπονήθηκε και εκτυπώθηκε η παρούσα διδακτορική διατριβή.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον επόπτη της διατριβής μου, καθηγητή Βασίλη Κατσαρό, και στα υπόλοιπα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, την καθηγήτρια Σοφία Κοτζάμπαση και τον αναπληρωτή καθηγητή Ιωάννη Πολέμη, στην καθηγήτρια Σουλτάνα Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, και στους καθηγητές, τους φοιτητές και το προσωπικό της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τη βοήθεια και φιλοξενία που μου προσέφεραν καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου στην Ελλάδα.

Ιδιαίτερα πρέπει να ευχαριστήσω τον Έξαρχο και Καθηγούμενο της Ιεράς Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Κρυπτοφέρρης, πανοσιολογιότατο αρχιμανδρίτη κ. Αιμιλιανό, και τη συνοδεία του, οι οποίοι με φιλοξένησαν στη μονή τους, μου επέτρεψαν να γνωρίσω από κοντά την ιταλοβυζαντινή λειτουργική παράδοση και με εφοδίασαν με πολύτιμο υλικό. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω το Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών Θεσσαλονίκης και το προσωπικό του για την πρόθυμη εξυπηρέτησή μου.

Ευχαριστώ, τέλος, τους γονείς μου στην Ισπανία, οι οποίοι με στήριζαν σε όλη τη δύσκολη προσπάθειά μου μακριά από την πατρίδα, και όσους σε όλα αυτά τα χρόνια στην Ελλάδα με τίμησαν με την ειλικρινή τους φιλία.

Πάσχα 2007

F. J. GARCÍA BÓVEDA

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΕΡΓΩΝ, ΣΕΙΡΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ.....	7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΚΕΦ. Α΄. ΟΙ ΠΗΓΕΣ.....	55
1. ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	55
1. 1. Οδοιπορικά.....	55
1. 2. Αρμενικό Αναγωγσμάταριον.....	57
1. 3. Γεωργιανό Κανονάριον.....	58
1. 4. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	60
2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	69
2. 1. Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας.....	69
2. 2. Κοντακάρια.....	75
2. 3. Μη λειτουργικές πηγές.....	78
3. ΣΤΟΥΔΙΤΙΚΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	79
3. 1. Κανονάριον του Σιναϊτικού κώδικα 150.....	80

3. 2. Υποτύπωσης της Μονής Στουδίου.....	80
3. 3. Διατύπωσης του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη.....	81
3. 4. Τυπικόν της Μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.....	82
3. 5. Τυπικόν της Ευεργέτιδος.....	82
3. 6. Συναξάριον του Αγίου Γεωργίου Mtatsmindeli.....	83
3. 7. Ιταλοβυζαντινά τυπικά.....	85
3. 8. Άλλες στουδιτικές λειτουργικές πηγές.....	90
 4. ΣΑΒΑΪΤΙΚΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	 96
4. 1. Ιεροσολυμιτική οικογένεια.....	97
4. 2. Ιεροσολυμο-κωνσταντινοπολιτική οικογένεια.....	98
4. 3. Σιναΐτική οικογένεια.....	99
4. 4. Τραπεζούντια οικογένεια.....	100
4. 5. Σερβο-βουλγαρική οικογένεια.....	101
4. 6. Πατμιακά σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα.....	101
4. 7. Μεταγενέστερα αθωνικά τυπικά.....	102
4. 8. Άλλα σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα.....	102
4. 9. Έντυπα λειτουργικά βιβλία.....	105
 ΚΕΦ. Β΄. Η ΠΡΩΙΜΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ ΣΤΙΣ ΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ.....	 109
1. ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ (ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ).....	109
1. 1. Δευτέρα, Τρίτη και Τετάρτη της Μεγάλης Εβδομάδας.....	111

1. 2. Μεγάλη Πέμπτη.....	114
1. 3. Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης.....	118
1. 4. Μεγάλη Παρασκευή.....	129
1. 5. Μέγα Σάββατο.....	135
1. 6. Κυριακή του Πάσχα και Διακαινήσιμος Εβδομάδα.....	139
1. 7. Θεματολογία.....	143
 2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (ΜΕΓΑΛΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑ).....	145
 2. 1. Ύμνοι του Όρθρου.....	145
2. 2. Ύμνοι της Τριτοέκτης.....	148
2. 3. Ύμνοι του Λυχγικού.....	150
2. 4. Ύμνοι των υπόλοιπων ακολουθιών.....	150
2. 5. Θεματολογία.....	155
 3. ΑΛΛΗΛΟΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ.....	157
 ΚΕΦ. Γ΄. Η ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ ΣΤΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ: ΕΝΤΥΠΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	161
 1. ΜΕΓΑΛΗ ΔΕΥΤΕΡΑ.....	163
 1. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον.....	163
1. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	165
1. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	168
 2. ΜΕΓΑΛΗ ΤΡΙΤΗ.....	172

2. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον.....	172
2. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	174
2. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	177
3. ΜΕΓΑΛΗ ΤΕΤΑΡΤΗ.....	181
3. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον.....	181
3. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	183
3. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	187
4. ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΜΠΤΗ.....	191
4. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον.....	191
4. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	194
4. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	199
5. ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ.....	208
5. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον (Ακολουθία του Όρθρου).....	208
5. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως (Ακολουθία του Όρθρου).....	213
5. 3. Άλλα χειρόγραφα (Ακολουθία του Όρθρου).....	217
5. 4. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον (Ακολουθία των Ωρών).....	224
5. 5. Τυπικόν της Αναστάσεως (Ακολουθία των Ωρών).....	231
5. 6. Άλλα χειρόγραφα (Ακολουθία των Ωρών).....	232
5. 7. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον (Ακολουθία του Εσπερινού).....	236
5. 8. Τυπικόν της Αναστάσεως (Ακολουθία του Εσπερινού).....	238

5. 9. Άλλα χειρόγραφα (Ακολουθία του Εσπερινού).....	239
6. ΜΕΓΑ ΣΑΒΒΑΤΟ.....	242
4. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον.....	242
4. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	246
4. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	250
7. ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ.....	252
7. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	252
7. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	256
7. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	258
8. ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	264
8. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	264
8. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	266
8. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	267
9. ΤΡΙΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	269
9. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	269
9. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	270
9. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	271
10. ΤΕΤΑΡΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	273

10. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	273
10. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	274
10. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	275
11. ΠΕΜΠΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	276
11. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	276
11. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	277
11. 3. Άλλα χειρόγραφα.	278
12. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	279
12. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	279
12. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	281
12. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	282
13. ΣΑΒΒΑΤΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	283
13. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον.....	283
13. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως.....	284
13. 3. Άλλα χειρόγραφα.....	286

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ

ΚΕΦ. Α΄. ΤΑ ΚΟΝΤΑΚΙΑ ΚΑΙ Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΤ΄ ΚΑΙ Ζ΄ ΑΙΩΝΑ.....	291
1. ΜΕΓΑΛΗ ΔΕΥΤΕΡΑ.....	293
2. ΜΕΓΑΛΗ ΤΡΙΤΗ.....	296

3. ΜΕΓΑΛΗ ΤΕΤΑΡΤΗ.....	301
4. ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΜΠΤΗ.....	304
5. ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ.....	313
6. ΜΕΓΑ ΣΑΒΒΑΤΟ.....	320
7. ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ.....	322
8. ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	337
9. ΤΡΙΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	338
10. ΤΕΤΑΡΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	340
11. ΠΕΜΠΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	341
12. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	342
13. ΣΑΒΒΑΤΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ.....	343
 ΚΕΦ. Β΄. ΚΑΝΟΝΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΟΓΡΑΦΟΙ.....	345
 1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ.....	346
1.1. Τριώδιον του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων.....	351
1.2. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας.....	353
1.3. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Τρίτης.....	355
1.4. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Τετάρτης.....	357
1.5. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης.....	359
1.6. Τετραώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής.....	363
1.7. Κανών της Κυριακής του Πάσχα.....	366
 2. ΚΟΣΜΑΣ ΜΕΛΩΔΟΣ.....	368
2.1. Τριώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας.....	370

2.2. Διώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης.....	371
2.3. Τριώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Τετάρτης.....	371
2.4. Κανών του Όρθρου της Μεγάλης Πέμπτης.....	372
2.5. Τριώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Παρασκευής.....	374
3. ΚΑΝΩΝ ΤΟΥ ΟΡΘΡΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ.....	376
4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ.....	380
4. 1. Κανών του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα.....	382
5. ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ.....	388
5.1. Κανών του Μεγάλου Σαββάτου.....	390
5. 2. Κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου.....	391
6. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ.....	393
6. 1. Τριώδιον της Μεγάλης Δευτέρας.....	396
6. 2. Τριώδιον της Μεγάλης Τρίτης.....	397
6. 3. Τριώδιον της Μεγάλης Τετάρτης.....	398
6. 4. Τριώδιον της Μεγάλης Πέμπτης.....	399
6. 5. Τριώδιον της Μεγάλης Παρασκευής.....	400
6. 6. Κανών του Μεγάλου Σαββάτου.....	402
6. 7. Κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου.....	404
6. 8. Κανών της Τρίτης της Διακαινησίμου.....	406
6. 9. Κανών της Τετάρτης της Διακαινησίμου.....	408
6. 10. Κανών της Πέμπτης της Διακαινησίμου.....	410

6. 11. Κανών της Παρασκευής της Διακαινησίμου.....	411
6. 12. Κανών του Σαββάτου της Διακαινησίμου.....	413
7. ΙΩΣΗΦ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.....	415
7. 1. Κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου.....	418
7. 2. Κανών της Τρίτης της Διακαινησίμου.....	420
7. 3. Κανών της Τετάρτης της Διακαινησίμου.....	421
7. 4. Κανών της Πέμπτης της Διακαινησίμου.....	423
7. 5. Κανών της Παρασκευής της Διακαινησίμου.....	425
7. 6. Κανών του Σαββάτου της Διακαινησίμου.....	427
8. ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΞ.....	429
8. 1. Κανών της Κυριακής του Πάσχα.....	431
9. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ.....	433
9. 1. Κανών του Σαββάτου της Διακαινησίμου.....	434
10. ΙΩΣΗΦ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΣ.....	437
10. 1. Κανών της Μεγάλης Δευτέρας.....	439
10. 2. Κανών της Μεγάλης Τρίτης.....	442
10. 3. Κανών της Μεγάλης Τετάρτης.....	444
11. ΚΑΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΤΑΥΡΩΣΙΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ.....	446

12. ΚΑΝΩΝ ΕΙΣ ΤΑ ΑΓΙΑ ΠΑΘΗ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ.....	450
---	-----

13. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ.....	453
--	-----

13. 1. Κανών της Ζωοδόχου Πηγής του Όρθρου της Παρασκευής της Διακαινησίμου.....	453
--	-----

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΚΕΦ. Α΄. Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΗΝΟΣ.....	457
----------------------------------	-----

1. Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ.....	461
---------------------------------	-----

2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ.....	471
---	-----

3. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ.....	474
---	-----

4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ.....	477
--	-----

5. ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ.....	480
--------------------------------	-----

6. ΤΟ ΕΙΔΟΣ ΤΩΝ ΕΓΚΩΜΙΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ.....	504
--	-----

ΚΕΦ. Β΄. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ	507
---	-----

1. Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ.....	508
--	-----

2. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ.....	510
-----------------------------------	-----

3. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ.....	518
---	-----

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-SUMMARY	531
------------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η βυζαντινή υμνογραφία είναι μία ποίηση με σχεδόν πάντοτε μουσική επένδυση η οποία γεννιέται και αναπτύσσεται στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, εξυπηρετεί τις λειτουργικές ανάγκες της Εκκλησίας και χρησιμοποιεί ως γλωσσικό όργανο τα ελληνικά, με κύρια γλωσσικά πρότυπα τη γλώσσα της μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης των Ο΄, των ιερών συγγραφέων της Καινής Διαθήκης, των Πατέρων της Εκκλησίας και της θείας λατρείας των χριστιανικών κοινοτήτων.

Για τον αείμνηστο Βρετανό βυζαντινολόγο Sir Steven Runciman (1903-2000) μόνο στις εκφράσεις της μυστικής ευλάβειας, στη θρησκευτική τέχνη και στη θρησκευτική ποίηση ο βυζαντινός πολιτισμός έχει ένα αναμφισβήτητο μεγαλείο¹. Πολλοί θεωρούν ακόμα, όχι δίχως φανερή δόση υπερβολής, την ποίηση αυτή το μόνο μεγάλο επίτευγμα της μεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας². Η υμνογραφία αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τα πλέον εύφορα εδάφη της βυζαντινής γραμματείας, και ίσως εκείνο όπου, σε αντίθεση ακόμα με τη βυζαντινή προσωπική θρησκευτική ποίηση, μία ποίηση δίχως μουσική κατά το πλείστον επένδυση που συνήθως επιμένει στα γλωσσικά πρότυπα και τα προσωδιακά μέτρα της αρχαιότητας, η ρήξη, ιδεολογική και όχι μόνο, με την κληρονομιά του αρχαίου κόσμου είναι πλέον ριζική. Η ιδεολογική τομή για την οποία γίνεται λόγος είναι έκδηλη, π. χ., στον οίκο ιζ΄ (ρ) του Ακαθίστου Ύμνου, όπου ο χριστιανός ποιητής, απευθυνόμενος στο πρόσωπο της Υπεραγίας Θεοτόκου, αναφωνεί μεταξύ άλλων: *χαίρε, ὅτι ἐμωράνθησαν οἱ δεινοὶ συζητηταί· χαίρε, ὅτι ἐμαράνθησαν οἱ τῶν μύθων ποιηταί*³.

---

¹ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 1.

² MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, XIV.

³ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 145.

Η διδακτορική μας διατριβή αποτελεί την πρώτη μάλλον προσπάθεια συστηματικής καταγραφής της ιστορικής εξέλιξης της βυζαντινής υμνογραφίας της Εβδομάδας των Παθών και της Εβδομάδας του Πάσχα (από τη Μεγάλη Δευτέρα μέχρι και το Σάββατο της Διακαινησίμου), καθώς οι μέχρι σήμερα σχετικές μελέτες, όπως εκείνες, π. χ., των Θ. Ε. Δετοράκη⁴, Σ. Ευστρατιάδη⁵, Ιωακείμ Ιβηρίτου⁶, Θ. Ξύδη⁷, Παγκρατίου Ιβηρίτου⁸, Ε. Παντελάκη⁹, Ε. Ι. Τωμαδάκη¹⁰, Π. Χρήστου¹¹ και Α. Labate¹², έχουν μάλλον αποσπασματικό χαρακτήρα. Στην ίδια αυτή κατηγορία ανήκει και η ακόμα αδημοσίευτη μεταπτυχιακή μας εργασία, *El Έπιτάφιος Θρήνος (τὰ ἐγκώμια) y sus problemas*, η οποία υποβλήθηκε και εγκρίθηκε στο Τμήμα Κλασσικής Φιλολογίας της Σχολής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Σαλαμάγκας (Universidad de Salamanca) τον Μάιο του 2001.

Η επιλογή της υμνογραφίας αυτής έγινε με κύριο κριτήριο τον πλούτο και την ποικιλία των διασωσμένων μαρτυριών, αλλά και την αναμφισβήτητη ποιότητα και το λυρικό ύψος της ποιητικής παραγωγής για τις δύο αυτές λειτουργικές περιόδους γύρω από το Άγιον Πάσχα, το οποίο αποτελεί το επίκεντρο και την κορυφή της λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας και τον άξονα εκείνο γύρω από το οποίο στρέφεται και αρθρώνεται ολόκληρο το λειτουργικό της έτος¹³.

---

⁴ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Άνέκδοτα μεγαλυνάρια*.

⁵ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Η Άκολουθία του Μεγάλου Σαββάτου*.

⁶ ΙΩΑΚΕΙΜ ΙΒΗΡΙΤΗΣ, *Ο Έπιτάφιος Θρήνος*.

⁷ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια και Όρθρος των Παθών και της Αναστάσεως*.

⁸ ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ, *Άκολουθία Μεγάλου Σαββάτου*.

⁹ ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Νέα ἐγκώμια του Έπιταφίου*.

¹⁰ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Άσματα του Τριωδίου*.

¹¹ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Το έργο*.

¹² LABATE, *Cinque inni*.

¹³ Βλ. *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 864-871, X, 114-117, II, 590-634, και IV, 1137-1138, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 943, και I, 670, DMITRIEVSKII, *Bogosluženie*, TALLEY, *Liturgical Year*, 1-77, BERTONIERE, *Historical development*, και ARRANZ, *Les sacraments και Rites d'incorporation*.

Το πόνημά μας θέλει ακόμα να συμβάλλει στη μελέτη των πολιτιστικών σχέσεων κέντρου και περιφέρειας στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τη χριστεπώνυμο καινή πολιτεία, όπως την αποκαλούν οι ίδιοι οι βυζαντινοί υμνογράφοι¹⁴, και των πνευματικών ανταλλαγών των διάφορων λαών της αυτοκρατορίας μεταξύ τους αλλά και με άλλους χριστιανικούς λαούς που βρίσκονται σε άμεση ή έμμεση επαφή με την Κωνσταντινούπολη, από το λατινόφωνο δυτικό τμήμα της γηραιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τα για ολόκληρους αιώνες βυζαντινά θέματα της Καλαβρίας και της Σικελίας έως τη μακρινή Ιβηρία του Καυκάσου και από τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο μέχρι τις χώρες των εκχριστιανισθέντων υπό των βυζαντινών ιεραποστόλων Σλάβων¹⁵.

Η έρευνά μας βάδισε πάνω σε δύο άξονες, εκείνους της διαχρονίας (από τα τέλη του 8^{ου} αι. έως τις αρχές του 18^{ου} αι., περίπου) και της συγχρονίας (διάφορα υμνογραφικά είδη και παραδόσεις).

Στη μελέτη μας εξετάσαμε διάφορες τοπικές λειτουργικές και υμνογραφικές παραδόσεις (Ιεροσόλυμα, Κωνσταντινούπολη, Μονή Στουδίου, Λαύρα του Αγίου Σάββα, Κάτω Ιταλία, Γεωργία, Άγιον Όρος, Μονή Σινά, Σλαβικός κόσμος) και κατεβάλαμε σημαντικές προσπάθειες ώστε να αποσαφηνιστούν οι μεταξύ τους σχέσεις. Για την επίτευξη του στόχου αυτού προσπαθήσαμε να εφαρμόσουμε στον τομέα της υμνογραφίας τις μεθόδους των ιστορικών και συγκριτικών λειτουργικών σποδών, στην πρόοδο των οποίων τόσο αποτελεσματικά συνέβαλαν με τις μελέτες τους, μεταξύ άλλων, οι Ε. Αντωνιάδης, Μ.

---

¹⁴ Βλ., π. χ., το απολυτίκιον (*καὶ τὸ σὸν φυλάττων διὰ τοῦ Σταυροῦ σου πολίτευμα*) και το κοντάκιον (*τῇ ἐπωνύμῳ σου καινῇ πολιτείᾳ*) της εορτής της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (*Μηνάιον Σεπτεμβρίου*, 234 και 238, αντιστοίχως) και το κοντάκιον (*εἰρήνευσον ἐν πολέμοις τὸ πολίτευμα*) της εορτής της Υπαπαντής (*Μηνάιον Φεβρουαρίου*, 35).

¹⁵ Βλ., π. χ., OBOLENSKY, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, AHRWEILER-LAIOU, *Studies on Internal Diaspora*, MCCORMICK, *Italo-Byzantine Identity*, GORSOIAN, *The problem of Armenian Integration*, MANGO, *The Oxford History of Byzantium*, FOSS, *Life in City & Country*, SHEPARD, *Byzantine Missions*, και HOFFMAN-MONCHIZADEH, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie*.

Arranz, D. Baldi, A. Baumstark, V. N. Benešević, F. E. Brightman, F. C. Conybeare, I. H. Dalmais, F. Férotin, S. Janeras, K. Kekelidze, J. Mateos, E. Mercenier, A. Renoux, R. Taft, M. Tarchnišvili, J. B. Thibaut, Π. Τρεμπέλας, ο Αρχιμανδρίτης Κάλλιστος (Α. Στρατήγιος), και ο αείμνηστος ομότιμος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ιωάννης Μ. Φουντούλης (Μυτιλήνη 1927-Θεσσαλονίκη 26 Ιανουαρίου 2007), στον οποίο θα θέλαμε εδώ να αποτίσουμε τον οφειλόμενο φόρο τιμής. Κατά τα τελευταία κυρίως χρόνια η ιστορική και η συγκριτική λειτουργική έχουν αποφέρει εντυπωσιακά επιτεύγματα στη μελέτη των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα, όπως διαπιστώνουμε στα έργα των G. Betonière¹⁶, S. Janeras¹⁷ και R. F. Taft¹⁸.

Στη διατριβή μας αξιοποιήσαμε επίσης τις σημαντικές συμβολές στη μελέτη του γνωστικού μας αντικειμένου από άλλους επιστημονικούς χώρους, όπως εκείνους της παλαιογραφίας και της μουσικολογίας. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε μόνο εκείνες των M. Black¹⁹, E. Follieri και O. Strunk²⁰, C. Hoeg, H. J. W. Tyllyard και E. Wellesz²¹, R. Jakobson²² και G. Wolfram²³.

Μετά τον πρόλογο της διδακτορικής μας διατριβής και το σχετικό βιβλιογραφικό υπόμνημα ακολουθεί το κύριο σώμα της μελέτης μας, το οποίο χωρίσαμε σε τρία μέρη.

Στο πρώτο μέρος της διατριβής μας ασχολούμαστε με τις πηγές για την έρευνα του γνωστικού μας αντικειμένου και με την υμνογραφία της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου στις λειτουργικές παραδόσεις των Εκκλησιών των

---

¹⁶ BERTONIERE, *Historical development*.

¹⁷ JANERAS, *Les vespres* και *Le Vendredi-Saint*.

¹⁸ TAFT, *A Tale of Two Cities* και *In the bridesgroom's absence*.

¹⁹ BLACK, *Palestinian Horologion*.

²⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum* και STRUNK, *Byzantine Office, Notation* και *Specimena*.

²¹ HOEG-TILLYARD-WELLESZ, *Sticherarium*.

²² JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*.

²³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*.

Ιεροσολύμων και της Κωνσταντινούπολης και στις μοναστικές λειτουργικές παραδόσεις που σχηματίστηκαν γύρω από τη Λαύρα του Αγίου Σάββα και τη Μονή Στουδίου.

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους εξετάζουμε τις διάφορες πηγές για τη μελέτη της υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας του Πάσχα και τις κατατάσσουμε σε παραδόσεις (ιεροσολυμιτική, κωνσταντινοπολιτική, στουδιτική και σαββαϊτική).

Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αναλύουμε την πρώιμη υμνογραφία της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου στις λεγόμενες ασματικές ακολουθίες των καθεδρικών ναών της Αναστάσεως Ιεροσολύμων (Οδοιπορικό της Ηγερίας, Αρμενικό Αναγνωσματάριον, Γεωργιανό Κανονάριον και Γεωργιανό Τροπολόγιον ή *Iadgari*) και της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας).

Στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους μελετάμε την υμνογραφία της λεγομένης μοναστικής ακολουθίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου και την ιστορική εξέλιξή της έτσι όπως αυτή καταγράφεται στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία (Τριώδιον, Πεντηκοστάριον, Τυπικόν), στο λεγόμενο Τυπικόν της Αναστάσεως και στα διάφορα χειρόγραφα της στουδιτικής και της σαββαϊτικής παράδοσης.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής μας είναι αφιερωμένο στα δύο μεγάλα είδη της βυζαντινής λειτουργικής ποίησης, το κοντάκιον και τον κανόνα, τα οποία ταυτίζονται με τις δύο χρυσές περιόδους της βυζαντινής υμνογραφίας και συσχετίζονται με δύο διαφορετικές λειτουργικές παραδόσεις (κωνσταντινουπολιτική και μοναστική, αντιστοίχως), και στους δημιουργούς τους.

Στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους μελετάμε τα κοντάκια για τη Μεγάλη Εβδομάδα και για την Εβδομάδα του Πάσχα, τα οποία απαντώνται κυρίως στα χειρόγραφα κοντακάρια, στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία και στο Τυπικόν της Αναστάσεως.

Το δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους είναι αφιερωμένο στους κανόνες για τις ίδιες λειτουργικές περιόδους και στους κανονογράφους, οι οποίοι συνήθως συσχετίζονται με κάποια από τις μεγάλες υμνογραφικές σχολές της Λαύρας του Αγίου Σάββα, της Μονής Στουδίου και της Κάτω Ιταλίας και όχι σπάνια καλλιεργούν και άλλα υμνογραφικά είδη (βλ. τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της διατριβής μας).

Στο τρίτο μέρος της διατριβής μας μελετάμε την υμνογραφία της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου της εποχής των Παλαιολόγων.

Στο πρώτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους αναλύουμε τον Επιτάφιο Θρήνο, γνωστό επίσης ως εγκώμια ή μεγαλυνάρια του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, ο οποίος θεωρείται από την πλειονότητα των μελετητών έργο της Παλαιολόγειας περιόδου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους εξετάζουμε την ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγής του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (ακμή δεύτερο ήμισυ του ιγ' αι. και τρεις πρώτες δεκαετίες του ιδ' αι.), η οποία συμπεριλαμβάνεται στην ακολουθία της Παρασκευής της Διακαινησίμου σε σχεδόν όλες τις εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου.

Ακολουθεί, τέλος, μία περίληψη στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα όπου συνοψίζουμε το περιεχόμενο της διδακτορικής διατριβής μας και συγκεντρώνουμε τα κύρια συμπεράσματα της έρευνάς μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΕΡΓΩΝ, ΣΕΙΡΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΑΓΑΠΙΟΣ Αγιορείτης, *Θεοτοκάριον* = ΑΓΑΠΙΟΣ Αγιορείτης, *Θεοτοκάριον ωραιότατον καὶ χαρμόσυνον παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ...παρὰ Ἰωάννη Βίκτωρι Σαβιῶνι*, Βενετία 1643.

AB = *Analecta Bollandiana* (Βρυξέλλες).

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Το γενεαλογικόν δένδρον των Καβασίλων* = Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, “Το γενεαλογικόν δένδρον της οικογενείας των Καβασίλων”, *Μακεδονικά* 17 (1977), 367-396.

Ἀνθολόγιον, *Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης* = Ἀνθολόγιον τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, *Ιερά Μονή της Κρυπτοφέρρης*, I-IV, Ρώμη 1980.

ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ τύπου* = Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερομηνικῆς προσευχῆς*, Αθήνα 1951.

ΑΡΚΑΔΙΟΣ, *Θεΐαι κατηχήσεις* = ΑΡΚΑΔΙΟΣ Βατοπεδινός, “Αἱ ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Εἰρήνης κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν τελούμεναι «θεΐαι κατηχήσεις»”, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 382-387.

ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν* = Γ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας...*, Κωνσταντινούπολη 1888 (ανατύπωση, εκδοτικός οἶκος Μιχ. Σαλίβερου, Αθήνα).

ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου* = Ε. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς: φιλογολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι*, Αθήνα 1966.

ΓΑΖΗ, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών* = Ε. ΓΑΖΗ, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών. Μία γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*, Αθήνα 2004².

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μακαριστάρια* = Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, “Ἀνέκδοτα μακαριστάρια εἰς τοὺς ἁγίους Δέκα μάρτυρας τῆς Κρήτης”, *Πεπραγμένα Γ’ Διεθνούς Κρητολογικῆς Συνεδρίου*, II, 1974, 49-63.

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια* = Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, “Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια τοῦ Μεγάλου Σαββάτου”, *ΕΕΒΣ* 47 (1987), 221-246.

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* = Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις*, Ἡράκλειο 1997 (*Βυζαντινὴ Θρησκευτικὴ ποίηση καὶ Ὑμνογραφία*, Ρέθυμνο 1997²).

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία* = Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, II, Ἡράκλειο Κρήτης 2003.

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Κοσμάς ὁ Μελωδός* = Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργοι*, (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28), Θεσσαλονίκη 1979.

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες στὴν Ὑμνογραφία* = Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, “Οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες στὴν Ὑμνογραφία”, *Ο Ἅγιος καὶ ὁ Μάρτυς στὴ ζωὴ τῆς Εκκλησίας. Εἰσηγήσεις IB’ Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας*, Αθήνα 1994, 203-215.

Δίπτυχα, Αποστολικὴ Διακονία = *Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Αποστολικὴ Διακονία τῆς Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1997.

ΕΕΒΣ = *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (Αθήνα).

ΕΝΙΑΣΛΕΙΔΟΥ, *Ἡ Ἀκάθιστος εἰς τὴν Θεοτόκον* = Χ. Μ. ΕΝΙΑΣΛΕΙΔΟΥ, *Ἡ Ἀκάθιστος εἰς τὴν Θεοτόκον ὑμνωδία ἢ ἡ ψαλμωδία τῶν χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου*, II, Θεσσαλονίκη 1967.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἀνδρέας ὁ Κρήτης* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Ἀνδρέας ὁ Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης”, *Νέα Σιών* 29 (1934), 673-688.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἅγιος Βαρνάβας* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἅγιος Βαρνάβας* 4 (1932), 128-133, και 6 (1934), 83-94.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1 (1917), 31-39.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον* (Αγειοριτική Βιβλιοθήκη 9), Chennevières-sur-Marne 1932.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου”, *Νέα Σιών* 32 (1937), 16-23, 145-152, 209-226, 273-288, 337-353, 465-480 και 529-545, και 33 (1938), 19-28, 370-377 και 433-452.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοτοκᾶριον* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοτοκᾶριον*, I (Μνημεῖα Αγιολογικά 7-8), Chennevières-sur-Marne 1931.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοφάνης ὁ Γραπτός* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Θεοφάνης ὁ Γραπτός”, *Νέα Σιών* 31 (1936), 339-344, 403-416, 467-478, 525-540 και 666-673, 32 (1937), 81-96, 187-195, 252-259, 401-408 και 569-579, και 33 (1938), 317-322, 516-523 και 618-623.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κασσιανὴ ἡ Μελωδός* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Κασσιανὴ ἡ Μελωδός”, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 31 (1932), 97-99.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ὁ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Ὁ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης”, *Μακεδονικά* 2 (1941-1942), 25-88.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος ὁ Αὐτωρειανός”, *Ἑλληνικά* 1 (1928), 78-94.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδὸς* = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Ῥωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα”, *ΕΕΒΣ* 15 (1939), 182-265.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Συμεὼν Λογοθέτης ὁ Μεταφραστής* = ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, “Συμεὼν Λογοθέτης ὁ Μεταφραστής”, *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 47-65.

Εὐχολόγιον, Ἀστήρ = *Εὐχολόγιον τὸ μέγα...*, Ἀστήρ, Αθήνα 1986³.

Εὐχολόγιον, Ρώμη = *Εὐχολόγιον τὸ μέγα...*, Ρώμη 1873.

Εὐχολόγιον, Φοῖνιξ = *Εὐχολόγιον τὸ μέγα... ἔκδοσις δευτέρα, σπουδὴ καὶ ἐπιστάσις Σπυρίδωνος ἱερομονι. Ζερβού, Φοῖνιξ, Βενετία, 1862².*

Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα = *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα*, I-XII, Αθήνα 1962-1968.

ΙΩΑΚΕΙΜ Ιβηρίτης, *Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος* = ΙΩΑΚΕΙΜ Ιβηρίτης, “Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος. Τὸ δράμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ”, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 7 (1923;), 128-134.

ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, *Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον ζ' αἰῶνος* = Ἀρχιμανδρίτης ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ (ΜΗΛΙΑΡΑΣ), “Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον τοῦ ζ' αἰῶνος”, *Νέα Σιών* 11 (1914), 49-59, 202-241 καὶ 310-342.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Ευαγγέλια* = Ι. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα. Α΄. Απόκρυφα Ευαγγέλια* (Βιβλική Βιβλιοθήκη 13), Θεσσαλονίκη 2001².

ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή* = Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα 1982.

ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση* = Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 2003.

ΚΟΡΑΚΙΔΗΣ, *Τὰ περὶ Ῥωμανοῦ μελετήματα* = Α. Σ. ΚΟΡΑΚΙΔΗΣ, *Τὰ περὶ Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 2002.

ΚΟΡΡΕΣ, *Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας* = Θ. ΚΟΡΡΕΣ, “Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας, στην περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Γ΄ Ραγκαβέ”, *Βυζαντινά* 11 (1982), 141-156.

ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *Ανέκδοτα τροπάρια* = Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, “Ανέκδοτα τροπάρια του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου”, *Ελληνικά* 42 (1991-1992), 95-102.

ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Gnomon* = Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Gnomon* 51, 1979.

ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς* = Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαίος μητροπολίτης Ἐφέσου. Α΄. Τὰ Βιογραφικά*, Αθήνα 1972.

ΛΟΓΟΠΑΤΗΣ, *Γερμανὸς ὁ Β΄* = ΛΟΓΟΠΑΤΗΣ, *Γερμανὸς ὁ Β΄ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας*, Τρίπολη 1913.

ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακὰ τυπικὰ-διαθήκαι* = Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακὰ τυπικὰ-διαθήκαι, μελέτη φιλολογική*, Αθήνα 1970.

ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Τὸ Ἅγιον Μύρον = Αρχιμανδρίτης Π. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Τὸ Ἅγιον Μύρον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 14), Θεσσαλονίκη 1983.

Μηναῖον Αὐγούστου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Αὐγούστου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Δεκεμβρίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Δεκεμβρίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Ἰανουαρίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Ἰανουαρίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Ἰουλίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Ἰουλίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Μαρτίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Μαρτίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Νοεμβρίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Νοεμβρίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Ὀκτωβρίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Ὀκτωβρίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηναῖον Σεπτεμβρίου, Αποστολική Διακονία = Μηναῖον Σεπτεμβρίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Μηνιαῖον Φεβρουαρίου, Αποστολική Διακονία = *Μηνιαῖον Φεβρουαρίου, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993.

ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* = Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἕως τὴν Εἰκονομαχίαν* (Χριστιανικὴ Γραμματολογία 1), Ι, Θεσσαλονίκη 1971.

ΜΙΝΕΒΑ, *Το ὑμνογραφικὸ ἔργο Μάρκου Ευγενικοῦ* = Ε. ΜΙΝΕΒΑ, *Το ὑμνογραφικὸ ἔργο του Μάρκου Ευγενικοῦ*, Αθήνα 2004.

ΜΠΟΖΙΝΗΣ, *Το ἀπόκρυφο εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου* = Κ. ΜΠΟΖΙΝΗΣ, *Το ἀπόκρυφο εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου. Τα πρακτικὰ τῆς δίκης τοῦ Χριστοῦ*, Θεσσαλονίκη 2005.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ Ἀγιορείτης, *Θεοτοκάριον* = ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ Ἀγιορείτης, *Θεοτοκάριον...περιέχον ἑξηκονταδύω κανόνας πρὸς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον...ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον*, Φοῖνιξ, Βενετία, 1883.

ΝΟΜΙΔΗΣ (MINS), *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή* = ΝΟΜΙΔΗΣ (MINS), *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή*, Κωνσταντινούπολη 1937.

ΞΥΔΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* = Θ. ΞΥΔΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Αθήνα 1978.

ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια* = Θ. ΞΥΔΗΣ, “Εγκώμια”, *Πεπραγμένα τοῦ Θ’ Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, ΙΙΙ, 1959, 277-288 (*Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Αθήνα 1978, 331-339).

ΞΥΔΗΣ, *Ὁρθρος τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως* = Θ. ΞΥΔΗΣ, “Ὁρθρος τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως”, *Ακτίνες* 1948 (*Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Αθήνα 1978, 209-235).

ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Ὑμνοδῶν ἀναλέκτα* = Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Ὑμνοδῶν ἀναλέκτα...*, Αθήνα 1840.

ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΣ Ιβηρίτης, *Ἀκολουθία Μεγάλου Σαββάτου* = ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΣ Ιβηρίτης, *Ἀκολουθία Μεγάλου Σαββάτου*, Κωνσταντινούπολη 1920².

ΠΑΜΠΕΡΙΣ, *Περὶ συστάσεως* = Α. ΠΑΜΠΕΡΙΣ, *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς*, Λειψία 1802.

ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Κοιτάκια* = Ε. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Κοιτάκια καὶ κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως*, Αθήνα 1921².

ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Νέα ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου* = Ε. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, “Νέα ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου”, *Θεολογία* 14 (1936), 225-250 καὶ 310-329.

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον* = Αρχιεπισβύτερος Κ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*, I-II, Θεσσαλονίκη 1992.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα* = Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, II, Αγία Πετρούπολη 1894 (αναστατική ανατύπωση, Βρυξέλες 1963), 1-254.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη* = Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, I-V, Αγία Πετρούπολη 1891-1895 (αναστατική ανατύπωση, Βρυξέλες 1963).

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος* = Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, “Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος”, *BZ* 11 (1902), 38-49.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Τυπικὸν τῆς Κοσμοσωτείας* = Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μοιῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείας (1151/52)* (Δημοκρήτιο Πανεπιστήμιο Θράκης, Θρακική Βιβλιοθήκη 3), ΚΟΜΟΤΙΝΗ 1994.

Παρακλητική, Αποστολική Διακονία = *Παρακλητική, ἥτοι Ὁκτώηχος ἡ μεγάλη...*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1976.

Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία = *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνοι...*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1959 και 1994.

Πεντηκοστάριον, Βενετία = *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνοι...διορθοθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐκδόσεις τετάρτη ἀναθεωρηθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου καὶ Σπυρίδωνος τῶν Βελούδων, Ἅγιος Γεώργιος, Βενετία 1875⁴.*

Πεντηκοστάριον, Ρώμη = *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνοι...*, Ρώμη 1883.

Πεντηκοστάριον, Φως = *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνοι...*, Εκδόσεις Φως, Αθήνα 1971.

ΠΟΛΕΜΗΣ-ΣΤΑΦΑΝΗΣ, *Δύο επανεκδόσεις* = Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ - Ι. Ε. ΣΤΑΦΑΝΗΣ, “Δύο επανεκδόσεις μοναστηριακῶν τυπικῶν”, *Ελληνικά* 47 (1997), 275-287.

ΡΗΓΑΣ, *Τυπικόν* = Οικονόμος Γ. ΡΗΓΑΣ, *Τυπικόν*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1994.

ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη* = Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλῃ Ἑβδομάς* = Θ. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάς*, Εκδόσεις Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη.

ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Μαλαζός = Δ. Ν. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Νικόλαος Μαλαζός και το υμνογραφικό του έργο*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2003.

Συνέκδημος, Αστήρ = *Μέγας καὶ ἱερός συνέκδημος ὀρθοδόξου χριστιανοῦ*, Αστήρ, Αθήνα 1995.

Τὰ Ἅγια Πάθη = *Τὰ Ἅγια Πάθη καὶ ἡ Ἀγία Ἀνάστασις*, Ἀδελφοὶ Δεπάστα, Κωνσταντινούπολη 1887.

ΤΖΕΔΑΚΗΣ, *Κασιανή* = Αρχιμανδρίτης Θ. Β. ΤΖΕΔΑΚΗΣ, *Κασιανή. Ἡ μεγάλη τῆς Ἐκκλησίας μελωδός*, Ηράκλειο 1959.

ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Αἱ εὐχαί* = Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, “Αἱ εὐχαὶ τοῦ ὁρθρου καὶ τοῦ ἑσπερινοῦ”, *Θεολογία* 25 (1954) .

ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή* = Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Αθήνα 1949.

Τριώδιον, Αποστολική Διακονία = *Τριώδιον κατανυκτικόν...*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1960 και 1994.

Τριώδιον, Ρώμη = *Τριώδιον κατανυκτικόν...*, Ρώμη 1879.

Τριώδιον, Φοῖνιξ = *Τριώδιον κατανυκτικόν...*, Φοῖνιξ, Βενετία 1876⁴.

Τριώδιον, Φως = *Τριώδιον κατανυκτικόν...*, Εκδόσεις Φως, Αθήνα 1967.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου* = Ε. Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου ἐρανισθέντα ἐκ κωδίκων τῆς Κάτω Ἰταλίας*, II, Αθήνα 2004.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* = Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, II, Αθήνα 1965³ (ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 1993).

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν* = Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, “Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν”, ΕΕΒΣ 23 (1953), 113-138.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις* = Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, “Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αἰῶνας”, *La Chiesa Greca in Italia dal VIII secolo al XVI (Italia Sacra 20-22)*, Παδούα 1973, 685-720.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος* = Ε. Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον*, Αθήνα 1971.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι* = Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, I-IV, Αθήνα 1952-1961.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος* = Χ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος*, Αθήνα 1936.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ μεγάλαι ὥραι* = Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, “Αἱ μεγάλαι ὥραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καὶ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (κατὰ τὸν ὑπ’ ἀριθμ. 7 κώδικα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης)”, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7 (1962), 217-243.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Βυζαντιναὶ Θείαι Λειτουργίαι* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Βυζαντιναὶ Θείαι Λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* (Κείμενα Λειτουργικῆς 12), Θεσσαλονίκη 1978.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον* (Κείμενα Λειτουργικῆς 16), Θεσσαλονίκη 1986.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ Εἰκοσιτετράωρος Ἀκοίμητος Ἀκολουθία* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ Εἰκοσιτετράωρος Ἀκοίμητος Ἀκολουθία*, Θεσσαλονίκη 1963.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ αἱ εὐχαὶ τῶν ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, Θεσσαλονίκη 1966.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θείαι Λειτουργίαι* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θείαι Λειτουργίαι* (Κείμενα Λειτουργικῆς III), Θεσσαλονίκη 1994.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων* (Κείμενα Λειτουργικῆς 8), Θεσσαλονίκη 1978².

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων Ἰακώβου* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου* (Κείμενα Λειτουργικῆς 19), Θεσσαλονίκη 1979.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλαι Ὠραι* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλαι Ὠραι τῆς Παραμονῆς τῆς Ἀγίας Πεντηκοστῆς* (Κείμενα Λειτουργικῆς 9), Θεσσαλονίκη 1977.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς Ἀγίου Δημητρίου* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου* (Κείμενα Λειτουργικῆς 17), Θεσσαλονίκη 1979.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Παινυχίς* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Παινυχίς* (Κείμενα Λειτουργικής 2), Θεσσαλονίκη 1977².

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα*, I, *Εὐχαὶ καὶ ὕμνοι*, (Ἑταιρεία Μεκεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι 10, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ), Θεσσαλονίκη 1968.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης: συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς Θείας Λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1966.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τριθέκτη* = I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τριθέκτη* (Κείμενα Λειτουργικής 1), Θεσσαλονίκη 1969.

ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Παγκαβέ* = Πρωτοπρεσβύτερος Τ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Παγκαβέ, ὁ αὐτοκρατορικὸς βυζαντινὸς ναὸς τῆς Πλάκας τοῦ Θ'-ΙΑ' αἰῶνος*, Αθήνα 1994.

ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ ἔργον* = Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, “Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος περὶ Πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Πάθους”, *Κληρονομία* 6 (1974), 273-349.

Ὡρολόγιον, Αποστολικὴ Διακονία = *Ὡρολόγιον, Αποστολικὴ Διακονία τῆς Εκκλησίας τῆς Ελλάδος*, Αθήνα 1977⁷.

Ὡρολόγιον, Αστὴρ = *Ὡρολόγιον, Αστὴρ*, Αθήνα 1973.

Ὡρολόγιον, Ἱερά Μονὴ Κρυπτοφέρρης = *Ὡρολόγιον τὸ μέγα, Ἱερά Μονὴ τῆς Κρυπτοφέρρης, Κρυπτοφέρρη* 1950.

᾽Ωρολόγιον, Ρώμη = ᾽Ωρολόγιον τὸ μέγα, Ρώμη 1876.

᾽Ωρολόγιον, Φοῖνιξ = ᾽Ωρολόγιον τὸ μέγα...διορθωθὲν...ὑπὸ Bartholomaei Koutloumoussianoῦ τοῦ Ἰμβρίου, Φοῖνιξ, Βενετία 1895.

ACCONCIA LONGO, *Gli innografi di Grottaferrata* = A. ACCONCIA LONGO, “Gli innografi di Grottaferrata”, *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano, 28 settembre - 1° ottobre 1986*, Ρουσιάνο-Κρυπτοφέρρη 1989, 315-328.

AHRWEILER-LAIOU, *Studies on Internal Diaspora* = H. AHRWEILER - A. E. LAIOU, *Studies on Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington D. C. 1998.

ALLATIUS, *De ecclesiae occidentalis* = L. ALLATIUS, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione libri tres. Ejusdem dissertationes de Dominicis et hebdomadibus Graecorum et de Missa Praesantificatorum*, Κολωνία 1643.

AMFILOCHIJ, *Kondakarij* = A. AMFILOCHIJ, *Kondakarij v Grečeskom podlinnike XII-XIII v. powkopisi moskovskoj Sinodal'noj biblioteki n°. 437*, Μόσχα 1879.

ANASTASI, *Su Giovanni d'Euchaita* = R. ANASTASI, “Su Giovanni d'Euchaita”, *Siculorum Gymnasium* 29 (1976), 19-49.

ARCO MAGRÌ, *Clemente innografo* = M. ARCO MAGRÌ, *Clemente innografo e gli inediti canoni cerimoniali* (Biblioteca di Helikon, Testi e Studi 12), Ρώμη 1979.

ARRANZ, *Asmatikos Hesperinos* = M. ARRANZ, “L’office de l’Asmatikos Hesperinos («vêpres chantées») de l’ancien Euchologe byzantin”, *OCP* 44 (1978), 107-130 και 391-419.

ARRANZ, *Asmatikos Orthros* = M. ARRANZ, “L’office de l’Asmatikos Orthros («matines chantées») de l’ancien Euchologe byzantin”, OCP 47 (1981), 122-157.

ARRANZ, *L’Eucologio constantinopolitano* = M. ARRANZ, *L’Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI, Hagiasmatarion & Archierotikon (Rituale & Pontificale) con l’aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Πώμη 1996.

ARRANZ, *Les grandes étapes* = M. ARRANZ, “Les grandes étapes de la liturgie byzantine: Palestine – Byzance – Russie”, *Liturgie de l’Église particulier et liturgie de l’Église universelle* (BEL 7), Πώμη 1979, 43-72.

ARRANZ, *Les sacraments* = M. ARRANZ, “Les sacraments d l’ancien Euchologe constantinopolitain”, OCP 48 (1982), 284-335, 49 (1983), 42-90 και 284-302, 50 (1984), 43-64 και 372-395, 51 (1985), 60-86, 52 (1986), 145-178, 53 (1987), 59-106, και 55 (1989), 33-62.

ARRANZ, *Le Typicon* = M. ARRANZ, *Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine. Codex Messinensis gr. 115 A. D. 1131* (OCA 185), Πώμη 1969.

ARRANZ, *Présanctifiés* = M. ARRANZ, “La Liturgie des Présanctifiés de l’ancien Euchologe byzantin”, OCP 47 (1981), 332-388.

ARRANZ, *Rites d’incorporation* = M. ARRANZ, “Évolution des rites d’incorporation et de réadmission dans l’Église selon l’Euchologe byzantin”, *Gestes et paroles dans les diverses familles liturgiques*, Πώμη 1978, 31-75.

ARRANZ, *Tritoektî* = M. ARRANZ, “Les prières presbytérales de la Tritoecktî de l’ancien Euchologe byzantin”, OCP 43 (1977), 70-93.

BAC = Biblioteca de Autores Cristianos (Μαδρίτη).

BAUER, *Proklos von Konstantinopel* = F. X. BAUER, *Proklos von Konstantinopel*, Μονάχο 1919.

BAUMSTARK, *Das Alter* = A. BAUMSTARK, “Das Alter der *Peregrinatio Aetheriae*”, OC N. S. 1 (1911), 32-37.

BAUMSTARK, *Das Typikon* = A. BAUMSTARK, “Das Typikon der Patmos-Handschrift 266 und die altkonstantinopolitanische Gottesdienstordnung”, JFL 6 (1926), 98-111.

BAUMSTARK, *Denkmäler* = A. BAUMSTARK, “Denkmäler der Entstehungsgeschichte des byzantinischen Ritus”, OC Series Tertia 2 (1927), 1-32.

BAUMSTARK, *Die Heiligtümer* = A. BAUMSTARK, “Die Heiligtümer des byzantinischen Jerusalem nach einer übersehenen Urkunde”, OC 5 (1905), 227-289.

BAUMSTARK, *Die Idiomela* = A. BAUMSTARK, “Die Idiomela der byzantinischen Karfreitagshoren in syrischen Ueberlieferung”, OC Series Tertia 3-4 (1928-1929), 232-247.

BAUMSTARK, *Geschichte der syrischen Literatur* = A. BAUMSTARK, *Geschichte der syrischen Literatur*, Βόννη 1922.

BECK, *Ephräms des Syrers Psychologie und Erkenntnislehre* = E. BECK, *Ephräms des Syrers Psychologie und Erkenntnislehre*, Louvain 1980.

BECK, *Kirche und theologische Literatur* = H. G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII, Abteilung, II. Teil, I, Bd.), Μονάχο 1959.

BEDJAN, *Historie complète de Joseph par saint Ephrem* = M. BEDJAN, *Historie complète de Joseph par saint Ephrem, poème inédit en 10 livres*, Παρίσι 1887.

BEES, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων* = N. A. BEES, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Αθήνα 1967.

BEKKER, *Georgius Cedrenus* = I. BEKKER, *Georgii Cedreni Synopsis Historion*, I-II, (CSHB), Βόννη 1838-1839.

BEKKER, *Leo Grammaticus* = I. BEKKER, *Leonis Grammatici [Symeonis Logothetae] Chronographia* (CSHB), Βόννη 1842.

BEKKER, *Theophan. Contin.* = I. BEKKER, *Theophan. Contin. Chronographia* (CSHB), Βόννη 1838.

BEL = Bibliotheca Ephemerides Liturgicae (Ρώμη).

BELTING, *An Image* = H. BELTING, “An Image and its Function in the Liturgy: The man of Sorrows in Byzantium”, *DOP* 34-35 (1980-1981), 1-16 και 22.

BENAY, *Le monastère de la Source* = S. BENAY, “Le monastère de la Source à Constantinople”, *Échos d’Orient* 3 (1899), 223-228 και 295-300.

BENEŠEVIČ, *Opisanie* = V. N. BENEŠEVIČ, *Opisanie grečeskikh rukopisie monastyrja svjatoi Ekateriny na Sinae*, I και III 1, Αγία Πετρούπολη 1911 και 1917 (αναστατική ανατύπωση, Hildesheim 1965).

BERTONIERE, *Historical development* = G. BERTONIERE, *The historical development of the Easter Vigil and related services in the Greek Church* (OCA 193), Ρώμη 1972.

BERTONIERE, *The Sundays of Lent* = G. BERTONIERE, *The Sundays of Lent in the Triodion: The Sundays Without a Commemoration* (OCA 253), Ρώμη 1997.

BG = *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* (Κρυπτοφέρρη).

BLACK, *Palestinian Horologion* = M. BLACK, *A Christian Palestinian Syriac Horologion* (Berlin. ms. Or. oct. 1019), Cambridge 1954.

BLIQUEZ, *Two Lists of Greek Surgical Instruments* = L. BLIQUEZ, “Two Lists of Greek Surgical Instruments on the State of Surgery in Byzantine Times”, DOP 39 (1984), 187-204.

BOOJAMRA, *Church Reform* = J. BOOJAMRA, *Church Reform in the Late Byzantine Empire*, Θεσσαλονίκη 1982.

BOULARAND, *L'Hérésie d'Arius* = E. BOULARAND, *L'Hérésie d'Arius et la 'Foi' de Nicée*, I-II, Παρίσι 1972-1973.

BROWNING, *Justinian and Theodora* = R. BROWNING, *Justinian and Theodora*, Λονδίνο 1987.

BUCHHEIT, *Studien zu Methodios von Olympos* = V. BUCHHEIT, *Studien zu Methodios von Olympos*, Βερολίνο 1958.

BURY, *History of the Eastern Roman Empire* = J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire: From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802-867)*, Λονδίνο 1912.

BZ = *Byzantinische Zeitschrift* (Μονάχο).

CAILLAN, *S. Patris nostri Ephraem Syri opera* = D. CAILLAN, *S. Patris nostri Ephraem Syri opera*, IV, Παρίσι 1844.

CAMMELLI, *Romano il Melode* = CAMMELLI, *Romano il Melode* (Testi Cristiani), Φλωρεντία 1930.

CANTARELLA, *Poeti Bizantini* = R. CANTARELLA, *Poeti Bizantini*, I, Μιλάνο, 1948

CARPENTER, *Romanos and the mystery play of the East* = M. CARPENTER, “Romanos and the mystery play of the East”, *The University of Missouri Studies* 11 (1936), No. 3 (*Philological studies in honor of W. Miller*, εκδότης R. P. Robinson), 21-51.

CCL = Corpus Christianorum, Series Latina (Tournhout 1953 και εξής).

CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum* = W. CHRIST - M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, Λειψία 1871 (αναστατική ανατύπωση, Hildesheim 1963)

CLARK, *Checklist Sinai* = K. W. CLARK, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, microfilmed for the Library of the Congress, 1950*, Washington 1952.

Codices Vat. Gr. I = I. MERCATI - P. F. DE' CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci I* (κώδικες 1-329), Πόλη του Βατικανού 1923.

Codices Vat. Gr. II και III = R. DEVREESSE, *Codices Vaticani Graeci II* (κώδικες 330-603) και III (κώδικες 604-866), Πόλη του Βατικανού 1937 και 1950.

Codices Vat. Gr. 1485-1744 = C. GIANELLI, *Codices Vaticani Graeci 1485-1744*, Πόλη του Βατικανού 1950.

COMBEFIS, *Auctarium novissimum* = F. COMBEFIS, *Bibliothecae Graecorum Patrum auctarium novissimum*, Παρίσι 1672.

CONSTANTINIDES, *Education* = C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Λευκωσία 1982.

CONYBEARE, *Rituale Armenorum* = F. C. CONYBEARE, *Rituale Armenorum being the Administration of the Sacraments and the Breviary Rites of the Armenian Church*, Οξφόρδη 1905.

COUTURIER, *Cours de Liturgie grecque-melkite* = A. COUTURIER, *Cours de Liturgie grecque-melkite*, II, Ιεροσόλυμα 1914.

CSCO = Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (Παρίσι-Louvain 1903 και εξής).

CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Βόννη).

DARROUZES, *Deux textes du patriarch Germain* = J. DARROUZES, “Deux textes inédits du patriarch Germain”, REB 45 (1987), 5-13.

DE SANTOS, *Los Evangelios apócrifos* = A. DE SANTOS OTERO, *Los Evangelios apócrifos* (BAC 148), Μαδρίτη 1956.

DELAHAYE, *Synaxarium* = H. DELAHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano, nunc Berolinensi, adiectis synaxariis selectis* (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Βρυξέλλες 1902.

DEVOS, *La date* = P. DEVOS, “La date du voyage d’Égérie”, AB 85 (1967), 165-194.

DEVRESSE, *Les manuscrits grecs* = R. DEVRESSE, *Les manuscrits grecs de l’Italie méridionale. Histoire, classement, paléographie* (ST 183), Πόλη του Βατικανού 1955.

DMITRIEVSKIJ, *Bogosluženie* = A. DMITRIEVSKIJ, *Bogosluženie strastnoj i paskhal’noj sedmits vo sv. Ierusalime IX-X v.*, Καζάν 1894.

DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony* = A. DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Patriaršie Tipikony svjatogrobskij Ierusalimskij i Velikoj Konstantinopol’skoj Cerkvi*, Κίεβοι 1907.

DMITRIEVSKIJ, *Khiiandarskij Sinaksar* = A. DMITRIEVSKIJ, “Drevneišij Khiiandarskij Sinaksar po ustavu Ierusalimskomu”, *Trudy Kievskoj Dukhovnoj Akademij* 2 (1905), 473-493.

DMITRIEVSKIJ, *Opisanie* = A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgičeskich rukopisej khranjaščikhsja v Bibliotekach pravoslavnago Vostoka*, I-III (I-*Typica* I, II-*Euchologia*, III-*Typica* II), Κίεβοι 1895 και 1901 και Αγία Πετρούπολη 1917 (αναστατική ανατύπωση, Hildesheim 1965).

DMITRIEVSKIJ, *Typica Addenda* = A. DMITRIEVSKIJ, “Typica. Addenda et corrigenda.”, *Trudy Kievskoj Dukhovnoj Akademij* 3 (1896), 527-545.

DOBROKLONSKIJ, *Feodor Studijskij* = A. DOBROKLONSKIJ, *Prep. Feodor, ispovednik i igumen Studijskij*, I-II, Οδησσός 1913.

DOP = *Dumbarton Oaks Papers* (Cambridge, Mass.).

DU FRESNE-CONGE, *Paschalion* = C. DU FRESNE - D. CONGE, *Paschalion seu Chronicon Paschale*, Corpus Byzantinae Historiae, Βενετία 1729.

DVORNIK, *The Photian Schism* = F. DVORNIK, *The Photian Schism*, Cambridge 1948.

EASTERLING, *Greek Manuscripts* = P. EASTERLING, “Hand-list of the Additional Greek Manuscripts in the University Library, Cambridge”, *Scriptorium* 16 (1962), 302-323.

EDELBY, *Liturgicon* = N. EDELBY, B. A., *Liturgicon, Missel Byzantin à l’usage des fidèles*, Βηρυτός 1961.

EUSTRATIADES-ARKADIOS, *Catalogue* = S. EUSTRATIADES - ARKADIOS Batopedinos, *Catalogue of Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on the Mount Athos* (Harvard Theological Studies 11), Cambridge-Παρίσι 1924.

EUSTRATIADES-SPYRIDON, *Catalogue* = S. EUSTRATIADES - SPYRIDON Lavriotis, *Catalogue of Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of the Laura on the Mount Athos*, Cambridge 1925.

FOLLIERI, *Initia hymnorum* = E. FOLLIERI, *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, I-V (ST 211-215bis), Πόλη του Βατικανού 1960-1966.

FOLLIERI, *Problemi di Innografia bizantina* = E. FOLLIERI, “Problemi di Innografia bizantina”, *Actes du XIIe Congrès International d’études byzantines (Ochride, 10-16 Septembre 1961)*, II, Βελιγράδι 1964, 311-325.

FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum* = E. FOLLIERI - O. STRUNK, *Triodion Athoum, Codex Monasterii Vatopedii 1488 phototypice depictus* (MMB IX), Munksgaard (Κοπεγχάγη) 1975.

FOSS, *Life in City & Country* = C. FOSS, “Life in City & Country” (MANGO, *The Oxford History of Byzantium*, 71-95).

FRANCESCHINI-WEBER, *Itinerarium* = AET. FRANCESCHINI - R. WEBER, *Itinerarium Egeriae*, I-II (CCL 175 και 176), Tournhout 1965.

GARDTHAUSEN, *Catalogus* = V. GARDTHAUSEN, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Οξφόρδη 1886.

GASSISI, *Poesie di San Nilo iuniore e di Paolo di Grottaferrata* = S. GASSISI, *Poesie di San Nilo iuniore e di Paolo monaco abbati di Grottaferrata. Nuova edizione con retocchi ed aggiunte* (Innografi italo-greci 1), Ρώμη 1906.

GASTOUE, *Catalogue* = A. GASTUE, *Catalogue des Manuscrits de Musique Byzantine de la Bibliothèque Nationale de Paris et des Bibliothèques publiques de France*, Παρίσι 1907.

GAUTIER, *Le Typikon de la Évergétis* = P. GAUTIER, “Le Typikon de la Théotokos Évergétis”, REB 40 (1982), 5-101.

GAUTIER, *Le Typikon du Pantocrator* = P. GAUTIER, *Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, Παρίσι 1974.

GENTZ, *Die Kirchengeschichte* = G. GENTZ, *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und ihre Quellen*, Βερολίνο 1966.

GIOVANELLI, *Il Tipico* = G. GIOVANELLI, “Il tipico archetipo di Grottaferrata”, BG N. S. 4 (1950), 17-30 και 98-113.

GIOVANELLI, *Inni sacri di S. Bartolomeo Juniore* = G. GIOVANELLI, *Gli inni sacri di S. Bartolomeo Juniore cofondatore e IV egumeno di Grottaferrata* (Innografi italo-greci 3), Κρυπτοφέρρη 1955.

GIOVANELLI, *S. Bartolomeo Juniore* = G. GIOVANELLI, *S. Bartolomeo Juniore cofondatore di Grottaferrata. Studio introduttivo e testi*, Κρυπτοφέρρη 1962.

GIOVANELLI, *Vita di S. Nilo* = G. GIOVANELLI, *Vita di S. Nilo di Rossano fondatore e patrono di Grottaferrata. Versione e note a cura dello jeromonaco Germano Giovanelli*, Κρυπτοφέρρη 1966.

GOAR, *Εὐχολόγιον* = J. GOAR, *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum*, Παρίσι 1647 και Βενετία 1730² (αναστατική ανατύπωση, Graz 1960).

GORSOÏAN, *The problem of Armenian Integration* = N. G. GORSOÏAN, “The problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire”(AHRWEILER-LAIOU, *Studies on Internal Diaspora*, 53-124).

GREGG-GROH, *Early Arianism* = R. GREGG - D. GROH, *Early Arianism: A view of Salvation*, Λονδίνο 1981.

GROLIMUND, *Theoktistos Studites* = V. GROLIMUND, “Theoktistos Studites, ein wenig bekannter byzantinischer Hymnograph und theologischer Gelegenheitsschriftsteller des 14. Jahrhunderts”, *Festschrift für Fairy von Lilienfeld zum 65. Geburtstag*, Erlangen 1982, 479-510.

GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines* = J. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Παρίσι 1977.

GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes* = J. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, I-V (SC 99, 110, 114, 128 και 283), Παρίσι 1964, 1965, 1965, 1967 και 1981.

GRUMEL-LAURENT-DARRAUZES, *Les registes du Patriarcat* = V. GRUMEL - V. LAURENT - J. DARRAUZES, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I-II (μέρη 1-8), Παρίσι 1932-1979.

GUILLAUME, *Triode de Carême* = D. GUILLAUME, *Triode de Carême*, Πάρις 1993³.

GWATKIN, *Studies of Arianism* = H. M. GWATKIN, *Studies of Arianism*, Cambridge 1900².

HALKIN, *Bibliotheca* = F. HALKIN, *Bibliotheca hagiographica graeca*, I-III (σε ένα μέρος), Βρυξέλλες 1957³.

HAMBYE, *La Semaine-Sainte* = E. R. HAMBYE, “La Semaine-Sainte dans l’Église syro-malankare”, OS 3 (1958), 209-244.

HAURY-WIRTH, *Procopius Caesarensis* = J. HAURY - G. WIRTH, *Procopii Caesarensis Opera Omnia*, Βόννη 1964.

HAUSHERR, *Saint Théodore Studite* = I. HAUSHERR, *Saint Théodore Studite*, Πόλη 1926.

HEISENBERG, *Georgius Acropolites* = A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, II, Λειψία 1903.

HENRY, *Theodore of Stoudios* = P. HENRY, *Theodore of Stoudios: Byzantine Churchman*, διδακτορική διατριβή, Yale University 1968.

HERGENRÖTHER, *Photius* = J. HERGENRÖTHER, *Photius, Patriarch von Constantipel*, I-III, Regensburg 1867-1869.

HOEG-TILLYARD-WELLESZ, *Sticherarium* = C. HOEG - H. J. W. TILLYARD - E. WELLESZ, *Codex Vindobon. Theol. gr. 181 (s. XIII). Editio phototypica* (MMB I, Sticherarium), Κοπεγχάγη 1935.

HOEG-ZUNT, *Prophetologium* = C. HOEG - G. ZUNT, *Prophetologium* (MMB, Lectionaria I), fasc. IV, Κοπεγχάγη 1960.

HOFFMAN-MONCHIZADEH, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie* = L. M. HOFFMAN - A. MONCHIZADEH, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, Band 7), Harrassowitz Verlag, Weisbaden 2005.

HUNGER, *Literatur* = H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, Μονάχο 1978.

JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica* = R. JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica Paleoslavica, A. Sticherarium, Codex Monasterii Chilandarici 307* (MMB 5a), Κοπεγχάγη 1957.

JANERAS, *Egèria* = S. JANERAS, *Egèria, Pelegrinatge*, I-II (Fundació Bernat Metge 237 και 238), Βαρκελώνη 1986.

JANERAS, *Les vespres* = S. JANERAS, “Les vespres del Divendres Sant en la tradició litúrgica de Jerusalem i Constantinoble”, *Revista Catalana de Teologia* 7 (1982), 187-234.

JANERAS, *Le Vendredi-Saint* = S. JANERAS, *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine, Structure et histoire de ses offices* (Studia Anselmiana 99, Analecta Liturgica 13), Πόμνη 1988.

JANIN, *Églises et Monastères* = R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, P. I : Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, t. 3: Les Églises et les Monastères*, Παρίσι 1969².

JFL = *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* (Münster 1921-1941).

JOHNSTONE, *Church Embroidery* = P. JOHNSTONE, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Λονδίνο 1967.

JORDAN, *The Synaxarion of Evergetis* = R. H. JORDAN, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February* (Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.5), Belfast 2000.

JUGIE, *Nicéphore Calliste Xanthopoulos* = M. JUGIE, “Poesies rythmiques de Nicéphore Calliste Xanthopoulos”, *Byzantium* V (1929-1930), 362-390.

KAHLE, *Melito's Homily on the Passion* = P. KAHLE, “Was Melito's Homily on the Passion originally written in Syriac?”, *Journal of Theological Studies* 44(1943), 52-56.

KARABINOV, *Postnaya Triod'* = I. KARABINOV, *Postnaya Triod'*, Αγία Πετρούπολη 1910.

KARPOZILOS, *The Ecclesiastical Controversy* = A. KARPOZILOS, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973.

KATAFYGIOTU-TOPPING, *Women Hymnographer in Byzantium* = E. KATAFYGIOTU-TOPPING, “Women Hymnographer in Byzantium”, *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), 107-110.

KIRSCHBAUM-BRAUNFELS, *Lexikon* = E. KIRSCHBAUM - W. BRAUNFELS, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I-VIII, Πόμνη-Freiburg-Basel-Βιέννη, 1968-1976.

KEKELIDZE, *Liturgičeskie* = K. KEKELIDZE, *Liturgičeskie Gruzinskije Pamjatniki v otečestvennykh knigokhraniliščakh*, Τιφλίδα 1908.

KEKELIDZE, *Ierusalimskij Kanonar'* = K. KEKELIDZE, *Ierusalimskij Kanonar' VII veka*, Τιφλίδα 1912.

KHITROWO, *Vie et pèlerinage* = B. KHITROWO, "Vie et pèlerinage de Daniel, Hégoumène russe, 1106-1107", *Itinéraires russes en Orient, traduits pour la Société de l'Orient latin*, I, 1, Γενεύη 1889.

KHOURI-SARKIS, *La passion dans la liturgie syrienne occidentale* = G. KHOURI-SARKIS, "La passion dans la liturgie syrienne occidentale", OS 2 (1957), 193-204.

KHOURI-SARKIS, *La Semaine-Sainte* = G. KHOURI-SARKIS, "La Semaine-Sainte dans l'Église syrienne", *Le Maison-Dieu* 41 (1955), 96-117.

KLUGE-BAUMSTARK, *Quadragesima* = TH. KLUGE - A. BAUMSTARK, *Quadragesima und Karwoche im siebten Jahrhundert*, OC N. S. (1915), 201-233, *Nachtrag*, 359-363.

KODER, *Ein Dreifaltigkeitshymnus des Symeon Metaphrastes* = J. KODER, "Ein Dreifaltigkeitshymnus des Symeon Metaphrastes", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen* 14 (1965), 129-139.

KONDAKOV, *Putešestvie na Sinaj v 1881 godu* = N. P. KONDAKOV, *Putešestvie na Sinaj v 1881 godu*, Οδησσός 1882.

KRUMBACHER, *Akrostichis* = K. KRUMBACHER, “Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie”, *Sitzungsberichte der philos. philol. und der histor. Klasse der K. Bayer. Akad. D. Wiss.*, IV, Μονάχο 1903, 551-691

KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Literatur* = K. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, Μονάχο 1897².

KRUMBACHER, *Romanos und Kyriakos* = K. KRUMBACHER, “Romanos und Kyriakos”, *Sitzungsberichte der philos. philol. und der histor. Klasse der K. Bayer. Akad. D. Wiss.*, Μονάχο 1901, 693-765

KRUMBACHER, *Studien zu Romanos* = K. KRUMBACHER, “Studien zu Romanos”, *Sitzungsberichte der philos. philol. und der histor. Klasse der K. Bayer. Akad. D. Wiss.*, II, Μονάχο 1898, 69-269.

KRUMBACHER, *Umarbeitungen* = K. KRUMBACHER, “Umarbeitungen bei Romanos”, *Sitzungsberichte der philos. philol. und der histor. Klasse der K. Bayer. Akad. D. Wiss.*, II, Μονάχο 1899, 1-156.

KRUMBACHER, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* = K. KRUMBACHER, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου*, I-III, Αθήνα 1897 και 1900 (φωτοτυπική ανατύπωση 1974).

KURTZ-DREXL, *Michael Psellos* = E. KURTZ - F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta minora*, I-II, Μιλάνο 1936-1941.

LA PIANA, *Le rappresentazioni sacre* = G. LA PIANA, *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina*, Λονδίνο 1971.

LABATE, *Cinque inni* = A. LABATE, *Cinque inni bizantini inediti per le solemnita della Pasqua, Introduzione, testo critico, traduzione, schemi metrici e indici*, Μεσσήνη 1980.

LAIΟΥ, *The Foreign Policy of Andronicus II* = A. E. LAIΟΥ, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass., 1972.

LAMY, *Sancti Ephraeni Syri Hymni et Sermones* = TH. LAMY, *Sancti Ephraeni Syri Hymni et Sermones*, I, Louvain 1882.

LAMZA, *Patriarch Germanos I.* = L. LAMZA, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel*, Würzburg 1975.

LANNE, *Textes et rites* = E. LANNE, “Textes et rites de la liturgie pascale dans l’ancienne Église copte”, OS 6 (1961), 279-300.

LEIB-GAUTIER, *Anna Comnène* = B. LEIB - P. GAUTIER, *Anna Comnène, Alexiade*, I-IV, Παρίσι 1937-76.

LEMERLE, *Humanism* = LEMERLE, *Byzantine Humanism: The First Phase*, Canberra 19886.

LEROY, *L’homilétique de Proclus* = F. J. LEROY, *L’homilétique de Proclus de Constantinople*, Πόλη του Βατικανού 1967.

LISICYN, *Pervonačal’nyj Tipikon’* = M. LISICYN, *Pervonačal’nyj slavjanorusskij Tipikon’*, Αγία Πετρούπολη 1911.

LIST, *Studien zur Homiletik Germanos I.* = J. LIST, *Studien zur Homiletik Germanos I. von Konstantinopel und seiner Zeit*, Αθήνα 1939.

LOPAREV, *Poet Manuil Fil* = CH. LOPAREV, *Vizantijskij poet Manuil Fil*, Αγία Πετρούπολη 1891.

M= *Le Muséon* (Louvain).

MAAS, *Chronologie* = P. MAAS, “Chronologie der Hymnen des Romanos”, BZ 15 (1906), 1-44.

MAAS, *Das kontakion* = P. MAAS, “Das kontakion”, BZ 19 (1910), 285-306.

MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica* = P. MAAS - C. A. TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina*, Οξφόρδη 1963.

MAI, *Nova Patrum Bibliotheca* = A. MAI, *Nova Patrum Bibliotheca*, Ρώμη 1852-1905.

MALATESTA ZILEMBO, *Gli amanuensi di Grottaferrata* = M. G. MALATESTA ZILEMBO, “Gli amanuensi di Grottaferrata”, BG 19 (1965), 33-56 και 141-159, 27 (1973), 97-126, και 29 (1975), 3-54.

MANCINI, *Codices graeci* = MANCINI, “Codices Graeci Monasterii Messanensis S. Salvatoris” (*Atti della R. Accademia Peloritana* 22, 2), Μεσσήνη 1907.

MANGO, *The Oxford History of Byzantium* = C. MANGO, *The Oxford History of Byzantium*, Οξφόρδη 2003.

MANSI, *Sacrarum conciliorum collectio* = G. D. MANSI, *Sacrarum conciliorum nova et amplissima collectio*, I-LIII (μέρη 1-58), Παρίσι-Λειψία 1901-1927.

MANSVETOV, *Ustav* = I. MANSVETOV, *Tserkovnij Ustav*, Μόσχα 1885.

MARAVAL, *Égérie* = P. MARAVAL, *Égérie, Journal de voyage (Itinéraire)* (SC 296), Παρίσι 1982.

MARY-WARE, *The Lenten Triodion* = Mother MARY - Archimandrite K. WARE, *The Lenten Triodion*, Λονδίνο-Βοστώνη 1978.

MATEOS, *Le Typikon* = J. MATEOS, *Le Typikon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n°. 40, Xe siècle* (OCA 165-166), I-II, Πώμη 1962-1963.

MATEOS, *Quelques problèmes* = J. MATEOS, “Quelques problèmes de l’orthros byzantin”, *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961), 17-35 και 201-220.

MATRANGA, *Catalogo dei Codici del Monastero del SS. Salvatore* = F. MATRANGA, *Catalogo descrittivo del cartofilacio cioè dei Codici Greci del Monastero del SS. Salvatore dell’Acroterio di Messina*, Μεσσήνη 1885.

MCCORMICK, *Italo-Byzantine Identity* = M. MCCORMICK, “The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity, Movement and Integration, A. D. 650-950” (AHRWEILER-LAIOU, *Studies on Internal Diaspora*, 17-52).

MEDAKOVIĆ, *Bogodorica Živonosni* = D. MEDAKOVIĆ, “Bogodorica Živonosni istočnik’ u srpskoj umetnosti”, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 5 (1958), 203-205.

MEDVEDEV, *Aftograf Kesarija Daponte* = I. MEDVEDEV, “Aftograf Kesarija Daponte v Sankt-Petersburge”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994), 327-337.

MENGES, *Johannes von Damaskus* = H. MENGES, *Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus*, Münster i. V. 1938.

MERCATI, *Collectanea Bizantina* = S. G. MERCATI, *Collectanea Bizantina*, I, Ρώμη 1970.

MERCENIER, *La pière des Eglises de rite byzantin* = E. MERCENIER, *La pière des Eglises de rite byzantin*, II 2, Chevetogne 1948.

METREVELI-ČANKIEVI-HEVSURIANI, *Iadgari* = E. METREVELI - C. ČANKIEVI - L. HEVSURIANI, *Udzvelesi Iadgari* (Dzeveli Kart'uli Mcerlobis Dzeglebi 2), Τιφλίδα 1980.

MEYER, *Die Haupturkunden* = P. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894.

MILANI, *Itinerarium* = MILANI, *Itinerarium Antonini Placentini. Un viaggio in Terra Santa del 560-570 d. C.*, Μιλάνο 1977.

MILJKOVIĆ-PEPEK, *Nerezi* = P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Nerezi*, Βελιγράδι 1966.

MILLER, *Manuelis Philae Carmina* = E. MILLER, *Manuelis Philae Carmina*, II, Παρίσι 1855.

MILLET, *Bodrerries* = G. MILLET, *Bodrerries religieuses de style byzantin*, I-II, Παρίσι 1939-1947.

MILLET, *L'Epitaphios* = G. MILLET, "L'Epitaphios: l'image", *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres*, Παρίσι 1942, 408-419.

MILNE, *Surgical Instruments* = J. S. MILNE, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Νέα Υόρκη 1970².

MINISCI, *I typicà* = MINISCI, “I typicà liturgici dell’Italia bizantina”, BG 7 (1953), 97-104.

MIONI, *Codices* = E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices manuscripti*, I₂, Ρώμη 1972.

Misa solemne en rito armenio = *Misa solemne en rito armenio*, Exarcado Apostólico Armenio de América Latina, Buenos Aires 1989.

Missale Romanum = *Missale Romanum cum lectionibus ex decreto Sacrosancti Œcumenicii Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*, II, Ρώμη 1977.

MMB= Monumenta Musicae Byzantinae (Κοπεγχάγη 1935 και εξής).

MULLET-KIRBY, *The Theotokos Evergetis* = M. MULLET - A. KIRBY, *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism* (Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.1), Belfast 1994.

NESSEL, *Catalogus* = D. DE NESSEL, *Catalogus sive recensio specialis omnium codicum manuscriptorum graecorum...Augustissimae Bibliothecae Caesareae Vindobonensis*, Βιέννη 1690.

NOBLE, *John Damascene* = T. F. X. NOBLE, “John Damascene and the History of the Iconoclastic Controversy”, *Religion, Culture, and Society in the Early Middle Ages: Studies in Honor of Richard E. Sullivan*, Kalamazoo 1987, 95-116.

OBOLENSKY, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία* = D. OBOLENSKY, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, I-II, Θεσσαλονίκη 1991.

OC = *Oriens Christianus* (Λειψία, Wiesbaden 1901 και εξής)

OCA = *Orientalia Christiana Analecta* (Ρώμη 1935 και εξής).

OCP = *Orientalia Christiana Periodica* (Ρώμη 1935 και εξής).

OMONT, *Inventaire* = H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de Paris et des Départements*, I-IV, Παρίσι 1886-1898.

ORTIZ DE URBINA, *Patrologia Syriaca* = I. ORTIZ DE URBINA, *Patrologia Syriaca*, Ρώμη 1965².

OS = *L'Orient syrien* (Παρίσι).

PALLAS, *Anhang* = D. I. PALLAS, *Anhang* I, 229-307.

PALLAS, *Die Passion* = D. I. PALLAS, *Die Passion und Bestattung Christi in Bizanz. Der Ritus- das Bild* (Monumenta Byzantina Monacensia 2), Μονάχο 1965.

PAPADOPOULOS, *Geneilogie der Palaiologen* = A. TH. PAPADOPOULOS, *Versuch einer Geneilogie der Palaiologen, 1259-1453*, Speyer 1938.

PAPADOPOULOS, *Théodore II Lascaris* = A. PAPADOPOULOS, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Παρίσι 1908.

PARENTI, *Le Ore del Venerdì Santo* = S. PARENTI, “Le Ore del Venerdì Santo nell’euclologio Γ. β. X di Grottaferrata (X-XI sec.)”, BG N. S. 44 (1990), 81-125.

PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina* = S. PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina (Rito di Grottaferrata)* (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 12), Πόλις του Βατικανού 2001.

PARENTI - VELKOVSKA, *L'Eucologio Barberini 336* = S. PARENTI - E. VELKOVSKA, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, Ρώμη 1995.

PARENTI - VELKOVSKA, *Mille anni di "rito greco"* = S. PARENTI - E. VELKOVSKA, *Mille anni di "rito greco" alle porte di Roma. Racolta di saggi sulla tradizione liturgica del Monastero italo-bizantino di Grottaferrata* (Ἀνάλεκτα Κρυπτοφέρνης 4), Κρυπτοφέρρη 2004.

PARGOIRE, *S. Joseph de Thessalonique* = J. PARGOIRE, "S. Joseph de Thessalonique", *Échos d'Orient* 9 (1906), 278-282 και 351-356, και 10 (1907), 207-210.

PASINUS, *Codices* = I. PASINUS, *Codices manuscriti bibliothecae regii Taurinensis Athenaei*, I-II, Τουρίνο 1749.

PERLER, *Méliton de Sardes* = O. PERLER, *Méliton de Sardes, Sur la Pâque (et fragments)* (SC 123), Παρίσι 1966.

PETERSEN, *The Dependence of Romanos upon the Syriac Ephrem* = W. L. PETERSEN, "The Dependence of Romanos the Melodist upon the Syriac Ephrem", *Vigiliae Christianae* 39 (1985), 171-187.

PETIT, *Les évêques de Thessalonique* = L. PETIT, "Les évêques de Thessalonique", *Échos d'Orient* 4 (1901), 216.

PETRE, *Ethérie* = H. PETRE, *Ethérie, Journal de voyage* (SC 21), Παρίσι 1948.

PETTA, *Codici del Monastero di S. Elia di Carbone* = M. PETTA, “Codici del Monastero di S. Elia di Carbone conservati nella biblioteca dell’Abbazia di Grottaferrata”, *Vetera Christianorum* 9 (1972), 162 και εξής.

PG = J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completes. Series Graeca*, I-CLXI (Παρίσι 1857-1866).

PITRA, *Analecta* = J. B. PITRA, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, I, Παρίσι 1876 (αναστατική ανατύπωση, Farnborough 1966).

PITRA, *Sanctus Romanus* = J. B. PITRA, *Sanctus Romanus veterum melodorum princeps. Cantica sacra ex codd. mss. Monasterii S. Joannis in insula Patmo primum in lucem edidit J. B. Pitra, Anno Jubilaei Pontificii*, Ρώμη 1888.

PITRA, *Spicilegium* = J. B. PITRA, *Spicilegium Solesmense*, IV, Παρίσι 1858.

PLP = *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, I-, Βιέννη 1976-.

PO = *Patrologia Orientalis* (Παρίσι-Tournhout).

POPOV, *Imperator Lev VI Mudryj* = POPOV, *Imperator Lev VI Mudryj*, Μόσχα 1892.

REB = *Revue des Etudes Byzantines* (Παρίσι).

REINSCH, *Die Briefe des Matthaïos von Ephesos* = D. REINSCH, *Die Briefe des Matthaïos von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. gr. 174*, Βερολίνο 1974.

RENOUX, *Lectionnaire arménien* = A. RENOUX, “Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem (Cod. Jérus. arm. 121)”, *M* 74 (1961), 361-385.

RENOUX, *Lectionnaire arménien, Addenda* = A. RENOUX, “Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem (Cod. Jérus. arm. 121), Addenda et corrigenda”, M 75 (1962), 385-398.

RENOUX, *Érévan 985* = A. RENOUX, “Le codex Érévan 985 : Une adaptation arménienne du lectionnaire hiérosolymitain”, *Armenica. Mélanges d'études arméniennes*, Βενετία 1969, 45-66.

RENOUX, *Le codex arménien* = A. RENOUX, *Le codex arménien Jérusalem 121. I, Introduction. Aux origines de la liturgie hiérosolymitaine. Lumières nouvelles* (PO XXXV, 1), Tournhout 1969, και II, *Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits* (PO XXXVI, 2), Tournhout 1971.

RICHARD, *Répertoire* = M. RICHARD, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Παρίσι 1959.

ROCCHI, *De coenobio Cryptoferratensi* = A. ROCCHI, *De coenobio Cryptoferratensi eiusque bibliotheca et codicibus praesertim graecis commentarii*, Tusculum (Κρυπτοφέρρη) 1893.

ROCCHI, *Codices Cryptenses* = A. ROCCHI, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*, Tusculum (Κρυπτοφέρρη) 1883.

ROCHOW, *Studien* = I. ROCHOW, *Studien zu der Person, der Werken und den Nachleben der Dichterin Kassia*, Βερολίνο 1967.

ROSSI, *Catalogo dei codici dell' monasterio del SS. Salvatore* = S. ROSSI, “Catalogo dei codici greci dell'antico monasterio del SS. Salvatore”, *Archivio Storico Messinese* II (1902), fasc. 3-4, 78-101, III (1903), 157-168, IV (1903), fasc. 1-2, 123-150, και fasc. 3-4, 304-331, και V (1904), fasc. 1-2, 127-149, και fasc. 3-4, 138-158.

ROUGGIERI, *Typica italogreci* = P. ROUGGIERI, “Ricerca bibliografica sui *Typica italogreci*”, BG N. S. 28 (1973), *passim*.

RUBIN, *Das Zeitalter Justinians* = B. RUBIN, *Das Zeitalter Justinians*, I, Βερολίνο 1960.

ŠANIDZE, *Čil-Etratis Iadgari* = A. ŠANIDZE, *Čil-Etratis Iadgari*, Τιφλίδα 1977.

SAUNDERS, *Checklist Athos* = E. SAUNDERS, *A Descriptive Checklist of Selected Manuscripts in the Monasteries of Mount Athos*, Washington 1957.

SC = Sources Chrétiens (Παρίσι).

SCARBOROUGH, *Symposium on Byzantine Medicine* = J. SCARBOROUGH, *Symposium on Byzantine Medicine* (DOP 39), Washington 1984.

SCHORR VON KAROLSFELD, *Katalog* = F. SCHORR VON KAROLSFELD, *Katalog der Handschriften der konigl. öffentlichen Bibliothek zur Dresden*, Λειψία 1882.

SERGII, *Polnij Mesjatsoslov* = Αρχιεπίσκοπος SERGII (SPASKII), *Polnij Mesjatsoslov Vostoka*, I-II, Vladimir 1901.

SHEPARD, *Byzantine Missions* = J. SHEPARD, “Spreading the World: Byzantine Missions” (MANGO, *The Oxford History of Byzantium*, 230-247).

SIMONETTI, *La crisi ariana* = M. SIMONETTI, *La crisi ariana nel IV secolo*, Ρώμη 1975.

SKABALLANOVIC, *Tolkovij Tipikon* = M. SKABALLANOVIC, *Tolkovij Tipikon*, I, Κίεβος 1910 (φωτομηχανική ανατύπωση των τόμων I-III, Ρώμη 1967).

SPECK, *Die Homelie des Patriarchen Germanos* = P. SPECK, “Klassizismus im achten Jahrhundert? Die Homelie des Patriarchen Germanos über die Rettung Konstantinopels”, *REB* 44 (1986), 209-227.

ST = *Studi e Testi* (Πόλη του Βατικανού).

STEVENSON, *Codices Pal. gr.* = H. STEVENSON, *Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae*, Πόλη του Βατικανού 1885.

STEVENSON, *Codices Reg. gr.* = H. STEVENSON, *Codices manuscripti graeci Reginae Suecorum et Pii Papae II Bibliothecae Vaticanae*, Πόλη του Βατικανού 1888.

STRUNK, *Byzantine Office* = O. STRUNK, “The Byzantine Office at Hagia Sophia”, *DOP* 9-10 (1955-1956), 175-202.

STRUNK, *Notation* = O. STRUNK, “The Notation of the Chartres Fragment”, *Annales musicologiques* 3 (1955), 7-37.

STRUNK, *Specimena* = O. STRUNK, *Specimena notationum antiquiorum*, Pars Suppletoria (MMB 7), Κοπεγχάγη 1965-1966.

SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography* = J. SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography, A Classified Bibliography of Texts and Studies*, I-II, *Κανών and Στιχηρόν*, (Medieval Classics: Texts and Studies 11-12), Brookline, Mass.-Leyden 1978-1979.

TAFT, *A Tale of Two Cities* = R. F. TAFT, “A Tale of Two Cities. The Byzantine Holy Week Triduum as a Paradigm of Liturgical History”, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1995, VI, 21-41.

TAFT, *Great Entrance* = R. F. TAFT, *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and Other Pre-anaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom* (OCA 200), Πόμνη 1975.

TAFT, *In the bridesgroom's absence* = R. F. TAFT, "In the bridesgroom's absence, the Pascal Triduum in the Byzantine Church", *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1995, V, 71-97.

TAFT, *John of Ephesus* = R. F. TAFT, "John of Ephesus and the Byzantine Chant for Holy Thursday", OCP 63 (1997), 503-509.

TAFT, *Mount Athos* = R. F. TAFT, "Mount Athos: A Late Chapter in the History of Byzantine Rite", *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1995, IV, 179-193.

TALBOT, *Faith Healing* = A. M. MAFFRY TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium*, Brookline, Mass., 1983.

TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I* = A. M. MAFFRY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. An Edition, Translation, and Commentary* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 7, Dumbarton Oaks Texts 3), Washington D. C. 1975.

TALLEY, *Liturgical Year* = T. J. TALLEY, *The Origins of the Liturgical Year*, Νέα Υόρκη 1986.

TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire* = M. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)*, I-IV (CSCO 188, 189, 204, 205, Scriptorum Iberici 9, 10, 13, 14), Louvain 1959-1960.

TARDO, *L'antica melurgia bizantina* = L. TARDO, *L'antica melurgia bizantina nell'interpretazione della scuola monastica di Grottaferrata*, Κρυπτοφέρρη 1938.

The Oxford Dictionary of Byzantium = *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I-III, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991.

THIBAUT, *Ordre des offices* = J. B. THIBAUT, *Ordre des offices de la Semaine Sainte à Jérusalem du IVe au Xe siècle*, Παρίσι 1926.

THOURN-STAHLIN, *Die griechischen Handschriften Erlangen* = H. THOURN - O. STAHLIN, *Die griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen*, Wiesbaden 1980.

TILLYARD, *Byzantine Music* = H. J. W. TILLYARD, "Byzantine Music about A. D. 1100", *Musical Quarterly* 39 (1953), 223-231.

TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus* = A. TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Λονδίνο 1973.

Triod', Μόσχα = *Triod'*, Μόσχα (αναστατική ανατύπωση, Jordanville 1956).

TROICKIJ, *Arsenij* = I. E. TROICKIJ, *Arsenij, patriarch Nikejskij i Konstantinopol'skij, i Arsenity*, Αγία Πετρούπολη 1873 και Λονδίνο 1973 (ανατύπωση).

Typikon', Μόσχα = *Typikon' siest' Ustav*, Μόσχα 1906 (αναστατική ανατύπωση, Jordanville 1954).

Un'ufficiatura perduta del Venerdì Santo = "Un'ufficiatura perduta del Venerdì Santo", *Roma e l'oriente* 5 (1912-1913), 302-313.

VAILHE, *Saint André de Crète* = S. VAILHE, “Saint André de Crète”, *Échos d'Orient* 5 (1901-1902), 378-387.

VAN DE VORST, *Note sur S. Joseph de Thessalonique* = C. VAN DE VORST, “Note sur S. Joseph de Thessalonique”, *AB* 32 (1913), 32-47.

VAN DE VORST, *Note sur S. Joseph l'Hymnographe* = C. VAN DE VORST, “Note sur S. Joseph l'Hymnographe”, *AB* 38 (1920), 148-154.

VASSIS, *Nikephoros Kallistos Xanthopulos* = I. VASSIS, “Ein alter Zeuge von zwei Briefen des Nikephoros Kallistos Xanthopulos”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 46 (1996), 265-274.

VELKOVSKA, *Il Praxapostolos A. β. V* = E. VELKOVSKA, *Il Praxapostolos A. β. V (XI sec.) della Biblioteca di Grottaferrata, Tesi di Dottorato in Scienze Ecclesiastiche Orientali*, Πόμη 1994 (PARENTI- VELKOVSKA, *Mille anni di “rito greco”*, 1-20).

VELKOVSKA, *Un eucologio del monastero di Grottaferrata* = E. VELKOVSKA, “Un eucologio del monastero di Grottaferrata: il Vaticano gr. 2111 (XIII sec. ex.)”, *Miscellanea di studi in onore di P. Marco Petta per il LXX compleanno*, III, *BG N. S.* 46 (1992), 347-390.

VELMANS, *L'iconographie de la 'Fontaine de Vie'* = T. VELMANS, “L'iconographie de la 'Fontaine de Vie' dans la tradition byzantine”, *Synthronon: Art et archéologie de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, Παρίσι 1968, 127-134.

VEDEVITINOV, *Žit'e* = M. VEDEVITINOV, “Žit'e i khožene Danila russkyjia zemli igumena”, *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 3 (1885), 1-141 και 146-257 (πίνακες).

VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos* = J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices* (Le Monde byzantin 1), Παρίσι 1966.

VILLECOURT, *Les observances* = E. VILLECOURT, “Les observances liturgiques et la discipline du jeûne dans l’Église copte”, M 38 (1925), 261-320.

VITALI, *Παρακλητικόν* = F. VITALI, *Παρακλητικὸν σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου· ποίημα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, Ρώμη 1738.

VITALI, *Πεντηκοστάριον* = F. VITALI, *Πεντηκοστάριον σὺν Θεῷ ἀγίῳ...ἐν ᾧ προσετέθη ἡ παλαιὰ Ἀκολουθία τῆς ἐβδομάδος τῆς Διακαινησίμου, σὺν τοῖς Τριωδίοις μετὰ τὸ Ἀντίπασχα*, Ρώμη 1738.

VITALI, *Τριώδιον* = F. VITALI, *Τριώδιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ...*, Ρώμη 1738.

VOGT, *Constantin VIIe Porphyrogénète* = A. VOGT, *Constantin VIIe Porphyrogénète, Le livre des Cérémonies, Texte (I-II) et Commentaire (I-II)*, Παρίσι 1935-1940.

VOGT, *Études* = A. VOGT, “Études sur le théâtre byzantin. I. Un mystère de la Passion”, *Byzantion* 6 (1931), 37-74.

VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha* = K. VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, Λειψία 1876² (αναστατική ανατύπωση, Hildesheim 1987²).

VÖÖBUS, *Studies in Ephrem the Syrian* = A. VÖÖBUS, *Literary, Critical and Historical Studies in Ephrem the Syrian*, Στοκχόλμη 1958.

VFRAME, *An Exegesis of the Epitaphios* = A. C. VFRAME, “An Exegesis of the Epitaphios Threnos”, *The Greek Orthodox Theological Review* 39 (1994), 299-310.

VRYONIS, *Decline* = S. VRYONIS JR., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971 και 1986 (ανατύπωση).

WALTZ, *Anthologie grecque* = P. WALTZ, *Anthologie grecque*, I, Παρίσι 1928.

WELLESZ, *Byzantine Music and Hymnography* = E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Οξφόρδη 1949.

WELLESZ, *Melito's Homily on the Passion* = E. WELLESZ, “Melito's Homily on the Passion: An investigation into Sources of Byzantine Hymnography”, *Journal of Theological Studies* 44(1943), 41-52.

WERNER, *Theodor von Studion* = E. WERNER, “Die Krise im Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz: Theodor von Studion”, *Berliner byzantinische Arbeiten* 5 (1957), 113-133.

WEITZMANN, *Byzantine Book Illuminations and Ivories* = K. WEITZMANN, “Byzantine Book Illuminations and Ivories”, *Variorum Reprints* IX, Λονδίνο 1980.

WEITZMANN, *The origin of the Threnos* = K. WEITZMANN, “The origin of the Threnos”, *Variorum Reprints* IX, Λονδίνο 1980.

WHITE, *Patriarch Photios* = D. S. WHITE, *Patriarch Photios of Constantinople*, Brookline, Mass., 1981.

WINKELMANN, *Nikephoros Kallistos Xanthopulos* = F. WINKELMANN, “Zur Bedeutung der Kirchengeschichte des Nikephoros Kallistos Xanthopulos”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994), 439-444.

WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense* = G. WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense, Codex Theol. gr. 136 Bibliothecae Nationalis Austriacae phototypice depictus* (MMB X), Βιέννη 1987.

ŽAVORONKOV, *Nekotorye* = P. ŽAVORONKOV, “Nekotorye aspekty mirovozzrenija Georgija Akropolita”, *Vizantijskij vremennik* 47 (1986), 125-133.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΚΕΦ. Α΄. ΟΙ ΠΗΓΕΣ

1. ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Στους ίδιους εκείνους τόπους όπου διαδραματίστηκαν τα σημαντικότερα γεγονότα της επίγειας ζωής του Χριστού διαμορφώθηκε μία λειτουργική παράδοση που είχε ως κύριο γνώρισμα τον ιστορικό και αναμνηστικό της χαρακτήρα. Η διεθνής ακτινοβολία του ιεροσολυμιτικού λειτουργικού τύπου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μαζική προσέλευση προσκυνητών από όλο τον χριστιανικό κόσμο από τον δ΄ μέχρι τον ζ΄ αιώνα. Οι μνημειώδεις ναοί που έκτισαν στους Αγίους Τόπους ο αυτοκράτορας (312-337) Κωνσταντίνος και η βασίλισσα Ελένη (μνήμη 21 Μαΐου) μαρτυρούν το ενδιαφέρον της αυτοκρατορίας για την Αγία Πόλη.

1. 1. Οδοιπορικά

Το *Itinerarium* ή *Peregrinatio Egeriae ad loca sancta* είναι, μετά από τις Κατηχήσεις²⁴ του Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων (313-387, μνήμη 18 Μαρτίου), επί της αρχιερατείας του οποίου (348-387) πραγματοποιήθηκε το εν λόγω προσκύνημα, η πρώτη αξιόλογη ιστορική μαρτυρία για τη λειτουργική παράδοση της Αγίας Πόλης. Το περίφημο αυτό οδοιπορικό στους Αγίους Τόπους γράφτηκε από την, κατά πάσαν πιθανότητα, Ισπανίδα (από την περιοχή Bierzo, μάλλον, η οποία αποτελούσε ένα σημαντικό μοναστικό κέντρο της εποχής) προσκυνήτρια Ηγερία (γνωστή στην ελληνική βιβλιογραφία και ως Αιθερία²⁵, όπως και στην έκδοση της Pétré, βλ. κατωτέρω).

---

²⁴ PG XXXIII, 321-1128.

²⁵ Βλ., π. χ., ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αί μεγάλοι ώροι*, 231-232.

Το μέχρι στιγμής μοναδικό αντίγραφο του έργου ανακαλύφθηκε το 1884 σε μία βιβλιοθήκη της πόλης Arezzo της Ιταλίας από τον G. F. Gamurrini, ο οποίος εξέδωσε για πρώτη φορά το *Itinerarium* το 1887. Από τις κατοπινές εκδόσεις του Οδοιπορικού θα αναφέρουμε εκείνες των Franceschini-Weber, της Pétré (με γαλλική μετάφραση), του Maraval (με γαλλική μετάφραση) και του Janeras (με καταλωνική μετάφραση)²⁶. Ο κώδικας Arezzo 405, ακρωτηριασμένος στην αρχή και το τέλος, γράφτηκε τον ια΄ αιώνα στην ιδρυθείσα υπό του Αγίου Βενεδίκτου ονομαστή Μονή του Όρους Κασίνου της Ιταλίας.

Περί του χρόνου της συγγραφής του οδοιπορικού έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες. Η επικρατέστερη εκδοχή είναι αυτή που τοποθετεί τη συγγραφή του έργου στα τέλη του δ΄ ή τις αρχές του ε΄ αιώνα. Η Pétré θεωρεί ότι η προσκυνήτρια μετέβη στους Αγίους Τόπους μετά την άλωση της πόλης Νισιβίου (Νισίβεως) από τους Πέρσες (363) και πριν από την ανακαίνιση του καθολικού της Μονής του Σινά από τον αυτοκράτορα (527-565) Ιουστινιανό²⁷. Ο Baumstark, ο οποίος ταύτισε δύο από τους επισκόπους που αναφέρονται στο *Itinerarium* με τον Ευλόγιο Εδέσσης και τον Πρωτογένη Καρών, για τους οποίους κάνει λόγο ο Θεοδώρητος Κύρου στην Εκκλησιαστική του Ιστορία²⁸, τοποθετεί το προσκυνηματικό ταξίδι μεταξύ του 383 και του 385²⁹. Ο Devos υπολογίζει ότι η *beatissima sanctimonialis* θα έφτασε στα Ιεροσόλυμα λίγο πριν από το Πάσχα του 381 και θα εγκατέλειψε την Αγία Πόλη τη Δευτέρα της Διακαινησίμου (25 Μαρτίου) του 384³⁰.

Πολύτιμη είναι η περιγραφή της ιεροσολυμιτικής λειτουργικής παράδοσης του δεύτερου μέρους του οδοιπορικού. Η Ηγερία, η οποία δεν είναι πλήρως εξοικειωμένη με τον ξένο προς

---

²⁶ FRANCESCHINI-WEBER, *Itinerarium*, PÉTRÉ, *Ethérie*, MARAVAL, *Égérie*, και JANERAS, *Egèria*.

²⁷ PETRE, *Ethérie*, 14.

²⁸ PG LXXXII, 1153-1160.

²⁹ BAUMSTARK, *Das Alter*, 75.

³⁰ DEVOS, *La date*, 165-94.

αυτήν ιεροσολυμιτικό λειτουργικό τύπο, δεν μας παρέχει, ωστόσο, συγκεκριμένες πληροφορίες για τα αναγνώσματα, τους ύμνους ή τις ευχές των ακολουθιών της Αγίας Πόλης. Οι τελετές της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου περιγράφονται στα κεφάλαια 32-41 του οδοιπορικού.

Πληροφορίες για τη λειτουργική παράδοση των Ιεροσολύμων περιέχουν επίσης δύο άλλα οδοιπορικά του στ' αιώνα, το *Itinerarium Antonini Placentini*³¹ και το *De situ Terrae sanctae* Θεοδοσίου μοναχού³².

1. 2. Αρμενικό Αναγωγσμάτιον

Το Αρμενικό Αναγωγσμάτιον, ένα κείμενο λίγο μεταγενέστερο από το *Itinerarium Egeriae*, είναι η αρχαιότερη λειτουργικής φύσεως πηγή για τη μελέτη του αγιοπολιτικού τύπου.

Το 1905 ο Conybeare εξέδωσε μία μετάφραση των τυπικών διατάξεων μαζί με ένα κατάλογο με τα αναγνώσματα από το τότε μοναδικό γνωστό χειρόγραφο, τον αρμενικό κώδικα 44 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας του θ' ή ι' αιώνα³³. Ο Conybeare συμπλήρωσε τα κενά του Παρισινού χειρογράφου με το πολύ μεταγενέστερο αρμενικό χειρόγραφο Bodleian. D 2 του ιδ' τουλάχιστον αιώνα. Το 1961 ο Renoux δημοσίευσε τη μετάφραση των τυπικών διατάξεων μαζί με τις ενδείξεις των αγιογραφικών περικοπών από ένα άλλο χειρόγραφο, τον αρμενικό κώδικα Ιεροσολύμων 121, ο οποίος γράφτηκε το 1192 στη Μονή Maškevor της Κιλικίας³⁴. Το 1969 δημοσίευσε ακόμα ένα χειρόγραφο, τον κώδικα Ερεβάν 985 του θ'-ι'

---

³¹ MILANI, *Itinerarium*, και CCL 175, 128-174 (έκδοση του P. Geyer).

³² CCL 175, 114-125 (έκδοση του P. Geyer).

³³ CONYBEARE, *Rituale Armenorum*, Παράρτημα Β', 507-527.

³⁴ RENOUX, *Lectionnaire arménien*, και *Lectionnaire arménien, Addenda*.

αιώνα³⁵. Το 1971, τέλος, ο Renoux δημοσίευσε μία συγκριτική έκδοση των τριών χειρογράφων μαζί με μία αξιολογότερη μελέτη³⁶.

Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον περιγράφει τις τελετές της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων και τις αγιογραφικές περικοπές, τους βιβλικούς ψαλμούς και τις βιβλικές ωδές που χρησιμοποιούνται σε αυτές κατά τον ε΄ αιώνα, και πιο συγκεκριμένα μεταξύ του 417 (κώδικες Ιεροσολύμων 121 και Ερεβάν 985) και του 439 (Παρισινός κώδικας 44). Τα τρία χειρόγραφα, τα οποία αντικαθρεφτίζουν τρία διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη της ιεροσολυμιτικής λειτουργικής παράδοσης, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον Renoux, ο Ιεροσολυμιτικός κώδικας 121 περιέχει παλιές τελετές που αγνοούνται από τον Παρισινό 44 και βρίσκεται, επομένως, πιο κοντά στην τάξη πραγμάτων που μας περιγράφει η Ηγερία. Ο μεταγενέστερος αρμενικός κώδικας της Βενετίας 169 αναπαράγει τις ιδιαιτερότητες του Ιεροσολυμιτικού, ενώ ο επίσης μεταγενέστερος Bodleian. D 2 αναπαράγει αυτές του Παρισινού. Ο κώδικας Ερεβάν 985, όπου έχουν εντοπιστεί στοιχεία, τόσο από τον Ιεροσολυμιτικό, όσο και από τον Παρισινό κώδικα, θεωρήθηκε από τον Renoux μεταγενέστερός τους. Ο κώδικας αυτός είναι μάλλον προϊόν της επεξεργασίας προγενέστερων αρμενικών μεταφράσεων και όχι μία μετάφραση του σύγχρονου τυπικού του Ναού της Αναστάσεως.

1. 3. Γεωργιανό Κανονάριον

Το Γεωργιανό Κανονάριον ή Αναγνωσματάριον είναι η σημαντικότερη πηγή για τη μελέτη του λειτουργικού τύπου της Εκκλησίας Ιεροσολύμων από το δεύτερο ήμισυ του ε΄ αιώνα μέχρι τα τέλη του ζ΄ αιώνα.

---

³⁵ RENOUX, *Érévan* 985.

³⁶ RENOUX, *Le codex arménien*.

Το Κανονάριον δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην Τιφλίδα της Γεωργίας το 1912 από τον πρωθιερέα Κ. Kekelidze μαζί με τη ρωσική του μετάφραση³⁷. Ένα χειρόγραφο του ι' αιώνα από τον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου κοντά στην Lathal, έργο πιθανώς του γραφέα Ιωάννου Ζωσίμου το οποίο φυλάγεται σήμερα στο Μουσείο της πόλης Mestia της επαρχίας Svanethie (κώδικας 635), αποτέλεσε τη βάση της έκδοσης του Kekelidze. Ο Kekelidze συμπλήρωσε τα σημαντικά κενά που παρουσιάζει ο κώδικας της Lathal με ένα άλλο χειρόγραφο που ο ίδιος είχε ανακαλύψει, το χειρόγραφο της Μονής των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττης της Kala (επαρχία Svanethie) του ι' αιώνα, το οποίο φυλάγεται σήμερα στο Μουσείο της Τιφλίδας. Το έργο του Kekelidze μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον αρχιμανδρίτη Κάλλιστο Μηλιαρά³⁸ και εν μέρει στα γερμανικά από τους Kluge-Baumstark³⁹.

Το 1959-60 δημοσιεύτηκε η νέα έκδοση του Κανοναρίου του μακαριστού πατρός Μιχαήλ Tarchnischvili (†1958), η οποία συνοδευόταν από λατινική μετάφραση⁴⁰. Ο Tarchnischvili είχε χρησιμοποιήσει για την έκδοσή του δύο ακόμα χειρόγραφα: τον γεωργιανό κώδικα 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας του ι'-ια' αιώνα, ο οποίος αποτέλεσε τη βάση της έκδοσής του, και τον γεωργιανό Σιναϊτικό κώδικα 37, γραμμένο το 987 από τον γραφέα Ιωάννη Ζώσιμο. Ο Σιναϊτικός κώδικας απαρτίζεται από δύο μέρη. Το δεύτερο μέρος περιέχει ολόκληρα τα υμνογραφικά κείμενα για τις εορτές των Χριστουγέννων, των Θεοφανίων και της Μεγάλης Εβδομάδας.

Ο Παρισινός κώδικας θεωρείται η πλέον πιστή μαρτυρία σε ότι αφορά τις ενδείξεις των διαφόρων ναών όπου διεξάγονταν οι διάφορες ακολουθίες της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων,

---

³⁷ KEKELIDZE, *Ierusalimskij Kanonar'*.

³⁸ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, *Ιεροσολυμιτικὸν Καινὸνάριον ζ' αἰῶνος*.

³⁹ KLUGE-BAUMSTARK, *Quadragesima*.

⁴⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*.

ενώ στους κώδικες της Kala και της Lathal, οι οποίοι προορίζονταν για την Εκκλησία της Γεωργίας, και στον Σιναϊτικό κώδικα, ο οποίος προοριζόταν για τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης και έχει έντονα επηρεαστεί από τον λειτουργικό τύπο της Λαύρας του Αγίου Σάββα, η σχέση με την Αγία Πόλη δεν είναι τόσο άμεση.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη μελέτη του ιεροσολυμιτικού λειτουργικού τύπου παρουσιάζει επίσης το χειρόγραφο Τιφλίδας H-2123 (πρώην Leningrad. Georg. 11), ένα γεωργιανό *Iadgari* ή Τροπολόγιον του θ'-ι' αιώνα σε πάπυρο και περγαμηνή, το οποίο φυλάγεται σήμερα στο Μουσείο της Τιφλίδας. Το εν λόγω χειρόγραφο μεταφράστηκε το 1908 στα ρωσικά από τον Kekelidze⁴¹, εκδόθηκε το 1977 από τον Šanidze⁴² και χρησιμοποιήθηκε μαζί με πολλά ακόμα χειρόγραφα στην έκδοση του *Iadgari* ή Γεωργιανού Τροπολογίου του έτους 1980⁴³.

1. 4. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο ακέφαλος και κολοβός μεμβράνινος κώδικας 43 της βιβλιοθήκης της Πατριαρχικής Μονής του Τιμίου Σταυρού Ιεροσολύμων περιέχει ολόκληρες τις ακολουθίες από την Κυριακή των Βαΐων μέχρι το Σάββατο της Διακαινησίμου κατά τον λειτουργικό τύπο του Ναού της Αναστάσεως του ι' αιώνα. Αντιγράφηκε το έτος 1122 από ένα παλαιότερο χειρόγραφο από τον Βασίλειο Αγιοπολίτη, γραφέα και αναγνώστη του Ναού της Αναστάσεως, κατόπιν εντολής Γεωργίου, άρχοντος, κριτού και σακελλίου της Αγίας Πόλεως και χαρτοφύλακος και μεγάλου σκευοφύλακος του Ναού της Αναστάσεως⁴⁴.

---

⁴¹ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*.

⁴² ŠANIDZE, *Čil-Etratis Iadgari*.

⁴³ METREVELI-ČANKIEVI-HEVSURIANI, *Iadgari*.

⁴⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 252.

Το 1894 ο Dmitrivskij δημοσίευσε ένα αντίγραφο του Τυπικού της Αναστάσεως γραμμένο το 1804 από τον αρχιμανδρίτη Μάξιμο Συμαίο⁴⁵. Λίγους μήνες αργότερα ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς εξέδωσε τον κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 τον οποίο ο ίδιος είχε ανακαλύψει στη βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων⁴⁶. Ο Dmitrivskij δημοσίευσε το 1907 τη μέχρι στιγμής σημαντικότερη μελέτη για το Τυπικόν, όπου διορθώνει την έκδοση του Παπαδοπούλου-Κεραμέως σε διάφορα σημεία⁴⁷. Το Τυπικόν της Αναστάσεως μεταφράστηκε στα γαλλικά το 1926⁴⁸.

Η αναφορά σε διάφορες εκκλησίες που καταστράφηκαν το 1009 από τον χαλίφη της Αιγύπτου Hakim αποτελεί το *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του Τυπικού, ενώ η απόδοση του δοξαστικού του Εσπερινού της Μεγάλης Τετάρτης *Κύριε, ή έν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή*⁴⁹ στον Φώτιο⁵⁰, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατά τις περιόδους 858–867 και 877–886, αποτελεί το *terminus post quem*⁵¹. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς υποστήριζε στο προοίμιο της έκδοσής του ότι το Τυπικόν βρισκόταν σε χρήση στον Ναό της Αναστάσεως το 1122⁵². Ο Dmitrievskij⁵³ απέδειξε όμως ότι το 1122 πολλοί από τους ναούς που αναφέρονται στο Τυπικόν είχαν καταστραφεί από τον Hakim και ότι κατά την περίοδο του Λατινικού Βασιλείου των Ιεροσολύμων ο λατινικός κλήρος προεξήρχε των σημαντικότερων τελετών στον Ναό της Αναστάσεως, ενώ ο εξόριστος ορθόδοξος πατριάρχης δεν κατοικούσε πλέον στην Αγία Πόλη. Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας ο ρόλος του ορθόδοξου κλήρου στον Ναό της Αναστάσεως περιορίστηκε δραστικά. Οι σαββαΐτες μοναχοί ήταν οι υπεύθυνοι της τέλεσης, κατά το δικό τους τυπικόν, των

---

⁴⁵ DMITRIEVSKIJ, *Bogosluženie*.

⁴⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*.

⁴⁷ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*.

⁴⁸ THIBAUT, *Ordre des offices*.

⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 78.

⁵⁰ Βλ. Κεφ. Β' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁵¹ Για τη χρονολόγηση του Τυπικού της Αναστάσεως βλ. BAUMSTARK, *Die Heiligtümer*, 227-89, και *Denkmäler*, 1-32.

⁵² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, α' -θ'.

⁵³ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 84-105.

ακολουθιών των ορθοδόξων στον Ναό της Αναστάσεως, των οποίων προεξήρχε ο ηγούμενος της Λαύρας του Αγίου Σάββα⁵⁴. Ο Dmitrievskij, λαμβάνοντας υπ' όψιν του την απόδοση του πρώτου τετραωδίου (ωδές α'-ε') του κανόνος του Μεγάλου Σαββάτου στον Μάρκο Υδρουντός⁵⁵, σύγχρονο του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912), και τις αναφορές στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Νικόλαο⁵⁶ (932-945), συμπεραίνει ότι το τυπικόν που μας διέσωσε ο κώδικας Τιμίου Σταυρού 43, ο οποίος προοριζόταν για το αρχείο και όχι για λειτουργική χρήση, βρισκόταν σε χρήση στον Ναό της Αναστάσεως κατά το πρώτο ήμισυ του ι' αιώνα. Οι αναφορές σε διάφορα προσκυνήματα, όπως τα Άγια των Αγίων, η χριστιανική κατοχή των οποίων περιορίζεται στην εποχή του Λατινικού Βασιλείου, και του ναού του Πραιτορίου, ο οποίος ονομάζεται Αγία Σοφία, όπως και κατά τον η' αιώνα, οδηγεί τους μελετητές να μιλούν για δύο τουλάχιστον διαφορετικά χρονολογικά στρώματα⁵⁷.

Στον κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 συνυπάρχουν ακόμα δύο παράλληλες ακολουθίες, εκείνη του Ναού της Αναστάσεως και εκείνη των Σπουδαίων μοναχών⁵⁸. Οι μοναχοί αυτοί συμμετέχουν μαζί με τον πατριάρχη και με άλλους κληρικούς σε ακολουθίες, όπως εκείνη των Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής στον Γολγοθά, αλλά και τελούν ξεχωριστά και σύμφωνα με τον δικό τους μοναστικό λειτουργικό τύπικόν ακολουθίες, όπως το δεύτερο μέρος του Όρθρου της Κυριακής των Βαΐων, την ακολουθία των Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής στην Αγία Κορυφή και την Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Παρασκευής προς το Μέγα Σάββατο⁵⁹.

---

⁵⁴ BERTONIERE, *Historical development*, 13.

⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 164.

⁵⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 26.

⁵⁷ BERTONIERE, *Historical development*, 13.

⁵⁸ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 85-91 και 111-113.

⁵⁹ BERTONIERE, *Historical development*, 15-16.

Το Τυπικόν της Αναστάσεως αποτελεί μία πολύτιμη και μοναδική μαρτυρία για τη μελέτη της εξέλιξης του ιεροσολυμιτικού κοσμικού τυπικού στο τελευταίο στάδιό της. Κατά την περίοδο αυτή η ιεροσολυμιτική λειτουργική παράδοση υπέστη, αφ' ενός, την επιρροή του κοσμικού τυπικού της Κωνσταντινούπολης και, αφ' έτερου, την ακόμα ισχυρότερη επίδραση του μοναστικού τυπικού. Την επιρροή του Τυπικού της Αγίας Σοφίας, το οποίο από τον ζ' μέχρι τον ια' αιώνα άσκησε έντονη επίδραση στη λειτουργική ζωή όλων των Εκκλησιών της αυτοκρατορίας, την διαπιστώνουμε στη βαθμιαία και μερική αντικατάσταση του αγιοπολιτικού κανόνα αγιογραφικών περικοπών (Αρμενικό και Γεωργιανό Αναγνωσματάριον) από εκείνο της πρωτεύουσας, στην υιοθέτηση κωνσταντινουπολιτικής προελεύσεως ακολουθιών, όπως αυτής της Παννυχίδος, και στην υιοθέτηση βυζαντινών υμνογραφικών ειδών, όπως το κοντάκιον. Στην επίδραση του μοναστικού τυπικού, το οποίο τον ιβ' αιώνα είχε ήδη επικρατήσει σε όλα σχεδόν τα μοναστικά κέντρα της ορθόδοξης ανατολής απλώνοντας μετά την επίδρασή του και στους καθεδρικούς και ενοριακούς ναούς μέχρι την τελική κατάργηση των κοσμικών τυπικών, οφείλεται η σχεδόν πλήρης αντικατάσταση της πρώιμης ιεροσολυμιτικής λειτουργικής ποίησης από τις νέες υμνογραφικές συνθέσεις, ανάμεσα στις οποίες δεσπόζουν οι κανόνες, τόσο των μοναχών της πλησίον Λαύρας του Αγίου Σάββα, όσο και των ποιητών της υμνογραφικής σχολής της μακρινής Μονής του Στουδίου. Το αποτέλεσμα είναι μία μοναστικού τύπου ακολουθία (Σαββαϊτικο-στουδιτική σύνθεση) με πλούσια αυτόχθονα στοιχεία όπως, π. χ., τη Θεία Λειτουργία και την ακολουθία των Προηγιασμένων του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου, και έντονη την επίδραση του κωνσταντινουπολιτικού κοσμικού τυπικού.

Η ακολουθία των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας⁶⁰ απαρτίζεται από α') τον Όρθρο, ο οποίος συμπεριλαμβάνει το εξάψαλμο, το αλληλούια, το τροπάριον, τη στιχολογία

---

⁶⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 32-83.

τριών καθισμάτων του Ψαλτηρίου⁶¹ μαζί με τα αντίστοιχα ποιητικά καθίσματα, τρία ή δύο πατερικά αναγνώσματα⁶², τον ν΄ ψαλμό μαζί με τα αντίστοιχα τροπάρια, τον ποιητικό κανόνα (τριώδιον ή διώδιον) με δύο κοντάκια και τους αντίστοιχους οίκους, τα εξαποστειλάρια, τους αίνους, το *Δόξα ἐν ὑψίστοις*, τρία ή τέσσερα βιβλικά αναγνώσματα⁶³, το *Καταξίωσον, Κύριε, την αἴτησιν*, μία λιτή *εἰς τὸ Ἅγιον Κρανίον* με τα αντίστοιχα στιχηρά και, τέλος, το *Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι* (Ψ. 91, 1-2), β΄) τη συνημμένη *τῷ ὀρθρῷ* α΄ ώρα, η οποία συμπεριλαμβάνει το τρίψαλμο (πιθανώς Ψ. 5, 89 και 100), το αλληλούια, το *Χριστέ, τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν*, ένα τροπάριον δοξαστικόν, το τροπάριον και την προφητεία της βυζαντινής ακολουθίας της Τριτοέκτης⁶⁴ και το *Τὰ διαβήματά μου κατεύθυνον* (Ψ. 118, 133-135 και 70, 8), την ανάγνωση ολόκληρου του κατά Ματθαῖον, κατά Λουκάν και κατά Μάρκον, αντιστοίχως, ευαγγελίου, η οποία συνεχίζεται το εσπέρας, γ΄) την Τριτέκτη, δ΄) την θ΄ ώρα, η οποία συμπεριλαμβάνει τον Ψ. 85 και τις περικοπές της Εξόδου και του Ιώβ του βυζαντινού Εσπερινού⁶⁵ και το *Μὴ δὴ παραδῶς ἡμᾶς εἰς τέλος* (Δν. 3, 34-35), ε΄) τον Εσπερινό, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τον προοιμιακόν (Ψ. 103), τα *Προσκύρια* (Ψ. 119-133, κάθισμα ΙΗ΄ του Ψαλτηρίου), τους ψαλμούς του Λυχνικού (Ψ. 140, 141, 129 και 116) με τα αντίστοιχα στιχηρά, την είσοδο (με το αντίστοιχο τροπάριον ή στιχηρόν), τέσσερις βιβλικές

⁶¹ Το Τυπικόν της Αναστάσεως (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 32) προβλέπει δύο τύπους στιχολογίας του Ψαλτηρίου κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα αλλά στη συνέχεια ακολουθεῖ μόνο τον δεύτερο. Ο πρώτος προβλέπει: Εσπερινός του Σαββάτου του Λαζάρου και του Μεγάλου Σαββάτου (κάθισμα Α΄), Ὁρθρος της Κυριακῆς των Βαΐων (Β΄, Γ΄ και ΙΖ΄), Ὁρθρος της Μεγάλης Δευτέρας (Δ΄ και Ε΄), Τρίτης (Θ΄ και Ι΄) και Τετάρτης (ΙΔ΄ και ΙΕ΄), Ακολουθία της γ΄ ώρας της Μεγάλης Δευτέρας (ΣΤ΄), Τρίτης (ΙΑ΄) και Τετάρτης (ΙΣΤ΄), Ακολουθία της στ΄ ώρας της Μεγάλης Δευτέρας (Ζ΄), Τρίτης (ΙΒ΄) και Τετάρτης (ΙΖ΄), Εσπερινός της Μεγάλης Δευτέρας (Η΄), Τρίτης (ΙΓ΄) και Τετάρτης (ΙΗ΄), Ὁρθρος της Μεγάλης Πέμπτης και του Μεγάλου Σαββάτου (ΙΖ΄). Ο δεύτερος, πιο κοντά στη σύγχρονη πράξη, προβλέπει: Εσπερινός του Σαββάτου του Λαζάρου και του Μεγάλου Σαββάτου (Α΄), Ὁρθρος της Κυριακῆς των Βαΐων (Β΄, Γ΄ και ΙΖ΄), Ὁρθρος της Μεγάλης Δευτέρας (Δ΄, Ε΄ και ΣΤ΄), Τρίτης (Θ΄, Ι΄ και ΙΑ΄) και Τετάρτης (ΙΔ΄, ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄), Ακολουθία της γ΄ ώρας της Μεγάλης Δευτέρας (Ζ΄), Τρίτης (ΙΒ΄) και Τετάρτης (ΙΘ΄), Ακολουθία της στ΄ ώρας της Μεγάλης Δευτέρας (Η΄), Τρίτης (ΙΓ΄) και Τετάρτης (Κ΄), Εσπερινός της Μεγάλης Δευτέρας, Τρίτης και Τετάρτης (ΙΗ΄), Ὁρθρος της Μεγάλης Πέμπτης και του Μεγάλου Σαββάτου (ΙΖ΄).

⁶² Για τη Μεγάλη Τρίτη (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 53) προβλέπεται η ανάγνωση του Εφραίμ *περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας* και του Χρυσοστόμου *περὶ τῶν δέκα παρθένων* (PG LIX, 527).

⁶³ Γν. 1, 1-13, Πρμ. 1, 20-33, Ησ. 5, 1-7, και Μτ. 21, 18-22, 14, Εξ. 19, 10-18, Πρμ. 2, 13-21, Ωσ. 4, 1-7, και Μτ. 22, 15-24, 2, και Πρμ. 3, 27-34, Ωσ. 4, 13-6, 4, και Ιν. 12, 17-50.

⁶⁴ Ιζ. 1, 1-20, 1, 21-28 και 2, 3-3, 2, αντιστοίχως. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68-70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 127-128.

⁶⁵ Εξ. 1, 1-20, και Ιβ. 1, 1-12, Εξ. 2, 5-10, και Ιβ. 1, 13-22, και Εξ. 2, 11-22, και Ιβ. 2, 1-10, αντιστοίχως. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68-70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128-129.

περικοπές από την παλαιά αγιοπολιτική παράδοση⁶⁶, το *Καταξίωσον, Κύριε* και τα στιχηρά εις τον στίχον⁶⁷, στ') την ιεροσολυμιτική ακολουθία των Πρηγιασμένων Δώρων, τη λεγομένη Λειτουργία των Πρηγιασμένων Δώρων Ιακώβου του Αδελφοθέου⁶⁸, και ζ') την κωνσταντινουπολικής προελεύσεως ακολουθία της Παννυχίδος⁶⁹, η οποία συμπεριλαμβάνει τρία αντίφωνα (Ψ. 119-121), τον ν' ψαλμό, το *Πᾶσα πνοή*, μία ευαγγελική περικοπή⁷⁰, ένα τροπάριον και ένα θεοτοκίον.

Η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης⁷¹ απαρτίζεται από α') τον Όρθρο, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τη στιχολογία του Ανώμου με τα αντίστοιχα τροπάρια, μία ανάγνωση *περὶ τοῦ ἄρτου καὶ τῆς προδοσίας* και τρία αναγνώσματα (Γν. 22, 1-19, Πρ. 1, 15-20, και Λκ. 22, 1-39), από τα οποία τα δύο πρώτα απαντώνται και στο Αρμενικόν Αναγνωσματάριον⁷², β') τη συνημμένη α' ώρα, η οποία συμπεριλαμβάνει το τροπάριον και την προφητεία (Ιρ. 11, 18-12, 15) της βυζαντινής Τριτοέκτης⁷³, την ανάγνωση ολόκληρου του κατά Ιωάννην ευαγγελίου, τις ακολουθίες γ') της Τριτέκτης και δ') της θ' ώρας, ε') τον Εσπερινό, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τα κεκραγάρια, το *Φῶς ἱλαρόν*, τρία αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη του βυζαντινού Εσπερινού⁷⁴ (Εξ. 19, 10-19, Ιβ. 38, 1-42, 5, και Ησ. 50, 4-11), το *στιχηράριον* (απόστιχα) και το τροπάριον απολυτίκιον, στ') τη Λειτουργία του Αγίου Μύρου, μία πρώτη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου⁷⁵ κατά την

⁶⁶ Γν. 2, 4-19, Ησ. 40, 1-8, Πρ. 1, 1-20 και Μτ. 20, 17-28, Γν. 7, 6-8, 21, Πρ. 9, 1-11, Ησ. 40, 9-17 και Μτ. 24, 3-26, 2 και Γν. 18, 1-19, 30, Πρ. 1, 10-19, Ζχ. 11, 11-14 και Μτ. 26, 3-16 αντιστοίχως. Βλ. RENOUX, *Le codex arménien*, II, 258-264. Το *Φῶς ἱλαρόν* προ του ευαγγελίου.

⁶⁷ Στον Εσπερινό της Τετάρτης, όπου μεταξύ Πρ. 1, 10-19 και Ζχ. 11, 11-14 έχουμε το *Καταξίωσον*, μία σειρά στιχηρών εις τον στίχον, την αίτηση, τα των κατηγουμένων και τη λιτή στην Αγία Ανάσταση, συναντάμε δύο σειρές στιχηρών εις τον στίχον.

⁶⁸ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θείαι Λειτουργίαι*, 429-503.

⁶⁹ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Παννυχίς*.

⁷⁰ Μρ. 11, 12-26, Λκ. 12, 35-59 και Μρ. 14, 1-11.

⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 83-116.

⁷² RENOUX, *Le codex arménien*, II, 266.

⁷³ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72, και DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁷⁴ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 74, και DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 130, όπου Ιβ. 38, 1-21.

⁷⁵ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θείαι Λειτουργίαι*, 67-146.

οποία ο πατριάρχης καθαγιάζει το Άγιον Μύρον⁷⁶ και αναγιγνώσκονται οι περικοπές Εξ. 20, 22-38, Α΄ Βσ. 16, 1-13, Ησ. 61, 1-6, Ασμ. 1, 1-4, Ρμ. 11, 13-36, και Μτ. 26, 6-16, ζ΄) μία δεύτερη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου εις ανάμνησιν του Μυστικού Δείπνου, η οποία τελείται ταυτοχρόνως *εἰς τὴν ἁγίαν Σιών*, προεξάρχοντος του πατριάρχου, και *εἰς τὸ Ἅγιον Κρανίον*, προεξάρχοντος του πρωτοπαπά⁷⁷, και κατά την οποία αναγιγνώσκονται οι περικοπές Α΄ Κρ. 11, 23-32, και Μρ. 14, 12-26 (*τύπος τῆς Ἀγίας Ἀναστάσεως*), ή Μτ. 26, 1-27, 2 (*ή τῆς Ρωμανίας τάξις*⁷⁸), και, τέλος, η΄) την ακολουθία του Νιπτήρος. Η ακολουθία αυτή είναι ένα είδος Εσπερινού που συμπεριλαμβάνει τον Προοιμιακόν, τέσσερις ευχές *ἐπὶ τὸ ὕδωρ εἰς τὸν νιπτήρα*, τρία στιχηρά και ένα δοξαστικόν εις το *Κύριε, ἔκεκραξα, το Φῶς ἱλαρόν*, τις περικοπές Εβ. 11, 19-25, και Ιν. 13, 3-11, μία πρώτη σειρά στιχηρῶν εις τον στίχον, την περικοπή Ιν. 13, 12-17, μία δεύτερη σειρά στιχηρῶν εις τον στίχον, το *Νῦν ἀπολύεις, η καταβασία* (απολυτίκιον της ημέρας) και την απολυτική ευχή.

Η ακολουθία της Μεγάλης Παρασκευῆς⁷⁹ απαρτίζεται από α΄) την ακολουθία *τῶν ἁγίων παθῶν*⁸⁰, η οποία συμπεριλαμβάνει ένδεκα ευαγγελικές περικοπές⁸¹, τις αντίστοιχες λιτές και στάσεις⁸², χαρακτηριστικές της ιεροσολυμιτικής λειτουργικής παράδοσης, τα ιε΄ αντίφωνα, τους μακαρισμούς, ένα ανάγνωσμα *περὶ τῆς σταυρώσεως* και το τροπάριον και την προφητεία (Ζχ. 11, 10-13) της βυζαντινῆς Τριτοέκτης⁸³, β΄) την ετοιμασία της ζύμης⁸⁴, γ΄)

⁷⁶ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Τὸ Ἅγιον Μύρον*.

⁷⁷ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 105.

⁷⁸ Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 74-75, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 130-131.

⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 116-162.

⁸⁰ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 95-102.

⁸¹ Ιν. 13, 31-18, 1, Ιν. 18, 1-28, Μτ. 26, 57-75, Ιν. 18, 28-19, 16, Μτ. 27, 3-32, Μρ. 14, 53-15, 32, Μτ. 27, 33-54, Λκ. 23, 32-49, Ιν. 19, 25-37, Μρ. 15, 43-47 και Ιν. 19, 38-42. Για την ιστορία των ευαγγελικών περικοπών του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς, βλ. TAFT, *A Tale of Two Cities*, 28-31.

⁸² Αγία Σιών, Ὅρος των Ελαιῶν, Αγία Προσκύνησις, Αγία Γεθσημανή, Μετάνοια του Αγίου Πέτρου, Λιθόστρωτον ή Αγία Σοφία, Ομφαλός, Μέσον της Γης, Ἅγιον Κρανίον, Νικητήριος η Αγγελική και Αγία Φυλακή.

⁸³ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

⁸⁴ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 387-388.

την ακολουθία *τῶν ὥρῶν καὶ τὰ τροπάρια* (τὰ δώδεκα) του Σωφρονίου Ιεροσολύμων⁸⁵, η κάθε μία από τις οποίες συμπεριλαμβάνει ένα μόνο ψαλμό (Ψ. 100, 50, 90 και 85, αντιστοίχως), τρία τροπάρια και πέντε αναγνώσματα παρόμοια με αυτά του Αρμενικού Αναγνωσματάριου⁸⁶, δ') την ακολουθία του Εσπερινού, ο οποίος συμπεριλαμβάνει, μεταξύ άλλων (βλ. Εσπερινό της Πέμπτης), πέντε αναγνώσματα παρόμοια με αυτά του βυζαντινού Λυχνικού⁸⁷ (Εξ. 33, 11-23, Ιβ. 42, 12 και εξής, Ησ. 52, 13-53, 12, Α' Κρ. 1, 18-2, 2, και Μτ. 27, 1-61) και την ευχή της απολύσεως, και, τέλος, ε') την Αγρυπνία των Σπουδαίων τη νύκτα της Παρασκευής προς το Σάββατο (Εσπερινός με στιχολογία του Α' καθίσματος του Ψαλτηρίου).

Η ακολουθία του Μεγάλου Σαββάτου⁸⁸ απαρτίζεται από α') τον Όρθρο, ο οποίος συμπεριλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τη στιχολογία του Αμώμου με τα αντίστοιχα τροπάρια, δύο αναγνώσματα από τον Γρηγόριο Νύσσης⁸⁹ και τον Επιφάνιο Σαλαμίνος⁹⁰, αντιστοίχως, τρία αναγνώσματα (Ιζ. 37, 1-14, Γλ. 3, 13-14, και Μτ. 27, 62-66) παρόμοια με αυτά του βυζαντινού Όρθρου⁹¹ και τα στιχηρά εις τον στίχον, β') την ακολουθία της β' ώρας, η οποία συμπεριλαμβάνει τον κανόνα της ημέρας και την ακολουθία των ωρών, γ') τον Εσπερινό, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τη στιχολογία του Α' καθίσματος του Ψαλτηρίου, τα αναστάσιμα κεκραγάρια του α' ήχου της Οκτωήχου, το *Φῶς ἱλαρόν*, δεκαπέντε προφητείες παρόμοια με

⁸⁵ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 207-209.

⁸⁶ Ζχ. 13, 4-9, Γλ. 6, 14-18, Ησ. 3, 9-15, Φλ. 2, 5-11, και Μτ. 27, 1-32, Ησ. 50, 4-8, Ρμ. 5, 6-11, 8, Αμ. 9-12, Α' Κρ. 1, 18-2, 2, και Μρ. 15, 1-32, Ησ. 52, 13-53, 12, Εβ. 2, 11-18, Ησ. 63, 1-6, Εβ. 9, 11-28, και Λκ. 22, 66-23, και Ιρ. 11, 18-20, Εβ. 10, 19-31, Ζχ. 14, 5-11, Α' Τμ. 6, 13-16, και Ιν. 18, 28-19, 37, αντιστοίχως. Βλ. RENOUX, *Le codex arménien*, II, 282-292.

⁸⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 80, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131 (Εξ. 33, 11-23, Ιβ. 42, 12-17, Ησ. 52, 13-54, 1, Α' Κρ. 1, 18-2, 2, Μτ. 27, 1-38, Λκ. 23, 39-43, Μτ. 27, 39-54, Ιν. 19, 31-37, και Μτ. 27, 55-61).

⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 162-189.

⁸⁹ COMBEFIS, *Auctarium novissimum*, 828.

⁹⁰ PG XLIII, 440.

⁹¹ Βλ. MATEOS, *Le Typikon*, II, 82, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 132, όπου Ιζ. 37, 1-14, Α' Κρ. 5, 6-8, και Γλ. 3, 13-14, και Μτ. 27, 62-66..

αυτά του βυζαντινού Λυχνικού⁹², την τελετή του Αγίου Φωτός, το βάπτισμα των κατηχουμένων στο Φωτιστήριο, και δ') τη Θεία Λειτουργία Ιακώβου του Αδελφοθέου, η οποία τελείται ταυτοχρόνως στον Άγιο Κωνσταντίνο, όπου αναγιγνώσκονται δύο αναγνώσματα από την Καινή Διαθήκη παρόμοια με αυτά του βυζαντινού Λυχνικού⁹³ (Ρμ. 6, 3-11, και Μτ. 28, 1-7), και στον Άγιο Τάφο, όπου ο πατριάρχης αναγιγνώσκει την περικοπή Ιν. 20, 1-18.

Η ακολουθία της Κυριακής του Πάσχα⁹⁴ απαρτίζεται από α') τον Όρθρο, ο οποίος συμπεριλαμβάνει την έναρξη, τον κανόνα, την υπακοή, το κοντάκιον, τον οίκο, το εξαποστειλάριον, τρία στιχηρά εις τους αίνους του ήχου (ήχος α'), τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα, το *Χριστὸς ἀνέστη* (τρεις), το *κάθισμα Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ*, τα *ἐπακουστά* (εἶδος προκείμενου), το Β' εωθινόν αναστάσιμον ευαγγέλιο (Μρ. 16, 18), το αντίστοιχο *τροπάριον* (Β' αναστάσιμον δοξαστικόν του μοναστικού Όρθρου), τον λόγο εις το Άγιον Πάσχα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου⁹⁵ και τον ασπασμό του Πάσχα, β') τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου, η οποία συμπεριλαμβάνει τα τρία αντίφωνα και τις περικοπές της Καινής Διαθήκης (Πρ. 1, 1-8, και Ιν. 1, 1-17) του βυζαντινού λειτουργικού τύπου⁹⁶, και γ') τον Εσπερινό, ο οποίος ανήκει λειτουργικά στη Δευτέρα και συμπεριλαμβάνει τρία αναστάσιμα στιχηρά του ήχου (ήχος β'), τρία στιχηρά προσόμοια της ημέρας και το αναστάσιμον θεοτοκίον του ήχου, το *Φῶς ἱλαρόν*, το προκείμενον, το *Καταξίωσον, Κύριε*, το πρώτο στιχηρόν εις τον στίχον του ήχου, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα, το *Χριστὸς ἀνέστη* (τρεις), το *Νῦν ἀπολύεις*, το *κάθισμα*

⁹² Γν. 1, 1-5, Ησ. 60, 1-11, Εξ. 12, 1-11, Ιων. 1,1-4-11, Ισ. Ν. 11, 5-15, Εξ. 13, 20-15, 19, Σφ. 3, 8-15, Α' (Γ') Βασ. 17, 2-24, Ησ. 61, 20-62, 5, Γν. 22, 1-18, Ησ. 61, 1-10, Β' (Δ') Βασ. 4, 8-37, Ησ. 63, 11-64, 4, Ιρ. 38, 31-34, και Δν. 3, 1-90. Βλ. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 84-86, και DMITRIEVSII, *Opisanie*, I, 133, όπου Βασ. 17, 8-24, και Δν. 3, 1-51.

⁹³ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 90, και DMITRIEVSII, *Opisanie*, I, 134, όπου Μτ. 28, 1-20.

⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 189-203.

⁹⁵ PG LIX, 721.

⁹⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 94, και DMITRIEVSII, *Opisanie*, I, 135-136.

(αναστάσιμον απολυτίκιον) του ήχου, το *έπακουστόν* (προκείμενον) και την ευαγγελική περικοπή (Iv. 20, 19-25) του βυζαντινού Λυχνικού⁹⁷.

Οι ακολουθίες της Εβδομάδας της Διακαινησίμου⁹⁸ απαρτίζονται από α') τον Εσπερινό (βλ. Εσπερινό της Κυριακής, δίχως *έπακουστόν* και ευαγγέλιο), β') τον Όρθρο, ο οποίος συμπεριλαμβάνει την έναρξη, τον κανόνα του Πάσχα και ένα ακόμα κανόνα με την υπακοή του ήχου (ήχος β', γ', δ', πλ. α', πλ. β' και βαρύς, αντιστοίχως) και το κοντάκιον του Πάσχα, το *εξαποστειλάριον* του Πάσχα, τους αίνους του ήχου και τα στιχηρά του Πάσχα, το *Χριστός ανέστη* (τρεις), το *έπακουστόν*, το εωθινόν αναστάσιμον ευαγγέλιο (Λκ. 24, 1-12, Μτ. 28, 16-20, Iv. 20, 1-10, Iv. 20, 11-18, Iv. 21, 1-14, και Iv. 21, 15-25, αντιστοίχως) με το αντίστοιχο αναστάσιμον δοξαστικόν (Δ', Α', Ζ', Η', Ι' και ΙΑ'), και γ') τη Θεία Λειτουργία, η οποία συμπεριλαμβάνει τα αντίφωνα, την πράξη και το ευαγγέλιο της βυζαντινής παράδοσης⁹⁹.

2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

2. 1. Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας

Το λεγόμενο Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας είναι η κύρια πηγή για τη μελέτη του λειτουργικού τύπου του καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας και των ενοριακών ναών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως κατά τον θ' και ι' αιώνα, ο οποίος είναι επίσης γνωστό και ως βυζαντινό κοσμικό τυπικόν ή κωνσταντινουπολιτική ασματική ακολουθία.

⁹⁷ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 137, όπου Iv. 20, 19-23.

⁹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 203-252.

⁹⁹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 96-108, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 137-140

Στην ιστορική διαδρομή του βυζαντινού λειτουργικού τύπου διακρίνουμε τέσσερις φάσεις: παλαιοβυζαντινή ή υστερορωμαϊκή, αυτοκρατορική, στουδιτική και νέοσαββαϊτική¹⁰⁰.

Στην πρώτη φάση έντονη είναι η επίδραση της Εκκλησίας της Αντιοχείας¹⁰¹ (Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου¹⁰², δομή της πρώιμης κωνσταντινουπολιτικής ακολουθίας του ημερονυκτίου).

Τον σ' και ζ' αιώνα (ανέγερση της Αγίας Σοφίας από τον Ιουστινιανό, χριστολογικές έριδες) αρχίζει η δεύτερη ιστορική φάση, κατά την οποία καθιερώνονται νέες εορτές και εισάγονται στη Θεία Λειτουργία το Σύμβολον της Πίστεως Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως¹⁰³ και νέοι ύμνοι, όπως το τρισάγιον¹⁰⁴, το χερουβικόν¹⁰⁵ και ο χριστολογικός ύμνος 'Ο μονογενής¹⁰⁶. Μεταξύ του ζ' και του ι' ή ια' αιώνα η Κωνσταντινούπολη άσκησε έντονη επιρροή στη λειτουργική ζωή των υπόλοιπων Εκκλησιών της αυτοκρατορίας¹⁰⁷.

Ο λειτουργικός τύπος της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος είχε αντικαταστήσει πρώτα τους λειτουργικούς τύπους των Διοικήσεων της Ασίας και του Πόντου και λίγο αργότερα εκείνο της Καισαρείας της Καππαδοκίας, ο οποίος επηρέασε έντονα την διαμόρφωση του αρμενικού λειτουργικού τύπου, αντικατέστησε τον η' αιώνα τον ρωμαϊκό λειτουργικό τύπο στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία και επεκτάθηκε στην Κύπρο και την Ισαυρία, όπου αντικατέστησε το συρο-παλαιστινιακό λειτουργικό τύπο¹⁰⁸. Τον θ' αιώνα οι βυζαντινοί μετέδωσαν τον λειτουργικό τύπο της Βασιλευούσης στους Βουλγάρους, Σέρβους και

---

¹⁰⁰ ARRANZ, *Les grandes étapes*.

¹⁰¹ EDELBY, *Liturgicon*, 368.

¹⁰² EDELBY, *Liturgicon*, 369.

¹⁰³ EDELBY, *Liturgicon*, 389-390.

¹⁰⁴ EDELBY, *Liturgicon*, 383.

¹⁰⁵ EDELBY, *Liturgicon*, 388.

¹⁰⁶ EDELBY, *Liturgicon*, 381-382.

¹⁰⁷ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 144 και εξής.

¹⁰⁸ EDELBY, *Liturgicon*, 12 και 14.

Ρουμάνους¹⁰⁹. Το 1^ο αιώνα (988 βάπτισμα του ηγεμόνα του Κιέβου Βλαδιμήρου-Βασιλείου, περί το 958-1015, μνήμη 15 Ιουλίου) οι Ρώσοι (Ρως) εκχριστιανίστηκαν από τους Βυζαντινούς και υιοθέτησαν τον βυζαντινό λειτουργικό τύπο. Η ακτινοβολία αυτή είναι αποτέλεσμα του αυξανόμενου κύρους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο κατοχυρώθηκε με τις αποφάσεις των οικουμενικών συνόδων, και της πολιτικής και οικονομικής ευημερίας της αυτοκρατορίας. Το Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας άσκησε έντονη επιρροή και στον ιεροσολυμιτικό κοσμικό λειτουργικό τύπο, όπως διαπιστώνουμε στο λεγόμενο Τυπικόν της Αναστάσεως του κώδικα Τιμίου Σταυρού 43. Από τον 9^ο αιώνα, ως αποτέλεσμα του σχίσματος των Σύρων, Κοπτών και Αρμενίων αντιχαλκηδονίων ή προχαλκηδονίων, της ισλαμικής κατάκτησης και των σταυροφοριών παρατηρείται ανάμεσα στους Μελχίτες (τους αυτοκρατορικούς χριστιανούς, από την αραβική λέξη *malik*, βασιλέας, οπαδούς της χριστολογίας της Συνόδου της Χαλκηδόνας) των πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων η βαθμιαία αντικατάσταση των τοπικών τους λειτουργικών παραδόσεων από εκείνη της Βασιλευούσης. Η αντικατάσταση αυτή είχε ολοκληρωθεί τουλάχιστον στην Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια περί τον 10^ο αιώνα.

Κατά τη δεύτερη φάση της εικονοκλαστικής έριδας (795-815) η Μονή Στουδίου δημιούργησε, επί ηγουμενίας του Αγίου Θεοδώρου (†826), ένα καινούριο μικτό τυπικόν που συνδύαζε στοιχεία του παλαιστινιακού μοναστικού τυπικού (Ωρολόγιον και Ψαλτήριον της Αναστάσεως, σαββαϊτική υμνογραφία) και της ασματικής ακολουθίας της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης (συναπτές και ευχές του Ευχολογίου της Μεγάλης Εκκλησίας). Μετά την αναστήλωση των ιερών εικόνων και τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας (843) το σύνθετο αυτό τυπικόν διαδόθηκε σε πολλούς από τους ενοριακούς ναούς της Βασιλευούσης, όπου εικονόφιλοι ιερομόναχοι αντικατέστησαν τον εικονομαχικό εφημεριακό κλήρο. Γύρω από το

---

¹⁰⁹ EDELBY, *Liturgicon*, 14.

1204 (άλωση της Πόλης από τους σταυροφόρους) η ίδια η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως υιοθέτησε τη λεγόμενη στουδιτική σύνθεση. Η άλωση από τους Τούρκους το έτος 1430 της Θεσσαλονίκης, όπου ο βυζαντινός κοσμικός λειτουργικός τύπος είχε βρει το τελευταίο του καταφύγιο κάτω από την προστασία του αρχιεπισκόπου (1416/1417-1429) Συμεών (†1429, μνήμη 15 Σεπτεμβρίου), σημάδεψε και το οριστικό τέλος της κωνσταντινουπολιτικής ασματικής ακολουθίας.

Το 1895 ο Α. Dmitrievskij εξέδωσε στην Κίεβο τον Πατμιακό κώδικα 226¹¹⁰. Ο κώδικας 226 της βιβλιοθήκης της Πατριαρχικής Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της νήσου Πάτμου, ένα πλήρες Συναξάριον και Τυπικόν όλου του ενιαυτού ακρωτηριασμένο στην αρχή και στο τέλος, αποτελεί το παλαιότερο γνωστό αντίγραφο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας. Το χειρόγραφο, σύμφωνα με τους Mateos και Delehay¹¹¹, γράφτηκε στα τέλη του θ' ή τις αρχές του ι' αιώνα πιθανόν σε κάποια μονή της Παλαιστίνης και είναι έντονα επηρεασμένο από την ιεροσολυμιτική παράδοση και τον παλαιστινιακό μοναστηριακό λειτουργικό τύπο. Σύμφωνα με τον Baumstark¹¹² το μέρος που είναι αφιερωμένο στον κύκλο των κινητών εορτών συντάχτηκε λίγο πριν από το 843. Σύμφωνα με τον Delehay¹¹³ γράφτηκε πιθανόν από κάποιον μοναχό της Λαύρας του Αγίου Σάββα¹¹⁴.

Ο Mateos δημοσίευσε το 1962-63 μία έκδοση του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως βασισμένη στον κώδικα 40 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης της Μονής του Τιμίου Σταυρού Ιεροσολύμων¹¹⁴. Ο Mateos συμπεριέλαβε στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσής του και τις παραλλαγές του κώδικα Πάτμου 226. Στο Β' Παράρτημα

---

¹¹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 1-152.

¹¹¹ MATEOS, *Le Typikon*, I, X-VIII, και DELEHAYE, *Synaxarium*, XI.

¹¹² BAUMSTARK, *Das Typikon*.

¹¹³ MATEOS, *Le Typikon*, I, VIII-IX.

¹¹⁴ MATEOS, *Le Typikon*.

ο Mateos¹¹⁵ καταχώρησε ένα από τα αποσπάσματα από τον κώδικα Dresden (Royal Library) A 104 (Παννυχίς της Μεγάλης Τεσσαρακοστής) δημοσιευμένα από τον Dmitrievskij¹¹⁶. Ο κώδικας Τιμίου Σταυρού 40 είναι ένα πλήρες Συναξάριον και Τυπικόν για τους δώδεκα μήνες (Σεπτέμβριος-Αύγουστος) του ενιαυτού και τις περιόδους του Τριωδίου (από την Κυριακή *πρὸ τῆς ἀποκρέω* ή του Ασώτου συγκεκριμένα), του Πάσχα και μετά την Κυριακή της Πεντηκοστής με διάφορα παραρτήματα. Σε αντίθεση με τον Πατμιακό κώδικα 226, μας διέσωσε τη γνήσια αρχαία κωνσταντινουπολιτική παράδοση. Η ιεροσολυμιτική επίδραση διαπιστώνεται, ωστόσο, στα παραρτήματα και στη χρήση της αγιοπολιτικής υμνογραφικής ορολογίας (*καινών, κάθισμα*) σε μία υποσημείωση στην ακολουθία της Κυριακής της Τυροφάγου¹¹⁷. Ο Mateos τοποθετεί τη συγγραφή του χειρογράφου μεταξύ του 950 (ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου) και του 959 (θάνατος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου)¹¹⁸.

Ο κώδικας A 104 της Βασιλικής Βιβλιοθήκης της Dresden¹¹⁹ δεν είναι ακριβώς ένα τυπικόν αλλά μάλλον ένας Πραξαπόστολος για τις περιόδους του Πάσχα και της Μεγάλης Τεσσαρακοστής με ένα τριπλό Συναξάριον στο τέλος¹²⁰. Οι τυπικές διατάξεις και το υμνογραφικό υλικό παρεμβάλλονται ανάμεσα στις περικοπές. Σύμφωνα με τον Dmitrievskij¹²¹ είναι ένα από τα χειρόγραφα που μετέφερε ο Αρσένιος Suchanov στη Ρωσία από τη Μονή Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους κατά την περίοδο της λειτουργικής μεταρρύθμισης του πατριάρχη Νίκωνα (1653-1655). Μεταφέρθηκε στη Dresden το 1788. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επέστρεψε στη Σοβιετική Ένωση. Σήμερα βρίσκεται και

---

¹¹⁵ MATEOS, *Le Typikon*, II, 204-209.

¹¹⁶ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 330 και 334.

¹¹⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 10.

¹¹⁸ MATEOS, *Le Typikon*, I, XVIII-XIX.

¹¹⁹ MATEOS, *Le Typikon*, I, VIII, SCHORR VON KAROLSFELD, *Katalog*, αρ. 104 (στη συνέχεια αρ. 140), και DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 260-261.

¹²⁰ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 254-347.

¹²¹ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 254-264.

πάλι, σε άθλια κατάσταση, στην πόλη Dresden. Σύμφωνα με τις μελέτες του Dmitrievskij και του Schorr von Karolfeld¹²² χρονολογείται από το πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αιώνα. Η ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου το 950 είναι και πάλι ο *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του χειρογράφου, ενώ η απουσία της εορτής των Τριών Ιεραρχών, η οποία καθιερώθηκε το 1084¹²³, είναι ο *terminus ante quem*. Δυστυχώς το κείμενο, το οποίο δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί, μας είναι γνωστό μόνο από μερικά αποσπάσματα που ο Dmitrievskij συμπεριέλαβε στη μελέτη του¹²⁴. Το χειρόγραφο, το οποίο είναι σαφώς πιο πλούσιο, όσον αφορά το λειτουργικό υλικό, από τους κώδικες Πάτμου 226 και Τιμίου Σταυρού 40, εκπροσωπεί το τελευταίο στάδιο στην εξέλιξη της λειτουργίας της Αγίας Σοφίας, κατά το οποίο η επίδραση του Τυπικού του Αγίου Σάββα γίνεται όλο και πιο αισθητή¹²⁵.

Ο Mansvetov¹²⁶ δημοσίευσε επίσης αποσπάσματα από τον Πραξαπόστολο της Ακαδημίας της Μόσχας (11^{ου}-12^{ου} αι.), ο οποίος είναι παρόμοιος με εκείνον της Dresden.

Ο Kekelidze¹²⁷, τέλος, μετέφρασε στη ρωσική γλώσσα τον κώδικα 222 του Αρχαιολογικού Εκκλησιαστικού Μουσείου της Τιφλίδας, ένα αντίγραφο του Συναξαρίου του *dekanosi* (πρωτοπαπά) της αθωνικής Μονής Ιβήρων κατά την περίοδο 1042-1045 Αγίου Γεωργίου Mtatsmindeli (βλ. κατωτέρω). Το Συναξάριον είναι ένα πλήρες τυπικόν εμπνευσμένο κυρίως στην Υποτύπωση της Μονής Στουδίου και στη Διατύπωση του Αθανασίου του Αθωνίτη (βλ. κατωτέρω). Το μέρος των ακίνητων εορτών του Συναξαρίου, ωστόσο, εξαρτάται κυρίως από το Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας. Στο μέρος του Τριωδίου-Πεντηκοσταρίου

---

¹²² SCHORR VON KAROLSFELD, *Katalog*.

¹²³ SERGIJ, *Polnij Mesjatsoslov*, II, 46. Βλ. ΓΑΖΗ, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών*, 135-191.

¹²⁴ DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, 254-347.

¹²⁵ BERTONIERE, *Historical development*, 114-115.

¹²⁶ MANSVETOV, *Ustav*, 242-249.

¹²⁷ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 169-171 (περιγραφή και ιστορία του χειρογράφου) και 228-313 (μετάφραση).

μας παρέχει δύο παράλληλες ακολουθίες για τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου και για την αρχή του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα. Οι πληροφορίες του Συναξαρίου αφορούν τη λειτουργική πράξη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατά τον ια΄ προφανώς αιώνα.

2. 2. Κοντακάρια

Οι ύμνοι ή κοντάκια του Ρωμανού του Μελωδού και των άλλων ποιητών του είδους, το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, παραδίδονται είτε από τα χειρόγραφα και τις σύγχρονες εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων, τα οποία προβλέπουν την καθημερινή ανάγνωση του προοιμίου (*κοντάκιον*) και του α΄ οίκου (*οἶκος*) του κάθε κοντακίου κατά την ακολουθία του Όρθρου, είτε από χειρόγραφες συλλογές ή ανθολόγια, τα οποία ονομάζονται *κοντακάρια*. Τα κοντακάρια αυτά δημιουργήθηκαν κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Κατά την περίοδο αυτή η χρήση του κοντακίου στη λατρευτική ζωής της Εκκλησίας περιορίζεται ριζικά. Τα κοντάκια, με εξαίρεση τον Ακάθιστο Ύμνο, δεν ψάλλονται πλέον εξ ολοκλήρου, με αποτέλεσμα τα πολύτιμα υμνογραφικά αυτά κείμενα να διατρέχουν τον κίνδυνο της απώλειας εξαιτίας της αχρησίας. Όπως συμβαίνει με όλες τις ανθολογίες, τα κοντακάρια διαφέρουν πολύ μεταξύ τους, συνήθως καταρτίζονται κατά τη σειρά του εορτολογίου (κοντάκια για τις ακίνητες εορτές από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Αύγουστο και για τις κινητές εορτές των περιόδων του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου). Τα αρχαιότερα κοντακάρια ανάγονται στον ι΄ αιώνα και βρίσκονται συνήθως στις βιβλιοθήκες των μονών του Αγίου Όρους, της Πάτμου και του Σινά. Τα γνωστότερα και σημαντικότερα κοντακάρια

είναι αυτά που χρησιμοποίησαν στις εκδόσεις του έργου του Ρωμανού του Μελωδού οι Grosdidier de Matons, Τωμαδάκης και Maas-Trypanis¹²⁸:

Οι Πατμιακοί κώδικες 212 και 213 (ια΄ αι.), αποτελούν μια και μοναδική συλλογή. Ο πρώτος κώδικας περιέχει τα κοντάκια των ακίνητων εορτών, ενώ ο δεύτερος περιέχει εκείνα των κινητών εορτών των περιόδων του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου. Ο κώδικας Πάτμου 213, ακρωτηριασμένος στην αρχή και στο τέλος, περιέχει 45 πλήρεις ύμνους και ένα απόσπασμα με το όνομα του Ρωμανού στην ακροστιχίδα τους. Αρχίζει με το κοντάκιον της Κυριακής της Αποκρέω και τελειώνει με τον κοντάκιον της Τρίτης μετά την Πεντηκοστή. Οι δύο κώδικες μεταφέρθηκαν στην Πάτμο από τον Άγιο Χριστόδουλο¹²⁹ (†1093, μνήμη 16 Μαρτίου), ιδρυτή της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, είτε από την Κωνσταντινούπολη είτε από τη Μονή της Λάτρου.

Ο Βατοπεδινός κώδικας 1041 (ι΄ ή ια΄ αι.) περιέχει 23 πλήρεις ύμνους και αποσπάσματα από άλλα 15 κοντάκια.

Ο κώδικας Γ. 27 της Μεγίστης Λαύρας (ια΄ αι.) γράφτηκε πιθανώς στη Θεσσαλονίκη. Περιέχει 124 ολόκληρους ύμνους και διάφορα αποσπάσματα από την εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου μέχρι την Ζ΄ Κυριακή του Πάσχα ή Κυριακή των Αγίων 318 Πατέρων της εν Νικαία Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325). Ο κώδικας είναι ακρωτηριασμένος στην αρχή και στο τέλος. Από τη μέση έχουν εκπέσει πολλά φύλλα. Λείπουν τα κοντάκια της Μεγάλης Δευτέρας και της Μεγάλης Τρίτης.

---

¹²⁸ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανού τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, και MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*. Για τα κοντακάρια βλ., επίσης, GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 67-118.

¹²⁹ Βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου*.

Ο επίσης ακρωτηριασμένος στην αρχή και στο τέλος κώδικας Γ. 28 της Μεγίστης Λαύρας (ια΄ αι.) περιέχει 183 ολόκληρους ύμνους και αποσπάσματα των κοντακίων από την εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού μέχρι τη Μεγάλη Τετάρτη.

Ο κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄ αι.) προέρχεται από τη Μονή Βατοπεδίου αλλά παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα σιναϊτικά κοντακάρια. Περιέχει 13 ύμνους του Ρωμανού του Μελωδού, τρεις ύμνους άλλων υμνογράφων και 29 αποσπάσματα. Ο κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας και ο προαναφερθείς Βατοπεδινός κώδικας 1041 δεν παρουσιάζουν ούτε κενά ούτε ακρωτηριασμούς.

Ο Σιναϊτικός κώδικας 925 (ι΄ αι.) περιέχει 151 ολόκληρους ύμνους, διάφορα αποσπάσματα και τρία προοίμια δίχως οίκους. Γράφτηκε από το χέρι δύο διαφορετικών γραφέων. Στα πρώτα 80 φύλλα, έργο του πρώτου γραφέα, τα κοντάκια του Τριωδίου εναλλάσσονται με εκείνα των εορτών του μηνός Μαρτίου. Ο δεύτερος γραφέας αντέγραψε τα κοντάκια του Σαββάτου του Λαζάρου, της Μεγάλης Εβδομάδας και της περιόδου του Πεντηκοσταρίου.

Ο Σιναϊτικός κώδικας 926 του έτους 1285 περιέχει 99 ολόκληρους ύμνους και αποσπάσματα και ένα προοίμιο δίχως οίκους. Το κοντακάριον καταλαμβάνει μόνο τα πρώτα 75 φύλλα του χειρογράφου. Ο κώδικας υπήρξε δωρεά του πρωτοπρεσβύτερου Ιεροσολύμων Φιλοθέου-Φωτίου Μανουηλίτη.

Ο Σιναϊτικός κώδικας 927 (ι΄ αι.) περιέχει 391 ολόκληρους ύμνους και αποσπάσματα. Αντιγράφηκε στη Μονή Σινά από τους Σιναϊτικούς κώδικες 925 και 926 και από ένα ακόμα άλλο άγνωστο χειρόγραφο.

Ο κώδικας Μεσσήνης 157 (ιγ' αι.) είναι ακρωτηριασμένος στην αρχή και το τέλος και περιέχει μόνο τα κοντάκια από την 22 Οκτωβρίου μέχρι το Σάββατο της Τυροφάγου.

Ο κώδικας 186 (anc. B. IV 34) της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του Τουρίνου (ια' αι.) κήκε το έτος 1904 μαζί με όλη τη βιβλιοθήκη. Περιείχε τουλάχιστον 175 ύμνους και αποσπάσματα. Ανήκε στην ανατολική οικογένεια και όχι στη δυτική, στην οποία κατατάσσονται οι κώδικες *Corsinianus* 366 και Vindob. Suppl. gr. 96.

Ο κώδικας *Corsinianus* 366 (ια' αι.), γνωστός και ως Κορσινιανόν Τροπολόγιον, προέρχεται από τη Μονή της Κρυπτοφέρρης. Χρησιμοποιήθηκε ως βάση της έκδοσης των ύμνων του Ρωμανού του Πίτρα¹³⁰. Περιέχει 146 ολόκληρους ύμνους και αποσπάσματα.

Ο κώδικας Vindob. Suppl. gr. 96 (ιβ' αι.) περιέχει 125 ολόκληρους ύμνους και αποσπάσματα. Ο κώδικας αυτός και ο *Corsinianus* 366 προέρχονται από το ίδιο αρχέτυπο. Στα δύο αυτά χειρόγραφα τα κοντάκια για τις κινητές εορτές εναλλάσσονται με τα κοντάκια των ακίνητων εορτών. Έτσι τα κοντάκια από το Σάββατο του Λαζάρου μέχρι την Κυριακή των Μυροφόρων απαντώνται μετά τα κοντάκια του μηνός Μαρτίου.

2. 3. Μη λειτουργικές πηγές

Άλλες μη λειτουργικής φύσεως πηγές για τη μελέτη του βυζαντινού λειτουργικού τύπου είναι η *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως* του βασιλέως (913-959) Κωνσταντίνου Ζ' του

---

¹³⁰ ΠΙΤΡΑ, *Sanctus Romanus*.

Πορφυρογέννητου¹³¹ και τα *Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ περὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας* του Ψευδο-Κωδινού¹³².

Το ἔργο του Πορφυρογέννητου περιέχει πληροφορίες για τις τελετές της Μεγάλης Εβδομάδας [κεφάλαια 40 (31)-44 (35)] και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου [κεφάλαια 10-25 (16)]. Το ἔργο συντάχτηκε λίγο πριν από τον θάνατο του βασιλέως το 959. Κατά τα τέλη του ιβ' αιώνα ή τις αρχές του ιγ' το μοναδικό χειρόγραφο όπου διασώζεται το κείμενο δέχτηκε διάφορες προσθήκες.

Το ἔργο του Ψευδο-Κωδινού περιέχει πολύτιμο υλικό για το τελετουργικό της αυτοκρατορικής αυλής κατά την περίοδο 1350-60. Το τέταρτο κεφάλαιο περιγράφει τη συμμετοχή του αυτοκράτορα στις θρησκευτικές τελετές της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου στο βασιλικό παρεκκλήσιο. Το ἔργο του Ψευδο-Κωδινού αποτελεί μία εξαιρετική μαρτυρία για την εξέλιξη του λειτουργικού τύπου της Βασιλευούσης κατά το ιδ' αιώνα και την αυξανόμενη επίδραση του σαββαϊτικού τυπικού στους ναούς της Πόλης.

3. ΣΤΟΥΔΙΤΙΚΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η Μονή Στουδίου υπήρξε το σημαντικότερο μοναστικό κέντρο της αυτοκρατορίας κατά τον θ' αιώνα. Το λεγόμενο στουδιτικό τυπικόν ή στουδιτική σύνθεση (βλ. ανωτέρω) άσκησε έντονη επίδραση σε όλο τον βυζαντινό μοναχισμό κατά τον ια' και τις αρχές του ιβ' αιώνα. Στη στουδιτική λειτουργική παράδοση ανήκουν όχι μόνο τα λειτουργικά κείμενα της ίδιας της Μονής Στουδίου, αλλά και τα πρώτα αγιορείτικα τυπικά, η Διατύπωσις του Αγίου

---

¹³¹ VOGT, *Constantin VIIe Porphyrogénète*.

¹³² VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos*.

Αθανασίου του Αθωνίτη και το Ιβηριτικό Συναξάριον του Αγίου Γεωργίου Mtatsmindeli, τα τυπικά των βυζαντινών μονών της Σικελίας και της Νοτίου Ιταλίας, τα τυπικά των μονών της Ευεργέτιδος και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κωνσταντινουπόλεως και μερικά από τα πρώιμα σιναϊτικά λειτουργικά κείμενα¹³³.

3. 1. Κανονάριον του Σιναϊτικού κώδικα 150

Στο *Κανονάριον* σὺν *Θεῶ* ἀρχόμενον ἀπὸ τὸ *Ἅγιον Πάσχα*¹³⁴ του Σιναϊτικού κώδικα 150 (ι' - ια' αι.) οι διάφοροι μελετητές έχουν εντοπίσει ποικίλες επιδράσεις πολύ διαφορετικών παραδόσεων (τυπικά της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, του Ναού της Αναστάσεως Ιεροσολύμων, της Λαύρας του Αγίου Σάββα και της Μονής Στουδίου)¹³⁵. Το Κανονάριον, όπως και η Διατύπωσις του Αγίου Αθανασίου και η Υποτύπωσις της Μονής Στουδίου (βλ. κατωτέρω), αρχίζει με την ακολουθία της Κυριακής του Πάσχα. Για την αποκατάσταση του κειμένου του *Κανοναρίου* ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε ένα παλαιότερο κανονάριον του θ' ή ι' αιώνα, το οποίο είχε βρει στη βιβλιοθήκη της Μονής της Αγίας Αικατερίνης¹³⁶. Ο Σιναϊτικός κώδικας 150 συμπεριλαμβάνει επίσης ένα λειτουργικό ευαγγέλιο.

3. 2. Υποτύπωσις της Μονής Στουδίου

---

¹³³ Για τα βυζαντινά μοναστηριακά τυπικά βλ. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακά τυπικά-διαθήκαι*. Για τη νομοκανονική τους υπόσταση βλ. επίσης ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση*.

¹³⁴ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 28, MANSVETOV, *Ustav*, 69-70, SKABALLANOVIC, *Tolkovij Tipikon*, 398-399, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 172-221, και BERTONIERE, *Historical development*, 164-165.

¹³⁵ BERTONIERE, *Historical development*, 164-165.

¹³⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 172-221.

Η απόδοση της Ὑποτυπώσεως σὺν Θεῷ καταστάσεως μονῆς τοῦ Στουδίου¹³⁷ του κώδικα Βατοπεδίου 322 (956) του ιγ' ή ιδ' αιώνα στον Άγιο Θεόδωρο τον Στουδίτη είναι προφανώς εσφαλμένη. Για την αποκατάσταση του κειμένου της Ὑποτυπώσεως ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε τον κώδικα Vat. gr. 2029 (πρώτο ήμισυ του ια' αι.)¹³⁸. Ο Καρδινάλιος Μαί είχε δημοσιεύσει μία έκδοση του Βατικανού κώδικα, η οποία αναδημοσιεύτηκε αργότερα από τον Migne¹³⁹.

3. 3. Διατύπωσης του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη

Πιθανή θεωρείται η απόδοση της Διατυπώσεως τοῦ ὁσίου καὶ μακαρίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου¹⁴⁰ του κώδικα Ιβήρων 754 (228) του ιστ' αιώνα στον ιδρυτή της Μεγίστης Λαύρας Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη (μνήμη 5 Ιουλίου). Ο θάνατος του Αθανασίου, ο οποίος τοποθετείται μεταξύ του 997 και του 1011, είναι επομένως ο *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του κειμένου. Η Ὑποτύπωση της Μονῆς Στουδίου και η Διατύπωση του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους. Τα δύο κείμενα περιέχουν τόσο λειτουργικό όσο και κανονικό υλικό (καταστατικό ή κανονισμός της εξωτερικής λειτουργίας της αδελφότητας). Το λειτουργικό μέρος, το οποίο αρχίζει και στις δύο περιπτώσεις με την ακολουθία της Κυριακής του Πάσχα, αποτελείται από σύντομες τυπικές διατάξεις. Ο ιδρυτής της Μεγίστης Λαύρας χρησιμοποίησε πιθανώς για το τυπικόν του μία παλαιότερη παραλλαγή της Ὑποτυπώσεως παρόμοια με αυτή του κώδικα Vat. gr. 2029¹⁴¹.

¹³⁷ SKABALLANOVI, *Tolkovij Tipikon*, 397, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, XII-XXXI και 224-238, MEYER, *Die Haupturkunden*, 130-140, και BERTONIERE, *Historical development*, 165.

¹³⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 224-238.

¹³⁹ MAI, *Nova Patrum Bibliotheca*, V, 111-115, και PG IC, 1704-1720.

¹⁴⁰ SKABALLANOVI, *Tolkovij Tipikon*, 398, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 238-256 (πρώτη έκδοση του ελληνικού κειμένου για την οποία χρησιμοποίησε επίσης ένα απροσδιόριστο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης της Μονῆς του Αγίου Παντελεήμονος του ιζ' αι. και ένα επίσης απροσδιόριστο χειρόγραφο της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Καΐρου), MEYER, *Die Haupturkunden*, 130-190, και BERTONIERE, *Historical development*, 165-167.

¹⁴¹ BERTONIERE, *Historical development*, 166-167.

3. 4. Τυπικόν της Μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Η Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ιδρύθηκε περί το 1034 (εγκαίνια του καθολικού της μονής) στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης από τον πατριάρχη (1025-1043) Αλέξιο τον Στουδίτη, ο οποίος και συνέγραψε το τυπικόν της. Το στουδιτικής εμπνεύσεως Τυπικόν του πατριάρχη Αλεξίου¹⁴² του κώδικα 380-330 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄-ιγ΄ αι.) περιέχει τόσο λειτουργικό όσο και κανονικό υλικό. Κατά τον Dmitrievskij το εν λόγω τυπικόν γράφτηκε περί το 1034 και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την παραλλαγή της Υποτυπώσεως του Βατοπεδινού κώδικα 322¹⁴³.

3. 5. Τυπικόν της Ευεργέτιδος

Η Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της Ευεργέτιδος¹⁴⁴ ιδρύθηκε το 1048 στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης από τον Παύλο, ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος ηγούμενός της. Το Συναξάριον ή Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹⁴⁵ του κώδικα 788 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αθηνών (ιβ΄ αι.) θεωρείται έργο του Τιμοθέου, δευτέρου ηγούμενου της μονής. Στο Συναξάριον διαπιστώνουμε, ωστόσο, τη συνύπαρξη υλικών δύο διαφορετικών εποχών. Τα παλαιότερα υλικά χρονολογούνται από το πρώτο ήμισυ του ια΄ αιώνα (στο Συναξάριον συναντάμε αναφορές στη Μονή του Μανουήλ, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον

---

¹⁴² SKABALLANOVI, *Tolkovij Tipikon*, 399-401, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, XI-XXXIII (κείμενο του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα σε παράλληλες στήλες μαζί με τα αντίστοιχα κείμενα της Υποτυπώσεως και της Διατυπώσεως).

¹⁴³ BERTONIERE, *Historical development*, 167.

¹⁴⁴ MULLET-KIRBY, *The Theotokos Evergetis*.

¹⁴⁵ SKABALLANOVI, *Tolkovij Tipikon*, 402-403, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, XXXIII-LIII και 256-656 (έκδοση ολόκληρου του κείμενου), *Typica Addenda*, 544-545, και *Khilandarskij Sinaksar*, 473, σημείωμα 1, GAUTIER, *Le Typikon de la Évergétis*, BERTONIERE, *Historical development*, 168-169, ΠΟΛΕΜΗΣ-ΣΤΑΦΑΝΗΣ, *Δύο επανεκδόσεις*, και JORDAN, *The Synaxarion of Evergetis*.

παιδαγωγό του αυτοκράτορα κατά την περίοδο 855-867 Μιχαήλ Β'¹⁴⁶, και στο Τυπικόν της Μονής του Αγίου Μάμαντος του έτους 1158, ενώ το Τυπικόν της Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας¹⁴⁷ του 1152 εξαρτάται από εκείνο του Τιμοθέου), ενώ τα νεότερα ανάγονται στο πρώτο ήμισυ του ιβ' αιώνα (λειτουργική μνήμη των Αγίων Παύλου και Τιμοθέου, τον οποίο ο δεύτερος συντάκτης του Συναξαρίου είχε γνωρίσει, στις 16 Απριλίου και του κοιμηθέντος το 1053 Αγίου Λαζάρου του Όρους Γαλησίου). Στο Συναξάριον συναντάμε ένα πλούσιο και λεπτομερέστατο λειτουργικό υλικό, όπου το κυρίαρχο σπουδατικό στοιχείο συνυπάρχει με στοιχεία από τις παραδόσεις της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας και της Λαύρας του Αγίου Σάββα¹⁴⁸. Το Τυπικόν της Ευεργέτιδος άσκησε έντονη επίδραση στη λειτουργική ζωή άλλων μοναστικών κέντρων, όπως διαπιστώνουμε στα τυπικά της Μονής Παντοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως¹⁴⁹, του Αγίου Μάμαντος και του Αρχιστράτηγου Μιχαήλ του Όρους Αυξεντίου του κώδικα 85 της Βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης του έτους 1749¹⁵⁰, στο Τυπικόν της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου των Ηλίου Βωμών ή των Ελεγμών του Πατμιακού κώδικα 265 του 1162¹⁵¹, και στα λειτουργικά κείμενα της Μονής Χιλανδαρίου ή Χελανδαρίου του Αγίου Όρους.

3. 6. Συναξάριον του Αγίου Γεωργίου Mtatsmindeli

Μετά από μία πρώτη φάση κατά την οποία η λειτουργική επίδραση της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων κυριαρχεί στην Εκκλησία της Γεωργίας (βλ. ανωτέρω), με την ίδρυση από τον Ιωάννη, τον γιο του Ευθύμιο τον Νέο (†1028) και τους ανεψιούς του Γεώργιο και Γαβριήλ (μνήμη των τεσσάρων 13 Μαΐου) της Αθωνικής Μονής Ιβήρων ο γεωργιανός λαός απέκτησε

---

¹⁴⁶ DMITRIEVSKIJ, *Typica Addenda*, 544-545.

¹⁴⁷ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Τυπικόν της Κοσμοσωτείρας*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, XLII- XLIII, και BAUMSTARK, *Denkmäler*, 24.

¹⁴⁹ GAUTIER, *Le Typikon du Pantocrator*.

¹⁵⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 656-702, 702-715, και 769-795, αντιστοίχως.

¹⁵¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 715-769.

ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά του κέντρα κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους. Από τη Μονή Ιβήρων οι μεταφράσεις των συγχρόνων βυζαντινών λειτουργικών κειμένων διαδόθηκαν σε ολόκληρη τη Γεωργία.

Το Συναξάριον του Αγίου Γεωργίου Mtatsmindeli¹⁵² μας παραδόθηκε από τους κώδικες 193 (ια΄ αι.), 222 (αρχές του ιβ΄ αι., βλ. ανωτέρω) και 839 (ο Kekelidze δεν αναφέρει τη χρονολογία του εν λόγω κώδικα) του Μουσείου Εκκλησιαστικής Αρχαιολογίας της Τιφλίδας και από τους κώδικες 171 (ιβ΄ αι.) και 572 (ιδ΄ αι.) της Αυτοκρατορικής Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Αγίας Πετρούπολης. Η έκδοση του Kekelidze είναι βασισμένη κυρίως στους δύο πρώτους κώδικες¹⁵³. Ο δεύτερος κώδικας του Μουσείου της Τιφλίδας αναπληρώνει τον πρώτο, ο οποίος είναι ελλιπής όσο αφορά τις λειτουργικές περιόδους του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου. Οι παραλλαγές των υπόλοιπων χειρογράφων καταχωρούνται στις υποσημειώσεις. Ένα σύντομο συναξάριον, γραμμένο από τον δεύτερο ηγούμενο (1002-1016) και συνιδρυτή της μονής, Άγιο Ευθύμιο τον Νέο, αποτέλεσε πιθανώς το πρώτο τυπικόν της μονής¹⁵⁴.

Ο Άγιος Γεώργιος (περί το 1009-29 Ιουνίου 1066), ο Mtatsmindeli ή Mt'acmindeli (από *Mtatsmind*, Άγιον Όρος) ή Αγιορείτης επικαλούμενος, όγδοος καθηγούμενος της Μονής των Ιβήρων (περί το 1044-1056), συνέθεσε κατά την περίοδο που χρημάτισε *dekanosi* (πρωτόπαπας ή εκκλησιάρχης) της μονής (1038-42 ή 1042-45), ένα δεύτερο και πιο διεξοδικό τυπικόν. Το τυπικόν αποτελείται από δυο μέρη. Στο πρώτο περιγράφονται λεπτομερώς οι ακολουθίες των δώδεκα μηνών και των περιόδων του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου. Το δεύτερο περιέχει τον εσωτερικό κανονισμό της μονής. Αν και το όνομα

¹⁵² BERTONIERE, *Historical development*, 169-171.

¹⁵³ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 228-313 και 478-506.

¹⁵⁴ Ο Kekelidze (KEKELIDZE, *Ierusalimskij Kanonar'*, 38) ίσως βρήκε στον κώδικα 648 του Αρχαιολογικού Εκκλησιαστικού Μουσείου της Τιφλίδας ένα αποσπασματικό αντίγραφο του Συναξαρίου του Αγίου Ευθυμίου, το περιεχόμενο του οποίου, ωστόσο, δεν περιγράφει.

της Μονής Ιβήρων δεν αναφέρεται ρητά στο Συναξάριον είναι προφανές ότι το Συναξάριον προοριζόταν γι' αυτήν. Ο Γεώργιος αναφέρει ότι η συμβολή του στο Συναξάριον ήταν αυτή του μεταφραστή, προφανώς από κάποιο ελληνικό κείμενο γραμμένο προ του 906. Το Τυπικόν της Ευεργέτιδος με το πλούσιο λειτουργικό υλικό του, η Διατύπωσις του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, με τον οποίο είναι άμεσα συνδεδεμένη η ίδρυση της γεωργιανής μονής του Αγίου Όρους, η Υποτύπωσις της Μονής Στουδίου και το Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας (κύκλος των ακίνητων εορτών, βλ. ανωτέρω) αποτελούν τις κύριες πηγές του Τυπικού του Mtatsmindeli. Στο μέρος του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου συναντάμε δύο παράλληλες ακολουθίες (Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, Μονή Στουδίου) για τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου και για την αρχή του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα.

Τον ιβ' αιώνα η Μονή Shio-Mgimve υιοθέτησε το Τυπικόν του Αγίου Σάββα, το οποίο βαθμιαίως διαδόθηκε σε όλη την Εκκλησία της Γεωργίας (ιγ'-ιε' αι.). Η επίδραση της σαββαϊτικής λειτουργικής παράδοσης παρατηρείται ήδη στον προαναφερθέντα κώδικα 572 της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης της Αγίας Πετρούπολης.

3. 7. Ιταλοβυζαντινά τυπικά

Ο T. Minisci¹⁵⁵, στην καλύτερη μέχρι στιγμής μελέτη για τα ιταλοβυζαντινά τυπικά, κατατάσσει τα λειτουργικά μοναστικά τυπικά της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας σε τρεις οικογένειες ή παραδόσεις: την παλαιοκαλαβρική, την καλαβρο-σικελική, και αυτή της περιοχής Υδρουντός (Otranto) της Απουλίας.

---

¹⁵⁵ MINISCI, *I typicà*.

Στη λεγόμενη παλαιοκαλαβρική οικογένεια ανήκουν τα τυπικά του Πατηρίου ή του Αγίου Βαρθολομαίου του Σημέρι (Semeri ή Simeri) και το Τυπικόν της Κυπτοφέρρης, τα οποία, σύμφωνα με τις μελέτες των Minisci¹⁵⁶, Giovanelli¹⁵⁷ και Arranz¹⁵⁸, αποτελούν μεταγενέστερα αντίγραφα ενός χαμένου αρχέτυπου, του Τυπικού του Αγίου Βαρθολομαίου του Νέου του Ρουσιανίτου (†1050-1055, μνήμη 11 Νοεμβρίου¹⁵⁹), ο οποίος έγραψε το εν λόγω τυπικόν, σύμφωνα με μερικούς μελετητές, το έτος 1017 ή, σύμφωνα με άλλους, προ του έτους 1050. Ο Βαρθολομαίος ο Νέος υπήρξε σπουδαίος υμνογράφος και συνιδρυτής, μαζί με τον πνευματικό του πατέρα, τον επίσης υμνογράφο Άγιο Νείλο τον Ρουσιανίτη¹⁶⁰ (†1004, μνήμη 26 Σεπτεμβρίου¹⁶¹), της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Κρυπτοφέρρης (εγκαίνια του καθολικού, 17 Δεκεμβρίου 1024¹⁶²), της οποίας χρημάτισε τέταρτος ηγούμενος.

Η απόδοση του Τυπικού του Πατηρίου στον Άγιο Βαρθολομαίο του Σημέρι (†1130, μνήμη 19 Αυγούστου¹⁶³), ιδρυτή και ηγουμένου της Μονής της Νέας Οδηγήτριας (Νεοδηγητρίας) Ρουσάνου, η οποία μετονομάστηκε ύστερα σε Μονή του Πατηρίου (*Patir*) προς τιμή του αγίου, είναι λανθασμένη. Εξάλλου το Πατήριον ακολουθούσε το Τυπικόν της Μεσσήνης. Το Τυπικόν της Μονής του Πατηρίου¹⁶⁴ του κώδικα της Jena (Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek G. B. q. 6) γράφτηκε μεταξύ του 1130 και του 1150. Ο κώδικας

---

¹⁵⁶ MINISCI, *I typicà*, 102-104.

¹⁵⁷ GIOVANELLI, *Il Tipico*, 23

¹⁵⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, X.

¹⁵⁹ PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, 255, και *Ωρολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 225.

¹⁶⁰ Ο Νείλος συνέγραψε ολόκληρη ακολουθία προς τιμήν του Αγίου Βενεδίκτου Νουρσίας (μνήμη 14 Μαρτίου στο βυζαντινό εορτολόγιο) κατά την επίσκεψή του στη Μονή του Όρους Κασίνου το 984, η οποία εκδόθηκε από τον ιερομόναχο Σωφρόνιο Gassini (OC V, 58-81) από κώδικα της Κρυπτοφέρρης.

¹⁶¹ PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, 253, και *Ωρολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 203-204. Ο Άγιος Νείλος ο Νέος ή ο Καλαβρός καταχωρήθηκε μόλις το 1586 στο *Martyrologium Romanum*. Το 1958 ο πάπας Ιωάννης ΚΓ΄ όρισε με ποντιφιακό διάταγμα η μνήμη του να εορτάζεται σε ολόκληρη την Καλαβρία.

¹⁶² PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, 256, και *Ωρολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 247-248.

¹⁶³ PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, 263, και *Ωρολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 361.

¹⁶⁴ RICHARD, *Répertoire*, 108, GIOVANELLI, *Il Tipico*, 22-25, ARRANZ, *Le Typicon*, XII, και BERTONIERE, *Historical development*, 178.

Κρυπτοφέρρης Γ. α. XXIX (401, *olim* 325)¹⁶⁵, περιέχει ένα αντίγραφο του Τυπικού του Πατηρίου, το οποίο συνοδεύεται από ένα αντίγραφο του Κτητορικού Τυπικού του Αγίου Βαρθολομαίου του Σημέρι με λατινική μετάφραση. Ο κώδικας της Jena παρουσιάζει ένα κενό μεταξύ του Εσπερινού της Μεγάλης Πέμπτης και της συναπτής του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα, ενώ από τον κώδικα Κρυπτοφέρρης 401 φαίνεται να λείπουν οκτώ φύλλα.

Το *Συναξάριον σὺν Θεῷ, ἡγουν Τυπικόν, Κανονάριον...* της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Κρυπτοφέρρης, *ὅπερ ἀνακαινίσθη ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ Τυπικοῦ, τοῦ τυπωθέντος παρὰ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Βαρθολομαίου τοῦ νέου τοῦ Ῥουσιανίτου*¹⁶⁶, του κώδικα Κρυπτοφέρρης Γ. α. I (404)¹⁶⁷ ή 15 [Γ. α. 1]¹⁶⁸ γράφτηκε το 1299/1300 από τον καλλιγράφο μοναχό Ιωσήφ Μαλενδύτη με εντολή του ηγουμένου Βλασίου Β' (ηγουμενία 1282-1303). Προ της εκλογής του ως ηγουμένου το 1282 ο ιερομόναχος Βλάσιος υπήρξε επί σειρά ετών εκκλησιάρχης της μονής. Ο Βλάσιος, πραγματικός ανακαινιστής της λειτουργικής παράδοσης της Κρυπτοφέρρης, άλλαξε τη στιχολογία του Ψαλτηρίου κατά τον Όρθρο, η οποία γίνεται λιγότερο επίπονη, αναδιαμόρφωσε την Ακολουθία των Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής¹⁶⁹, προσάρμοσε στο βυζαντινό τυπικόν της Κρυπτοφέρρης τις λατινικές εορτές των Αγίων Πάντων και Πάντων των Κεκοιμημένων (1 και 2 Νοεμβρίου, αντιστοίχως)¹⁷⁰, εισήγαγε την καθημερινή τέλεση κατά τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή της ακολουθίας των Προηγιασμένων, η οποία συμπεριλάμβανε μία ευαγγελική περικοπή από τις παραβολές του κατά Ματθαίον ευαγγελίου¹⁷¹, και υιοθέτησε διάφορα λειτουργικά έθιμα των

¹⁶⁵ ARRANZ, *Le Typicon*, XI, και BERTONIERE, *Historical development*, 178.

¹⁶⁶ ROUGGIERI, *Typica italogreci*, ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 209-211, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXXX-XLII και 899-912, ARRANZ, *Le Typicon*, XI, BERTONIERE, *Historical development*, 179, και PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, XIII-XIV.

¹⁶⁷ BERTONIERE, *Historical development*, 179.

¹⁶⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, XI, και JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 43.

¹⁶⁹ PARENTI, *Le Ore del Venerdì Santo*, 117-119.

¹⁷⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 904-905.

¹⁷¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 908.

Βενεδικτίνων μοναχών¹⁷². Πολλά από τα βυζαντινά μοναστήρια της Κάτω Ιταλίας ακολουθούσαν το Τυπικόν της Κρυπτοφέρρης. Στην ίδια οικογένεια ανήκουν οι κώδικες Mess. gr. 25 και *Casanatensis* G IV 14, οι οποίοι εξαρτώνται, εν μέρει τουλάχιστον, από τον κώδικα Κρυπτοφέρρης Γ. α. I (404).

Η καλαβρο-σικελική οικογένεια αποτελείται από το Τυπικόν της Μονής του Σωτήρος Χριστού της Μεσσήνης και από τα από αυτό εξαρτώμενα τυπικά των μονών Santa Maria di Gala και Santa Maria di Mili και του Καθεδρικού Ναού της πόλης Bona και τα λεγόμενα τυπικά της Βιέννης και του Αγίου Θεοδώρου του Στουδίτου.

Το Τυπικόν της Μονής του Αγιωτάτου Σωτήρος του Ακρωτηρίου της Μεσσήνης¹⁷³ του ελληνικού κώδικα 115 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Μεσσήνης γράφτηκε μεταξύ Μαΐου του 1131 και Ιουλίου του 1132 από τον ιδρυτή και πρώτο ηγούμενο της μονής, τον αρχιμανδρίτη Μεσσήνης Λουκά (†1150¹⁷⁴ ή 1175¹⁷⁵, μνήμη 27 Φεβρουαρίου¹⁷⁶). Ο Λουκάς υπήρξε πνευματικό τέκνο του Αγίου Βαρθολομαίου του Σημέρι. Ο κώδικας παρουσιάζει μεταγενέστερες προσθήκες διαφόρων εποχών. Ακολουθούσαν το Τυπικόν του Σωτήρος όλα τα βυζαντινά μοναστήρια (30 το έτος 1131, μεταξύ των οποίων και αυτό του Πατηρίου) του λεγόμενου αρχιμανδριτάτου της Μεσσήνης. Από τη βιβλιοθήκη της Μονής του Σωτήρος προέρχονται και άλλα πολύ σημαντικά λειτουργικά κείμενα (μερικά από αυτά από την Κωνσταντινούπολη, δώρο στη Μονή του Σωτήρος του Αγίου Βαρθολομαίου του Σημέρι) τα οποία φυλάγονται σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Μεσσήνης (βλ. κατωτέρω). Το τυπικόν δημοσιεύτηκε μαζί με μία αξιόλογη εισαγωγή το 1969 από τον Miguel Arranz. Για την αποκατάσταση του κειμένου ο Arranz χρησιμοποίησε επίσης το

¹⁷² PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, XIV.

¹⁷³ MANCINI, *Codices graeci*, 180-82, και ARRANZ, *Le Typicon*.

¹⁷⁴ BERTONIERE, *Historical development*, 178.

¹⁷⁵ PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, XVIII και 258.

¹⁷⁶ PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, 258, και *Ωρολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 290-230.

Τυπικόν της Μονής Santa Maria di Gala (βλ. κατωτέρω). Ο κώδικας 424 της βιβλιοθήκης της Μονής Κρυπτοφέρρης αποτελεί ένα αντίγραφο του κώδικα Mess. gr. 115.

Το ανέκδοτο Τυπικόν της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Γαλακτοτροφούσης¹⁷⁷ (*Santa Maria di Gala*, σήμερα στον δήμο Bercellona Pozzo di Gotto της επαρχίας Μεσσήνης) του κώδικα Mess. gr. 159 του έτους 1211 αποτελεί ένα σχεδόν ακριβές αντίγραφο του Τυπικού του Σωτήρος.

Το Τυπικόν της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου του ή της Μήλι ή Μίλι¹⁷⁸ (*Santa Maria di Mili*, σήμερα στον δήμο Mili San Pietro της επαρχίας Μεσσήνης) του κώδικα Vat. gr. 1877 γράφτηκε το έτος 1292 από κάποιον Παύλο, Σικελό κορινθιακής καταγωγής. Σύμφωνα με ένα σημείωμα στον προαναφερθέντα κώδικα Κρυπτοφέρρης 401 (φ. 173), το Τυπικόν της Μονής Santa Maria di Mili εξαρτάται από εκείνο του αρχιμανδρίτη Λουκά. Τα παραρτήματα των δύο κωδίκων είναι ακριβώς τα ίδια.

Το λεγόμενο Τυπικόν του Αγίου Θεοδώρου του Στουδίτου του κώδικα Vat. gr. 1609¹⁷⁹ του ιε΄ αιώνα, δώρο στον πάπα Σίξτο Ε΄ και στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού κάποιου Εμμανουήλ, χωρεπισκόπου Ρόδου, προέρχεται από τη Σικελία και εξαρτάται από το Τυπικόν της Μονής του Σωτήρος. Λείπουν τα παραρτήματα και οι γενικές διατάξεις του Τυπικού του Αγίου Λουκά.

---

¹⁷⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, XI.

¹⁷⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXXI-CXXX και 836-893, ARRANZ, *Le Typicon*, XI-XII, και BERTONIERE, *Historical development*, 177.

¹⁷⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXXI και 898-899, ARRANZ, *Le Typicon*, XII, και BERTONIERE, *Historical development*, 177-178.

Το Τυπικόν του Καθεδρικού Ναού της πόλης Βούας¹⁸⁰ (Bona, επαρχία Reggio di Calabria) του κώδικα Barb. gr. 78 του έτους 1552 εξαρτάται από εκείνο της Mili.

Το λεγόμενο Τυπικόν της Βιέννης των κωδίκων Nessel. 127 και Lamberg. 326 ή 144 του ιγ' αιώνα¹⁸¹ παρουσιάζει ομοιότητες με τα τυπικά της Mili και της Bona.

Επίκεντρο του βυζαντινού μοναχισμού στην περιοχή της Υδρούντος (Otranto) είναι η Μονή του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων ή των Κασούλων (Casole). Η Μονή του Αγίου Νικολάου ιδρύθηκε το 1009 από τον Ιωσήφ, ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος καθηγούμενός της. Το Τυπικόν της Μονής του Αγίου Νικολάου διασώθηκε σε τέσσερα διαφορετικά χειρόγραφα. Ο κώδικας Τουρίνου 216¹⁸² του ιβ' ή ιγ' αιώνα αποτελεί αντίγραφο του τυπικού που συνέταξε το 1174 ο αρχιμανδρίτης Νικόλαος, τρίτος ηγούμενος της Μονής του Αγίου Νικολάου (1153-1190). Ο κώδικας Barb. gr. 350¹⁸³ γράφτηκε το 1205 (ο γραφέας γράφει κατά λάθος 1005) από τον μοναχό Ιερόθεο. Ο κώδικας Vallicell. D. 61¹⁸⁴ χρονολογείται από τα τέλη του ιγ' αιώνα. Ο κώδικας Barb. gr. 383¹⁸⁵ γράφτηκε το 1583 από τον Στέφανο Ripa, ο οποίος χρησιμοποίησε ένα παλαιό αντίγραφο του Αρκαδίου di Soletto. Ο Ripa συμπεριέλαβε μέρος του υλικού αυτού στην έκδοση του Ανθολογογίου του (1598).

3. 8. Άλλες στουδιτικές λειτουργικές πηγές

¹⁸⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXXI, CXXV και 895-897, και ARRANZ, *Le Typicon*, XII.

¹⁸¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXXI και 893-894, και ARRANZ, *Le Typicon*, XII.

¹⁸² PASINUS, *Codices*, 308-309, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXV-CXXI και 795-823, ARRANZ, *Le Typicon*, XII, και BERTONIERE, *Historical development*, 179-180.

¹⁸³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXX και 823-833, και ARRANZ, *Le Typicon*, XII.

¹⁸⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXV, CXX-CXXII και 833, και ARRANZ, *Le Typicon*, XII.

¹⁸⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, CXV, CXXI και 834-836, και ARRANZ, *Le Typicon*, XII.

Εκτός από τα προαναφερθέντα τυπικά ο Bertonière αναφέρει ανάμεσα στις πηγές για τη μελέτη της στουδιτικής μοναστικής παράδοσης τους κώδικες Δ. β. VIII (300)¹⁸⁶ (Τριώδιον, ι' αι.), Ε. α. VII (292)¹⁸⁷ (Στιχηράριον, τέλη του ι' αι.), Δ. β. VII (210)¹⁸⁸ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ιβ' αι.), Δ. β. XVII (486)¹⁸⁹ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ιβ' αι.), Ε. α. V (378)¹⁹⁰ (Στιχηράριον, ιγ' αι.), Ε. α. VI (408)¹⁹¹ (Στιχηράριον, ιγ' αι.) και Ε. α. VIII (291)¹⁹² (Στιχηράριον, ιγ'-ιδ' αι.) της Μονής της Κρυπτοφέρρης, Γ. 67¹⁹³ (Στιχηράριον) και Γ. 72¹⁹⁴ (Στιχηράριον, , ια' ή ιβ' αι.) της Μεγίστης Λαύρας, 1488¹⁹⁵ (Στιχηράριον) της Μονής Βατοπεδίου, τους Βατικανούς κώδικες Vat. Pius II gr. 30¹⁹⁶ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ια' αι.), Vat. gr. 771¹⁹⁷ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ια' αι.), Vat. gr. 2118¹⁹⁸ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ια' αι.), Vat. gr. 788¹⁹⁹ (Πεντηκοστάριον, έτος 1170), Vat. gr. 1517²⁰⁰ (Μεγάλη Εβδομάδα-Πεντηκοστάριον, ιε' αι.) και Vat. gr. 1537²⁰¹ (διάφορα από το

¹⁸⁶ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 357-358, BERTONIERE, *Historical development*, 172, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ύμνατα του Τριώδιου*, XI (μεμβράνινο χειρόγραφο του ι' αι., 200x150 mm, φφ. 104: Τριώδιον ακρωτηριασμένο στην αρχή).

¹⁸⁷ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 414-415, και BERTONIERE, *Historical development*, 172.

¹⁸⁸ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 357, BERTONIERE, *Historical development*, 180, PETTA, *Codici del Monastero di S. Elia di Carbone*, 162 και 169, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ύμνατα του Τριώδιου*, XI (μεμβράνινο χειρόγραφο του ιβ' αι., 240x118 mm, φφ. 224: Τριώδιον).

¹⁸⁹ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 362, DEVRESSE, *Les manuscrits grecs*, 41, TARDO, *L'antica melurgia bizantina*, 62, BERTONIERE, *Historical development*, 180, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ύμνατα του Τριώδιου*, XII (μεμβράνινο χειρόγραφο του έτους 1214, 250x180 mm, φφ. 187: Τριώδιον).

¹⁹⁰ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 413-414, και BERTONIERE, *Historical development*, 181.

¹⁹¹ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 414, και BERTONIERE, *Historical development*, 181.

¹⁹² ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 415, και BERTONIERE, *Historical development*, 181.

¹⁹³ EUSTRATIADES-SPYRIDON, *Catalogue*, 41 (ιβ' αι.), STRUNK, *Notation*, 33 (περί 950-1025), και BERTONIERE, *Historical development*, 172.

¹⁹⁴ EUSTRATIADES-SPYRIDON, *Catalogue*, 41 (ια' αι.), STRUNK, *Specimena*, 9-10 (προ του έτους 1025), SAUNDERS, *Checklist Athos* (ιβ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 172-173.

¹⁹⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athous*, EUSTRATIADES-ARKADIOS, *Catalogue*, 234 (ια' αι.), STRUNK, *Notation*, 7-10, 25, 33-34 (ια' αι.), SAUNDERS, *Checklist Athos* (ιγ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 173.

¹⁹⁶ STEVENSON, *Codices Reg. gr.*, 154-155, και BERTONIERE, *Historical development*, 175.

¹⁹⁷ *Codices Vat. Gr. III*, 286-287, BERTONIERE, *Historical development*, 175, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ύμνατα του Τριώδιου*, XII (olim 807, μεμβράνινο χειρόγραφο του ια' αι., 247x173 mm, φφ. 298: Τριώδιον, φφ. 1r-192r, και Πεντηκοστάριον, φφ. 192v-298v. Κώδικας ακρωτηριασμένος στην αρχή και το τέλος).

¹⁹⁸ BERTONIERE, *Historical development*, 175-176.

¹⁹⁹ *Codices Vat. Gr. III*, 305-306, και BERTONIERE, *Historical development*, 180.

²⁰⁰ *Codices Vat. Gr.* 1485-1744, 61-63, και BERTONIERE, *Historical development*, 181.

²⁰¹ *Codices Vat. Gr.* 1485-1744, 98, και BERTONIERE, *Historical development*, 181-182.

Ωρολόγιον, έτος 1573), τους κώδικες Mess. gr. 110²⁰² (Στιχηράριον, ια΄-ιβ΄ αι.), Mess. gr. 129²⁰³ (διάφορα μουσικά κείμενα, ιβ΄ αι.), Mess. gr. 142²⁰⁴ (Στιχηράριον, ιβ΄ αι.) και Mess. gr. 127²⁰⁵ (Στιχηράριον, ιβ΄ ή ιγ΄-ιδ΄ αι.) του Πανεπιστημίου της Μεσσήνης (από τη Μονή του Σωτήρος), και, τέλος, την έκδοση του Ωρολογίου της Κρυπτοφέρρης του 1677²⁰⁶, η οποία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τους προαναφερθέντες κώδικες Κρυπτοφέρρης 404 και Vat. gr. 1537 (βλ. ανωτέρω).

Ο Strunk θεωρεί τον προαναφερθέντα κώδικα Γ. 67 της Μεγίστης Λαύρας προγενέστερο των κωδίκων Γ. 72 και Γ. 74, οι οποίοι χρονολογούνται από το 1025. Το έτος 950 (παρουσία μιας υμνογραφικής σύνθεσης του αυτοκράτορα, από το 886 μέχρι το 912, Λέοντα του Σοφού) θεωρείται από τον Strunk *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του χειρογράφου. Ο μουσικός αυτός κώδικας χρησιμοποιεί τη βυζαντινή μουσική παρασημαντική τύπου Chartres. Η παλαιά παρασημαντική τύπου Chartres, σύμφωνα με τον Strunk, προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη ή τη Θεσσαλονίκη, απ΄ όπου και διαδόθηκε στις χώρες των Σλάβων από το έτος 862 από τους ισαποστόλους Κύριλλο (†869) και Μεθόδιο (†885, κοινή μνήμη των δύο 11 Μαΐου)²⁰⁷. Τα πρώιμα ρωσικά πνεύματα φαίνονται όντως να είναι εμπνευσμένα στην παρασημαντική τύπου Chartres και όχι σε μεταγενέστερα συστήματα βυζαντινής μουσικής σημειογραφίας.

Οι κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 και Γ. 74 αποτελούσαν προφανώς δύο τόμους του ιδίου έργου. Γράφτηκαν από τον γραφέα Αντώνιο, σύμφωνα με τον Strunk, μεταξύ του θανάτου

---

²⁰² MANCINI, *Codices graeci*, 173-174 (ιβ΄ αι.), MATRANGA, *Catalogo dei Codici del Monastero del SS. Salvatore* (ιβ΄ αι.), ROSSI, *Catalogo dei codici dell' monasterio del SS. Salvatore* (ια΄-ιβ΄ αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 176.

²⁰³ MANCINI, *Codices graeci*, 192, και BERTONIERE, *Historical development*, 180-181.

²⁰⁴ MANCINI, *Codices graeci*, 202, και BERTONIERE, *Historical development*, 181.

²⁰⁵ MANCINI, *Codices graeci*, 127, και BERTONIERE, *Historical development*, 181.

²⁰⁶ BERTONIERE, *Historical development*, 182, και PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, XVIII-XX.

²⁰⁷ STRUNK, *Notation*. Για τη βυζαντινή μουσική παρασημαντική βλ. TILLYARD, *Byzantine Music* και WELLESZ, *Byzantine Music and Hymnography*, 246-324.

του αυτοκράτορα (963-969) Νικηφόρου Φωκά (†969), στο όνομα του οποίου γίνεται αναφορά, και του θανάτου του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη (†997-1011), ο οποίος μνημονεύεται ως άγιος μόνο σε ένα μεταγενέστερο παράρτημα που προστέθηκε από ένα άλλον γραφέα το έτος 1025 το αργότερο. Τα εν λόγω χειρόγραφα χρησιμοποιούν τη βυζαντινή μουσική παρασημαντική τύπου Chartres.

Ο προαναφερθείς κώδικας Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII (486), ο οποίος περιέχει ολόκληρο το Πεντηκοστάριον και τις ακολουθίες της Αγίας και Μεγάλης Εβδομάδας (από τη Μεγάλη Δευτέρα), γράφτηκε από τον Σωφρόνιο (Rocchi²⁰⁸) ή μάλλον από κάποιο μαθητή της σχολής του (Malatesta Zilembo²⁰⁹, Labate²¹⁰). Συμπεριλαμβάνει τρεις κανόνες του Ιωσήφ του Υμνογράφου για τη Δευτέρα, Τρίτη και Τετάρτη της Μεγάλης Εβδομάδας²¹¹, οι οποίοι απαντώνται επίσης στους κώδικες Vat. gr. 771 (βλ. κατωτέρω), Παρισίων 282²¹² (Τριώδιον, ιγ' αι.), και Κρυπτοφέρρης Δ. γ. XVI²¹³. Ο Σιναϊτικός ελληνικός κώδικας 735 (βλ. κατωτέρω) συμπεριλαμβάνει μόνο τους κανόνες της Δευτέρας και Τρίτης.

Ο κώδικας Βατοπεδίου 1488 είναι ένα από τα τελευταία μουσικά χειρόγραφα που χρησιμοποιούν την παλαιά μουσική παρασημαντική τύπου Chartres (δεύτερο μέρος με τα αναστάσιμα στιχηρά της Οκτωήχου) και ένα από τα πρώτα που χρησιμοποιούν τον καινούριο τύπο Coislin (πρώτο μέρος με τα στιχηρά του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου). Σύμφωνα με τον Strunk περί το έτος 1050 τα χειρόγραφα στιχηράρια παρουσιάζουν όλο και περισσότερη ομοιομορφία ως προς το περιεχόμενό τους. Σύμφωνα με τον Strunk κατ' αυτήν

²⁰⁸ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 362.

²⁰⁹ MALATESTA ZILEMBO, *Gli amanuensi di Grottaferrata*, 38.

²¹⁰ LABATE, *Cinque inni*, 8-9.

²¹¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος*, 35, και LABATE, *Cinque inni*, 9-11.

²¹² OMONT, *Inventaire*, I, 30, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἄσματα τοῦ Τριωδίου*, XII (μεμβράνινο παλίμνηστο χειρόγραφο του ιγ' αι., 290x220 mm, φφ. 426: Τριώδιον ακρωτηριασμένο στο τέλος).

²¹³ ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 374, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἄσματα τοῦ Τριωδίου*, XI (χάρτινο χειρόγραφο του ιη' αι., 270x200 mm, φφ. 242: κώδικας ποικίλων περιεχομένων γραμμένος από τον Φίλιππο Vitali).

την περίοδο επικρατεί ανάμεσα στα στιχηράρια μία συνοπτική τυποποιημένη παραλλαγή, η οποία ήδη κυκλοφορούσε όταν συντάχτηκε ο κώδικας Βατοπεδίου 1488. Παρ' όλο που το εν λόγω στιχηράριον παρουσιάζει λιγότερα στοιχεία από παλαιότερα χειρόγραφα, το σαράντα τοις εκατό του περιεχομένου του αγνοείται σε μεταγενέστερα χειρόγραφα. Ο γραφέας φαίνεται να προσπάθησε να συγκροτήσει ένα ολοκληρωμένο Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, προσθέτοντας στην εν λόγω τυποποιημένη συνοπτική παραλλαγή διάφορα στοιχεία που είχαν μείνει έξω από αυτήν. Τα διάφορα υμνογραφικά στοιχεία τακτοποιούνται σύμφωνα με τη θέση τους στην ακολουθία και όχι σύμφωνα με τον ήχο στον οποίο ανήκουν, όπως συμβαίνει σε μεταγενέστερα χειρόγραφα.

Ο Strunk, λαμβάνοντας υπ' όψιν του την παρουσία στον κώδικα στιχηρών του Σωφρονίου Ιεροσολύμων (634-638, μνήμη 11 Μαρτίου), τα οποία αγνοούνται εντελώς στην Κωνσταντινούπολη μέχρι τον ια' αιώνα, και τη μετάθεση των στιχηρών της ακολουθίας των εγκαίνιων ιερών ναών στην εορτή των Εγκαίνιων του Ναού της Αναστάσεως Ιεροσολύμων (13 Σεπτεμβρίου), ισχυρίζεται ότι αυτή η καινούρια συνοπτική παραλλαγή του στιχηραρίου και ο καινούριος τύπος μουσικής παρασημαντικής Coislin προέρχονται από την Παλαιστίνη.

Σύμφωνα με τον Strunk, ο γραφέας χρησιμοποίησε δύο διαφορετικές πηγές: μία σύγχρονη τυποποιημένη συνοπτική παραλλαγή του στιχηραρίου, η οποία χρησιμοποιεί την παρασημαντική τύπου Coislin, και ένα παλαιότερο στιχηράριον σε παρασημαντική τύπου Chartres, από το οποίο αντέγραψε γύρω στα εκατό στιχηρά και άλλα στοιχεία από την Οκτώηχο, τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονταν στην καινούρια συνοπτική παραλλαγή του στιχηραρίου. Παρά το γεγονός ότι ο κώδικας Βατοπεδίου 1488, ένα μεταβατικού χαρακτήρα χειρόγραφο στιχηράριον του ια' αιώνα, είναι μεταγενέστερος από τον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 72, βρίσκεται πιο κοντά σε αυτόν από τον από τη Μονή Βατοπεδίου προερχόμενο

κώδικα Αγίας Πετρούπολης 789 του έτους 1106, όπου συναντάμε την παρασημαντική τύπου Coislin πλήρως διαμορφωμένη. Τα σπουδατικά στιχηράρια Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 και Γ. 72 και Βατοπεδίου 1488, τα οποία χρησιμοποιούν ακόμα την παλαιά παρασημαντική τύπου Chartres, αντανakλούν το στάδιο της λειτουργικής ιστορίας του Αγίου Όρους που προηγήθηκε της διάδοσης της παλαιστινιακής προέλευσης τυποποιημένης συνοπτικής παραλλαγής του στιχηραρίου και της μουσικής σημειογραφίας τύπου Coislin.

Ο προαναφερθείς κώδικας Vat. gr. 771 προέρχεται από τη Μονή της Κρυπτοφέρρης. Σύμφωνα με τον Rocchi²¹⁴, γράφτηκε είτε από τον ηγούμενο Νείλο Β΄ είτε από τον Σωφρόνιο. Πρόκειται για ένα υμνογραφικό κώδικα με πλούσιο και εν μέρει ακόμα ανέκδοτο υλικό (στιχηρά, καθίσματα, *ἐξεγερτικά*, φωταγωγικά, μακαρισμοί, κανόνες, ωδές, τροπάρια), το οποίο συμπεριελήφθησαν εν μέρει στη ρωμαϊκή έκδοση του Τριωδίου του 1879 (βλ. κατωτέρω) και στις εκδόσεις του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου του ιερομονάχου Φιλίππου Vitali (βλ. κατωτέρω).

Ο κώδικας Μεσσήνης 129 περιέχει, μεταξύ άλλων, προκείμενα, κοντάκια, υπακοές, τροπάρια εις τον ν΄ ψαλμόν, αλληλούια και κοινωνικά. Η παρουσία ενός αντιφώνου εις τον ν΄ στην ακολουθία της Κυριακής του Πάσχα, στοιχείο που αγνοείται στο Τυπικόν του Σωτήρος, φαίνεται να αποδεικνύει ότι το χειρόγραφο δεν προέρχεται από τη Μονή της Μεσσήνης. Πρόκειται προφανώς για ένα από τα βιβλία που μετέφερε στη μονή από την Κωνσταντινούπολη ο Άγιος Βαρθολομαίος του Σημέρι.

Οι εκδόσεις του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου του κρυπτοφερρίτη ιερομονάχου Φιλίππου Vitali, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες έντυπες εκδόσεις των βιβλίων αυτών (βλ.

---

²¹⁴ ROCCHI, *De coenobio Cryptoferratensi*, 271 και 279.

κατωτέρω), οι οποίες αντανακλούν τη νεοσαββαϊτική λειτουργική τάξη, είναι βασισμένες κυρίως σε χειρόγραφα της στουδιτικής παράδοσης. Για την έκδοση του Πεντηκοσταρίου του 1738 ο Vitali χρησιμοποίησε τους κώδικες Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII (486) και Vat. gr. 771²¹⁵. Για την έκδοση του Τριωδίου του έτους 1738 χρησιμοποίησε διάφορα χειρόγραφα από τις βιβλιοθήκες της Μονής της Κρυπτοφέρρης και του Βατικανού²¹⁶.

4. ΣΑΒΑΪΤΙΚΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ο προαναφερθείς γεωργιανός Σιναϊτικός κώδικας 37 (βλ. ανωτέρω) μας παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ακολουθίες στη Λαύρα του Αγίου Σάββα κατά ή μετά τον η' αιώνα. Οι ακολουθίες αυτές δεν διέφεραν ριζικά από εκείνες του Ναού της Αναστάσεως. Παρ' όλο που τα πρώτα σαββαϊτικά τυπικά χρονολογούνται από τον ιβ' αιώνα, το τριώδιον-πεντηκοστάριον των κωδίκων Vat. Reg. gr. 58 και 59 (βλ. κατωτέρω) μας προσφέρει μία αρκετά ολοκληρωμένη ιδέα του λειτουργικού τύπου της Λαύρας του Αγίου Σάββα κατά τον ια' αιώνα. Ο ρώσος ηγούμενος Δανιήλ, ο οποίος μετέβη ως προσκυνητής στους Αγίους Τόπους την περίοδο 1106-1108, κάνει αναφορά στο οδοιπορικό του στη μετοχή των μοναχών της Λαύρας του Αγίου Σάββα στις ακολουθίες του Πάσχα στον Ναό της Αναστάσεως κατά την περίοδο της Λατινικού Βασιλείου και στις ακολουθίες στο μετόχι του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα²¹⁷. Στο λεγόμενο Τυπικόν της Αναστάσεως του κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 διαπιστώνουμε ότι κατά τον ιβ' αιώνα ο ίδιος ο Ναός της Αναστάσεως είχε ήδη υιοθετήσει σε μεγάλο βαθμό το σαββαϊτικό τυπικό.

---

²¹⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*.

²¹⁶ VITALI, *Τριώδιον*.

²¹⁷ VENEVITINOV, *Žit'e*, 126-141, και KHITROWO, *Vie et pèlerinage*, 77-81.

Ο Dmitrievskij²¹⁸ κατατάσσει τα πολυάριθμα σαββαϊτικά χειρόγραφα τυπικά σε πέντε ομάδες ή οικογένειες (редация): ιεροσολυμιτική, ιεροσολυμο-κωνσταντινοπολιτική, σιναϊτική, τραπεζούντια, και σερβο-βουλγαρική. Ο Arranz προσθέτει μία ακόμα οικογένεια, εκείνη των ρωσικών σαββαϊτικών τυπικών²¹⁹.

4. 1. Ιεροσολυμιτική οικογένεια

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα τυπικά του Αγίου Σάββα των Σιναϊτικών κωδίκων 1094²²⁰, 1095²²¹ (ιβ' αι.) και 1096²²² (ιβ' ή ιβ'-ιγ' ή ιδ' αι.), του Σαββαϊτικού κώδικα 312²²³ (έτος 1201) και του κώδικα Τιμίου Σταυρού 73²²⁴ (ιγ' αι.).

Σύμφωνα με τον Skaballanovič ο Σιναϊτικός κώδικας 1094 αντανακλά την παλαιά σαββαϊτική τάξη, το τυπικόν δηλαδή της Λαύρας του Αγίου Σάββα προ της εισαγωγής των κανόνων και στιχηρών των σπουδαίων υμνογράφων, ενώ το τυπικόν του Σιναϊτικού κώδικα 1096 φαίνεται να προοριζόταν αρχικά για την ίδια τη Λαύρα του Αγίου Σάββα και όχι για τη Μονή των Αγίων Σεργίου και Βάκχου, όπου τελικά κατέληξε.

Στην κατηγορία των μεταγενέστερων κειμένων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων που ανήκουν στη σαββαϊτική λειτουργική παράδοση κατατάσσει ο Bertonière²²⁵ τα τυπικά του

---

²¹⁸ Με τη νεοσαββαϊτική σύνθεση συσχετίζεται η πλειονότητα των τυπικών που συμπεριελήφθησαν στον τόμο DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III.

²¹⁹ ARRANZ, *Les grandes étapes*, 65-68.

²²⁰ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 221 (ιβ' αι.), BENESEVIC, *Opisanie*, I, 176 (ιβ' αι.), SKABALLANOVIC, *Tolkovij Tipikon*, 412, σημείωμα 1 (ιβ' αι.), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, II, 1-20 (ιβ'-ιγ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 233.

²²¹ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 221-22, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 65-68, και BERTONIERE, *Historical development*, 233.

²²² GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 222 (ιδ' αι.), BENESEVIC, *Opisanie*, I, 176-77 (ιβ'-ιγ' αι.), BAUMSTARK, *Denkmäler*, 29-30, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 20-64 (ιβ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 233-234.

²²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ίεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, II, 441-44, BAUMSTARK, *Denkmäler*, 29, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 81-114, και BERTONIERE, *Historical development*, 234.

²²⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 70-71.

Αγίου Σάββα των προαναφερθέντων Σιναϊτικών κωδίκων 1094-1096 (βλ. ανωτέρω), των Σαββαϊτικών κωδίκων 311²²⁶ (βλ. κατωτέρω) και 312²²⁷ (έτος 1201, βλ. κατωτέρω) και 628²²⁸ (γ' αι.), τους κώδικες Τιμίου Σταυρού 15²²⁹ (Τριώδιον, γ' αι.), ο οποίος δεν προοριζόταν προφανώς για τον Ναό της Αναστάσεως, όπως λανθασμένα ισχυρίστηκε ο Dmitrievskij (ως κύριος λειτουργός αναφέρεται ο ιερέυς και όχι ο πατριάρχης ή κάποιος επίσκοπος), 43 (Τυπικόν της Αναστάσεως, βλ. ανωτέρω) και 67²³⁰ (Απόστολος, ια'-ιβ' αι.), και τα Τυπικά του Αγίου Σάββα των κωδίκων Μεγίστης Λαύρας Λ. 99²³¹ (βλ. κατωτέρω) και Bibl. Nat. Coislin. gr. 402²³² (βλ. κατωτέρω).

4. 2. Ιεροσολυμο-κωνσταντινοπολιτική οικογένεια

Στην ιεροσολυμο-κωνσταντινοπολιτική παράδοση κατατάσσει ο Dmitrievskij, μεταξύ πολλών άλλων²³³, τα προαναφερθέντα τυπικά των κωδίκων Μεγίστης Λαύρας Λ. 99, Αγίου Σάββα 311 και Bibl. Nat. Coislin. gr. 402 (βλ. ανωτέρω), τα Τυπικά του Αγίου Σάββα των κωδίκων Bibl. Nat. Coislin. gr. 361²³⁴ (γ'-ιδ' αι.), Vat. gr. 785²³⁵ (ιδ'-ιε' αι.) και Vat. Pal. gr. 101²³⁶ (έτος 1373), των Σιναϊτικών κωδίκων 1098²³⁷ (έτος 1392), 1108²³⁸ (ιε' αι.) και 1109²³⁹

²²⁵ BERTONIERE, *Historical development*, 232-235.

²²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, II, 440-441 (ιε' αι.), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 346-361 (ιστ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 235.

²²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, II, 441-444, BAUMSTARK, *Denkmäler*, 29, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 68-70, και BERTONIERE, *Historical development*, 234.

²²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, II, 621-622, και BERTONIERE, *Historical development*, 235.

²²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, III, 39, DMITRIEVSKIJ, *Bogosluženie*, 413-414, και BERTONIERE, *Historical development*, 234.

²³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, II, 124-125, DMITRIEVSKIJ, *Bogosluženie*, 407, σημείωμα 1, και BERTONIERE, *Historical development*, 232.

²³¹ EUSTRATIADES-SPYRIDON, *Catalogue*, 281 (ιβ' αι.), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 81-101 και 101-114 (γ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 234.

²³² OMONT, *Inventaire*, III, 189 (ιδ' αι.), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 121-127 (γ' αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 234.

²³³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, VI-CXXI, 71-394.

²³⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 130-132.

²³⁵ *Codices Vat. Gr.* II, 302-303, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 205-206.

²³⁶ STEVENSON, *Codices Pal. gr.*, 49-50, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 163-67.

²³⁷ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 222, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 174-175, και BERTONIERE, *Historical development*, 248.

(έτη 1464-65), των αθωνικών κωδίκων Δοχειαρίου 197²⁴⁰ (έτος 1458), Ξενοφώντος 57²⁴¹ (ιε' αι.), Μεγίστης Λαύρας 92²⁴² (ιε' αι.) και Φιλοθέου 153²⁴³ (ιστ' αι.), του κώδικα 635 της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων²⁴⁴ (από τη Λαύρα του Αγίου Σάββα, ιστ' αι.) και του ελληνικού κώδικα της συλλογής του Αγίου Μάρκου της Βενετίας Marc. gr. II, 117 (1427)²⁴⁵, και το *Δημητρίου μοναχού σύνταγμα, ποιηθέν εις τινα άπορούμενα του Τυπικού* κάποιου απροσδιόριστου χειρογράφου του ιε' αιώνα από κάποια επίσης απροσδιόριστη ιδιωτική βιβλιοθήκη, το οποίο εκδόθηκε μαζί με μία παραλλαγή του από κάποιον κώδικα του έτους 1528 της ίδιας βιβλιοθήκης²⁴⁶.

4. 3. Συναϊτική οικογένεια

Στη συναϊτική παράδοση ή οικογένεια κατατάσσει ο Dmitrievskij τα τυπικά του Αγίου Σάββα των Συναϊτικών κωδίκων 1097²⁴⁷ (έτος 1214), 1101²⁴⁸ (έτος 1311-1312), ένα ακριβές αντίγραφο του κώδικα 1097, και 1103²⁴⁹ (ιδ' αι.).

²³⁸ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 225, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 248-251, και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

²³⁹ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 225-226, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 224-241, BENEŠEVIČ, *Opisanie*, I, 174-176, και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

²⁴⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 222-223.

²⁴¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 252-253.

²⁴² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 263-275. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε τον κώδικα Βατοπεδίου 320 (931) (βλ. κατωτέρω).

²⁴³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 379-381.

²⁴⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 361-375. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε κάποιο κώδικα της ίδιας βιβλιοθήκης του έτους 1528.

²⁴⁵ MIONI, *Codices*, 341 (ιδ' αι.), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 169-174 (έτος 1347), και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

²⁴⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 282-301.

²⁴⁷ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 222, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 394-419, και BERTONIERE, *Historical development*, 248. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε τους κώδικες Σινά 1101 και Βατοπεδίου 320 (931).

²⁴⁸ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 223, BENEŠEVIČ, *Opisanie*, I, 626, SKABALLANOVIČ, *Tolkovij Tipikon*, 412, σημείωμα 3, DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 419, και BERTONIERE, *Historical development*, 248.

²⁴⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 419-421.

Ανάμεσα στις πηγές για τη μελέτη της σαββαϊτικής λειτουργικής παράδοσης από τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά ο Bertonière αναφέρει τους Σιναΐτικούς κώδικες 734-735²⁵⁰ (Τριώδιον), οι οποίοι προφανώς αποτελούσαν αρχικά ένα ενιαίο χειρόγραφο ακρωτηριασμένο στο τέλος, 736²⁵¹ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, έτος 1028), ο οποίος παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον κώδικα Κρυπτοφέρρης 300 (βλ. ανωτέρω) και ίσως να προέρχεται από την Κάτω Ιταλία, 742²⁵² (Τριώδιον, έτος 1099), 760²⁵³ (Πεντηκοστάριον, ια΄ αι.), 1241²⁵⁴ (Στιχηράριον, ιβ΄ ή ια΄-ιβ΄ αι.), 754²⁵⁵ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, έτος 1177), 755²⁵⁶ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον), 1242²⁵⁷ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ιγ΄ αι.), 756²⁵⁸ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, έτος 1205), 1097 (βλ. ανωτέρω), 1216²⁵⁹ (Στιχηράριον), 1244²⁶⁰ (Στιχηράριον, ιγ΄ αι.), όπου εναλλάσσονται τυχαία δύο τύποι παρασημαντικής (Coislin και μεσοβυζαντινή), 1101 (βλ. ανωτέρω), 1098 (βλ. ανωτέρω), 1109 (βλ. ανωτέρω), 1245²⁶¹ (Τριώδιον, ιδ΄-ιε΄ αι.), 1108 (βλ. ανωτέρω), 1614²⁶² (Τριώδιον, ιε΄ αι.) και 746²⁶³ (Τριώδιον, έτος 1519), τον προαναφερθέντα (βλ. ανωτέρω) κώδικα Marc. gr. II, 117 (1427) και τον κώδικα Marc. gr. II, 118 (1439)²⁶⁴ (Στιχηράριον, ιδ΄ αι.).

4. 4. Τραπεζούντια οικογένεια

²⁵⁰ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 159-160 (ι΄ αι.), CLARK, *Checklist Sinai*, 9 (ι΄ αι.), KARABINOV, *Postnaya Triod'*, IV-V (ια΄ αι.), BERTONIERE, *Historical development*, 246, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥάσματα τοῦ Τριώδιου*, XII (κώδικας Sinait. gr. 735, μεμβράνινο χειρόγραφο του ι΄ αι., 250x210 mm, φφ. 200: Τριώδιον ακρωτηριασμένο στην αρχή και στο τέλος).

²⁵¹ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 160, και BERTONIERE, *Historical development*, 246.

²⁵² GARTHAUSEN, *Catalogus*, 161-162, και BERTONIERE, *Historical development*, 246.

²⁵³ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 166, και BERTONIERE, *Historical development*, 246.

²⁵⁴ BENEŠEVIČ, *Opisanie*, III, 6, CLARK, *Checklist Sinai*, 12, και BERTONIERE, *Historical development*, 247.

²⁵⁵ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 164, BENEŠEVIČ, *Opisanie*, I, 130-131 και BERTONIERE, *Historical development*, 247.

²⁵⁶ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 164 (ι΄ αι.), CLARK, *Checklist Sinai*, 9 (ιβ΄ αι.), KARABINOV, *Postnaya Triod'*, IV-V (ια΄ αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 247.

²⁵⁷ BENEŠEVIČ, *Opisanie*, III, 6, CLARK, *Checklist Sinai*, 12, και BERTONIERE, *Historical development*, 247.

²⁵⁸ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 165, DMITRIEVSKIJ, *Bogosluženie*, 414, και BERTONIERE, *Historical development*, 247.

²⁵⁹ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 254, BENEŠEVIČ, *Opisanie*, I, 171 (ια΄ αι.), CLARK, *Checklist Sinai*, 12 (ιγ΄ αι.), KONDAKOV, *Putešestvie na Sinaj v 1881 godu* (ιβ΄-ιγ΄ αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 248.

²⁶⁰ BENEŠEVIČ, *Opisanie*, III, 7, STRUNK, *Specimena*, 16-18, και BERTONIERE, *Historical development*, 248.

²⁶¹ BENEŠEVIČ, *Opisanie*, III, 7, CLARK, *Checklist Sinai*, 12, και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

²⁶² CLARK, *Checklist Sinai*, 14, και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

²⁶³ GARTHAUSEN, *Catalogus*, 163, BENEŠEVIČ, *Opisanie*, I, 131, και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

²⁶⁴ MIONI, *Codices*, I, 341, και BERTONIERE, *Historical development*, 249.

Στην οικογένεια των τυπικών του Αγίου Σάββα της Τραπεζούντας του Πόντου κατατάσσει ο Dmitrievskij τα τυπικά των κωδίκων 320 (931)²⁶⁵ του έτους 1346, 324 (935)²⁶⁶ του έτους 1405 και 321 (932)²⁶⁷ του έτους 1446 της Μονής Βατοπεδίου και τον κώδικα 448²⁶⁸ της Μονής Διονυσίου του έτους 1446.

4. 5. Σερβο-βουλγαρικά οικογένεια

Στη σερβο-βουλγαρική οικογένεια των τυπικών του Αγίου Σάββα κατατάσσει ο Dmitrievskij τα τυπικά των κωδίκων Χιλανδαρίου 494²⁶⁹ (ιδ' αι.), Ζωγράφου 197²⁷⁰ (ιε' αι.) και 193²⁷¹ (ιε'-ιστ' αι.), Χιλανδαρίου 241²⁷² (έτος 1656), Ζωγράφου 105²⁷³ (ιζ' αι.), Αγίου Παντελεήμονος,²⁷⁴ (1275-1320), και Εθνικής Βιβλιοθήκης Αγίας Πετρούπολης F. π. 102²⁷⁵ (ιγ' αι.).

4. 6. Πατμιακά σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα

Ανάμεσα στα σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα της Βιβλιοθήκης της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου ο Bertonière αναφέρει τα χειρόγραφα στιχηράρια των κωδίκων 221 (έτη 1143-1179), 218 (έτος 1167), 219 (έτος 1219), 220 (έτος 1223), 222

---

²⁶⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 421-457. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε τον προαναφερθέντα κώδικα Vat. Pal. gr. 101 (βλ. ανωτέρω) και τους τρεις άλλους κώδικες της οικογένειας.

²⁶⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 457-463.

²⁶⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 463-464.

²⁶⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 464.

²⁶⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 464-472.

²⁷⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 472-473.

²⁷¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 473-475.

²⁷² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 475-481.

²⁷³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 481-482.

²⁷⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 482-486.

²⁷⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 486-495.

(άγνωστη χρονολογία), 226 (άγνωστη χρονολογία) και 227 (άγνωστη χρονολογία) και τον κώδικα 612, ένα χειρόγραφο τριώδιον του ιε' αι.²⁷⁶.

4. 7. Μεταγενέστερα αθωνικά τυπικά

Ανάμεσα στα μεταγενέστερα αθωνικά τυπικά που ο Dmitrievskij αναφέρει στον τρίτο τόμο της *Opisanie* ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου παρουσιάζουν το τυπικόν του κώδικα Μεγίστης Λαύρας 94²⁷⁷ (ιστ' αι.), τα τυπικά των καθολικών της Ιεράς Μονής Φιλοθέου του 1813²⁷⁸, της Ιεράς Μονής του Αγίου Παντελεήμονος του 1841²⁷⁹, της Ιεράς Μονής του Αγίου Παύλου του 1850²⁸⁰, της Ιεράς Μονής Γρηγορίου του 1851²⁸¹, της Ιεράς Μονής του Αγίου Στεφάνου του *Κωνσταμονίτου* του 1854²⁸², της Ιεράς Μονής Ιβήρων του 1879²⁸³, και δύο τετράδια της Μεγίστης Λαύρας²⁸⁴ και του Σινά²⁸⁵ του ιθ' αιώνα.

4. 8. Άλλα σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα

---

²⁷⁶ BERTONIERE, *Historical development*, 260. Βλ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη*, 249.

²⁷⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 515-516.

²⁷⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 539-559.

²⁷⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 559-637. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού, έργο του γραμματέως της ελληνικής γλώσσας του Ρωσικού Κοινοβίου Ναθαναήλ ιερομονάχου, ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε τον κώδικα 26 (22) της βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής Κωνσταμονίτου ή Κασταμονίτου και τα τυπικά των καθολικών των ιερών μονών Διονυσίου και Ιβήρων.

²⁸⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 637-656.

²⁸¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 656-689. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε το προαναφερθέν Τυπικόν του Αγίου Παύλου.

²⁸² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 689-710. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε το Τυπικόν του καθολικού της Ιεράς Μονής Ξενοφώντος.

²⁸³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 721-745. Για την αποκατάσταση του κειμένου του εν λόγω τυπικού ο Dmitrievskij χρησιμοποίησε το Τυπικόν του Αγίου Διονυσίου του 1624 του κώδικα 449 της βιβλιοθήκης της ίδιας μονής, τον κώδικα 76 της βιβλιοθήκης της Μονής Ιβήρων του ιε' αιώνα και το προαναφερθέν Τυπικόν του Αγίου Παντελεήμονος.

²⁸⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 746-748.

²⁸⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 748-766.

Ανάμεσα στα σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα που φυλάγονται σε άλλες βιβλιοθήκες ανά την υφήλιο ο Bertonière αναφέρει τους κώδικες Vat. Reg. gr. 59 (Τριώδιον, ια΄ αι.) και Vat. Reg. gr. 58²⁸⁶ (Πεντηκοστάριον, ια΄ αι.), δύο πρώιμα σαββαϊτικά λειτουργικά κείμενα, τον Παρισινό ελληνικό κώδικα 242²⁸⁷ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (Στιχηράριον, ια΄ αι.), ο οποίος, σύμφωνα με τον Gastoué, ενδέχεται να προέρχεται από τη Μονή του Αγίου Μάμαντος Κωνσταντινουπόλεως και να ανήκει στη σπουδατική παράδοση, Vat. gr. 782²⁸⁸ (Τυπικόν του Αγίου Σάββα, ιβ΄ αι.), Σινά 775²⁸⁹ (Πεντηκοστάριον), ο οποίος προέρχεται από κάποια μονή της Θεσσαλονίκης και φυλάγεται στη Μονή του Σινά μόνο από το έτος 1404, Vat. gr. 785 (βλ. ανωτέρω), τον Παρισινό ελληνικό κώδικα 261²⁹⁰ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (Στιχηράριον, έτος 1289), Vindob. Theol. gr. 181²⁹¹ (Στιχηράριον, ιγ΄ αι.), ο οποίος, σύμφωνα με τους εκδότες, αποτελεί πιστό αντίγραφο ενός παλαιότερου χειρογράφου, Vat. Pal. gr. 101 (βλ. ανωτέρω), τους Παρισινούς ελληνικούς κώδικες 263²⁹² (διάφορα λειτουργικά κείμενα, φφ. 1r-105v, αποσπάσματα από το Τριώδιον και το Πεντηκοστάριον, ιδ΄ αι.), 260²⁹³ (Στιχηράριον, ιδ΄ αι.) και 246²⁹⁴ (Τριώδιον-Πεντηκοστάριον, ιδ΄ αι.) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, και το Τυπικόν της Μονής Shio-Mgimve της Γεωργίας²⁹⁵ (1247-1269).

Οι προαναφερθέντες κώδικες Vat. Reg. gr. 59 και 58 αποτελούσαν αρχικά ένα μοναδικό έργο. Πάρ' όλο που τα περισσότερα λειτουργικά χειρόγραφα των βιβλιοθηκών του

²⁸⁶ STEVENSON, *Codices Reg. gr.*, 52, KARABINOV, *Postnaya Triod'*, IV-V, και BERTONIERE, *Historical development*, 262.

²⁸⁷ GASTOUÉ, *Catalogue*, 81-82, και BERTONIERE, *Historical development*, 263.

²⁸⁸ *Codices Vat. Gr.* III, 299-300, και BERTONIERE, *Historical development*, 263.

²⁸⁹ GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 166 (ιγ΄ αι.), BENEŠEVIČ, *Opisanie*, I, XXVI (ιβ΄ αι., παραπέμπει στο έργο *Katalog rukopisej Sinajskikh* του αρχιμαντρίδη Antonin Kapustin) και 133, CLARK, *Checklist Sinai* (ιβ΄-ιγ΄ αι.), και BERTONIERE, *Historical development*, 263.

²⁹⁰ GASTOUÉ, *Catalogue*, 82, OMONT, *Inventaire*, II, 28, και BERTONIERE, *Historical development*, 264.

²⁹¹ HOEG-TILLYARD-WELLESZ, *Sticherarium*, και BERTONIERE, *Historical development*, 265.

²⁹² OMONT, *Inventaire*, V, 28-29, και BERTONIERE, *Historical development*, 265.

²⁹³ GASTOUÉ, *Catalogue*, 82, OMONT, *Inventaire*, II, 28, και BERTONIERE, *Historical development*, 265.

²⁹⁴ OMONT, *Inventaire*, II, 27, και BERTONIERE, *Historical development*, 265.

²⁹⁵ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 313-347 (κείμενο) και 506-511 (σχολισμός), και BERTONIERE, *Historical development*, 264-265.

Βατικανού ανήκουν στη στουδιτική παράδοση, η παρουσία στον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου των αναστάσιμων στιχηρών του α΄ ήχου ανάμεσα στα κεκραγάρια και του στίχου Ψ. 92, 1 ως προκείμενου πριν από τα αναγνώσματα της Παλαιάς Διαθήκης και η χρήση των στίχων των ψαλμών 67 και 117 στην έναρξη του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα, στοιχεία άγνωστα στη στουδιτική παράδοση, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δύο αυτοί κώδικες ανήκουν στη σαββαϊτική παράδοση. Οι εν λόγω κώδικες είναι κατά ένα αιώνα προγενέστεροι των πρώτων γνωστών σαββαϊτικών τυπικών, τα οποία χρονολογούνται από τον ιβ΄ αιώνα.

Η χρονολόγηση του προαναφερθέντος τυπικού της Μονής Shio-Mgimne της περιφέρειας Kart'li βασίζεται στη μνεία ανάμεσα στους κεκοιμημένους της βασιλίσσης Rusumad (†1247), και όχι του διαδόχου της Δαβίδ (1247-69). Το χειρόγραφο αντιγράφηκε από τον μοναχό Γεώργιο από ένα παλαιότερο κώδικα, ο οποίος, σύμφωνα με τον Kekelidze, παρουσίαζε διάφορα κενά. Το αρχέτυπο προερχόταν προφανώς από τη Μονή του Αγίου Συμεών της Αντιοχείας. Σύμφωνα με τη Διαθήκη του βασιλέως Δαβίδ Γ΄, οι μοναχοί Αρσένιος και Ιωάννης είχαν ζητήσει από τον βασιλέα την υιοθέτηση του Τυπικού του Αγίου Συμεών στο μοναστήρι Shio-Mgimne. Προφανώς οι δύο μοναχοί αντέγραψαν οι ίδιοι το Τυπικόν του Αγίου Συμεών. Η σχέση της Ιβηρικής Εκκλησίας με τον Άγιο Συμεών ανάγεται στην εποχή που ο άγιος είχε στείλει ιεραποστόλους για να κηρύξουν το ευαγγέλιο στη Γεωργία. Ο Νίκων του Μαύρου Όρους μας πληροφορεί ότι ο ίδιος είχε αφήσει στη Μονή του Αγίου Συμεών ένα σαββαϊτικό τυπικόν για αντιγραφή²⁹⁶. Το Τυπικόν της Μονής Shio-Mgimne επιβεβαιώνει την πληροφορία αυτή. Το αρχέτυπο από το οποίο αντιγράφηκε το τυπικόν της Μονής Shio-Mgimne πρέπει να χρονολογείται από το έτος 1172. Από τον ιγ΄ και

---

²⁹⁶ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 510.

μέχρι τον ιε΄ αιώνα το νέο τυπικόν διαδίδεται σε όλη τη Γεωργία, αντικαθιστώντας το Συναξάριον του Αγίου Γεωργίου (βλ. ανωτέρω).

Ο Janeras αναφέρει επίσης στη μελέτη του τους κώδικες Κρυπτοφέρρης 389 [Δ. β. 10]²⁹⁷ (Στιχηράριον, ια΄-ιβ΄ αι.), Χιλανδαρίου 307²⁹⁸ (σλαβικό Στιχηράριον, ιβ΄ αι.), Vindob. Theol. gr. 136²⁹⁹ (Στιχηράριον, ιγ΄ αι.), ένα μουσικό χειρόγραφο που περιέχει τα στιχηρά των ακίνητων (από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Αύγουστο) και κινητών εορτών και της Οκτωήχου, Munich Staatsbibl. gr. 471 (Στιχηράριον, ιγ΄ αι.), Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αθηνών 660³⁰⁰ (ιστ΄ αι.) και Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων 596³⁰¹ (έτος 1698), από τους οποίους μόνο οι δύο πρώτοι πρέπει προφανώς να καταταχθούν ανάμεσα στα κείμενα της στουδιτικής παράδοσης³⁰².

4. 9. Έντυπα λειτουργικά βιβλία

Ανάμεσα στις πρώτες εκδόσεις του Τυπικού του Αγίου Σάββα που είδαν το φως στα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας ο Dmitrievskij αναφέρει εκείνες των ετών 1546³⁰³ (τυπογραφείο των αδελφών Ιωάννου Αντωνίου και Πέτρου Σαβιένου), 1603³⁰⁴ και 1615³⁰⁵ (τυπογραφείο του Αντωνίου Πινέλλου), 1643³⁰⁶ (τυπογραφείο του Ιωάννου Πέτρου του

²⁹⁷ Για τον κώδικα Crypt. Δ. β. X, βλ. ROCCHI, *Codices Cryptenses*, 358-359, DEVRESSE, *Les manuscrits grecs*, 33, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἔσματα τοῦ Τριωδίου*, XII (μεμβράνινο χειρόγραφο του έτους 1138, 280x230 mm, φφ. 35, γραμμένο από τον καλλιγραφο Ευτύχιο: τμήμα του Τριωδίου ακρωτηριασμένο στην αρχή και στο τέλος).

²⁹⁸ JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*.

²⁹⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*. Βλ. NESSEL, *Catalogus*.

³⁰⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 158-163.

³⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, II, 605.

³⁰² JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 46.

³⁰³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 495-503.

³⁰⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 503-505.

³⁰⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 505.

³⁰⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 505-506.

Πινέλλου), 1685³⁰⁷, 1738³⁰⁸ και 1771³⁰⁹ (τυπογραφείο του Νικολάου του Σάρου) και 1771³¹⁰ (τυπογραφείο του Νικολάου του Γλυκέως).

Το 1838 ο πρωτοψάλτης της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας Κωνσταντίνος δημοσίευσε για πρώτη φορά το λεγόμενο Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, ένα σύγχρονο μοναστικής προελεύσεως σαββαϊτικό τυπικόν το οποίο ρυθμίζει τη λειτουργική ζωή του ιερού πατριαρχικού ναού Κωνσταντινουπόλεως και των ιερών ενοριακών ναών. Το 1888 δημοσιεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη το αναθεωρηθέν υπό πενταμελούς συνοδικής επιτροπής Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας³¹¹. Το λεγόμενο Τυπικόν του πρωτοψάλτη της Μεγάλης Εκκλησίας Γεωργίου Βιολάκη ανατυπώθηκε στην Αθήνα από τον εκδοτικό οίκο Μιχαήλ Σαλίβερου. Το 1994, τέλος, το Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών εξέδωσε το Τυπικόν του 1908 του Οικονόμου και Αρχιερατικού Επιτρόπου Σκιαθου ιεροδιδασκάλου Γεωργίου Α. του Ρήγα (1884-1961), μέλους του φιλοκαλλικού κινήματος των λεγόμενων Κολλυβάδων³¹².

Η πρώτη γνωστή έκδοση του Τριωδίου είναι εκείνη της Βενετίας του έτους 1552³¹³. Στον πρόλογο της έκδοσης του Πεντηκοσταρίου του Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού (Βενετία, 1836) διαβάζουμε ότι ο τυπογράφος Aldo Manucio ο πρεσβύτερος είχε εκφράσει στον Ιουστίνο Δεκαδύο την επιθυμία του να εκδώσει το Τριώδιον αμέσως μετά την εκτύπωση της έκδοσης του Ψαλτηρίου του λόγιου Κερκυραίου (περί το 1498)³¹⁴. Το σλαβικό Постная Τριодь εκδόθηκε στην Κρακοβία της Πολωνίας το 1640 από τον ουκρανο-λευκορώσσο

³⁰⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 506-507.

³⁰⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 508.

³⁰⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 507.

³¹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 507.

³¹¹ ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*.

³¹² ΡΗΓΑΣ, *Τυπικόν*.

³¹³ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἡ ἐν Ἱταλίᾳ ἔκδοσις*.

³¹⁴ *Πεντηκοστάριον*, Φως, στ΄

λόγιο Svajpol't Fiol' (1460-1525)³¹⁵. Ο ιερομόναχος Θεόφιλος Τζανφαρνάρος (ή Ζανφαρνάρος) ανέλαβε την επιμέλεια των εκδόσεων των λειτουργικών βιβλίων του τυπογραφείου των αδελφών Αντωνίου και Πέτρου Πινέλλου κατά την περίοδο 1625-1644. Κατά το ιζ' αιώνα εκδίδουν στη Βενετία λειτουργικά βιβλία οι εξ Ιωαννίνων τυπογράφοι Νικόλαος Γλυκός και Νικόλαος Σάρος (*Τριώδιον Ψυχοφελέστατον*, 1762). Το 1876 ο ελληνικός εκδοτικός οίκος Φοίνιξ δημοσίευσε στη Βενετία μία έκδοση του Τριωδίου³¹⁶. Τη ρωμαϊκή έκδοση του Τριωδίου του 1879 φρόντισε ο Francesco Ferrari³¹⁷. Ο εκδοτικός οίκος Φως δημοσίευσε το 1967 στην Αθήνα μία έκδοση του Τριωδίου³¹⁸. Οι εκδόσεις του Τριωδίου της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, τέλος, χρονολογούνται από τα έτη 1960 και 1994³¹⁹.

Πολλές είναι οι εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου των ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας. Ο Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός ο Ίμβριος εικάζει από την υπόσχεση του Aldo Manucio του πρεσβυτέρου στον Ιουστίνο Δεκαδύο (βλ. ανωτέρω) ότι η πρώτη έκδοση του Πεντηκοσταρίου έγινε αρχές του ιστ' αιώνα το αργότερο. Πρώτη γνωστή έκδοση του Πεντηκοσταρίου θεωρείται συνήθως αυτή του έτους 1568 προφανώς από τον εκδοτικό οίκο των αδελφών Ιακώβου και Ανδρέα Σπινέλλων. Το 1579 εκτυπώθηκε στη Βενετία η έκδοση του Πεντηκοσταρίου του Ιακώβου Λογγίνου. Σύμφωνα με τον Βαρθολομαίο Κουτλουμουσιανό στην έκδοση του Λογγίνου συμπεριελήφθησαν για πρώτη φορά τα πενήντα συναξάρια και η Ακολουθία στη Ζωοδόχου Πηγής του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου αλλά και η Ακολουθία των Μεγάλων Ωρών της παραμονής της Πεντηκοστής του Νικολάου Μαλαξού³²⁰. Ο Φουντούλης ισχυρίστηκε, αντιθέτως, ότι η εν λόγω ακολουθία

---

³¹⁵ *Triod'*, Μόσχα.

³¹⁶ *Τριώδιον*, Φοίνιξ.

³¹⁷ *Τριώδιον*, Ρώμη.

³¹⁸ *Τριώδιον*, Φως.

³¹⁹ *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία.

³²⁰ *Πεντηκοστάριον*, Φως, ζ'.

συμπεριελήφθη στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου του τυπογραφείου των αδελφών Σπινέλλων του έτους 1552, την οποία θα είχε επιμεληθεί ο ίδιος ο Μαλαξός³²¹. Το 1642 εκτυπώθηκε στο τυπογραφείο των αδελφών Ιωάννη και Πέτρου Πινέλου η έκδοση του Πεντηκοσταρίου του ιερομονάχου Θεοφίλου Ζανφαρνάρου ή Τζανφαρνάρου. Ο ιεροδιάκονος Γεώργιος Σουγδουρής διόρθωσε την έκδοση του Πεντηκοσταρίου του έτους 1681 του τυπογραφείου του Νικολάου του Γλυκέως. Από το 1703 μέχρι το 1810 το Πεντηκοστάριον γνώρισε είκοσι εκτυπώσεις στα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας του Νικολάου Γλυκέως (1703, 1724, 1748, 1769, 1782, 1793, 1801, 1805, 1817, 1820 και 1832), Νικολάου Σάρου (1704, 1725, 1739, 1746, 1757 και 1765) και των αδελφών Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1759, 1750, 1794 και 1810). Το 1836 δημοσιεύτηκε η έκδοση του Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού. Το Πεντηκοστάριον του Κουτλουμουσιανού ανατυπώθηκε για τέταρτη φορά στη Βενετία το 1875³²². Η ρωμαϊκή έκδοση του Πεντηκοσταρίου χρονολογείται από το 1883³²³. Το Πεντηκοστάριον, τέλος, εκδόθηκε τον εικοστό αιώνα από τον αθηναϊκό εκδοτικό οίκο Φως (1971) και από την Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος (1959 και 1994)³²⁴.

---

³²¹ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλοι Ώροι*.

³²² *Πεντηκοστάριον*, Βενετία.

³²³ *Πεντηκοστάριον*, Ρώμη.

³²⁴ *Πεντηκοστάριον*, Φως, και *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία.

ΚΕΦ. Β΄. Η ΠΡΩΙΜΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ ΣΤΙΣ ΑΣΜΑΤΙΚΕΣ
ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

1. ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ (ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ)

Το λεγόμενο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον ή Κανονάριον, μία ομάδα γεωργιανών χειρογράφων αναγνωσματαρίων του ι΄ ή ι΄-ια΄ αιώνα που καταγράφουν την εξέλιξη της λειτουργικής ζωής της Σιωνίτιδος Εκκλησίας από τα μέσα του ε΄ μέχρι τα τέλη του η΄ αιώνα, είναι η σημαντικότερη πηγή για τη μελέτη της πρώιμης αγιοπολίτικης υμνογραφίας, αφού στο *Itinerarium Egeriae* συναντάμε μόνο αόριστες αναφορές στην υμνογραφία της περιόδου 381-384 (*ymni et antiphonae dicuntur, lectiones etiam aptae diei et loco leguntur, dicitur unus ymnus, cum ymnis venit*) και η υμνογραφία που μας παραδόθηκε από το Αρμενικό Αναγνωσματάριον, τη σημαντικότερη μαρτυρία για τη μελέτη της ιστορίας του ιεροσολυμιτικού λειτουργικού τύπου κατά την περίοδο 417-439, είναι σχεδόν αποκλειστικά αγιογραφική.

Για τη μελέτη μας θα χρησιμοποιήσουμε κυρίως τη λατινική μετάφραση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου της βασισμένης στον Παρισινό γεωργιανό κώδικα 3 έκδοσης του Tarchnischvili³²⁵ και την καταχωρημένη στο πρώτο παράρτημα του τέταρτου τόμου της έκδοσης του Tarchnischvili λατινική μετάφραση του δεύτερου μέρους του γραμμένου το 982³²⁶ από τον γραφέα της Μονής του Σινά Ιωάννη

³²⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 598-762, 105-149 (έκδοση), και II, αρ. 598-762, 85-119 (μετάφραση).

³²⁶ BERTONIERE, *Historical development*, 10, και JANERAS, *Les vespres*, 193.

Ζωσίμου γεωργιανού Σιναϊτικού κώδικα 37³²⁷, το οποίο συμπεριλαμβάνει το πλήρες κείμενο των ύμνων των ακολουθιών των Χριστουγέννων, των Θεοφανίων και της Μεγάλης Εβδομάδας (από τη Μεγάλη Δευτέρα μέχρι το Μέγα Σάββατο). Για τις ακολουθίες της Μεγάλης Παρασκευής (από την Αγρυπνία της νύχτας της Πέμπτης μέχρι το Λυχνικόν της Παρασκευής) θα χρησιμοποιήσουμε επίσης τις συγκριτικές μελέτες των διάφορων χειρογράφων (κώδικας της Μονής των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττης της Kala του 1' αι., κώδικας 635 του Μουσείου της Mestia από τον ναό του Αγίου Γεωργίου της Lathal του 1' αι., έργο πιθανώς και αυτός του γραφέα Ιωάννη Ζωσίμου, γεωργιανός Παρισινός κώδικας 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας του 1'-12' αι. και γεωργιανός Σιναϊτικός κώδικας 37) του S. Janeras³²⁸.

Στο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον συναντάμε τους υμνογραφικούς όρους *dasadebeli*, *p'salmuni*, *cardgomaj*, *ohit'aj* και *ibakoj*, οι οποίοι μεταφράζονται από τον Tarchnischvili στα λατινικά ως *stichus*, *psalmus*, *prokeimenon*, *troparion* και *hypakoi*, αντιστοίχως. Ο όρος *dasadebeli* (à ajouter ή à intercaler στα γαλλικά) χρησιμοποιείται για την ποιητική στροφή που ψάλλεται με ένα βιβλικό ψαλμό, και, κατ' επέκταση, για τον ίδιο τον ψαλμικό στίχο. Όταν ο όρος χρησιμοποιείται με την αρχέγονη σημασία του ο Kekelidze τον μεταφράζει στα ρωσικά ως *антифон* (αντίφωνον), *тропар* (τροπάριον) ή *стихар* (στιχηρόν). Ο όρος *p'salmuni* χρησιμοποιείται για ένα ολόκληρο ψαλμό, για το υπόψαλμα ενός αντιφωνικού ψαλμού, αλλά και για το προκείμενον. Ο όρος *c'ardgomaj* (*pour se relever* στα γαλλικά) χρησιμοποιείται για εκείνη τη στροφή που επαναλαμβάνεται (περισσὴ στη βυζαντινὴ υμνογραφικὴ και λειτουργικὴ παράδοση) μετά μία συναπτή (*kuerek'si*, από την ελληνικὴ λέξη *κήρυξις*) και μία ευχή μετά γονυκλισίας (*locva mupli'modrekit*). Ο όρος *ohit'aj* χρησιμοποιείται για μία ποιητικὴ στροφή που ψάλλεται συνήθως κατὰ την εἴσοδο στο ιερό.

³²⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 47-176, 122-144 (έκδοση), και IV, αρ. 47-176, 98-116 (μετάφραση).

³²⁸ JANERAS, *Le Vendredi-Saint* και *Les vespres*.

Ο αντίστοιχος όρος της βυζαντινής υμνογραφίας είναι *τροπάριον*, με το οποίο, ωστόσο, δεν έχει καμία ετυμολογική σχέση. Ο όρος *ibakoj* (από την ελληνική λέξη *ύπακοή*) χρησιμοποιείται για μία στροφή που ψάλλεται αντιφωνικώς, συνήθως πριν από τα αναγνώσματα³²⁹.

1. 1. Δευτέρα, Τρίτη και Τετάρτη της Μεγάλης Εβδομάδας

Σύμφωνα με το οδοιπορικό της Ηγερίας οι ακολουθίες των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας³³⁰ στην Αγία Πόλη συμπεριλάμβαναν το Εωθινόν (*aguntur quae consitudinis sunt de pullo primo agi usque ad mane ad Anastase*), τις ακολουθίες της γ', της στ' (*similiter et ad tertia et ad sexta aguntur ea, quae totis quadragesimis*) και της θ' ώρας (*ad nona autem omnes in ecclesia maiore, id est ad Martyrium, colligent se et ibi usque ad horam primam noctis semper ymni et antiphonae dicuntur; lections etiam aptae die et loco leguntur; interpositae semper orationis*), το Λυχνικόν (*lucernarium etiam agitur ibi, cum coepirit hora esse*), και, τέλος, μία λιτή στην Ανάστασιν μετά την απόλυση του Λυχνικού (*ubi cum factum fuerit missa, inde cum ymnis ad Anastase ducitur episcopus. In quo autem ingressus fuerit in Anastase, dicitur unus ymnus, fit oratio, benedicuntur cathecumini, item fideles, et fit missa*).

Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον περιγράφει μόνο μία λειτουργική σύναξη για τις τρεις πρώτες ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας. Ο κανών (*kanon* στην αρμενική γλώσσα) της σύναξης της ι' ώρας (του Λυχνικού) της Δευτέρας, Τρίτης και Τετάρτης της Μεγάλης Εβδομάδας³³¹, η οποία διεξάγεται στο Μαρτύριον (Δευτέρα και Τετάρτη) ή στο Όρος των

³²⁹ JANERAS, *Les vespres*, 193-194, και *Le Vendredi-Saint*, 70

³³⁰ MARAVAL, *Égérie*, 32-34, 274-278.

³³¹ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XXXV-XXXVIIbis, 258 [120]-264 [126].

Ελαιών (Τρίτη), συμπεριλαμβάνει τρία αναγνώσματα, από τη Γένεση³³², τις Παροιμίες του Σολομώντος³³³ και τις προφητείες του Ησαΐα³³⁴ (Δευτέρα και Τρίτη) ή του Ζαχαρία³³⁵ (Τετάρτη), αντιστοίχως, ένα αντιφωνικό ψαλμό³³⁶, δηλαδή ένας ψαλμός (*saghmos*) που ψάλλεται με ένα αντίφωνον ή υπόψαλμα (*kts'urd*), και μία περικοπή από το κατά Ματθαίον ευαγγέλιο³³⁷.

Το Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνωσματοάριον, σύμφωνα με τη βασισμένη στον Παρισινό γεωργιανό κώδικα 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας έκδοση του Tarchnischvili, προβλέπει για τις τρεις πρώτες ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας³³⁸ δύο λειτουργικές συνάξεις.

Ο κανών της πρωινής σύναξης προβλέπει, μεταξύ του *Δόξα ἐν ὑψίστοις* (*Gloria in excelsis*) και του *Καταξίωσον, Κύριε* (*Dignos nos fac*)³³⁹, ένα *p'salmuni* (ψαλμός) με ένα *dasadebeli* (στίχος)³⁴⁰, το οποίο ψάλλεται ως υπόψαλμα ή αντίφωνον, και μία ευαγγελική περικοπή³⁴¹.

Ο κανών της εσπερινής σύναξης, η οποία διεξάγεται *in Sion*, *in Anastasi*, και *in Martyrio*, αντιστοίχως, συμπεριλαμβάνει, μόνο τη Μεγάλη Τετάρτη, το *ohit'aj* (τροπάριον) *Quando peccatrix illa unguentum*³⁴² (ήχος α'), το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 40, 7-8, και το *dasadebeli*

³³² Γν. 1, 1-3, 20 ή 24, 6, 9-9, 17, και 18, 1-19, 30.

³³³ Πρμ. 1, 2-9, 9, 1-11, και 1, 10-19.

³³⁴ Ησ. 40, 1-8, και 40, 9-17.

³³⁵ Ζχ. 11, 11-14.

³³⁶ Ψ. 64, αντ. 64, 6, Ψ. 24, αντ. 24, 1-2, και Ψ. 40, αντ. 40, 5.

³³⁷ Μτ. 20, 17-28, 24, 1 ή 3-26, 2, και 26, 14 ή 27, 3-27, 16.

³³⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 598-623, 105-111, και II, αρ. 598-623, 85-89.

³³⁹ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 40-41, 58-59, και 74.

³⁴⁰ *Laetare ad Dominum usque ad corde tuo*, στ. *Manifest. coram Domino*, Ψ. 75, 5, στ. 75, 9, και Ψ. 72, 8, στ. 72, 9, αντιστοίχως.

³⁴¹ Μτ. 21, 18-23, Ιν. 12, 27-33, και Λκ. 13, 31-35, αντιστοίχως.

³⁴² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 618, 110, και II, αρ. 618, 88.

(στίχος) Ψ. 40, 2, διάφορα αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη³⁴³ (Μεγάλη Δευτέρα-Μεγάλη Τετάρτη), ένα *ohit'aj* (τροπάριον) μετά το *Φῶς ἱλαρόν* (Μεγάλη Δευτέρα και Μεγάλη Τρίτη), *Pervenimus fideles*³⁴⁴ (ήχος πλ. β΄) και *Tremend. Domini*³⁴⁵ (ήχος βαρύς), αντιστοίχως, ένα *p'salmuni* (ψαλμός) με ένα *dasadebeli* (στίχος)³⁴⁶ (Μεγάλη Δευτέρα-Μεγάλη Τετάρτη), μία ευαγγελική περικοπή³⁴⁷ (Μεγάλη Δευτέρα-Μεγάλη Τετάρτη) και το *ibakoj* (υπακοή) *Ante passionem dicebat Dominus discipulis suis*³⁴⁸ (ήχος πλ. α΄, Μεγάλη Δευτέρα-Μεγάλη Τετάρτη). Με το *ibakoj* αυτό, το οποίο έχει ως θέμα την προαναγγελία ή προαγγελίες του Πάθους (βλ. Μτ. 16, 21-23, 17, 22-23, και 20, 17-19, Μρ. 8, 31-33, 9, 30-32, και 10, 32-34, και Λκ. 9, 22, 9, 44-45, και 18, 31-33), φαίνονται να έχουν κάποια συνάφεια τα στιχηρά της Μεγάλης Δευτέρας *Ἐρχόμενος ὁ Κύριος πρὸς τὸ ἐκούσιον πάθος* (ήχος α΄) και *Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος, τοὺς ἰδίους στηρίζων μαθητὰς ἔλεγες* (ήχος πλ. α΄) του έντυπου Τριωδίου και του Τυπικού της Αναστάσεως³⁴⁹, αλλά και το προσόμοιον *εξαποστειλάριον Ἐρχόμενος ὁ Κύριος πρὸς ἐκούσιον πάθος ἐν τῇ ὁδῷ προέλεγε* (ήχος πλ. δ΄) και το προσόμοιον στιχηρόν εις τους αίνους *Πρὸς τὸ ἐκούσιον πάθος σου, Κύριε, παραγεινόμενος* (ήχος πλ. β΄) του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας του Τυπικού της Αναστάσεως³⁵⁰.

Για την ακολουθία του Λυχνικού των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας το δεύτερο μέρος του γεωργιανού Σιναϊτικού κώδικα 37 προβλέπει τα προαναφερθέντα

³⁴³ Γν. 1, 1-3, 24, Πρμ. 1, 1-9, Ησ. 40, 1-8, και Ιρ. 9, 2-10 (Μεγάλη Δευτέρα), Γν. 6, 9-9, 19, και Ησ. 40, 9-17 (Μεγάλη Τρίτη), και Γν. 18, 1-19, 30, Πρμ. 1, 10-19, και Ζχ. 11, 10-14 (Μεγάλη Τετάρτη).

³⁴⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 606, 107, και II, αρ. 606, 86.

³⁴⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 614, 109, και II, αρ. 614, 88.

³⁴⁶ Ψ. 64, 6, στ. 63, 2, Ψ. 24, 1, στ. 24, 3-4, και Ψ. 40, 7-8, στ. 40, 2-5, αντιστοίχως.

³⁴⁷ Μτ. 20, 17-28, Μτ. 24, 3-26, 2, και Μτ. 26, 3-16, αντιστοίχως.

³⁴⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 608, 107, και II, αρ. 608, 87.

³⁴⁹ *Τριώδιον*, Φως, 399 (στιχηρόν και δοξαστικόν εις τους αίνους, αντιστοίχως), και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 45 και 44 (δοξαστικόν και στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*, αντιστοίχως).

³⁵⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 38 και 39, αντιστοίχως.

τροπάρια *Pervenimus fideles ad passionem Salvatoris Christi Dei nostri*³⁵¹ (Μεγάλη Δευτέρα, ήχος α'), *Tremendum Domini iudicium animadvertamus, populi*³⁵² (Μεγάλη Τρίτη, ήχος βαρύς) και *Quanto peccatrix illa offerebat unguentum, tunc discipulus ille collocutus est cum impiis*³⁵³ (Μεγάλη Τετάρτη, ήχος α'). Τα τροπάρια της Δευτέρας και της Τετάρτης έχουν επιβιώσει στο έντυπο Τριώδιον ως ιδιόμελα στιχηρά εις τους αίνους του Όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας (Φθάσαντες, πιστοί, τὸ σωτήριον πάθος, ήχος πλ. α') και της Μεγάλης Τετάρτης (Ότε ἡ ἁμαρτωλὸς προσέφερε τὸ μύρον, ήχος α'), αντιστοίχως³⁵⁴. Τα δύο αυτά τροπάρια τα συναντάμε επίσης στο Τυπικόν της Αναστάσεως ως στιχηρόν εις τον στίχον του Όρθρου και ως τροπάριον ἢ στιχηρόν για τη λιτή ἐπὶ τὴν Ἀγίαν Ἀνάστασιν διὰ τὴν κοινωνίαν των Προηγιασμένων των ακολουθιών της Δευτέρας και της Τετάρτης της Μεγάλης Εβδομάδας³⁵⁵.

1. 2. Μεγάλη Πέμπτη

Στο οδοιπορικό της Ηγερίας η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης³⁵⁶ συμπεριλαμβάνει το Εωθινόν, την γ' και στ' ώρα, την εσπερινή σύναξη της η' ώρας και δύο ευχαριστιακές συνάξεις. Μετά την πρώτη ευχαριστιακή σύναξη *facta ergo missa Martyrii uenitur post Crucem, dicitur ibi unus ymnus tantum, fit oratio et offeret episcopus oblationem et communicant omnes*.

³⁵¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 47, 122, και IV, αρ. 47, 98. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 606, 107, και II, αρ. 606, 86, (ήχος πλ. β').

³⁵² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 48, 122, και IV, αρ. 48, 99. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 614, 109, και II, αρ. 614, 88.

³⁵³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 49, 123, και IV, αρ. 49, 99. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 618, 110, και II, αρ. 618, 88.

³⁵⁴ Τριώδιον, Φως, 399 και 417.

³⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 41 και 49, και 75 και 80, αντιστοίχως.

³⁵⁶ MARAVAL, *Égérie*, 35, 278-280.

Στο Αρμενικό Αναγνωσματάριον ο κανών της σύναξης της ζ΄ ώρας της Μεγάλης Πέμπτης³⁵⁷, η οποία διεξάγεται στο Μαρτύριον, συμπεριλαμβάνει τρία αναγνώσματα της Παλαιάς Διαθήκης (Γν. 22, 1-18, Ησ. 61, 1-6, και Πρ. 1, 15-26), δύο αντιφωνικούς ψαλμούς (Ψ. 54, αντ. 54, 22β, και Ψ. 22, αντ. 22, 5), τον απόστολο (Α΄ Κρ. 11, 23-32) και το ευαγγέλιο (Μτ. 26, 17 ή 20-30). Μετά τον πρώτο αντιφωνικό ψαλμό γίνεται το κήρυγμα και η απόλυση των κατηχουμένων, ενώ μετά το ευαγγέλιο τελείται η Θεία Ευχαριστία (*patarag*, θυσία) στο Μαρτύριον και στον Γολγοθά.

Το Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνωσματάριον, σύμφωνα με τη βασισμένη στον γεωργιανό κώδικα 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας έκδοση του Tarchnischvili, προβλέπει για τη Μεγάλη Πέμπτη τέσσερις λειτουργικές συνάξεις³⁵⁸, εκείνης της Αग्रυπνίας εξαιρουμένης.

Ο κανών της πρωινής σύναξης³⁵⁹ προβλέπει, μετά το *Καταξίωσον, Κύριε (Dignos nos fac)*, το *ohit'aj* (τροπάριον) *Terribile est incidere in manum*³⁶⁰ (ήχος βαρύς, βλ. Εβ. 10, 31), το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 54, 22, το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 54, 2, και την ευαγγελική περικοπή Λκ. 22, 1-6. Με το προαναφερθέν *ohit'aj* (τροπάριον) *Terribile est incidere in manum* φαίνεται να έχει κάποια σχέση το στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού της Κυριακής των Βαΐων *Φοβερὸν τὸ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζώντος* του έντυπου Τριωδίου και του Τυπικού της Αναστάσεως³⁶¹, το οποίο απαντάται επίσης στον Όρθρο της Μεγάλης Τρίτης του Τυπικού της Ευεργέτιδος³⁶².

³⁵⁷ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XXXVIII-XXXIX, 264 [126]-268 [130].

³⁵⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 624-641, 111-115, και II, αρ. 624-641, 89-92.

³⁵⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 624-625, 111-112, και II, αρ. 624-625, 89-90.

³⁶⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 624, 111, και II, αρ. 624, 89.

³⁶¹ *Τριώδιον*, Φως, 388, και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 28.

³⁶² DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 545.

Ο κανών της σύναξης της γ' ώρας³⁶³ (*III hora paenitentes adducuntur ad portam ecclesiae et faciunt kverexi et orationem et recitant psalmos*) συμπεριλαμβάνει τους ψαλμούς 101, 103 και 142, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 50, 12 (ήχος γ'), το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 50, 14, τις περικοπές Ησ. 1, 16-20, Ιζ. 36, 25-36, και Ρμ. 6, 3-10, το αλληλούια (Ψ. 50, 19, ήχος γ'), και την ευαγγελική περικοπή Λκ. 15, 1-10.

Ο κανών της σύναξης της θ' ώρας³⁶⁴ (*a nona hora synaxis in Catholica*) συμπεριλαμβάνει το *ohit'aj* (τροπάριον) *Domini longanimitas invicta*³⁶⁵ (ήχος πλ. δ'), τις περικοπές Γν. 22, 1-19, Πρμ. 9, 1-11, και Ησ. 59, 1-6, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 54, 22, το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 54, 2-3, και την απόλυση των κατηχουμένων.

Ο κανών της ευχαριστιακής σύναξης³⁶⁶ συμπεριλαμβάνει το προαναφερθέν τροπάριον *Domini longanimitas invicta*³⁶⁷, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 22, 5, το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 22, 2-5, τις περικοπές Πρ. 1, 15-26, και Α' Κρ. 11, 23-32, το αλληλούια (*Ne dicant*), και τις ευαγγελικές περικοπές Μτ. 26, 20-24, και Ιν. 13, 3-30. Ο κώδικας της Kala και το πρώτο μέρος του κώδικα του Σινά προσθέτουν τον *manuum lotionis cantum* (ύμνος εις την χερνυψίαν) *In parabolam dictum prophetae* (ήχος α', βλ. Ιρ. 24, 9) και τον *sanctificationum cantum* (ύμνος εις την καθαγίασιν;) *Agnus dei qui toll.* (ήχος β')³⁶⁸. Στο πρώτο μέρος του κώδικα του Σινά συναντάμε τα κοινωνικά *Hodie Iesus doctrinam* (ήχος γ') και *Coenae tuae* (βλ. κατωτέρω)³⁶⁹. Η ακολουθία του Ιερού Νιπτήρος συμπεριλαμβάνει τα *ibakoj* (υπακοές)

³⁶³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 626-631, 112, και II, αρ. 626-631, 90.

³⁶⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 632-635, 112-113, και II, αρ. 632-635, 90-91.

³⁶⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 632, 112, και II, αρ. 632, 90.

³⁶⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 636-641, 113-115, και II, αρ. 636-641, 91-92.

³⁶⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 636, 113, και II, αρ. 636, 91. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 632, 112, και II, αρ. 632, 90.

³⁶⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 639, 114, και II, αρ. 639, 92 (κριτικό υπόμνημα).

³⁶⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 639, 114, και II, αρ. 639, 92 (κριτικό υπόμνημα).

σε ήχο πλ. β' *Benedicamus Patrem, benedicam., Benedicat nos Pater, Benedictus est Pater,* και *Omnino digne tu, Salvator, lavasti*³⁷⁰.

Στο δεύτερο μέρος του γεωργιανού Σιναϊτικού κώδικα 37, το οποίο δεν συμπεριλαμβάνει το τροπάριον του Λυχνικού της Μεγάλης Πέμπτης (*troparium et aliud totum supra in magna feria quinta invenies*³⁷¹), κατά τη Θεία Λειτουργία ψάλλονται τα εξής πέντε κοινωνικά: *Hodie Iesus magisterium et legem et magnum illud consilium dedit suis discipulis*³⁷² (ήχος πλ. α'), *Cenae tuae mysticae hodie, Fili Dei, participem et dignum fac me*³⁷³ (ήχος β'), *Hodie...*³⁷⁴, *Quomodo tu, Iuda*³⁷⁵ και *O Iudae pravitas*³⁷⁶. Μία παραλλαγή του δεύτερου κοινωνικού απαντάται στη Θεία Λειτουργία της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, του Τυπικού της Αναστάσεως και του έντυπου Τριωδίου (*Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*, ήχος β')³⁷⁷. Τα τέσσερα τελευταία κοινωνικά επαναλαμβάνονται κατά την ακολουθία της Αγρυπνίας της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης (*haec infra ut hypakoi invenies*)³⁷⁸. Μετά τη Θεία Λειτουργία συναντάμε εφτά υπακοές εις τον Νιπτήρα (*hypakoi pedum lotionis*, βλ. ανωτέρω) σε ήχο β' (*Benedicamus Patrem, benedicamus Filium, benedicamus Spiritum sanctum*³⁷⁹, *Omnino digne laudaris, Deus*³⁸⁰, *Contremuerunt archangeli adstantes innumerabiles coetus angelorum*³⁸¹, *Petrus autem cum timore*

³⁷⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 641, 115, και II, αρ. 641, 92.

³⁷¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 50, 123, και IV, αρ. 50, 99.

³⁷² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 50, 123, και IV, αρ. 50, 99.

³⁷³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 51, 123, και IV, αρ. 51, 100.

³⁷⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 52, 124, και IV, αρ. 52, 100.

³⁷⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 52, 124, και IV, αρ. 52, 100.

³⁷⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 52, 124, και IV, αρ. 52, 100.

³⁷⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 76, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 107, και *Τριώδιον*, Φως, 437.

³⁷⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 72, 74 ή 79, 63 και 67, 125-128, και IV, αρ. 72, 74 (*Hodie vocem audierunt Domini discipuli sui*) ή 79 (*Hodie dicebat creator coelorum et terrae suis discipulis*), 63 (*Qua forma tu, Iuda, tradiditorem Salvatoris te praeuisti*) και 67 (*Heu, Iudae pravitas*), 101-103.

³⁷⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 54, 124, και IV, αρ. 54, 100. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 641, 115, και II, αρ. 641, 92 (ήχος πλ. β').

³⁸⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 55, 124, και IV, αρ. 55, 100. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 641, 115, και II, αρ. 641, 92 (ήχος πλ. β').

³⁸¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 55, 124, και IV, αρ. 55, 100.

*clamabat*³⁸², *Qui passionem passus es voluntarie peccatorum remissionem largire nobis, Deus, et magnam misericordiam*³⁸³, *Tu, Salvator, lavasti*³⁸⁴) και ήχο πλ. α' (*Cum aliis illis discipulis traditore illi quoque tuo, Domine, lavasti pedes benigne*³⁸⁵). Η υπακοή του Νιπτήρος *Petrus autem cum timore clamabat*³⁸⁶ θυμίζει έντονα το ιδιόμελον του Νιπτήρος Ό Πέτρος ηύλαβείτο (ήχος β') του Τυπικού της Αναστάσεως και των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου³⁸⁷.

1. 3. Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης

Η Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης που μας περιγράφει η Ηγερία στο οδοιπορικό της προβλέπει δύο στάσεις³⁸⁸: *omnes uadent in Eleona in ecclesia ea, in qua est spelunca, in qua ipsa die Dominus cum apostolis fuit et ibi usque ad hora noctis forsitan quinta semper aut ymni aut antiphonae apte diei et loco, similiter et lectiones dicuntur; interpositae orations fiunt...et inde iam hora noctis forsitan sexta itur susu in Imbomon cum ymnis, in eo loco unde ascendit Dominus in caelis et ibi denuo similiter lections et ymni et antiphonae aptae diei dicuntur*. Το πρωί της Μεγάλης Παρασκευής πραγματοποιούνται τρεις ακόμα στάσεις³⁸⁹: *cum ceperit esse pullorum cantus descenditur de Imbomon cum ymnis et acceditur eodem loco ubi orauit Dominus...ingreditur ibi episcopus...dicitur ibi oratio apta loco et diei, dicitur etiam unus ymnus aptus et legitur ipse locus de euangelio, ubi dixit discipulis suis: "Vigilate, ne intretis in temptationem"*³⁹⁰. Μετά την πρώτη στάση *cum ymnis*

³⁸² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 55, 124, και IV, αρ. 55, 100.

³⁸³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 55, 124, και IV, αρ. 55, 100.

³⁸⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 56, 124, και IV, αρ. 56, 100.

³⁸⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 56, 124, και IV, αρ. 56, 100. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 643, 115, και II, αρ. 643, 93, III, αρ. 62, 125, και IV, αρ. 62, 101 (α' *ibakoj* του α' *dasadebeli* της ακολουθίας της Αγρυπνίας).

³⁸⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 54, 124, και IV, αρ. 54, 100.

³⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 113, *Τριώδιον*, Φως, 437, και *Ευχολόγοι*, Αστήρ, 362.

³⁸⁸ MARAVAL, *Égérie*, 35, 278-280.

³⁸⁹ MARAVAL, *Égérie*, 36, 280-284.

³⁹⁰ Μτ. 26, 41.

*uenitur Gessamani, όπου fit primum oratio apta, sic dicitur ymnus; item legitur ille locus de euangelio ubi comprehesus est Dominus*³⁹¹. Μετά τη δεύτερη στάση *hitur ad ciuitatem pedibus cum ymnis et inde per totam ciuitate usque ad Crucem...ibi denuo legitur ille locus de euangelio ubi adducitur Dominus ad Pilatum, et omnia, quaecumque scripta sunt Pilatum ad Dominum dixisse ad iudeos, totum dicitur*³⁹².

Μετά την ευχαριστιακή σύναξη της Μεγάλης Πέμπτης το Αρμενικό Αναγνωσματάριον προβλέπει μία στάση στην Αγία Σιών³⁹³, όπου ο κανών συμπεριλαμβάνει τον δεύτερο αντιφωνικό ψαλμό και τον απόστολο της ευχαριστιακής σύναξης (βλ. ανωτέρω) και μία ευαγγελική περικοπή (Μρ. 14, 1 ή 12-14, 26). Ακολουθεί η Αγρυπνία στο Όρος των Ελαιών³⁹⁴, ο κανών της οποίας συμπεριλαμβάνει πέντε *gobagha*, τα οποία απαρτίζονται από τρεις αντιφωνικούς ψαλμούς³⁹⁵ και μία ευχή μετά γονυκλισίας, και μία ευαγγελική περικοπή (Ιν. 13, 16 ή 31-18, 1). Η ακολουθία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης συμπεριλαμβάνει πέντε ακόμα στάσεις. Ο κανών της πρώτης στάσης, η οποία πραγματοποιείται *à la Colline* (Παρισινός και Ιεροσολυμιτικός κώδικας), συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 108, αντ. 108, 4) και μία ευαγγελική περικοπή (Λκ. 22, 1-65 ή 39-46)³⁹⁶. Ο κανών της δεύτερης στάσης, η οποία πραγματοποιείται *au Lieu des Disciples* (πιθανώς στην κρύπτη της βασιλικής της Ελεώνας), συμπεριλαμβάνει μία μόνο ευαγγελική περικοπή (Μρ. 14, 27-72 ή 33-42)³⁹⁷. Ο κανών της τρίτης στάσης, η οποία πραγματοποιείται στη Γεθσημανή, συμπεριλαμβάνει επίσης μία μόνο ευαγγελική περικοπή (Μτ. 26, 31 ή 36-27, 56)³⁹⁸. Ο κανών της τέταρτης στάσης, η οποία πραγματοποιείται στην αυλή ή οικία Καϊάφα του

³⁹¹ Μτ. 26, 47-56, Μρ. 14, 43-52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18, 2-11.

³⁹² Μτ. 27, 1-26, Μρ. 15, 1-15, Λκ. 22, 66-23, 25, και Ιν. 18, 28-19, 16.

³⁹³ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XXXIXbis, 268 [130].

³⁹⁴ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XXXIXter, 268 [130]-272 [134].

³⁹⁵ Ψ. 2-4, αντ. 2, 2β, Ψ. 40-42, αντ. 40, 9 και 27, 22, Ψ. 58-60, αντ. 58, 2, Ψ. 78-80, αντ. 87, 6β, και 78, 13, και Ψ. 108-110, αντ. 108, 2β-3α.

³⁹⁶ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XL, 272 [134]-274 [136].

³⁹⁷ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLbis, 274 [136].

³⁹⁸ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLter, 274 [136]-276 [138].

αρχιερέως (κώδικες Ιεροσολύμων και Ερεβάν) ή ενώπιον του Γολγοθά (Παρισινός κώδικας), συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 117, αντ. 117, 1, Παρισινός κώδικας) και μία ευαγγελική περικοπή (Μτ. 26, 57-75 ή 27, 2)³⁹⁹. Ο κανών της πέμπτης στάσης, η οποία πραγματοποιείται ενώπιον του Γολγοθά (κώδικας Ερεβάν) ή στο παλάτι του Πιλάτου (Παρισινός κώδικας) συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 117, αντ. 117, 1, κώδικες Ιεροσολύμων και Ερεβάν, βλ. ανωτέρω), ένα *gobagha* (Ψ. 78 και εξής), το οποίο, σύμφωνα με τον Ιεροσολυμιτικό κώδικα, ψάλλεται κατά τη λιτή από την Πύλη της Σιών έως τον Γολγοθά, και μία ευαγγελική περικοπή (Ιν. 18, 2-18 ή 18, 28-19, 16α)⁴⁰⁰. Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον προβλέπει για την αυγή της Μεγάλης Παρασκευής μία στάση στο Παλάτι του Πιλάτου (κώδικας Ερεβάν, βλ. ανωτέρω) η ενώπιον του Γολγοθά (Παρισινός κώδικας), όπου ψάλλεται ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 108, αντ. 108, 4, Ιεροσολυμιτικός κώδικας) και αναγιγνώσκεται μία ευαγγελική περικοπή (Ιν. 18, 28-19, 16α)⁴⁰¹.

Ο γεωργιανός Παρισινός κώδικας 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας προβλέπει για τη νύχτα της Μεγάλης Πέμπτης: *et exeunt in sanctum montem Olivarum et incipient vigilare ad Matheteion (Macap'et'as) usque ad mediam noctem. A medio vero nocte incipient cantica haec et dicunt*⁴⁰².

Το α' και β' μέρος του γεωργιανού Σιναϊτικού κώδικα 37, όπου ο ιεροσολυμιτικός λειτουργικός τύπος έχει προσαρμοστεί στο μοναστικό περιβάλλον και δεν αναφέρονται πλέον στάσεις, προβλέπουν, μεταξύ του Νιπήρος και της Αγρυπνίας, τη στιχολογία

³⁹⁹ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLI, 276 [138].

⁴⁰⁰ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLII, 276 [138]-278 [140].

⁴⁰¹ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIIbis, 278 [140]-280 [142].

⁴⁰² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 642, 115, και II, αρ. 642, 93. Στους κώδικες της Kala και της Lathal συναντάμε κενό.

ολόκληρου του Ψαλτηρίου, στοιχείο χαρακτηριστικό της σαββαϊτικής αγρυπνίας⁴⁰³. Ύστερα *a media nocte incipiunt evangelia legere et dicunt mediae noctis stichos et hypakoi*⁴⁰⁴.

Η ακολουθία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης του Γεωργιανού Αναγνωσματορίου⁴⁰⁵ απαρτίζεται από επτά *dasadebelni*⁴⁰⁶, τα οποία αντιστοιχούν σε άλλες τόσες στάσεις και ευαγγελικές περικοπές, στα οποία προστίθεται ένα όγδοο *dasadebeli*, το οποίο ανήκει πλέον στην ακολουθία του Όρθρου στους κώδικες του Σινά, της Kala και της Lathal και ψάλλεται κατά τη λιτή επί τον Γολγοθά (*ad crucem*)⁴⁰⁷. Το κάθε *dasadebeli* αποτελείται από τα εξής στοιχεία: *dasadebeli* (αγιογραφικό ή υμνογραφικό), το οποίο, σύμφωνα με το δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα, επαναλαμβάνεται έξι φορές, προφανώς ανάμεσα στους στίχους του ψαλμού⁴⁰⁸, *p'salmuni*⁴⁰⁹ (ψαλμός ολόκληρος), *Δόξα*, *kuerek'si* (συναπτή) και *locvaj muplt'modrekit'* (ευχή μετά γονυκλισίας), *c'ardgomaj* (επανάληψη του *dasadebeli*), δύο *ibakoj* (στο πρώτο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα συναντάμε μόνο το πρώτο *ibakoj*), μία ευαγγελική περικοπή⁴¹⁰ και μία δεύτερη *locvaj muplt'modrekit'* (ευχή μετά γονυκλισίας).

⁴⁰³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 641, 115, και II, αρ. 641, 92, κριτικό υπόμνημα (*Hic in Ierusalem, in Saba-Sancto et in Sinai-Sancto totum David (psalterium) dicunt, unum post alium a "Beatus est homo" recitando. Vos autem, sicut vultis facite*), III, αρ. 57, 124, και IV, αρ. 57, 101 (*Hic in Ierusalem in pedum lotione David (=psalmos) dicunt unum post alium apponendo a "Beatus est vir" recitando, sine alleluia. Vos autem, sicut placet, facite; et orationem facite*).

⁴⁰⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 60, 125, και IV, αρ. 60, 101.

⁴⁰⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 642-664, 115-121, και II, αρ. 642-664, 93-97.

⁴⁰⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 58, 125, και IV, αρ. 58, 101 (*in magna feria quinta mediae noctis stichi septem sunt*).

⁴⁰⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 94, 130, και IV, αρ. 94, 105 (*post hoc matutini officium perficitur et dum ad crucem eunt hunc stichum dicunt*). Στον Παρισινό κώδικα ο Όρθρος αρχίζει μετά το η' *dasadebeli* (*et perficiant officium matutini*).

⁴⁰⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 58, 125, και IV, αρ. 58, 101 (*et omnis stichus sexies sexies dicitur*).

⁴⁰⁹ Ψ. 2, 40, 54, 108, 68 ή 88, 34, 21 και 93, 21-23.

⁴¹⁰ Στον κώδικα της Lathal το ζ' *dasadebeli* δεν περιλαμβάνει ευαγγελική περικοπή, ενώ στο η' *dasadebeli* συναντάμε μία προφητεία και μία ευαγγελική περικοπή. Για τις διάφορες περικοπές των τεσσάρων κωδίκων βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 75.

Το α' *dasadebeli* του Παρισινού κώδικα και του πρώτου και δεύτερου μέρους του Σιναϊτικού κώδικα⁴¹¹ συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Principes convenerunt in unum* (Ψ, 2, 2, ήχος πλ. α') και τα *ibakoj Cum aliis discipulis traditore illi quoque tuo, Domine, lavasti pedes* (ήχος πλ. α') και *Qua forma tu, Iuda, traditorem Salvatoris te praeuisti* (ήχος πλ. β'), τα οποία αγνοούνται στους κώδικες της Kala και της Lthal. Το *dasadebeli* και το β' *ibakoj* απαντώνται ως τροπάριον του α' αντιφώνου (Ἄρχοντες λαῶν συνήχθησαν, ήχος πλ. δ') και ως κάθισμα μετά το στ' αντίφωνον (Ποῖός σε τρόπος, Ἰούδα, προδότην τοῦ Σωτήρος εἰργάσατο, ήχος βαρύς), αντιστοίχως, του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς τόσο στο Τυπικόν της Αναστάσεως όσο και στο έντυπο Τριώδιον⁴¹².

Το β' *dasadebeli* των τεσσάρων χειρογράφων⁴¹³ συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Verbum iniquitatis posuerunt super me* (Ψ. 40, 9, ήχος πλ. α') και τα *ibakoj David prophetabat de Christo* (ήχος πλ. α') και *Heu Iudae pravitas* (ήχος πλ. β'). Το *dasadebeli* απαντάται ως τροπάριον του α' αντιφώνου (Λόγον παράνομον κατέθεντο κατ' ἐμοῦ, ήχος πλ. δ') στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον⁴¹⁴. Το β' *ibakoj* το συναντάμε στον Ὁρθρο της Μεγάλης Τετάρτης του Τυπικού της Αναστάσεως και του έντυπου Τριωδίου (Ὡ τῆς Ἰούδα ἀθλιότητος, ήχος α') ως στιχηρόν εις τα απόστιχα και στιχηρόν εις τους αίνους, αντιστοίχως⁴¹⁵.

Το γ' *dasadebeli* των τεσσάρων χειρογράφων⁴¹⁶ συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Discipulus magistri sibi munus repromittit* (ήχος πλ. α') και τα *ibakoj Magister clamabat et dicebat*

⁴¹¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 643, 115, II, αρ. 643, 93, III, 61-64, 125-126, και IV, αρ. 61-64, 101. Το α' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα αγνοεί το β' *ibakoj*.

⁴¹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 116 και 122, και *Τριώδιον*, Φως, 441 και 443.

⁴¹³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 646-647, 115, II, αρ. 646-647, 93, III, αρ. 65-68, 126, και IV, αρ. 65-68, 101-102. Το α' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα αγνοεί το β' *ibakoj*.

⁴¹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 116, και *Τριώδιον*, Φως, 441.

⁴¹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 75, και *Τριώδιον*, Φως, 418.

⁴¹⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 649-650, 116, II, αρ. 649-650, 93-94, III, αρ. 69-73, 127, και IV, αρ. 69-73, 102-103. Το α' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα αγνοεί το β' *ibakoj*.

discipulo suo (ήχος πλ. β΄) και *Coenae tuae mysticae* (ήχος πλ. β΄). Το *dasadebeli* απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον ως τροπάριον του ε΄ αντιφώνου (‘Ο μαθητῆς τοῦ Διδασκάλου συνεφώνει τὴν τιμὴν, ήχος πλ. β΄)⁴¹⁷. Το α΄ *ibakoj* απαντάται ως τροπάριον του στ΄ αντιφώνου σε κάποιο σλαβικό χειρόγραφο (Спасъ своимъ ученикомъ)⁴¹⁸. Το β΄ *ibakoj* (βλ. ανωτέρω) το συναντάμε επίσης στο δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα ως κοινωνικόν της Μεγάλης Πέμπτης (Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ, ήχος β΄)⁴¹⁹.

Το δ΄ *dasadebeli* των τεσσάρων χειρογράφων⁴²⁰ συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Hodie vocem audierunt Domini discipuli sui* (ήχος πλ. α΄) και τα *ibakoj Quidnam credis tu, Iuda, mercedis preceptor* (ήχος β΄) και *Quando ille orabat, dormitabat Petrus* (ήχος β΄).

Το ε΄ *dasadebeli* των τεσσάρων χειρογράφων⁴²¹ συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Hodie dicebat creator caelorum et terrae suis discipulis* (ήχος πλ. α΄) και τα *ibakoj Animadvertit Petrus negationem et cum ululatu dicebat* (ήχος πλ. α΄) και *Caiaphas habebat te in iudicio et Petrus contigit lapsus* (ήχος βαρύς). Το *dasadebeli* απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον ως τροπάριον του ε΄ αντιφώνου (Σήμερον ἔλεγεν ὁ Κτίστης οὐρανοῦ καὶ γῆς τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς, ήχος πλ. β΄)⁴²².

Το στ΄ *dasadebeli* συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Dicite quippe Iudaei, qui vidisti a Salvatore (factum)* (ήχος πλ. α΄) και τα *ibakoj Te Verbum Patris sicut ovem ad occisionem*

⁴¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 121, και *Τριώδιον*, Φως, 443.

⁴¹⁸ Βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 72.

⁴¹⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 51, 123, και IV, αρ. 51, 100. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 76, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 107, και *Τριώδιον*, Φως, 437.

⁴²⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 652-653, 117-118, II, αρ. 652-653, 94, III, αρ. 74-78, 127-128, και IV, αρ. 74-78, 103. Το α΄ μέρος του Σιναϊτικού κώδικα αγνοεί το β΄ *ibakoj*.

⁴²¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 655-656, 118, II, αρ. 655-656, 95, III, αρ. 79-83, 128-129, και IV, αρ. 79-83, 103-104. Το α΄ μέρος του Σιναϊτικού κώδικα αγνοεί το β΄ *ibakoj*.

⁴²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 121, και *Τριώδιον*, Φως, 443.

discipulus tuus tradidit (ήχος β΄) και *Cum adires Caiapham, Deus, et te traderes Pilato iudici* (ήχος πλ. δ΄) ή *Quando exiit discipulus ille*⁴²³. Παραλλαγές του *dasadebeli* και του *ibakoj* *Cum adires Caiapham* επιβίωσαν στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον ως τροπάριον του η΄ αντιφώνου (*Εἶπατε, παράνομοι, τί ἠκούσατε παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, ἡχος β΄*), όπου *παράνομοι* αντί *Iudaei* και *ἠκούσατε* αντί *vidisti*, και ως κάθισμα μετά το ιβ΄ αντίφωνον (*Ὅτε παρέστης τῷ Καϊάφᾳ ὁ Θεός, καὶ παρεδόθης τῷ Πιλάτῳ ὁ Κριτής*), όπου *ὁ Κριτής* αντί *iudici*, αντιστοίχως⁴²⁴.

Στο ζ΄ *dasadebeli* συναντάμε το *dasadebeli Crucifixionem clamitabant qui tua gratia semper fruebantur*⁴²⁵ (ήχος β΄, κώδικες Παρισίων και Kala), το οποίο απαντάται ως τροπάριον του η΄ αντιφώνου (*Σταυρωθήτω ἔκραζον οἱ τῶν σῶν χαρισμάτων ἀεὶ ἐντρυφῶντες*) στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον⁴²⁶, ή *Impii Iudaei et Pharisei quid persequimini me*⁴²⁷ (ήχος πλ. β΄, α΄ και β΄ μέρος του Σιναϊτικού κώδικα) και τα *ibakoj Ante regis venisti thronum, tu cuius caeli sunt thronus*⁴²⁸ (ήχος δ΄, Παρισινός κώδικας και α΄ και β΄ μέρος του Σιναϊτικού κώδικα) ή *Quando venisti Caiaphan*⁴²⁹ (κώδικας της Kala, βλ. στ΄ *dasadebeli*) και *Sicut agnus innocens adducndus ad occisionem*⁴³⁰ (ήχος πλ. δ΄, Παρισινός κώδικας και β΄ μέρος του Σιναϊτικού κώδικα) ή *Ante regem pervenit*⁴³¹ (Παρισινός κώδικας και κώδικας της Kala, ως α΄ *ibakoj*) ή *Tu qui propter invidiam*⁴³² (κώδικας της Lathal, βλ. η΄ *dasadebeli*).

⁴²³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 658-659, 119, II, αρ. 658-659, 95, III, αρ. 84-88, 129, και IV, αρ. 84-88, 104. Το *dasadebeli* και το α΄ *ibakoj* τα συναντάμε και στα τέσσερα χειρόγραφα. Η πρώτη παραλλαγή του β΄ *ibakoj* απαντάται στον Παρισινό κώδικα και στο β΄ μέρος του Σιναϊτικού κώδικα. Η δεύτερη παραλλαγή του β΄ *ibakoj* απαντάται στον κώδικα της Kala.

⁴²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 124 και 129, και *Τριώδιοι*, Φως, 444 και 446.

⁴²⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, και II, αρ. 661, 96.

⁴²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 124, και *Τριώδιοι*, Φως, 444.

⁴²⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, II, αρ. 661, 96 (κριτικό υπόμνημα), III, αρ. 89, 129, και IV, αρ. 89, 104.

⁴²⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, II, αρ. 661, 96, III, αρ. 91, 130, και IV, αρ. 91, 105.

⁴²⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, και II, αρ. 661, 96 (κριτικό υπόμνημα).

⁴³⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, II, αρ. 661, 96, III, αρ. 92, 130, και IV, αρ. 92, 105.

⁴³¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, και II, αρ. 661, 96.

⁴³² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 661, 120, και II, αρ. 661, 96 (κριτικό υπόμνημα).

Το η' *dasadebeli* συμπεριλαμβάνει το *dasadebeli Crucifixionem clamitabant*⁴³³ (β' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα, βλ. ζ' *dasadebeli*) ή *Comprehenderunt Dominum in medio apostolorum*⁴³⁴ (ήχος πλ. α', ως *dasadebeli* στους κώδικες της Kala και της Lathal και στο α' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα, ως *c'ardgomaj* στον Παρισινό κώδικα και στο β' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα), το *ibakoj Tu qui propter invidiam traditus es in manus peccatorum*⁴³⁵ (ήχος βαρύς, κώδικες Παρισίων και Kala, α' και β' μέρος του Σιναϊτικού κώδικα, βλ. ζ' *dasadebeli*) ή *Ante regem pervenit*⁴³⁶ (κώδικας της Lathal, βλ. ζ' *dasadebeli*) και τα *dasadebelni* του κώδικα της Lathal *Impii pharisaei*⁴³⁷ (βλ. ζ' *dasadebeli*) και *Nunc tu philanthrope*⁴³⁸.

Η ακολουθία της Αγρυπνίας της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης του παλαιού Γεωργιανού Τροπολογίου ή *Iadgari*⁴³⁹, η οποία αποτελείται από επτά *dasadebelni* δίχως στάσεις πλέον, διαφέρει σε μερικά μόνο σημεία από εκείνη του Σιναϊτικού κώδικα. Στο γ' *dasadebeli* συναντάμε ως β' *ibakoj* το *Qui coenae Domini (Romelman serobasa up'ali)* αντί του *Coenae tuae mystycae* του Σιναϊτικού κώδικα. Στο ε' *dasadebeli* συναντάμε το β' (*Caiaphas habebat te in iudicio*) και α' (*Animadvertit Petrus negationem*) *ibakoj* του Σιναϊτικού κώδικα και το *ibakoj Hodie mysterium tuum (Dges saidumloj šeni)*. Στο στ' *dasadebeli* συναντάμε το β' (*Cum adires Caiapham*) και α' (*Te Verbum Patris*) *ibakoj* του Σιναϊτικού κώδικα και το *ibakoj Domine, Petri lacrimae (Up'alo, petrejsni igi cremlni)*. Στο ζ' *dasadebeli* συναντάμε το *dasadebeli (Impii pharisaei)* και το α' (*Ante regis venisti thronum*) και β' (*Sicut agnus*

⁴³³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 94, 130, και IV, αρ. 94, 105. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 661, 120, και II, αρ. 661, 96.

⁴³⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 663, 120, II, αρ. 663, 96, III, αρ. 95, 130-131, και IV, αρ. 95, 105.

⁴³⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 663, 120, και II, αρ. 663, 96 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 97, 131, και IV, αρ. 97, 106.

⁴³⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 663, 120, και II, αρ. 663, 96 (κριτικό υπόμνημα).

⁴³⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 663, 120, και II, αρ. 663, 96 (κριτικό υπόμνημα).

⁴³⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 663, 120, και II, αρ. 663, 96 (κριτικό υπόμνημα).

⁴³⁹ METREVELI-ČANKIEVI- HEVSURIANI, *Iadgari*, 191-196, και KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 365. Βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 91-93.

innocens) *ibakoj* του δεύτερου μέρους του Σιναϊτικού κώδικα. Στο τέλος της πρωινής ακολουθίας ψάλλονται το *dasadebeli* (*Crucifixionem clamitabant*), το *c'ardgomaj* (*Comprehenderunt Dominum*) και το *ibakoj* (*Tu qui propter invidiam*) του η' αντιφώνου του δεύτερου μέρους του Σιναϊτικού κώδικα. Μεταξύ *dasadebeli* και *c'ardgomaj* συναντάμε το *p'salmuni* Ψ. 21, 2. Μεταξύ του *c'ardgomaj* και του *ibakoj* συναντάμε ένα δεύτερο *p'salmuni* (Ψ. 40, 10 ή 93, 21), το *ibakoj Domine, quando iudaei condemnauerunt te*, το οποίο ψάλλεται στην Ακολουθία των Παθών του Τυπικού της Αναστάσεως ως στιχηρόν (*Κύριε, κατέκρινάν σε Ἰουδαῖοι θανάτῳ*⁴⁴⁰) όταν ο πατριάρχης λιτανεύει ἐπὶ τὴν Ἀγίαν Φυλακὴν βαστάζοντας ἐπὶ των ὤμων του τον Τίμιο Σταυρό⁴⁴¹ και στο έντυπο Τριώδιον⁴⁴² ως τροπάριον της γ' ώρας (ήχος πλ. β'), και μία απροσδιόριστη ευαγγελική περικοπή (στα εφτά *dasadebelni* του *Iadgari* δεν γίνεται αναφορά σε ευαγγελικές περιφορές). Τα στοιχεία αυτά (από το ζ' *dasadebeli* έως και την ευαγγελική παρακοπή) αποτελούν κατάλοιπο της παλαιάς πρωινής λιτής ἐπὶ τον Γολγοθά. Το Γεωργιανό *Iadgari* προσθέτει ακόμα ένα τριώδιον (ε', η' και θ' ωδή) και άλλα υμνογραφικά στοιχεία χαρακτηριστικά του τελευταίου μέρους του παλαιστινιακής προέλευσης βυζαντινού μοναστικού Ὁρθρου. Τόσο το εν λόγω τριώδιον όσο και οι υπόλοιπες υμνογραφικές συνθέσεις αγνοούνται σε όλες τις μέχρι σήμερα γνωστές βυζαντινές μοναστικές πηγές⁴⁴³.

Το δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα⁴⁴⁴ συμπεριλαμβάνει μία δεύτερη διάταξη για την Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης, η οποία αγνοείται στα υπόλοιπα χειρόγραφα: *Alii mediae noctis Hierosolymitani XI. Hos post mediam noctem tantum invenies*⁴⁴⁵. *Alii mediae noctis stichi novi* (ahalmi) *XI. In eadem feria magna quinta mediae noctis alii more*

⁴⁴⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 146.

⁴⁴¹ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 93.

⁴⁴² *Τριώδιον*, Φως, 459.

⁴⁴³ METREVELI-ČANKIEVI-HEVSURIANI, *Iadgari*, 196-198, και KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 365.

⁴⁴⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 99-113, 131-133, και IV, αρ. 99-113, 106-108. Βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 103-107.

⁴⁴⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 59, 125, και IV, αρ. 59, 101.

hierosolymitano (showaj ierowsalemelad)⁴⁴⁶. Ο σιναίτης γραφέας Ιωάννης Ζώσιμος δεν γνωρίζει μόνο την παραδοσιακή ιεροσολυμιτική ακολουθία της Αγρυπνίας, η οποία τηρείται ακόμα στη Μονή του Σινά και στην Εκκλησία της Γεωργίας, αλλά και μία καινούρια ακολουθία για τη νύχτα της Μεγάλης Πέμπτης που εισάγεται αυτή την περίοδο (982) στην Αγία Πόλη. Το κάθε *dasadebeli* αποτελούταν προφανώς από τα εξής στοιχεία: *dasadebeli* (αγιογραφικό ή υμνογραφικό), *Δόξα*, *kuerek'si* (συναπτή), *c'ardgomaj* (επανάληψη του *dasadebeli*) και *p'salmuni*⁴⁴⁷ (ένας ψαλμός ολόκληρος ή ένας ή περισσότεροι ψαλμικοί στίχοι, *dasadebelni* 2-11 μόνο). Το ανώτερο σχήμα προκύπτει από το γ' *dasadebeli* (στις άλλες δέκα περιπτώσεις γίνεται αναφορά μόνο στο *dasadebeli*, *dasadebelni* 1-2 και 4-11, ή και στο *p'salmuni*, *dasadebelni* 2-11) και από τις αντίστοιχες ακολουθίες για τις Αγρυπνίες των Χριστουγέννων (11 *dasadebelni*) και των Θεοφανίων (10 *dasadebelni*)⁴⁴⁸. Η νεωτεριστική αυτή ακολουθία συμπεριλάμβανε προφανώς και ένδεκα ευαγγελικές περικοπές⁴⁴⁹, όπως στην Ακολουθία των Παθών του Τυπικού της Αναστάσεως⁴⁵⁰ (στις Αγρυπνίες των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων το κάθε *dasadebeli* συμπεριλαμβάνει μία περικοπή από την Παλαιά Διαθήκη). Τα ένδεκα νέα *dasadebelni* για την Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης είναι οι εξής: *Festinabat Iudas et dixit impiis scribis* (ήχος πλ. β'), *Iudas vendidit te, Domine* (ήχος γ'), *Constituerunt triginta illos argenteos in mercedem pretiosi* (ήχος γ'), *Domine, ut abiisti tua sponte ad patiendum, dicebas* (ήχος βαρύς), *Quoniam illi discesserunt a manu tua* (ήχος πλ. β', βλ. Ψ. 78, 13), *Dic sane, Iuda impie et calumniator* (ήχος πλ. β'), *Caritatis loco meae calumniabant me* (ήχος πλ. β', βλ. Ψ. 108, 4,

⁴⁴⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 99-100, 131, και IV, αρ. 99-100, 106.

⁴⁴⁷ Ψ. 11, 2, Ψ. 58, 2 και 3-4, Ψ. 21, 1, Ψ. 78, 1-9, Ψ. 87, 13 (TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 107, 132, και IV, αρ. 107, 107) ή μάλλον Ψ. 27, 1 (JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 104), Ψ. 108, 1, Ψ. 88, 1, Ψ. 22, 6? (TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 110, 133, και IV, αρ. 110, 107) ή μάλλον Ψ. 88, 1 (JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 105), Ψ. 15, 1, και Ψ. 87, 1. Ο στίχος Ψ. 58, 2 απαντάται επίσης στο Τυπικόν της Αναστάσεως προ του ζ' αντιφώνου (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 123).

⁴⁴⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 12-25 και 96-107, 2-6 και 17-21, και III, αρ. 5-20 και 32-44, 113-117 και 119-121.

⁴⁴⁹ Σύμφωνα με τον Janeras η μετάβαση από ένα σύστημα με εφτά περικοπές σε ένα σύστημα με ένδεκα περικοπές ενδέχεται να πραγματοποιήθηκε στη Λαύρα του Αγίου Σάββα και να οφείλεται στη βυζαντινή επίδραση. Βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 93.

⁴⁵⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 116-147.

και 37, 22), *Qui indierat lumen sicut vestimentum* (ήχος πλ. β'), *Fortis es, Domine* (ήχος πλ. β', βλ. Ψ, 88, 9β), *Ter negavit te Petrus* (ήχος πλ. β') και *Alapam accepisti creator hominis salvator* (ήχος πλ. δ'). Το α', γ', δ', η' και ι' *dasadebeli* απαντώνται ανάμεσα στα τροπάρια του β' ('Εδραμε λέγων ὁ Ἰούδας τοῖς παρανόμοις γραμματεῦσι), θ' ('Εστησαν τὰ τριάκοντα ἀργύρια, τὴν τιμὴν τοῦ τετιμημένου), στ' (Κύριε, ἐπὶ τὸ πάθος τὸ ἐκούσιον παραγενόμενος), ι' ('Ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον) και ζ' (Τρίτον ἀρνησάμενος ὁ Πέτρος) αντιφώνου, αντιστοίχως, του έντυπου Τριωδίου και του Τυπικού της Αναστάσεως⁴⁵¹. Το ε', ζ', θ' και ια' *dasadebeli* απαντώνται μόνο στο Τυπικόν της Αναστάσεως. Το ε' και ζ' *dasadebeli* απαντώνται στο Τυπικόν της Αναστάσεως προ του ι' (Καὶ αὐτοὶ ἀπώσθησαν ἐκ τῆς χειρός σου, Κύριε· ἡμεῖς δὲ λαός σου καὶ πρόβατα νομῆς σου) και του ιγ' ('Αντὶ τοῦ ἀγαπᾶν με, ἐνδιέβαλόν με· ἐγὼ δὲ προσηυχόμην. Κύριε, κύριε, μὴ ἐγκαταλίπῃς με) αντιφώνου, αντιστοίχως, ενώ το θ' ψάλλεται προ των Μακαρισμῶν (Δυνάτος σύ, Κύριε, καὶ ἡ ἀλήθεια κύκλῳ σου)⁴⁵². Το ια' *dasadebeli* το συναντάμε ως τρίτο τροπάριον του ζ' αντιφώνου ('Ράπισμα ἐδέξω σιαγόνα)⁴⁵³.

Στο δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα, μετά τη δεύτερη ακολουθία για την Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης, συναντάμε τα εξής δώδεκα τροπάρια του Τιμίου Σταυρού (*troparion crucis, modus*): *En ecce fideles venerunt cum gaudio, Crux exaltata est hodie, In Crucis exaltatione totus mundus congregatur, Facta est salus et redemptio in medio mundi, Eia, rex regum, Cornu christianorum exaltetur, Fili Dei excelsi, laetifica nos, Eia, Crux sancta, laetifica nos, Fili Dei, corpus tuum sanctum cum fide accipiamus, Principes terrae salva, Ave, mater Dei, innupta parens και Rex regum, anterior omnium*⁴⁵⁴. Το *Itinerarium Egeriae* περιγράφει λεπτομερώς την τελετή της προσκύνησης του Τιμίου Σταυρού στα

⁴⁵¹ Τριώδιον, Φως, 441, 444, 443 και 444 (ήχος πλ. δ'), και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 'Ανάλεκτα, 117 (ήχος β'), 125, 122, 127 και 123 (ήχος πλ. δ').

⁴⁵² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 'Ανάλεκτα, 126, 130 και 133.

⁴⁵³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 'Ανάλεκτα, 123.

⁴⁵⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 114, 134, και IV, αρ. 114, 108.

Ιεροσόλυμα το πρωί της Μεγάλης Παρασκευής: *ad horam prope secundam diei omnes parati estote hic, ut de ea hora usque ad sextam sanctum lignus cruces possitis uidere ad salutem unusquisque nostrum credens profuturum*⁴⁵⁵. Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον περιγράφει την ίδια τελετή: *le matin du vendredi, le précieux bois de la croix est placé devant le Saint-Golgotha. Et ceux qui sont assembles adorent; on fait l'adoration jusqu'à la sixième heure*⁴⁵⁶.

Το ύφος (*cum gaudio, laetifica nos*) και η θεματολογία (*Crux exaltata est hodie, Principes terrae salva*) των δώδεκα τροπαρίων του Τιμίου Σταυρου του δεύτερου μέρους του Σιναϊτικού κώδικα, αλλά και η αναφορά στη θεία κοινωνία (*corpus tuum sanctum cum fide accipiamus*) του ενάτου τροπαρίου μας παραπέμπουν μάλλον στην υμνογραφία της εορτής της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) και όχι στην υμνογραφία της Μεγάλης Εβδομάδας. Ο Janeras έχει επισημάνει τη στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ της ακολουθίας της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού του κώδικα της Lathal και της τελετής της πλύσης του Τιμίου Σταυρού τη Μεγάλη Παρασκευή εσπέρας των κωδίκων των Παρισίων, του Σινά και της Kala (εκείνος της Lathal αγνοεί την εν λόγω τελετή)⁴⁵⁷. Σχετικά με την αναφορά στην κοινωνία ο Janeras⁴⁵⁸ μας πληροφορεί ότι από τα τέσσερα προαναφερθέντα χειρόγραφα μόνο ο κώδικας της Kala⁴⁵⁹ προβλέπει τη μετάδοση της θείας κοινωνία τη Μεγάλη Παρασκευή εσπέρας.

1. 4. Μεγάλη Παρασκευή

⁴⁵⁵ MARAVAL, *Égérie*, 36, 5, 284. Βλ. αυτόθι, 37, 1-37, 4, 284-287.

⁴⁵⁶ RENOUX, *Le codex arménien*, II, αρ. XLIII, [143] 281.

⁴⁵⁷ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 392.

⁴⁵⁸ JANERAS, *Les vespres*, 218-224.

⁴⁵⁹ *Et crucem lavant et populo dant communionem et orationem faciunt et discedunt* (TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, και II, 703, 106, κριτικό υπόμνημα).

Σύμφωνα με το οδοιπορικό της Ηγερίας το μεσημέρι της Μεγάλης Παρασκευής τελείται *ante Cruce* μία τρίωρη ακολουθία: *ab hora sexta usque ad horam nonam semper sic leguntur lections (de psalmis, de apostolo siue de epistolis apostolorum uel de actionibus et de euangelis) aut dicuntur ymni*⁴⁶⁰.

Στο Αρμενικό Αναγνωσματάριον ο κανών της σύναξης της στ΄ ώρας της Μεγάλης Παρασκευής⁴⁶¹, η οποία διεξάγεται στον Γολγοθά, συμπεριλαμβάνει οκτώ αντιφωνικούς ψαλμούς. Μετά από κάθε ψαλμό⁴⁶² αναγιγνώσκονται δύο ή τρεις περικοπές, από τους προφήτες⁴⁶³, τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου⁴⁶⁴ και τα τέσσερα ευαγγέλια⁴⁶⁵ (ψαλμοί 5-8), και επισυνάπτεται μία ευχή (*pière avec psalmodie* ή *pière avec agenouillement*).

Το Γεωργιανό Αναγνωσματάριον-Κανονάριον είναι η παλαιότερη των πηγών όπου συναντάμε τα δώδεκα ιδιόμελα των Μεγάλων Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου⁴⁶⁶. Τα δώδεκα αυτά *dasadebelni* ψάλλονται κατά τη μεσημβρινή σύναξη της Μεγάλης Παρασκευής στον Γολγοθά (*a VI hora synaxis in Golgotha*⁴⁶⁷). Στο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον συναντάμε για τις δώδεκα ποιητικές αυτές συνθέσεις τις ονομασίες *dasadebelni* και *at'ormett'a*, οι οποίες μεταφράζονται από τον Tarchnischvili στα λατινικά ως *stichi* και *duodecim*, αντιστοίχως⁴⁶⁸. Το Γεωργιανό Αναγνωσματάριον δεν αναφέρει το όνομα του ποιητή των *dasadebelni*. Η αντιστοιχία

⁴⁶⁰ MARAVAL, *Égérie*, 37, 284-290.

⁴⁶¹ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIII, 280 [142]-292 [154].

⁴⁶² Ψ. 34, αντ. 34, 11, Ψ. 37, αντ. 37, 18, Ψ. 40, αντ. 40, 7β, Ψ. 21, αντ. 21, 19, Ψ. 30, αντ. 30, 6, Ψ. 68, αντ. 68, 22, Ψ. 87, αντ. 87, 5β, και Ψ. 101, αντ. 101, 2.

⁴⁶³ Ζχ. 11, 11-14, Ησ. 3, 9β-15, Ησ. 50, 4-9α, Αμ. 8, 9-12, Ησ. 52, 13-53, 12, Ησ. 63, 1-6, Ιρ. 11, 18-20, και Ζχ. 14, 5γ-11.

⁴⁶⁴ Γλ. 6, 14-18, Φλ. 2, 5-11, Ρμ. 5, 6-11, Α΄ Κρ. 1, 18-31, Εβ. 2, 11-18, Εβ. 9, 11-28, Εβ. 10, 19-31, και Α΄ Τμ. 6, 13-16.

⁴⁶⁵ Μτ. 27, 1 ή 3-27, 56, Μρ. 15, 1 ή 16-15, 41, Λκ. 22, 66 ή 23, 32-23, 49, και Ιν. 19, 16β-37.

⁴⁶⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 665-698, 121-130, II, αρ. 665-698, 97-104, III, αρ. 115-157, 135-141, και IV, αρ. 115-157, 109-114. Βλ. *Τριώδιον*, Φως, 454-468.

⁴⁶⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 115, 135, και IV, αρ. 115, 109.

⁴⁶⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 665, 121, και II, αρ. 665, 97 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 115, 135, και IV, αρ. 115, 109.

μεταξύ των ιδιομέλων του έντυπου Τριωδίου, αφ' ενός, και των *dasadebelni* του Γεωργιανού Αναγνωσματορίου και του Γεωργιανού Τροπολογίου ή *Iadgari*⁴⁶⁹, αφ' ετέρου, είναι η εξής: 1-11, 2-2, 3-5, 4-4, 5-9, 6-12, 7-3, 8-6, 9-10, 10-7, 11-8 και 12-1. Το ια' *dasadebeli* *Hodie templi illud velum*⁴⁷⁰ (α' ιδιόμελον στο έντυπο Τριώδιον, *Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα*) απαντάται επίσης στο Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας ως τροπάριον εις τον ν' του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής⁴⁷¹. Το στ' ιδιόμελον του έντυπου Τριωδίου, *Ἐλκόμενος ἐπὶ σταυροῦ οὕτως ἐβόας, Κύριε* (ήχος πλ. δ'), το συναντάμε σε ήχο πλ. α' στο δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού γεωργιανού κώδικα 37 (ιβ' *dasadebeli*, *Cum adires crucem sic dicebas, Domine*)⁴⁷².

Τα δώδεκα *dasadebelni* του δεύτερου μέρους του Σιναϊτικού γεωργιανού κώδικα 37⁴⁷³, η τελειότερη και περιπλοκότερη εκδοχή της μεσημβρινής ακολουθίας της Μεγάλης Παρασκευής όσο αφορά την αρχιτεκτονική της δομή και προφανώς η νεώτερη, αποτελούνται από τα εξής στοιχεία: *dasadebeli* (τροπάριον ή στιχηρὸν *ιδιόμελον* στη βυζαντινή παράδοση), *p'salmuni*⁴⁷⁴ (ψαλμός ολόκληρος), *Δόξα*, *kuerek'si* (α' συναπτή), *locva muplt'modrekit'* (α' ευχή μετά γονυκλισίας), *c'ardgomaj* (επανάληψη του *dasadebeli*), *ibakoj* (υπακοή), *p'salmuni* και *dasadebeli*⁴⁷⁵ (είδος αντιφωνικού ψαλμού, *dasadebelni* 6-8), ανάγνωση της προφητείας⁴⁷⁶ και του αποστόλου⁴⁷⁷ (*dasadebelni* 5-12), *kuerek'si* (β' συναπτή, *dasadebelni* 5-12), *locva muplt'modrekit'* (β' ευχή μετά γονυκλισίας, *dasadebelni*

⁴⁶⁹ METREVELI-ČANKIEVI-HEVSURIANI, *Iadgari*, 198-203, και KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 366.

⁴⁷⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 693, 129, II, αρ. 693, 103, III, αρ. 150, 140, και IV, αρ. 150, 113.

⁴⁷¹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 131.

⁴⁷² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 154, 141, και IV, αρ. 154, 114.

⁴⁷³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 115-157, 135-141, και IV, αρ. 115-157, 109-114.

⁴⁷⁴ Ψ. 1-12.

⁴⁷⁵ Ψ. 40, 7, στ. 40, 1-2, Ψ. 21, 18, στ. 21, 1-2, και Ψ. 30, 6, στ. 30, 1-3.

⁴⁷⁶ Ζχ. 11, 11-14, Ησ. 3, 9-15, Ησ. 50, 4-9, Αμ. 8, 9-12, Ησ. 52, 13-53, 12, Ησ. 63, 1-7, Ιρ. 11, 18-12, 8, και Ζχ. 15, 5-11. Βλ. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 670, 672, 676, 680, 683, 687, 691 και 695, 122-128 και 130, και II, αρ. 670, 672, 676, 680, 683, 687, 691 και 695, 98-104.

⁴⁷⁷ Γλ. 6, 14-18, Φλ. 2, 5-11, Ρμ. 5, 6-11, Α' Κρ. 1, 18-25, Εβ. 2, 11-18, Εβ. 9, 11-15, Εβ. 10, 19-31, και Α' Τμ. 6, 13-16. Βλ. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 671, 673, 677, 681, 684, 687, 692 και 696, 123-126 και 128-130, και II, αρ. 671, 673, 677, 681, 684, 687, 692 και 696, 98-104.

5-12), *p'salmuni* και *dasadebeli*⁴⁷⁸ (είδος αντιφωνικού ψαλμού, *dasadebelni* 9-12), ανάγνωση του ευαγγελίου⁴⁷⁹ (*dasadebelni* 9-12), *kuerek'si* (γ' συναπτή) και *locna muplt'modrekit'* (γ' ευχή μετά γονυκλισίας, *dasadebelni* 9-12). Στο δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα συναντάμε το *incipit* δέκα υπακοών (οι υπακοές των δύο πρώτων *dasadebelni* δεν αναφέρονται), οι οποίες αγνοούνται στα υπόλοιπα χειρόγραφα: *Omnis creatura solvebatur prae timore* (ήχος πλ. δ'), *Post crucifixionem et mortem descendisti* (ήχος β'), *Virtus incorporeorum mirab.* (ήχος δ'), *Mirabantur creaturae tremend.* (ήχος α'), *Principes et potestates caelorum* (ήχος γ'), *Improborum Iudaeorum audaciam et terrib.* (ήχος β'), *Quando impii te cruci affixerunt terra tremuit* (ήχος πλ. δ'), *Quis non mirabitur de illa die* (ήχος πλ. α'), *Quando Iudaeorum mens cum audacia Ierusalem* (ήχος γ'), και *In locum cranii pervenisti et mortem* (ήχος πλ. α')⁴⁸⁰. Το *incipit* της υπακοής του γ' *dasadebeli* μας παραπέμπει στο στιχηρόν *Πάσα ἡ κτίσις ἡλλιοῦτο φόβῳ* (ήχος α') του Τυπικόν της Αναστάσεως και του έντυπου Τριωδίου⁴⁸¹.

Σύμφωνα με το οδοιπορικό της Ηγερίας μετά την απόλυση της μεσημβρινής ακολουθίας τελούνται οι ακολουθίες της θ' ώρας και του Λυχνικού: *ubi autem missa facta fuerit de ante Cruce statim omnes in ecclesia maiore ad Martyrium conueniunt et aguntur ea quae per ipsa septimana de hora nona, qua ad Martyrium conuenitur, consueuerunt agi usque ad sero per ipsa septimana*. Μετά την απόλυση *venitur ad Anastase*, όπου αναγιγνώσκεται η ευαγγελική περικοπή *ubi petit corpus Domini Ioseph a Pilato* (βλ. Μτ. 27, 57-61, Μρ. 15, 42-47, Λκ. 23,

⁴⁷⁸ Ψ. 37, 18, στ. 37, 1-2, Ψ. 68, 22, στ., 68 1-2, Ψ. 87, 5-6, στ., 87, 1-2, και Ψ. 101, 1, στ. 101, 2.

⁴⁷⁹ Μτ. 27, 3-56, Μρ. 15, 16-41, Λκ. 23, 32-49, και Ιν. 19, 14-37. Βλ. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 686, 690, 694 και 698, 127-130, και II, αρ. 686, 690, 694 και 698, 101-103.

⁴⁸⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 125, 128, 131, 134, 138, 141, 144, 148, 152 και 156, 136-141, και IV, αρ. 125, 128, 131, 134, 138, 141, 144, 148, 152 και 156, 110-114.

⁴⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 142 (δ' στιχηρόν εις τους αίνους του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής), και *Τριώδιον*, Φως, 468 (α' στιχηρόν εις το Κύριε, ἐκέκραξα του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής).

50-55, και Iv. 19, 38-42). Τη νύχτα της Παρασκευής γίνεται αγρυπνία *ad Anastase et tota nocte dicuntur ibi ymni et antiphonae usque ad mane*⁴⁸².

Στο Αρμενικόν Αναγνωσματάριον ο κανών της σύναξης της ι΄ ώρας, η οποία διεξάγεται στο Μαρτύριον, συμπεριλαμβάνει δύο προφητικά αναγνώσματα (Ιρ. 11, 18-11, 20 ή 12, 8, και Ησ. 53, 1-12), ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 21, αντ. 21, 19) και μία ευαγγελική περικοπή (Μτ. 27, 57-61)⁴⁸³.

Σύμφωνα με τη συγκριτική μελέτη του Janeras⁴⁸⁴ κατά την ακολουθία του Λυχνικού της Μεγάλης Παρασκευής του Γεωργιανού Κανοναρίου⁴⁸⁵, μετά το *Φῶς ἱλαρόν* (κώδικες Παρισίων, Σινά και Lathal⁴⁸⁶), ψάλλεται το τροπάριον *Libertatem hanc nostram, Domini iudicium sicut servus suscepit*⁴⁸⁷ (ήχος πλ. β΄, κώδικες Παρισίων, Σινά, Kala και Lathal). Μετά τα δύο αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη (Ησ. 57, 1-4, και 59, 15-21, και Θρ. Ιρ. 3, 52-66), το *p'salmuni* Ψ. 87, 7, το *dasadebeli* Ψ. 87, 2, την ευαγγελική περικοπή (Μτ. 27, 57-60 ή 61, κώδικες Παρισίων, Σινά και Lathal, ή Iv. 19, 38-42, κώδικας της Kala⁴⁸⁸), την *kuerek'si catholica* (καθολική συναπτή, κώδικας της Kala) ή το *Καταξίωσον* (Σιναϊτικός κώδικας⁴⁸⁹) και την υπόλοιπη ακολουθία του Λυχνικού (κώδικες του Σινά⁴⁹⁰ και της Kala) αρχίζει η τελετή της πλύσης του σταυρού (κώδικες Παρισίων, Σινά και Kala⁴⁹¹) και της

---

⁴⁸² MARAVAL, *Égérie*, 37, 284-290.

⁴⁸³ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIIIbis, 292 [154]-294 [156].

⁴⁸⁴ JANERAS, *Les vespres*, 193-198 και 228-229, και *Le Vendredi-Saint*, 391-392.

⁴⁸⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 699-703, 131-132, II, αρ. 699-703, 104-106, III, αρ. 158-167, 141-143, και IV, αρ. 158-167, 114-115.

⁴⁸⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 699, 131, και II, αρ. 699, 104 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 158, 141-142, και IV, αρ. 158, 114.

⁴⁸⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 699, 131, II, αρ. 699, 104, III, αρ. 158, 141-142, και IV, αρ. 158, 114.

⁴⁸⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 702, 132, II, αρ. 702, 105, III, αρ. 161, 142, και IV, αρ. 161, 115.

⁴⁸⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 161, 142, και IV, αρ. 161, 115.

⁴⁹⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 161, 142, και IV, αρ. 161, 115.

⁴⁹¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, και II, αρ. 703, 105 (*et post hoc incipiunt crucem lavare* (džuarisa banad) *et cum laverint osculantur et has hypakoi dicunt*), και III, αρ. 162, 142, και IV, αρ. 162, 115 (*incipiunt crucem lavare* (džuarisa banad) *et has hypakoi dicunt*).

χρίσης του με αρωματικές ουσίες, κατά την οποία ψάλλονται οι εξής υπακοές⁴⁹²: *Pettit Ioseph corpus tuum, Salvator, et posuit id in novo suo monumento*⁴⁹³ (ήχος πλ. β', κώδικες Παρισίων, Σινά και Kala), *Venite, fideles, hodie Salvatoris passioni cantemus*⁴⁹⁴ (ήχος πλ. β', κώδικες Παρισίων και Σινά), *Cognoscenda cognitio*⁴⁹⁵ (κώδικες Παρισίων και Σινά), *Venite, fideles, et discamus Petri apostoli / confessionem*⁴⁹⁶ (ήχος πλ. β', κώδικες Παρισίων και Σινά), *Fons vitae/ e latero tuo*⁴⁹⁷ (ήχος πλ. β', κώδικες Παρισίων και Σινά), *Agnoscibile cognoscendi*⁴⁹⁸ (ήχος πλ. β', δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα) και *Cum exaltatum esset lignum crucis*⁴⁹⁹ (ήχος πλ. β', κώδικες του Σινά και της Kala). Μετά την απόλυση συναντάμε στο δεύτερο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα τις υπακοές *Sigillatum*⁵⁰⁰ και *Domine, quando Ioseph et Nicodemus consens*⁵⁰¹ (ήχος β'). Το Λυχνικόν του κώδικα H-2123 του Μουσείου της Τιφλίδας (πρώην Leningrad. Georg. 11), ένα ιεροσολυμιτικής προέλευσης γεωργιανό Τροπολόγιον (*Iadgari*) του θ'-ι' αιώνα, συμπεριλαμβάνει τα τροπάρια εις το *Κύριε*, *ἐκέκραξα Cruce morti mortem dedisti, Qui a servo venditus es* και *Qui e serva iniuriam suscepisti*, το τροπάριον *Sicut martyr in capite coronam spinarum suscepisti*, μία παραλλαγή του τροπαρίου *Libertatem hanc nostram* του Γεωργιανού Κανοναρίου, και τις υπακοές για την πλύση του σταυρού *Pettit Ioseph, Venite, fideles, hodie, Fons vitae* και *Venite, fideles, et discamus*⁵⁰². Από όλες τις προαναφερθείσες υμνογραφικές συνθέσεις μόνο το *Pettit Ioseph* (Ἡτήσατο Ἰωσήφ τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ήχος πλ. β') επιβίωσε στο Τυπικόν της Αναστάσεως

⁴⁹² Βλ. το πλήρες κείμενο των υπακοών στο Κεφ. Α' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁴⁹³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, II, αρ. 703, 105, III, αρ. 163, 142, και IV, αρ. 163, 115.

⁴⁹⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, II, αρ. 703, 105, III, αρ. 164, 142-143, και IV, αρ. 164, 115.

⁴⁹⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, και II, αρ. 703, 106.

⁴⁹⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, II, αρ. 703, 106, III, αρ. 165, 143, και IV, αρ. 165, 115 (*Venite fideles et discamus a Petro*).

⁴⁹⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, II, αρ. 703, 106, III, αρ. 165, 143, και IV, αρ. 165, 115.

⁴⁹⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 165, 143, και IV, αρ. 165, 115.

⁴⁹⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132 και II, αρ. 703, 106 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 165, 143, και IV, αρ. 165, 115 (*Cum erectum sit lignum crucis*).

⁵⁰⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 167, 143, και IV, αρ. 167, 115 (*Sigillatus* ?).

⁵⁰¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 167, 143, και IV, αρ. 167, 115.

⁵⁰² JANERAS, *Les vespres*, 199-200.

και στο έντυπο Τριώδιον ως στιχηρόν εις τα απόστιχα και στιχηρόν εις τους αίνους, αντιστοίχως, του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου⁵⁰³.

1. 5. Μέγα Σάββατο

Σύμφωνα με το οδοιπορικό της Ηγερίας η ακολουθία του Αγίου Σαββάτου συμπεριλαμβάνει τις ακολουθίες της γ' και της στ' ώρας και την Αγρυπνία του Πάσχα (*vigiliae paschales*)⁵⁰⁴. Μετά τη βάπτισις των νηπίων (*infantes*) *intrat episcopus intro cancellos Anastasis, dicitur unus ymnus, et sic facit orationem pro eis, et sic uenit ad ecclesiam maiorem cum eis*. Μετά την απόλυση της πρώτης ευχαριστιακής σύναξης *in ecclesia maiore (ad Martyrium) cum ymnis uenitur ad Anastase et ibi denuo legitur ille locus euangelii resurrectionis, fit oratio et denuo ibi offeret episcopus*.

Η ακολουθία του Αγίου Σαββάτου του Αρμενικού Αναγνωσματαρίου συμπεριλαμβάνει δύο ακολουθίες⁵⁰⁵. Ο κανών της πρωινής ακολουθίας συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 87, αντ. 87, 7) και μία ευαγγελική περικοπή (Μτ. 27, 62-66)⁵⁰⁶.

Η εσπερινή ακολουθία απαρτίζεται από το Λυχνικόν, το οποίο συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 112, αντ. 112, 2) και την τελετή της αφής του φωτός, την Αγρυπνία, η οποία συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 117, αντ. 117, 24), δώδεκα αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη⁵⁰⁷ και άλλες τόσες ευχές μετά γονυκλισίας, την είσοδο των νεοφώτιστων, κατά την οποία ψάλλεται ο Ύμνος των Τριών Αγίων Παίδων (Δν. 3, 57-88,

⁵⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 178, και *Τριώδιον*, Φως, 484.

⁵⁰⁴ MARAVAL, *Égérie*, 38, 290.

⁵⁰⁵ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIV-XLVter, 294 [156]-310 [172].

⁵⁰⁶ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIV, 294 [156].

⁵⁰⁷ Γν. 1, 1-3, 24, Γν. 22, 1-18, Εξ. 12, 1-24, Ιων. 1, 1-4, 11, Εξ. 14, 24-15, 21, Ησ. 60, 1-13, Ιβ. 38, 2-28, Δ' Βασ. 2, 1-22, Ιρ. 38, 31-34, Ισ. Ν. 1, 1-9, Ιζ. 37, 1-14, και Δν. 3, 1-90.

βλ. κατωτέρω) και τη διπλή (στο Μαρτύριον και στην Αγία Ανάσταση ενώπιον του Γολγοθά) ευχαριστιακή σύναξη, ο κανών της οποίας συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 64, αντ. 64, 2), τον απόστολο (Α΄ Κρ. 15, 1-11), το αλληλούια (Ψ. 29, 1) και δύο ευαγγελικές περικοπές (Μτ. 28, 1-20, στο Μαρτύριον, και Ιν. 19, 38 ή 20, 1-20, 18, στην Αγία Ανάσταση)⁵⁰⁸.

Το ε΄ ανάγνωσμα της Αग्रυπνίας (Εξ. 14, 24-15, 21) συμπεριλαμβάνει την Ωδή της Εξόδου (Εξ. 15, 1-19), η οποία στον κώδικα Ερεβάν 985 ψάλλεται με τον στίχο Εξ. 15, 1, ως αντίφωνον. Το ιβ΄ ανάγνωσμα (Δν. 3, 1-90) συμπεριλαμβάνει την Ωδή των Τριών Παίδων (Δν. 3, 26-57), η οποία στους κώδικες Ιεροσολύμων 121 και Παρισίων 44 ψάλλεται με δύο μικρά μη βιβλικά αντίφωνα (*kts'urd*) μεταξύ των στίχων 35α και 35β (*Segneur, fais tomber la rosée de miséricorde...και Sainte Trinité incorruptible, lève-toi vers nous de la lumière incorruptible...*, αντιστοίχως) και 51 και 52 (*Tu as pitié de nos pères, tu nous as visités, tu nous as sauvés και Le belier a été mis à la place d'Isaac, le Christ s'est fait notre salut*, αντιστοίχως), και τον Ύμνο των Τριών Παίδων (Δν. 3, 57-88). Στον Παρισινό κώδικα τα μικρά αντίφωνα της Ωδής των Τριών Παίδων είναι ελεύθερης σύνθεσης, ενώ στα αντίστοιχα αντίφωνα του Ιεροσολυμιτικού κώδικα, τα οποία ψάλλονται επίσης κατά την Αग्रυπνία των Θεοφανίων⁵⁰⁹, η εξάρτηση από τη βιβλική υμνογραφία είναι ακόμα εμφανής⁵¹⁰. Η Ωδή της Εξόδου και ο Ύμνος των Τριών Αγίων Παίδων συμπεριλαμβάνονται στον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, του Τυπικού της Αναστάσεως και του έντυπου Τριωδίου⁵¹¹. Μετά τον πρώτο στίχο του ε΄ αναγνώσματος της Αग्रυπνίας (Ησ. 60, 1-13) ο Παρισινός κώδικας παρεμβάλλει το αντίφωνον (*kts'urd*) *Voici que vient le roi de gloire, lumière illuminant toutes les créatures* (βλ. Ησ. 60, 1, και Ιν. 1, 9),

⁵⁰⁸ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIVbis-XLIVter, 294 [156]-310 [172].

⁵⁰⁹ RENOUX, *Le codex arménien*, I, 62-63.

⁵¹⁰ RENOUX, *Le codex arménien*, I, 64-67.

⁵¹¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 133-134, ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 84-86, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 182-183, και *Τριώδιον*, Φως, 492 και 498.

το δεύτερο μέρος του οποίου, *lumière illuminant toutes les créatures*, επαναλαμβάνεται μετά τον δεύτερο στίχο⁵¹².

Το Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνωσματάριον, σύμφωνα με τη βασισμένη στον γεωργιανό κώδικα 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας έκδοση του Tarchnischvili, προβλέπει για το Μέγα Σάββατο τρεις λειτουργικές συνάξεις⁵¹³.

Ο κανών της πρωινής σύναξης⁵¹⁴ συμπεριλαμβάνει, μετά το τέλος του Εωθινού (*quando officium matutini persolvunt*), το *ohit'aj* (τροπάριον) *Domini, honorabilis apparuit inter populum*⁵¹⁵ (ήχος β'), δύο περικοπές από την Παλαιά Διαθήκη, Σφ. Σλ. 2, 12-23, και Ησ. 33, 2-10, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 15, 10, με το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 15, 1-3, και την ευαγγελική περικοπή Μτ. 27, 62-67. Στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Tarchnischvili συναντάμε επίσης το *ibakoj* (υπακοή) *Animas regum contempsisti in cruce* (ήχος πλ. β', πρώτο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα 37)/ *Animas regum contempserunt* (κώδικας της Kala) και το στιχηρόν (*sticheron*) *Sancte Deus*⁵¹⁶. Η ακολουθία του Όρθρου του δεύτερου μέρους του γεωργιανού Σιναϊτικού κώδικα 37 συμπεριλαμβάνει, μετά το *Δόξα ἐν ὑψίστοις*, το προαναφερθέν *ohit'aj* (τροπάριον) *Domine, honorabilis apparuit inter populum Gamaliel, oculte inscriptus est discipulus tuus Nicodemus*⁵¹⁷ (ήχος πλ. β') και το *ibakoj* (υπακοή) *Spiritus potentium contempsisti, voluntarie in cruce emisisti spiritum tamquam impius*⁵¹⁸ (ήχος πλ. β').

⁵¹² RENOUX, *Le codex arménien*, I, 63-64.

⁵¹³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 704-740, 133-142, και II, αρ. 704-740, 106-114.

⁵¹⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 704-707, 133-134, και II, αρ. 704-707, 106-107.

⁵¹⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 704, 133, και II, αρ. 704, 106.

⁵¹⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 704 και 707, 133 και 134, και II, αρ. 704 και 707, 106 και 707 (κριτικό υπόμνημα).

⁵¹⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 169, 143, και IV, αρ. 169, 115. Βλ. αυτόθι, I, αρ. 704, 133, και II, αρ. 704, 106.

⁵¹⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 170, 143, και IV, αρ. 170, 116.

Ο κανών της εσπερινής σύναξης⁵¹⁹ συμπεριλαμβάνει το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 64, 2, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 11, 6 (ήχος β', βλ. Ησ. 33, 10), με το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 95, 1, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 95, 1, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 112, 2 (ήχος γ'), με το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 112, 1, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 117, 1, την ευλογία και μετάδοση του νέου φωτός (*et episcopus benedicit candelam novam et acedunt candelas*), το Κύριε, ἐκέκραξα, το Φωτίζου, φωτίζου (*Illuminare, illuminare*, Ησ. 60, 1), το Φῶς ἰλαρόν, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 147, 1, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 131, 8, με το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 131, 1, τη βάπτισι των φωτιζομένων (*post hoc episcopus vel sacerdos illuminandos baptizat*) και την παράλληλη ανάγνωση δώδεκα (Γν. 1, 1-3, 24, Γν. 22, 1-19, Εξ. 12, 1-42, Ιων. 1, 1-4, 11, Εξ. 14, 24-15, 21⁵²⁰, Ησ. 60, 1-22, Ιβ. 38, 2-39, 35, Δ' Βσ. 2, 1-15, Ιζ. 37, 1-14, Γν. 22, 1-19, Ιβ. 38, 2-39, 2, και Δν. 3, 1-97) συν δύο (Ιρ. 31, 31-34, και Ισ. Ν. 1, 1-9) αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη, και το *ibakoj* (υπακοή) Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε⁵²¹ (*Qui baptizati estis*, βλ. Γλ. 3, 27) κατά την είσοδο των νεοφύτων στον ναό (*et post hoc introducuntur baptizati in ecclesiam cum hac hypakoi*).

Ο κανών της ευχαριστιακής σύναξης⁵²² συμπεριλαμβάνει το *ohit'aj* (τροπάριον) *Christus surrexit a mortuis*⁵²³, το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 64, 2, το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 64, 3, τον απόστολο Α' Κρ. 15, 1-11, το αλληλούια (Ψ. 101, 14, ήχος δ'), την ευαγγελική περικοπή Μτ. 28, 1-20, τον ύμνο εις την χερνιβίαν (*manuum lotionis cantus*) *Domini resurrectionem annuntiavit nobis*⁵²⁴ (ήχος πλ. β') και τον ύμνο εις την καθαγίασιν (*sanctificationum cantus*),

⁵¹⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 708-736, 134-141, και II, αρ. 708-736, 107-113.

⁵²⁰ Στο πρώτο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα *in hypakoi modo dicunt modum IV ad tres versus et orationem faciunt*: Cantemus Domino, gloriose enim magnificatus est. Βλ. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 726, 139, και II, αρ. 726, 111 (κριτικό υπόμνημα).

⁵²¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 736, 141, και II, αρ. 736, 113.

⁵²² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 737-740, 142, και II, αρ. 737-740, 113-114.

⁵²³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 737, 142, και II, αρ. 737, 113. Στο πρώτο μέρος του Σιναϊτικού κώδικα 37 (βλ. κριτικό υπόμνημα) το εν λόγω *ohit'aj* ψάλλεται σε ήχο πλ. α' (βλ. τροπάριον-απολυτίκιον του Πάσχα *Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*).

⁵²⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 739, 142, και II, αρ. 739, 114.

αλληλουία (βλ. ανωτέρω) και κοινωνικόν *Qui surrexit a mortuis*⁵²⁵. Στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Tarchnischvili συναντάμε επίσης το κοινωνικόν (*communio*) *Christus surrexit a mortuis, cum eo Trinitati sanctae cantem*. (ήχος πλ. β΄) και το *Hodie apertus est paradisus* (ήχος πλ. α΄)⁵²⁶.

1. 6. Κυριακή του Πάσχα και Διακαινήσιμος Εβδομάδα

Σύμφωνα με το οδοιπορικό της Ηγερίας την Κυριακή του Πάσχα, τη Δευτέρα και την Τρίτη της Διακαινησίμου η λειτουργική σύναξη διεξάγεται *in ecclesia maiore, id est ad Martyrium*. Μετά το τέλος της ακολουθίας *missa facta de Martyrio ad Anastase uenitur cum hymnis*. Την Τετάρτη, την Πέμπτη, την Παρασκευή και το Σάββατο της Διακαινησίμου *proceditur in Eleona, ad Anastase, in Syon* και *ante Cruce*, αντιστοίχως. Την Κυριακή του Πάσχα *post missa lucernarii, id est de Anastase, omnis populus episcopum cum ymnis in Syon ducet...ubi cum uentum fuerit, dicuntur ymni apti diei et loco*. Στον ναό της Αγίας Σιών αναγιγνώσκεται τότε η περικοπή Ιν. 20, 19-25. Καθ' όλη την Εβδομάδα της Διακαινησίμου *cotidie post prandium episcopus cum omni clero et omnibus infantibus, id est qui baptidiatii fuerint...et de plebe qui uolunt in Eleona ascendunt* και *dicuntur ymni, fiunt orationes tam in ecclesia, qua in Eleona est, in qua est spelunca, in qua docebat Iesus discipulis, tam etiam in Imbomon, id est in eo loco, de quo Dominus ascendit in caelis*. Ύστερα *posteaquam dicti fuerint psalmi et oratio facta fuerit, inde usque ad Anastase cum ymnis descenditur hora lucernae*⁵²⁷.

Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον προβλέπει για την Κυριακή του Πάσχα δύο συνάξεις. Ο κανών της πρωινής σύναξης, η οποία διεξάγεται στο Μαρτύριον, συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 64, αντ. 64, 2), ένα ανάγνωσμα από τις Πράξεις των Αποστόλων (Πρ.

⁵²⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 739, 142, και II, αρ. 739, 114.

⁵²⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 739, 142, και II, αρ. 739, 113 (κριτικό υπόμνημα).

⁵²⁷ MARAVAL, *Égérie*, 39, 292-294.

1, 1-14), το αλληλούια (Ψ. 147, 1) και μία ευαγγελική περικοπή (Μρ. 15, 42 ή 16, 6-16, 8)⁵²⁸.

Την θ' ώρα οι χριστιανοί της Αγίας Πόλης ανέβαιναν στο Όρος των Ελαιών, όπου ανέπεμπαν ψαλμούς. Ολοκληρωμένης της ψαλμωδίας (*ayant psalmodié là un instant*) κατέβαιναν στην Αγία Ανάσταση ψάλλοντες πάλι (*on descend en psalmodiant*) για να μεταβούν λίγο μετά στην Αγία Σιών, όπου διεξαγόταν η εσπερινή σύναξη. Ο κανών της δεύτερης αυτής σύναξης συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό (Ψ. 149, αντ. 149, 1) και μία ευαγγελική περικοπή (Ιν. 20, 19-25)⁵²⁹.

Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον προβλέπει για τις μέρες της Εβδομάδας της Διακαινησίμου μία και μόνο λειτουργική σύναξη⁵³⁰. Ο κανών των συνάξεων αυτών, οι οποίες διεξάγονται στο Μαρτύριον – Παρισινός και Ιεροσολυμιτικός κώδικας – ή στην Αγία Ανάσταση – κώδικας Ερεβάν – (Δευτέρα), στο Μαρτύριον του Πρωτομάρτυρος Στεφάνου⁵³¹ (Τρίτη), στην Αγία Σιών (Τετάρτη), στο Όρος των Ελαιών (Πέμπτη), στον Γολγοθά (Παρασκευή) και στην Αγία Ανάσταση (Σάββατο), συμπεριλαμβάνει ένα αντιφωνικό ψαλμό⁵³², ένα ανάγνωσμα από τις Πράξεις⁵³³, ένα ανάγνωσμα από την καθολική επιστολή του Ιακώβου⁵³⁴ (Τετάρτη-Σάββατο), το αλληλούια⁵³⁵ και μία ευαγγελική περικοπή⁵³⁶.

⁵²⁸ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLV, 310 [172]-312 [174].

⁵²⁹ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLVbis, 312 [174].

⁵³⁰ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLVI-LI, 312 [174]- 322 [184].

⁵³¹ Τα λείψανο του Πρωτομάρτυρος ανακαλύφθηκαν τον Δεκέμβρη του 415 στην Αγία Σιών. Το 439 (15 Μαΐου) το παλαιό Μαρτύριον αντικαταστάθηκε από ένα μεγαλοπρεπές κτίριο. Συνάξεις στο Μαρτύριον του Αγίου Στεφάνου πραγματοποιούνταν επίσης στις 27 Δεκεμβρίου και τη δεύτερη ημέρα των Θεοφανίων (βλ. RENOUX, *Le codex arménien*, II, 230-233 και 79). Ο αντιφωνικός ψαλμός και το αλληλούια του κανόνος της Τρίτης της Διακαινησίμου συσχετίζονται με τη μνήμη του Αρχidiaκόνου.

⁵³² Ψ. 64, αντ. 64, 2, Ψ. 5, αντ. 5, 13β, Ψ. 147, αντ. 147, 1, Ψ. 98, αντ. 98, 9, Ψ. 97, αντ. 97, 3β, και Ψ. 66, αντ. 66, 2.

⁵³³ Πρ. 2, 22-41, 2, 42-3, 21, 3, 22-4, 12, 4, 13-31, 4, 32-5, 11, και 5, 12-33.

⁵³⁴ Ικ. 1, 1-12, 1, 13-27, 2, 1-13, και 2, 14-26.

⁵³⁵ Ψ. 147, 1, Ψ. 20, 1, Ψ. 64, 1, Ψ. 14, 1, Ψ. 92, 1, και Ψ. 80, 1.

⁵³⁶ Λκ. 23, 50 ή 24, 1-24, 12, Λκ. 24, 13-35, Λκ. 24, 36-40, Μτ. 5, 1-12, Ιν. 21, 1-14, και Ιν. 21, 15-25.

Το Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνώσματάριον, σύμφωνα με τη βασισμένη στον γεωργιανό κώδικα 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας έκδοση του Tarchnischvili, προβλέπει για Κυριακή του Πάσχα τρεις λειτουργικές συνάξεις⁵³⁷.

Ο κανών της πρωινής σύναξης⁵³⁸ συμπεριλαμβάνει το *Ἐξομολογείσθε* (*ad matutinum Confitemini, modus VIII, cum alleluia*, βλ. Ψ. 104, 1, 105, 1, 106, 1, 117, 1, και 135, 1), το προκείμενον του ευαγγελίου του ήχου πλ. δ'⁵³⁹, την ευαγγελική περικοπή Ιν. 20, 1-18, και τους *tractus* (;) *Domine, sicut mortuus in sepulcro*⁵⁴⁰ (ήχος δ') και *Angelus tuus*⁵⁴¹ (ήχος δ').

Ο κανών της ευχαριστιακής σύναξης⁵⁴² (*Synaxis in Catholica*) συμπεριλαμβάνει το *ohit 'aj* (τροπάριον) *Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ*⁵⁴³ (*Unigenitus Filius et Verbum*, ήχος γ'), το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 117, 24 (ήχος πλ. δ'), το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 117, 25, τα αναγνώσματα Ωσ. 5, 13-6, 3, Σφ. 3, 6-13, και Πρ. 1, 1-12, το αλληλούια (Ψ. 67, 2, ήχος β'), την ευαγγελική περικοπή Μρ. 16, 1-8, τον ύμνο εις την χερνιβίαν (*manuum lotionis cantus*) *Vivificantem crucem*⁵⁴⁴ (ήχος πλ. δ') και τον ύμνο εις την καθαγίασιν (*sanctificationum cantus*) *Qui est sicut Dominus*⁵⁴⁵ (βλ. Ψ. 76, 14β). Στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Tarchnischvili συναντάμε άλλους τρεις ύμνους εις την χερνιβίαν, *Hodie implet. est laetitia*

⁵³⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 741-756, 142-145, και II, αρ. 741-756, 114-116.

⁵³⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 741-743, 142-143, και II, αρ. 741-743, 114.

⁵³⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 741, 142, και II, αρ. 741, 114 (κριτικό υπόμνημα).

⁵⁴⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 743, 143, και II, αρ. 743, 114.

⁵⁴¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 743, 143, και II, αρ. 743, 114. Βλ. το στιχηρόν εις την είσοδον της Θείας Λειτουργίας του Τυπικού της Αναστάσεως *Ὁ ἄγγελος σου, Κύριε* (ήχος πλ. δ'), ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 40.

⁵⁴² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 745-751, 143-144, και II, αρ. 745-751, 114-115.

⁵⁴³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 745, 143, και II, αρ. 745, 114. Βλ. την έναρξη της Θείας Λειτουργίας της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της Αναστάσεως, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 106.

⁵⁴⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 750, 144, και II, αρ. 750, 115.

⁵⁴⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 751, 144, και II, αρ. 751, 115. Στον σύγχρονο αρμενικό λειτουργικό τύπο κατά την μεγάλη είσοδο της Θείας Λειτουργίας (*Surp Badarák*) της Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα ψάλλεται ένας ύμνος με το ίδιο *incipit*, *On é vorbés Der Asdvádz mer; (Misa solemne en rito armenio*, 26). Βλ., επίσης, το προκείμενον του Λυχνικού της Κυριακής του Πάσχα του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας (ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, 97) και του Τυπικού της Αναστάσεως (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205).

(ήχος πλ. δ'), *Hodie inferni angustiae* (ήχος πλ. δ'), και *Quid retribuam Domino pro omni* (ήχος βαρύς, βλ. Ψ. 115, 12), τα κοινωνικά *Christus surrexit a mortuis, eum adoremus* (ήχος βαρύς), *Trinitas* (ήχος βαρύς), *Magnum factum est terribile* (ήχος γ'), *Hodie apertus est paradises* (ήχος γ'), και τις *completiones Gratias agimus tibi Christe Deus noster* (ήχος δ') και *Repleti sumus nos, Domine, bonis* (βλ. Ψ. 64, 5)⁵⁴⁶.

Της εσπερινής σύναξης προηγούνται δύο στάσεις⁵⁴⁷ στο Όρος των Ελαιών (*hora nona ascendunt in sanctum montem Olivarum*), όπου ψάλλονται το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 105, 1 (ήχος πλ. δ'), με το μη αγιογραφικό *dasadebeli* (στίχος) *Resurrectione Domini infernus deletus est*⁵⁴⁸ και το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 64, 2 (ήχος πλ. β'), με το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 64, 3, και αναγιγνώσκεται η ευαγγελική περικοπή Λκ. 24, 13-35, και στη Σιών (*et veniunt in Sion*), όπου κατεβαίνουν ψάλλοντας πάλι το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 64, 2, με το μη αγιογραφικό *dasadebeli* (στίχος) *Apostolorum coetus cant.*⁵⁴⁹.

Ο κανών της εσπερινής σύναξης⁵⁵⁰ συμπεριλαμβάνει το *ohit'aj* (τροπάριον) *Domine, quomodo existi signat.*⁵⁵¹ (ήχος πλ. δ'), το *p'salmuni* (ψαλμός) Ψ. 149, 1, το *dasadebeli* (στίχος) Ψ. 149, 2, και την ευαγγελική περικοπή Ιν. 20, 19-25. Στο πρώτο μέρος του Συναϊτικού κώδικα εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Λυχνικού της Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα ψάλλονται τα *ohit'aj Domine, quomodo existi ex sigillato illo sepulcro* (ήχος πλ. α', βλ. ανωτέρω) και *Surrexisti, Christe, ex sepulcro, sicut potens* (ήχος πλ. δ')⁵⁵².

⁵⁴⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 750-751, 144, και II, αρ. 750-751, 115 (κριτικό υπόμνημα).

⁵⁴⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 752-754, 144-145, και II, αρ. 752-754, 115-116.

⁵⁴⁸ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 752, 144-145, και II, αρ. 752, 115.

⁵⁴⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 754, 145, και II, αρ. 754, 116.

⁵⁵⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 755-756, 145, και II, αρ. 755-756, 116.

⁵⁵¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 755, 145, και II, αρ. 755, 116.

⁵⁵² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 755, 145, και II, αρ. 755, 116 (κριτικό υπόμνημα).

Το Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνωσματάριον, σύμφωνα με τη βασισμένη στον γεωργιανό κώδικα 3 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας έκδοση του Tarchnischvili, προβλέπει για την Εβδομάδα της Διακαινησίμου καθημερινές συνάξεις *in Sancta Anastasi* (Δευτέρα), *in Sion* (Τρίτη και Τετάρτη), και *in Golgotha* (Παρασκευή)⁵⁵³. Ο κανών των συνάξεων αυτών συμπεριλαμβάνει ένα *p'salmuni* (ψαλμός) με ένα *dasadebeli* (στίχος) (Δευτέρα-Πέμπτη και Σάββατο)⁵⁵⁴, ένα ανάγνωσμα από τις Πράξεις των Αποστόλων (Δευτέρα-Σάββατο)⁵⁵⁵, ένα ανάγνωσμα από την καθολική επιστολή του Αποστόλου Ιακώβου (Τρίτη-Σάββατο)⁵⁵⁶, το αλληλούια (Δευτέρα-Σάββατο)⁵⁵⁷ και μία ευαγγελική περικοπή (Δευτέρα-Σάββατο)⁵⁵⁸.

1. 7. Θεματολογία

Η θεματολογία της υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας του Γεωργιανού Αναγνωσματαρίου, και πιο συγκεκριμένα, του δεύτερου μέρους του γεωργιανού Σιναϊτικού κώδικα 37, παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά.

Το τροπάριον του Λυχνικού της Μεγάλης Δευτέρας έχει ως θέμα την αρχή της Εβδομάδας των Παθών. Το τροπάριον του Λυχνικού της Μεγάλης Τρίτης, όπου συναντάμε αναφορές στις παραβολές των ταλάντων (Μτ. 25, 14-30) και των δέκα παρθένων (Μτ. 25, 1-13), αναπτύσσει το θέμα της φοβερής τελικής κρίσεως, το οποίο συσχετίζεται με την ευαγγελική περικοπή του Λυχνικού (Μτ. 24, 3-26, 2)⁵⁵⁹. Στο τροπάριον του Λυχνικού της Μεγάλης Τετάρτης συναντάμε τα θέματα του μύρου της αμαρτωλής (Λκ. 7, 36-50, βλ. Μτ. 26, 6-13,

⁵⁵³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 757-762, 146-149, και II, αρ. 757-762, 117-119.

⁵⁵⁴ Ψ. 64, 2, στ. 64, 3, Ψ. 147, 1, στ. 147, 2, Ψ. 131, 8, στ. 131, 1, Ψ. 98, 5, στ. 98, 1, και Ψ. 66, 1α, στ. 66, 16, αντιστοίχως.

⁵⁵⁵ Πρ. 2, 22-28, 2, 29-30 και 41-47, 3, 1-20α, 1, 1-12, 8, 29-40, και 4, 23-31, αντιστοίχως.

⁵⁵⁶ Ικ. 1, 1-12, 1, 13-19α, 2, 1-13α, 2, 14-23, και 1, 17-27, αντιστοίχως.

⁵⁵⁷ Ψ. 92, 1 (ήχος πλ. α'), Ψ. 64, 2 (ήχος δ'), Ψ. 109, 1 (ήχος πλ. δ'), Ψ. 24, 1 (ήχος βαρύς), Ψ. 117, 16 (ήχος β'), και Ψ. 80, 1 (ήχος βαρύς), αντιστοίχως.

⁵⁵⁸ Λκ. 23, 54-24, 12, Λκ. 24, 36-40, Λκ. 24, 13-35, Μτ. 5, 1-2, Ιν. 21, 1-14, και Ιν. 21, 15-25, αντιστοίχως.

⁵⁵⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 615, 109, και II, αρ. 615, 88.

Μρ. 14, 3-9, και Ιν. 12, 1-8,) και της προδοσίας του μαθητή (Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14, 10-11, και Λκ. 22, 3-6), τα οποία εξιστορούνται στην ευαγγελική περικοπή του Λυχνικού (Μτ. 26, 2-16)⁵⁶⁰.

Το πρώτο κοινωνικόν της Λειτουργίας της Μεγάλης Πέμπτης (*Hodie Iesus magisterium et legem*) έχει ως αντικείμενο τη Διαθήκη του Κυρίου (*magisterium, legem, consilium*), η οποία συσχετίζεται με την πρώτη ευαγγελική περικοπή της Αγρυπνίας (Ιν. 13, 31-18, 2⁵⁶¹), τη λεγόμενη *Testamentum*⁵⁶², και την παράδοση των φρικτών Μυστηρίων. Τα κοινωνικά 3-5 (*Hodie..., Quomodo tu, Iuda, O Iudae pravitas*) ανήκουν θεματικά στην υμνογραφία της Μεγάλης Παρασκευής. Οι υπακοές 1 (*Benedicamus Patrem...*) και 5 (*Qui passionem passus es voluntarie*) του Νιπτήρος δεν έχουν ως θέμα το σχετικό ευαγγελικό χωρίο (Ιν. 13, 1-17) και την άκρα συγκατάβαση του Χριστού, όπως οι λοιπές υπακοές (2-4 και 6-7).

Χαρακτηριστικό της πολύ ευρείας και περίπλοκης υμνογραφίας των ακολουθιών της Μεγάλης Παρασκευής (Αγρυπνία, Μεσημβρινή Ακολουθία, Λυχνικόν) είναι τα λεγόμενα *improperia* – ο όρος είναι παρμένος από την υμνογραφία της Μεγάλης Παρασκευής της Λατινικής Εκκλησίας⁵⁶³ –, οι μομφές δηλαδή ή παράπονα του Χριστού για την αγνωμοσύνη του Ιούδα και των Ιουδαίων.

Στο τροπάριον του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου εμφανίζονται ο Γαμαλιήλ (βλ. Πρ. 5, 34-42, και 22, 3), ο Νικόδημος (Ιν. 19, 38-42, βλ. Ιν. 3, 1-21) και ο Ιωσήφ ο από Αριμαθαίας (Μτ. 27, 57-61, Μρ. 15, 42-47, Λκ. 23, 50-56, και Ιν. 19, 38-42). Η παρουσία του ονόματος του Γαμαλιήλ, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλος του Παύλου και του Στεφάνου και τιμάται ως

⁵⁶⁰ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 623, 111, και II, αρ. 623, 89.

⁵⁶¹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 644, 116, και II, αρ. 644, 93.

⁵⁶² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 64, 126, και IV, αρ. 64, 101.

⁵⁶³ *Missale Romanum*, 318-320. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 98.

ένας από τους Εβδομήκοντα Αποστόλους (σύναξις 4 Ιανουαρίου) από την Εκκλησία, οφείλεται προφανώς στα απόκρυφα ευαγγέλια του Πάθους. Η υπακοή του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, όπου το ύδωρ από την κεντημένη πλευρά του Χριστού συσχετίζεται με το ύδωρ του βαπτίσματος (*aqua autem fecisti purificationem a peccatis*), μας παραπέμπει στα χωρία Μτ. 27, 50, Μρ. 15, 37, και Λκ. 23, 44-46 (θάνατος του Χριστού) και Ιν. 19, 31-37 (ο λογχισμός).

2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (ΜΕΓΑΛΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑ)

Το λεγόμενο Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας των κωδίκων Τιμίου Σταυρού 40 (ι' αι.) και Πάτμου 226 (θ'-ι' αι.) είναι η σημαντικότερη πηγή για τη μελέτη της πρώιμης υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου της αρχαίας κωνσταντινουλιτικής λειτουργικής παράδοσης ή αλλιώς της βυζαντινής ασματικής ακολουθίας ή του βυζαντινού κοσμικού τυπικού⁵⁶⁴.

2. 2. Ύμνοι του Όρθρου

Στον Όρθρο⁵⁶⁵ των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας συναντάμε τρία υμνογραφικά είδη: το *τροπάριον εἰς τὸ γ' ἀντίφωνον τοῦ Ἀμώμου*, σύντομη ποιητική σύνθεση που ψάλλεται μερικές Κυριακές στον νάρθηκα *πρὸ δύο στίχων τῆς εἰσόδου*⁵⁶⁶ εντός του κυρίως ναού, του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα *Συγκλονουμένης τῆς*

⁵⁶⁴ STRUNK, *Byzantine Office*, ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ τύπου* και ARRANZ, *Les grandes étapes*.

⁵⁶⁵ STRUNK, *Byzantine Office*, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Αἱ εὐχαί*, ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ τύπου*, ΜΑΤΕΟΣ, *Quelques problèmes* και ARRANZ, *Asmatikos Orthros*.

⁵⁶⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 92, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 135.

κτίσεως καὶ ῥηγινυμένου καταπέσματος⁵⁶⁷ (ήχος γ'), το τροπάριον εἰς τὸν ν', το οποίο ψάλλεται καθημερινῶς μεταξύ των στίχων του Ψ. 50 (βλ. κατωτέρω), και το τροπάριον μετὰ την είσοδο εἰς τὸ τρισάγιον τοῦ Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου Ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφῳ συσχεθῆναι κατεδέξω⁵⁶⁸ (ήχος β'), το οποίο αγνοείται στον Πατμιακό κώδικα 226.

Τα τροπάρια εἰς τὸν ν' της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου εἶναι συνολικά δεκατρία: Ὁ ἀπαθὴς τῇ θεότητι, ὑπὲρ ἡμῶν δὲ τὰ πάθη σαρκὶ καταδεξάμενος⁵⁶⁹ (Μεγάλη Δευτέρα, ήχος δ'), Ὡς ὁ ληστής ὁμολογῶν, ἀναβοῶ σοι τῷ ἀγαθῷ⁵⁷⁰ (Μεγάλη Τρίτη, ήχος δ'), Ἐν τῇ αὐλῇ Καιάφα συνήχθη σήμερον τὸ κατὰ σοῦ, Ζωοδότα, βουλευτήριον⁵⁷¹ (Μεγάλη Τετάρτη, ήχος πλ. δ'), Σήμερον ὁ βασιλεὺς τῆς ζωῆς Ἰουδαίοις παραδίδοται σταυρωθῆναι⁵⁷² (Μεγάλη Πέμπτη, ήχος πλ. δ'), Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα εἰς ἔλεγχον ῥήγνυται τῶν παρανόμων⁵⁷³ (Μεγάλη Παρασκευή, ήχος πλ. δ'), Τὸ μνῆμα σου ἐφύλαττον στρατιῶται⁵⁷⁴ (Μέγα Σάββατο, ήχος βαρύς), Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ· ἄσωμεν τῷ ἀναστάντι ἐκ τάφου, τῷ ἀρχηγῷ τῆς ζωῆς Χριστῷ τῷ Θεῷ⁵⁷⁵ (Κυριακή του Πάσχα, ήχος δ'), Ἀναστὰς ἐκ τοῦ μνήματος καὶ τὰ δεσμά⁵⁷⁶ (Δευτέρα της Διακαινησίμου, ήχος β'), Ὑπερευλογημένη ὑπάρχεις, Θεοτόκε παρθένε⁵⁷⁷ (Τρίτη της Διακαινησίμου, ήχος β'), Ταῖς μυροφόροις γυναιξί, παρὰ τὸ μνῆμα ἐπιστάς⁵⁷⁸ (Τετάρτη της Διακαινησίμου, ήχος β'), Εὐφραινέσθω τὰ οὐράνια, ἀγαλλιástῳ τὰ ἐπίγεια⁵⁷⁹

⁵⁶⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 92, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 135.

⁵⁶⁸ MATEOS, *Le Typikon*, II, 82.

⁵⁶⁹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 66, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 127.

⁵⁷⁰ MATEOS, *Le Typikon*, II, 68, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁵⁷¹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁵⁷² MATEOS, *Le Typikon*, II, 72, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129.

⁵⁷³ MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

⁵⁷⁴ MATEOS, *Le Typikon*, II, 82, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

⁵⁷⁵ MATEOS, *Le Typikon*, II, 92, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 135.

⁵⁷⁶ MATEOS, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 137.

⁵⁷⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 100, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 138.

⁵⁷⁸ MATEOS, *Le Typikon*, II, 100, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 138.

⁵⁷⁹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 104, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 139.

(Πέμπτη της Διακαινησίμου, ήχος γ'), 'Ο εὐσχήμων Ἰωσήφ ἀπὸ τοῦ ξύλου καθελὼν τὸ ἄχραντόν σου σῶμα⁵⁸⁰ (Παρασκευή της Διακαινησίμου, ήχος δ') και 'Ο ἄδυτος ἥλιος, ὁ γεννηθεὶς πρὸ ἑωσφόρου καὶ ἐγερεῖς ἀπὸ τοῦ τάφου⁵⁸¹ (Σάββατο της Διακαινησίμου, ήχος πλ δ').

Από τα δεκαπέντε προαναφερθέντα τροπάρια εννέα έχουν επιβιώσει στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία δια μέσου της μοναστικής λειτουργικής παράδοσης. Μία παραλλαγή του τροπαρίου εις τον ν' της Μεγάλης Τρίτης απαντάται στην Παρακλητική ως σταυρώσιμον κάθισμα (μετά της γ' στιχολογία) του Ὁρθρου της Τετάρτης και της Παρασκευής του β' ήχου αλλά και στο Ωρολόγιον ως τροπάριον του Μεσωρίου της θ' ώρας⁵⁸². Το τροπάριον εις τον ν' της Μεγάλης Παρασκευής απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον ως τροπάριον του ιβ' αντιφώνου του Ὁρθρου και ως τροπάριον ή ιδιόμελον της α' ώρας της Μεγάλης Παρασκευής⁵⁸³. Το εν λόγω τροπάριον το συναντάμε για πρώτη φορά στο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον ως ια' *dasadebeli* της μεσημβρινής ακολουθίας της Μεγάλης Παρασκευής (*Hodie templi illud velum*)⁵⁸⁴. Το τροπάριον μετά τη μεγάλη δοξολογία του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου το συναντάμε στην ίδια θέση στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον⁵⁸⁵. Μία παραλλαγή του τροπαρίου εις τον ν' της Κυριακής του Πάσχα, το οποίο απαντάται και στο Τυπικόν της Αναστάσεως στο τέλος του Ὁρθρου της Κυριακής του Πάσχα ως *κάθισμα*⁵⁸⁶, ψάλλεται μετά τη μεγάλη δοξολογία κατά τον αναστάσιμον Ὁρθρο των Κυριακών των πρώτων τεσσάρων ήχων της Οκτωήχου (ήχος α', β', γ' και δ')⁵⁸⁷. Το τροπάριον εις τον ν' της Δευτέρας του Πάσχα ψάλλεται επίσης μετά

⁵⁸⁰ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 104, και DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 139.

⁵⁸¹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 106, και DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 139.

⁵⁸² Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 81 και 93, και Ὁρολόγιον, Αστήρ, 116.

⁵⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 129 και 148, και *Τριώδιοι*, Φως, 446 και 455.

⁵⁸⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 693, 129, II, αρ. 693, 103, III, αρ. 150, 132, και IV, αρ. 150, 113.

⁵⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 176, και *Τριώδιοι*, Φως, 485.

⁵⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

⁵⁸⁷ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 18.

τη μεγάλη δοξολογία του αναστάσιμου Όρθρου της Κυριακής των υπόλοιπων ήχων (ήχος πλ. α΄, πλ. β΄, βαρύς και πλ. δ΄)⁵⁸⁸. Το τροπάριον εις τον ν΄ της Τρίτης του Πάσχα το συναντάμε στον αναστάσιμον Όρθρο της Κυριακής ως θεοτοκίον εις τους αίνους⁵⁸⁹. Το τροπάριον εις τον ν΄ της Τετάρτης του Πάσχα το συναντάμε ως απολυτίκιον του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής και του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, αλλά και ως απολυτίκιον της Γ΄ Κυριακής του Πάσχα (των Μυροφόρων)⁵⁹⁰. Το τροπάριον εις τον ν΄ της Πέμπτης του Πάσχα το συναντάμε ως απολυτίκιον της Δ΄ Κυριακής του Πάσχα (του Παραλύτου) και ως αναστάσιμον απολυτίκιον του ήχου γ΄ της Οκτωήχου⁵⁹¹. Το τροπάριον εις τον ν΄ της Παρασκευής του Πάσχα το συναντάμε ως απολυτίκιον του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής και του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στο έντυπο Τριώδιον, αλλά και ως απολυτίκιον της Γ΄ Κυριακής του Πάσχα (των Μυροφόρων)⁵⁹².

Στο Τυπικόν της Αναστάσεως συναντάμε επίσης το τροπάριον εις τον ν΄ της Μεγάλης Τετάρτης ως πρώτο εξαποστειλάριον του Όρθρου της Μεγάλης Τετάρτης⁵⁹³.

2. 2. Ύμνοι της Τριτοέκτης

Το τροπάριον τῆς Τριτοέκτης⁵⁹⁴, ακολουθία που τελείται μεταξύ της τρίτης και της έκτης ώρας από τη Δευτέρα μέχρι την Παρασκευή της κάθε εβδομάδας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, την Τετάρτη και την Παρασκευή της Εβδομάδας της Τυροφάγου και από

⁵⁸⁸ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 210.

⁵⁸⁹ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 18, και Ώρολόγιον, Αστήρ, 68.

⁵⁹⁰ Τριώδιον, Φως, 473, Πεινηκοστάριον, Φως, 49, και Ώρολόγιον, Αστήρ, 346 και 353.

⁵⁹¹ Πεινηκοστάριον, Φως, 78, Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 106, και Ώρολόγιον, Αστήρ, 346 και 353.

⁵⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Άνάλεκτα, 61 και 62, Τριώδιον, Φως, 473, Πεινηκοστάριον, Φως, 49 και Ώρολόγιον, Αστήρ, 346 και 353.

⁵⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Άνάλεκτα, 72.

⁵⁹⁴ ARRANZ, *Tritoekti* και ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τριθέκτη*.

τη Δευτέρα μέχρι την Παρασκευή της Μεγάλης Εβδομάδας, ψάλλεται από τους ψάλτες από τον άμβωνα μετά από τα τρία αντίφωνα, την είσοδο και τη συναπτή. Το τροπάριον αυτό, το οποίο αντικαθιστά το τρισάγιον της Θείας Λειτουργίας, ψάλλεται, όπως εκείνο, τρεις φορές και επαναλαμβάνεται μετά το *Δόξα Πατρί ...καὶ νῦν...ως περισσή*.

Τα τροπάρια της Τριτοέκτης της Μεγάλης Εβδομάδας είναι συνολικά έξι: *Ἐν ψυχῇ συντετριμμένη προσπίπτομέν σοι*⁵⁹⁵ (Μεγάλη Δευτέρα, ήχος πλ. β'), *Τοῖς ἀμέτρως πταίουσιν πλουσίως συγχώρησον, Σωτήρ*⁵⁹⁶ (Μεγάλη Τρίτη, ήχος α'), *Σήμερον τὸ ποινηρὸν συνήχθη συνέδριον*⁵⁹⁷ (Μεγάλη Τετάρτη, ήχος πλ. β'), *Προσκυνούμεν τὴν λόγχην τὴν νύξασαν τὴν ζωοποιὸν πλευρὰν τῆς σῆς ἀγαθότητος*⁵⁹⁸ και *Ὁ ραπισθεὶς ὑπὲρ γένους ἀνθρώπων καὶ μὴ ὀργισθεὶς*⁵⁹⁹ (Μεγάλη Πέμπτη, ήχος β' και γ', αντιστοίχως) και *Σταυρωθέντος σου, Χριστέ, ἀνηρέθη ἡ τυραννὶς*⁶⁰⁰ (Μεγάλη Παρασκευή, ήχος α').

Από τα τροπάρια αυτά εκείνα της Μεγάλης Δευτέρας⁶⁰¹, Τρίτης⁶⁰² και Τετάρτης⁶⁰³, αλλά και το δεύτερο τροπάριον της Μεγάλης Πέμπτης⁶⁰⁴ απαντώνται στο έντυπο Τριώδιον και στο Τυπικόν της Αναστάσεως ως *τροπάριον τῆς προφητείας* της Τριτοέκτης και ως *τροπάριον τῆς προφητείας* της α' ώρας, αντιστοίχως. Το τροπάριον της Παρασκευῆς απαντάται στο έντυπο Τριώδιον ως τροπάριον της α' ώρας⁶⁰⁵. Το συναντάμε επίσης στην Παρακλητική ως

⁵⁹⁵ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 127.

⁵⁹⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁵⁹⁷ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁵⁹⁸ Πρόκειται για το τροπάριον για την τελετή της προσκυνήσεως της τιμίας λόγχης της Μεγάλης Πέμπτης (βλ. κατωτέρω), το οποίο ψάλλεται *εἰς τὸ γ' ἀντίφωνον τῆς τριτοέκτης* τη Μεγάλη Πέμπτη και τη Μεγάλη Παρασκευή (ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72 και 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129 και 131).

⁵⁹⁹ Δεύτερο τροπάριον (τροπάριον μετά την είσοδο αντί του τρισαγίου) της Τριτοέκτης της Μεγάλης Πέμπτης (ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129, όπου σε ήχο πλ. β').

⁶⁰⁰ Δεύτερο τροπάριον της Τριτοέκτης της Μεγάλης Παρασκευῆς (ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131).

⁶⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 42 (ήχος β'), και *Τριώδιον*, Φως, 402.

⁶⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 60, και *Τριώδιον*, Φως, 410.

⁶⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 76 (ήχος β'), και *Τριώδιον*, Φως, 418 (ήχος β').

⁶⁰⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 95, και *Τριώδιον*, Φως, 431. Στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία απαντάται ως τροπάριον της προφητείας είτε του Ὁρθρου, είτε της α' ώρας.

⁶⁰⁵ *Τριώδιον*, Φως, 455.

σταυρώσιμον κάθισμα (μετά την α' στιχολογία) του Όρθρου της Τετάρτης και Παρασκευής του α' ήχου⁶⁰⁶. Απαντάται ακόμα στο Ευχολόγιον *ὅταν σταυροῖ ὁ ἱερεὺς πάθος νοσήματος μετὰ τῆς ἀγίας λόγχης*⁶⁰⁷.

2. 3. Ὕμνοι του Λυχνικού

Στο *Λυχνικόν*⁶⁰⁸ του κωνσταντινουπολιτικού κοσμικού τυπικού συναντάμε δύο υμνογραφικές μορφές: το *τροπάριον* εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*, σύντομη ποιητική στροφή που ψάλλεται μεταξύ των στίχων του Ψ. 140, και το *ἀπολυτίκιον*, τροπάριον ψαλλόμενον προ της απόλυσης. Το Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας μας παραδίδει μόνο το *τροπάριον* εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Λυχνικού της Κυριακής του Πάσχα *Ἐνδοξε ἀειπάρθενε Μήτηρ Χριστοῦ, προσάγαγε τὴν ἡμετέραν προσευχὴν τῷ Ἰῶ σου καὶ Θεῷ ἡμῶν*⁶⁰⁹ (ήχος β'), *τροπάριον* εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Λυχνικού εκάστης Κυριακής⁶¹⁰, και το *ἀπολυτίκιον* της Παρασκευής της Διακαινησίμου *Θεασάμεναι τὸν τάφον αἱ τίμαι γυναῖκες καὶ ἀποθέμεναι τὸν θρῆνον*⁶¹¹ (ήχος πλ. α'), το οποίο ψάλλεται καὶ *εἰς τὰς λοιπὰς ἑσπέρας*.

2. 4. Ὕμνοι των υπόλοιπων ακολουθιών

Οι ακολουθίες της Δευτέρας⁶¹², Τρίτης⁶¹³ και Τετάρτης⁶¹⁴ της Μεγάλης Εβδομάδας συμπεριλαμβάνουν, εκτός από τις προαναφερθείσες ακολουθίες του Όρθρου, της Τριτοέκτης

---

⁶⁰⁶ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 33 και 45. Βλ. επίσης *Τριψίδιον*, Φως, 506 (Όρθρος της Παρασκευής του α' ήχου), και *Πεντηκοστάριον*, Φως, 39 (Όρθρος της Τετάρτης μετά την Κυριακή του Θωμά).

⁶⁰⁷ GOAR, *Ευχολόγιον*, 706.

⁶⁰⁸ STRUNK, *Byzantine Office*, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Αἱ εὐχαί*, ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ τύπου* και ARRANZ, *Asmatikos Hesperinos*.

⁶⁰⁹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 136.

⁶¹⁰ STRUNK, *Byzantine Office*, 201.

⁶¹¹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 106, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 139.

⁶¹² MATEOS, *Le Typikon*, II, 66-68, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 127-128.

⁶¹³ MATEOS, *Le Typikon*, II, 68-70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁶¹⁴ MATEOS, *Le Typikon*, II, 70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128-129.

και του Λυχνικού (βλ. ανωτέρω), την ακολουθία των Προηγιασμένων Δώρων (βλ. κατωτέρω) και της Παννυχίδος⁶¹⁵.

Το λειτουργικό πρόγραμμα της Πέμπτης και της Παρασκευής της Μεγάλης Εβδομάδας στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία συμπεριλάμβανε και την προσκύνηση της τιμίας και αγίας λόγχης *τῆς νηξάσης τὴν ζωοποιὸν πλευρὰν τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*⁶¹⁶ από την αυγή μέχρι την στ΄ ώρα. Τη Μεγάλη Πέμπτη, μετά τον Ὁρθρο, ο πατριάρχης κατέβαινε και προσκυνούσε το ιερό αυτό κειμήλιο ενώ ψαλλόταν το προαναφερθέν πρώτο τροπάριον (βλ. ανωτέρω) της Τριτοέκτης της Πέμπτης και της Παρασκευής της Μεγάλης Εβδομάδας⁶¹⁷. Τη Μεγάλη Παρασκευή ο ρεφερενδάριος επέστρεφε την τιμία λόγχη στο Παλάτι⁶¹⁸.

Η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης⁶¹⁹ του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας συμπεριλαμβάνει επίσης τον Ὁρθρο, την Τριτοέκτη, την *κατάπλυσιν* της αγίας τραπέζης⁶²⁰, το Λυχνικόν (*τὰ ἐσπερινά*), την Ακολουθία του Νιπτήρος⁶²¹, τη Θεία Λειτουργία (*λειτουργία τελεία*), τον καθαγιασμό (*εὐχή ἢ ποίησις*) του Αγίου Μύρου⁶²² και την *παιννυχίδα τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ με τα παλαιστινιακής προέλευσης δώδεκα ευαγγέλια*⁶²³, η οποία αγνοείται στον Πατριαρχικό κώδικα 266.

---

⁶¹⁵ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Παννυχίς*.

⁶¹⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72.

⁶¹⁷ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72.

⁶¹⁸ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 78.

⁶¹⁹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72-78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129-131.

⁶²⁰ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 497-501, και ARRANZ, *L'Eucologio constantinopolitano*, 220-222.

⁶²¹ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 591-596, ARRANZ, *L'Eucologio constantinopolitano*, 222-224, και PARENTI - VELKOVSKA, *L'Eucologio Barberini* 336, 240-244.

⁶²² GOAR, *Εὐχολόγιον*, 501-517, ARRANZ, *L'Eucologio constantinopolitano*, 16-219, και PARENTI - VELKOVSKA, *L'Eucologio Barberini* 336, 137-143. Βλ., επίσης, ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Τὸ Ἅγιον Μύρον*.

⁶²³ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 79 (υποσημείωση).

Στην Ακολουθία του Νιπτήρος του Πατμιακού κώδικα 266⁶²⁴, η οποία δεν προορίζεται για τον ναό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως αλλά για μία μονή (*νιπτομένων τῶν ἀδελφῶν τοὺς πόδας ὑπὸ τοῦ ἱερέως*), συναντάμε τα παλαιστινιακής προελεύσεως τροπάρια μετὰ τοῦ Ἀμώμου Μεγάλης εὐεργεσίας (ήχος β'), Ὁ νύψας τοὺς πόδας τῶν ἀγίων μαθητῶν (ήχος πλ. β') και Ὁ λειντίω ζῶσάμενος (ήχος πλ. δ')⁶²⁵. Το πρώτο και τρίτο (ήχος α') τροπάριον απαντώνται στην Ακολουθία του Νιπτήρος των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου⁶²⁶. Το πρώτο και δεύτερο (ήχος α') απαντώνται στο Τυπικόν της Αναστάσεως⁶²⁷. Η Ακολουθία του Νιπτήρος του Τυπικού της Ευεργετίδος συμπεριλαμβάνει και τα τρία, όπου το τρίτο τροπάριον πάλι σε ήχο α'⁶²⁸.

Κατά τη Θεία Λειτουργία⁶²⁹ ψάλλεται ως μυστικόν, κοινωνικόν και ἀπολυτίκιον ἀντὶ τοῦ Πληρωθήτω ο ὕμνος Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ⁶³⁰ (ήχος μέσος δ' στον κώδικα Τιμίου Σταυρού 40). Ο ὕμνος απαντάται στο έντυπο Τριώδιον (ήχος πλ. β'), στο Τυπικόν της Αναστάσεως (ήχος πλ. δ'), αλλά και στο Γεωργιανό Κανονάριον⁶³¹ (ήχος β'). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργίου Κεδρηνοῦ στο *Historiarum Compendium*⁶³² ο ὕμνος εισήχθη στη θεία λατρεία το ένατο έτος (573/4) της βασιλείας του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β' (565-578) επί πατριαρχίας Ιωάννου Γ' του Σχολαστικού (565-577). Ο μονοφυσίτης Ιωάννης Εφέσου (περί το 507-586/588), ο πιο σημαντικός ιστορικός της Συριακής Εκκλησίας της εποχής, αναφέρει στην Εκκλησιαστική Ιστορία του (III, ii 40) ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ευτύχιος κατά τη δεύτερη πατριαρχία του (577-582) προσπάθησε,

⁶²⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129-130.

⁶²⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 130.

⁶²⁶ *Εὐχολόγιον*, Αστήρ, 362, και *Τριώδιον*, Φως, 437.

⁶²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 113.

⁶²⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547-548.

⁶²⁹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 76, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 130-131.

⁶³⁰ MATEOS, *Le Typikon*, II, 76, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

⁶³¹ *Τριώδιον*, Φως, 437, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 107, και TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 639, 114, και II, αρ. 639, 92 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 51, 123, και IV, αρ. 51, 100.

⁶³² PG CXXI, 748, και BEKKER, *Georgius Cedrenus*, I, 684-685.

ματαίως, να εισάγει ένα καινούριο τροπάριον (*ma' nītā*, αντίφωνον) για τη Μεγάλη Πέμπτη (ίσως το *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*) που ο ίδιος είχε συγγράψει⁶³³.

Εκτός από τον Όρθρο, την Τριτοέκτη, την *κατήχησιν* στην Αγία Ειρήνη⁶³⁴, το Λυχνικόν, τη Μεγάλη Παρασκευή⁶³⁵, καθώς και τις τρεις πρώτες μέρες της Μεγάλης Εβδομάδας (βλ. ανωτέρω), ετελείτο μέχρι πριν από το 1200⁶³⁶ στην Κωνσταντινούπολη η ακολουθία των Προηγιασμένων⁶³⁷, κατά την οποία ψαλλόταν το *Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν*⁶³⁸. Ο ύμνος αυτός έχει επιβιώσει στα σύγχρονα λειτουργικά βιβλία, όπου η ακολουθία των Προηγιασμένων έχει προσαρμοστεί στον παλαιστινιακής προελεύσεως μοναστικό Εσπερινό⁶³⁹. Τα σύγχρονα λειτουργικά βιβλία, σύμφωνα με την ιεροσολυμιτική⁶⁴⁰ και τη σαββαϊτική παράδοση, δεν προβλέπουν, ωστόσο, την τέλεση της ακολουθίας των Προηγιασμένων τη Μεγάλη Παρασκευή. Ο ύμνος απαντάται επίσης στην ιεροσολυμιτική ακολουθία των Προηγιασμένων, τη λεγόμενη Θεία Λειτουργία των Προηγιασμένων του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου⁶⁴¹.

Η ακολουθία του Μεγάλου Σαββάτου⁶⁴² συμπεριλάμβανε τον Όρθρο, την αλλαγή της ενδυτής της αγίας τραπέζης από τον βασιλέα την στ' ώρα, το Λυχνικόν, τη βάπτισή των κατηγουμένων από τον πατριάρχη στο Μέγα Βαπτιστήριον (Φωτιστήριον)⁶⁴³, την

---

⁶³³ TAFT, *John of Ephesus*.

⁶³⁴ GOAR, *Εὐχολόγιοι*, 279-281, ARRANZ, *L'Eucologio constantinopolitano*, 206-216, PARENTI - VELKOVSKA, *L'Eucologio Barberini 336*, 143-152, και ΑΡΚΑΔΙΟΣ, *Θεῖαι κατηχήσεις*. Για τον Ναό της Αγίας Ειρήνης βλ. JANIN, *Églises et Monastères*, 108-111.

⁶³⁵ MATEOS, *Le Typikon*, II, 78-82, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

⁶³⁶ MATEOS, *Le Typikon*, II, 83 (υποσημείωση), και JANERAS, *Les vespres*, 214-215.

⁶³⁷ ARRANZ, *Présanctifiés* και ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων*.

⁶³⁸ MATEOS, *Le Typikon*, II, 82, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

⁶³⁹ *Τριώδιοι*, Φως, 90, *Εὐχολόγιοι*, Αστήρ, 114, και ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων*.

⁶⁴⁰ Μετάδοση της θείας κοινωνίας τη Μεγάλη Παρασκευή εσπέρας προβλέπεται μόνο στον κώδικα της Kala (Γεωργιανό Αναγνωσματάριον). Βλ. JANERAS, *Les vespres*, 218.

⁶⁴¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 49, 65 και 81. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων Ἰακώβου* (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θεῖαι Λειτουργίαι*, 429-503).

⁶⁴² MATEOS, *Le Typikon*, II, 82-90, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131-135.

⁶⁴³ GOAR, *Εὐχολόγιοι*, 287-296, ARRANZ, *L'Eucologio constantinopolitano*, 182-191, και PARENTI - VELKOVSKA, *L'Eucologio Barberini 336*, 108-118.

παράλληλη ανάγνωση οκτώ ή δεκαπέντε αναγνωσμάτων⁶⁴⁴ μαζί με δύο βιβλικές ωδές (Εξ. 15, 1-19, και Δν. 3, 57-88) στον κυρίως ναό και την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Το *Ευλογεῖτε*⁶⁴⁵ (Δν. 3, 57-88), το οποίο ψάλλεται προ της εισόδου του πατριάρχη με τους νεοφώτιστους, συμπεριλαμβάνει και μη αγιογραφικούς στίχους (*Προσκυνούμε Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα*). Το *νέον* κοινωνικόν της Λειτουργίας του Μεγάλου Σαββάτου *Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος*⁶⁴⁶ βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ αγιογραφικής και ποιητικής υμνογραφίας (βλ. Ψ. 77, 65). Τόσο ο Ὑμνος των Τριῶν Παίδων όσο και το κοινωνικόν επιβίωσαν στη σύγχρονη λειτουργική πράξη⁶⁴⁷. Ο Ὑμνος των Τριῶν Παίδων ψάλλεται στο Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας και στο Τυπικόν της Αναστάσεως⁶⁴⁸ (ήχος πλ. α΄) με το υπόψαλμα *Ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας*, ενώ στο έντυπο Τριώδιον ψάλλεται με το υπόψαλμα *Τὸν Κύριον ὕμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*. Το προαναφερθέν κοινωνικόν απαντάται επίσης στη Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της Αναστάσεως⁶⁴⁹.

Η ακολουθία της Κυριακής του Πάσχα⁶⁵⁰ και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου⁶⁵¹ συμπεριλαμβάνει τον Ὅρθρον, τη Θεία Λειτουργία και το Λυχνικόν. Η Θεία Λειτουργία της Κυριακής του Πάσχα αλλά και ολόκληρης της Εβδομάδας της Διακαινησίμου συμπεριλαμβάνει το τροπάριον του γ' αντιφώνου *Χριστὸς ἀνέστη*⁶⁵² (ήχος πλ. α΄) και το μη αγιογραφικό κοινωνικόν *Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, πηγῆς ἀθανάτου γεύσασθε*.

⁶⁴⁴ Γν. 1, 1-5, Ησ. 60, 1-16, Εξ. 12, 1-11, Ιων. 1, 1-4, 11, Ισ. Ν. 11, 5-15, Εξ. 13, 20-14, 31, Σφ. 3, 8-15, (Γ' Βσ. 17, 8-24, Ησ. 61, 10-62, 5, Γν. 22, 1-18, Ησ. 61, 1-10, Δ' Βσ. 4, 8-37, Ησ. 63, 11-64, 4, Ιρ. 38, 31-34), και Δν. 3, 1-51.

⁶⁴⁵ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 86, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 133 -134.

⁶⁴⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 90, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 135.

⁶⁴⁷ Τριώδιοι, Φως, 498 και 500.

⁶⁴⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 183.

⁶⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 188 (ήχος πλ. β΄).

⁶⁵⁰ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 92-96, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 135-137.

⁶⁵¹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 96-108, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 137-140. Την Διακαινήσιμο Εβδομάδα η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως τελούσε συνάξεις προς τιμήν των Αγίων Αποστόλων (Δευτέρα, βλ. κατωτέρω), της Υπεραγίας Θεοτόκου (Τρίτη και Τετάρτη, βλ. κατωτέρω), του πρωτομάρτυρος Στεφάνου (Τετάρτη), του Αποστόλου Ανδρέου (Τετάρτη), των Αποστόλων Ιωάννου και Ιακώβου (Πέμπτη) και Πέτρου και Παύλου (Παρασκευή) και του Προδρόμου (Σάββατο).

⁶⁵² ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 94, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 136.

Ἀλληλοῦϊα⁶⁵³, τα οποία έχουν επιβιώσει στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία⁶⁵⁴. Στο Τυπικόν της Αναστάσεως τα συναντάμε ως τροπάριον του γ' αντιφώνου της Λειτουργίας της Κυριακής του Πάσχα και ως κοινωνικόν του Μεγάλου Σαββάτου, αντιστοίχως⁶⁵⁵. Το Χριστός ἀνέστη απαντάται επίσης στην ακολουθία της Δευτέρας της Διακαινησίμου (μνήμη των Αγίων Αποστόλων), όπου ψαλλόταν κατά την έξοδο μιας λιτής που ξεκινούσε από τη Μεγάλη Εκκλησία, όπου προηγουμένως είχε τελεστεί ο Όρθρος, περνούσε από τον Φόρο, όπου ο πατριάρχης, μετά την εκτενή, διάβαζε μία ευχή, και κατέληγε στον ναό των Αγίων Αποστόλων, όπου ετελείτο η Θεία Λειτουργία⁶⁵⁶.

2. 5. Θεματολογία

Η θεματολογία των ύμνων της Μεγάλης Εβδομάδας του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά. Στην υμνογραφία των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας αναπτύσσεται το εξής χριστολογικό θέμα: ο Χριστός, *ὁ ἀπαθὴς τῇ θεότητι, ὑπὲρ ἡμῶν δὲ τὰ πάθη σαρκί καταδέχεται* (τροπάριον εις τον ν' του Όρθρου της Δευτέρας) *ἐκουσίως* (τροπάριον εις τον ν' του Όρθρου της Τρίτης, τροπάριον της Τροτοέκτης της Τετάρτης) και τα πάντα ανέχεται υπέρ της των ανθρώπων σωτηρίας (τροπάριον εις τον ν' του Όρθρου της Τετάρτης). Στην υμνογραφία των τριών αυτών ημερών συχνές είναι οι αναφορές στην προσεχή εορτή της Αναστάσεως (τροπάρια εις τον ν' του Όρθρου της Δευτέρας και της Τρίτης, τροπάριον της Τριτοέκτης της Τρίτης, όπου *ἀξίωσον ἡμᾶς ἀκατακρίτως προσκυνῆσαι σου τὴν ἀγίαν ἀνάστασιν*). Έντονος είναι ο κατανυκτικός χαρακτήρας των τροπαρίων της Τριτοέκτης της Δευτέρας (*Ἐν ψυχῇ συντετριμμένη προσπίπτομέν σοι*) και της Τρίτης (*Τοῖς ἀμέτρως πταίουσιν πλουσίως συγχώρησον,*

⁶⁵³ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 136.

⁶⁵⁴ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 8 και 9.

⁶⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 188 και 201.

⁶⁵⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 98, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 137.

Σωτήρ). Το τροπάριον εις τον ν' του Όρθρου της Τρίτης έχει ως θέμα την ομολογία του ληστή (Λκ. 23, 39-43). Τα δύο τροπάρια της ακολουθίας της Τετάρτης έχουν ως αντικείμενο το πονηρόν συνέδριον των Εβραίων (Μτ. 26, 1-5, Μρ. 14, 1-2, και Λκ. 22, 1-2), το οποίο συσχετίζεται με την ευαγγελική περικοπή του Λυχνικού (Μτ. 26, 6-16), ενώ στο τροπάριον της Τριτοέκτης γίνεται αναφορά και στην προδοσία του Ιούδα (Μτ. 26, 14-16). Το τροπάριον εις τον ν' του Όρθρου της Μεγάλης Πέμπτης έχει πάλι ως θέμα την προδοσία. Το πρώτο τροπάριον της Τριτοέκτης της Πέμπτης και της Παρασκευής συσχετίζεται με το τοπικό λειτουργικό έθιμο της προσκύνησης της τιμίας λόγχης. Το δεύτερο τροπάριον της Τριτοέκτης της Πέμπτης έχει ως θέμα τα ραπίσματα και την απέραντη ανοχή του Χριστού. Στα έντονου κατανυκτικού χαρακτήρα τροπάρια του Νιπτήρος γίνεται αναφορά στο μυστήριο της θείας Κενώσεως και στην αρετή της ταπείνωσης. Στο κοινωνικόν της Θείας Λειτουργίας της Μεγάλης Πέμπτης συναντάμε αναφορές στον Μυστικό Δείπνο (Μτ. 26, 20-29, Μρ. 14, 17-25, Λκ. 22, 14-38, και Ιν. 13-17), στο φίλημα του Ιούδα (Μτ. 26, 47-56, Μρ. 14, 43-52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18, 2-11) και στην ομολογία του ληστή (Λκ. 23, 39-43). Στο τροπάριον εις τον ν' του Όρθρου της Μεγάλης Παρασκευής γίνεται αναφορά στα σημεία που συνόδευσαν τη σταύρωση και τον θάνατο του Θεανθρώπου (Μτ. 27, 45 και 51-54, Μρ. 15, 33 και 38-39, και Λκ. 23, 44-46). Το δεύτερο τροπάριον της Τριτοέκτης της Μεγάλης Παρασκευής έχει ως αντικείμενο τη σταύρωση. Τα δύο τροπάρια του Όρθρου του Σαββάτου εξιστορούν τη θεόσωμον ταφή του Χριστού. Στο τροπάριον εις το τρισάγιον της δοξολογίας συναντάμε επίσης το θέμα της εις Άδου καθόδου. Το κοινωνικόν της Θείας Λειτουργίας έχει πλέον αναστάσιμο χαρακτήρα.

Στην υμνογραφία της Κυριακής του Πάσχα και της Διακαινησίμου Εβδομάδας δεσπόζει το θέμα της ενδόξου εκ νεκρών Αναστάσεως του Χριστού. Αναφορές στην εις Άδου κάθοδο συναντάμε στο τροπάριον εις το γ' αντίφωνον του Αμώμου του Όρθρου της Κυριακής του

Πάσχα και στα τροπάρια εις τον ν' του Ὁρθρου της Δευτέρας, Τρίτης και Πέμπτης της Διακαινησίμου. Επίσης υπάρχουν αναφορές στις μυροφόρες γυναίκες (τροπάριον εις τον ν' του Ὁρθρου της Τετάρτης και απολυτίκιον του Λυχνικού της Παρασκευής) και στον ευσχήμονα Ιωσήφ (τροπάριον εις τον ν' του Ὁρθρου της Παρασκευής). Στο τροπάριον εις το γ' αντίφωνον του Αμώμου του Ὁρθρου της Κυριακής του Πάσχα εμφανίζεται πάλι το μοτίβο των σημείων που συνόδευσαν τον θάνατο του Χριστού (Μτ. 27, 51-54, Μρ. 15, 38-39, και Λκ. 23, 44-46). Τα τροπάρια εις τον ν' του Ὁρθρου της Δευτέρας (*ἐμφανίσας σεαυτὸν τοῖς ἀποστόλοις σου, ἐξαπέστειλας αὐτοὺς ἐπὶ τὸ κήρυγμα, καὶ δι' αὐτῶν τὴν εἰρήνην παρέσχες τῇ οἰκουμένῃ*) και της Τρίτης (*Ὑπερευλογημένη ὑπάρχεις, Θεοτόκε παρθένε*) της Εβδομάδας της Διακαινησίμου φαίνονται να συσχετίζονται με τη μνήμη των Αγίων Αποστόλων⁶⁵⁷, η σύνοδος των οποίων ετελείτο τη Δευτέρα της Διακαινησίμου *ἐν τῷ ἐπωνύμῳ αὐτῶν ναῶ τῷ μεγάλῳ*⁶⁵⁸, και της μνήμης (*συνάξεως*) της Υπεραγίας Θεοτόκου που η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως τελούσε *ἐν Βλαχέρναις*⁶⁵⁹ και *ἐν Χαλκοπρατείσις*⁶⁶⁰ την Τρίτη και την Τετάρτη της Διακαινησίμου (βλ. ανωτέρω).

3. ΑΛΛΗΛΟΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Από την ανάλυση της πρώιμης υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα των λειτουργικών παραδόσεων Ιεροσολύμων (του Γεωργιανού Αναγνωσματορίου, κυρίως) και Κωνσταντινουπόλεως (του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, κυρίως) συμπεραίνουμε ότι οι αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των δύο αυτών μεγάλων υμνογραφικών

⁶⁵⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 137. Βλ. JANIN, *Églises et Monastères*, 46-55.

⁶⁵⁸ MATEOS, *Le Typikon*, II, 96.

⁶⁵⁹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 100, και VOGT, *Constantin VIIe Porphyrogénète*, 20 (11), 81 (Τρίτη της Διακαινησίμου), και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 138 (Τετάρτη της Διακαινησίμου). Βλ. JANIN, *Églises et Monastères*, 178.

⁶⁶⁰ MATEOS, *Le Typikon*, II, 100 (Τετάρτη της Διακαινησίμου), και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 138 (Τρίτη της Διακαινησίμου). Βλ. JANIN, *Églises et Monastères*, 249.

κέντρων είναι πολύ παλιές. Δυστυχώς οι πηγές μας είναι συνήθως μεταγενέστερες και έχουν υποστεί την επίδραση της μοναστικής παράδοσης.

Το τροπάριον εις τον ν' της Μεγάλης Παρασκευής του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας *Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα εἰς ἔλεγχον ῥήγνυται τῶν παρινόμων*⁶⁶¹ είναι προφανώς ιεροσολυμιτικής προελεύσεως, ενώ το κοινωνικόν της Μεγάλης Πέμπτης *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*⁶⁶², αντιθέτως, εάν οι μαρτυρίες του Γεωργίου Κεδρηνοῦ και Ἰωάννου Εφέσου αληθεύουν (βλ. ανωτέρω), θα πρέπει να θεωρηθεί κωνσταντινουπολιτικής προελεύσεως. Το *ohit'aj* (τροπάριον) της ευχαριστιακῆς σύναξης του Μεγάλου Σαββάτου του Γεωργιανού Αναγνωσματορίου *Christus surrexit a mortuis* (ἦχος πλ. α' στον γεωργιανό Συναῖτικό κώδικα 37) ἴσως θα ἔπρεπε να ταυτιστεῖ με το *Χριστὸς ἀνέστη* (ἦχος πλ. α') του γ' αντιφώνου της Θείας Λειτουργίας της Μεγάλης Κυριακῆς του Πάσχα του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας⁶⁶³. Αποτέλεσμα της επίδρασης της παλαιστινιακῆς προελεύσεως βυζαντινῆς μοναστικῆς ακολουθίας είναι τα *τροπάρια μετὰ τοῦ Ἀμώμου* του Νιπτήρος *Μεγάλης εὐεργεσίας*, *Ὁ νίψας τοὺς πόδας τῶν ἀγίων μαθητῶν* και *Ὁ λεντίω ζωσάμενος* του Πατμιακού κώδικα 266⁶⁶⁴. Ο Janeras θεωρεῖ πιθανό η δεύτερη ακολουθία για την Αγρυπνία της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης του δεύτερου μέρους του γεωργιανού Συναῖτικού κώδικα 37⁶⁶⁵ να συσχετίζεται με την εξέλιξη της εν λόγω ακολουθίας στη Λαύρα του Αγίου Σάββα⁶⁶⁶. Στην επίδραση της μοναστικῆς λειτουργικῆς παράδοσης οφείλονται, τέλος, το ποιητικὸ τριώδιον και τα υπόλοιπα υμνογραφικά στοιχεία (βλ. ανωτέρω)

⁶⁶¹ MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131. Βλ. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 693, 129, II, αρ. 693, 103, III, αρ. 150, 140, και IV, αρ. 150, 113 (*Hodie templi illud velum*).

⁶⁶² MATEOS, *Le Typikon*, II, 76, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131. Βλ. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 639, 131, και II, αρ. 639, 92 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 51, 131, και IV, αρ. 51, 100.

⁶⁶³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 737, 142, και II, αρ. 737, 113. Βλ. MATEOS, *Le Typikon*, II, 94, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 136.

⁶⁶⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 130.

⁶⁶⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 99-113, 131-133, και IV, αρ. 99-113, 106-108. Βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 103-107.

⁶⁶⁶ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 107.

χαρακτηριστικά της ακολουθίας του μοναστικού Όρθρου της Αγρυπνίας της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης του Γεωργιανού *Iadgari*⁶⁶⁷.

---

⁶⁶⁷ METREVELI-ČANKIEVI- HEVSURIANI, *Iadgari*, 196-198, και KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 365.

ΚΕΦ. Γ΄. Η ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ ΣΤΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ: ΕΝΤΥΠΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται η ιστορική εξέλιξη της υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου στη λεγομένη μοναστική ακολουθία, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε, κυρίως, στη Λαύρα του Αγίου Σάββα, απ' όπου διαδόθηκε στα μοναστικά κέντρα της Παλαιστίνης και άλλων γειτονικών περιοχών διαδραματίζοντας ένα σημαντικότατο ρόλο στην ιστορική εξέλιξη της ιεροσολυμιτικής ασματικής ακολουθίας και στη διαμόρφωση του Τυπικού του Ναού της Αναστάσεως, και στη Μονή Στουδίου, η οποία υιοθέτησε τη λειτουργική παράδοση της Λαύρας του Αγίου Σάββα όταν κατά την δεύτερη φάση της εικονομαχίας (815-843) ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης (†826) κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη σαββαΐτες μοναχούς για να συμμετάσχουν στον υπερ των ιερών εικόνων αγώνα του⁶⁶⁸.

Οι μοναχοί της Μονής του Στουδίου εμπλούτισαν την ακολουθία του Αγίου Σάββα με καινούρια υλικά (αγιογραφικά, ευχολογικά και υμνογραφικά στοιχεία του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, νέες συνθέσεις των στουδιτών υμνογράφων) και τη διέδωσαν όχι μόνο στα μοναστικά κέντρα της Βασιλεύουσας⁶⁶⁹, αλλά και στους ενοριακούς ναούς, όπου τελικά αντικατέστησε τη λεγόμενη βυζαντινή ασματική ακολουθία ή βυζαντινό κοσμικό τυπικόν (Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας).

---

⁶⁶⁸ Για τις σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών λειτουργικών μοναστικών κέντρων βλ. ARRANZ, *Les grandes étapes*, DMITRIEVSKIJ, *Drevnejšie Tipikony*, και BAUMSTARK, *Die Heiligtümer* και *Denkmäler*.

⁶⁶⁹ Στην Κωνσταντινούπολη η Μονή των Ακοιμήτων, η οποία είχε ιδρυθεί από τον Άγιο Αλέξανδρο τον Ακοίμητο († περί το 430, μνήμη 23 Φεβρουαρίου) διέθετε δική της ακολουθία. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Εἰκοσιτετράωρον Ὁρολόγιον* και *Ἡ Εἰκοσιτετράωρος Ἀκοίμητος Ἀκολουθία*.

Η αντικατάσταση στην Κωνσταντινούπολη της ασματικής ακολουθίας από τη μοναστική ξεκίνησε με την αναστήλωση των ιερών εικόνων και τον οριστικό θρίαμβο της Ορθοδοξίας (843) και των εικινόφιλων μοναστικών κύκλων και ολοκληρώθηκε με την άλωση της Βασιλεύουσας από τους σταυροφόρους (1204). Η ασματική ακολουθία βρήκε τότε καταφύγιο στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία της Θεσσαλονίκης. Ο Συμεών Θεσσαλονίκης, ο τελευταίος προστάτης της ασματικής ακολουθίας, προσέθεσε σε αυτή μοναστικής προέλευσης υμνογραφικά είδη (κανόνες, στιχηρά). Η άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους (1430) σημάδεψε το οριστικό τέλος της κωνσταντινουπολικής ασματικής ακολουθίας.

Η στουδιτική σύνθεση διαδόθηκε σε όλα τα κέντρα του βυζαντινού μοναχισμού, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι ελληνόφωνες μονές της Ιταλίας (Σικελία, Καλαβρία, Κρυπτοφέρρη) και οι μονές του Αγίου Όρους, στη Ρωσία, τη Γεωργία, την Εκκλησία των Ιεροσολύμων (στο λεγόμενο Τυπικόν της Αναστάσεως του κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 συνυπάρχουν ύμνοι των σαββαϊτών ποιητών με νεότερες συνθέσεις στουδιτών υμνογράφων, μερικές από τις οποίες δεν συμπεριλήφθησαν ποτέ στα έντυπα λειτουργικά βιβλία), αλλά και στα μοναστήρια της Παλαιστίνης, όπου η μοναστική ακολουθία γνώρισε μία ακόμα επεξεργασία κάτω πάλι από την επίδραση του ιεροσολυμιτικού μοναχισμού (νεοσαββαϊτική σύνθεση).

Η σύνθεση αυτή (κοινώς Τυπικόν των Ιεροσολύμων ή Τυπικόν του Αγίου Σάββα) σύντομα διαδόθηκε σε όλα τα μεγάλα βυζαντινά μοναστικά κέντρα, εκείνων της Ιταλίας εξαιρουμένων εξ αιτίας του σχίσματος του 1054 και της ησυχαστικής έριδας, αλλά και στους καθεδρικούς και ενοριακούς ναούς της ευρύτερης σφαίρας λειτουργικής επιρροής της

Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, όπου βαθμιαία η κυριαρχία της έγινε απόλυτη. Οι πρώτες έντυπες εκδόσεις του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου, οι οποίες ανατυπώνονται συνέχεια δίχως αξιόλογες αλλαγές από τον ιστ' αιώνα έως και τις μέρες μας, βασίστηκαν σε χειρόγραφα κυρίως της νεοσαββαϊτικής παράδοσης.

Εκτός από τα τροπάρια, τα απολυτίκια, τα καθίσματα, τους κανόνες, τα κοντάκια, τα εξαποστειλάρια και τα στιχηρά που συμπεριλαμβάνονται στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία, σε διάφορα χειρόγραφα τυπικά, τριώδια, πεντηκοστάρια και στιχηράρια κυρίως της λεγόμενης στουδιτικής παράδοσης ή αλλιώς στουδιτο-σαββαϊτικής σύνθεσης συναντάμε ένα πλούσιο και κατά το πλείστον άγνωστο υμνογραφικό υλικό.

1. ΜΕΓΑΛΗ ΔΕΥΤΕΡΑ

1. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον

Η ακολουθία της Αγίας και Μεγάλης Δευτέρας του έντυπου Τριωδίου απαρτίζεται από τις ακολουθίες του Όρθρου, των Ωρών, του Εσπερινού, ο οποίος τελείται σε συνδυασμό με την ακολουθία των Προηγιασμένων Τιμίων Δώρων, και του Μεγάλου Αποδείπνου⁶⁷⁰.

Στην ακολουθία του Όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας συναντάμε το τροπάριον-απολυτίκιον *Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται* (ήχος πλ. δ'), το οποίο επαναλαμβάνεται κατά τον Όρθρο της Τρίτης και της Τετάρτης, τα προσόμοια καθίσματα *Τὰ πάθη τὰ σεπτα* (ήχος α'), *Ἀόρατε Κριτά* (ήχος α') και *Τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου* (ήχος πλ. δ'), το τριώδιον *Τῷ τὴν ἄβατον*

---

⁶⁷⁰ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 344-351, *Τριώδιον*, Ρώμη, 619-630, *Τριώδιον*, Φως, 393-406, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 360-366, και 1994, 828-844, *Ἀνθολόγοι*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 973-999, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 7-105. Βλ., επίσης, ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 354-356.

κυμαινομένην θάλασσαι⁶⁷¹ του Κοσμά μοναχού, το κοντάκιον Ὁ Ἰακώβ ὠδύρετο τοῦ Ἰωσήφ τὴν στέρησιν⁶⁷² (προσόμοιον, ἤχος πλ. δ'), τον οἶκο Ἐπὶ τῷ ὀδυρμῷ νῦν προσθήσωμεν ὀδυρμόν και το εξαποστειλάριον Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω (ἤχος γ'), το οποίο επαναλαμβάνεται κατά τον Ὁρθρο της Τρίτης, Τετάρτης και Πέμπτης. Εἰς τοὺς αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα Ἐρχόμενος ὁ Κύριος (ἤχος α'), Φθάσαντες, πιστοί, τὸ σωτήριον πάθος (ἤχος πλ. α'), τροπάριον του Λυχνικοῦ της Μεγάλης Δευτέρας στο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον⁶⁷³, και Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος (Δόξα...καὶ νῦν, ἤχος πλ. α'). Εἰς τα ἀπόστιχα ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα Κύριε, πρὸς τὸ μυστήριον τὸ ἀπόρρητον (ἤχος πλ. α'), Κύριε, τὰ τελεώτατα φρονεῖν (ἤχος πλ. α'), Τῆς ξυρανθείσης συκῆς (ἤχος πλ. δ') και το δοξαστικόν Δευτέραν Εὖαν τὴν Αἰγυπτίαν (ἤχος πλ. δ').

Για την Τριθέκτη προβλέπεται το τροπάριον της προφητείας Ἐν ψυχῇ συντετριμένη προσπίπτομέν σοι (ἤχος πλ. β') του Τυπικοῦ της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας⁶⁷⁴.

Τα τρία ιδιόμελα στιχηρά εἰς τοὺς αἶνους, τα τρία ιδιόμελα στιχηρά και το δοξαστικόν εἰς τα ἀπόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας ψάλλονται ὡς κεκραγάρια κατά τον Εσπερινό της ἰδίας ἡμέρας και φέρουν σε διάφορα χειρόγραφα (βλ., π. χ., Τυπικόν της Αναστάσεως⁶⁷⁵ και κώδικα Vindob. Theol. gr. 136⁶⁷⁶) το ὄνομα του Κοσμά μοναχού⁶⁷⁷.

⁶⁷¹ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁶⁷² Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁶⁷³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 606, 107, II, αρ. 606, 86, III, αρ. 47, 122, και IV, αρ. 47, 98.

⁶⁷⁴ MATEOS, *Le Typikon*, II, 68 και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 127.

⁶⁷⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 44.

⁶⁷⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 204r.

⁶⁷⁷ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Τέλος, εις το Απόδειπνον, συναντάμε το τριώδιον του Ανδρέα Κρήτης *Πρόσεχε, οὐραίνε, καὶ λαλήσω*⁶⁷⁸ (ἦχος πλ. δ΄) με το μεσώδιον προσόμοιον κάθισμα *Εὐσπλαγχνίᾳ κινουόμενος, Χριστέ* (ἦχος β΄), τα οποία ἀνήκουν θεματικά στη Μεγάλη Τρίτη.

Ὅσο αφορά τη θεματολογία της ἀκολουθίας της πρώτης ἡμέρας της Μεγάλης Εβδομάδας ας σημειωθεῖ ὅτι το τροπάριον-απολυτίκιον ἀποτελεῖ μία ποιητικὴ διασκευὴ της παραβολῆς του πιστοῦ καὶ φρόνιμου δούλου (Μτ. 24, 45-51, καὶ Λκ. 12, 42-46). Ο ἐρχομὸς του Κυρίου πρὸς το ἐκούσιον του πάθος καὶ ἡ ἀρχὴ της Εβδομάδας των Παθῶν ἀποτελοῦν το κύριο θέμα των καθισμάτων καὶ του δεύτερου στιχηροῦ εἰς τοὺς αἶνους. Το πρῶτο καὶ τρίτο στιχηρὸν εἰς τοὺς αἶνους εἶναι ἐμπνευσμένα στα χωρίο της τρίτης ἀπαγγελίας του Πάθους (Μτ. 20, 17-19, Μρ. 10, 32-34, καὶ Λκ. 18, 31-34), ἐνῶ τα δύο πρῶτα στιχηρά εἰς τα ἀπόστιχα καὶ μερικὰ ἀπὸ τα τροπάρια του κανόνος ἔχουν ὡς θέμα το αἶτημα της μητέρας των γιων του Ζεβεδαίου (Μτ. 20, 20-28, καὶ Μρ. 10, 35-45) καὶ την περὶ διακονίας διδασχὴ του Χριστοῦ (Μτ. 20, 24-28, Μρ. 10, 41-45, καὶ Λκ. 22, 24-27). Στο τρίτο στιχηρὸν εἰς τα ἀπόστιχα συναντάμε το θέμα της ξυρανθείσης συκῆς (βλ. το χωρίο Μτ. 21, 18-22, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στο εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα του Ὁρθρου, Μτ. 21, 18-43). Στο κοντάκιον, στον οἶκο καὶ στο δοξαστικὸν εἰς τα ἀπόστιχα κυριαρχεῖ ἡ μορφή του Ἰωσήφ του Παγκάλου, ο οποίος προβάλλεται την πρώτη ἡμέρα των Παθῶν ὡς τύπος Χριστοῦ. Το ἐξαποστειλάριον εἶναι ἐμπνευσμένο στην παραβολὴ των βασιλικῶν γάμων (Μτ. 22, 1-14).

1. 2. Τυπικὸν της Αναστάσεως

Στον Ὁρθρο του Τυπικοῦ της Αναστάσεως⁶⁷⁹ συναντάμε το τροπάριον *Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται*⁶⁸⁰ του ἐντυπου Τριωδίου, το οποίο ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τον Ὁρθρο της Τρίτης

⁶⁷⁸ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

⁶⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 32-41.

και της Τετάρτης⁶⁸¹. Μετά την πρώτη στιχολογία συναντάμε τα προσόμοια καθίσματα του έντυπου Τριωδίου *Ἀόρατε Κριτά*⁶⁸² και *Τὰ πάθη τὰ σεπτὰ*⁶⁸³ (*εἰς τὸ Δόξα*). Μετά τη δεύτερη στιχολογία ψάλλεται το προσόμοιον κάθισμα *Τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου*⁶⁸⁴ του έντυπου Τριωδίου και το ιδιόμελον κάθισμα *εἰς τὸ Δόξα Ὁ ἐν σοι σκηνώσας*⁶⁸⁵ (ήχος πλ. δ'). Μετά την τρίτη στιχολογία ψάλλεται το προσόμοιον κάθισμα *Ἐπέστη ὁ καιρὸς νῦν, Χριστέ μου, τοῦ πάθους σου*⁶⁸⁶ (ήχος πλ. δ') και το ιδιόμελον κάθισμα *εἰς τὸ Δόξα Ἐκ πάσης ἀπειλῆς*⁶⁸⁷ (ήχος πλ. δ'). Εἰς τον ν' ψαλμό ψάλλονται τα προσόμοια τροπάρια σε ήχο πλ. β' *Ἐπίστρεψον, μετανόησον, ἀνακάλυψον τὰ κεκρυμένα*⁶⁸⁸ και *Αἰνοῦμέν σε, εὐλογοῦμέν σε, προσκυνοῦμέν σε, Θεογεννήτορ*⁶⁸⁹ (θεοτοκίον). Μετά την α' ωδή του τριωδίου *Τῷ τὴν ἄβατον κυμαινομένην θάλασσαν*⁶⁹⁰ του Κοσμά μοναχοῦ συναντάμε το κοντάκιον *Τὰ πάθη μυστικά τοὺς ὑμνοῦντάς σε, δέσποτα*⁶⁹¹ (προσόμοιον, ήχος α') και τον οἶκο *Ἀπεριγράπτως τῇ θεότητι ὁ ἀχώρητος πανταχοῦ καὶ ἀπρόσιτος*⁶⁹². Μετά την η' ωδή συναντάμε το κοντάκιον *Ὁ Ἰακώβ ὠδύρετο τοῦ Ἰωσήφ τὴν στέρησιν*⁶⁹³ και τον οἶκο *Ἐπὶ τῷ ὀδυρμῷ νῦν προσθήσωμεν ὀδυρμόν*⁶⁹⁴ του έντυπου Τριωδίου. Μετά το *Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω*⁶⁹⁵ του έντυπου Τριωδίου συναντάμε το προσόμοιο εξαποστειλάριον *Ἐρχόμενος ὁ Κύριος πρὸς ἐκούσιον πάθος ἐν τῇ ὁδῷ προέλεγε μαθηταῖς τοῖς οἰκέοις*⁶⁹⁶ (ήχος πλ. δ')

⁶⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 32.

⁶⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 52 και 66, αντιστοίχως.

⁶⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 32.

⁶⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 33.

⁶⁸⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 33.

⁶⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 34.

⁶⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 34.

⁶⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 34.

⁶⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 34.

⁶⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 34.

⁶⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 35-37. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁶⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 35. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁶⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 35.

⁶⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 37. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁶⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 37.

⁶⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 38.

⁶⁹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 38.

και το θεοτοκίον *Βεβαρυμένον ὄντα* με⁶⁹⁷. Στους αίνους συναντάμε δύο ομάδες τριών προσόμοιων στιχηρών σε ήχο β' (*Χθές σε μετὰ βαίῳν Ἰουδαίων παῖδες ἀνύμνησαι*⁶⁹⁸, *Ἐγγίζει ὁ νυμφίος· τὰς λαμπάδας πάντες ἀνάψωμιν*⁶⁹⁹ και *Προδοῦναι μελετᾶ σε μαθητής, φιλάνθρωπε, δόλιος*⁷⁰⁰) και ήχο πλ. β' (*Τῇ εὐσπλαγχνίᾳ σου οἴκτειρον, Κύριε, τὴν ἀκαρπίαν μου*⁷⁰¹, *Τὴν ὑψηλόφρονα γνώμην ἀπέλασον ἡμῶν, φιλάνθρωπε*⁷⁰² και *Πρὸς τὸ ἐκούσιον πάθος σου, Κύριε, παραγενόμενος*⁷⁰³), αντιστοίχως, μαζί με το *Τῆς ξυραινθείσης συκῆς*⁷⁰⁴ (*εἰς τὸ Δόξα*) και το *Δευτέραν Εὖαν τὴν Αἰγυπτίαν*⁷⁰⁵ (*Καὶ νῦν*) του έντυπου Τριωδίου. Μετά το στιχηρόν *Φθάσαντες, πιστοί*⁷⁰⁶ του έντυπου Τριωδίου, το οποίο ψάλλεται κατά τη λιτή *εἰς τὸ Ἅγιον Κρανίον*, συναντάμε το εκτενέστατο θεοτοκίον *δογματικόν* σε ήχο πλ. α' *Μονάδα τρισυπόστατον καὶ τριάδα ὁμοούσιον*⁷⁰⁷, το οποίο είναι ένα είδος δοξαστικού τριαδικού με μία επίκληση στη Θεοτόκο στο τέλος.

Κατά την α' ώρα ψάλλονται, *εἰς τὸ Δόξα*, το προσόμοιον *Ἰλάσθητι, ἀγαθὲ καὶ ἐλεήμων πλαστουργέ*⁷⁰⁸, και το τροπάριον της Τριτοέκτης του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας⁷⁰⁹ *Ἐν ψυχῇ συντετριμένη προσπίπτομέν σοι*⁷¹⁰.

Κατά τον Εσπερινό⁷¹¹, *εἰς τὸ Κύριε, ἐκέκραξα*, ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα του έντυπου Τριωδίου *Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος*⁷¹², *Κύριε, πρὸς τὸ μυστήριον τὸ ἀπόρρητον*⁷¹³,

⁶⁹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 38.

⁶⁹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 38.

⁶⁹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 39.

⁷⁰⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 39.

⁷⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 39.

⁷⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 39.

⁷⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 39.

⁷⁰⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 40.

⁷⁰⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 40.

⁷⁰⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 41.

⁷⁰⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 41.

⁷⁰⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 42.

⁷⁰⁹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68 και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 127.

⁷¹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 42.

⁷¹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 43-51.

⁷¹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 44.

Κύριε, τὰ τελεώτατα φρονεῖν⁷¹⁴ καὶ Ἐρχόμενος ὁ Κύριος⁷¹⁵ (εἰς τὸ Δόξα), τα οποία φέρουν το ὄνομα του Κοσμὰ μοναχοῦ⁷¹⁶, καὶ το θεοτοκίον *Τῶν οὐρανίων ταγμάτων τὸ ἀγαλλίαμα*⁷¹⁷. Εἰς τὴν εἰσοδὸν ψάλλεται το στιχηρόν *Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου*⁷¹⁸ (ἦχος α'), στιχηρόν ἰδιόμελον εἰς τοὺς αἶνους τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Μεγάλῃς Τρίτης τοῦ ἐντυποῦ Τριωδίου. Εἰς τα ἀπόστιχα συναντάμε δύο στιχηρά προσόμοια σὲ ἦχο δ' (*Ἐρχεται ὁ Κύριος, ὁ μηδαμοῦ χωριζόμενος καὶ αἰεὶ εὕρισκόμενος*⁷¹⁹ καὶ *Πάθος πρὸς ἐκούσιον ὁ ἀπαθὴς τῇ θεότητι*⁷²⁰), το προσόμοιον δοξαστικόν *Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος! ὁ τῆς ζωῆς ἀρχηγὸς διὰ ἄμετρον ἔλεος πιεῖν τὸ ποτήριον ἐλήλυθας*⁷²¹ (ἦχος πλ. δ') καὶ το θεοτοκίον *Ὡ τῆς θερμῆς προστασίας σου! ὦ τῆς ἀμέτρου ὄντως συμπαθείας σου, δέσποινα*⁷²². Κατὰ τὴν λιτὴν ἐπὶ τὴν Ἀγίαν Ἀνάστασιν διὰ τὴν κοινωνίαν ψάλλονται ἐκ νέου το στιχηρόν *Φθάσαντες, πιστοὶ*⁷²³ καὶ το κοντάκιον *Τὰ πάθη μυστικὰ τοὺς ὑμνοῦντάς σε, δέσποτα*⁷²⁴.

Τέλος, προ τῆς ἀπόλυσης τῆς Παννυχίδας, ψάλλονται το τροπάριον *Ὡς τὴν συκὴν τὴν ἄκαρπον μὴ ἐκκόψῃς με*⁷²⁵ (ἦχος βαρὺς) καὶ το θεοτοκίον *Εἰρήνευσον πρεσβεΐαις τῆς Θεοτόκου τὴν ζωὴν ἡμῶν*⁷²⁶ (Δόξα).

1. 3. Ἄλλα χειρόγραφα

⁷¹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 44.

⁷¹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 44.

⁷¹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 45.

⁷¹⁶ Βλ. Κεφ. Β' τοῦ δευτέρου μέρους τῆς παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

⁷¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 45.

⁷¹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 45.

⁷¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 46.

⁷²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 47.

⁷²¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 47.

⁷²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 47.

⁷²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 49. Βλ. αὐτόθι, 41.

⁷²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 49. Βλ. αὐτόθι, 35.

⁷²⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 51.

⁷²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 51.

Το απολυτίκιον, τα καθίσματα, το τριώδιον, το κοντάκιον, ο οίκος και το εξαποστειλάριον του Όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας του έντυπου Τριωδίου απαντώνται αυτούσια και σε δύο σπουδικά τυπικά του ιβ' αιώνα, εκείνα της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Ευεργέτιδος Κωνσταντινουπόλεως⁷²⁷ και της Μονής του Σωτήρος Χριστού Μεσσήνης⁷²⁸. Στο Συναξάριον ή Τυπικόν της Ευεργέτιδος συναντάμε, *εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν*, τα στιχηρά του έντυπου Τριωδίου *Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος, Κύριε, πρὸς τὸ μυστήριον τὸ ἀπόρητον* και *Κύριε, τὰ τελεώτατα φρονεῖν*⁷²⁹. Στο Τυπικόν της Μεσσήνης, *εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν*, συναντάμε τα ιδιόμελα εἰς τους αἶνους του έντυπου Τριωδίου *Ἐρχόμενος ὁ Κύριος και Φθάσαντες, πιστοί*⁷³⁰. Το Δευτέραν Εὐαν τὴν Αἰγυπτίαν, δοξαστικόν εἰς τα ἀπόστιχα του έντυπου Τριωδίου, απαντάται ως δοξαστικόν και στα δύο τυπικά⁷³¹.

Στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος συναντάμε, εἰς το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα στιχηρά *Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἀγίων σου*⁷³² (ήχος α') και *Ὁ τῆς ψυχῆς ῥαθυμία νυστάξας*⁷³³ (ήχος β'), ιδιόμελα εἰς τους αἶνους του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης του έντυπου Τριώδιον, το *Καθαρίσωμεν ἑαυτούς, ἀδελφοί*⁷³⁴ (ήχος β'), το οποίο απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως ως δοξαστικόν των κεκραγαρίων της Μεγάλης Τρίτης⁷³⁵ και το *Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον*⁷³⁶ (ήχος δ'), τρίτο στιχηρόν εἰς τους αἶνους του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης του έντυπου Τριωδίου. Στο Τυπικόν της Μεσσήνης συναντάμε, εἰς το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα στιχηρά *Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος, Κύριε, πρὸς τὸ μυστήριον τὸ ἀπόρητον* και

⁷²⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 543.

⁷²⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 229-230.

⁷²⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 543.

⁷³⁰ ARRANZ, *Le Typicon*, 230.

⁷³¹ Βλ. ARRANZ, *Le Typicon*, 230, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 543.

⁷³² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

⁷³³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

⁷³⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

⁷³⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 62.

⁷³⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

Κύριε, τὰ τελεώτατα φροινεῖν⁷³⁷ και το δοξαστικόν Τῆς ξυρανθείσης συκῆς⁷³⁸, όλα τα οποία απαντώνται στον Όρθρο της Μεγάλης Δευτέρας του έντυπου Τριωδίου.

Τέλος, και στα δύο τυπικά, εις το Απόδειπνον, γίνεται αναφορά στο τριώδιον της Μεγάλης Τρίτης του Ανδρέα Κρήτης Ἰδετε, ἴδετε⁷³⁹ (δεύτερος ειρμός).

Στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 συναντάμε τα προσόμοια στιχηρά εις τους αίνους σε ήχο πλ. α΄ Φθάσαντες, πιστοί, τὰ ζωήρρυτα πάθη⁷⁴⁰, Φθάσαντες, πιστοί, τὸ ἐκούσιον πάθος⁷⁴¹ και Κύριε, ὁ λαὸς ὃν ἐξήγαγες⁷⁴², τα οποία αγνοούνται στο έντυπο Τριώδιον. Τα δύο πρώτα στιχηρά, τα οποία έχουν ως πρότυπο το στιχηρόν Φθάσαντες, πιστοί, τὸ σωτήριον πάθος του έντυπου Τριωδίου, απαντώνται σε δύο ακόμα χειρόγραφα τριώδια-στιχηρά της στουδιτικής παράδοσης, εκείνα των κωδίκων Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 25v) και Γ. 72 (φ. 2r), όπου φέρουν το όνομα του Ανδρέα Κρήτης⁷⁴³. Το τρίτο στιχηρόν απαντάται μόνο στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 26r). Ως στιχηρά εις τα απόστιχα συναντάμε το Ἐρχόμενος ὁ Κύριος⁷⁴⁴ του έντυπου Τριωδίου, το Ἐκ βαΐων και κλάδων⁷⁴⁵ (ήχος β΄), πρώτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τα απόστιχα του Εσπερινού της Κυριακῆς των Βαΐων του έντυπου Τριωδίου, το Τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου αἱ ἀπαρχαί⁷⁴⁶ (ήχος β΄), το οποίο απαντάται και στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 24v) και Γ. 72 (φ. 2v), και το Μυσταγωγῶν σου, Κύριε,

---

⁷³⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 230.

⁷³⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 230.

⁷³⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544 και ARRANZ, *Le Typicon*, 230. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβῆς.

⁷⁴⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 67v.

⁷⁴¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 67v.

⁷⁴² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 68r.

⁷⁴³ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβῆς.

⁷⁴⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 68r.

⁷⁴⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 68r.

⁷⁴⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 68v.

τοὺς μαθητάς⁷⁴⁷ (ήχος πλ. α'), το οποίο απαντάται στην ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης του έντυπου Τριωδίου.

Στον Εσπερινό, εις το Κύριε, ἐκέκραξα, συναντάμε τα στιχηρά σε ήχο πλ. α' Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος⁷⁴⁸, Κύριε, πρὸς τὸ μυστήριον τὸ ἀπόρρητον⁷⁴⁹, Κύριε, τὰ τελεώτατα φρονεῖν⁷⁵⁰ και Κύριε, τῆς εἰς σὲ προειδώς⁷⁵¹ και τα στιχηρά σε ήχο πλ. δ' Τῆς ξυρανθείσης συκῆς⁷⁵² και Δευτέραν Εὖαν τὴν Αἰγυπτίαν⁷⁵³. Όλα τα προαναφερθέντα εσπέρια στιχηρά, τα οποία φέρουν στο ἐν λόγω χειρόγραφο το ὄνομα του Κασμά μοναχοῦ⁷⁵⁴, απαντώνται και στο έντυπο Τριώδιον, εκτός από το τέταρτο, το οποίο απαντάται στα χειρόγραφα τριώδια-στιχηρά των κωδικων Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 25r), Γ. 72 (φ. 3r), Πάτμου 218 (φ. 126v) και Σινά 1241 (φ. 54v). Στον Πατμιακό κώδικα 218 και στον Σιναϊτικό κώδικα 1241, δύο στιχηράρια της σαββαϊτικῆς παράδοσης, το ἐν λόγω στιχηρόν φέρει το ὄνομα του Λέοντος του Δεσπότη⁷⁵⁵.

Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 η ακολουθία της Μεγάλης Δευτέρας αρχίζει με τους τρεις ειρμούς του τριωδίου της ημέρας του Κοσμά του Μελωδού⁷⁵⁶. Εις τους αίνους ψάλλονται τα στιχηρά του έντυπου Τριωδίου Ἐρχόμενος ὁ Κύριος⁷⁵⁷, Φθάσαντες, πιστοί⁷⁵⁸, Τῆς ξυρανθείσης συκῆς⁷⁵⁹, Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ πάθος⁷⁶⁰, Κύριε, πρὸς τὸ

⁷⁴⁷ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 68v.

⁷⁴⁸ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 69v.

⁷⁴⁹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 69v.

⁷⁵⁰ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 69v.

⁷⁵¹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 70r.

⁷⁵² FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 70r.

⁷⁵³ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 70r.

⁷⁵⁴ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁵⁵ Βλ. Κεφ. Α' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁵⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 204r- 204v. Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁵⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 204v.

⁷⁵⁸ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 204v.

⁷⁵⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 204v.

⁷⁶⁰ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 205v.

μυστήριον τὸ ἀπόρρητον⁷⁶¹, Κύριε, τὰ τελεώτατα φρονεῖν⁷⁶² και Δευτέραν Εὖαν τὴν Αἰγυπτίαν⁷⁶³ και τρία ακόμα στιχηρά σε ἦχο α΄, Πάντως ἐμνήθης, ψυχὴ μου⁷⁶⁴, Ὡρα τῶν παθῶν⁷⁶⁵ και Δεῦρο ἄπερ ἔχεις, ψυχὴ μου⁷⁶⁶, τα οποία φέρουν το ὄνομα του Κοσμά μοναχοῦ⁷⁶⁷.

2. ΜΕΓΑΛΗ ΤΡΙΤΗ

2. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον

Η ακολουθία της Αγίας και Μεγάλης Τρίτης του έντυπου Τριωδίου απαρτίζεται από τις ακολουθίες του Ὁρθρου, των Ωρών, του Εσπερινού, ο οποίος τελείται σε συνδυασμό με την ακολουθία των Προηγιασμένων Τιμίων Δώρων, και του Μεγάλου Αποδείπνου⁷⁶⁸.

Ο Ὁρθρος της Μεγάλης Τρίτης συμπεριλαμβάνει τα προσόμοια καθίσματα *Τὸν Νυμφίον, ἀδελφοί, ἀγαπήσωμεν* (ἦχος δ΄), πρώτο προοίμιον ενός από τα δύο κοντάκια για τη Μεγάλη Τρίτη του Ρωμανού του Μελωδού με θέμα την παραβολή των δέκα παρθένων⁷⁶⁹, *Βουλευτήριον, Σωτήρ, παρανομίας* (ἦχος δ΄) και *Ὁ Ἰούδας τῇ γνώμῃ φιλαργυρεῖ* (ἦχος πλ. δ΄), το κοντάκιον *Τὴν ὥραν, ψυχὴ, τοῦ τέλους ἐννοήσασα*⁷⁷⁰ (ἦχος β΄), τον οἶκο *Τί ῥαθυμεῖς, ἀθλία ψυχὴ μου και το διώδιον Τῷ δόγματι τῷ τυραννικῷ*⁷⁷¹ του Κοσμά

⁷⁶¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 205v.

⁷⁶² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 205v.

⁷⁶³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 205v.

⁷⁶⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 204v.

⁷⁶⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 205r.

⁷⁶⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 205r.

⁷⁶⁷ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁶⁸ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 351-356, *Τριώδιον*, Ρώμη, 631-640, *Τριώδιον*, Φως, 406-414, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 367-372, και 1994, 845-857, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 999-1025, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 105-125. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 356-357.

⁷⁶⁹ Βλ. Κεφ. Α΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁷⁰ Βλ. Κεφ. Α΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁷¹ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

μοναχού. Εις τους αίνους ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα *Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου* (ήχος α'), *Ὁ τῆς ψυχῆς ῥαθυμία νυστάξας* (ήχος β') και *Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον* (*Δόξα...καὶ νῦν*, ήχος δ'). Εις τα απόστιχα ψάλλονται τα ιδιόμελα σε ήχο πλ. β' *Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα, Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ και Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ὡραίος και το δοξαστικόν Ἰδοῦ σοι τὸ τάλαντον* (ήχος βαρύς).

Εις την Τριθέκτη συναντάμε το τροπάριον της προφητείας *Τοῖς ἀμέτρως πταίουσι πλουσίως συγχώρησον* (ήχος α') του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας⁷⁷².

Τα τρία ιδιόμελα στιχηρά εις τους αίνους, τα τρία ιδιόμελα στιχηρά και το δοξαστικόν εις τα απόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Τρίτης ψάλλονται ως κεκραγάρια κατά τον Εσπερινό της ίδιας ημέρας.

Τέλος, εις το Απόδειπνον, συναντάμε το τριώδιον του Ανδρέα Κρήτης *Στειρωθέντα μου τὸν νοῦν*⁷⁷³ (ήχος β') με το προσόμοιον μεσώδιον κάθισμα *Ἰδοῦ τὸ ποινηρὸν βουλευτήριον ὅντως συνήκται δυσμενῶς* (ήχος α'), τα οποία ανήκουν θεματικά στη Μεγάλη Τετάρτη.

Σε μερικές εκδόσεις το πρώτο και τρίτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αίνους και το δοξαστικόν εις τα απόστιχα φέρουν το όνομα του Κοσμά μοναχού⁷⁷⁴, ενώ το δεύτερο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αίνους και το πρώτο και τρίτο ιδιόμελον εις τα απόστιχα αποδίδονται στον Ιωάννη μοναχό⁷⁷⁵. Το δεύτερο ιδιόμελον εις τα απόστιχα, τέλος, επιγράφεται ποίημα Λέοντος του Δεσπότη⁷⁷⁶. Στον Βατοπεδινό κώδικα 1488, αντιθέτως, το

⁷⁷² ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 128.

⁷⁷³ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁷⁴ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁷⁵ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁷⁶ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1128-1130. Βλ. Κεφ. Β' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

τρίτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αίνους αποδίδεται στον Ανδρέα Κρήτης⁷⁷⁷, ενώ τα ιδιόμελα και το δοξαστικόν εις τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου, τα οποία απαντώνται στον εν λόγω χειρόγραφο τριώδιον ως κρεκαγάρια, φέρουν το όνομα του Ιωάννου μοναχού⁷⁷⁸.

Το κάθισμα *Βουλευτήριον, Σωτήρ, παρανομίας* έχει ως θέμα το συμβούλιο των Φαρισαίων κατά του Ιησού (Μτ. 22, 15), με το οποίο ξεκινάει η ευαγγελική περικοπή του Όρθρου της ημέρας (Μτ. 22, 15-23, 39). Το κάθισμα *Τὸν Νυμφίον, ἀδελφοί, ἀγαπήσωμεν* και το στιχηρόν *Ὁ τῆς ψυχῆς ῥαθυμία νυστάξας* είναι εμπνευσμένα στην παραβολή των δέκα παρθένων (Μτ. 25, 1-13), η οποία συμπεριλαμβάνεται στην ευαγγελική περικοπή του Εσπερινού (Μτ. 24, 36-26, 2). Στην ευαγγελική περικοπή του Εσπερινού συμπεριλαμβάνεται και η παραβολή των ταλάντων (Μτ. 25, 14-30, Λκ. 19, 12-27), στην οποία είναι εμπνευσμένα το ιδιόμελον *Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον*, το δοξαστικόν *Ἰδοὺ σοι τὸ τάλαντον* και το ιδιόμελον *Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα*. Στις δύο προαναφερθείσες παραβολές γίνεται αναφορά στο κοντάκιον και το διώδιον, τα οποία έχουν ως κεντρικό θέμα την εσχατολογική επαγρύπνηση. Το στιχηρόν *Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ* και το δεύτερο τροπάριον της θ' ωδῆς του διωδίου είναι εμπνευσμένα στο χωρίο Μτ. 25, 31-46, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στην ευαγγελική περικοπή του Εσπερινού και έχει ως θέμα τη δευτέρα παρουσία του Χριστού, την τελική κρίση και τη δίκαια ανταπόδοση. Το κάθισμα *Ὁ Ἰούδας τῇ γνώμῃ φιλαργυρεῖ* έχει ως υπόθεση την προδοσία του Ιούδα. Τα ιδιόμελα στιχηρά *Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἀγίων σου* και *Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ὡραίος* είναι εμπνευσμένα στην παραβολή των βασιλικών γάμων (Μτ. 22, 1-14).

2. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

⁷⁷⁷ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁷⁸ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Ο Όρθρος της Μεγάλης Τρίτης του Τυπικού της Αναστάσεως⁷⁷⁹ συμπεριλαμβάνει, μετά την πρώτη στιχολογία, τα προσόμοια καθίσματα *Τὸ βῆμά σου τὸ φρικτὸν καὶ ἡ κρίσις δικαία*⁷⁸⁰ (ήχος α'), *Συντελείας τῶν χρονῶν σήμερον λέγων Σωτήρ*⁷⁸¹ (*εἰς τὸ Δόξα κάθισμα*, ήχος πλ. α') και *Τὴν ἀνείκαστον χάριν καὶ εὐσπλαγχνίαν σου*⁷⁸² (*Καὶ νῦν...ὅμοιοι*), μετά τη δευτέρα στιχολογία, το προσόμοιο κάθισμα του έντυπου Τριωδίου *Τὸν Νυμφίον, ἀδελφοί, ἀγαπήσωμεν*⁷⁸³ και τα προσόμοια καθίσματα σε ήχο πλ. δ' *Τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὴν φοβερὰν*⁷⁸⁴ (*εἰς τὸ Δόξα*) και *Σὲ καὶ τείχος καὶ λιμένα*⁷⁸⁵ (*Καὶ νῦν...*), και μετά την τρίτη, το ιδιόμελον κάθισμα σε ήχος πλ. δ' *Πρὸ τῆς ἀπαφάσεως, Κύριε*⁷⁸⁶ και το θεοτοκίον *Ἡ νοητὴ πύλη τῆς ζωῆς, ἄχραντε Θεοτόκε*⁷⁸⁷ (*Εἰς τὸ Δόξα...καὶ νῦν*). Μετά τα τροπάρια εις τον ν' *Τὰ πλήθη τῶν πεπραγμένων μου δεινῶν*⁷⁸⁸ (ήχος πλ. β') και *Τὴν ὑπερδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα*⁷⁸⁹ (θεοτοκίον) συναντάμε το κοντάκιον *Τὴν ὥραν, ψυχὴ, τοῦ τέλους ἐννοήσασα*⁷⁹⁰ και τον οἶκο *Τί ῥαθυμεῖς, ψυχὴ μου ἀθλία*⁷⁹¹ του έντυπου Τριωδίου. Μετά την η' ωδή του διωδίου *Τῷ δόγματι τῷ τυραννικῷ*⁷⁹² του Κοσμά μοναχοῦ συναντάμε το κοντάκιον *Ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, ὁ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θήσας ὑπὲρ τῶν προβάτων*⁷⁹³ και τον οἶκο *Τὸν νοῦν ἀνιψώσωμεν, τὴν φρένα ὑφάψωμεν*⁷⁹⁴. Μετά το *Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω*⁷⁹⁵

⁷⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 52-59.

⁷⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 52.

⁷⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 52.

⁷⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 52.

⁷⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 53.

⁷⁸⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 53.

⁷⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 53.

⁷⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 53.

⁷⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 54.

⁷⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 54.

⁷⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 54.

⁷⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 54. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 54-55.

⁷⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 55-56. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 56. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁷⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 56.

⁷⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 56.

του έντυπου Τριωδίου ψάλλεται το προσόμοιον εξαποστειλάριον Ἡ σάλπιγξ ἤδη ἤξησεν, ἡ κρίσις ἐπὶ θύραις⁷⁹⁶ (ήχος α΄) και το θεοτοκίον Δέσποινα πάντων δέσποινα, πρόφθασον ἐν ἀνάγκαις⁷⁹⁷. Εἰς τους αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο β΄ Ὁ τῆς ψυχῆς ῥαθυμία νυστάξας, ιδιόμελον εἰς τους αἶνους του έντυπου Τριωδίου, Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ μετ΄ ἀγγέλων δυνάμεων, οἰκτίρμων⁷⁹⁸ και Τοῖς δεξιόις με προβάτοις⁷⁹⁹, τα οποία απαντώνται και στον Βατοπεδινό κώδικα 1488⁸⁰⁰, και το Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον⁸⁰¹ (Εἰς τὸ Δόξα) του έντυπου Τριωδίου. Μετά το Ἰδοῦ σοι τὸ τάλαντον⁸⁰², δοξαστικόν εἰς τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου, το οποίο ψάλλεται κατά τη λιτανεία εἰς τὸ Ἅγιον Κρανίον, συναντάμε το θεοτοκίον Θεοτόκε δέσποινα, μήτερ ἄχραντε ἀγνή⁸⁰³ (ήχος βαρύς).

Κατά την α΄ ώρα ψάλλονται το θεοτοκίον εἰς τὸ Δόξα Ὡς ἔχουσα τὸ συμπαθὲς εἰς τὴν ταπείνωσιν ἡμῶν⁸⁰⁴ (ήχος βαρύς) και το τροπάριον Τοῖς ἀμέτρως πταίονσι πλουσίως συγχώρησον⁸⁰⁵ (ήχος α΄) της βυζαντινῆς ακολουθίας της Τριτοέκτης⁸⁰⁶.

Στον Εσπερινό⁸⁰⁷, εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα, ψάλλονται τα ιδιόμελα στιχηρά σε ήχο πλ. β΄ Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα⁸⁰⁸, Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ώραῖος⁸⁰⁹ και Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ⁸¹⁰, ιδιόμελα εἰς τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου, τα προσόμοια στιχηρά σε ήχο πλ. β΄ Ὁ Θεὸς ὁ θέλων πάντας σωθῆναι⁸¹¹, Τὸ ὀλίγον βλέπω τῶν ἐμῶν χρονῶν⁸¹² και Ὡ τῆς

⁷⁹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 53.

⁷⁹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 57.

⁷⁹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 57.

⁷⁹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 58.

⁸⁰⁰ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φφ. 72r και 72v.

⁸⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 58.

⁸⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 59.

⁸⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 59.

⁸⁰⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 59.

⁸⁰⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 60.

⁸⁰⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 68, και DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 128.

⁸⁰⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 61-66.

⁸⁰⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 61.

⁸⁰⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 62.

⁸¹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 62.

⁸¹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 62.

τῶν ἀγίων χαρᾶς καὶ τρυφῆς⁸¹³ καὶ το Καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς, ἀδελφοί⁸¹⁴ (Εἰς τὸ Δόξα, ἦχος β'). Εἰς τα ἀπόστιχα συναντάμε τα προσόμοια στιχηρά Ψυχὴ μου τὸ τάλαντον εἰς ἐργασίαν ὃ εἶηφας⁸¹⁵ (ἦχος δ'), Κριτὴν δικαιοτάτον μόνη ἐκύησας, δέσποινα⁸¹⁶ (ἦχος δ') καὶ Ὅτε ἐπὶ γῆς καὶ οὐρανοῦ ὁ ἀπροσωπόληπτος ἦξει⁸¹⁷ (ἦχος β'), το δοξαστικόν Ἀπαξ οὐραίνος τε καὶ ἡ γῆ⁸¹⁸ (ἦχος β') καὶ το θεοτοκίον Τὴν πάσαν ἐλπίδα μου εἰς σὲ ἀνατίθην, μῆτερ τοῦ φωτός⁸¹⁹. Κατὰ τη λιτὴ ἐπὶ τὴν Ἀγίαν Ἀνάστασιν διὰ τὴν κοινωνίαν ψάλλονται ἐκ νέου το στιχηρόν Ἰδοὺ σοι τὸ τάλαντόν⁸²⁰ καὶ το κοντάκιον Τὴν ὥραν, ψυχὴ, τοῦ τέλους ἐννοήσασα⁸²¹.

Τέλος, προ της ἀπόλυσης της Παννυχίδας, ψάλλεται το τροπάριον σε ἦχο πλ. δ' Ὡς φοβερὰ ἡ κρίσις σου, Κύριε⁸²² καὶ το θεοτοκίον Δέσποινα, δέσποινα, ὅταν με στήσῃ γυμνὸν ὁ υἱός σου καὶ κρίνῃ με⁸²³ (Δόξα...καὶ νῦν).

2. 3. Ἄλλα χειρόγραφα

Το απολυτίκιον, τα καθίσματα, το διώδιον, το κοντάκιον, ο οἶκος καὶ το εξαποστειλάριον τοῦ Ὁρθροῦ της Μεγάλης Τρίτης τοῦ ἐντυποῦ Τριωδίου ἀπαντώνται αὐτούσια καὶ στα τυπικά της Μονῆς της Εὐεργέτιδος⁸²⁴ καὶ της Μονῆς τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ Μεσσήνης⁸²⁵. Το

⁸¹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 62.

⁸¹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 62.

⁸¹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 62.

⁸¹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 63.

⁸¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 63.

⁸¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 64.

⁸¹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 64.

⁸¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 64.

⁸²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 65. Βλ. αὐτόθι, 59.

⁸²¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 65. Βλ. αὐτόθι, 54.

⁸²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 66.

⁸²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 66.

⁸²⁴ DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 544.

⁸²⁵ ARRANZ, *Le Typicon*, 231.

συμπεριλαμβανομένο στα δύο αυτά τυπικά υμνογραφικό υλικό απαντάται σε διάφορες ακολουθίες του έντυπου Τριωδίου.

Στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος συναντάμε, *εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν*, τα στιχηρά σε ήχο πλ. β' *Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα*⁸²⁶, *Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ὥραιος*⁸²⁷ και *Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ*⁸²⁸, ιδιόμελα εις τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου, και το δοξαστικόν *Φοβερόν τὸ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος*⁸²⁹ (ήχος γ'), ιδιόμελον στιχηρόν εις τα απόστιχα του Εσπερινού της Κυριακῆς των Βαίων του έντυπου Τριωδίου (ήχος β') και του Τυπικού της Αναστάσεως⁸³⁰. Το Συναξάριον προβλέπει για τον Εσπερινό, εις το *Κύριε, ἐκέκραξα, τα ιδιόμελα στιχηρά σε ήχο α' Τὸ πολυτίμητον μύρον*⁸³¹, *Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς*⁸³², *Ὡ τῆς Ἰούδα ἀθλιότητος*⁸³³ και *Σὲ τὸν τῆς Παρθένου Ἰῶν*⁸³⁴ και το ιδιόμελον δοξαστικόν *Κύριε, ἡ ἐν πολαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή*⁸³⁵ (ήχος πλ. δ'), στιχηρά ιδιόμελα εις τους αίνους και δοξαστικόν εις τα απόστιχα, αντιστοίχως, του Ὁρθρου της Μεγάλης Τετάρτης του έντυπου Τριωδίου.

Στο Τυπικόν της Μεσσήνης συναντάμε, *εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν*, τα στιχηρά *Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἀγίων σου*⁸³⁶, *Ὁ τῆς ψυχῆς ῥαθυμία νυστάξας*⁸³⁷ και *Τοῦ κρύφαντος τὸ τάλαιντον*⁸³⁸, ιδιόμελα στους αίνους του έντυπου Τριωδίου, και το δοξαστικόν *Ὅταν ἔλθῃς*

---

⁸²⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

⁸²⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

⁸²⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544.

⁸²⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁸³⁰ *Τριώδιοι*, Φως, 389, και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 28, αντιστοίχως.

⁸³¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁸³² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁸³³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁸³⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁸³⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁸³⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸³⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸³⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

ἐν δόξῃ μετ' ἀγγέλων δυνάμεων, οἰκτίρμον⁸³⁹, μία παραλλαγή του ιδιομέλου εις τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ. Εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα ψάλλονται τα στιχηρά Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα⁸⁴⁰ και Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ὠραῖος⁸⁴¹, ιδιόμελα εις τα απόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Τρίτης του έντυπου Τριωδίου, το προαναφερθέν Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ μετ' ἀγγέλων δυνάμεων, οἰκτίρμον⁸⁴² και το δοξαστικόν εις τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου Ἰδοῦ σοι τὸ τάλαινον⁸⁴³.

Τέλος, και στα δύο τυπικά, εις το Απόδειπνον, γίνεται αναφορά στο τριώδιον της Μεγάλης Τετάρτης του Ανδρέα Κρήτης Στειρωθέντα μου τὸν νοῦν⁸⁴⁴.

Στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 συναντάμε, εις τους αίνους, τα στιχηρά σε ἦχο δ' Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαινον⁸⁴⁵, Τοῦ μύλωνος πεισάτω σε ἢ παραβολῇ⁸⁴⁶, Τὰς δέκα παρθενεύουσας⁸⁴⁷ και Ἀποβαλλοῦ τὸ ράθυμον⁸⁴⁸, τα οποία φέρουν το όνομα του Ανδρέα Κρήτης⁸⁴⁹. Τα τρία τελευταία στιχηρά, τα οποία δεν απαντώνται στο έντυπο Τριώδιον, έχουν ως πρότυπο το στιχηρόν εις τους αίνους του έντυπου Τριωδίου Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαινον. Το δεύτερο και τρίτο στιχηρόν απαντώνται και στον κώδικα Γ. 67 (φφ. 29r και 29v) της Μεγίστης Λαύρας, ενώ το δεύτερο και τέταρτο απαντώνται στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (φ. 206v). Εἰς τα απόστιχα ψάλλονται τα στιχηρά Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου⁸⁵⁰, Ὁ τῆς ψυχῆς ραθυμία νυστάξας⁸⁵¹, Τοῖς δεξιόις με προβάτοις⁸⁵² και Ὅταν ἔλθῃς

⁸³⁹ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸⁴⁰ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸⁴¹ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸⁴² ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸⁴³ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁸⁴⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545, και ARRANZ, *Le Typicon*, 232. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδασκορικής διατριβής.

⁸⁴⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 71r.

⁸⁴⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 71r.

⁸⁴⁷ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 71v.

⁸⁴⁸ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 71v.

⁸⁴⁹ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδασκορικής διατριβής.

⁸⁵⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 71v.

ἐν δόξῃ μετ' ἀγγέλων δυνάμεων, οἰκτίρμονι⁸⁵³. Τα δύο πρώτα στιχηρά απαντώνται και στο έντυπο Τριώδιον ως ιδιόμελα εις τους αίνους, ενώ το δεύτερο και τρίτο, τα οποία έχουν ως πρότυπο το στιχηρόν εις τους αίνους του έντυπου Τριωδίου Ὁ τῆς ψυχῆς ράθυμία νυστάξας (ήχος β'), απαντώνται επίσης στον κώδικα Γ. 67 της Μεγίστης Λαύρας (φφ. 28v και 29r). Εις το Κύριε, ἐκέκραξα ψάλλονται τα στιχηρά Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα⁸⁵⁴, Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ὥραϊος⁸⁵⁵, Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ⁸⁵⁶ και Νυμφίε φιλόψυχε⁸⁵⁷ και το δοξαστικόν εις τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου Ἰδοῦ σοι τὸ τάλαντον⁸⁵⁸. Τρία από τα τέσσερα στιχηρά αυτά απαντώνται στο έντυπο Τριώδιον ως ιδιόμελα εις τα απόστιχα, ενώ το στιχηρόν Νυμφίε φιλόψυχε (ήχος β'), το οποίο επιγράφεται ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ⁸⁵⁹, απαντάται στον Σιναϊτικό κώδικα 1242 (φ. 141r) ως ποίημα Λέοντος του Δεσπότη⁸⁶⁰, και στους κώδικες Γ. 67 (φ. 28r) και Γ. 72 (φ. 5r) της Μεγίστης Λαύρας.

Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τους ειρμούς του διωδίου της ημέρας του Κοσμά του Μελωδού⁸⁶¹, συναντάμε, εις τους αίνους, τα στιχηρά του έντυπου Τριωδίου Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἀγίων σου⁸⁶², Ὁ τῆς ψυχῆς ράθυμία νυστάξας⁸⁶³, Δεῦτε, πιστοί, ἐπεργασώμεθα⁸⁶⁴ και Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον⁸⁶⁵ και τα στιχηρά Τοῦ μύλωνος πεισάτω σε ἢ παραβολῇ⁸⁶⁶ και Ἀποβαλλοῦ τὸ ράθυμον⁸⁶⁷, τα οποία απαντώνται

⁸⁵¹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 72r.

⁸⁵² FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 72r.

⁸⁵³ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 72v.

⁸⁵⁴ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 73r.

⁸⁵⁵ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 73v.

⁸⁵⁶ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 73v.

⁸⁵⁷ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 74r.

⁸⁵⁸ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 74r.

⁸⁵⁹ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁶⁰ Βλ. Κεφ. Α' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁶¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ. 205v-206r. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁶² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206r.

⁸⁶³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206r.

⁸⁶⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206v.

⁸⁶⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206v.

⁸⁶⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206v.

⁸⁶⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206v.

και στο Βατοπεδινό κώδικα 1488⁸⁶⁸. Εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού συναντάμε τα στιχηρά *Ὁ Νυμφίος, ὁ κάλλει ὠραίος*⁸⁶⁹, *Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ*⁸⁷⁰ και *Ἰδοὺ σοι τὸ τάλαιντο*⁸⁷¹, ιδιόμελα και δοξαστικόν, αντιστοίχως, εις τα απόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Τρίτης του έντυπου Τριωδίου.

3. ΜΕΓΑΛΗ ΤΕΤΑΡΤΗ

3. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον

Η ακολουθία της Αγίας και Μεγάλης Τετάρτης του έντυπου Τριωδίου απαρτίζεται από τις ακολουθίες του Ὁρθρου, των Ωρών, του Εσπερινού, ο οποίος τελείται σε συνδυασμό με την ακολουθία των Προηγιασμένων Τιμίων Δώρων, και του Μικρού Αποδείπνου⁸⁷².

Στον Ὁρθρο της Μεγάλης Τετάρτης συναντάμε τα προσόμοια καθίσματα *Πόρινη προσήλθέ σοι* (ήχος γ'), *Ἰούδας ὁ δόλιος* (ήχος δ') και *Ἡ πόρινη ἐν κλαυθμῷ* (ήχος α'), το τριώδιον *Τῆς πίστεως ἐν πέτρᾳ με στερεώσας*⁸⁷³ (ήχος β') του Κοσμά μοναχού, το κοντάκιον *Ὑπὲρ τὴν πόρινην, Ἀγαθέ, ἀνομήσας*⁸⁷⁴ (ήχος δ') και τον οἶκο *Ἡ πρώτην ἄσματος γυνὴ ἐξαίφνης σώφρων ὤφθης*. Εις τους αίνους ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο α' *Σὲ τὸν τῆς Παρθένου Ὑῖόν, Τὸ πολυτίμητον μύρον, Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς προσέφερε τὸ μύρον, τροπάριον του Λυχνικοῦ της Μεγάλης Τετάρτης του Γεωργιανοῦ Αναγνωσματοπαρίου*⁸⁷⁵, και *Ὡ τῆς*

⁸⁶⁸ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φφ. 71v και 71r.

⁸⁶⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 206v.

⁸⁷⁰ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 207r.

⁸⁷¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 207r.

⁸⁷² *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 356-364, *Τριώδιον*, Ρώμη, 640-651, *Τριώδιον*, Φως, 414-426 (συμπεριλαμβάνει και την ακολουθία του Ιερού Ευχελαίου), *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 373-380, και 1994, 858-874, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρνης, II, 1025-1049, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 125-145. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 357.

⁸⁷³ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁷⁴ Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁷⁵ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 618, 110, II, αρ. 618, 88, III, αρ. 49, 123, και IV, αρ. 49, 99.

Ἰούδα ἀθλιότητος, το Ἡ ἀμαρτωλὸς ἔδραμε (Δόξα, ἦχος β΄) και το Ἡ βεβυθισμένη τῇ ἀμαρτίᾳ (Καὶ νῦν, ἦχος πλ. β΄). Εἰς τα ἀπόστιχα συναντάμε τα ιδιόμελα στιχηρά σε ἦχο πλ. β΄ Σήμερον ὁ Χριστός, Ἐπλωσεν ἡ πόρνη, Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης και Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον και το δοξαστικὸν ιδιόμελον Κύριε, ἡ ἐν ποταῖς ἀμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνὴ (ἦχος πλ. δ΄).

Εἰς την Τριθέκτη συναντάμε το τροπάριον της προφητείας Σήμερον τὸ ποιηρὸν συνήχθη συνέδριον (ἦχος β΄) του Τυπικοῦ της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας⁸⁷⁶.

Τα ιδιόμελα στιχηρά εἰς τους αἶνους και τα ιδιόμελα και το δοξαστικὸν εἰς τα ἀπόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Τετάρτης ψάλλονται ως κεκραγάρια κατὰ τον Ἑσπερινὸ της ἰδίας ἡμέρας.

Τέλος, εἰς το Απόδειπνον, συναντάμε το τριώδιον του Ἀνδρέα Κρήτης Ἀνώγειν ἔστρωμένοι ἐδέξατό σε τὸν Κτίστην⁸⁷⁷ (ἦχος πλ. β΄) μαζί με το προσόμοιον μεσώδιον κάθισμα Συνεσθίωι, Δέσποτα, τοῖς μαθηταῖς σου (ἦχος δ΄), τα οποία ἀνήκουν θεματικά στη Μεγάλη Πέμπτη.

Μερικὲς ἐκδόσεις ἀποδίδουν τα στιχηρά εἰς τους αἶνους στον Κοσμὰ μοναχό⁸⁷⁸, ἐνὼ τα ἀπόστιχα φέρουν τα ονόματα του Βυζαντίου⁸⁷⁹ (Σήμερον ὁ Χριστός, Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης) και Ἰωάννου μοναχοῦ (Ἐπλωσεν ἡ πόρνη)⁸⁸⁰. Το περίφημο δοξαστικὸν Κύριε, ἡ

⁸⁷⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁸⁷⁷ Βλ. Κεφ. Β΄ του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁷⁸ Βλ. Κεφ. Β΄ του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁷⁹ Βλ. SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, 243, 244, 249, 250, 253, 254 και 255, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁸⁸⁰ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1150-1151. Για περαιτέρω βιογραφικά, εργογραφικά και βιβλιογραφικά στοιχεία σχετικά με τον Φώτιο (περί το 810-6 Φεβρουαρίου 893, μνήμη 6 Φεβρουαρίου), πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τις περιόδους 858-867 και 877-886 βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 367-370, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1669-1670, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 537-570.

ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή θεωρεῖται ἀπὸ τῆ χειρόγραφῃ παράδοσιν ποίημα Κασσιανῆς μοναχῆς⁸⁸¹ με μοναδική ἐξαίρεση το Τυπικόν τῆς Αναστάσεως, ὅπου φέρει το ὄνομα Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως⁸⁸².

Κύριο θέμα τῶν ὕμνων τῆς Μεγάλῃς Τετάρτῃς το ἐντύπου Τριωδίου εἶναι το ἐπεισόδιον το μύρου τῆς Βηθανίας (Μτ. 26, 6-13), το ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται σὴν εὐαγγελικῇ περικοπῇ το Ἑσπερινοῦ τῆς ἡμέρας (Μτ. 26, 6-16) καὶ ταυτίζεται ἐσφαλμένα με το ἐπεισόδιον το μύρου τῆς πόρνῃς (Λκ. 7, 36-50). Το κάθισμα *Ἰούδας ὁ δόλιος* καὶ το στιχηρόν *Ὡ τῆς Ἰούδα ἀθλιότητος* ἔχουν ὡς θέμα τὴν προδοσίαν το Ἰούδα (Μτ. 26, 14-16), ἡ ὁποία ἐξιστορεῖται ἐπίσης σὴν εὐαγγελικῇ περικοπῇ το Ἑσπερινοῦ τῆς ἡμέρας. Αναφορὰς καὶ στα δύο θέματα συναντᾶμε στο κάθισμα *Πόρνη προσήλθε σοι* καὶ στο στιχηρὸν *Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς προσέφερε τὸ μύρον καὶ ἤπλωσεν ἡ πόρνη*.

3. 2. Τυπικόν τῆς Αναστάσεως

Στον Ὅρθρο το Τυπικοῦ τῆς Αναστάσεως⁸⁸³ συναντᾶμε, μετὰ τὴν πρώτη στιχολογία, τα προσόμοια καθίσματα σε ἦχο β' *Ὡς μύρον σεπτὸν καὶ θείον καὶ ἀτίμητον*⁸⁸⁴ καὶ *Πρόσδεξαι, Κύριε, τὴν δέησιν ἡμῶν*⁸⁸⁵ (*εἰς τὸ Δόξα... καὶ νῦν*), μετὰ τὴ δεύτερη, το *Πόρνη προσήλθε σοι*⁸⁸⁶ το ἐντύπου Τριωδίου καὶ τα προσόμοια καθίσματα *Βουλευτήριον παραινομίας συναθροίζεται*⁸⁸⁷ (*εἰς τὸ Δόξα, ἦχος γ'*) καὶ *Τὴν πολυθρήνητον ὁρμὴν τοῦ Ἰούδα*⁸⁸⁸ (*εἰς τὸ Καὶ νῦν, ἦχος δ'*), καὶ μετὰ τὴν τρίτη, τα προσόμοια καθίσματα σε ἦχο πλ.

⁸⁸¹ Βλ. Κεφ. Β' το δευτέρου μέρους τῆς παρούσας διδασκαρικής διατριβῆς.

⁸⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 78. Βλ. Κεφ. Β' το τρίτου μέρους τῆς παρούσας διδασκαρικής διατριβῆς.

⁸⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 66-76.

⁸⁸⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 67.

⁸⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 67.

⁸⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 67.

⁸⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 67.

⁸⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 67.

δ' *Βουλευτήριον, Σωτήρ, παραινομίας*⁸⁸⁹ και *Ὁ Ἰούδας τῇ γνώμῃ φιλαργυρεῖ*⁸⁹⁰ (*εἰς τὸ Δόξα*) και το ιδιόμελον *Μὴ ἐπιλήσει, Κύριε, τοῦ οἰκτειρῆσαι ἡμᾶς*⁸⁹¹ (*Καὶ νῦν, ἡχος πλ. δ'*). Τα δύο πρώτα καθίσματα της τρίτης στιχολογίας απαντώνται στο έντυπο Τριώδιον ως καθίσματα του Ὁρθρου της Μεγάλης Τρίτης. Εἰς τον ν' ψαλμό ψάλλονται το τροπάριον *Ὅτι τὴν ἀνομίαν μου ἐγὼ γινώσκω*⁸⁹² (ἡχος πλ. β') και το θεοτοκίον *Ἐλέησον, ἐλέησον τοὺς ἐπὶ σοὶ προστρέχοντας, Θεοτόκε*⁸⁹³ (ἡχος πλ. β'). Μετά την γ' ωδή του τριωδίου *Τῆς πίστεως ἐν πέτρα με στερεώσας*⁸⁹⁴ (ἡχος β') του Κοσμά μοναχοῦ συναντάμε το κοντάκιον *Ὑπὲρ τὴν πόρινην, Ἀγαθέ, ἀνομήσας*⁸⁹⁵ και τον οἶκο *Ἡ πρώην ἄσωτος γυνὴ ἐξαίφνης σώφρων ὤφθης*⁸⁹⁶ του έντυπου Τριωδίου. Μετά την η' ωδή συναντάμε το κοντάκιον *Ὁ πόρινην καλέσας θυγατέρα, Χριστέ ὁ Θεός*⁸⁹⁷ (ιδιόμελον, ἡχος πλ. δ') και τον οἶκο *Τὰ ῥήματα τοῦ Χριστοῦ καθάπερ ἀρώματα ῥαινόμεινα πανταχοῦ*⁸⁹⁸ του Ρωμανοῦ του Μελωδοῦ. Μετά το τριώδιον συναντάμε τα προσόμοια εξαποστειλάρια σε ἡχο πλ. δ' *Ἐν τῇ αὐλῇ Καϊάφα*⁸⁹⁹, τροπάριον εἰς το ν' του Ὁρθρου της Μεγάλης Τετάρτης του Τυπικοῦ της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας⁹⁰⁰, *Συναγωγὴ παράνομος καὶ ὀλέθριος δῆμος*⁹⁰¹ και *Τίς ἐν ἡμέρᾳ θλίψεως ἐπεκαλέσατό σου*⁹⁰² (θεοτοκίον). Εἰς τους αἶνους ψάλλονται τα προσόμοια στιχηρά σε ἡχο πλ. β' *Ἡ καθελκομένη ἐκ τῶν αἱμάτων*⁹⁰³, *Ἡ ἀναισχυντοῦσα*

⁸⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 68.

⁸⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 68.

⁸⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 68.

⁸⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 69.

⁸⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 69.

⁸⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 69-72. Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 69. Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 69.

⁸⁹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 70.

⁸⁹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 70. Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁸⁹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 72.

⁹⁰⁰ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 70, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 128.

⁹⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 72.

⁹⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 72.

⁹⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 73.

πρὶν τοῖς ἀτάκτοις⁹⁰⁴ καὶ Ἡ ζεζοφωμένη τῇ ἀπογνώσει⁹⁰⁵ καὶ ταῖς ἰδιόμελα στιχηρὰ του ἐντυπου Τριωδίου Ἡπλωσεν ἡ πόρνη⁹⁰⁶, Σήμερον ὁ Χριστός⁹⁰⁷ (εἰς τὸ Δόξα) καὶ Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης⁹⁰⁸ (Νῦν καὶ ἀεὶ). Εἰς τα ἀπόστιχα ψάλλονται ταῖς ἰδιόμελα στιχηρὰ εἰς τοὺς αἶνους του ἐντυπου Τριωδίου Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς προσέφερε τὸ μύρον⁹⁰⁹, Ὡς τῆς Ἰούδα ἀθλιότητος⁹¹⁰, Τὸ πολυτίμητον μύρον⁹¹¹ καὶ Σὲ τὸν τῆς Παρθένου Υἱόν⁹¹² (εἰς τὸ Δόξα...καὶ νῦν).

Εἰς τὴν α΄ ὥραν ψάλλονται τὸ τροπάριον Ὁ σταυρωθεὶς ἐκουσίως δι' οἶκτον, πολυέλεε⁹¹³ καὶ τὸ τροπάριον Σήμερον τὸ ποιηρὸν συνήχθη συνέδριοι⁹¹⁴ (ἤχος β΄) του Τυπικοῦ τῆς του Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας⁹¹⁵.

Κατὰ τὸν Ἑσπερινόν⁹¹⁶, εἰς τὸ Κύριε, ἐκέκραξα, ψάλλονται τα στιχηρὰ σε ἤχο πλ. β΄ του ἐντυπου Τριωδίου Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον⁹¹⁷ καὶ Ἡ βεβυθισμένη τῇ ἁμαρτίᾳ⁹¹⁸, τὸ προσόμοιον στιχηρὸν Ἡ ἐσκοτισμένη τῇ διανοίᾳ⁹¹⁹ καὶ τὸ δοξαστικὸν ἰδιόμελον του ἐντυπου Τριωδίου Κύριε, ἡ ἐν ποταμῶν ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνὴ⁹²⁰, τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται ποίημα Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (βλ. ἀνωτέρω). Κατὰ τὴν εἴσοδο ψάλλεται ἐκ νέου τὸ στιχηρὸν Τὸ πολυτίμητον μύρον⁹²¹. Μετὰ τα ἀναγνώσματα τῆς

⁹⁰⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 73.

⁹⁰⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 73.

⁹⁰⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 73.

⁹⁰⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 74.

⁹⁰⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 74.

⁹⁰⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 75.

⁹¹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 75.

⁹¹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 75.

⁹¹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 75.

⁹¹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 76.

⁹¹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 76.

⁹¹⁵ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 70, καὶ DMITRIEVSKI, *Opisanie*, I, 128.

⁹¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77-83.

⁹¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77.

⁹¹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77.

⁹¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77.

⁹²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 78.

⁹²¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 78. Βλ. αὐτόθι, 75.

Γενέσεως και των Παροιμιών και το *Καταξίωσον* ψάλλεται μία πρώτη σειρά τριών προσόμοιων στιχηρών εις τον στίχον σε ήχο πλ. β' (*Βουλεύεται αἰσίαν βουλὴν μυρίσαι σε ὁσία γυνή*⁹²², *Τιμήματι ὀλίγῳ πωλεῖν ὁ ἄτιμος Ἰούδας Χριστὸν ἐνθυμεῖται*⁹²³ και *Τὸ μύρον ἐκκενοῦσα γυνή λυτροῦται δυσωδίας κακῶν*⁹²⁴) και το θεοτοκίον *Μεγάλων χαρισμάτων, ἀγνή παρθένε, μόνη μήτηρ Θεοῦ*⁹²⁵ (Δόξα). Κατά τη λιτή ἐπὶ τὴν Ἀγίαν Ἀνάστασιν ψάλλονται πάλι το στιχηρόν Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς προσέφερε τὸ μύρον⁹²⁶ και το κοντάκιον Ὑπὲρ τὴν πόριν, Ἀγαθέ, ἀνομήσας⁹²⁷. Μετά την προφητεία του Ζαχαρίου και την ευαγγελική περικοπή ψάλλεται μία δεύτερη σειρά προσόμοιων στιχηρών εις τον στίχον σε ήχο πλ. β' (*Συνέδριον ἄνομον τῇ αὐλῇ Καϊάφα*⁹²⁸, *Ἡ πόριν τὸ μύρον σοι τὸ πολυτίμητον φέρει*⁹²⁹ και *Ἡ πόριν κομίσασα μύρον ἀλάβαστρον, Σώτερ*⁹³⁰) και το ιδιόμελον εις τα απόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης του ἐντυπου Τριωδίου *Σήμερον τὸ κατὰ τοῦ Χριστοῦ πονηρὸν συνήχθη συνέδριον*⁹³¹ (*Εἰς τὸ Δόξα...καὶ νῦν, ἦχος πλ. δ'*). Ως κοινωνικόν ψάλλεται το *Μελχισεδέκ ὁ ἱερεὺς ἐν ἄρτῳ καὶ οἴνῳ εὐλόγησεν τὸν Ἀβραάμ*⁹³² (ἦχος πλ. δ').

Τέλος, προ της ἀπόλυσης της Παννυχίδος, ψάλλονται τα τροπάρια σε ήχο πλ. δ' *Δάκρυνά μοι δὸς ὁ Θεός, ὥς ποτε τῇ γυναικὶ τῇ ἁμαρτωλῇ*⁹³³ (Δόξα) και *Δέσποινα, πρόσδεξαι τὰς δεήσεις τῶν δούλων σου*⁹³⁴ (*Καὶ νῦν, θεοτοκίον*).

⁹²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 79.

⁹²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 79.

⁹²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 79.

⁹²⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 79.

⁹²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 80. Βλ. αὐτόθι, 75.

⁹²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 80. Βλ. αὐτόθι, 69.

⁹²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 80.

⁹²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 81.

⁹³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 81.

⁹³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 81.

⁹³² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 82.

⁹³³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 83.

⁹³⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 83.

3. 3. Άλλα χειρόγραφα

Το τροπάριον, τα καθίσματα, το τριώδιον και το εξαποστειλάριον του Όρθρου της Μεγάλης Τετάρτης του Τυπικού της Μονής της Ευεργέτιδος είναι αυτά της ακολουθίας του έντυπου Τριωδίου, ενώ σημειώνεται ότι *κοιντάκιον σήμερον ου λέγομεν*⁹³⁵. *Εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν* ψάλλονται τα στιχηρά σε ήχο πλ. β΄ *Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον*⁹³⁶, *Ἡ βεβυθισμένη τῇ ἀμαρτίᾳ*⁹³⁷, *Ἡ ἐσκοτισμένη τῇ διανοίᾳ*⁹³⁸ και *Ἡ πλωσεν ἡ πόρνη*⁹³⁹ (δοξαστικόν). Τα δύο πρώτα στιχηρά και το δοξαστικόν απαντώνται επίσης στο έντυπο Τριώδιον, ενώ το τρίτο απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως⁹⁴⁰ και στον Βατοπεδινό κώδικα 1488⁹⁴¹.

Εἰς το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού ψάλλονται τα στιχηρά σε ήχο πλ. β΄ του έντυπου Τριωδίου *Σήμερον ὁ Χριστὸς παραγίνεται*⁹⁴² και *Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης*⁹⁴³ μαζί με το στιχηρόν *Γέννημα ἐχιδινῶν, ἀληθῶς ὁ Ἰούδας*⁹⁴⁴ (ήχος πλ. β΄) και το δοξαστικόν *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων*⁹⁴⁵ (ήχος β΄), τα οποία απαντώνται στην ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης του έντυπου Τριωδίου ως δοξαστικόν των κεκραγαρίων του Εσπερινού και ιδιόμελον εἰς τους αἶνους του Όρθρου, αντιστοίχως⁹⁴⁶.

Στον Όρθρο της Μεγάλης Τετάρτης του Τυπικού της Μονής του Σωτήρος Χριστοῦ της Μεσσήνης συναντάμε, ως απολυτίκιον, αντί του *Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται* του έντυπου

---

⁹³⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹³⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹³⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹³⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹³⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹⁴⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77.

⁹⁴¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 78v.

⁹⁴² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹⁴³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹⁴⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹⁴⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 545.

⁹⁴⁶ Στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος ο Εσπερινός των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας (βλ. ανωτέρω) συμπεριλαμβάνει υμνογραφικό υλικό που απαντώνται στο σύγχρονο έντυπο Τριώδιον στην ακολουθία της επόμενης ημέρας (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 544-545).

Τριωδίου, το Ὡς ἡ πόρινη σοι προσπίπτω⁹⁴⁷ (ήχος πλ. δ'), και, ως εξαποστειλάριον, αντί του Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω του έντυπου Τριωδίου, το Εἰ καὶ ἡκολούθησα τῷ ἀπατούντί με ἐχθρῷ⁹⁴⁸ (ήχος πλ. β'). Τα καθίσματα, το τριώδιον και το κοντάκιον είναι εκείνα του έντυπου Τριωδίου. Εἰς τὸν στίχον ψάλλονται τα στιχηρά σε ήχο α' Σὲ τὸν τῆς Παρθένου Γίόν⁹⁴⁹, Τὸ πολυτίμητον μύρον⁹⁵⁰ και Ὅτε ἡ ἀμαρτωλὸς⁹⁵¹ και το δοξαστικόν Ἡ ἀμαρτωλὸς ἔδραμε⁹⁵² (ήχος β'), τα οποία απαντώνται επίσης στο έντυπο Τριώδιον.

Εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα του Εσπερινού ψάλλονται τα στιχηρά σε ήχο πλ. β' Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον⁹⁵³, Ἡπλωσεν ἡ πόρινη⁹⁵⁴, Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης⁹⁵⁵ και Σήμερον ὁ Χριστὸς παραγίνεται⁹⁵⁶ και το δοξαστικόν ιδιόμελον Κύριε, ἡ ἐν πολαῖς ἀμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνὴ⁹⁵⁷ (ήχος πλ. δ'), τα οποία απαντώνται στο έντυπο Τριώδιον.

Τέλος, εἰς το Απόδειπνον, τόσο στο Τυπικόν της Μεσσήνης, όσο στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος, γίνεται αναφορά στο τριώδιον του Ανδρέα Κρήτης Ἀκήκοεν ὁ προφήτης⁹⁵⁸.

Στο χειρόγραφο τριώδιον του Βατοπεδινού κώδικα 1488 συναντάμε, εἰς τους αίνους του Ὁρθρου, τα προσόμοια στιχηρά σε ήχο πλ. β' Ἡπλωσεν ἡ πόρινη⁹⁵⁹, Χριστοκτόνων δῆμος⁹⁶⁰, Οὐρανὸν ἔχων ὡς θρόνοι⁹⁶¹ και Σοὶ τῷ μύρῳ μύρων⁹⁶². Εἰς τα απόστιχα

⁹⁴⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 232. Βλ., επίσης, Ὡρολόγιον, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 380, όπου το απολυτίκιον εἰς τὸ Ἀλληλουῖα της ημέρας Ὡς ἡ πόρινη προσπίπτω σοι.

⁹⁴⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁹⁴⁹ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁹⁵⁰ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁹⁵¹ ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁹⁵² ARRANZ, *Le Typicon*, 232.

⁹⁵³ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

⁹⁵⁴ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

⁹⁵⁵ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

⁹⁵⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

⁹⁵⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

⁹⁵⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 233, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 546. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁹⁵⁹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 74r.

⁹⁶⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 74r.

ψάλλονται τα στιχηρά σε ήχο πλ. β' Ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς⁹⁶³, Σήμερον ὁ Χριστὸς παραγίνεται⁹⁶⁴, Ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Καϊάφα⁹⁶⁵ καὶ Σήμερον τὸ ποιηρὸν συνήχθη συνέδριον⁹⁶⁶. Μετά τα απόστιχα συναντάμε μία δεύτερη σειρά στιχηρῶν εἰς τοὺς αἶνους (Σὲ τὸν τῆς Παρθένου Υἱόν⁹⁶⁷, Τὸ πολυτίμητον μύρον⁹⁶⁸, Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς⁹⁶⁹, Ὡ τῆς Ἰούδα ἀθλιότητος⁹⁷⁰, Ἡ ἁμαρτωλὸς ἔδραμε⁹⁷¹ καὶ Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης⁹⁷²).

Εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα του Εσπερινού ψάλλονται τα προσόμοια στιχηρά σε ήχο πλ. β' Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον⁹⁷³, Ἡ βεβυθισμένη τῇ ἁμαρτίᾳ⁹⁷⁴ καὶ Ἡ ἐσκοτισμένη τῇ διανοίᾳ⁹⁷⁵, τα ὁποῖα φέρουν τὸ ὄνομα Ἰωάννου μοναχοῦ⁹⁷⁶, καὶ τα δοξαστικά Σήμερον ἡ μισόχριστος συναγωγή⁹⁷⁷ (ήχος πλ. β') καὶ Κύριε, ἡ ἐν ποταμῶν ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνὴ⁹⁷⁸ (ήχος πλ. δ').

Τὸ πρῶτο στιχηρὸν εἰς τοὺς αἶνους τῆς πρώτης ομάδας, τὸ δεύτερο στιχηρὸν εἰς τα απόστιχα, τὰ ἕξι στιχηρά εἰς τοὺς αἶνους τῆς δεύτερης ομάδας, τὰ δύο πρῶτα κεκραγάρια καὶ τὸ δεύτερο δοξαστικὸν τοῦ Εσπερινοῦ ἀπαντώνται ἐπίσης στο ἐντυπο Τριώδιον. Τὸ πρῶτο στιχηρὸν εἰς τα απόστιχα ἀπαντάται ἐπίσης στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 55v) καὶ Σινά 1241 (φ. 99v), ἐνῶ τὸ τρίτο καὶ τέταρτο τα συναντάμε στο Τυπικὸν τῆς του

⁹⁶¹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 74v.

⁹⁶² FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 74v.

⁹⁶³ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 75r.

⁹⁶⁴ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 75r.

⁹⁶⁵ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 75r.

⁹⁶⁶ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 75v.

⁹⁶⁷ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 76r.

⁹⁶⁸ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 76r.

⁹⁶⁹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 76v.

⁹⁷⁰ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 76v.

⁹⁷¹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 77r.

⁹⁷² FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 77r.

⁹⁷³ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 77v.

⁹⁷⁴ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 77v.

⁹⁷⁵ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 78r.

⁹⁷⁶ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁹⁷⁷ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 78r.

⁹⁷⁸ FOLLIERI- STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 78v.

Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας⁹⁷⁹ ως τροπάριον εις το ν' και τροπάριον της Τριτοέκτης, αντιστοίχως, αλλά και στο Τυπικόν της Αναστάσεως⁹⁸⁰. Εκεί βρίσκουμε επίσης τα κεκραγάρια *Ἡ βεβυθισμένη τῇ ἁμαρτίᾳ*⁹⁸¹ και *Ἡ ἐσκοτισμένη τῇ διανοίᾳ*⁹⁸². Τα εν λόγω κεκραγάρια (προς το *Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον*) απαντώνται επίσης στους κώδικες Γ. 67 (φ. 33v) και Γ. 72 (φ. 8r) της Μεγίστης Λαύρας, όπου φέρνουν το όνομα του Ιωάννου μοναχού⁹⁸³, και στο σλαβικό στιχηράριον του κώδικα 307 (ιβ' αι.) της Ιεράς Μονής Χιλανδαρίου⁹⁸⁴. Το δοξαστικόν *Σήμερον ἡ μισόχριστος συναγωγή* απαντάται επίσης στους κώδικες της Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 34r) και Γ. 72 (φ. 8v).

Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τους ειρμούς του τριωδίου της ημέρας του Κοσμά μοναχού⁹⁸⁵, ψάλλονται, εις τους αίνους του Ὁρθρου, τα στιχηρά του έντυπου Τριωδίου *Σὲ τὸν τῆς Παρθένου Υἱόν*⁹⁸⁶, *Τὸ πολυτίμητον μύρον*⁹⁸⁷, *Ὅτε ἡ ἁμαρτωλὸς*⁹⁸⁸, *Ὡ τῆς Ἰούδα ἀθλιότητος*⁹⁸⁹, *Ἡ ἁμαρτωλὸς ἔδραμε*⁹⁹⁰, *Σήμερον ὁ Χριστὸς παραγίνεται*⁹⁹¹, *Ἡπλωσεν ἡ πόρνη*⁹⁹² και *Προσῆλθε γυνὴ δυσώδης*⁹⁹³, και, εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού, το στιχηρόν *Ἡ ἀπεγνωσμένη διὰ τὸν βίον*⁹⁹⁴ και το δοξαστικόν Κασσιανῆς μοναχῆς (βλ. ανωτέρω) *Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνὴ*⁹⁹⁵, τα οποία απαντώνται επίσης στο έντυπο Τριώδιον.

⁹⁷⁹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 70, και DMITRIEVSKII, *Opisanie*, I, 128.

⁹⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 72 και 76.

⁹⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77.

⁹⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 77.

⁹⁸³ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁹⁸⁴ JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, Pars principalis, φφ. 18r και 18v.

⁹⁸⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ. 207r-207v. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁹⁸⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 207v.

⁹⁸⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 207v.

⁹⁸⁸ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 207v.

⁹⁸⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208r.

⁹⁹⁰ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208r.

⁹⁹¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208r.

⁹⁹² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208r.

⁹⁹³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208v.

⁹⁹⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208v.

⁹⁹⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 208v.

4. ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΜΠΤΗ

4. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον

Η ακολουθία της Αγίας και Μεγάλης Πέμπτης του έντυπου Τριωδίου απαρτίζεται από τις ακολουθίες του Όρθρου, των Ωρών, του Εσπερινού, ο οποίος τελείται σε συνδυασμό με τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Βασιλείου του Μεγάλου, και του Ιερού Νιπτήρος⁹⁹⁶.

Κατά τον Όρθρο ψάλλονται το τροπάριον-απολυτίκιον *Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί* (ήχος πλ. δ'), ο κανών *Τμηθείση τμᾶται πόιντος ἐρυθρός*⁹⁹⁷ (ήχος πλ. β') του Κοσμά μοναχού, τα προσόμοια μεσώδια καθίσματα *Ὁ λίμνας καὶ πηγᾶς* (ήχος α'), *Ταπεινούμενος δι' εὐσπλαγχνίαν* (ήχος γ') και *Συνεσθίωι, Δέσποτα, τοῖς μαθηταῖς σου* (ήχος δ'), το οποίο είναι είσης το μεσώδιον κάθισμα του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Τετάρτης του Ανδρέα Κρήτης⁹⁹⁸, το προσόμοιον κοντάκιον *Τὸν ἄρτον λαβὼν εἰς χεῖρας ὁ προδότης*⁹⁹⁹ (ήχος β') και ο οίκος *Τῇ μυστικῇ ἐν φόβῳ τραπέζῃ προσεγγίσαντες πάντες*. Εἰς τοὺς αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα σε ἦχο β' *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων, Ἰούδας ὁ παράνομος, Κύριε, Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὢν, Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος και Ὅν ἐκήρυξεν ἄμμὸν Ἡσαΐας (Δόξα. Καὶ νῦν)*. Εἰς τα ἀπόστιχα ψάλλονται τα ιδιόμελα σε ἦχο πλ. δ' *Σήμερον τὸ κατὰ τοῦ Χριστοῦ ποιηρὸν συνήχθη συνέδριον, Σήμερον ὁ Ἰούδας τὸ τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον, Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει, Μηδεῖς, ὦ πιστοί, τοῦ Δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύνητος και Ὁ τρόπος σου δολιότητος*

⁹⁹⁶ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 364-373, *Τριώδιον*, Ρώμη, 651-665, *Τριώδιον*, Φως, 426-438, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 381-389, και 1994, 875-894, *Ἀνθολόγιον*, Ἱερά Μονή Κρυπτοφέρνης, II, 1049-1077 (δεν συμπεριλαμβάνει την ακολουθία του Νιπτήρος), και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 145-170 (δεν συμπεριλαμβάνει την ακολουθία του Νιπτήρος). Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 357-358.

⁹⁹⁷ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁹⁹⁸ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁹⁹⁹ Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

γέμει (Δόξα) και το *Μυσταγωγών σου, Κύριε, τούς μαθητάς* (Καὶ νῦν, ήχος πλ. α'). Μετά το Τρισάγιον, τέλος, ψάλλεται το τροπάριον της προφητείας *Ὁ ῥασπισθείς ὑπὲρ γένους ἀνθρώπων καὶ μὴ ὀργισθείς* (ήχος γ'), τροπάριον μετὰ τὴν εἴσοδον τῆς τριτοέκτης¹⁰⁰⁰ ἢ ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου¹⁰⁰¹ του Τυπικού της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας και τροπάριον της α' ώρας του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁰⁰².

Τα πέντε ιδιόμελα στιχηρά εις τους αίνους του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης ψάλλονται μαζί με το δοξαστικόν *Γέννημα ἐχιδινῶν, ἀληθῶς ὁ Ἰούδας* (Δόξα. Καὶ νῦν, ήχος πλ. β') ως κεκραγάρια του Εσπερινού της ημέρας.

Κατά τη Θεία Λειτουργία ἀντὶ του χερουβικού, του κοινωνικού και του *Εἶδομεν τὸ φῶς* ψάλλεται το κοινωνικόν του Τυπικού της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας¹⁰⁰³ (ήχος μέσος δ') και του Γεωργιανού Αναγνωσματάριου¹⁰⁰⁴ (ήχος β') *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ* (ήχος πλ. β').

Μετά την οπισθάμβωνο ευχή της Λειτουργίας τελείται η Ακολουθία του Θείου και Ιερού Νιπτήρος. Στην ακολουθία του Νιπτήρος του έντυπου Τριωδίου συναντάμε τα στιχηρά ιδιόμελα *Ὁ λεντίῳ ζωσάμενος* (ήχος α'), *Μεγάλης ἐνεργεσίας* (ήχος β'), *Ὁ Πέτρος ηὐλαβεῖτο* (ήχος β'), *Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ* (ήχος πλ. δ'), *Συνέφερε σοι Ἰούδα, καὶ μὴ συνελήφθης ἐν τοῖς ἐγκάτοις τῆς μητρός* (ήχος πλ. δ') και *Νυσταγμῷ διαβολικῷ συσχεθεῖς ὁ Ἰούδας* (ήχος πλ. δ').

¹⁰⁰⁰ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72.

¹⁰⁰¹ DMITRIEVSКИ, *Opisanie*, I, 129.

¹⁰⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 94.

¹⁰⁰³ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 76, και DMITRIEVSКИ, *Opisanie*, I, 131.

¹⁰⁰⁴ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 639, 114, και II, αρ. 639, 92 (κριτικό υπόμνημα), και III, αρ. 51, 123, και IV, αρ. 51, 100.

Στην πιο πλούσια ακολουθία του Νιπτήρος του έντυπου Ευχολογίου¹⁰⁰⁵ ψάλλονται, προ της μεγάλης συναπτής, η ε΄ ωδή του κανόνος της Μεγάλης Πέμπτης και τα ιδιόμελα του νιπτήρος *Ὁ λειτίῳ ζωσάμενος, Μεγάλης ἐνεργεσίας, Ὁ Πέτρος ἠύλαβείτο και Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ*, και, μετά τη δεύτερη ευαγγελική περικοπή και την τελευταία ευχή, τα τροπάρια της ε΄ ωδής του τριωδίου της Μεγάλης Παρασκευής του Κοσμά του Μελωδού¹⁰⁰⁶ (ήχος πλ. β΄) *Ῥυφθέντες πόδας καὶ προκαθαρθέντες και Ὁράτε, ἔφης, φίλοι, μὴ θροεῖσθε*.

Σε μερικές εκδόσεις τα ιδιόμελα εις τους αίνους φέρουν το όνομα του Ιωάννου μοναχού¹⁰⁰⁷, του στιχηρού *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων* του Κοσμά μοναχού¹⁰⁰⁸ εξαιρουμένου¹⁰⁰⁹. Τα ιδιόμελα στιχηρά εις τα απόστιχα αποδίδονται στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (843-847) Μεθόδιο¹⁰¹⁰ (†847, μνήμη 14 Ιουνίου), του στιχηρού *Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει* του Ιωάννου μοναχού και του *Μυσταγωγῶν σου, Κύριε, τοὺς μαθητάς* του Κοσμά μοναχού εξαιρουμένων¹⁰¹¹. Στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 το δοξαστικόν *Γέννημα ἐχιδινῶν, ἀληθῶς ὁ Ἰούδας*¹⁰¹² φέρει το όνομα Θεοφάνους¹⁰¹³. Ο ύμνος *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ* έχει συσχετισθεῖ με τα ονόματα των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννου Γ΄ του Σχολαστικόν (565-577) και Ευτυχίου (552-565 και 577-582, †582, μνήμη 6 Απριλίου)¹⁰¹⁴.

Η ακολουθία του έντυπου Τριωδίου έχει ως κύρια θέματα την προδοσία του Ιούδα (απολυτίκιον, κανών, κοντάκιον, οίκος, δεύτερο, τρίτο και τέταρτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αίνους, δεύτερο, τρίτο και τέταρτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τα απόστιχα, δοξαστικόν εις

¹⁰⁰⁵ *Ευχολόγιοι*, Αστήρ, 361-367.

¹⁰⁰⁶ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰⁰⁷ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰⁰⁸ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰⁰⁹ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιοι*, I, 1172-1173.

¹⁰¹⁰ Βλ. SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, 40 και 162, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰¹¹ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιοι*, I, 1174-1175.

¹⁰¹² FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 80r.

¹⁰¹³ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰¹⁴ TAFT, *John of Ephesus*.

το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού) και το τραγικό του τέλος (δεύτερο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αίνους, πρώτο και δεύτερο στιχηρόν ιδιόμελον εις τα απόστιχα), τον Νιπτήρα (απολυτίκιον, κανών, πρώτο και δεύτερο κάθισμα, οίκος, ιδιόμελα του Νιπτήρος), τον Δεσποτικό Δείπνο (κανών, οίκος, τέταρτο ιδιόμελον στιχηρόν εις τα απόστιχα, το *Μυσταγωγῶν σου, Κύριε, τοὺς μαθητάς*, και το δοξαστικόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού), το συνέδριο των Ιουδαίων (πρώτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αίνους, πρώτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τα απόστιχα), τη δίκη και εις θάνατον καταδίκη του Χριστού (πρώτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τα απόστιχα, τροπάριον της προφητείας) και, τέλος, την προαναγγελία του Πάθους (κανών, τρίτο κάθισμα, πέμπτο ιδιόμελον στιχηρόν εις τους αίνους, βλ. Iv. 13, 31-38).

4. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Όρθρος της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁰¹⁵ συμπεριλαμβάνει το τροπάριον εις το Αλληλούια *Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί*¹⁰¹⁶ του έντυπου Τριωδίου και τα τροπάρια του Αμώμου *Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος κατεπλάγη ὁρῶν σε ἐν Σιών ὑπεράψω συνδειπνοῦντα*¹⁰¹⁷ και *Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος κατεπλάγη ὁρῶν σε μαθηταῖς συνδειπνοῦντα*¹⁰¹⁸, τα οποία αποτελούν, ὅπως τα αντίστοιχα τροπάρια του Μεγάλου Σαββάτου¹⁰¹⁹ και της Κυριακής των Βαΐων¹⁰²⁰, μία διασκευή των αναστασίμων ευλογηταρίων του Όρθρου της Κυριακής¹⁰²¹, το τριαδικόν *Τὸ τρισλαμπές τῆς μιᾶς θεότητος*¹⁰²² και το θεοτοκίον *Τὸν ἄναρχον καὶ υἱόν σου, δέσποινα*¹⁰²³. Ως καθίσματα

¹⁰¹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 83-95.

¹⁰¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 83.

¹⁰¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 84.

¹⁰¹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 84.

¹⁰¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 163.

¹⁰²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 6.

¹⁰²¹ *Ὁρολόγιον*, Αστήρ, 46.

¹⁰²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 84.

¹⁰²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 84.

συναντάμε το κάθισμα του έντυπου Τριωδίου *Ὁ λίμνας καὶ πηγὰς*, το προσόμοιον κάθισμα *Ὁ τῇ προγνώσει τὸν Πέτρον προασφάλισας*¹⁰²⁴ (ήχος β'), τα καθίσματα του έντυπου Τριωδίου *Ταπεινούμενος δι' εὐσπλαγχνίαν καὶ Συνεσθίων, Δέσποτα, τοῖς μαθηταῖς σου* και το *Τὸ ἀπ' αἰῶνος ἀπόκρυφον καὶ ἀγγέλοις ἄγνωστον μυστήριον*¹⁰²⁵ (Δόξα), θεοτοκίον του αναστάσιμου απολυτικίου του δ' ήχου της Οκτωήχου. Εἰς τον ν' ψαλμό ψάλλονται τα προσόμοια τροπάρια *Ἐπίβλεψον, δέσποτα, ἐλέησόν με, οἰκτείρησόν με, Ζωὴν αἰσχροῖν, ὄμματα μεμολυσμένα, στόμα καὶ χεῖρας στέρνα καὶ Συνέλαβες, ἄχραντε, τὸν συνοχεῖα παιντὸς τοῦ κόσμου*¹⁰²⁶ (Δόξα, θεοτοκίον). Μετά την δ' ωδή του κανόνος του Κοσμά μοναχού *Τμηθείση τμᾶται πόντος ἐρυθρός*¹⁰²⁷ συναντάμε το κοντάκιον *Θοῦ φυλακῆν, ἐλεῆμοι, τῷ στόματι τῶν δούλων σου* (ήχος πλ. δ', σύνθημα ἰδιόμελοι) και τον οἶκο *Τί τῆς εἰρήνης ἡδύτερον*¹⁰²⁸, ενώ μετά την στ' συναντάμε το κοντάκιον *Τὸν ἄρτον λαβὼν εἰς χεῖρας ὁ προδότης καὶ τον οἶκο Τῇ μυστικῇ ἐν φόβῳ τραπέζῃ προσεγγίσαντες πάντες* του έντυπου Τριωδίου¹⁰²⁹. Μετά τον κανόνα συναντάμε το προσόμοιον εξαποστειλάριον *Ὡ ἐξαισίου θαύματος!* (ήχος α') με το θεοτοκίον *Τίς ἐν ἡμέρᾳ θλίψεως ἐπεκαλέσατό σε*¹⁰³⁰, τα στιχηρά προσόμοια εἰς τους αἶνους *Ὅτε ἐν τῷ δείπνῳ σε, Χριστέ, εἶδον στρατιαὶ τῶν ἀγγέλων συνανακείμενοι*¹⁰³¹ και *Ὅτε ἐν τῷ δείπνῳ σε, Χριστέ, ὁ Ἰσκαριώτης ὡς φίλος συνεστίασατο*¹⁰³² (ήχος β'), τα στιχηρά ἰδιόμελα εἰς τους αἶνους του έντυπου Τριωδίου *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων, Ἰούδας ὁ παράνομος, Κύριε, Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὢν καὶ Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος*¹⁰³³, το *Γέννημα ἐχιδνῶν, ἀληθῶς ὁ*

¹⁰²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 85.

¹⁰²⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 85.

¹⁰²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 86.

¹⁰²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 86-91. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 87. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 89. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁰³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 91.

¹⁰³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 91.

¹⁰³² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 92.

¹⁰³³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 92.

Ἰούδας¹⁰³⁴ (*εἰς τὸ Δόξα*), δοξαστικὸν εἰς το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ἔντυπου Τριωδίου, και το *Μυσταγωγῶν σου, Κύριε, τοὺς μαθητάς*¹⁰³⁵ (*Καὶ νῦν*) της ακολουθίας του Ὁρθρου του ἔντυπου Τριωδίου. Κατά τη λιτή *εἰς τὸ Ἅγιον Κρανίον* ψάλλεται το στιχηρὸν *Σήμερον ὁ Ἰούδας καταλιμπάνει τὸν διδάσκαλον*¹⁰³⁶ (ήχος α'), το οποίο απαντάται ἐπίσης στο δ' ἀντίφωνον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του ἔντυπου Τριωδίου και του Τυπικοῦ της Αναστάσεως¹⁰³⁷, και το εκτενέστατο θεοτοκίον *Ἄσατε τῷ Κυρίῳ καὶ ψάλατε*¹⁰³⁸ (ήχος πλ. α').

Κατά την α' ὥρα ψάλλονται το θεοτοκίον *Ἀχραντε Θεοτόκε, ἐν ἀπογινώσει τῶν δεινῶν ἡμῶν ἁμαρτιῶν φθαινόμενοι*¹⁰³⁹ και το τροπάριον *Ὁ ρασπισθεὶς ὑπὲρ γένους ἀνθρώπων καὶ μὴ ὀργισθεὶς*¹⁰⁴⁰ του Τυπικοῦ της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας¹⁰⁴¹.

Κατά τον Εσπερινό¹⁰⁴² ψάλλονται τα προσόμοια στιχηρά εἰς το *Κυρίε, ἐκέκραξα* σε ἦχο πλ. β' *Σοφίας ἢ ἄβυσσος, τὸ τῆς ἀφέσεως ρεῖθρον*¹⁰⁴³, “*Φιλεῖς με τὸν Κύριον*”; (ὁ ποιητῆς πρὸς τὸν Πέτρον)¹⁰⁴⁴, “*Διαθήκη τίθημι*”, φησὶν τοῖς φίλοις σου ὁ Λόγος¹⁰⁴⁵ και Ὁ κρίνων τὰ σύμπαντα ἐπὶ κριτήριον ἔρχη¹⁰⁴⁶ μαζί με το στιχηρὸν *εἰς τὸ Δόξα Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει*¹⁰⁴⁷ (ήχος πλ. δ'), ιδιόμελον στιχηρὸν εἰς τα ἀπόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης του ἔντυπου Τριωδίου, τα προσόμοια στιχηρά του στιχηραρίου σε ἦχο α' *Νιπτῆρος τοῦ θείου σου, Σωτήρ, τοὺς πιστῶς συμμετέχοντας ἁγιασμοῦ σου*

¹⁰³⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 93.

¹⁰³⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 93.

¹⁰³⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 94.

¹⁰³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 120.

¹⁰³⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 94.

¹⁰³⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 95.

¹⁰⁴⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 95.

¹⁰⁴¹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129.

¹⁰⁴² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 96-99.

¹⁰⁴³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 96.

¹⁰⁴⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 96.

¹⁰⁴⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 96.

¹⁰⁴⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 97.

¹⁰⁴⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 97.

καθάρισον¹⁰⁴⁸, Ἰσχύει θεότητος τὸ φῶς ὁ ἀναβαλλόμενος καθὼς ἱμάτιον¹⁰⁴⁹ και Πανσόφῳ βουλήματι χειρὶ θεϊκῇ τὴν ἄβυσσον ὁ σφραγισμένος¹⁰⁵⁰ μαζί με το Ὅν ἐκήρυξεν ἄμμὸν Ἡσαΐας¹⁰⁵¹ (Δόξα...καὶ νῦν, ἦχος β'), δοξαστικὸν εἰς τοὺς αἶνους τοῦ Ὁρθροῦ της Μεγάλης Πέμπτης τοῦ ἐντυποῦ Τριωδίου, και το τροπάριον-απολυτίκιον τοῦ ἐντυποῦ Τριωδίου Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί¹⁰⁵².

Κατὰ τὴν τάξιν σὺν Θεῷ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Μύρου¹⁰⁵³ ψάλλονται, εἰς τὴν εἰσοδὸν, το ἰδιόμελον στιχηρὸν εἰς τα ἀπόστιχα τοῦ Ὁρθροῦ της Μεγάλης Πέμπτης τοῦ ἐντυποῦ Τριωδίου Σήμερον ὁ Ἰούδας τὸ τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον¹⁰⁵⁴ και το κοντάκιον Ὡς μύρον σεπτὸν καὶ θεῖον καὶ ἀτίμητον¹⁰⁵⁵ (Δόξα, ἦχος β'). Μετὰ τὴν ἐκτενὴ Σχολάσωμεν ἐκτεινῶς ψάλλεται το στιχηρὸν ἰδιόμελον Τοὺς πόδας σου κατεφίλει ἡ μισουμένη¹⁰⁵⁶ (ἦχος β'), ἐνῶ ἀντὶ τοῦ χερουβικῆς ψάλλονται τα στιχηρά σε ἦχο πλ. α' Ἰδοὺ τὸ μύρον ἔρχεται, ἡ εὐωδία πέμπεται, Τοῦτο ἐστὶ τὸ μύρον τὸ τῆς ταφῆς τοῦ Σωτήρος, Μετανοῦντα δέξαι με, ὅτι φιλάνθρωπος εἶ, Μύρον τὸ πολυτίμον τὸ ἀγιάζον ἅπαντας, Μετ' εὐφροσύνης ἅπαντες καὶ πίστεως ὑμνήσωμεν, Ἀγίασον τοὺς δούλους σου, Χριστέ σωτήρ, ὡς εὐσπλαγχνος και Μήτηρ Θεοῦ παυνύμνητε, Μαρία θεοδόξαστε¹⁰⁵⁷. Μετὰ τὴν εἰσοδὸν ο πατριάρχης θυμιάζει το Ἁγιον Μύρον και λέγει ἐκφώνως τον ὕμνο Σαμουὴλ θυμιά τὰ ἅγια, ὁ Γαβριὴλ βοᾷ¹⁰⁵⁸ (ἦχος πλ. β') ἀνά στίχο και εὐθὺς ἀποκρίνεται αὐτῷ ὁ κλῆρος.

¹⁰⁴⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 98.

¹⁰⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 98.

¹⁰⁵⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 98.

¹⁰⁵¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 98.

¹⁰⁵² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 99.

¹⁰⁵³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 99-105.

¹⁰⁵⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 99.

¹⁰⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 100. Βλ. Κεφ. Α' τοῦ δευτέρου μέρους τῆς παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

¹⁰⁵⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 101.

¹⁰⁵⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 103.

¹⁰⁵⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 104.

Αντί κοινωνικού ψάλλεται το στιχηρόν Ὑμνολογούντων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων¹⁰⁵⁹ (ήχος πλ. β'), δεύτερο μέρος του ὕμνου *Σαμουήλ θυμῶ τὰ ἅγια, ὁ Γαβριήλ βοᾷ*.

Κατὰ την ἀκολουθίαν τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου καὶ ἀδελφοθέου¹⁰⁶⁰, ψάλλεται, εἰς την εἴσοδον, ὁ ὕμνος Ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ¹⁰⁶¹, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὴ βυζαντινὴ παράδοση, εἰσήχθη στον β' ἀντίφωνον τῆς Θείας Λειτουργίας κατόπιν ἐντολῆς τοῦ αυτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ (527-563) καὶ, σύμφωνα με τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Συρίας, ὅπου πάλι ἀπαντάται στὴν ἐναρξὴ τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀποτελεῖ ποίημα τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας (†538), καὶ τὸ κοντάκιον τοῦ ἐντύπου Τριωδίου *Τὸν ἄρτον λαβὼν εἰς χεῖρας ὁ προδότης*¹⁰⁶² (Δόξα πατρί). Τὸ ιδιόμελον στιχηρόν εἰς τὰ ἀπόστιχα τοῦ ἐντύπου Τριωδίου *Μηδεὶς, ὦ πιστοί, τοῦ Δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύητος*¹⁰⁶³ ψάλλεται εἰς τὴν λειτουργίαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάγνωσις τοῦ εὐαγγελίου. Ἀντὶ τοῦ χερουβικοῦ ψάλλεται τὸ *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*¹⁰⁶⁴ (ήχος πλ. δ') τοῦ Τυπικοῦ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐντύπου Τριωδίου, τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται ὡς κοινωνικόν μαζί με τὸ *Γεύσατε καὶ ἴδετε*¹⁰⁶⁵, κοινωνικόν τῆς ἀκολουθίας τῶν Προηγιασμένων στο Τυπικόν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας¹⁰⁶⁶ καὶ στα σύγχρονα λειτουργικά βιβλία¹⁰⁶⁷, καὶ τὸ *Τῷ τῆς ἁγίας τραπέζης σώματι ἐκτραφέντες*¹⁰⁶⁸ (ήχος πλ. δ').

¹⁰⁵⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 105.

¹⁰⁶⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 105-108.

¹⁰⁶¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 106.

¹⁰⁶² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 106. Βλ. αὐτόθι, 89.

¹⁰⁶³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 106.

¹⁰⁶⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 107.

¹⁰⁶⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 107.

¹⁰⁶⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 82, καὶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

¹⁰⁶⁷ *Τριώδιοι*, Φως, 90, καὶ *Εὐχολόγοι*, Ἀστήρ, 114.

¹⁰⁶⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 107.

Κατά την τάξιν σὺν Θεῷ καὶ ἀκολουθίαν τοῦ νιπτήρος¹⁰⁶⁹ ψάλλονται το στιχηρόν Ὁ νίψας τοὺς πόδας τῶν ἀγίων μαθητῶν¹⁰⁷⁰ (ήχος α΄) και τα στιχηρά εις τον Νιπήρα των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου Μεγάλης εὐεργεσίας¹⁰⁷¹, Ὁ Πέτρος ἠύλαβείτο¹⁰⁷² και Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ¹⁰⁷³ (Δόξα). Μετά την εκπλήρωση της αναπαράστασης του Νιπήρος ψάλλεται το στιχηρόν Σὺ τοὺς πόδας ἔνιψες, Σωτήρ, τῶν μαθητῶν¹⁰⁷⁴ (ήχος πλ. δ΄). Μετά το δεύτερο ευαγγέλιο ψάλλονται τα προσόμοια στιχηρά σε ήχο α΄ Τὴν σὴν ἐξαπόστειλον φρικτὴν χεῖρα, υπεράγαθε¹⁰⁷⁵, Ἥγιάσται σήμερον ὁρῶν οὐρανός σε ἄνωθεν¹⁰⁷⁶, Ῥωινύω, φιλάνθρωπε, ἡμῶν πτέριναι τὴν ἐγκάρδιον¹⁰⁷⁷ και το Ὅτε τῷ λειντίῳ τὴν ὁσφύν, ἔζωσας, Χριστέ¹⁰⁷⁸ (Δόξα, ήχος β΄, προσόμοιον). Μετά την Ωδή του Συμεών ψάλλεται η καταβασία (τροπάριον-απολυτίκιον) Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί¹⁰⁷⁹ του έντυπου Τριωδίου.

4. 3. Άλλα χειρόγραφα

Η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της Ευεργέτιδος, η οποία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με εκείνη του έντυπου Τριωδίου, συμπεριλαμβάνει, *εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν* του Ὁρθρου, τα στιχηρά του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης του έντυπου Τριωδίου

¹⁰⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 108-116.

¹⁰⁷⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 113.

¹⁰⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 113.

¹⁰⁷² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 113.

¹⁰⁷³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 114.

¹⁰⁷⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 114.

¹⁰⁷⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 114.

¹⁰⁷⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 115.

¹⁰⁷⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 115.

¹⁰⁷⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 115.

¹⁰⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 115.

Ἰούδας ὁ παράνομος, Κύριε¹⁰⁸⁰, Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὦν¹⁰⁸¹, Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος¹⁰⁸² καὶ Μυσταγωγῶν σου, Κύριε, τοὺς μαθητάς¹⁰⁸³ (δοξαστικόν).

Εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα του Εσπερινού ψάλλονται τα ιδιόμελα εἰς τα απόστιχα του έντυπου Τριωδίου Σήμερον τὸ κατὰ Χριστὸν ποιηρὸν συνήχθη συνέδριον¹⁰⁸⁴, Σήμερον ὁ Ἰούδας τὸ τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον¹⁰⁸⁵, Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει¹⁰⁸⁶ καὶ Μηδεῖς, ὦ πιστοί, τοῦ Δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύητος¹⁰⁸⁷ (δοξαστικόν).

Το πρώτο μέρος της Ακολουθίας του Νιπτήρος, η οποία τελείται προ του Εσπερινού, συμπεριλαμβάνει τρία αντίφωνα όπου εναλλάσσονται στιχηρά και στίχοι του Αμώμου (Ψ. 118, 1-3, 4 και 7 και 8, 9 και 11, αντιστοίχως). Το α' αντίφωνον αποτελείται από τα στιχηρά Ἐπὶ τῷ πάθος τὸ ἐκούσιον παραγενόμενος¹⁰⁸⁸ (ήχος α') και Ἐν τῷ νιπτήρί σου, Χριστὲ ὁ Θεός¹⁰⁸⁹ (ήχος α'), τα οποία απαντώνται και στους κώδικες Βατοπεδίου 1488 (φφ. 84v-85r) και Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 12r) και Γ. 67 (φ. 38v), τα στιχηρά του Νιπτήρος του έντυπου Τριωδίου Μεγάλης εὐεργεσίας¹⁰⁹⁰ και Ὁ Πέτρος ηὐλαβεῖτο¹⁰⁹¹ και το θεοτοκίον Ἀδιόδευτη πύλη¹⁰⁹². Το β' αντίφωνον αποτελείται από τα στιχηρά Ταπεινωθεῖς δι' ἡμᾶς ὁ πλούσιος¹⁰⁹³ (ήχος πλ. β', προσόμοιον), Τῆς ὑπὲρ νοῦν καὶ ἀφράστου γνώσεως¹⁰⁹⁴ και Πιπράσκεις τριάκοντα ἀργυρίους τὸν Κύριον¹⁰⁹⁵ (προσόμοιον) και το θεοτοκίον Μεγάλων

¹⁰⁸⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 546.

¹⁰⁸¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 546.

¹⁰⁸² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 546.

¹⁰⁸³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 546.

¹⁰⁸⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 549.

¹⁰⁸⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 549.

¹⁰⁸⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 549.

¹⁰⁸⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 549.

¹⁰⁸⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁸⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

χαρισμάτων ἀγνή παρθένε¹⁰⁹⁶. Το γ' αντίφωνον αποτελείται από τα στιχηρά Ἐγείρεται τοῦ δείπνου καὶ λειντίῳ ζώννυται¹⁰⁹⁷ (ἤχος πλ. δ', προσόμοιον), Ἐδέξατο τὸν ἄρτον εἰς τὰς χεῖρας¹⁰⁹⁸, Ὁ περιβάλλων τοῖς νέφεσι τὸν οὐρανό¹⁰⁹⁹ (προσόμοιον) καὶ Τῆς ὑψηλῆς ταπεινώσεως τὴν εὐσπλαγχνίαν ἰδών¹¹⁰⁰ καὶ το θεοτοκίον Τὰ οὐράνια ὑμνεῖ σε κεχαριτωμένη¹¹⁰¹. Μετά το πρώτο εὐαγγέλιο καὶ τις ευχὴς ψάλλεται ἐκ τρίτου το τροπάριον Ὁ λειντίῳ ζωσάμενος¹¹⁰² του ἐντυπου Τριωδίου με τον πρώτο στίχο του ν' ψαλμοῦ καὶ το θεοτοκίον Χαίροις παρ' ἡμῶν, ἀγία παρθένε Θεοτόκε¹¹⁰³. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἡγούμενος ἄρχεται νίπτειν τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν, ἐνῶ ψάλλονται τα στιχηρά Ὁ νίψας τοὺς πόδας τῶν ἀγίων μαθητῶν¹¹⁰⁴, το ὁποῖο το συναντάμε στο Τυπικόν της Ἀναστάσεως¹¹⁰⁵ καὶ στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 13r) καὶ Γ. 67 (φ.39v), Ὁ δείξας τῷ Πέτρῳ ἐκ σοῦ μὴ χωρίζεσθαι¹¹⁰⁶, Τῇ ὥρᾳ ταύτῃ ἀοράτως, Κύριε, μέσῳ στὰς τῶν μαθητῶν¹¹⁰⁷, Τὸ ὕδωρ τοῦτο πταισμάτων καθάρισον νιπτομένοις¹¹⁰⁸, ο εἰρμός καὶ τα τροπάρια της ε' ᾠδῆς του κανόνος της Μεγάλης Πέμπτης¹¹⁰⁹, το πρώτο τροπάριον της ε' ᾠδῆς του κανόνος της Μεγάλης Παρασκευῆς Ῥυθθέντες πόδας¹¹¹⁰ (Δόξα) καὶ το θεοτοκίον Ἐκ σου¹¹¹¹ μαζί με τους στίχους 13, 16, 18, 132 καὶ 133 του Ἀνώμου καὶ τον πρώτο στίχο του ψαλμοῦ 62. Μετά το δεύτερο εὐαγγέλιο ψάλλεται το στιχηρόν του ἐντυπου Τριωδίου Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ¹¹¹² καὶ το θεοτοκίον Ἡ σκέπη σου, Θεοτόκε παρθένε¹¹¹³ (ἤχος πλ. δ').

¹⁰⁹⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹⁰⁹⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 113.

¹¹⁰⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹⁰⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548. Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹¹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548. Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹¹¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 548.

¹¹¹² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 549.

¹¹¹³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 549.

Η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της Μονής του Σωτήρος Χριστού Μεσσήνης παρουσιάζει αρκετές ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες σε σχέση με εκείνη του έντυπου Τριωδίου. Μετά την γ' ωδή του κανόνος λέγεται *κάθισμα τοῦ τριωδίου μόνον*¹¹¹⁴. Μετά την θ' ωδή ψάλλεται το εξαποστειλάριον *Νῦν ἐπαρεδόθη ὁ Χριστός ὑπὸ Ἰούδα*¹¹¹⁵ (ήχος πλ. β'). Εἰς τοὺς αἶνους ψάλλονται τὰ στιχηρά του έντυπου Τριωδίου *Σήμερον ὁ Ἰούδας τὸ τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον*¹¹¹⁶, *Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει*¹¹¹⁷, *Μηδεὶς, ὦ πιστοί, τοῦ Δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύητος*¹¹¹⁸, *Γέννημα ἐχιδινῶν ἀληθῶς*¹¹¹⁹ καὶ *Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος*¹¹²⁰ (δοξαστικόν). Σε ἀντίθεση με τὸ έντυπο Τριώδιον, τὸ οποίον προβλέπει μικρὴ δοξολογία καὶ ἀπόστιχα, ὁ Ὁρθρος τῆς Μεγάλης Πέμπτης τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μεσσήνης ολοκληρώνεται με τὴ μεγάλη δοξολογία με τὸ ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας τοῦ έντυπου Τριωδίου¹¹²¹.

Εἰς τὸ *Κύριε, ἐκέκραξα* τοῦ Εσπερινοῦ ψάλλονται τὰ στιχηρά τοῦ Ὁρθρου τῆς Μεγάλης Πέμπτης τοῦ έντυπου Τριωδίου *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων*¹¹²², *Ἰούδας ὁ παράνομος, Κύριε*¹¹²³, *Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὦν*¹¹²⁴, *Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος*¹¹²⁵ καὶ *Μυσταγωγῶν σου, Κύριε, τοὺς μαθητάς*¹¹²⁶ (δοξαστικόν).

¹¹¹⁴ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

¹¹¹⁵ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

¹¹¹⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

¹¹¹⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 233.

¹¹¹⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹¹⁹ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²⁰ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²¹ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²² ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²³ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²⁴ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²⁵ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

¹¹²⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 234.

Η Ακολουθία του Νιπτήρος, η οποία τελείται μεταξύ των ψαλμών του Λυχνικού και της εισόδου του Εσπερινού, συμπεριλαμβάνει μόνο την ε' ωδή του κανόνος της ημέρας και τα ιδιόμελα εις τον Νιπτήρα του έντυπου Ευχολογίου.

Η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης του Βατοπεδινού κώδικα 1488 συμπεριλαμβάνει, εις τους αίνους του Όρθρου, τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο πλ. β' *Σήμερον προδίδωσι τοῖς παρανόμοις*¹¹²⁷, *Ὡ τῆς ἀφάτου σου ἀνεξικακίας*¹¹²⁸, *Ἡ φθονοτόκος συναγωγή*¹¹²⁹, το δοξαστικόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του έντυπου Τριωδίου *Γέννημα ἐχιδνῶν ἀληθῶς*¹¹³⁰, το οποίο επιγράφεται ποίημα Θεοφάνους¹¹³¹, και το *Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος, ὁ φίλος καὶ προδότης*¹¹³² (ήχος πλ. β', δοξαστικόν), μία παραλλαγή του ιδιόμελου στιχηροῦ εις τους αίνους του έντυπου Τριωδίου *Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος*. Τα τρία πρώτα στιχηρά και το δοξαστικόν απαντώνται επίσης στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φφ. 34v=159v, 34v, 32r και 35v), ενώ ο κώδικας Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 συμπεριλαμβάνει μόνο το τρίτο στιχηρόν και το δοξαστικόν (φφ. 7r και 10r). Εις τον στίχον του Όρθρου ψάλλονται τα απόστιχα ιδιόμελα του έντυπου Τριωδίου *Σήμερον τὸ κατὰ τοῦ Χριστοῦ*¹¹³³, *Σήμερον ὁ Ἰούδας τὸ τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον*¹¹³⁴, *Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει*¹¹³⁵ και *Μηδεὶς, ὦ πιστοί, τοῦ Δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύητος*¹¹³⁶ (δοξαστικόν).

Εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού ψάλλονται τα στιχηρά σε ήχο β' *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων*¹¹³⁷, *Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὢν*¹¹³⁸, *Ἰούδας ὁ παράνομος,*

¹¹²⁷ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 79r.

¹¹²⁸ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 79v.

¹¹²⁹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 79v.

¹¹³⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 80r.

¹¹³¹ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹³² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 80v.

¹¹³³ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 81r.

¹¹³⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 81v.

¹¹³⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 82r.

¹¹³⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 82r.

¹¹³⁷ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 82v.

*Κύριε*¹¹³⁹, *Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος*¹¹⁴⁰, *Ἰούδαν τὸν δόλιον, τὸν παρανομίας ἐργάτην*¹¹⁴¹ (Δόξα) καὶ *Ὁν ἐκήρυξεν ἄμμὸν Ἡσαΐας*¹¹⁴² (*Καὶ νῦν*). Από τα κεκραγάρια αυτά, τα οποία φέρουν το όνομα Ιωάννου μοναχού¹¹⁴³, μόνο το στιχηρόν *Ἰούδαν τὸν δόλιον, τὸν παρανομίας ἐργάτην*, το οποίο απαντάται επίσης στους κώδικες Μεγίστης Λάυρας Γ. 67 (φ. 38r) και Γ. 72 (φ. 11v), δεν συμπεριλαμβάνεται στο έντυπο Τριώδιον.

Στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 η Ακολουθία του Νιπτήρος, η οποία τελείται, όπως και στο Τυπικόν της Μεσσήνης, μετά τα κεκραγάρια του Εσπερινού, συναντάμε τρία αντίφωνα, τα οποία αποτελούνται από τρία τροπάρια, δύο στίχους του Αμώμου (Ψ. 118, 1-2, 3-4 και 5-6, αντιστοίχως) και ένα θεοτοκίον, μία ειδική συναπτή μαζί με τρεις ευχές, την πρώτη ευαγγελική περικοπή, ένα ακόμα αντίφωνον, το οποίο αποτελείται από τρία τροπάρια, τους στίχους 3 και 4 του ν' ψαλμού και ένα θεοτοκίον, τη δεύτερη ευαγγελική περικοπή, το πρώτο τροπάριον της στ' ωδής του κανόνος της Μεγάλης Πέμπτης¹¹⁴⁴, τον στίχο 9 του ν' ψαλμού, το πρώτο τροπάριον της ε' ωδής του τριωδίου της Μεγάλης Παρασκευής¹¹⁴⁵ και το θεοτοκίον *Μεγάλων χαρισμάτων, ἀγνή παρθένε*¹¹⁴⁶. Μετά την οπισθάμβωνο ευχή της Θείας Λειτουργίας, την απόλυση και τη διανομή του αντιδώρου, ψάλλονται τρία από τα τέσσερα στιχηρά ιδιόμελα εις τον Νιπτήρα των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου (*Μεγάλης ἐνεργείας*¹¹⁴⁷, *Ὁ Πέτρος ἠύλαβείτο*¹¹⁴⁸ καὶ *Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ*¹¹⁴⁹). Στο α' αντίφωνον συναντάμε τα τροπάρια σε ήχο β' *Ἐπὶ τὸ πάθος τὸ*

¹¹³⁸ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 82v.

¹¹³⁹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 83r.

¹¹⁴⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 83r.

¹¹⁴¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 83v.

¹¹⁴² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 84r.

¹¹⁴³ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹⁴⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 88r.

¹¹⁴⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 88r.

¹¹⁴⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 88v.

¹¹⁴⁷ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 88v.

¹¹⁴⁸ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 89r.

¹¹⁴⁹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 89v.

έκούσιον παραγενόμενος¹¹⁵⁰, Ἐν τῷ νιπτῆρί σου, Χριστέ ὁ Θεός¹¹⁵¹ και Μετὰ τὸ βάπτισμα τῆς ἀφθαρσίας¹¹⁵² και το θεοτοκίον Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου¹¹⁵³. Τα τρία τροπάρια απαντώνται στους κώδικες Γ. 67 (φ. 38v) και Γ. 72 (φ. 12r) της Μεγίστης Λαύρας, ενώ στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος συναντάμε μόνο τα δύο πρώτα¹¹⁵⁴. Το δεύτερο και τρίτο τροπάριον είναι προσόμοια (προς το Ἐπὶ τὸ πάθος τὸ ἐκούσιον παραγενόμενος). Στο β' αντίφωνον συναντάμε τα τροπάρια σε ἦχο β' Ὁ νύψας τοὺς πόδας¹¹⁵⁵, Ὁ δείξας τῷ Πέτρῳ¹¹⁵⁶ και Ὁ σώσας τὸ στίφος¹¹⁵⁷ και το θεοτοκίον Χαίρε, Μαρία Θεοτόκε, ὁ ναὸς ὁ ἀκατάλυτος¹¹⁵⁸. Τα τρία τροπάρια απαντώνται επίσης στον κώδικα Χιλανδαρίου 307¹¹⁵⁹, ενώ το πρώτο απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως¹¹⁶⁰ και στους κώδικες Γ. 67 (φ. 39v) και Γ. 72 (φ. 13r) της Μεγίστης Λαύρας. Το δεύτερο και τρίτο τροπάριον είναι προσόμοια (προς το Ὁ νύψας τοὺς πόδας). Στο γ' αντίφωνον συναντάμε τον ειρμό¹¹⁶¹ και τα δύο τροπάρια¹¹⁶² της ε' ωδῆς του κανόνος της Μεγάλης Παρασκευῆς και το θεοτοκίον Μονογενὲς ὁμοούσιε· τῷ Πατρὶ σου καὶ τῷ Πνεύματι¹¹⁶³. Στο αντίφωνον μετὰ την πρώτη ευαγγελική περικοπή συναντάμε τα τροπάρια σε ἦχο α' Ὁ λεντίῳ ζωσάμενος¹¹⁶⁴ και Ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν ἐσχάτων¹¹⁶⁵ και το θεοτοκίον Χαίρε, Θεοτόκε παρθένε, ὅτι ἔτεκες τὸν βασιλέα, τὸν σωτήρα καὶ φωστήρα πάντων¹¹⁶⁶. Το πρώτο τροπάριον απαντάται επίσης στις σύγχρονες εκδόσεις του Τριωδίου και του Ευχολογίου ως ιδιόμελον εἰς τὸν Νιπτῆρα, ενώ το δεύτερο το συναντάμε στους κώδικες Γ. 67 (φ. 40r) και Γ. 72 (φ. 14r) της Μεγίστης Λαύρας.

¹¹⁵⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 84v.

¹¹⁵¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85r.

¹¹⁵² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85r.

¹¹⁵³ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85r.

¹¹⁵⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547.

¹¹⁵⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85r.

¹¹⁵⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85v.

¹¹⁵⁷ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85v.

¹¹⁵⁸ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85v.

¹¹⁵⁹ JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, Pars principalis, 26r.

¹¹⁶⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 113.

¹¹⁶¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85v.

¹¹⁶² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 85v-86r.

¹¹⁶³ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 86r.

¹¹⁶⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 87r και 87v.

¹¹⁶⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 87v.

¹¹⁶⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 87v.

Η Ακολουθία του Νιπτήρος των κωδίκων Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φφ. 11v-16 r) και Γ. 67 (φφ. 38v-42r) παρουσιάζει λίγες μόνο παραλλαγές σε σχέση με αυτή του Βατοπεδινού κώδικα 1488. Στο β' προ του ευαγγελίου αντίφωνον συναντάμε τρία τροπάρια σε ήχο β', τα ιδιόμελα εις τον Νιπτήρα των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου *Μεγάλης εύεργεσίας*¹¹⁶⁷ και *Ὁ Πέτρος ηὐλαβεῖτο*¹¹⁶⁸ και το τροπάριον *Ὁ νίψας τοὺς πόδας*¹¹⁶⁹. Μετά την πρώτη ευαγγελική περικοπή και στα δύο χειρόγραφα τριώδια συναντάμε δύο ακόμα αντίφωνα. Στο α' αντίφωνον συναντάμε το τροπάριον του Βατοπεδινού κώδικα 1488 *Ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν ἐσχάτων*¹¹⁷⁰ και το τροπάριον *Τὰ τάγματα*¹¹⁷¹ (ήχος α'). Στο β' αντίφωνον συναντάμε τα τροπάρια σε ήχο πλ. δ' *Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος*¹¹⁷², ιδιόμελον εις τον Νιπτήρα των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου, *Οὐκ ἔστιν ὁμοίός σοι*¹¹⁷³ και *Τίς λαλήσει*¹¹⁷⁴.

Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136, ο οποίος συμπεριλαμβάνει και τους ειρμούς του κανόνος της ημέρας του Κοσμά μοναχού¹¹⁷⁵, ψάλλονται, τόσο εις τους αίνους του Ὁρθρου, όσο και εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού, τα στιχηρά του έντυπου Τριωδίου *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων*¹¹⁷⁶, *Ἰούδας ὁ παράνομος, Κύριε*¹¹⁷⁷, *Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὦν*¹¹⁷⁸, *Ἰούδας ὁ δούλος καὶ δόλιος*¹¹⁷⁹, *Ὅν ἐκήρυξεν ἀμμόν Ἡσαΐας*¹¹⁸⁰,

¹¹⁶⁷ φφ. 12v και 38v, αντιστοιχως.

¹¹⁶⁸ φφ. 12v και 39r, αντιστοιχως.

¹¹⁶⁹ φφ. 13r και 39v, αντιστοιχως.

¹¹⁷⁰ φφ. 14r και 40r, αντιστοιχως.

¹¹⁷¹ φφ. 14v και 40v, αντιστοιχως.

¹¹⁷² φφ. 14v και 40v, αντιστοιχως.

¹¹⁷³ φφ. 15r και 41r, αντιστοιχως.

¹¹⁷⁴ φφ. 15v και 41v, αντιστοιχως.

¹¹⁷⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ. 209 r και 209v. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹⁷⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 209v.

¹¹⁷⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 210r.

¹¹⁷⁸ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 210r.

¹¹⁷⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 210r.

¹¹⁸⁰ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 210v.

Μυσταγωγῶν σου, Κύριε, τοὺς μαθητάς¹¹⁸¹, Γέννημα ἐχιδινῶν ἀληθῶς¹¹⁸², Σήμερον τὸ κατὰ τοῦ Χριστοῦ¹¹⁸³, Σήμερον ὁ Ἰούδας τὸ τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον¹¹⁸⁴, Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει¹¹⁸⁵ και Μηδεῖς, ὦ πιστοί, τοῦ Δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύητος¹¹⁸⁶ (δοξαστικόν). Κατὰ την Ακολουθία του Ιερού Νιπτήρος ψάλλονται τα τέσσερα ιδιόμελα εις τον Νιπτήρα του έντυπου Ευχολογίου¹¹⁸⁷.

Ο μάλλον κωνσταντινουπολιτικῆς προελεύσεως υπ' αριθμόν 7 Αθηναϊκός κώδικας της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (ια' αι.) συμπεριλαμβάνει ειδικές Ακολουθίες των Ὁρών για την Πέμπτη, την Παρασκευή και το Σάββατο της Μεγάλης Εβδομάδας (φφ. 11v-12r)¹¹⁸⁸. Οι εν λόγω Μεγάλες Ὁρες (α', γ', στ', και θ' ώρα) απαρτίζονται από τρεις ψαλμούς, από τους οποίους, όπως συμβαίνει και στις Μεγάλες ή Βασιλικές Ὁρες της Μεγάλης Παρασκευῆς (βλ. κατωτέρω), των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων των σύγχρονων λειτουργικῶν βιβλίων, ο ένας ανήκει στην αντίστοιχη ώρα (Ψ. 5, 50, 90 και 85, αντιστοίχως), ενώ οι άλλοι δύο συσχετίζονται με το θέμα της ημέρας (η προδοσία του Ιούδα, το πάθος του Μεσσίου και η εις Ἄδου κάθοδος του Κυρίου, αντιστοίχως), ένα τροπάριον και ένα θεοτοκίον, το οποίο είναι αυτό της αντίστοιχης ώρας του έντυπου Ωρολογίου (*Τί σε καλέσωμεν, Θεοτόκε σὺ εἶ ἡ ἄμπελος, Ὅτι οὐκ ἔχομεν παρρησίαν και Ὁ δι' ἡμᾶς γεννηθείς*, αντιστοίχως).

Οι Μεγάλες Ὁρες της Μεγάλης Πέμπτης του Αθηναϊκού κώδικα 7 της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (φ. 11v) απαρτίζονται από τρεις ψαλμούς, (Ψ. 5, 35 και 40, Ψ. 51, 52 και 50, Ψ.

¹¹⁸¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 210v.

¹¹⁸² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 210v.

¹¹⁸³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 211r.

¹¹⁸⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 211r.

¹¹⁸⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 211v.

¹¹⁸⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 211v.

¹¹⁸⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ. 212r και 212v.

¹¹⁸⁸ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ μεγάλοι ὥραι*.

11, 13 και 90, και Ψ. 58,...και 85, αντιστοίχως), ένα τροπάριον (*Ὡ πῶς Ἰούδας ὁ ποτέ σου μαθητῆς*¹¹⁸⁹, ἤχος πλ. δ', *Ποῖός σε τρόπος Ἰούδα*¹¹⁹⁰, ἤχος βαρύς, *Ὁ ραπισθεὶς ὑπὲρ γένους ἀνθρώπων καὶ μὴ ὀργισθεὶς*¹¹⁹¹, ἤχος γ', και, *Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί*¹¹⁹², ἤχος πλ. δ', αντιστοίχως) και το θεοτοκίον της αντίστοιχης ὥρας (βλ. ανωτέρω)¹¹⁹³.

5. ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

5. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον (Ακολουθία του Ὁρθρου)

Η ακολουθία της Αγίας και Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου απαρτίζεται από τις ακολουθίες του Ὁρθρου, των Μεγάλων Ωρών και του Εσπερινού¹¹⁹⁴.

Ο Ὁρθρος της Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου¹¹⁹⁵, ο οποίος επιγράφεται *Ἀκολουθία τῶν Ἀγίων καὶ Αχράντων Παθῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, είναι ένας

¹¹⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 126, και *Τριώδιον*, Φως, 445 (κάθισμα μετά το θ' αντίφωνον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του Τυπικῆς της Αναστάσεως και του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου, αντιστοίχως).

¹¹⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 122-123, και *Τριώδιον*, Φως, 443 (κάθισμα μετά το στ' αντίφωνον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του Τυπικῆς της Αναστάσεως και του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου, αντιστοίχως).

¹¹⁹¹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129 (τροπάριον της Τριτοέκτης της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικῆς της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας), ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 95 (τροπάριον της ακολουθίας της α' ὥρας της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικῆς της Αναστάσεως), και *Τριώδιον*, Φως, 431 (τροπάριον της προφητείας του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹¹⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 83 (τροπάριον εις το αλληλούια του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικῆς της Αναστάσεως), 96 (τροπάριον της Τριτέκτης και της θ' ὥρας), 99 (τροπάριον απολυτίκιον του Εσπερινού της Μεγάλης Πέμπτης), 115 (*καταβασία* ἢ μάλλον προπάριον απολυτίκιον της Ακολουθίας του Νιπτήρος), 116 (τροπάριον εις το αλληλούια του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς), 147 (τροπάριον της α' ὥρας της Μεγάλης Παρασκευῆς), 149 (τροπάριον της γ' ὥρας της Μεγάλης Παρασκευῆς), 151 (τροπάριον της στ' ὥρας της Μεγάλης Παρασκευῆς) και 153 (τροπάριον της θ' ὥρας της Μεγάλης Παρασκευῆς), και *Τριώδιον*, Φως, 426 και 438 (τροπάριον εις το αλληλούια του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης και της Μεγάλης Παρασκευῆς, αντιστοίχως, του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹¹⁹³ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ μεγάλοι ὥραι*, 239-241.

¹¹⁹⁴ *Τριώδιον*, Φωῖνιξ, 373-398, *Τριώδιον*, Ρώμη, 665-709, *Τριώδιον*, Φως, 438-473, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 390-414, και 1994, 895-952, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρνης, II, 1079-1175, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 171-249. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 358-362.

¹¹⁹⁵ *Τριώδιον*, Φωῖνιξ, 373-383, *Τριώδιον*, Ρώμη, 665-680, *Τριώδιον*, Φως, 438-453, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 390-399, και 1994, 895-918, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρνης, II, 1079-1122, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 171-207. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 358-360.

χαρακτηριστικός σαββαϊτικός Όρθρος με ευαγγέλια, αντίφωνα και μακαρισμούς. Μετά τον
 εξάψαλμο και το Αλληλούια ψάλλονται το τροπάριον-απολυτίκιον της Μεγάλης Πέμπτης
 'Ότε οί ἔνδοξοι μαθηταί (ήχος πλ. δ'), τα δεκαπέντε αντίφωνα (τρία αντίφωνα μετά από την
 κάθε μία από τις πέντε πρώτες ευαγγελικές περικοπές) και τα πέντε καθίσματα (ένα κάθισμα
 μετά από την κάθε ομάδα αντιφώνων) Ἐν τῷ δείπνῳ τοὺς μαθητὰς διατρέφω (ήχος
 βαρύς), Ποίός σε τρόπος, Ἰούδα, προδότην τοῦ Σωτῆρος εἰργάσατο (ήχος βαρύς), Ὡς
 Ἰούδας, ὁ ποτέ σου μαθητής, τὴν προδοσίαν ἐμελέτα κατὰ σου (ήχος πλ. δ'), Ὅτε
 παρέστης τῷ Καϊάφα ὁ Θεός (ήχος πλ. δ') και Ἐξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ
 νόμου τῷ τιμίῳ σου αἵματι (ήχος δ'). Μετά το στ' ευαγγέλιο ψάλλονται οι Μακαρισμοί
 (Μτ. 5, 1-12) με οκτώ τροπάρια-στιχηρά σε ήχο δ' (Διὰ ξύλου ὁ Ἀδὰμ Παραδείσου γέγονει
 ἄποικος, Τὸν τοῦ νόμου ποιητὴν ἐκ μαθητοῦ ὠνήσαντο ἄνομοι, Τῶν θεοκτόνων ὁ ἐσμός,
 Ἰουδαίων ἔθνος τὸ ἄνομοι, Ἡ ζωηφόρος σου πλευρά, ὡς ἐξ Ἐδέμ πηγὴ ἀναβλύζουσα,
 Ἐσταυρώθης δι' ἐμέ, ἵνα ἐμοὶ πηγάσης τὴν ἄφεσιν, Σταυρουμένου σου, Χριστέ, πᾶσα ἡ
 κτίσις βλέπουσα ἔτρεμε, Τὸ χειρόγραφον ἡμῶν ἐν τῷ σταυρῷ διέρρηξας, Κύριε και Ὁ
 ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ καὶ τοῦ θανάτου λύσας τὴν δύναμιν), δοξαστικόν (Τὸν Πατέρα καὶ
 Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα πάντες τὸ Ἅγιον ὁμοφρόνως) και θεοτοκίον (Τὴν Μητέρα σου,
 Χριστέ, τὴν ἐν σαρκὶ ἀσπόρως τεκοῦσάν σε). Μεταξύ της η' και της θ' ευαγγελικής
 περικοπῆς συναντάμε το τριώδιον Πρὸς σὲ ὀρθρίζω¹¹⁹⁶ (ήχος πλ. β') του Κοσμά του
 Μελωδού, το κοντάκιον Τὸν δι' ἡμᾶς σταυρωθέντα δεῦτε πάντες ὑμνήσωμεν (ήχος πλ. δ')
 και τον οἶκο Τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνὰς θεωροῦσα πρὸς σφαγὴν ἐλκόμενιν του Ρωμανού του
 Μελωδού¹¹⁹⁷, μεταξύ της ε' και της η' ωδῆς του τριωδίου, και το εξαποστειλάριον Τὸν
 ληστήν αὐθημερόν τοῦ Παραδείσου ἠξίωσας, Κύριε (ήχος β'). Μετά το θ' ευαγγέλιο
 ψάλλονται τα στιχηρά εις τους αἶνους σε ήχο γ' Δύο καὶ ποιητὰ ἐποίησεν ὁ πρωτότοκος
 υἱός μου Ἰσραὴλ, Ἐκαστον μέλος τῆς ἀγίας σου σαρκὸς ἀτιμίαν δι' ἡμᾶς ὑπέμεινε και

¹¹⁹⁶ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹⁹⁷ Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Σταυρωθέντος σου, Χριστέ, πᾶσα ἡ κτίσις βλέπουσα ἔτρεμε, το Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου καὶ ἐνέδυσάν με χλαμύδα κοκκίνην (Δόξα, ἦχος πλ. β') και το Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν (Καὶ νῦν). Μετά το ια' ευαγγέλιο ψάλλονται τα ιδιόμελα στιχηρά εις τα απόστιχα Πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο φόβῳ (ἦχος α'), Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος (ἦχος β'), Σήμερον σὲ θεωροῦσα ἡ ἄμεμπτος Παρθένος ἐν σταυρῷ (ἦχος β') και Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμᾶμενον (ἦχος β'), το Κύριε, ἀναβαίνοντός σου ἐν τῷ σταυρῷ (Δόξα, ἦχος πλ. δ') και το Ἦδη βάπτεται κάλαμος ἀποφάσεως παρὰ κριτῶν ἀδίκων (Καὶ νῦν, ἦχος πλ. δ'). Μετά το τρισάγιον, τέλος, το κάθισμα Ἐξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου τῷ τιμίῳ σου αἵματι (βλ. ανωτέρω) ψάλλεται τρις ως απολυτίκιον.

Σχετικά με την πατρότητα των ὕμνων του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς ας σημειωθεῖ ὅτι το πρῶτο και τρίτο στιχηρόν ιδιόμελον εις τους αἶνους αποδίδονται σε μερικές εκδόσεις στον Βυζάντιο (βλ. ανωτέρω), ενώ το δεύτερο και το Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν αποδίδονται στον Στουδίτη¹¹⁹⁸ και στον Ανδρέα Κρήτης¹¹⁹⁹, αντιστοίχως¹²⁰⁰. Το δεύτερο ιδιόμελον εις τα απόστιχα και το Κύριε, ἀναβαίνοντός σου ἐν τῷ σταυρῷ φέρουν το ὄνομα Θεοφάνους¹²⁰¹, ενώ το τρίτο ιδιόμελον εις τα απόστιχα και το Ἦδη βάπτεται κάλαμος ἀποφάσεως παρὰ κριτῶν ἀδίκων φέρουν τα ὀνόματα Λέοντος του Δεσπότη¹²⁰² και Ἰωάννου μοναχοῦ¹²⁰³, αντιστοίχως¹²⁰⁴.

Το Υπόμνημα του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του ἐντυπου Τριωδίου συνοψίζει κατὰ ἐπιδέξιο τρόπο την ευρεία και πλούσια θεματολογία της υμνογραφίας του Ὁρθρου και των Μεγάλων Ὁρῶν της Μεγάλης Παρασκευῆς και απαριθμεῖ πολλά ἀπό τα μοτίβα που

¹¹⁹⁸ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹⁹⁹ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹²⁰⁰ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, I, 1124-1125.

¹²⁰¹ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹²⁰² Βλ. Κεφ. Α' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹²⁰³ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹²⁰⁴ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, I, 1126-1127.

χρησιμοποιούν οι υμνογράφοι στις συνθέσεις τους: *τῇ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῇ τὰ ἅγια καὶ σωτήρια καὶ φρικτὰ Πάθη τοῦ Κυρίου καὶ Σωτήρος καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτελοῦμεν· τοὺς ἐμπτυσμούς, τὰ ραπίσματα, τὰ κολαφίσματα, τὰς ὕβρεις, τοὺς γέλωτας, τὴν πορφυρᾶν χλαῖναι, τὸν κάλαμον, τὸν σπόγγον, τὸ ὄξος, τοὺς ἥλους, τὴν λόγχην· καὶ πρὸ πάντων τὸν σταυρὸν καὶ τὸν θάνατον, ᾧ δι' ἡμᾶς ἐκὼν κατεδέξατο· ἔτι δὲ καὶ τὴν τοῦ εὐγνώμονος ληστοῦ, τοῦ συσταυρωθέντος αὐτῷ, σωτήριον ἐν τῷ σταυρῷ ὁμολογίαν. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὕμνους τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, ωστόσο, μας παραπέμπουν στη θεματολογία τῶν ὕμνων ἄλλων ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Εβδομάδας. Ενδεικτικὰ αναφέρουμε τὸ τροπάριον Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς θέμα τὸν Νιπτήρα καὶ τὴν προδοσία καὶ ἀπαντάται στὸν Ὅρθρο τόσο τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ὅσο καὶ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.*

Τόσο οἱ Μακαρισμοί, ὅσο καὶ τὰ ιε' ἀντίφωνα τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς τοῦ σύγχρονου ἐντυποῦ Τριωδίου φαίνονται συρο-παλαιστινιακῆς προέλευσης. Διάφορα τροπάρια τῶν ἀντιφώνων, τὰ ὁποῖα πρωτοεμφανίζονται στὸ ιεροσολυμιτικὸ Τυπικόν τῆς Ἀναστάσεως (βλ. κατωτέρω), ἀπαντώνται μεταξύ τῶν ιδιομέλων τῆς Ἀκολουθίας τῶν Ὁρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς (πρῶτο τροπάριον ζ' ἀντιφώνου= γ' ιδιόμελον, πρῶτο τροπάριον ιβ' ἀντιφώνου= ζ' ιδιόμελον, δεύτερο τροπάριον ιβ' ἀντιφώνου= α' ιδιόμελον, τρίτο τροπάριον ιβ' ἀντιφώνου= θ' ιδιόμελον, πρῶτο τροπάριον ιε' ἀντιφώνου= ιβ' ιδιόμελον) καὶ στὴν ἀναστάσιμη ἀκολουθία τῆς Οκτωήχου (*Ὁ Σταυρὸς σου, Κύριε, ζωὴ καὶ ἀνάστασις ὑπάρχει τῷ λαῷ σου*, τρίτο τροπάριον τοῦ ιε' ἀντιφώνου καὶ ἀναστάσιμον στιχηρὸν εἰς τοὺς αἶνους τοῦ ἡχοῦ πλ. β'¹²⁰⁵). Στὸ Τυπικόν τῆς Ἀναστάσεως τὸ δεύτερο κάθισμα μετὰ τὸ θ' ἀντίφωνον ἐπιγράφεται ἄλλο κάθισμα ἀγιοπολύτ(ου)¹²⁰⁶, γεγονός που ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς ἐξ Ἱεροσολύμων καταγωγῆς τῶν ὕμνων αὐτῶν.

¹²⁰⁵ Παρακλητικὴ, Αποστολικὴ Διακονία, 259.

¹²⁰⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 126.

Σχετικά με τους Μακαρισμούς (Μτ. 5, 1-12) ας σημειωθεί ότι απαντώνται στη βυζαντινή λειτουργική παράδοση στην Ακολουθία των Τυπικών, στη Θεία Λειτουργία, όπου οι ψαλμοί των Τυπικών (Ψ. 102 και 145) και οι Μακαρισμοί αντικαθιστούν ενίοτε τα τρία αντίφωνα, και στην ακολουθία της θ' ώρας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Εκτός από τον Όρθρο της Μεγάλης Παρασκευής τους συναντάμε επίσης στον Όρθρο της Πέμπτης της Ε' Εβδομάδας των Νηστειών (του Μεγάλου Κανόνος του Ανδρέου Κρήτης), μεταξύ του κοντακίου και της ζ' ωδής. Στον Σιναϊτικό ελληνικό κώδικα 150 συναντάμε τους Μακαρισμούς εντός του κανόνος της Κυριακής των Βαΐων¹²⁰⁷, ενώ στο Τυπικόν της Αναστάσεως ψάλλονται την Κυριακή των Βαΐων με την *τριτέκτην*, πριν από τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου, μαζί με τέσσερα τροπάρια-στιχηρά σε ήχο πλ. δ', τριαδικόν και θεοτοκίον¹²⁰⁸. Απαντώνται επίσης στη Νεκρώσιμο Ακολουθία εις κοσμικούς¹²⁰⁹ και εις ιερείς¹²¹⁰ και στην Ακολουθία του Εξοδιαστικού των μοναχών¹²¹¹ του Ευχολογίου. Στη Νεκρώσιμο Ακολουθία των κοσμικών και στην Ακολουθία του Εξοδιαστικού των μοναχών οι Μακαρισμοί τοποθετούνται μεταξύ των νεκρώσιμων ιδιόμελων και του αποστόλου. Στη Νεκρώσιμο Ακολουθία των ιερέων, η οποία ακολουθεί το γενικό σχήμα του Όρθρου και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με εκείνο της Μεγάλης Παρασκευής (τρία αντίφωνα που αποτελούνται από τους ψαλμούς 22, 23 και 68 και τέσσερις σειρές αποστολικών και ευαγγελικών περικοπών), οι Μακαρισμοί απαντώνται προ του ν' ψαλμού. Η Ακολουθία του Εξοδιαστικού των μοναχών συμπεριλαμβάνει επίσης οκτώ αντίφωνα.

Το πρώτο και πέμπτο (έκτο στο Τυπικόν της Αναστάσεως) τροπάριον-στιχηρόν των Μακαρισμών του έντυπου Τριωδίου απαντώνται επίσης στο συρο-παλαιστινιακής

¹²⁰⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 190.

¹²⁰⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 23.

¹²⁰⁹ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 423-433, και *Εὐχολόγιον*, Αστήρ, 393-420.

¹²¹⁰ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 451-465, και *Εὐχολόγιον*, Αστήρ, 437-470.

¹²¹¹ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 438-447, και *Εὐχολόγιον*, Αστήρ, 421-437.

προέλευσης συριακό Ωρολόγιον του κώδικα Βερολίνου Or. Oct. 1019 του 1187-88¹²¹² ως τροπάριον της Κυριακής και της Δευτέρας (ήχος δ΄) και της Τετάρτης (ήχος γ΄), αντιστοίχως. Το έβδομο, όγδοο και ένατο τροπάριον-στιχηρόν των Μακαρισμών του Τυπικόν της Αναστάσεως (βλ. κατωτέρω) απαντώνται επίσης στον κώδικα Or. Oct. 1019 ως τροπάριον της Τετάρτης (ήχος δ΄) και ως τροπάρια της Παρασκευής (ήχος δ΄), αντιστοίχως. Το εν λόγω Ωρολόγιον, το οποίο ήταν εν χρήσει παρά τοις Μελχίταις, συμπεριλαμβάνει, μεταξύ των ακολουθιών του Μεσονυκτικού και του Όρθρου, μία σειρά τροπαρίων εις τους Μακαρισμούς για την κάθε ημέρα της εβδομάδας και τον κάθε ήχο της Οκτωήχου. Πολλά από τα τροπάρια του εν λόγω Ωρολογίου συμπεριλήφθησαν στην Παρακλητική.

5. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως (Ακολουθία του Όρθρου)

Όσο αφορά τα αντίφωνα ο Όρθρος της Μεγάλης Παρασκευής του Τυπικού της Αναστάσεως¹²¹³, ο οποίος αρχίζει, όπως και στο έντυπο Τριώδιον, με το *κάθισμα* του Όρθρου της Μεγάλης Πέμπτης *Ότε οί ἔνδοξοι μαθηταί*¹²¹⁴, παρουσιάζει, σε σχέση με εκείνα του έντυπου Τριωδίου, ένα επιπλέον θεοτοκίον μετά το *καὶ νῦν: Θεὸς ὦν ἐκένωσας σεαυτὸν μοινογενῆ*¹²¹⁵ (α΄ αντίφωνον), *Τὸν ὑπὲρ φύσιν τόκοι σου προσκυνοῦμεν*¹²¹⁶ (β΄ αντίφωνον), *Βάτος σε ἐν τῷ Σιναίῳ ἀφλέκτως προσομιλοῦσα*¹²¹⁷ (γ΄ αντίφωνον), *Ὡσπερ ἀμνὸν ἐπὶ σταυροῦ καθορώσα ἡ ἀμνάς*¹²¹⁸ (δ΄ αντίφωνον), *Ἡ τεκοῦσα διὰ λόγου ὑπὲρ λόγον*¹²¹⁹ (ε΄ αντίφωνον), *Σταυρούμενοι τὸν ἐκ σου τεχθέντα καθορώσα ἐδάκρυες*¹²²⁰ (στ΄

¹²¹² BLACK, *Palestinian Horologion*, 102-143.

¹²¹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 116-147.

¹²¹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 116. Βλ. αὐτόθι, 83-84.

¹²¹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 117.

¹²¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 118.

¹²¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 119.

¹²¹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 121.

¹²¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 121.

¹²²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 122.

αντίφωνον), *Οὐκ ἔστιν ἄμωμος ὡς σύ, δέσποινα*¹²²¹ (ζ' αντίφωνον), *Σάρκα ἐκ τῆς σῆς σαρκὸς λαμβάνει θέλων*¹²²² (η' αντίφωνον), *Καθορώσα ἐν σταυρῷ ὃν ἔξ αἱμάτων ἐσωμάτωσας τῶν σῶν*¹²²³ (θ' αντίφωνον), *Χαῖρε, κόσμου καταφύγιον, παρθένε*¹²²⁴ (ι' αντίφωνον), *Προστασία τῶν ἐν θλίψεσιν βεβαία*¹²²⁵ (ια' αντίφωνον), *Τῶν Ἑμμανουήλ, ἀμνὸν Θεοῦ καὶ Λόγον*¹²²⁶ (ιβ' αντίφωνον), *Τῶν ἐν θλίψει καὶ δεινῇ σταναχωρίᾳ*¹²²⁷ (ιγ' αντίφωνον) καὶ *Τὴν ὑπερέδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα*¹²²⁸ (ιδ' αντίφωνον). Το δεύτερο θεοτοκίον του ε' αντιφώνου (*Ἡ τεκοῦσα διὰ λόγου ὑπὲρ λόγον*) απαντάται στο έντυπο Τριώδιον (αντίφωνον ιγ') καὶ στον κώδικα Κρυπτοφέρρης 389 [Δ. β. 10]¹²²⁹ (αντίφωνον ια') με το *incipit* *Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα διὰ λόγου*. Στο γ' αντίφωνον συναντάμε την παραλλαγή του τροπαρίου *Ἐν τῷ νιπτῇρι, Χριστέ ὁ Θεός, τοῖς μαθηταῖς σου προέτρεπες* του έντυπου Τριωδίου *Ἐν τῷ δειπνῷ, Χριστέ ὁ Θεός, τοῖς μαθηταῖς προέλεγες*¹²³⁰. Στο ζ' αντίφωνον συναντάμε τρία επιπλέον τροπάρια: *Ῥάπισμα ἐδέξω σιαγόνα*¹²³¹, μία παραλλαγή του οποιου απαντάται στο Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνωσματάριον¹²³², *Ὁ ληστής γνωρίσας ἐπὶ ξύλου*¹²³³ καὶ *Ἰούδας παραδίδει τὸν δεσπότην*¹²³⁴. Ὡς πρώτο θεοτοκίον συναντάμε την παραλλαγή του *Ὡς πύλην σωτήριον* του έντυπου Τριωδίου καὶ των κωδίκων Κρυπτοφέρρης 389 [Δ. β. 10], Vindob. Theol. gr. 181 καὶ Vat. gr. 771 *Ὡς πύλην οὐράνιον*¹²³⁵ (*Δόξα πατρὶ καὶ υἱῷ*). Μετά το θ' αντίφωνον συναντάμε το κάθισμα του έντυπου Τριωδίου καὶ το

¹²²¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 124.

¹²²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 125.

¹²²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 126.

¹²²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 127.

¹²²⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 128.

¹²²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 129.

¹²²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 131.

¹²²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 133.

¹²²⁹ Αντίφωνα του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς, φφ. 14r-23v.

¹²³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 118.

¹²³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 123.

¹²³² TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 112, 133, καὶ IV, αρ. 112, 108 (*Alapam accepisti creator hominis salvator*).

¹²³³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 124.

¹²³⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 124.

¹²³⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 124.

κάθισμα *εἰς τὸ Δόξα Τριάκοντα ἀργύρια ἡγόρασάν σε Ἰουδαῖοι*¹²³⁶ του Ἀγιοπολύτ(ου). Στο ι' αντίφωνον συναντάμε ως πρώτο θεοτοκίον το *Ἡ τὸ χαίρε δι' ἀγγέλου δεξαμένη*¹²³⁷. Μία παραλλαγή του θεοτοκίου *Εἰρήνην εὖσιν τὸν κόσμον* του ι' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου είναι το πρώτο θεοτοκίον του ια' αντιφώνου¹²³⁸. Μετά το ε' ευαγγέλιο, κατά τη λιτανεία στον Λιθόστρωτον, ψάλλονται οι στίχοι Ψ. 108, 4, και 85, 14, και το *Ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς, τί με διώκετε*¹²³⁹ (Δόξα...καὶ νῦν, ἦχος πλ. α'). Στο ιγ' αντίφωνον συναντάμε ως πρώτο θεοτοκίον το *Παρεστῶσα τῷ σταυρῷ*¹²⁴⁰. Στο ιδ' αντίφωνον συναντάμε τα δύο τροπάρια του έντυπου Τριωδίου, το τροπάριον *Ἡ πολυμήνητος ἀμνάς τὸν ἄρνα*¹²⁴¹, το θεοτοκίον *Ἐκ παρθενικῆς ἀνέτειλεν*¹²⁴² και το θεοτοκίον του έντυπου Τριωδίου. Στο ιε' αντίφωνον συναντάμε ως πρώτο θεοτοκίον το *Φῶς τεκοῦσα ἀμαρτίαις σκοτισθέντα*¹²⁴³.

Εἰς τους Μακαρισμούς συναντάμε το δεύτερο, τρίτο, τέταρτο και έκτο τροπάριον-στιχηρόν του έντυπου Τριωδίου, το τροπάριον *Τὸν σταυρὸν τὸν τοῦ Χριστοῦ ἐν διανοίᾳ πάντες κατέχοντες*¹²⁴⁴, το πέμπτο τροπάριον του έντυπου Τριωδίου και τα τροπάρια *Προηλώθης τῷ σταυρῷ διὰ πολλήν, Χριστέ, ἀγαθότητα*¹²⁴⁵, *Καθορώσαί σε ἐν σταυρῷ τεταμένοι, μόνε μακρόθυμε*¹²⁴⁶ και *Ἐν Κρανίῳ ὑψωθείς τοῦ ἐχθροῦ τὴν κάραν συνέτριψας*¹²⁴⁷, τα οποία απαντώνται στο προαναφερθέντα παλαιστινιακό Ωρολόγιον του κώδικα Βερολίνου Or. Oc. 1019, το *Τῆς σταθείσης ἀκρατῶς πρὸς τὸ ξύλον πάλοι τῆς γνώσεως*¹²⁴⁸, το έβδομο

¹²³⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 126.

¹²³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 127.

¹²³⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 128.

¹²³⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 130.

¹²⁴⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 131.

¹²⁴¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 131.

¹²⁴² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 132.

¹²⁴³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 133.

¹²⁴⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 134.

¹²⁴⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 135.

¹²⁴⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 135.

¹²⁴⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 135.

¹²⁴⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 135.

τροπάριον του έντυπου Τριωδίου, το δοξαστικόν του έντυπου Τριωδίου και το θεοτοκίον
*Ἀναρτούμενον σταυρῷ ἐθελουσίως βλέπουσα, ἄχραντε*¹²⁴⁹.

Μετά τους Μακαρισμούς ψάλλονται το κοντάκιον *ιδιόμελον τὸ σύνθ(ε)π(ον) Ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς ὁ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θήσας ὑπὲρ τῶν προβάτων (ήχος πλ. δ')* και ο οἶκος *Τὸν νοῦν ἀνυψώσωμεν, τὴν φρένα ὑφάψωμεν*¹²⁵⁰. Κατά τη λιτή εἰς τον Ἅγιο Κωνσταντῖνο ψάλλονται τα στιχηρά σε ἤχο πλ. δ' *Ὁ ἐν Ἐδέμ παράδεισος ποτὲ τὸ ξύλον τῆς βρόσεως ἀνεβλάστησεν*¹²⁵¹ και *Τὸν ἄρινα πάλαι ἡ ἀμνὰς ἐν σταυρῷ καθορώσα κρεμάμενοι*¹²⁵² (*Δόξα...καὶ νῦν*). Εἰς το ν' ψαλμὸ ψάλλεται το *Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὴν ἐκούσιον σταύρωσιν*¹²⁵³ (*Δόξα, ἤχος γ'*). Το τριώδιον, το δεύτερο κοντάκιον και ο ἀντίστοιχος οἶκος εἶναι αὐτὰ του έντυπου Τριωδίου¹²⁵⁴. Μετά το εξαποστειλάριον του έντυπου Τριωδίου συναντάμε το προσόμοιον εξαποστειλάριον *Ὁρώσά σε κρεμάμενοι ἐν σταυρῷ, ζωοδότα*¹²⁵⁵. Εἰς τους αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά σε ἤχο δ' *Ὅτε σὲ σταυρούμενοι ἡ κτίσις πᾶσα ἐώρακεν*¹²⁵⁶, *Πῶς ὁ ἀνομώτατος δῆμος τολμᾷ κατακρίναί σε*¹²⁵⁷ και *Ῥήγνυνται χειρόγραφον τὸ ἀπ' αἰῶνος*¹²⁵⁸ μαζί με τα ιδιόμελα στιχηρά του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου *Πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο φόβῳ*¹²⁵⁹, *Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος*¹²⁶⁰, *Σήμερον σὲ θεωροῦσα ἡ ἄμεμπτος Παρθένος*¹²⁶¹, *Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμάμενοι*¹²⁶², *Σταυρωθέντος σου, Χριστέ, πᾶσα ἡ κτίσις βλέπουσα ἔτρεμε*¹²⁶³, *Δύο και*

¹²⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 136.

¹²⁵⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 136.

¹²⁵¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 137.

¹²⁵² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 137.

¹²⁵³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 138.

¹²⁵⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 138-140.

¹²⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 141.

¹²⁵⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 141.

¹²⁵⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 141.

¹²⁵⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 142.

¹²⁵⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 142.

¹²⁶⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 142.

¹²⁶¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 142.

¹²⁶² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 143.

¹²⁶³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 143.

ποιηρὰ ἐποίησεν ὁ πρωτότοκος υἱός μου Ἰσραήλ¹²⁶⁴ καὶ ἑκάστον μέλος τῆς ἀγίας σου σαρκὸς ἀτιμίαν δι' ἡμᾶς ὑπέμεινε¹²⁶⁵ (Δόξα). Εἰς τα ἀπόστιχα ψάλλονται το στιχηρόν Σήμερον ὁ δεσπότης καὶ κύριος παρίσταται Πιλάτῳ¹²⁶⁶, το οποίο ψάλλεται στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος κατὰ τον Εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευῆς¹²⁶⁷, τα στιχηρά εἰς τους αἶνους του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του ἐντυπου Τριωδίου Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν¹²⁶⁸ καὶ Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου καὶ ἐνέδυσαν με χλαμύδα κοκκίνη¹²⁶⁹ καὶ τα ιδιόμελα στιχηρά εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευῆς του ἐντυπου Τριωδίου Φοβερόν καὶ παράδοξον μυστήριον¹²⁷⁰ καὶ Ὡ πῶς ἡ παράνομος συναγωγὴ¹²⁷¹ (Δόξα). Κατὰ τη λιτή ἐπὶ την Αγία Φυλακή, κατὰ την οποία ο πατριάρχης βαστάζει ἐπὶ των ὤμων του τον Τίμιο Σταυρό, ψάλλονται τα στιχηρά Κύριε κατέκρινάν σε Ἰουδαῖοι θανάτῳ, το οποίο ἀπαντάται στο παλαιό Γεωργιανό *Iadgari* στο τέλος της ακολουθίας της Αγρυπνίας της νύχτας της Μεγάλης Πέμπτης¹²⁷² καὶ στο ἐντυπο Τριωδίον ως τροπάριον της γ' ὥρας (ἦχος πλ. β'), καὶ το προαναφερθέν Σήμερον ὁ δεσπότης καὶ κύριος παρίσταται Πιλάτῳ¹²⁷³. Προ της προφητείας, τέλος, ψάλλεται το τροπάριον της α' ὥρας του ἐντυπου Τριωδίου Σταυρωθέντος σου, Χριστέ¹²⁷⁴.

5. 3. Ἄλλα χειρόγραφα (Ακολουθία του Ὁρθρου)

¹²⁶⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 143.

¹²⁶⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 143.

¹²⁶⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 144 καὶ 146.

¹²⁶⁷ ДМИТРИЕВСКИЈ, *Opisanie*, I, 553.

¹²⁶⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 144.

¹²⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 145.

¹²⁷⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 145.

¹²⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 145.

¹²⁷² МЕТРЕВЕЛИ-ՇԱՆՔԻԵՎԻ-ՄԵՎՍՐԻԱՆԻ, *Iadgari*, 196, καὶ КЕКЕЛИДЗЕ, *Liturgičeskie*, 365.

¹²⁷³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 146.

¹²⁷⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 146.

Στις μοναστικής προέλευσης πηγές τα αντίφωνα του Όρθρου της Μεγάλης Παρασκευής παρουσιάζουν σε σχέση με εκείνα του έντυπου Τριωδίου ουκ ολίγες παραλλαγές¹²⁷⁵. Ο σλαβικός κώδικας Χιλανδαρίου 307¹²⁷⁶ προσθέτει στο α΄, β΄ και γ΄ αντίφωνον τα τροπάρια Сына яко агиыца, Яко ущедрить Адама και Рыдаючи Христе, αντιστοίχως. Ο κώδικας Vindob. Theol. gr. 181¹²⁷⁷ αγνοεί το δεύτερο τροπάριον του γ΄ αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου. Το γ΄ αντίφωνον παρουσιάζει στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 18r) δύο θεοτοκία, το 'Ότι οὐκ ἔχομεν, θεοτοκίον του η΄ αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου, και το θεοτοκίον του γ΄ αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου. Στο δ΄ αντίφωνον ο κώδικας Χιλανδαρίου 307 προσθέτει το τροпάριον Христоуѡиство неправдыноіе μεταξύ των τροπαρίων του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου Радуи ся от нас вятая Богородице. Οι κώδικες Vindob. Theol. gr. 131, Vindob. Theol. gr. 136 και Κρυπτοφέρρης 389 [Δ. β. 10] αγνοούν το δεύτερο τροпάριον του δ΄ αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου. Στο ε΄ αντίφωνον ο κώδικας Χιλανδαρίου 307 προσθέτει το τροпάριον Дньсь зрящи творца. Στο στ΄ αντίφωνον ο ίδιος κώδικας προσθέτει το τροпάριον Господи сведущи μεταξύ των τροπαρίων του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου Умири мопитвами Богородице, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να ταυτιστεί με το θεοτοκίον *Εἰρήνευσον πρεσβίαις τῆς Θεοτόκου* του κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (φ. 215r). Το ζ΄ αντίφωνον του κώδικα Χιλανδαρίου 307 συμπεριλαμβάνει ως τρίτο τροпάριον το Естъва устав και το θεοτοκίον Кров твои Богородице Дево. Στο η΄ αντίφωνον ο ίδιος κώδικας προσθέτει το τροпάριον Распинаема зрящи μεταξύ των τροπαρίων του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου *Ἡ ἀδιόδευτος πύλη*¹²⁷⁸. Στο θ΄ αντίφωνον ο ίδιος κώδικας προσθέτει το τροпάριον Ужасааше ся видящи μεταξύ των τροπαρίων του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου Святопървая чиста. Στο ι΄

¹²⁷⁵ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 127-134.

¹²⁷⁶ JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, Pars principalis, φφ. 27r-47v.

¹²⁷⁷ HOEG-TILLYARD-WELLESZ, *Sticherarium*, φφ. 240v-247r.

¹²⁷⁸ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 130, όπου ο Janeras μας παραπέμπει στα έργα FOLLIERI, *Initia hymnorum*, 212, 2, όπου συναντάμε τρεις ύμνους με αυτό το *incipit*, και JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, όπου συναντάμε το ίδιο *incipit* μόνο στα σλαβικά.

αντίφωνον του ίδιου κώδικα συναντάμε το θεοτοκίον *Бестрасти рожышиа тѧ* αντί εκείνου του έντυπου Τριωδίου. Στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 22v) συναντάμε ως θεοτοκίον του ι' αντιφώνου το *Ὁ τήν εὐλογημένην καλέσας σου μητέρα*, ενώ στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 49r) συναντάμε το θεοτοκίον του ι' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου μαζί με το *Ἡ τὸ χαίρε δι' ἀγγέλου δεξαμένη*. Ο κώδικας Βατοπεδίου 1488 (φ. 99r) παρουσιάζει ως θεοτοκίον του ια' αντιφώνου το *Ἡ τὸ χαίρε δι' ἀγγέλου δεξαμένη*. Στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 49v) συναντάμε το θεοτοκίον του ια' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου και το *Ὅν ἔτεκες, Παρθέινε*, θεοτοκίον του β' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου, το οποίο απαντάται επίσης στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (φφ. 213v και 217r). Στον κώδικα Κρυπτοφέρνης 389 [Δ. β. 10] συναντάμε ως θεοτοκίον του ια' αντιφώνου το *Θεοτόκε, ἡ τεκούσα διὰ λόγου*, θεοτοκίον του ιγ' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου. Θεοτοκίον του ια' αντιφώνου του Χιλανδαρινού κώδικα 307 είναι το *Единочаде и единосущне*. Στο ιβ' αντίφωνον ο κώδικας Χιλανδαρίου 307 προσθέτει το τροπάριον *Беззаконъующиимъ одинако* μεταξύ των τροπαρίων του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου *Тѣи еси Богородице*. Στον κώδικα Vat. gr. 771¹²⁷⁹ συναντάμε ως θεοτοκίον του ιβ' αντιφώνου το *Ἀγνή παρθέινε ἡ τοῦ λόγου πύλη* αντί εκείνου του έντυπου Τριωδίου. Στους κώδικες Βατοπεδίου 1488 (φ. 100r) και Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 24r) συναντάμε το θεοτοκίον *Ὁ δι' ἡμᾶς γεννηθεὶς ἐκ παρθένου*, το οποίο απαντάται επίσης στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 50v) μαζί με εκείνο του έντυπου Τριωδίου. Στο ιβ' αντίφωνον του κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (φφ. 213r και 217v) συναντάμε το θεοτοκίον *Παρθέινε ἔτεκες ἀπειρόγαμε*. Στο ιγ' αντίφωνον ο κώδικας Χιλανδαρίου 307 προσθέτει το τροπάριον *Давиї пророкы и закон* μεταξύ των τροπαρίων του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου *Ὁρώσά σε κρεμάμενον*¹²⁸⁰, θεοτοκίον του ιε' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου και του κώδικα Κρυπτοφέρνης 389 [Δ. β. 10]. Στον κώδικα Κρυπτοφέρνης 389 [Δ. β. 10]

¹²⁷⁹ φφ. 169v-177v.

¹²⁸⁰ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 133, και JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, όπου το ίδιο *incipit* μόνο στα σλαβικά.

συναντάμε ως θεοτοκίον του ιγ' αντιφώνου το *Μεγάλων χαρισμάτων*. Στον κώδικα Vat. gr. 771 συναντάμε ως θεοτοκίον το *Ἡ τὸ χαῖρε δι' ἀγγέλου δεξαμένη*. Στον κώδικα Βατοπεδίου 1488 (φ. 100v) συναντάμε το θεοτοκίον *Ὁ τήν εὐλογημένην καλέσας σου μητέρα*. Στους κώδικες Vindob. Theol. gr. 181 και 136 (φ. 218r) και στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 25r) συναντάμε ως θεοτοκίον το *Εἰρήνην σοὶ τὸν κόσμον*, θεοτοκίον του ι' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου και των κωδίκων Κρυπτοφέρρης 389 [Δ. β. 10] και Vat. gr. 771. Ο κώδικας Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 51v) συμπεριλαμβάνει τα δύο προαναφερθέντα θεοτοκία. Στο ιδ' αντίφωνον του κώδικα Χιλανδαρίου 307 συναντάμε το Немалу болезнь имяше και το Радуйся присноживотыи ως τρίτο τροπάριον και θεοτοκίον, αντιστοίχως. Στον κώδικα Βατοπεδίου 1488 (φ. 101r) συναντάμε το θεοτοκίον *Φύσεως τοὺς ὅρους*. Στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 25v) συναντάμε ως θεοτοκίον το *Ὁ βασιλεύς*, ενώ στον κώδικα Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 51v) συναντάμε το *Χαῖρε ἡ πύλη τοῦ βασιλέως*, θεοτοκίον του ιβ' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου, και το θεοτοκίον του ιδ' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου. Στον κώδικα Vat. gr. 771 (φ. 177v) συναντάμε ως θεοτοκίον του ιε' αντιφώνου το *Θεὸν ἐκ σου σαρκωθέντα*. Ο κώδικας Χιλανδαρίου 307 (φ. 47v), τέλος, προσθέτει το τροπάριον Сретилъ сѣ разума μεταξύ των τροπαρίων του ιε' αντιφώνου του έντυπου Τριωδίου και του θεοτοκίου, το οποίο ταυτίζεται από τον Janeras¹²⁸¹ με το δεύτερο θεοτοκίον του ιε' αντιφώνου του Τυπικού της Αναστάσεως *Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα*¹²⁸².

Ὅσο αφορά τους Μακαρισμούς οι κώδικες Βατοπεδίου 1488 και Vindob. Theol. gr. 136 αγνοοῦν το πρώτο και το ὄγδοο τροπάριον-στιχηρόν. Ο κώδικας Vindob. Theol. gr. 136 προσθέτει τα τροπάρια-στιχηρά *Ὁ τοὺς πόδας τῶν σοφῶν μαθητῶν νίψας* (φ. 219r), *Πῶς, ταλαίπωρε τὸν νοῦν, ἡ παράφρων γλῶσσα* (φ. 219v) και *Τὸν σταυρὸν τὸν τοῦ Χριστοῦ ἐν*

¹²⁸¹ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 133, και JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, όπου το ίδιο incipit μόνο στα σλαβικά.

¹²⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 133.

διανοία πάντες κατέχοντες (φ. 219v), το οποίο απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως ως πέμπτο τροπάριον εις τους Μακαρισμούς¹²⁸³. Ας σημειωθεί ότι στο έντυπο Τριωδίου, όπως και στους κώδικες Vindob. Theol. gr. 136, Tübingen gr., φ. 49r, Paris. gr. 242 και Σινά 754, συναντάμε τους Μακαρισμούς μεταξύ του στ' και του ζ' ευαγγελίου και το κοντάκιον μεταξύ της ε' και η' ωδής του τριωδίου¹²⁸⁴, ενώ στους κώδικες Vat. Regin. gr. 59, Dresden 104, Χιλανδαρίου 307, Κρυπτοφέρρης 389 [Δ. β. 10] και Μεσσήνης 110 (ιβ' αι.) το κοντάκιον απαντάται προ του τριωδίου. Στον Σιναϊτικό ελληνικό κώδικα 1214 και στον Πατμιακό κώδικα 218 το κοντάκιον απαντάται μετά το θ' ευαγγέλιο. Τέλος, στα Τυπικά της Ευεργέτιδος, της Κρυπτοφέρρης, της Μεσσήνης και της Μονής του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων και στους κώδικες Τιφλίδας 222 και Βατοπεδίου 1488 συναντάμε το κοντάκιον και τους Μακαρισμούς μεταξύ του στ' και ζ' ευαγγελίου. Μεταξύ του κοντακίου και των Μακαρισμών συναντάμε σε μερικά τυπικά ένα ανάγνωσμα πατερικού κειμένου.

Στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος εις τους αίνους του Όρθρου της Μεγάλης Παρασκευής¹²⁸⁵, μία ακολουθία σχεδόν όμοια με αυτή του έντυπου Τριωδίου (αντίφωνα, καθίσματα και μακαρισμοί δεν περιγράφονται λεπτομερώς), ψάλλονται τα στιχηρά του Όρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου *Πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο φόβῳ, Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος καὶ Δύο καὶ ποιηρὰ καὶ το δοξαστικὸν Ὁρώσά σε ἡ κτίσις ἅπαντα ἐπὶ σταυροῦ* (ήχος πλ. α'), το οποίο απαντάται επίσης στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 (φ. 108v). Εις τα απόστιχα ψάλλονται τα στιχηρά του Όρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου *Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν, Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου καὶ Ἦδη βάπτεται κάλαμος ἀποφάσεως* μαζί με το ιδιόμελον στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου *Σήμερον ὁ δεσπότης τῆς*

¹²⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 134.

¹²⁸⁴ Σχετικά με τη θέση του κοντακίου και των Μακαρισμών στον Όρθρο της Μεγάλης Παρασκευής βλ. JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 154-164.

¹²⁸⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 550-551.

κτίσεως (Δόξα...καὶ νῦν). Ως απολυτίκιον, τέλος, ψάλλεται το τροπάριον εἰς τον ν' του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας *Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα εἰς ἔλεγχον ῥήγνυνται τῶν παραινόμων*¹²⁸⁶.

Στον Ὅρθρο της Μεγάλης Παρασκευῆς του Τυπικού της Μεσσήνης¹²⁸⁷, μία ακολουθία σχεδόν ὅμοια με αὐτή του ἑντυπου Τριωδίου (τα ἀντίφωνα, τα καθίσματα, οἱ μακαρισμοὶ καὶ το ἀπολυτίκιον πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπολύση δὲν περιγράφονται λεπτομερώς), εἰς τον ν' ψάλλεται το τροπάριον του Τυπικού της τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας *Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα εἰς ἔλεγχον ῥήγνυνται τῶν παραινόμων*¹²⁸⁸. Εἰς τοὺς αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά ἰδιόμελα εἰς τοὺς αἶνους τοῦ Ὁρθρου τοῦ ἑντυπου Τριωδίου *Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν καὶ Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου μαζί με το ἰδιόμελον στιχηρόν εἰς τα ἀπόστιχα τοῦ Ὁρθρου καὶ εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα τοῦ Εσπερινοῦ τοῦ ἑντυπου Τριωδίου Σήμερον σε θεωροῦσα ὡς δοξαστικόν*.

Στο Τυπικόν της Κρυπτοφέρρης εἰς τοὺς αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά των ακολουθιῶν τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Εσπερινοῦ της Μεγάλης Παρασκευῆς τοῦ ἑντυπου Τριωδίου *Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου, Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν, Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος, Ὡ πῶς ἡ παράνομος συναγωγή, Φοβερὸν καὶ παράδοξον μυστήριον, Ἦδη βάπτεται κάλαμος καὶ Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμάμενον (Δόξα...καὶ νῦν)*¹²⁸⁹.

Στο Τυπικόν της Μονῆς τοῦ Αγίου Νικολάου των Κασουλίων εἰς τοὺς αἶνους ψάλλονται τα στιχηρά των ακολουθιῶν τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Εσπερινοῦ της Μεγάλης Παρασκευῆς τοῦ

¹²⁸⁶ MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, καὶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

¹²⁸⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 236-237.

¹²⁸⁸ MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, καὶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

¹²⁸⁹ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 361.

έντυπου Τριωδίου *Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου, Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν, Σήμερον ὁ δεσπότης τῆς κτίσεως και Σήμερον σε θεωροῦσα*¹²⁹⁰.

Στον Ὄρθρο της Μεγάλης Παρασκευῆς του κώδικα Βατοπεδίου 1488¹²⁹¹, μία ακολουθία ὅμοια με αὐτή του έντυπου Τριωδίου, κατά την οποία, ὅπως και στο Τυπικόν της Μεσσήνης, ψάλλεται εἰς τον ν' το τροπάριον του Τυπικοῦ της Μεγάλης Εκκλησίας *Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα εἰς ἔλεγχον ῥήγνυται τῶν παρανόμων*¹²⁹² (φ. 104r), συναντάμε, επιπλέον (βλ. ανωτέρω), εἰς τους αἶνους (φφ. 107r-108r), τα στιχηρά ιδιόμελα *Πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο φόβῳ, Ἀμπελος ἀληθινὴ ὁ σταυρός σου, Κύριε* (ἤχος α'), *Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου και Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν και το σταυροθεοτοκίον Ἡ παρθένος καὶ μήτηρ ὀρώσά σε, Χριστέ* (ἤχος πλ. β'). Το πρῶτο και τρίτο στιχηρόν απαντώνται μεταξὺ των στιχηρῶν του Ὄρθρου του έντυπου Τριωδίου. Το δεύτερο στιχηρόν απαντάται ἐπίσης στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 54v), Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 29r) και Σινά 1241 (φ. 94v), ενώ το σταυροθεοτοκίον απαντάται στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 3r), Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 29r), Πάτμου 218 (φ. 162r) και Σινά 1241 (φ. 115 r), ὅπου φέρει το ὄνομα Λέοντος¹²⁹³. Εἰς τα ἀπόστιχα (φφ. 108r-109r) συναντάμε το στιχηρόν ιδιόμελον εἰς τους αἶνους του έντυπου Τριωδίου *Δύο καὶ ποιηρὰ, τα ιδιόμελα Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος, ἵνα τί με ἐγκετέλειπες* (ἤχος δ') και *Ὁρώσά σε ἡ κτίσις ἅπαντα ἐπὶ σταυροῦ* (ἤχος πλ. α') και το θεοτοκίον *Ἐξέστη κτίσις ἅπαντα καθορώσά σε τὸν ταύτης ποιητήν* (ἤχος πλ. α'), το οποίο απαντάται ἐπίσης στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 57r), Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 (φ. 30r) και Σινά 1241 (φ. 98v). Επιπλέον συναντάμε τα ἐξῆς ἐξὶ ἄλλα στιχηρὰ *τῶν ἀγίων παθῶν* (φφ. 109v-111v) του Ὄρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου: *Σήμερον σε θεωροῦσα, Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα*

¹²⁹⁰ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 366.

¹²⁹¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, φφ. 90r-111v.

¹²⁹² MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

¹²⁹³ Βλ. Κεφ. Α' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

κρεμάμενοι, Ἐκαστον μέλος τῆς ἁγίας σου σαρκός, Σταυρωθέντος σου, Χριστέ, Ἦδη βάπτεται κάλαμος ἀποφάσεως και Κύριε, ἀναβαίνοντός σου ἐν τῷ σταυρῷ.

Κατά τον Ὁρθρο της Μεγάλης Παρασκευῆς του κώδικα Vindob. Theol. gr. 136¹²⁹⁴, μία ακολουθία ὅμοια με αὐτή του ἑντυπου Τριωδίου, τέλος, ψάλλονται, επιπλέον (βλ. ἀνωτέρω), εἰς τοὺς αἶνους τὰ στιχηρά ἰδιόμελα Ἀγγελικαὶ στρατιαὶ συνείχοντο φόβῳ, Τὸν ἐν χειρὶ τὴν ζωὴν κατέχοντα και Ὁ θεϊκῇ δυναστείᾳ ἄγων τὰ πάντα (φφ. 221r-221v). Τα ὑπόλοιπα τέσσερα στιχηρά εἰς τοὺς αἶνους (Πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο φόβῳ, Λαὸς δυσσεβῆς και παράνομος, Σήμερον σε θεωροῦσα και Σταυρωθέντος σου, Χριστέ) και τὰ ἐπτὰ στιχηρά εἰς τὰ ἀπόστιχα (Δύο και ποινηρά, Ἐκαστον μέλος τῆς ἁγίας σου σαρκός, Τὸν νῶτόν μου ἔδωκα εἰς μαστίγωσιν, Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου, Κύριε, ἀναβαίνοντός σου ἐν τῷ σταυρῷ, Ἦδη βάπτεται κάλαμος και Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμάμενοι) εἶναι τὰ αὐτὰ ἑνδεκα ἰδιόμελα (πέντε εἰς τοὺς αἶνους και ἑξὶ εἰς τὰ ἀπόστιχα) του Ὁρθρου του ἑντυπου Τριωδίου (φφ. 221v-223v).

5. 4. Σύγχρονο ἑντυπο Τριώδιον (Ακολουθία τῶν Ὁρῶν)

Ἡ Ακολουθία τῶν Μεγάλων Ὁρῶν τῆς Ἀγίας και Μεγάλης Παρασκευῆς του ἑντυπου Τριωδίου¹²⁹⁵, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται ποίημα Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (βλ. κατωτέρω), συμπεριλαμβάνει, μεταξύ του τριγάλμου τῆς κάθε ὥρας και τῆς ἀνάγνωσης τῆς προφητείας, του ἀποστόλου και του εὐαγγελίου, ἓνα τροπάριον (Δόξα), ἓνα θεοτοκίον (Καὶ νῦν) και τρία στιχηρά ἰδιόμελα. Μετὰ τον πρῶτο και δεῦτερο στιχηρόν συναντάμε ἓνα στίχο ἀπὸ τοὺς ψαλμούς (Ψ. 2, 1 και 2, Ψ. 5, 2 και 3, Ψ. 68, 22 και 2, Ψ. 21, 19 και Ψ. 68, 22). Το τρίτο

¹²⁹⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ. 212v-223r.

¹²⁹⁵ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 383-395, *Τριώδιον*, Ρώμη, 680-702, *Τριώδιον*, Φως, 454-468, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 400-411, και 1994, 919-944, *Ἀνθολόγιον*, Ἱερά Μονὴ Κρυπτοφέρνης, II, 1122-1161, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλῃ Ἑβδομάδι*, 207-238. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 360-361.

στιχηρόν εισάγεται διά το Δόξα, καὶ νῦν. Στην α΄ ώρα συναντάμε το τροπάριον Σταυρωθέντος σου, Χριστέ (ήχος α΄), το θεοτοκίον Τί σε καλέσωμεν, ὦ Κεχαριτωμένη και τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο πλ. δ΄ Σήμερον τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα εἰς ἔλεγχον ῥήγνυται τῶν παρανόμων, Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθες, Χριστέ Βασιλεῦ και Τοῖς συλλαβοῦσί σε παρανόμοις ἀνεχόμενος. Στην γ΄ ώρα συναντάμε το τροπάριον Κύριε, κατέκρινάν σε Ἰουδαῖοι θανάτῳ (ήχος πλ. β΄), το θεοτοκίον Θεοτόκε, σὺ εἶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή και τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο πλ. δ΄ Διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων ὁ φίλος σου καὶ ὁ πλησίον Πέτρος ἠρνήσατό σε, Πρὸ τοῦ τιμίου σου Σταυροῦ στρατιωτῶν ἐμπαιζόντων σε, Κύριε και Ἐλκόμενος ἐπὶ σταυροῦ, οὕτως ἐβόας, Κύριε. Στην στ΄ ώρα συναντάμε το τροπάριον Σωτηρίαν εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Χριστέ ὁ Θεός (ήχος β΄), το θεοτοκίον Ὅτι οὐκ ἔχομεν παρρησίαν διὰ τὰ πολλὰ ἡμῶν ἁμαρτήματα και τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο πλ. δ΄ Τάδε λέγει Κύριος τοῖς Ἰουδαίοις· λαός μου, τί ἐποίησά σοι, ἢ τί σοι παρηνώχλησα και Οἱ νομοθέται τοῦ Ἰσραὴλ, Ἰουδαῖοι καὶ Φαρισαῖοι και το στιχηρόν ιδιόμελον σε ήχο πλ. α΄ Δεῦτε, χριστοφόροι λαοί, κατίδωμεν, τί συνεβουλεύσατο Ἰούδας ὁ προδότης. Στην θ΄ ώρα συναντάμε το τροπάριον Βλέπων ὁ ληστής τὸν ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἐπὶ σταυροῦ κρεμάμενον (ήχος πλ. δ΄), το θεοτοκίον Ὁ δι΄ ἡμᾶς γεννηθεὶς ἐκ Παρθένου καὶ σταυρὸν ὑπομείνας, Ἀγαθέ και τα στιχηρά ιδιόμελα Θάμβος ἦν κατιδεῖν τὸν οὐρανοῦ καὶ γῆς Ποιητὴν ἐπὶ σταυροῦ κρεμάμενον (ήχος βαρύς), Ὅτε σε σταυρῷ προσήλωσαν παράνομοι τὸν Κύριον τῆς δόξης (ήχος β΄) και Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας (ήχος πλ. β΄). Πέντε ἀπὸ τα προαναφερθέντα δώδεκα στιχηρά ιδιόμελα ἀπαντώνται ἐπίσης ως τροπάρια τῶν ἀντιφώνων τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς τοῦ ἐντυποῦ Τριωδίου (βλ. ἀνωτέρω). Το τροπάριον τῆς α΄ ὥρας Σταυρωθέντος σου, Χριστέ και το α΄ στιχηρόν ιδιόμελον ἀπαντώνται ἐπίσης στο Τυπικόν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ως δεῦτερο τροπάριον τῆς Τριτοέκτης και τροπάριον εἰς τον ν΄, ἀντιστοίχως¹²⁹⁶.

¹²⁹⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 78-79, και ДМИТРИЕВСКИЙ, *Opisanie*, I, 131. Το α΄ στιχηρόν ἀπαντάται ἐπίσης ως

Το εν λόγω στιχηρόν ιδιόμελον το συνανατάμε για πρώτη φορά στο Γεωργιανό Αναγνωματάριον ως *ια' dasadebeli* της μεσημβρινής ακολουθίας της Μεγάλης Παρασκευής¹²⁹⁷ (βλ. ανωτέρω).

Οι δώδεκα αυτές υμνογραφικές συνθέσεις των Μεγάλων Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής είναι γνωστές στη βυζαντινή παράδοση ως *τροπάρια* (έντυπο ελληνικό Τριώδιον) ή *στιχηρά ἰδιόμελα*-*стихира самогласна* (έντυπο ελληνικό Τριώδιον, έντυπο σλαβικό Постная Триодь¹²⁹⁸). Στο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον-Κανονάριον, η παλαιότερη των πηγών όπου βρίσκουμε τους δώδεκα αυτούς ύμνους, συναντάμε τις ονομασίες *dasadebelni*, η οποία μεταφράζεται από τον εκδότη στα λατινικά ως *stichi*, και *at'ormett'a*, η οποία μεταφράζεται από τον εκδότη ως *duodecim*¹²⁹⁹. Στη συριακή παράδοση ονομάζονται *udē* (κώδικες Λονδίνου B. M. Add. 14697 και 14695 του ιβ' αι. και κώδικας Οξφόρδης Bodl., Dawkins 32 του 1166) και *trupayūnē* (κώδικας Λονδίνου B. M. Add. 17252 του ιγ'-ιδ' αι.).

Η ακολουθία των Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής είναι γνωστή στα χειρόγραφα ως *Ἀκολουθία τῶν ὥρων καὶ τὰ τροπάρια* (Τυπικόν της Αναστάσεως¹³⁰⁰), (*Ἀκολουθία τῶν ιβ' τροπαρίων*) (κώδικας Κρυπτοφέρνης 389 [Δ. β. 10]), *εὐαγγέλια ὅτε ψάλλονται τὰ ιβ' τροπάρια* (κώδικας Διονυσίου 15 του ιβ'-ιγ' αι.), *τροπάρια ψαλλόμενα τῇ ἀγία καὶ μεγάλη παρασκευῇ* (ελληνικός κώδικας 242 της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων του ια' αι.), *трепарі поющихъ вѣ' на часехъ* (κώδικας Χιλανδαρίου 307¹³⁰¹), *τροπάρια τῶν παθῶν*

τροπάριον εις τον ν' τόσο στο Τυπικόν της Μεσσήνης, όσο και στον κώδικα Βατοπεδίου 1488 (βλ. ανωτέρω), ενώ το τροπάριον της α' ώρας απαντάται επίσης ως τροπάριον της προφητείας στον κώδικα 660 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αθηνών του ιστ' αι. (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 159).

¹²⁹⁷ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 693, 129, II, αρ. 693, 103, III, αρ. 150, 140, και IV, αρ. 150, 113 (*Hodie templi illud velum*).

¹²⁹⁸ KARABINOV, *Postnaya Triod' και Triod'*, Μόσχα.

¹²⁹⁹ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, III, αρ. 115, 135, και IV, αρ. 115, 109.

¹³⁰⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 147.

¹³⁰¹ JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, Pars principalis, φφ. 57v-58r.

(Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹³⁰²), στιχηρά ἰδιόμελα Σωφρονίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ψαλλόμενα ταῖς ὥραις τῶν παθῶν (κώδικας 596 της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων του ἔτους 1698¹³⁰³) και τροπάρια τῶν ἡμερινῶν παθῶν (κώδικας Δοχειαρίου 197 του 1458¹³⁰⁴).

Ἡ μελέτη του Janeras, ο οποίος δεν ἐπιχείρησε να κάνει μία κριτική ἐκδοση των στιχηρῶν ἰδιομέλων, συμπεριλαμβάνει το κείμενο της ἐκδοσης του Τριωδίου της Ρώμης¹³⁰⁵ μαζί με ἓνα πλούσιο κριτικό υπόμνημα ὅπου καταχώρησε τις παραλλαγές εἴκοσι δύο και πλέον διαφορετικῶν πηγῶν, μεταξύ των οποίων συναντάμε ἐλληνικά και σλαβικά χειρόγραφα και ἐντυπα λειτουργικά βιβλία ἀπὸ τη βυζαντινὴ παράδοση ἀλλὰ και χειρόγραφα ἀπὸ τη γεωργιανή, συριακή και λατινική (μόνο για το ια' ἰδιόμελον) λειτουργική παράδοση¹³⁰⁶.

Ὅσο ἀφορὰ τη σειρά κατὰ την οποία ἐμφανίζονται τα στιχηρά ἰδιόμελα στο ἐντυπο Τριώδιον και στα χειρόγραφα ἀπὸ τη μελέτη του Janeras¹³⁰⁷ προκύπτουν ἐφτά διαφορετικές σειρές, στις οποίες πρέπει να προστεθοῦν δύο ἀκόμα μοντέλα, αὐτά που προκύπτουν ἀπὸ τη σύγκριση των ἐν λόγῳ ἰδιομέλων με τα ἀντίστοιχα στιχηρά των Μεγάλων (Βασιλικῶν) Ὁρῶν των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων. Στην πλειονότητα των χειρογράφων τα ἰδιόμελα ἐμφανίζονται στην ἴδια σειρά που τα συναντάμε στο ἐντυπο Τριώδιον. Ἡ σειρά των ἰδιομέλων στο Τυπικόν της Ἀναστάσεως ἐπαναλαμβάνεται σε ἑξὶ ἀκόμα χειρόγραφα στιχηράρια (βλ. κατωτέρω). Μία ἀκόμα διαφορετική σειρά συναντάμε στα ἰταλοελληνικά μοναστικά τυπικά της Κρυπτοφέρρης, της Μεσσήνης και του Ἀγίου Νικολάου των Κασουλίων (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀντιστοιχία μεταξύ των ἰδιομέλων του ἐντυπου Τριωδίου και

¹³⁰² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 551.

¹³⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, II, 605.

¹³⁰⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 223.

¹³⁰⁵ *Τριώδιον*, Ρώμη, 680-702.

¹³⁰⁶ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 236-248.

¹³⁰⁷ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 248-249.

των *dasadebelni* του Γεωργιανού Αναγνωσματαρίου και του Γεωργιανού Τροπολογίου ή *Iadgari*¹³⁰⁸ είναι η εξής: 1-11, 2-2, 3-5, 4-4, 5-9, 6-12, 7-3, 8-6, 9-10, 10-7, 11-8 και 12-1. Η αντιστοιχία μεταξύ των ιδιομέλων του έντυπου Τριωδίου και των *udē* ή *trupayūnē* της συριακή παράδοσης είναι η εξής: 1-1, 2-2, 3-3, 4-4, 5-5, 6-6, 7-7, 8-9, 9-8, 10-10, 11-12 και 12-11. Στον κώδικα 222 του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Τιφλίδας¹³⁰⁹ η αντιστοιχία είναι ως εξής: 1-1, 2-2, 3-3, 4-4, 5-5, 6-6, 7-9, 8-8, 9-7, 10-10, 11-11 και 12-12. Στον κώδικα Vat. gr. 771, όπου ως δ' και στ' ιδιόμελον συναντάμε το *Εἶπατε παράνομοι, τί ἠκούσατε* (πρώτο τροπάριον του η' αντιφώνου του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου) και *Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ* (ιδιόμελον του Νιπτήρος των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου και του Ευχολογίου και στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹³¹⁰), αντιστοιχῶς, συναντάμε την εξής αντιστοιχία: 1-10, 2-11, 3-8, 4- , 5-12, 6-2, 7-9, 8- , 9-1, 10-7, 11-5 και 12-3. Από τη σύγκριση των ιδιομέλων της Μεγάλης Παρασκευής με εκείνα των Χριστουγέννων προκύπτει μία συνάφεια μεταξύ του ε', θ', ια' και ιβ' ιδιομέλου των δύο ακολουθιών. Το γ' ιδιόμελον των Χριστουγέννων συσχετίζεται με το ζ' ιδιόμελον της Μεγάλης Παρασκευής. Από τη σύγκριση των ιδιομέλων της Μεγάλης Παρασκευής με εκείνα των Θεοφανίων προκύπτει μία συνάφεια μεταξύ του α', β', ζ', ι' και ια' ιδιομέλου των δύο ακολουθιών. Το δ' ιδιόμελον των Θεοφανίων συσχετίζεται με το η' ιδιόμελον της Μεγάλης Παρασκευής.

Τα εν λόγω τροπάρια ή ιδιόμελα φέρουν το όνομα του αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας (412-444) Κυρίλλου (σύγχρονο έντυπο ελληνικό Τριώδιον, έντυπο σλαβικό Τυπικόν¹³¹¹, κώδικας Παρισίων Coislin. 361 του ιγ'-ιδ' αι.¹³¹², μαρτυρία Λέοντος Αλλατίου¹³¹³), του

¹³⁰⁸ METREVELI-ČANKIEVI- HEVSURIANI, *Iadgari*, 198-203, και KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 366.

¹³⁰⁹ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 287-289.

¹³¹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹³¹¹ *Typikon*, Μόσχα, 408.

¹³¹² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 132.

¹³¹³ ALLATIUS, *De ecclesiae occidentalis*, 1447.

αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων (348-387) Κυρίλλου (συριακή παράδοση, διάφορα συριακά χειρόγραφα του ιγ'-ιδ' αι.¹³¹⁴), του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου (κώδικας Δοχειαρίου 197 του έτους 1458¹³¹⁵) και του αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων (634-638) Σωφρονίου (Τυπικόν της Αναστάσεως¹³¹⁶, κώδικες Vindb. Theol. gr. 136¹³¹⁷ και Χιλανδαρίου 307¹³¹⁸ του ιβ' αι., κώδικας 291 της Μονής της Μεταμορφώσεως του Κυρίου Μετεώρων¹³¹⁹, κώδικας 596 του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων του 1698¹³²⁰, κώδικας Cambridge Add. 6195 του ιη' αι.¹³²¹, Βατοπεδινοί κώδικες 1343 και 1368¹³²² του ιζ' αι., διάφοροι μεταγενέστεροι κώδικες από την Αθήνα και από τις αθωνικές μονές Εσφιγμένου, Βατοπεδίου και Ιβήρων¹³²³, ιδιόμελα των Ωρών των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων), ενώ παραδίδονται ανώνυμα από πολλές άλλες πηγές (Γεωργιανό Κανονάριον-Αναγνωσματάριον, σύγχρονο έντυπο σλαβικό Τριοδ¹³²⁴, τυπικά της Ευεργέτιδος, της Κρυπτοφέρρης, της Μεσσήνης και του Αγίου Νικαλάου των Κασουλίων). Ο Janeras λαμβάνοντας υπ' όψιν του τη χειρόγραφη παράδοση και τις άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες ασπάζεται την άποψη που αποδίδει την πατρότητα των ιδιομέλων στον Σωφρόνιο Ιεροσολύμων (μνήμη 11 Μαρτίου), αν και θεωρεί πιθανόν μερικά από τα ιδιόμελα, εκείνα κυρίως που επηρέασαν την αρχαία λατινική υμνογραφία της Μεγάλης Παρασκευής (βλ. κατωτέρω), να είναι προγενέστερα¹³²⁵.

Ο Σωφρόνιος, ο οποίος γεννήθηκε περί το 560 στη Δαμασκό της Συρίας και πέθανε στα Ιεροσόλυμα στις 11 Μαρτίου του 638, διετέλεσε πατριάρχης της Αγίας Πόλης κατά την

¹³¹⁴ BAUMSTARK, *Die Idiomela*, 232-233.

¹³¹⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 223.

¹³¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 147.

¹³¹⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 223r.

¹³¹⁸ JAKOBSON, *Fragmenta Chilandarica*, Pars principalis, φφ. 57v-58r.

¹³¹⁹ BEES, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, 306-307.

¹³²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, II, 605.

¹³²¹ EASTERLING, *Greek Manuscripts*, 302-323.

¹³²² EUSTRATIADIS-ARKADIOS, *Catalogue*, 218.

¹³²³ KARABINOV, *Postnaya Triod'*, 83-84.

¹³²⁴ *Triod'*, Μόσχα, 485.

¹³²⁵ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 270.

κρίσιμη περίοδο 634-638 (637 άλωση των Ιεροσολύμων από τον χαλίφη Ομάρ Α'). Περί το 578 αποσύρθηκε στη Λαύρα του Αγίου Θεοδοσίου (κοντά στη Βηθλεέμ) επί αρχιμανδρίτου Γεωργίου. Μαζί με τον φίλο και πνευματικό του πατέρα, τον ιερομόναχο Ιωάννη Μόσχο, συγγραφέα του *Λειμοναρίου*, περιηγήθηκε στα μοναστήρια της Παλαιστίνης, της Συρίας και της Αιγύπτου. Το 616 επισκέφθηκε τη Ρώμη, όπου εκοιμήθη ο άββας Ιωάννης, και το 633 την Κωνσταντινούπολη. Μαζί με τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή (580-662, μνήμη 21 Ιανουαρίου) καταδίκασε θαρραλέα την αίρεση του μονοθελητισμού. Ο Σωφρόνιος συνέβαλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του τυπικού της Λαύρας του Αγίου Σάββα. Το 334 διαδέχτηκε τον Άγιο Μόδεστο (πατριαρχία 334-334, μνήμη 18 Δεκεμβρίου) ως πατριάρχης της Σιωνίτιδος Εκκλησίας. Το όνομά του φέρουν τα στιχηρά των Μεγάλων Ωρών της παραμονής των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων, αλλά και τα στιχηρά της Ακολουθίας του Μεγάλου Αγιασμού¹³²⁶.

Πολλοί μελετητές¹³²⁷ έχουν επισημάνει την ύπαρξη πολλών κοινών στοιχείων με τα ιδιόμελα των Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής στην ομιλία *Περὶ τοῦ Πάσχα* του Μελίτωνος Σάρδεων¹³²⁸ (β' αι.), στα απόκρυφα *Ὑπομνήματα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πραχθέντα ἐπὶ Ποιτίου Πιλάτου*¹³²⁹, στην Κατήχηση ΙΓ' τῶν *Φωτιζομένων* (15, 33) του Κυρίλλου Ιεροσολύμων¹³³⁰, στον ανώνυμο αλφαβητικό ύμνο της ιταλο-ελληνικής παράδοσης *Ἀρχοντες Ἑβραίων*¹³³¹ των κωδίκων του 10' αιώνα Vat. gr. 771, Cyp. Δ. β. VIII και XVII και Vat. gr. Pii II 31 και στα *improperia* της Μεγάλης Παρασκευής (ζ' και 10' ιδιόμελον). Τα *improperia* είναι ένας από τους αντιφωνικούς ύμνους που ψάλλονται στη

¹³²⁶ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1928-1929, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 248-260, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, 231 και 233, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 18-20, και *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 224-237.

¹³²⁷ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 259-270.

¹³²⁸ PERLER, *Méliton de Sardes*. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ ἔργον*.

¹³²⁹ VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 210-322, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Ευαγγέλια*, 175-224, και DE SANTOS, *Los Evangelios apócrifos*, 396-471.

¹³³⁰ PG XXXIII, 792, 805.

¹³³¹ PITRA, *Analecta*, 481-484.

Λατινική Εκκλησία κατά την τελετή της σταυροπροσκυνήσεως (*Adoratio S. Crucis*), μετά τα αναγνώσματα και την καθολική συναπτή (*Oratio Universalis*) και πριν από την ακολουθία των Προηγιασμένων (*S. Communio*), της μεταμεσημβρινής Ακολουθίας του Πάθους του Κυρίου (*Celebratio Passionis Domini*¹³³²). Ο ύμνος αυτός, με ρίζες στους ψαλμούς (Ψ. 77, 105 και 106), στους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης (Ησ. 5, 1-7, Ιρ. 2, 5-13, Αμ. 2, 9-12, Ωσ. 13, 4-6, Μχ. 6, 3-5, Νεμ. 9, 6-37) και στο απόκρυφο Δ' βιβλίο του Έσδρα χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος, το οποίο αρχίζει με τις λέξεις *Populus meus quid feci tibi? Aut in quo contristavi te? Responde mihi!*, οι στροφές εναλλάσσονται με το τρισάγιον ύμνο στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα, στοιχείο που αποδεικνύει την ανατολική (εξ Ιεροσολύμων) καταγωγή του.

5. 5. Τυπικόν της Αναστάσεως (Ακολουθία των Ωρών)

Η σὺν Θεῷ ἀκολουθία τῶν ὥρῶν καὶ τὰ τροπάρια, ποίημα Σωφρονίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων τοῦ ἀρχαίου καὶ φιλοσόφου του Τυπικοῦ της Αναστάσεως¹³³³ συμπεριλαμβάνει στην κάθε ώρα το απολυτίκιον Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί, τα θεοτοκία του έντυπου Τριωδίου (λείπει από την α' ώρα, Θεοτόκε, σὺ εἶ ἡ ἄμωμος στην γ' ώρα), και τρία τροπάρια (στιχηρά ιδιόμελα), τα οποία συμπάλλονται με τέσσερις, πέντε ή έξι ψαλμικούς στίχους (Ψ. 2, 1 και 2, και Ψ. 3, 2 και 3, Ψ. 5, 2, Ψ. 6, 2 και 3, και Ψ. 7, 2 και 3, Ψ. 16, 8 και 9β, Ψ. 9, 2 και 3 και Ψ. 58, 9 και 12, και Ψ. 11, 2 και 3, Ψ. 12, 2 και 3, και Ψ. 21, 17β και γ). Όσο αφορά τη σειρά των ιδιομέλων, οι θέσεις του η' και του θ' ιδιομέλου του έντυπου Τριωδίου αντιστρέφονται στην στ' ώρα του Τυπικοῦ της Αναστάσεως. Σύμφωνα με τη μελέτη του Janeras¹³³⁴ τα στιχηρά ιδιόμελα επαναλαμβάνονται κατά την ίδια σειρά στα χειρόγραφα στιχηράρια των κωδίκων Χιλανδαρίου 307, Vindob. gr. 181, Munich Staatsbibl.

¹³³² *Missale Romanum*, 318-320. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 98.

¹³³³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 147-155.

¹³³⁴ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 249.

gr. 471 του ιγ' αι. (φφ. 258r-259v), Vat. Regin. gr. 59 (φφ. 122r-126r), Vindob. Theol. gr. 136 (βλ. κατωτέρω) και στον κώδικα 660 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αθηνών του ιστ' αι.¹³³⁵. Μετά το ευαγγέλιο της θ' ώρας οι τρεις χοροί ενώνονται και ψάλλουν ενώπιον του Αγίου Κρανίου το δοξαστικόν *Ὁρώσά σε ἡ κτίσις ἅπανα ἐπὶ ξύλου γυμνὸν κρεμᾶμενοι*¹³³⁶ (ἦχος πλ. α'). Ὑστερα, κατά την λιτὴν ἐπὶ τὴν Ἀγίαν Ἀνάστασιν, ψάλλονται το κοντάκιον της ημέρας *Τὸν δι' ἡμᾶς σταυρωθέντα*¹³³⁷ και το *Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὴν ἐκούσιον σταύρωσιν*¹³³⁸ (Δόξα, ἦχος γ').

5. 6. Ἄλλα χειρόγραφα (Ακολουθία των Ωρών)

Ἡ Ακολουθία των Ωρών του Τυπικού της Ευεργετίδος¹³³⁹, μία ακολουθία προσαρμοσμένη στη μοναστική ακολουθία της Τριτοέκτης όπου η σειρά των *τροπαρίων τῶν Παθῶν* (ιδιομέλων στιχηρῶν) είναι αυτή του έντυπου Τριωδίου, αρχίζει με τον τρίψαλμον της γ' ώρας. Ακολουθούν το τροπάριον *Μόνον ἐπάγη τὸ ξύλον, Χριστέ, τοῦ σταυροῦ σου*¹³⁴⁰ (βλ. κατωτέρω) αντί του *προκειμένου Κύριε, ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς Ἀποστόλοις σου καταπέμφας τοῦ Ωρολογίου, το θεοτοκίον Θεοτόκε παρθένε, ἰκετεύε τὸν υἱόν σου, τὸν ἐκουσίως προσπαγέντα ἐν σταυρῷ καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν*¹³⁴¹, τα τρία τροπάρια της α' ώρας, η μικρά συναπτή, η προφητεία, ο απόστολος και το ευαγγέλιο. Το ίδιο σχήμα (τρία τροπάρια τῶν Παθῶν και τρία αναγνώσματα) επαναλαμβάνεται τρεις ακόμα φορές. Μετά το ευαγγέλιο της θ' ώρας του έντυπου Τριωδίου συναντάμε ως *ἀπολυτίκιον* το κάθισμα-απολυτίκιον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου

¹³³⁵ DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 158-161.

¹³³⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 155.

¹³³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 155.

¹³³⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 155.

¹³³⁹ DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 551-553.

¹³⁴⁰ DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 551.

¹³⁴¹ DMITRIEVSIIJ, *Opisanie*, I, 551.

Τριωδίου *Ἐξηγόρησας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου*¹³⁴², τον τρίπαλμον της στ΄ ώρας, το *προκείμενον* της στ΄ ώρας του Ωρολογίου *Ὁ ἐν τῇ ἑκτῇ ἡμέρᾳ τε καὶ ὥρᾳ*¹³⁴³, το θεοτοκίον *Ὅτι οὐκ ἔχομεν παρρησίαν*¹³⁴⁴ και το τροπάριον τῆς ἡμέρας (τροπάριον της α΄ ώρας του έντυπου Τριωδίου) *Σταυρωθέντος σου, Χριστέ*¹³⁴⁵. Η α΄ ώρα, η οποία συμπεριλαμβάνει το τροπάριον της γ΄ ώρας του έντυπου Τριωδίου *Κύριε, κατέκρινάν σε Ἰουδαῖοι θανάτῳ* και το θεοτοκίον της α΄ ώρας *Τί σε καλέσωμεν, ὦ Κεχαριτωμένη, ψάλλεται* συνημμένη με την ακολουθία του Ὁρθρου¹³⁴⁶, ενώ η θ΄ ώρα και οι Μακαρισμοί ψάλλονται προ του Εσπερινού *ὡς καθ' ἡμέραν*¹³⁴⁷.

Στην Ακολουθία των Ωρών του Τυπικού της Μεσσήνης¹³⁴⁸ συναντάμε, στην α΄ ώρα, το τροπάριον *Κύριε, κατέκρινάν σε Ἰουδαῖοι θανάτῳ*, τροπάριον της γ΄ ώρας του έντυπου Τριωδίου, και το θεοτοκίον *Ὁ τὴν εὐλογημένην καλέσας σου μητέρα*, ενώ, στην γ΄ ώρα, συναντάμε το τροπάριον *Μόνον ἐπάγη τὸ ξύλον, Χριστέ, τοῦ σταυροῦ σου* (βλ. ανωτέρω) και το θεοτοκίον *Θεοτόκε παρθένε, ἱκετεύε τὸν υἱόν σου, τὸν ἐκουσίως προσπαγέντα ἐν σταυρῷ καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν*. Μετά τα τρία ιδιόμελα και τη μικρά συναπτή της κάθε ώρας ψάλλεται τρις το τροπάριον μαζί με δύο ψαλμικούς στίχους και το αντίστοιχο θεοτοκίον. Ὅσο αφορά τη σειρά των *τροπαρίων*, κατά την στ΄ ώρα ψάλλονται το η΄, θ΄ και ζ΄ ιδιόμελον του έντυπου Τριωδίου. Σύμφωνα με τη μελέτη του Janeras¹³⁴⁹ κατά την ίδια σειρά εμφανίζονται τα ιδιόμελα στα Τυπικά της Κρυπτοφέρρης (φφ. 144v-147v) και του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων (φφ. 129v-130v).

¹³⁴² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 551.

¹³⁴³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹³⁴⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹³⁴⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹³⁴⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 551.

¹³⁴⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹³⁴⁸ ARRANZ, *Le Typicon*, 238-241.

¹³⁴⁹ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 249.

Στην Ακολουθία των Ωρών του Βατοπεδινού κώδικα 1488¹³⁵⁰ συναντάμε, στην α΄ ώρα, μετά τα ιδιόμελα, το τροπάριον *Κύριε, κατέκρινάν σε Ἰουδαῖοι θανάτῳ*¹³⁵¹ και το θεοτοκίον *Ὁ τὴν εὐλογημένην καλέσας σου μητέρα*¹³⁵². Στην γ΄ ώρα συναντάμε το τροπάριον *Μόνον ἐπάγη τὸ ξύλον, Χριστέ, τοῦ σταυροῦ σου*¹³⁵³ (βλ. ανωτέρω) και το θεοτοκίον *Θεοτόκε παρθένε, ἵκετεύε τὸν υἱόν σου, τὸν ἐκουσίως προσπαγέιντα ἐν σταυρῷ καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν*¹³⁵⁴. Κατά την στ΄ ώρα ψάλλονται το θ΄, ζ΄ και η΄ ιδιόμελον του έντυπου Τριωδίου και το τροπάριον *Σταυρωθέντος σου, Χριστέ*¹³⁵⁵, τροπάριον της α΄ ώρας του έντυπου Τριωδίου, δίχως θεοτοκίον. Στην θ΄ ώρα, τέλος, συναντάμε ως θεοτοκίον το *Τὸν ἀμνὸν καὶ ποιμένα καὶ σωτήρα τοῦ κόσμου*¹³⁵⁶.

Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 η *σὺν Θεῷ τάξις τῶν ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς*, ποίημα Σωφρονίου ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων¹³⁵⁷ συμπεριλαμβάνει τα δώδεκα ιδιόμελα του έντυπου Τριωδίου, τέσσερα τροπάρια αντί του *Τὸ πρῶτ' εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου, του Κύριε, ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς Ἀποστόλοις σου καταπέμφας, του Ὁ ἐν τῇ ἕκτῃ ἡμέρᾳ τε καὶ ὥρᾳ τῷ Σταυρῷ προσηλώσας τὴν ἐν τῷ Παραδείσῳ τολμηθεῖσαν τῷ Ἀδὰμ ἀμαρτίαν και του Ὁ ἐν τῇ ἑνατῇ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς σαρκὶ τοῦ θανάτου γευσάμενος* της καθημερινῆς ακολουθίας της α΄, γ΄, στ΄ και θ΄ ώρας, αντιστοίχως, του Ωρολογίου, τέσσερα θεοτοκία, δύο καθίσματα (γ΄ και στ΄ ώρα) και τρία ακόμα θεοτοκία (α΄, γ΄ και στ΄ ώρα). Τα τροπάρια της γ΄, στ΄ και θ΄ ώρας απαντώνται επίσης στο έντυπο Τριώδιο προ των ιδιομέλων. Στην α΄ ώρα συναντάμε το τροπάριον *Σὲ τὸν διὰ φθόνον παραδοθέντα εἰς χεῖρας ἀμαρτωλῶν*¹³⁵⁸ και τα θεοτοκία *Παῦσαι ὀδυρομένη, μήτερ*

¹³⁵⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φφ. 111v-117r.

¹³⁵¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φ. 112v.

¹³⁵² FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φ. 113r.

¹³⁵³ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φ. 114v.

¹³⁵⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φ. 115r.

¹³⁵⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φ. 116v.

¹³⁵⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars Principalis, φ. 118v.

¹³⁵⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ.223r-228v.

¹³⁵⁸ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 223v.

ἐμή¹³⁵⁹ και Θεοτόκε παρθένε, ἰκέτευε τὸν υἱόν σου, τὸν ἐκουσίως προσπαγέντα ἐν σταυρῷ καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν¹³⁶⁰. Στην γ' ώρα συναντάμε το θεοτοκίον Ὁ τὴν εὐλογημένην καλέσας σου μητέρα¹³⁶¹, το κάθισμα Ὡ τῆς φοινκῆς τῶν Ἰουδαίων παρανομίας¹³⁶² (ήχος βαρύς) και το θεοτοκίον Ὅτε προσηλώθης, Χριστέ, τῇ βουλήσει σου¹³⁶³. Στην στ' ώρα συναντάμε το θεοτοκίον Τὸν ζωοποιὸν σταυρὸν τῆς σῆς ἀγαθότητος¹³⁶⁴, το κάθισμα Τοῦ στρατεύματος περισταμένου καὶ καθεζόμενος ἐπὶ τοῦ θρόνου Πιλάτος¹³⁶⁵ (ήχος πλ. δ') και το θεοτοκίον Τὸν ἀμνὸν καὶ ποιμένα καὶ σωτήρα τοῦ κόσμου¹³⁶⁶. Στην θ' ώρα, τέλος, συναντάμε το θεοτοκίον Τὸν ἀμνὸν καὶ ποιμένα καὶ λυτρωτὴν ἐν τῷ σταυρῷ¹³⁶⁷.

Στην Ακολουθία των Ωρών του κώδικα 660 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αθηνών¹³⁶⁸ (ιστ' αι.), η οποία ακολουθεί το γενικό σχήμα της ακολουθίας του έντυπου Τριωδίου, συναντάμε, στην α' ώρα, το τροπάριον Μόνον ἐπάγη τὸ ξύλον, Χριστέ, τοῦ Σταυροῦ σου¹³⁶⁹, το οποίο απαντάται επίσης στα τυπικά της Ευεργέτιδος και της Μεσσήνης και στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 στην γ' ώρα (βλ. ανωτέρω), και το θεοτοκίον του έντυπου Τριωδίου. Στην α' ώρα το τροπάριον Σταυρωθέντος σου, Χριστέ¹³⁷⁰ (τροπάριον της α' ώρας του έντυπου Τριωδίου) ψάλλεται τρις προ του προκειμένου και της περικοπῆς του Ζαχαρίου ως τροπάριον της προφητείας. Από την στ' ώρα λείπει το θεοτοκίον Ὅτι οὐκ ἔχομεν παρρησίαν διὰ τὰ πολλὰ ἡμῶν ἁμαρτήματα του έντυπου Τριωδίου.

¹³⁵⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 224r.

¹³⁶⁰ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 224v.

¹³⁶¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 225r.

¹³⁶² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 225v.

¹³⁶³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 225v.

¹³⁶⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 227r.

¹³⁶⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 227r.

¹³⁶⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 227r.

¹³⁶⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 227r.

¹³⁶⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 158-161.

¹³⁶⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 159.

¹³⁷⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 159.

Οι Μεγάλες Ώρες της Μεγάλης Παρασκευής του Αθηναϊκού κώδικα 7 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (φφ. 11v-12 r), η διάταξη των οποίων είναι, σύμφωνα με τον Ι. Μ. Φουντούλη, παλαιότερη από εκείνη του έντυπου Τριωδίου και ίσως να ανάγεται μέχρι των αρχών του ε' αιώνα¹³⁷¹, απαρτίζονται από τρεις ψαλμούς, (Ψ. 5, 2 και 35, Ψ. 51, 34 και 50, Ψ. 69, 87 και 90, και Ψ. 58, 68 και 85, αντιστοίχως) ένα τροπάριον (Ὁ ραπισθεὶς ὑπὲρ γένους ἀνθρώπων καὶ μὴ ὀργισθεὶς¹³⁷², ἦχος γ', Ἐξηγόρασας ἡμᾶς¹³⁷³, ἦχος δ', Σταυρωθέντος σου Χριστέ¹³⁷⁴, ἦχος α', και Βλέπων ὁ ληστής¹³⁷⁵, ἦχος πλ. δ', αντιστοίχως) και το θεοτοκίον της αντίστοιχης ώρας (βλ. ανωτέρω)¹³⁷⁶.

5. 7. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον (Ακολουθία του Εσπερινού)

Κατά τον Εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου¹³⁷⁷ ψάλλονται, εις το Κύριε, ἐκέκραξα, τα στιχηρά ιδιόμελα εις τα απόστιχα του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου Πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο (ἦχος α'), Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος (ἦχος β'), Σήμερον σὲ θεωροῦσα (ἦχος β'), Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμάμενον (ἦχος β') και Σήμερον ὁ Δεσπότης τῆς κτίσεως παρίσταται Πιλάτῳ (ἦχος πλ. β'), το Ὡ! πῶς ἡ παράνομος συναγωγή (Δόξα, ἦχος πλ. β') και το Φοβερόν και παράδοξον μυστήριον (Καὶ νῦν, ἦχος πλ. β'). Εις τα απόστιχα ψάλλονται τα στιχηρά

¹³⁷¹ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ μεγάλοι ὥραι*, 239.

¹³⁷² ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 72, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 129 (τροπάριον της Τριτοέκτης της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας), ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 95 (τροπάριον της ακολουθίας της α' ώρας της Μεγάλης Πέμπτης του Τυπικού της Αναστάσεως), και *Τριώδιον*, Φως, 431 (τροπάριον της προφητείας του Ὁρθρου της Μεγάλης Πέμπτης του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹³⁷³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 133 (κάθισμα μετά το ιε' αντίφωνον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του Τυπικού της Αναστάσεως), και *Τριώδιον*, Φως, 448 και 454 (κάθισμα μετά το ιε' αντίφωνον και τροπάριον απολυτίκιον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹³⁷⁴ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131 (τροπάριον της Τριτοέκτης της Μεγάλης Παρασκευής του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας), ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 146 (τροπάριον της προφητείας του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής του Τυπικού της Αναστάσεως), και *Τριώδιον*, Φως, 455 (τροπάριον της α' ώρας της Μεγάλης Παρασκευής του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹³⁷⁵ *Τριώδιον*, Φως, 465 (τροπάριον της θ' ώρας της Μεγάλης Παρασκευής του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹³⁷⁶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ μεγάλοι ὥραι*, 241-242.

¹³⁷⁷ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 395-398, *Τριώδιον*, Ρώμη, 702-709, *Τριώδιον*, Φως, 468-473, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 411-414, και 1994, 944-952, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1161-1175, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 238-249. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 361-362.

ιδιόμελα σε ήχο β' *Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε νεκρόν, Ὅτε ἐν τῷ τάφῳ τῷ καινῷ, Ὅτε ἐν τῷ τάφῳ σαρκικῶς και Ὅτε αἱ δυνάμεις σε, Χριστέ και το δοξαστικόν Σε τὸν ἀναβαλλόμενον* (ήχος πλ. α'). Τέλος, μετά το τρισάγιον, ψάλλονται τα απολυτίκια σε ήχο β' *Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ και Ταῖς μυροφόροις γυναιξί*, τα οποία απαντώνται επίσης στον Ὁρθρο του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου αλλά και στην ακολουθία της Γ' Κυριακής του Πάσχα (των Μυροφόρων) του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹³⁷⁸.

Το ιδιόμελον *Σήμερον ὁ Δεσπότης τῆς κτίσεως παρίσταται Πιλάτῳ* επιγράφεται σε μερικές εκδόσεις ποίημα Βυζαντίου (βλ. ανωτέρω), ενώ το *Ὡ! πῶς ἡ παράνομος συναγωγή και το Φοβερόν και παράδοξοι μυστήριον* φέρουν τα ονόματα του Θεοφάνους Πρωτοθρόνου και Σεργίου του Λογοθέτου¹³⁷⁹, αντιστοίχως¹³⁸⁰. Στα χειρόγραφα το δοξαστικόν *Σε τὸν ἀναβαλλόμενον*, το οποίο χρονολογείται σύμφωνα με τον Δετοράκη από τον η' ή θ' αιώνα, φέρεται κατά κανόνα ανωνύμως. Ο Σ. Ευστρατιάδης θεωρεί το ιδιόμελον δοξαστικόν αυτό άλλοτε έργο του Γερμανού¹³⁸¹ και άλλοτε έργο του Θεοφάνους του Πρωτοθρόνου¹³⁸².

Στην υμνογραφία του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου κυριαρχούν οι αναφορές στα θεία πάθη (πέμπτο και έβδομο κεκραγάριον), στη σταύρωση (πρώτο, δεύτερο και έκτο κεκραγάριον), στον θρήνο της Θεοτόκου δίπλα στον σταυρό (τρίτο και τέταρτο κεκραγάριον), στην αποκαθήλωση και στη θεόσωμο ταφή (πρώτο, δεύτερο, τρίτο και τέταρτο στιχηρόν και δοξαστικόν εις τα απόστιχα, πρώτο απολυτίκιον), στην εις Άδου κάθοδο (δεύτερο και τρίτο στιχηρόν εις τα απόστιχα) και στη συνάντηση των

¹³⁷⁸ Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία, 49.

¹³⁷⁹ SZÖNÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, 36-37.

¹³⁸⁰ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1255-1256.

¹³⁸¹ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹³⁸² ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία*, 484-485. Βλ. *Νέα Σιών* 29 (1934), 570.

μυροφόρων γυναικών με τον άγγελο τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων (δεύτερο απολυτίκιον).

5. 8. Τυπικόν της Αναστάσεως (Ακολουθία του Εσπερινού)

Ο Εσπερινός της Μεγάλης Παρασκευῆς του Τυπικοῦ της Αναστάσεως¹³⁸³ συμπεριλαμβάνει, εἰς το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα ιδιόμελα στιχηρά σε ἤχο β΄ *Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε νεκρόν*¹³⁸⁴, *Ὅτε ἐν τῷ τάφῳ τῷ καινῷ*¹³⁸⁵, *Ὅτε αἱ δυνάμεις σε, Χριστέ*¹³⁸⁶, στιχηρά εἰς τα απόστιχα του Εσπερινού του ἑντυπου Τριωδίου, *Σήμερον συνέχει τάφος*¹³⁸⁷, *Τί τὸ ὀρώμενον σήμερον*¹³⁸⁸, *Δεῦτε, ἴδωμεν τὴν ζωὴν ἡμῶν*¹³⁸⁹ (εἰς τὸ Δόξα), στιχηρά εἰς τοὺς αἶνους του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του ἑντυπου Τριωδίου, καὶ το *Ἡ ἀγνή παρθένος καὶ μόνη Θεοτόκος σὺν τῷ παρθένῳ μαθητῇ τῷ σταυρῷ παρισταμένη*¹³⁹⁰ (Καὶ νῦν). Μετὰ το *Καταξίωσον* συναντάμε τα απόστιχα στιχηρά σε ἤχο πλ. δ΄ *Ὡ τοῦ φοβεροῦ ὀράμανος! σήμερον νεκροειδῶς ἐν σινδόνι εἰλίσσεται ὁ ἐνδύων Κύριος οὐρανὸν ἐν τοῖς νέφεσι*¹³⁹¹, *Ὡ τοῦ φοβεροῦ ὀράμανος! ὁ φῶς οἰκῶν θεϊκῶς σαρκικῶς τάφον ὥκησεν*¹³⁹², *Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος! ὁ τῶν ἀπάντων Θεὸς καὶ τῇ φύσει ἀθάνατος ἐν νεκροῖς λογίζεται*¹³⁹³ καὶ το δοξαστικόν εἰς τα απόστιχα του ἑντυπου Τριωδίου *Σε τὸν*

¹³⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 156-161.

¹³⁸⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 156.

¹³⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 156.

¹³⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 156.

¹³⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 156.

¹³⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 157. *Τί τὸ ὀρώμενον θέαμα στο ἑντυπο Τριώδιον.*

¹³⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 157.

¹³⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 157.

¹³⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 159.

¹³⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 159.

¹³⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 160.

ἀναβαλλόμενοι¹³⁹⁴. Μετά το τρισάγιον ψάλλεται το απολυτίκιον του έντυπου Τριωδίου Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ.

5. 9. Άλλα χειρόγραφα (Ακολουθία του Εσπερινού)

Στα μοναστικής προέλευσης υμνογραφικά χειρόγραφα συναντάμε, εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα στιχηρά του έντυπου Τριωδίου *Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος* (τυπικά της Μεσσήνης¹³⁹⁵, της Κρυπτοφέρνης¹³⁹⁶ και του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹³⁹⁷ και Βατοπεδινός κώδικας 1488¹³⁹⁸), *Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμάμενοι* (σταυροθετοκίον των τυπικών της Μεσσήνης¹³⁹⁹ και της Κρυπτοφέρνης¹⁴⁰⁰), *Σήμερον ὁ δεσπότης καὶ κύριος παρίσταται Πιλάτῳ*¹⁴⁰¹ (Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹⁴⁰², Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁴⁰³ και κώδικας Vindob. Theol. gr. 136¹⁴⁰⁴), *Ὡ! πῶς ἡ παράνομος συναγωγή* (τυπικά της Ευεργέτιδος¹⁴⁰⁵, της Μεσσήνης¹⁴⁰⁶, της Κρυπτοφέρνης¹⁴⁰⁷ και του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹⁴⁰⁸ και Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁴⁰⁹) και το *Φοβερόν καὶ παράδοξον μυστήριον* (τυπικά της Ευεργέτιδος¹⁴¹⁰, της Μεσσήνης¹⁴¹¹, της Κρυπτοφέρνης¹⁴¹² και του

¹³⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 160.

¹³⁹⁵ ARRANZ, *Le Typicon*, 241.

¹³⁹⁶ φ. 130v.

¹³⁹⁷ φ. 147v.

¹³⁹⁸ φ. 119r.

¹³⁹⁹ ARRANZ, *Le Typicon*, 241.

¹⁴⁰⁰ φ. 131r.

¹⁴⁰¹ *Σήμερον ὁ δεσπότης τῆς κτίσεως* στο έντυπο Τριώδιον.

¹⁴⁰² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹⁴⁰³ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 120v.

¹⁴⁰⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 230r.

¹⁴⁰⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹⁴⁰⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 241.

¹⁴⁰⁷ φ. 130v.

¹⁴⁰⁸ φ. 147v.

¹⁴⁰⁹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 119v.

¹⁴¹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹⁴¹¹ ARRANZ, *Le Typicon*, 241.

¹⁴¹² φ. 130v.

Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹⁴¹³, Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁴¹⁴ και κώδικας Vindob. Theol. gr. 136¹⁴¹⁵). Το έντυπο Τριώδιον αγνοεί όμως το στιχηρόν *Σήμερον ὁ δόξη τῇ πατρικῇ ταίς ἄνω δυνάμεσιν ἀπρόσιτος* (ήχος πλ. β'), το οποίο απαντάται στους κώδικες Βατοπεδίου 1488 (φ. 12r), Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 62v) και Γ. 72 (φ. 34v), Πάτμου 218 (φ. 127r) και Σινά 1241 (φ. 101v). Στους κώδικες Μεγίστης Λαύρας Γ. 67, Πάτμου 218 και Σινά 1241 το στιχηρόν αυτό φέρει το όνομα του Λέοντος¹⁴¹⁶. Το έντυπον Τριώδιον αγνοεί επίσης το δοξαστικόν *Σήμερον ὁ ἀπρόσιτος τῇ οὐσίᾳ* (ήχος πλ. δ') του Τυπικού της Ευεργέτιδος¹⁴¹⁷ και του Βατοπεδινού κώδικα 1488¹⁴¹⁸, το οποίο απαντάται, ωστόσο, στην Ακολουθία του Νιπτήρος του έντυπου Τριωδίου και του Ευχολογίου, το σταυροθεοτοκίον *Ἡ ἄνυμφος μήτηρ ὅτε μετὰ νεκρῶν ἐλογίσθης* (ήχος πλ. δ'), το οποίο απαντάται στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (φ. 230r) και στους κώδικες Βατοπεδίου 1488 (φ. 121v), Μεγίστης Λαύρας Γ. 67 (φ. 65r) και Γ. 72 (φ. 37v), Σινά 1241 (φ. 148v) και Χιλανδαρίου 307 (φ. 55v), και το σταυροθεοτοκίον *Παρισταμένη τῷ σταυρῷ* του Τυπικού του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹⁴¹⁹.

Χαρακτηριστική είναι η απουσία από πολλές από τις πηγές αυτές (Σιναϊτικός ελληνικός κώδικας 150¹⁴²⁰, τυπικά της Ευεργέτιδος¹⁴²¹, της Μεσσήνης¹⁴²², της Κρυπτοφέρρης¹⁴²³ και του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹⁴²⁴, κώδικας Vindob. Theol. gr. 136¹⁴²⁵ και

¹⁴¹³ φ. 147v.

¹⁴¹⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 229v.

¹⁴¹⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 120r.

¹⁴¹⁶ Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁴¹⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹⁴¹⁸ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 121r.

¹⁴¹⁹ φ. 147v.

¹⁴²⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 191-192.

¹⁴²¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹⁴²² ARRANZ, *Le Typicon*, 241-242.

¹⁴²³ φφ. 130v-131r.

¹⁴²⁴ φ. 147v.

¹⁴²⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φφ. 229v-230r.

Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁴²⁶) των στιχηρών εις τα απόστιχα του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου, τα οποία απαντώνται, ωστόσο, σε μερικές από αυτές μεταξύ των στιχηρών εις τους αίνους του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου (βλ. κατωτέρω). Η απουσία αυτή συσχετίζεται με την ακολουθία των Προηγιασμένων Τιμίων Δώρων της Μεγάλης Παρασκευής, η οποία προέρχεται από την αρχαία βυζαντινή λειτουργική παράδοση και το Τυπικόν της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως¹⁴²⁷ και επιβίωσε στον Σιναϊτικό ελληνικό κώδικα 150¹⁴²⁸, όπου η επίδραση του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας είναι έντονη, όπως αποδεικνύει το *εἰς τὴν Λειτουργίαν εἰσοδικόν Προσκυνούμεν τὴν λόγχην τὴν νύξασαν τὴν ἄχραντόν σου πλευράν*¹⁴²⁹, στα τυπικά της Ευεργέτιδος¹⁴³⁰ και της Κρυπτοφέρρης¹⁴³¹, στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136¹⁴³², σε διάφορα βυζαντινά προφητολόγια¹⁴³³, στον γεωργιανό κώδικα Τιφλίδος 222¹⁴³⁴ του ιβ' αι. και σε διάφορα σλαβικά και συριακά χειρόγραφα¹⁴³⁵. Εμφανή είναι τα ίχνη της παλαιάς ακολουθίας των Προηγιασμένων της Μεγάλης Παρασκευής, η οποία, σύμφωνα με τους Mateos και Janeras¹⁴³⁶, είχε καταργηθεί στην Κωνσταντινούπολη προ του 1200, στα ιταλοελληνικά τυπικά και στο αγιορείτικο τριώδιον του Βατοπεδινού κώδικα 1488.

¹⁴²⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φφ. 119r-121r.

¹⁴²⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 80, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131.

¹⁴²⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 192.

¹⁴²⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 191. Πρόκειται για το τροπάριον της Τριτοέκτης της Μεγάλης Παρασκευής του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας (MATEOS, *Le Typikon*, II, 78, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 131).

¹⁴³⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 553.

¹⁴³¹ Σύμφωνα με τον Janeras η ακολουθία των Προηγιασμένων ετελείτο μετά την απόλυση του Εσπερινού (JANERAS, *Les vespres*, 211). Αλλού (JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 357), όμως, δεν κάνει αναφορά στην ακολουθία αυτή. Σύμφωνα με τον Janeras στο εν λόγω τυπικόν μεταξύ της ευχής της κεφαλοκλισίας και της απόλυσης συναντάμε μία δεύτερη τελετή αφιερωμένη στον Τίμιο Σταυρό (η πρώτη, όπως και σε άλλα ιταλοελληνικά κείμενα, τοποθετείται στο τέλος της θ' ώρας), η οποία συμπεριλαμβάνει τα τροπάρια *Ότε οί ένδοξοι μαθηταί* (τρεις) και *Όρώσά σε ή κτίσις άπασα έπὶ ξύλου γυμνόν κρεμάμενοι* (Δόξα), το οποίο απαντάται στο Τυπικόν της Αναστάσεως (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 155) και στον κώδικα Vat. gr. 771 (JANERAS, *Les vespres*, 211) στην θ' ώρα, τον ν' ψαλμό και το τροπάριον *Ός ή πόρνη προσπίπτω σοι*, απολυτίκιον της Μεγάλης Τετάρτης του Τυπικού της Μεσσήνης (ARRANZ, *Le Typicon*, 232) και του Ωρολογίου της Κρυπτοφέρρης (*Ωρολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, 380).

¹⁴³² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 230r.

¹⁴³³ HOEG-ZUNT, *Prophetologium*, 401-404.

¹⁴³⁴ KEKELIDZE, *Liturgičeskie*, 289.

¹⁴³⁵ JANERAS, *Les vespres*, 216-217.

¹⁴³⁶ MATEOS, *Le Typikon*, II, 83, και JANERAS, *Les vespres*, 214-215.

6. ΜΕΓΑ ΣΑΒΒΑΤΟ

6. 1. Σύγχρονο έντυπο Τριώδιον

Η ακολουθία του Αγίου και Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου¹⁴³⁷ απαρτίζεται από τις ακολουθίες του Όρθρου, των Ωρών και του Εσπερινού, ο οποίος τελείται σε συνδυασμό με τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Βασιλείου του Μεγάλου.

Ο Όρθρος του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου¹⁴³⁸ αρχίζει με τα απολυτικά σε ήχο β΄ *Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ, ὅτε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον καὶ ταῖς μυροφόροις γυναιξί*, από τα οποία το πρώτο και τρίτο ψάλλονται επίσης κατά τον Εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευής. Ακολουθούν οι τρεις στάσεις του Αμώμου, οι στίχοι του οποίου συμψάλλονται με τα λεγόμενα εγκώμια ή μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου (Επιτάφιος Θρήνος), τα οποία αναλύουμε στο Κεφ. Α΄ του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής, τα αναστάσιμα ευλογητάρια του Όρθρου της Κυριακής¹⁴³⁹ (ήχος πλ. α΄) και τα προσόμοια καθίσματα σε ήχο α΄ *Σινδόνι καθαῶ καὶ ἀρώμασι θείοις καὶ Ἐξέστησαν οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων*. Μετά τον ν΄ ψαλμό ψάλλεται ο κανὼν *Κύματι θαλάσσης* (ήχος πλ. β΄) του Κοσμά του Μελωδού και του Μάρκου Υδρουντός¹⁴⁴⁰. Μεταξύ της γ΄ και δ΄ ωδής του κανόνος συναντάμε ως μεσώδιον κάθισμα το πρώτο αναστάσιμον κάθισμα μετά την α΄

¹⁴³⁷ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 398-425, *Τριώδιον*, Ρώμη, 709-761, *Τριώδιον*, Φως, 473-487, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 415-443, και 1994, 953-1014, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1175-1210, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 249-292. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 362-365.

¹⁴³⁸ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 398-412, *Τριώδιον*, Ρώμη, 709-736, *Τριώδιον*, Φως, 473-485, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 415-430, και 1994, 953-987, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1175-1202, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 249-278. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 362-364.

¹⁴³⁹ *Ὡρολόγιον*, Αστὴρ, 46.

¹⁴⁴⁰ Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

στιχολογία του α΄ ήχου της Οκτωήχου¹⁴⁴¹ *Τὸν τάφου σου, Σωτήρ*. Μεταξύ της στ΄ και ζ΄ ωδῆς συναντάμε το κοντάκιον *Τὴν ἄβυσσον ὁ κλείσας* (προσόμοιον, ήχος πλ. β΄) και τον οίκο *Ὁ συνέχων τὰ πάντα ἐπὶ σταυροῦ ἀνιψώθη*¹⁴⁴². Ὡς εξαποστειλάριον ψάλλεται σε ήχο β΄ το *Ἅγιος Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν*. Εἰς τους αίνους ψάλλονται τα στιχηρά ιδιόμελα σε ήχο β΄ *Σήμερον συνέχει τάφος, Τί τὸ ὀρώμενον θέαμα και Δεῦτε, ἴδωμεν τὴν ζωὴν ἡμῶν*, το στιχηρόν *Ἡτήσατο Ἰωσήφ τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ* (ήχος πλ. β΄), το οποίο απαντάται στο Γεωργιανό Αναγνωσματάριον ως υπακοή κατά την τελετή της πλύσης του σταυροῦ τη Μεγάλῃ Παρασκευῇ εσπέρας¹⁴⁴³, το δοξαστικόν *Τὴν σήμερον μυστικῶς* (ήχος πλ. β΄) και το αναστάσιμον θεοτοκίον του Ὁρθρου της Κυριακῆς¹⁴⁴⁴ *Ὑπερευλογημένη ὑπάρχεις, Θεοτόκε Παρθένε*, το οποίο απαντάται ἐπίσης στο Τυπικόν της του Χριστοῦ Μεγάλῃς Εκκλησίας ως τροπάριον εἰς τον ν΄ της Τρίτης της Διακαινησίμου¹⁴⁴⁵. Σύμφωνα με τον Δετοράκη τα τέσσερα στιχηρά εἰς τους αίνους και το δοξαστικόν *Τὴν σήμερον μυστικῶς*, το οποίο κατά τον Δετοράκη εἶναι έντονα επηρεασμένο από τον Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης¹⁴⁴⁶, φέρονται ανωνύμως στα περισσότερα χειρόγραφα τριώδια, ενώ στον Σιναϊτικό ελληνικό κώδικα 731 (θ΄-ι΄ αι.) αποδίδονται στον Θεοφάνη τον Γραπτό¹⁴⁴⁷. Μετά τη μεγάλη δοξολογία ψάλλεται ως ασματικόν το τρισάγιον σε ήχο πλ. β΄ και το τροπάριον της εισόδου *Τὸν ἥλιον κρύψαντα τὰς ιδίας ἀκτῖνας* (ήχος πλ. α΄), το οποίο θεωρεῖται ποίημα Γεωργίου Ακροπολίτου¹⁴⁴⁸. Μεταξύ των τριών προαναφερθέντων απολυτικίων της ημέρας (βλ. ανωτέρω) και των τριών αναγνωσμάτων, τέλος, ψάλλεται το προπάριον της προφητείας *Ὁ συνέχων τὰ πέρατα*,

¹⁴⁴¹ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 11.

¹⁴⁴² Βλ. Κεφ. Α΄ του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁴⁴³ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ 703, 132, II, αρ 703, 105, III, αρ. 163, 142, και IV, αρ. 163, 115 (*Petit Joseph corpus tuum*).

¹⁴⁴⁴ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 18.

¹⁴⁴⁵ MATEOS, *Le Typikon*, II, 100, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 138.

¹⁴⁴⁶ PG XLVI, 601.

¹⁴⁴⁷ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία*, 474-483. Βλ. Κεφ. Β΄ του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁴⁴⁸ Από τις προαναφερθείσες εκδόσεις απαντάται μόνο σε δύο: *Τριώδιον*, Φως, 485, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 274. Βλ. HEISENBERG, *Georgius Acropolites*, 9-11 (*στιχηρόν, ψαλλόμενον τῷ ἀγίῳ και μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ τὸν Ἐπιτάφιον ἀσπασμόν*).

τάφῳ συσχεθῆναι κατεδέξω (ήχος β΄) του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας¹⁴⁴⁹.

Κατά τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου¹⁴⁵⁰, ψάλλονται, εις το Κύριε, εκέκραξα, τα τρία αναστάσιμα κεκραγάρια (*Τὰς ἑσπερινὰς ἡμῶν εὐχὰς, Κυκλώσατε, λαοί, Σιών και Δεῦτε, λαοί, ὑμνήσωμεν*) και το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα (*Τῷ πάθει σου, Χριστέ*) του α΄ ήχου της Οκτωήχου¹⁴⁵¹, τρία ιδιόμελα στιχηρά σε ήχο πλ. δ΄ (*Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Συνέφερε μοι, Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Κατελύθη μου ἡ ἐξουσία και Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Κατεπόθη μου τὸ κράτος*), το δοξαστικόν εις τους αίνους του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου *Τὴν σήμερον μυστικῶς* (ήχος πλ. β΄) και το αναστάσιμον θεοτοκίον του α΄ ήχου *Τὴν παγκόσμιον δόξαν*¹⁴⁵². Ποιητὴς όλων αυτών των ύμνων θεωρεῖται συνήθως ο Ἅγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός¹⁴⁵³. Μετά τα δεκαπέντε αναγνώσματα της Παλαιάς Διαθήκης ψάλλεται σε ήχο πλ. α΄ το *Εὐλογεῖτε* (Δν. 3, 57-88), οι τελευταῖοι στίχοι του οποίου δεν είναι αγιογραφικοί, με το υπόψαλμα *Τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*. Κατά τη Θεία Λειτουργία αντί του χερουβικού ψάλλεται σε ήχο πλ. α΄ ο ύμνος *Σιγησάτω πάντα σὰρξ βροτεία*, ο οποίος συνήθως συνδέεται με τη Θεία Λειτουργία Ιακώβου του Αδελφοθέου. Ο αείμνηστος καθηγητὴς Ι. Μ. Φουντούλης θεωρούσε, αντιθέτως, ὅτι ο εν λόγω ύμνος, ο οποίος αγνοεῖται στο Τυπικόν της Αναστάσεως, εισήλθε μεταγενέστερα στη λειτουργία του Αγίου Ιακώβου εκ βυζαντινῆς επίδρασης προς κάλυψη της προπαρασκευῆς των δώρων και της εκ βυζαντινῆς πάλι επίδρασης εισαχθεῖσας στην ιεροσολυμιτική λειτουργική παράδοση

¹⁴⁴⁹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 82.

¹⁴⁵⁰ *Τριῳδιον*, Φθῖνιξ, 412-425, *Τριῳδιον*, Ρώμη, 736-761, *Τριῳδιον*, Φως, 486-500, *Τριῳδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 431-443, και 1994, 988-1014, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1203-1210, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 278-292. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 364-365.

¹⁴⁵¹ *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 8-9.

¹⁴⁵² *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 9.

¹⁴⁵³ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, 1296-1297. Βλ. Κεφ. Β΄ του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβῆς.

μεγάλης εισόδου¹⁴⁵⁴. Το κοινωνικόν *Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος* του Τυπικού της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας¹⁴⁵⁵ βρίσκεται μεταξύ αγιογραφικῆς (βλ. Ψ. 77, 65) και ποιητικῆς υμνογραφίας. Αντί του *Εἶδωμεν τὸ φῶς ψάλλεται το Μνήσθητι, εὐσπλαγχινε, καὶ ἡμῶν, καθὼς ἐμνημόνευσας τοῦ ληστοῦ ἐν τῇ Βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν*, το οποίο, αν και βασισμένο στο χωρίο Μτ. 23, 42, δεν είναι αγιογραφικό.

Κύρια θέματα της υμνογραφίας του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου είναι η αποκαθήλωση και η θεόσωμος ταφή του Χριστοῦ (πρώτο απολυτίκιον, εγκώμια, πρώτο και δεύτερο κάθισμα, κανών, κοντάκιον, πρώτο, τρίτο και τέταρτο στιχηρόν εις τους αίνους, τροπάριον της εισόδου), όπου κυρίαρχο ρόλο έχει ο Ιωσήφ ο Αριμαθαίας, ο θρήνος της Θεοτόκου (εγκώμια, θ' ὠδή του κανόνος, τροπάριον της εισόδου), ο σαββατισμός του Χριστοῦ στον ὀλβιο τάφο (εγκώμια, κανών, κοντάκιον, οἶκος, δεύτερο και τρίτο στιχηρόν και δοξαστικόν εις τους αίνους), η εις Ἄδου του κάθοδος (δεύτερο απολυτίκιον, εγκώμια, δεύτερο κάθισμα, κανών, οἶκος, πρώτο στιχηρόν εις τους αίνους) και, τέλος, η εμφάνιση του αγγέλου στις μυροφόρες γυναῖκες (τρίτο απολυτίκιον, πρώτο κάθισμα, κοντάκιον, οἶκος, μεσώδιον κάθισμα).

Θέματα της υμνογραφίας του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου είναι ο σαββατισμός του Χριστοῦ στον ὀλβιο τάφο (δοξαστικόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*), η εις Ἄδου κάθοδός του (πέμπτο, ἑκτο και ἑβδομο στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*) και η ένδοξος εκ νεκρῶν Ανάστασίς του (τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά του α' ἡχου).

---

¹⁴⁵⁴ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θείαι Λειτουργίαι*, 78.

¹⁴⁵⁵ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 90, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 135.

6. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Η Ακολουθία του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁴⁵⁶ συμπεριλαμβάνει τα καθίσματα (απολυτικά) σε ήχο β' 'Ο εὐσχήμων Ἰωσήφ¹⁴⁵⁷, 'Ότε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον¹⁴⁵⁸ (εἰς τὸ Δόξα) και Ὑπερδεδοξασμένη ὑπάρχεις, Θεοτόκε παρθένε¹⁴⁵⁹ (Και νῦν), αναστάσιμον θεοτοκίον εἰς τοὺς αἶνους τοῦ Όρθρου της Κυριακής (βλ. ανωτέρω). Μετά τη στιχολογία του Ψ. 118 ψάλλονται σε ήχο πλ. α' τα συνταχθέντα κατὰ το πρότυπο του πρώτου των αναστασίμων ευλογηταρίων του Όρθρου της Κυριακής¹⁴⁶⁰ τροπάρια ψαλλόμενα εἰς τὸ "Ἀμωμοὶ" Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος κατεπλάγη ὁρῶν σε τῇ ταφῇ προδοθέντα¹⁴⁶¹, Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος κατεπλάγη ὁρῶν σε κηδεύομενοι κάτω¹⁴⁶² και Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος κατεπλάγη ὁρῶν σε ἐν νεκροῖς λογισθέντα¹⁴⁶³, το δοξαστικόν¹⁴⁶⁴ και το θεοτοκίον¹⁴⁶⁵ των αναστασίμων ευλογηταρίων της Κυριακής. Ακολουθεῖ η αναστάσιμος υποκοή του β' ήχου της Οκτωήχου Μετὰ τὸ πάθος πορευθεῖσαι ἐν τῷ μνήματι πρὸς τὸ μυρίσαι τὸ σῶμά σου αἱ γυναῖκες¹⁴⁶⁶. Ὡς τροπάριον ψαλλόμενοι εἰς τὸ ν' συναντάμε το 'Ο συνέχων ἅπασαν τὴν οἰκουμένην¹⁴⁶⁷. Μεταξύ της γ' και δ' ωδῆς του κανόνος Κύματι θαλάσσης¹⁴⁶⁸ συναντάμε το κοντάκιον Ἐν σινδόνι καθαρᾷ και

¹⁴⁵⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 162-179.

¹⁴⁵⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 162.

¹⁴⁵⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 162.

¹⁴⁵⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 162. Βλ. Τυπικόν της Μονῆς της Ευεργέτιδος (DMITRIEVSII, *Opisanie*, I, 554).

¹⁴⁶⁰ Ὁρολόγιον, Αστήρ, 46. Βλ., επίσης, τροπάρια του Αμώμου της Κυριακής των Βαΐων και της Μεγάλης Πέμπτης (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 6 και 84, αντιστοίχως).

¹⁴⁶¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 163.

¹⁴⁶² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 163.

¹⁴⁶³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 163.

¹⁴⁶⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 163.

¹⁴⁶⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 164.

¹⁴⁶⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 164. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 8-9.

¹⁴⁶⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 164. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 82.

¹⁴⁶⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 165-173. Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

ἀρώμασι θείοις¹⁴⁶⁹ (ήχος α', προσόμοιον) με τον οίκο *Ψάλλων Δαυὶδ προῦπέφηνεν τὴν κατάπανσιν*¹⁴⁷⁰, ενώ μεταξύ της στ' και ζ' συναντάμε το κοντάκιον *Τὴν ἄβυσσον ὁ κλείσας*¹⁴⁷¹ του έντυπου Τριωδίου με τον οίκο *Ἄνω τῶν ἀσωμάτων ἐξέστησαν αἱ δυνάμεις*¹⁴⁷², προοίμια και β' οἱκοι, αντιστοίχως, των δύο ανώνυμων ὕμνων για το Μέγα Σάββατο των κοντακαρίων¹⁴⁷³. Μετά τον κανόνα ψάλλεται το *Ἅγιος Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν μαζί με τα προσόμοια εξαποστειλάρια Ἐν μνήματι κατέπαυσεν ἐν Σαββάτῳ*¹⁴⁷⁴, *Οὐσιῶν ἰδιότησιν ὁ υἱὸς σου, παρθένῃ*¹⁴⁷⁵ και *Τοῦ ἀκηράτου σώματος ἐναπηρωμένου*¹⁴⁷⁶. Εἰς τους αἶνους ψάλλονται πέντε προσόμοια στιχηρά σε ήχο β' (*Ὅτε ἐν τῷ τάφῳ σαρκικῶς*¹⁴⁷⁷, *Ὅτε ἡ τεκοῦσά σε ἀμνὰς*¹⁴⁷⁸) και σε ήχο α' (*Ὁ συνέχων, Κύριε, τῆς γῆς ἅπαντα τὰ πέρατα*¹⁴⁷⁹, *Ἰδοὺ νῦν ἀνέκειται ὑπινῶν βασιλεὺς ἐν μνήματι*¹⁴⁸⁰ και *Χριστὸς ἡ ζωὴ ἡμῶν παθὼν ἐν τῷ τάφῳ τέθεται*¹⁴⁸¹), το δοξαστικόν *Δεῦτε μακαρίσωμεν ἅπαντες Ἰωσήφ τὸν ἀοίδιμον*¹⁴⁸² (ήχος πλ. β') και το θεοτοκίον *Σὺν ταῖς ἄλλαις ὀλοφυρομέναις γυναιξὶν ἡ σε τεκοῦσα, Χριστέ*¹⁴⁸³ (ήχος πλ. β'). Μετά τη δοξολογία και την εἰσοδο ψάλλεται το προπάριον της προφητείας του Τυπικῆς της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας *Ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφῳ συσχεθῆναι κατεδέξω*¹⁴⁸⁴. Εἰς τα ἀπόστιχα, τέλος, ψάλλονται τρία στιχηρά, τα οποία απαντῶνται στις ακολουθίες του Ὁρθρου (*Τὴν σήμερον μυστικῶς*¹⁴⁸⁵, *Ἠτήσατο Ἰωσήφ τὸ*

¹⁴⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 166.

¹⁴⁷⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 166.

¹⁴⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 170.

¹⁴⁷² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 170.

¹⁴⁷³ Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁴⁷⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 173.

¹⁴⁷⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 174.

¹⁴⁷⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 174.

¹⁴⁷⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 174. Βλ. το τρίτο στιχηρόν εἰς τα ἀπόστιχα του Εσπερινῆς της Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου.

¹⁴⁷⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 174.

¹⁴⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 175.

¹⁴⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 175.

¹⁴⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 175.

¹⁴⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 175. Βλ. κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense, Pars principalis*, φ. 231v).

¹⁴⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 176.

¹⁴⁸⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 176. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 82.

¹⁴⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 177.

σῶμα τοῦ Ἰησοῦ¹⁴⁸⁶) και του Εσπερινού (Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Συνέφερε μοι¹⁴⁸⁷) του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου, μαζί με τα στιχηρά του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Κατελύθη μου ἡ ἐξουσία¹⁴⁸⁸ (Δόξα) και Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Κατεπόθη μου τὸ κράτος¹⁴⁸⁹.

Ο Εσπερινός του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικῆς της Αναστάσεως¹⁴⁹⁰ συμπεριλαμβάνει, εις το Κύριε, ἐκέκραξα, τα τρία προαναφερθέντα στιχηρά αναστάσιμα του α' ἤχου της Οκτωήχου¹⁴⁹¹, ἐξι ανατολικά στιχηρά του ίδιου ἤχου, ἀπὸ τα οποία τρία συμπεριλαμβάνονται στην Οκτώηχο¹⁴⁹² (Εὐφράνθητε, οὐρανοί, σαλπίζατε, τὰ θεμέλια τῆς γῆς¹⁴⁹³, Τῷ σαρκὶ ἐκουσίως σταυρωθέντι δι' ἡμᾶς¹⁴⁹⁴ και Τὸν τῷ πατρὶ συνάνρχον και συναίδιον Λόγον¹⁴⁹⁵), και τρία ὄχι (Ὁ σταυρὸν ἐκουσίως καταδεξάμενος, Σωτήρ, και ταφήν ὑπομείνας και ἀναστὰς ἐκ τῶν νεκρῶν¹⁴⁹⁶, Ὁ βασιλεὺς τῶν οὐρανῶν διὰ φιλανθρωπίαν ἐκὼν ἐσταυρώθη και ἐκὼν ἐτάφη¹⁴⁹⁷ και Ἀδὰμ ἀνέστη ἰδὼν τὸν κτίστην ἐν καταχθονίοις¹⁴⁹⁸), και το αναστάσιμον θεοτοκίον του α' ἤχου της Οκτωήχου (εἰς τὸ Δόξα)¹⁴⁹⁹. Μετά τις προφητείες, το Εὐλογεῖτε, το οποίο ψάλλεται στο Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁵⁰⁰ με το υπόψαλμα Ὑμνεῖτε και ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας (ἤχος πλ. α'), και την τελετὴ του αγίου φωτός, κατὰ τη λιτὴ στον Ἅγιο Κωνσταντῖνο, ψάλλονται σε ἤχο α', ως στιχηρά, ο ειρμός της θ' ωδῆς του κανόνος του Πάσχα Φωτίζουν φωτίζουν ἡ νέα

¹⁴⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 178.

¹⁴⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 178.

¹⁴⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 178.

¹⁴⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 178.

¹⁴⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 179-189.

¹⁴⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 180.

¹⁴⁹² Παρακλητικὴ, Αποστολικὴ Διακονία, 8.

¹⁴⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 180.

¹⁴⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 180.

¹⁴⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 181.

¹⁴⁹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 180.

¹⁴⁹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 181.

¹⁴⁹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 181.

¹⁴⁹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 181. Βλ. Παρακλητικὴ, Αποστολικὴ Διακονία, 8.

¹⁵⁰⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 183.

Ἱερουσαλήμ· ἡ γὰρ δόξα Κυρίου ἐπὶ σὲ ἀνέτειλε¹⁵⁰¹ και μία παραλλαγή του, το Φωτίζου φωτίζου ἡ νέα Ἱερουσαλήμ· ἦκει γὰρ σοι τὸ φῶς καὶ ἡ γὰρ δόξα Κυρίου ἐπὶ σὲ ἀνατέταλκε¹⁵⁰². Στα στιχηρά αυτά, τα οποία μας παραπέμπουν στο δεύτερο ανάγνωσμα του Εσπερινού (Ησ. 60, 1-16), δεσπόζει το μοτίβο του φωτός. Μετά το Καταξίωσιν ψάλλονται τα προσόμοια στιχηρά εις τα απόστιχα σε ἦχο πλ. δ' Φῶς ἐσπερινὸν ἐπέλαμψεν τοῖς σκότει πάσι¹⁵⁰³, Ἐλαμψεν ἡμῖν ἡ πάμφωτος καὶ σεπτὴ ἡμέρα¹⁵⁰⁴ και Ἱερουσαλήμ, φαιδρύνθητι· ἡ Σιών, εὐφραίνου¹⁵⁰⁵, όπου πάλι δεσπόζει το μοτίβο του φωτός, με το προαναφερθέν ανατολικόν στιχηρόν Ὁ βασιλεὺς τῶν οὐρανῶν διὰ φιλανθρωπίαν ἐκὼν ἐσταυρώθη καὶ ἐκὼν ἐτάφη¹⁵⁰⁶ ως δοξαστικόν. Τέλος, μετά το Νῦν ἀπολύεις, ψάλλεται το αναστάσιμον κάθισμα ἀπολυτίκιον του α' ἦχου Τοῦ λίθου σφραγισθέντος ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων¹⁵⁰⁷.

Κατά τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου ψάλλεται, εις την είσοδον, το στιχηρόν Ὁ ἀγγελὸς σου, Κύριε, ὁ τὴν ἀνάστασιν κηρύξας¹⁵⁰⁸, αναστάσιμον στιχηρόν εις τους αίνους του ἦχου πλ. δ' της Οκτωήχου¹⁵⁰⁹, το οποίο επαναλαμβάνεται προ της έναρξης του Ὁρθρου της Κυριακῆς του Πάσχα¹⁵¹⁰, και το κοντάκιον Τὴν ἄβυσσον ὁ κλείσας¹⁵¹¹ (Δόξα). Εἰς τὰ ἄγια ψάλλονται τα στιχηρά (ἦχος α') Τῆς λαμπρᾶς καὶ ἐνδόξου ἐορτασίμου ἀναστάσεως¹⁵¹² και Ἐξηγέρθης, Χριστέ, ἐκ τοῦ μνήματος ὡς δυνατός¹⁵¹³ (ἦχος πλ. δ'), τα οποία συναριθμούνται μεταξύ των στιχηρῶν της Κυριακῆς του Πάσχα σε διάφορα χειρόγραφα (βλ. κατωτέρω). Εἰς την κοινωνίαν, τέλος, συναντάμε τα Σῶμα Χριστοῦ

¹⁵⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 184.

¹⁵⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 185.

¹⁵⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 185.

¹⁵⁰⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 185.

¹⁵⁰⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 186.

¹⁵⁰⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 186. Βλ. αυτόθι, 181.

¹⁵⁰⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 186. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 8.

¹⁵⁰⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 186.

¹⁵⁰⁹ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 355.

¹⁵¹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 190.

¹⁵¹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 187. Βλ. αυτόθι, 170.

¹⁵¹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 187.

¹⁵¹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 187.

μεταλάβετε και Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος¹⁵¹⁴, κοινωνικόν της Κυριακῆς του Πάσχα¹⁵¹⁵ και του Μεγάλου Σαββάτου¹⁵¹⁶, αντιστοίχως, του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας.

6. 3. Άλλα χειρόγραφα

Τα μοναστικής προέλευσης λειτουργικά χειρόγραφα παρουσιάζουν μερικές ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες σε σχέση με την Ακολουθία του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου. Αντί των τριῶν απολυτικίων του έντυπου Τριωδίου ένα απολυτίκιον μαζί με ένα θεοτοκίον συναντάμε στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος (Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ και Ὑπερδεδοξαμένη ὑπάρχεις, Θεοτόκε παρθένε¹⁵¹⁷) και στον Σιναϊτικό ελληνικό κώδικα 150 (Ἡ ζωὴ ἐν τῷ τάφῳ ἀνέκειτο, ἡχος πλ. β΄, και Θεοτόκε Παρθένε, ἰκέτευε τὸν Υἱόν σου¹⁵¹⁸). Στο Τυπικόν της Μεσσήνης¹⁵¹⁹, στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹⁵²⁰, στο χειρόγραφο τριώδιον του Βατοπεδινού κώδικα 1488¹⁵²¹, στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136¹⁵²² και στο Τυπικόν του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹⁵²³ συναντάμε ως δοξαστικόν (στιχηρόν στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136) εις τους αἶνους το Σὲ τὸν ἀναβαλλόμενιν τὸ φῶς ὥσπερ ἰμάτιον, δοξαστικόν εις τα απόστιχα του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου. Στα τυπικά της Ευεργέτιδος¹⁵²⁴ και του Αγίου Νικολάου των Κασουλίων¹⁵²⁵ συναντάμε αντί των στιχηρῶν εις τους αἶνους του έντυπου Τριωδίου τρία από τα στιχηρά εις

¹⁵¹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 188.

¹⁵¹⁵ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 136.

¹⁵¹⁶ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 90, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 135.

¹⁵¹⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 554.

¹⁵¹⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 192.

¹⁵¹⁹ ARRANZ, *Le Typicon*, 243.

¹⁵²⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 554.

¹⁵²¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 222v.

¹⁵²² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, 231v.

¹⁵²³ φ. 147v.

¹⁵²⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 554.

¹⁵²⁵ φ. 147v.

τα απόστιχα του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής του έντυπου Τριωδίου (‘Ότε ἐκ τοῦ ξύλου σε νεκρόν, ‘Ότε ἐν τῷ τάφῳ τῷ καινῷ και ‘Ότε αἱ δυνάμεις σε, Χριστέ). Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136, τέλος, συναντάμε ανάμεσα στα στιχηρά εις τους αίνους το Δεῦτε μακαρίσωμεν ἅπαντες Ἰωσήφ τὸν ἀοίδιμον¹⁵²⁶, το οποίο απαντάται επίσης στο Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁵²⁷.

Οι Μεγάλες Ὁρες του Μεγάλου Σαββάτου του Αθηναϊκού κώδικα 7 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (φ. 12 r) απαρτίζονται από τρεις ψαλμούς (Ψ. 5, 9 και 15, Ψ. 23, 29 και 50, Ψ. 61, 3 και 90, και Ψ. 61, 64 και 85, αντιστοίχως), ένα τροπάριον (‘Ότε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον¹⁵²⁸, ήχος β΄, ‘Ο εὐσχήμων Ἰωσήφ¹⁵²⁹, ήχος β΄, ‘Ο συνέχων τὰ πέρατα¹⁵³⁰, ήχος β΄, και ‘Ότε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον¹⁵³¹, ήχος β΄, αντιστοίχως) και το θεοτοκίον της αντίστοιχης ώρας (βλ. ανωτέρω)¹⁵³².

Για τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου διάφορα χειρόγραφα τυπικά και τριώδια σπουδαιτικῆς, ιταλοελληνικῆς και αγιορειτικῆς προέλευσης συμπεριλαμβάνουν, εκτός από τα στιχηρά Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Συνέφερε μοι, Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ·

¹⁵²⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 231v.

¹⁵²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 175.

¹⁵²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 162, και *Τριώδιον*, Φως, 473 (κάθισμα ή απολυτίκιον του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικῆς της Αναστάσεως και του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου, αντιστοίχως).

¹⁵²⁹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 104, και DMITRIEVSKII, *Opisanie*, I, 139 (τροπάριον εις τον ν΄ του Ὁρθρου της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου του Τυπικῆς της Αναστάσεως), ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 161 και 162 (κάθισμα του Εσπερινῆς της Μεγάλης Παρασκευῆς και του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, αντιστοίχως, του Τυπικῆς της Αναστάσεως), και *Τριώδιον*, Φως, 473 (απολυτίκιον του Εσπερινῆς της Μεγάλης Παρασκευῆς και του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου).

¹⁵³⁰ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 82, και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 176, και *Τριώδιον*, Φως, 485 (τροπάριον της προφητείας μετά την δοξολογία του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικῆς της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας, του Τυπικῆς της Αναστάσεως και του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου, αντιστοίχως).

¹⁵³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 162, και *Τριώδιον*, Φως, 473 (κάθισμα ή απολυτίκιον του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικῆς της Αναστάσεως και του σύγχρονου έντυπου Τριωδίου, αντιστοίχως).

¹⁵³² ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ μεγάλοι ὥραι*, 242-243.

Κατελύθη μου ἡ ἐξουσία και Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ· Κατεπόθη μου τὸ κράτος του έντυπου Τριωδίου, τα στιχηρά σε ήχο πλ. δ΄ Πορευθέντος σου ἐν πύλαις ἄδου Κύριε (τυπικά της Ευεργέτιδος¹⁵³³, της Μεσσήνης¹⁵³⁴ και της Mili¹⁵³⁵, Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁵³⁶) και Σήμερον ὁ τοὺς ἀπ' αἰῶνος νεκρούς (Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁵³⁷, κώδικες Γ. 67¹⁵³⁸ και Γ. 72¹⁵³⁹ της Μεγίστης Λαύρας), το δοξαστικόν ιδιόμελον σε ήχο γ΄ Σταυρωθέντος σου Χριστέ (τυπικά της Μεσσήνης¹⁵⁴⁰ και της Mili¹⁵⁴¹) και το σταυροθεοτοκίον σε ήχο πλ. δ΄ Ὁρώσά σε ἡ πανάμωμος (Βατοπεδινός κώδικας 1488¹⁵⁴², κώδικες Γ. 67¹⁵⁴³ και Γ. 72¹⁵⁴⁴ της Μεγίστης Λαύρας και Σιναϊτικός κώδικας 1241¹⁵⁴⁵, όπου φέρει το όνομα Λέοντος¹⁵⁴⁶). Χαρακτηριστική είναι η απουσία από τις σπουδατικές λειτουργικές πηγές των αναστάσιμων στιχηρῶν του α΄ ήχου της Οκτώηχου ανάμεσα στα κεκραγάρια του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου¹⁵⁴⁷.

7. ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ

7. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον

¹⁵³³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 555.

¹⁵³⁴ ARRANZ, *Le Typicon*, 244.

¹⁵³⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 882.

¹⁵³⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φφ. 124v και 201r., ποίημα Ιωάννου μοναχού.

¹⁵³⁷ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 124v, ποίημα Ιωάννου μοναχού.

¹⁵³⁸ φ. 70v.

¹⁵³⁹ φ. 40v.

¹⁵⁴⁰ ARRANZ, *Le Typicon*, 244.

¹⁵⁴¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 882.

¹⁵⁴² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 125r, ποίημα Ιωάννου μοναχού.

¹⁵⁴³ φ. 70v.

¹⁵⁴⁴ φ. 41r.

¹⁵⁴⁵ φ. 120v.

¹⁵⁴⁶ Βλ. Κεφ. Α΄ του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁵⁴⁷ BERTONIERE, *Historical development*, 262.

Στη σύγχρονη λειτουργική πράξη η ακολουθία της Αγίας και Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα¹⁵⁴⁸ απαρτίζεται από το Μεσονυκτικόν¹⁵⁴⁹, κατά τον οποίο ψάλλεται ο κανών του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, τον Όρθρο, τη λεγομένη Ώρα του Πάσχα ή Πασχάλιο Ημερονύκτιο Ακολουθία¹⁵⁵⁰, η οποία ψάλλεται από την Κυριακή του Πάσχα μέχρι την θ' ώρα του Σαββάτου της Διακαινησίμου και κατά την απόδοση της εορτής του Πάσχα (Τετάρτη προ της Αναλήψεως) αντί των ακολουθιών των ωρών, του Αποδείπνου και του Μεσονυκτικού, και τη Θεία Λειτουργία. Η ακολουθία του Εσπερινού ή Λυχνικού της Κυριακής του Πάσχα ανήκει από λειτουργική άποψη στη Δευτέρα της Διακαινησίμου.

Ο Όρθρος της Αγίας και Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου αρχίζει με το απολυτίκιον *Χριστὸς ἀνέστη* (ήχος πλ. α') του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας (τροπάριον του γ' αντιφώνου της Θείας Λειτουργίας¹⁵⁵¹), το οποίο ψάλλεται συνολικά δέκα φορές, τρεις αρχικά, έξι φορές εναλλασσόμενος με τους τέσσερις στίχους του Πάσχα (Ψ. 67, 2-4, και 117, 24), με το *Δόξα* και με το *Καὶ νῦν*, και μία ακόμα φορά ως *περισσὴ*. Ακολουθεῖ ο κανὼν *Ἀναστάσεως ἡμέρας* (ήχος α') του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού¹⁵⁵². Μετά από κάθε ωδή ψάλλεται το *Χριστὸς ἀνέστη* (τρεις) και το *Ἀναστὰς ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ τοῦ τάφου* (άπαξ). Η θ' ωδή του κανόνος εμφανίζεται σε μερικές εκδόσεις των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα¹⁵⁵³ και στο Τυπικόν του

¹⁵⁴⁸ Πεντηκοστάριον, Βενετία, 1-8, Πεντηκοστάριον, Ρώμη 5-21, Πεντηκοστάριον, Φως, 1-9, Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία 1959,1-8, και 1994, 15-33, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Έβδομάς, 293-314. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, Τυπικόν, 367-371.

¹⁵⁴⁹ Οι εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου, σε αντίθεση με άλλες εκδόσεις των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα (βλ., π. χ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Έβδομάς, 293-295) και με το Τυπικόν του Βιολάκη (ΒΙΟΛΑΚΗΣ, Τυπικόν, 367-368), αγνοούν την ακολουθία του Μεσονυκτικού, τα μεταγενεστέρως προστεθέντα τροπάρια *Δεῦτε, λάβετε φῶς* (ήχος πλ. α') και *Τὴν ἀνάστασίν σου, Χριστέ Σωτήρ* (ήχος πλ. β') και την ανάγνωση του εωθινού ευαγγελίου (Μτ.28, 1-20, ή Μρ. 16, 1-8) προ του Όρθρου του Πάσχα.

¹⁵⁵⁰ Πεντηκοστάριον, Φως, 7-8, Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία 1959, 7, και 1994, 29-30, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Έβδομάς, 319-320 (Απόδειπνον του Πάσχα), και Ὁρολόγιον, Αποστολική Διακονία, 193-196. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, Τυπικόν, 371.

¹⁵⁵¹ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 94, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 136.

¹⁵⁵² Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁵⁵³ Βλ., π. χ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Έβδομάς, 302.

Βιολάκη¹⁵⁵⁴ μαζί με επτά μεγαλυνάρια, τα οποία αγνοούνται παντελώς στα παλαιά χειρόγραφα¹⁵⁵⁵, στις κριτικές εκδόσεις του ύμνου¹⁵⁵⁶ και στις εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου¹⁵⁵⁷. Σε διάφορα μουσικά βιβλία, σε μεταγενέστερα τυπικά και σε μία υποσημείωση στα ελληνικά και στα αραβικά στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου των Μελχιτών Καθολικών ο αριθμός των μεγαλυναρίων αυτών αυξάνεται μέχρι τα δεκατρία¹⁵⁵⁸. Δώδεκα είναι τα μεγαλυνάρια στην έκδοση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα των αδελφών Δεπάστα¹⁵⁵⁹ (Κωνσταντινούπολη 1887). Μεταξύ της γ' και δ' ωδής του κανόνος ψάλλεται η υπακοή *Προλαβούσαι τὸν ὄρθρον αἱ περὶ Μαριάμ* (ήχος δ'), ενώ μεταξύ της στ' και της ζ' αναγιγνώσκονται το κοντάκιον *Εἰ καὶ ἐν τάφῳ κατήλθες, ἀθάνατε* (ήχος πλ. δ') και ο οἶκος *Τὸν πρὸ ἡλίου Ἥλιον δύναντά ποτε ἐν τάφῳ* του Ρωμανού του Μελωδού¹⁵⁶⁰, το Υπόμνημα του Πεντηκοσταρίου μαζί με τους αντίστοιχους στίχους, το *Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι* (τρεις), το οποίο αναγιγνώσκεται κατά τον αναστάσιμον Ὁρθρο των Κυριακών μετά το εωθινόν ευαγγέλιο, και το *Ἀναστὰς ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ τοῦ τάφου* (ἀπαξ). Μετά τον κανόνα ψάλλονται το αυτόμελον εξαποστειλάριον *Σαρκὶ ὑπινώσας ὡς θνητός* (ήχος β'), τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αἶνους του ήχου α' (*Ὑμνοῦμεν σου, Χριστέ, τὸ σωτήριον Πάθος, Ὁ Σταυρὸν ὑπομείνας, καὶ τὸν θάνατον καταργήσας, Ὁ τὸν Ἀδὴν σκυλεύσας, καὶ τὸν ἄνθρωπον ἀναστήσας και Τὴν θεοπρεπὴ σου συγκατάβασιν δοξάσαντες*) από την Οκτώηχο¹⁵⁶¹, λειτουργικό βιβλίο που αποδίδεται παραδοσιακά στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό¹⁵⁶², και τα τέσσερα στιχηρά του Πάσχα σε ήχο πλ. α' (*Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀναδέδεικται, Δεῦτε ἀπὸ θέας γυναῖκες εὐαγγελίστριαι, Αἱ μυροφόροι γυναῖκες ὄρθρου βαθέως ἐπιστᾶσαι πρὸς τὸ μνῆμα τοῦ*

¹⁵⁵⁴ ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 369.

¹⁵⁵⁵ Βλ., π. χ., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 196.

¹⁵⁵⁶ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 117 και εξής.

¹⁵⁵⁷ Βλ., π. χ., *Πεντηκοστάριον*, Φως, 5.

¹⁵⁵⁸ COUTURIER, *Cours de Liturgie grecque-melkite*, 291-292.

¹⁵⁵⁹ *Τὰ Ἅγια Πάθη*, 468-470.

¹⁵⁶⁰ Βλ. Κεφ. Α' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁵⁶¹ *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 17.

¹⁵⁶² Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Ζωοδότου και Πάσχα τὸ τερπινόν· Πάσχα Κυρίου Πάσχα), τα οποία εναλλάσσονται με τέσσερις στίχους των αίνων (Ψ. 150, 2-5) και με τους τέσσερις στίχους του Πάσχα (Ψ. 67, 2-4, και 117, 24), αντιστοίχως, και το δοξαστικόν του Πάσχα *Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ λαμπρινθῶμεν τῇ παιηγύρει* (ἤχος πλ. α'). Μετά τον Κατηχητικό Λόγο *εἰς τὴν ἁγίαν καὶ λαμπροφόρον ἡμέραν τῆς ἐνδόξου καὶ σωτηριώδους Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσεως*¹⁵⁶³, ο οποίος αναγιγνώσκεται μετά τον ασπασμό, ψάλλεται το απολυτίκιον του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου *Ἡ τοῦ στόματός σου, καθάπερ πυρσὸς ἐκλάμψασα χάρις*¹⁵⁶⁴ (ἤχος πλ. δ'), στον οποίο αποδίδεται ἡ ἐν λόγῳ ομιλία.

Στη λεγομένη Ὥρα του Πάσχα συναντάμε το *Χριστὸς ἀνέστη* (τρεις), το *Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι* (τρεις), την υπακοή και το κοντάκιον του Πάσχα, το *Ἐν τάφῳ σωματικῶς ἐν Ἄδου δὲ μετὰ ψυχῆς, το δοξαστικόν Ὡς ζωηφόρος, ὡς παραδείσου ὠραιότατος (Δόξα) και το θεοτοκίον Τὸ τοῦ ὑψίστου ἡγιασμένου θείου σκήνωμα (Καὶ νῦν).*

Κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία του Πάσχα ψάλλονται το *Χριστὸς ἀνέστη*, τα τρία κωνσταντινουπολιτικῆς προέλευσης ἀντίφωνα¹⁵⁶⁵, ἡ υπακοή, το κοντάκιον και το μη αἰσιογραφικὸ κοινωνικὸν *Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, πηγῆς ἀθανάτου γεύσασθε. Ἀλληλούϊα του Τυπικοῦ της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας*¹⁵⁶⁶.

Θέμα των ὕμνων του Ὁρθρου της Κυριακῆς του Πάσχα, ἀλλὰ και της ὑμνογραφίας ολόκληρης της Εβδομάδας της Διακαινησίμου δεν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ ζωηφόρο του Χριστοῦ

¹⁵⁶³ PG LIX, 721.

¹⁵⁶⁴ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 6. Βλ. *Ὁρολόγιον*, Ἀστήρ, 201 (13 Νοεμβρίου) και 249 (27 Ἰανουαρίου), *Μηνάιον Νοεμβρίου*, Ἀποστολική Διακονία, 218 και 225 (13 Νοεμβρίου), και *Μηνάιον Ἰανουαρίου*, Ἀποστολική Διακονία, 506 (27 Ἰανουαρίου).

¹⁵⁶⁵ MATEOS, *Le Typikon*, 94, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, 135-136.

¹⁵⁶⁶ MATEOS, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 136.

Ανάστασις, η οποία αντιμετωπίζεται από τους υμνογράφους όχι μόνο ως ιστορικό γεγονός (εμφάνιση του αγγέλου στις μυροφόρες γυναίκες το πρωί της Κυριακής, βλ., π. χ., την υπακοή και το κοντάκιον του Πάσχα), αλλά, κυρίως, ως διαχρονικό και κοσμοσωτήριο γεγονός (βλ., π. χ., το απολυτίκιον και το εξαποστειλάρειον του Πάσχα), το οποίο κάνει τους πιστούς να εορτάσουν ευφρανόμενοι την *κλητήν καὶ ἀγίαν ἡμέραν* του Πάσχα, η οποία είναι *έορτῶν έορτή καὶ πανήγυρις πανηγύρεων* (ειρμός της ε΄ ωδής του κανόνος του Πάσχα). Στην υμνογραφία του Πάσχα δεν λείπουν οι αναφορές στο σταυρόσιμον Πάσχα, δηλαδή στα πάθη, τον σταυρό, τον θάνατο και την εις Άδου κάθοδο του Χριστού, τα οποία αποτελούν προϋπόθεση του θριάμβου της Αναστάσεως (βλ., π. χ., τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου α΄).

7. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Όρθρος της Αγίας και Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁵⁶⁷ συμπεριλαμβάνει, προ της ενάρξεως, το προαναφερθέν στιχηρόν *Ό άγγελός σου, Κύριε, ό τήν ανάστασιν κηρύξας*¹⁵⁶⁸, αναστάσιμον στιχηρόν εις τους αίνους του ήχου πλ. δ΄ της Οκτωήχου¹⁵⁶⁹, και το κοντάκιον *Εὶ καὶ ἐν τάφῳ κατήλθες*¹⁵⁷⁰. Μετά το *Δόξα τῇ ἀγία καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ τριάδι συναντάμε το Ἐναστάσεως ἡμέρα καὶ ἡ ἀρχὴ δεξιᾶ, καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει*¹⁵⁷¹ (ήχος πλ. α΄), μία παραλλαγή του δοξαστικού του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου, και το *Χριστὸς ἀνέστη*¹⁵⁷², το οποίο συμπάλλεται με τους στίχους του Πάσχα (Ψ. 67, 2-4, και 117, 20, 24 και 19). Ο κανών, η υπακοή, το κοντάκιον, ο

¹⁵⁶⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 189-200.

¹⁵⁶⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 190. Βλ. αυτόθι, 186.

¹⁵⁶⁹ *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 355.

¹⁵⁷⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 190. Βλ. Κεφ. Α΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁵⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 190.

¹⁵⁷² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 190-191.

οίκος και το εξαποστειλάριον είναι αυτά του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹⁵⁷³. Μετά τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του α΄ ήχου της Οκτωήχου¹⁵⁷⁴, τα οποία απαντώνται και στο έντυπο Πεντηκοστάριον, συναντάμε τα προσόμοια στιχηρά σε ήχο α΄ *Ἀγαλλιασώμεθα ψυχῇ καὶ καρδίᾳ σήμερον, Πάσχα τὸ σεβάσμιον, φαιδρὰ ἑορτὴ καὶ εὖσημος καὶ Πάσχα καθαρτήριον ψυχῶν, πάσχα θεῖον ἅγιον*¹⁵⁷⁵, τα δύο πρώτα στιχηρά του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹⁵⁷⁶, το στιχηρόν *Πάσχα· ὁ ἀμνὸς ἡμῖν τέθυται θεῖον σφάγιον*¹⁵⁷⁷ (ήχος πλ. α΄) και την παραλλαγή του δοξαστικού του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου *Ἀγαλλιᾶσεως ἡμέρα καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ παιηγύρει*¹⁵⁷⁸ (*Εἰς τὸ Δόξα...καὶ νῦν*). Μεταξύ του τριπλοῦ *Χριστὸς ἀνέστη*¹⁵⁷⁹ και των ἐπακουστῶν *Εἴπατε τοῖς ἔθνεσι*¹⁵⁸⁰, *Ἡ βασιλεία σου, Χριστέ*¹⁵⁸¹ και *Ὅτι τὸ φῶς τῷ κόσμῳ*¹⁵⁸² (ήχος γ΄) συναντάμε ως κάθισμα το *Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ*¹⁵⁸³ (ήχος γ΄), τροπάριον εις τον ν΄ της Κυριακῆς του Πάσχα στο Τυπικόν της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας¹⁵⁸⁴, το οποίο ψάλλεται στη σύγχρονη λειτουργικὴ πράξη μετά τη μεγάλη δοξολογία του αναστάσιμου Ὁρθρου της Κυριακῆς (βλ. ανωτέρω). Μετά το δεύτερο αναστάσιμον εωθινόν ευαγγέλιο του Ὁρθρου της Κυριακῆς ψάλλεται το αντίστοιχο τροπάριον (Β΄ εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ἢ δοξαστικόν του αναστασίμου Ὁρθρου της Κυριακῆς της έντυπης Οκτωήχου¹⁵⁸⁵, όπου τα εωθινὰ αναστάσιμα ιδιόμελα ἢ δοξαστικά φέρουν το ὄνομα Λέοντος Βασιλέως του Σοφοῦ¹⁵⁸⁶) *Μετὰ μύρων προσελθούσαις ταῖς περὶ Μαριὰμ γυναιξί*¹⁵⁸⁷ (ήχος β΄). Μετά την ανάγνωση του Κατηχητικοῦ Λόγου ο

¹⁵⁷³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 191-196.

¹⁵⁷⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 196. Βλ. *Παρακλητικὴ, Αποστολικὴ Διακονία*, 17.

¹⁵⁷⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 197.

¹⁵⁷⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 197.

¹⁵⁷⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

¹⁵⁷⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

¹⁵⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

¹⁵⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

¹⁵⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 199.

¹⁵⁸² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 199.

¹⁵⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

¹⁵⁸⁴ ARRANZ, *Le Typicon*, 95, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 135.

¹⁵⁸⁵ *Παρακλητικὴ, Αποστολικὴ Διακονία*, 397.

¹⁵⁸⁶ Βλ. Κεφ. Α΄ του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

¹⁵⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 199.

Ὁρθρος ολοκληρώνεται με το *Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ ἡ ἀρχὴ δεξιά, καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ παιηγύρει*¹⁵⁸⁸ καὶ το *Χριστὸς ἀνέστη*¹⁵⁸⁹.

Κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία¹⁵⁹⁰, ἡ οποία συμπεριλαμβάνει τὰ τρία βυζαντινῆς προέλευσης ἀντίφωνα¹⁵⁹¹, ψάλλονται, *εἰς τὰ ἅγια*, τὸ πρῶτο στιχηρόν τοῦ Πάσχα τοῦ ἐντυποῦ Πεντηκοσταρίου¹⁵⁹², καὶ, ἀντὶ τοῦ χερουβικού, τὸ στιχηρόν *Ἐξηγέρθης, Χριστέ, ἐκ τοῦ μνήματος*¹⁵⁹³ (ἦχος πλ. δ'), τὸ οποίο ἀπαντάται ἐπίσης στὸν κώδικα Vat. gr. 771¹⁵⁹⁴. Ὡς κοινωνικόν, τέλος, ψάλλεται τὸ ἐκτενέστατο *Ἄγγελοι, σκιρτήσατε, ἀγαλλιᾶσθε, οἱ γηγενεῖς*¹⁵⁹⁵ (ἦχος πλ. α').

7. 3. Ἄλλα χειρόγραφα

Στὸν Σιναϊτικὸ ἐλληνικὸ κώδικα 150¹⁵⁹⁶, ἓνα λειτουργικὸ κείμενο ὅπου συνυπάρχουν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ασματικὴ ἀκολουθία τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ τὴ μοναστικὴ ἀκολουθία (ἐναρξὴ τοῦ Ὁρθροῦ με τὸ *Χριστὸς ἀνέστη* καὶ τοὺς στίχους τοῦ Πάσχα, κανὼν τοῦ Πάσχα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ), μετὰ τὴ μεγάλη δοξολογία τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ἓνα στοιχεῖο προερχόμενο ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κοσμικὸ τυπικόν ἐντελῶς ἀγνωστο στὴν ἀκολουθία τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα τοῦ ἐντυποῦ Πεντηκοσταρίου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν εἴσοδο τῆς Θείας Λειτουργίας συναντάμε ὡς *εἰσοδικὸν τροπάριον* τὸ

¹⁵⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 200. Βλ. αὐτόθι, 190 καὶ 198.

¹⁵⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 200.

¹⁵⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 200-203.

¹⁵⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 201. Βλ. ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, 94, καὶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, 135-136.

¹⁵⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 201. Βλ. αὐτόθι, 197.

¹⁵⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 202.

¹⁵⁹⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκβ'.

¹⁵⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 202.

¹⁵⁹⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 173-174.

προαναφερθέν *Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ*¹⁵⁹⁷. Κατά τον ασπασμό ψάλλονται τα τροπάρια *Χριστὸς ἀνέστη, Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιástῳ ἡ γῆ καὶ Αἱ μυροφόραι γυναῖκες ἀπῆλθον ἐπὶ τὸ μνήμα τὸ ζωοποιόν*¹⁵⁹⁸. Το δεύτερο τροπάριον ψάλλεται κατά τον ασπασμό και στην Ὑποτύπωσιν σὺν Θεῷ καταστάσεως τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τοῦ Στουδίου του Βατοπεδινού κώδικα 322 (956) του γ'-ιδ' αιώνα¹⁵⁹⁹. Στο *Κανονάριον* ως κοινωνικόν της Θείας Λειτουργίας εναλλάσσονται με το *Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε* του έντυπο Πεντηκοσταρίου τα εξῆς τροπάρια σε ἦχο πλ. α': *Μέγα τὸ μυστήριον τῆς σῆς, Χριστέ, ἀναστάσεως, Δείπνω παραγέγονας ἐκὼν πάθος ὁ ἀθάνατος, Τότε καὶ ὁ Ἄδης συναντήσας ἐπικράνθη, λογοθετούμενος ψυχὰς ἀπαιτούμενος, Τότε καὶ ἡ Μαρία ἡ μυρίσασα εὐφράνθη, προσκυνήσασα Θεὸν πρὸ τοῦ μνήματος καὶ Εἶπατε τῷ Πέτρῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις, ὅτι ἀνέστη ἐκ νεκρῶν ὁ ἀθάνατος*¹⁶⁰⁰.

Στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹⁶⁰¹, το οποίο συμπεριλαμβάνει τον κανόνα, την υπακοή, το κοντάκιον, τον οἶκο και το εξαποστειλάριον του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹⁶⁰², μετά την ε' ᾠδὴ του κανόνος λέγεται, *εἰ ἐστὶ ταχύ, το κάθισμα Γυναῖκες πρὸς τὸ μνήμα*¹⁶⁰³, το οποίο απαντάται στην έντυπη Οκτώηχο ως αναστάσιμον κάθισμα του α' ἤχου μετά τη δεύτερη στιχολογία του Ὁρθρου της Κυριακῆς. Εἰς τους αἶνους ψάλλονται τα ιδιόμελα σε ἦχο α' *Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ, Ἀναστάσεως ἡμέρα καρποφορήσωμεν καὶ Τῆς λαμπρᾶς καὶ ἐνδόξου*¹⁶⁰⁴. Εἰς συνέχεια ψάλλονται το πρώτο και δεύτερο στιχηρόν του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου μαζί με το αντίστοιχο δοξαστικόν¹⁶⁰⁵.

¹⁵⁹⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 173 και 174. Βλ. ARRANZ, *Le Typicon*, 95, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 135 (Τυπικόν της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας), και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198 (Τυπικόν της Αναστάσεως).

¹⁵⁹⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 173.

¹⁵⁹⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 227.

¹⁶⁰⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 174.

¹⁶⁰¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 556-559.

¹⁶⁰² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 558.

¹⁶⁰³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 558. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 11.

¹⁶⁰⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 558.

¹⁶⁰⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 558.

Κατά τον Όρθρο του Πάσχα του Τυπικού της Μονής του Σωτήρος Χριστού Μεσσήνης¹⁶⁰⁶, το οποίο συμπεριλαμβάνει τον κανόνα, την υπακοή, το κοντάκιον και το εξαποστειλάριον του έντυπου Πεντηκοσταρίου, ψάλλονται, μετά το εξαποστειλάριον, το πρώτο και δεύτερο στιχηρόν του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται το στιχηρόν *Πάσχα· ό άμνός ήμίν τέθυται θείον σφάγιον*¹⁶⁰⁷, και το δοξαστικόν του Πάσχα.

Στη σχεδόν πανόμοια ακολουθία του Τυπικού της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Mili του Βατικανού κώδικα 1877¹⁶⁰⁸ αντί του *Πάσχα· ό άμνός ήμίν τέθυται θείον σφάγιον* του Τυπικού της Μεσσήνης συναντάμε την παραλλαγή *Πάσχα ό Χριστός ήτέθεται*¹⁶⁰⁹.

Στον Όρθρο της Κυριακής του Πάσχα του κώδικα Vat. gr. 771¹⁶¹⁰, μία ακολουθία που συμπεριλαμβάνει τρεις κανόνες εις το Άγιον Πάσχα σε ήχο α΄, τον *Άναστάσεως ήμέρα*¹⁶¹¹ του Ιωάννου του Δαμασκηνού, τον *Ώδην έπινίκιον άσωμεν πάντες*¹⁶¹² του Ανδρέα Κρήτης και τον *Σού ή τροπαιούχος δεξιά*¹⁶¹³ του Μιχαήλ Άνακτος, συναντάμε τρία *φωταγωγάρια*, από τα οποία δύο σε ήχο β΄ προς το *Έπεσκέψατο ήμās, το Σαρκή ύπινώσας ως θνητός*¹⁶¹⁴ του έντυπου Πεντηκοσταρίου και το *Σύν άποστόλοις και ήμείς*¹⁶¹⁵, και ένα τρίτο σε ήχο πλ. α΄, το *Ζωής προς τάφον δράμωμεν*¹⁶¹⁶. Ακολουθούν είκοσι συνολικά στιχηρά εις τους αίνους. Η πρώτη ομάδα στιχηρών αποτελείται από τέσσερα στιχηρά σε ήχο πλ. α΄, το

¹⁶⁰⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 247-249.

¹⁶⁰⁷ ARRANZ, *Le Typicon*, 248.

¹⁶⁰⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 884-887.

¹⁶⁰⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 886.

¹⁶¹⁰ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τι΄-τκγ΄.

¹⁶¹¹ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τι΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶¹² VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τι΄-τιστ΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶¹³ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τιζ΄-τκ΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶¹⁴ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τιστ΄.

¹⁶¹⁵ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τιστ΄.

¹⁶¹⁶ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τιστ΄.

*Πάσχα· ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀναδέδεικται*¹⁶¹⁷ του έντυπου Πεντηκοσταρίου, το *Πάσχα· ὁ Χριστὸς ἡμῖν τέθυται θεῖον σφάγιον*¹⁶¹⁸, μία παραλλαγή του στιχηροῦ *Πάσχα· ὁ ἄμνὸς ἡμῖν τέθυται θεῖον σφάγιον*¹⁶¹⁹ του κώδικα Τιμίου Σταυροῦ 43¹⁶²⁰ που απαντάται και στο Τυπικόν της Μεσσήνης¹⁶²¹, το *Πάσχα· ὁ ἄμνὸς ἡμῖν τέθυται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός*¹⁶²² και το *Δεῦτε ἀπὸ θέας γυναῖκες εὐαγγελίστριαι*¹⁶²³ του έντυπου Πεντηκοσταρίου. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται ἀπὸ τέσσερα στιχηρά σε ἤχο πλ. α΄, το *Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ λαμπρυνθῶμεν*¹⁶²⁴ του έντυπου Πεντηκοσταρίου, το *Ἐβασίλευσεν ὁ Θεὸς ἐπὶ τὰ ἔθνη*¹⁶²⁵, το *Εὐφρανέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιášθω ἡ γῆ*¹⁶²⁶ (Βατοπεδινὸς κώδικας 1488, φ. 129r, Σιναῖτικὸς κώδικας 150¹⁶²⁷ και Ὑποτύπωσις σὺν Θεῷ καταστάσεως τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τῶν Στουδίων του Βατοπεδινού κώδικα 322 (956)¹⁶²⁸) και το *Ἄγγελοι, σκιρτήσατε, ἀγαλλιášθε γηγενεῖς*¹⁶²⁹ (Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁶³⁰, κώδικας Vindob. Theol. gr. 136, φ. 234v, και Βατοπεδινὸς κώδικας 1488, φ. 129r, ματαξὺ πολλῶν ἄλλων). Η τρίτη ομάδα αποτελείται ἀπὸ πέντε στιχηρά σε ἤχο α΄, τα αρχικά των οποίων σηματοῖζουν την ακροστιχίδα *Πάσχα: Πάσχα τὸ θεῖον θεώμενοι*¹⁶³¹, *Ἄναξ, Θεὲ τῶν δυνάμεων*¹⁶³², *Στέφει τῷ θεῷ στεφόμενοι*¹⁶³³, *Χαίροις ἡ νέα Σιών ἡ τερπινῆ*¹⁶³⁴ και *Ἄκρα τῆς γῆς καταχθόνη*¹⁶³⁵. Η τέταρτη ομάδα αποτελείται ἀπὸ τρία στιχηρά σε ἤχο α΄: *Τῆς*

¹⁶¹⁷ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶¹⁸ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶¹⁹ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 198.

¹⁶²¹ Βλ. ARRANZ, *Le Typicon*, 248 και 251.

¹⁶²² VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶²³ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶²⁴ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶²⁵ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶²⁶ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶²⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 173.

¹⁶²⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 227. Το εν λόγω στιχηρὸν ψάλλεται ως τροπάριον κατὰ τον ασπασμὸ μετὰ τη μεγάλῃ δοξολογία και το εὐαγγέλιο μαζί με το τροπάριον *Αἱ μυροφόραι γυναῖκες ἀπῆλθον ἐπὶ τὸ μνῆμα τὸ ζῶποιόν, το οποίο απαντάται ἐπίσης στον Σιναῖτικὸ κώδικα 150 (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 173).*

¹⁶²⁹ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκ΄.

¹⁶³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 202.

¹⁶³¹ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκα΄.

¹⁶³² VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκα΄.

¹⁶³³ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκα΄.

¹⁶³⁴ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκα΄.

¹⁶³⁵ VITALI, *Πεντηκοσάριον*, τκα΄.

λαμπρῶς καὶ ἐνδόξου ἑορτασίμου ἀναστάσεως¹⁶³⁶ (κώδικας Vindob. Theol. gr. 136, φ. 233v, Βατοπεδινός κώδικας 1488, φ.135v, και Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹⁶³⁷), *Οἱ οὐρανοὶ εὐφραινέσθωσαν καὶ ἡ γῆ ἀγαλλιάσθω σήμερον*¹⁶³⁸ και *Εὐφράνιθητε, οὐρανοὶ, σαλπίσατε, τὰ θεμέλια τῆς γῆς*¹⁶³⁹ (πρῶτο ἀναστάσιμον ἀνατολικόν κεκραγῆριον τοῦ α΄ ἤχου της Οκτωήχου¹⁶⁴⁰). Η πέμπτη ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκόμα τρία στιχηρά σε ἤχο α΄: *Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ ὅσος τε ὁρατὸς καὶ ὅσος ἀόρατος*¹⁶⁴¹ (κώδικας Vindob. Theol. gr. 136, φ. 233r, Βατοπεδινός κώδικας 1488, φ. 125v, και Τυπικόν της Ευεργέτιδος¹⁶⁴² μεταξύ ἄλλων), *Σήμερον ἀναστὰς ἐκ τάφου Χριστὸς*¹⁶⁴³ και *Ὡ Πάσχα μέγα καὶ ἱερὸν καὶ σεβάσμιον*¹⁶⁴⁴. Τελευταῖο στιχηρὸν εἶναι το *Ἐξηγέρθης, Χριστέ, ἐκ τοῦ μνήματος ὡς δυνατὸς*¹⁶⁴⁵ (ἤχος πλ. δ΄), το ὁποῖο φέρει το ὄνομα Ἰωάννου¹⁶⁴⁶ και ἀπαντᾶται ἐπίσης στο Τυπικόν της Ἀναστάσεως ἀντὶ τοῦ χερουβικοῦ της Θείας Λειτουργίας της Κυριακῆς τοῦ Πάσχα¹⁶⁴⁷.

Η ἐκδοση τοῦ Vitali συμπεριλαμβάνει ἀκόμα τέσσερα στιχηρά για την Κυριακή τοῦ Πάσχα *εὐρεθέντα ἐν τῷ παλαιῷ Πεντηκοσταρίῳ τῆς Κρυπτοφέρρης εἰς φύλλ. 62* (ἤχος α΄ πρὸς το Πανεύφημοι μάρτυρες): *Ἀγαλλιασώμεθα ψυχῇ καὶ καρδίᾳ σήμερον, Πάσχα τὸ σεβάσμιον, φαιδρὰ ἑορτὴ καὶ εὖσημος, Πάσχα καθαρτήριον ψυχῶν, πάσχα θεῖον*

¹⁶³⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκα΄.

¹⁶³⁷ DMITRIEVSII, *Opisanie*, I, 558.

¹⁶³⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκα΄.

¹⁶³⁹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκα΄.

¹⁶⁴⁰ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 8.

¹⁶⁴¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκβ΄.

¹⁶⁴² DMITRIEVSII, *Opisanie*, I, 558.

¹⁶⁴³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκβ΄.

¹⁶⁴⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκβ΄.

¹⁶⁴⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκβ΄.

¹⁶⁴⁶ Βλ. Κεφ. Β΄ τοῦ δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶⁴⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 202.

ἄγιον καὶ Πάσχα τὸ μακάριον φαιδρῶς ἀγαλλιασώμεθα¹⁶⁴⁸, ἀπὸ τα οποία τα τρία πρώτα ἀπαντώνται ἐπίσης στο Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁶⁴⁹.

Στον Βατοπεδινό κώδικα 1488 συναντάμε τρία στιχηρὰ τῇ ἀγία καὶ μεγάλη Κυριακῇ τοῦ Πάσχα εἰς τοὺς αἶνους Ἰωάννου μοναχοῦ¹⁶⁵⁰ σε ἤχο α': Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ ὅσος τε ὁρατὸς καὶ ὅσος ἀόρατος¹⁶⁵¹, Ἀναστάσεως ἡμέρα καρποφορήσωμεν¹⁶⁵² καὶ Τὸ μακάριον Πάσχα καὶ ὑπερκόσμιον¹⁶⁵³. Το πρώτο καὶ δεύτερο στιχηρὸν ἀπαντώνται ἐπίσης στο Τυπικόν της Εὐεργέτιδος¹⁶⁵⁴, στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 (φφ. 233r καὶ 233v), στους κώδικες Γ. 67 (φ. 71 v) καὶ Γ. 72 (φ. 42r) της Μεγίστης Λαύρας, στον κώδικα Berlin fol. 49 (φ. 141r), στον Σιναϊτικὸ κώδικα 1241 (φφ. 149v καὶ 150r) καὶ στον κώδικα 307 της Μονῆς Χιλανδαρίου (φφ. 69r καὶ 69v). Το πρώτο στιχηρὸν ἀπαντάται ἐπίσης στον Πατμιακὸ κώδικα 218 (φ. 203v) καὶ στον κώδικα Vat. gr. 771¹⁶⁵⁵, ἐνῶ το τρίτο το συναντάμε ἐπίσης στους κώδικες Γ. 67 (φ. 72r) καὶ Γ. 72 (φ. 42v) της Μεγίστης Λαύρας.

Στον κώδικα Vindob. Theol. gr. 136 τα στιχηρὰ τῇ ἀγία καὶ μεγάλη Κυριακῇ τοῦ Πάσχα εἶναι δώδεκα: Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ ὅσος τε ὁρατὸς καὶ ὅσος ἀόρατος¹⁶⁵⁶, Τῆς λαμπρᾶς καὶ ἐνδόξου ἑορτασίμου ἀναστάσεως¹⁶⁵⁷, Ἀναστάσεως ἡμέρα καρποφορήσωμεν¹⁶⁵⁸, Πάσχα Κυρίου ἑορταζέτω σήμερον ὁ σύμπας κόσμος ὑπὲρ ἡμῶν γὰρ ἐτύθη Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν¹⁶⁵⁹, Πάσχα Κυρίου ἑορταζέτω σήμερον ὁ σύμπας κόσμος ὅτι

¹⁶⁴⁸ VITALI, Πεντηκοστάριον, το'.

¹⁶⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 197.

¹⁶⁵⁰ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶⁵¹ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 125v.

¹⁶⁵² FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 126r.

¹⁶⁵³ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 126v.

¹⁶⁵⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 558.

¹⁶⁵⁵ VITALI, Πεντηκοστάριον, τκβ'.

¹⁶⁵⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 233r.

¹⁶⁵⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 233v.

¹⁶⁵⁸ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 233v.

¹⁶⁵⁹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 233v.

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν τὸν θάνατον σκυλεύσας¹⁶⁶⁰, Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ λαμπρινθῶμεν¹⁶⁶¹, Πάσχα τὸ τερπνόν· Πάσχα, Κυρίου Πάσχα¹⁶⁶², Πάσχα τῶν ψυχῶν, ἡ νοητὴ φαιδρότης¹⁶⁶³, Ἄγγελοι, σκιρτήσατε, ἀγαλλιᾶσθε γηγενεῖς¹⁶⁶⁴, Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν¹⁶⁶⁵, Ὡ φύλακες Ἰουδαίων, τί ἀγρυπνεῖτε ματαίως¹⁶⁶⁶ καὶ Ἡὔγασε τὸ φῶς τῆς λαμπροφόρου ἡμέρας¹⁶⁶⁷. Από τα στιχηρά αυτά το πρώτο και τρίτο απαντώνται ανάμεσα στα στιχηρά τῇ ἀγία καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα του Βατοπεδινού κώδικα 1488 (βλ. ανωτέρω), ενώ το ἑβδομο, το οποίο συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των στιχηρῶν του Πάσχα του ἑντυπου Παντηκοσταρίου (βλ. ανωτέρω), το ὄγδοο, το ἑνατο και το ἐνδέκατο απαντώνται στον ἴδιο κώδικα ανάμεσα στα στιχηρά ψαλλόμενα καθ' ἑκάστην εἰς τὸ Δόξα της Εβδομάδας της Διακαινησίμου (βλ. κατωτέρω). Το δεύτερο και ἑνατο στιχηρόν συμπεριλαμβάνονται επίσης, ως ἤδη σημειώθηκε, στον κώδικα Vat. gr. 771¹⁶⁶⁸.

8. ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

8. 1. Σύγχρονο ἑντυπο Πεντηκοστάριον

Σύμφωνα με τις διατάξεις του ἑντυπου Πεντηκοσταρίου καθ' ὅλη την Εβδομάδα της Διακαινησίμου τελείται ἡ αὐτὴ ἀκολουθία του Πάσχα, ψαλλομένων κατὰ σειράν των στιχηρῶν ἀναστασίμων των ἡχῶν, δηλαδή τῇ Δευτέρᾳ των του β' ἡχου της Οκτωήχου, τῇ

¹⁶⁶⁰ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234r.

¹⁶⁶¹ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234r.

¹⁶⁶² WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234r.

¹⁶⁶³ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234r.

¹⁶⁶⁴ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234v.

¹⁶⁶⁵ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234v.

¹⁶⁶⁶ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 234v.

¹⁶⁶⁷ WOLFRAM, *Sticherarium Antiquum Vindobonense*, Pars principalis, φ. 235r.

¹⁶⁶⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκα' και τκβ'.

Τρίτη των του γ' ήχου, την Τετάρτη των του δ' ήχου, την Πέμπτη των του πλ. α' ήχου, την Παρασκευή των του πλ. β' ήχου και το Σάββατο των του πλ. δ' ήχου¹⁶⁶⁹.

Η ακολουθία της Δευτέρας της Διακαινησίμου του έντυπου Πεντηκοσταρίου απαρτίζεται από τον Εσπερινό της Αγίας και Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα και τον Όρθρο και τη Θεία Λειτουργία της Δευτέρας¹⁶⁷⁰.

Κατά τον Εσπερινό της Κυριακής του Πάσχα ψάλλονται, εις το *Κύριε, εκέκραξα*, τα έξι αναστάσιμα στιχηρά (τρία αναστάσιμα στιχηρά και τρία στιχηρά ανατολικά) του β' ήχου της Οκτωήχου (*Τὸν πρὸ αἰώνων ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα, Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, τὸ καθ' ἡμᾶς χειρόγραφον προσηλώσας τῷ Σταυρῷ, Σὺν Ἀρχαγγέλοις ὑμνήσωμεν Χριστοῦ τὴν Ἀνάστασιν, Σὲ τὸν σταυρωθέντα καὶ ταφέντα Ἀγγελος ἐκήρυξε Δεσπότην, Ἐν τῷ Σταυρῷ σου κατήργησας τὴν τοῦ ξύλου κατάραν καὶ Ἠνοίγησάν σοι, Κύριε, φόβῳ πύλαι θανάτου*), μαζί με το αντίστοιχο δοξαστικόν (*Τὸν σωτήριον ὕμνον ᾄδοντες ἐκ στομάτων ἀναμέλψωμεν*) και θεοτοκίον (*Παρήλθιν ἡ σκιὰ τοῦ νόμου τῆς χάριτος ἐλθούσης*)¹⁶⁷¹. Εἰς τὸν Στίχον ψάλλονται το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα του β' ήχου της Οκτωήχου¹⁶⁷² (*Ἡ Ἀνάστασίς σου, Χριστέ, ἅπασαν ἐφώτισε τὴν οἰκουμένην*) και τα λεγόμενα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

¹⁶⁶⁹ Κατά τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου και τον Όρθρο της Κυριακής του Πάσχα ψάλλονται τα αναστάσιμα στιχηρά του α' ήχου της Οκτωήχου (βλ. ανωτέρω). Για τις αναστάσιμες ακολουθίες της Κυριακής (από τον Μικρό Εσπερινό του Σαββάτου μέχρι και τη Θεία Λειτουργία της Κυριακής) των οκτώ ήχων της βίβλου της Οκτωήχου βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 7-18, 59-68, 105-115, 152-162, 201-211, 250-260, 298-309, και 345-356, αντιστοίχως.

¹⁶⁷⁰ *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 8-10, *Πεντηκοστάριον*, Ρώμη 21-24, *Πεντηκοστάριον*, Φως, 9-11, *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία 1959, 9-10, και 1994, 34-37, και ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 314-318 (συμπεριλαμβάνει μόνο τον Εσπερινό της Κυριακής). Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 372-373.

¹⁶⁷¹ *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 60.

¹⁶⁷² *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 60.

Η ακολουθία του Όρθρου της Δευτέρας συμπεριλαμβάνει τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του β' ήχου της Οκτωήχου¹⁶⁷³ (*Πᾶσα πνοὴ καὶ πᾶσα κτίσις σὲ δοξάζει, Κύριε, Εἰπάτωσαν Ἰουδαῖοι· Πῶς οἱ στρατιῶται ἀπώλεσαν τηροῦντες τὸν βασιλέα, Χαίρετε, λαοί, καὶ ἀγαλλιᾶσθε καὶ Ἄγγελος μὲν τὸ χαίρει πρὸ τῆς σῆς συλλήψεως, Κύριε*) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

8. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Εσπερινός της Κυριακής του Πάσχα του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁶⁷⁴ συμπεριλαμβάνει τα τρία προαναφερθέντα αναστάσιμα στιχηρά εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ήχου β' της Οκτωήχου¹⁶⁷⁵, τρία προσόμοια στιχηρά στον ίδιο ήχο (*Κόλπους μὴ λιπὼν τοὺς πατρικούς*¹⁶⁷⁶, *Ἦλοις προσηλώθης τῷ σταυρῷ*¹⁶⁷⁷ και *Πάσχα ἡ παροῦσα ἑορτὴ*¹⁶⁷⁸), το θεοτοκίον *Τὸν λόγον τοῦ Πατρὸς ἀσπόρως συλλαβοῦσα*¹⁶⁷⁹ (*εἰς τὸ Δόξα, ήχος β'*), το προαναφερθέν πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα του ήχου¹⁶⁸⁰, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹⁶⁸¹, το *Χριστὸς ἀνέστη* (τρεις) και το *κάθισμα* (αναστάσιμον απολυτίκιον του ήχου β' της έντυπης Οκτωήχου¹⁶⁸²) του ήχου *Ὅτε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον*¹⁶⁸³.

Ο Όρθρος της Δευτέρας¹⁶⁸⁴ συμπεριλαμβάνει την έναρξη, η οποία απαρτίζεται από το *Χριστὸς ἀνέστη*, τα στιχηρά του Πάσχα και το *Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι* (τρεις), τον

¹⁶⁷³ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 67.

¹⁶⁷⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 203-205.

¹⁶⁷⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 203.

¹⁶⁷⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 203.

¹⁶⁷⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 204.

¹⁶⁷⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 204.

¹⁶⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205.

¹⁶⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205.

¹⁶⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205.

¹⁶⁸² Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 60.

¹⁶⁸³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205.

¹⁶⁸⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205-211.

κανόνα του Πάσχα του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού¹⁶⁸⁵, τον κανόνα της Δευτέρας του Πάσχα *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ*¹⁶⁸⁶ (ήχος β΄) του Ιωσήφ του Στουδίτου, την αναστάσιμον υπακοή του ήχου *Μετὰ τὸ πάθος πορευθεῖσαι ἐν τῷ μνήματι*¹⁶⁸⁷ (μεταξύ της γ΄ και της δ΄ ωδῆς του δεύτερου κανόνος), το προοίμιον και ο β΄ οἶκος του κοντακίου του Πάσχα¹⁶⁸⁸ (μεταξύ στ΄ και ζ΄ ωδῆς), το εξαποστειλάριον του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹⁶⁸⁹, τα προαναφερθέντα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αἶνους του ήχου¹⁶⁹⁰, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου¹⁶⁹¹ και, τέλος, το *στιχηρόν εις τὸ Δόξα* (εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ή δοξαστικόν) του Δ΄ εωθινού ευαγγελίου του αναστασίμου Ὁρθρου της Κυριακής της έντυπης Οκτωήχου¹⁶⁹² *Ὁρθρος ἦν βαθύς καὶ αἱ γυναῖκες ἦλθον ἐπὶ τὸ μνήμά σου, Χριστέ*¹⁶⁹³ (ήχος δ΄).

8. 3. Άλλα χειρόγραφα

Η εκδοθείσα υπό του κρυπτοφερρίτη F. Vitali παλαιά ακολουθία της Δευτέρας της Διακαινησίμου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει, στο Λυχνικόν της Αγίας και Μεγάλης Κυριακής του Πάσχα¹⁶⁹⁴, τα στιχηρά αναστάσιμα εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του β΄ ήχου, τρία στιχηρά στον ίδιο ήχο προς το *Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε γυμνόν* (*Κόλπους μὴ λιπών τοὺς πατρικούς, Ἦλοις προσηλώθης τῷ σταυρῷ και Πάσχα ή παρούσα έορτή*),

¹⁶⁸⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶⁸⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 205-210. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶⁸⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 206. Βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 63.

¹⁶⁸⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 208. Βλ. Κεφ. Α΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁶⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 210.

¹⁶⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 210-211.

¹⁶⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 211.

¹⁶⁹² *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 398.

¹⁶⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 211.

¹⁶⁹⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ΄.

παραλλαγές των αντίστοιχων προσόμοιων στιχηρών του Τυπικού της Αναστάσεως (βλ. ανωτέρω), και το θεοτοκίον *Οἷοις σε λόγοις, Λόγε Θεοῦ* (ήχος β').

Στον Ὄρθρο της Δευτέρας¹⁶⁹⁵ συναντάμε το τροπάριον *Ἀναστὰς ἐκ τοῦ μνήματος*¹⁶⁹⁶ (ήχος β'), το οποίο απαντάται στον Ὄρθρο της Δευτέρας της Διακαινησίμου του Τυπικού της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας¹⁶⁹⁷, την αναστάσιμον υπακοή του ήχου¹⁶⁹⁸, τους κανόνες της Δευτέρας της Διακαινησίμου σε ήχο β' *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ και Δεῦτε, λαοί, ἄσωμεν*¹⁶⁹⁹ του Ἰωσήφ και του Θεοδώρου του Στουδίτου, αντιστοίχως, και, τέλος, τέσσερα στιχηρά εις τους αίνους σε ήχο α' προς το *Τῶν οὐρανίων ταγμάτων* (*Ἡ Βασιλὶς καὶ Κυρία, τῶν ἑορτῶν ἑορτὴ αὕτη ἐστὶν ἡμέρα*¹⁷⁰⁰, *Τῆς ἐκκλησίας ὁ τέττιξ, Παῦλος ὁ πάνσοφος*¹⁷⁰¹, *Πάσχα Κυρίου τὸ μέγα, πάσχα παγκόσμιον*¹⁷⁰² και *Δικαιοσύνης ἐσθῆτας περιβαλλόμενοι, λευκοὶ ὑπὲρ χιόνα τῇ παρουσίᾳ ἡμέρα*¹⁷⁰³).

Στο Βατοπεδινό κώδικα 1488, η ακολουθία της Εβδομάδας της Διακαινησίμου αποτελείται από εννέα στιχηρά ψαλλόμενα καθ' ἐκάστην εἰς τὸ Δόξα (ήχος πλ. α'), από τα οποία μόνο το πρώτο (*Πάσχα τὸ τερπνόν· Πάσχα, Κυρίου Πάσχα*¹⁷⁰⁴) και πέμπτο (*Αἱ μυροφόροι γυναῖκες ὄρθρου βαθέως ἐπιστᾶσαι πρὸς τὸ μνῆμα τοῦ Ζωοδότου*¹⁷⁰⁵) συμπεριλαμβάνονται ανάμεσα στα στιχηρά του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου, το οποίο αγνοεῖ τα εφτά υπόλοιπα (*Πάσχα ἑορτῶν ἑορτὴ· χωρεύσωμεν καὶ περιπτυξώμεθα*¹⁷⁰⁶, *Πάσχα τῶν ψυχῶν ἡ*

¹⁶⁹⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ'-τλ'.

¹⁶⁹⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ'.

¹⁶⁹⁷ MATEOS, *Le Typikon*, II, 96, και DMITRIEVSKII, *Opisanie*, I, 137.

¹⁶⁹⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ'.. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 63.

¹⁶⁹⁹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ'- τκθ'. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁷⁰⁰ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκθ'.

¹⁷⁰¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκθ'.

¹⁷⁰² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκθ'.

¹⁷⁰³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'.

¹⁷⁰⁴ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 127v.

¹⁷⁰⁵ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 128v.

¹⁷⁰⁶ FOLLIERI-STRUNK, *Triodion Athoum*, Pars principalis, φ. 127v.

νοητὴ φαιδρότης¹⁷⁰⁷, Πάσχα χαρμοσύνης ὑμῖν¹⁷⁰⁸, Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιástω ἡ γῆ¹⁷⁰⁹, Ἄγγελοι, σκιρτήσατε, ἀγαλλιástε γηγενεῖς¹⁷¹⁰, Ὡ φύλακες Ἰουδαίων, τί ἀγρυπνεῖτε ματαίως¹⁷¹¹ καὶ Ὅνπερ τὸ πρὶν ἡ παρθένος ἐν τῷ σταυρῷ καθορώσα¹⁷¹²). Το δεύτερο, τρίτο, τέταρτο, ἕκτο, ὄγδοο καὶ ἑνᾶτο στιχηρὸν ἀπαντώνται ἐπίσης στους κώδικες Γ. 67 (φφ. 73r-74v) καὶ Γ. 72 (φφ. 52r, 49v, 53v, 54r, 57v καὶ 47v) τῆς Μεγίστης Λαύρας. Ο Πατμιακὸς κώδικας 218 συμπεριλαμβάνει τὸ ἑβδομο καὶ ὄγδοο στιχηρὸν (φφ. 120r καὶ 139v). Στον Σιναῖτικὸ κώδικα 1241 συναντάμε τὸ τρίτο καὶ ἑβδομο στιχηρὸν (φφ. 150v καὶ 151r). Το ἑβδομο καὶ ὄγδοο ἀπαντώνται ἐπίσης στον κώδικα Berlin fol. 49 (φ. 142 r), ἐνῶ ὁ κώδικας Χιλανδαρίου 307 συμπεριλαμβάνει μόνον τὸ ἑβδομο (φ. 72A). Στον κώδικα Αχρίδας 53 (σ. 657), τέλος, τὸ δεύτερο καὶ ἑβδομο στιχηρὸν φέρουν τὰ ὀνόματα τοῦ Κωνσταντίνου¹⁷¹³ καὶ Λέοντος¹⁷¹⁴, ἀντιστοίχως.

9. ΤΡΙΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

9. 1. Σύγχρονο ἔντυπο Πεντηκοστάριον

Ἡ ἀκολουθία τῆς Τρίτης τῆς Διακαινησίμου τοῦ ἔντυπου Πεντηκοσταρίου ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὸν Ἑσπερινὸ τῆς Δευτέρας καὶ τὸν Ὅρθρο καὶ τὴ Θεία Λειτουργία τῆς Τρίτης¹⁷¹⁵.

¹⁷⁰⁷ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 127v.

¹⁷⁰⁸ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 128r.

¹⁷⁰⁹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 129r.

¹⁷¹⁰ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 128r.

¹⁷¹¹ FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 128r.

¹⁷¹² FOLLIERI- STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars principalis, φ. 128r.

¹⁷¹³ Βλ. Κεφ. Α΄ τοῦ τρίτου μέρους τῆς παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

¹⁷¹⁴ Βλ. Κεφ. Α΄ τοῦ τρίτου μέρους τῆς παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

¹⁷¹⁵ *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 10-11, *Πεντηκοστάριον*, Ρώμη 24-29, *Πεντηκοστάριον*, Φως, 11-13, καὶ *Πεντηκοστάριον*, Αποστολικὴ Διακονία 1959, 10-12, καὶ 1994, 38-42.

Κατά τον Εσπερινό της Δευτέρας ψάλλονται, εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα ἑξὶ αναστάσιμα στιχηρά (τρία αναστάσιμα στιχηρά και τρία στιχηρά ανατολικά) του γ' ἤχου της Οκτωήχου (*Τῷ σῷ Σταυρῷ, Χριστέ Σωτήρ, θανάτου κράτος λέλυται, Πεφώτισται τὰ σύνπαντα τῇ ἀναστάσει σου, Κύριε, Δοξάζω τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὴν δύναμιν, Τὸν Σταυρόν σου τὸν τίμιον προσκυνοῦμεν, Χριστέ, Ὑμνοῦμεν τὸν Σωτήρα, τὸν ἐκ τῆς Παρθένου σαρκωθέντα και Τοῖς ἐν Ἀδὴ καταβάς Χριστὸς εὐηγγελίσαστο*) μαζί με το αντίστοιχο δοξαστικόν (*Οἱ ἀναξίως ἐστῶτες ἐν τῷ ἀχράντῳ σου οἴκῳ*) και θεοτοκίον (*Πῶς μὴ θαυμάσωμεν τὸν θεανδρικόν σου τόκον, Πανσεβάσμιε*)¹⁷¹⁶. Εἰς τὸν Στίχον ψάλλονται το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα του γ' ἤχου της Οκτωήχου¹⁷¹⁷ (*Ὁ τῷ πάθει σου, Χριστέ, ἀμαυρώσας τὸν ἥλιον*) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

Ο Ὅρθρος της Τρίτης της Διακαινησίμου συμπεριλαμβάνει τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αἶνους του γ' ἤχου της Οκτωήχου¹⁷¹⁸ (*Δεῦτε πάντα τὰ ἔθνη, γινώτε τοῦ φρικτοῦ μυστηρίου τὴν δύναμιν, Διηγῆσαντο πάντα τὰ θαυμάσιά σου οἱ φύλακές σου, Κύριε, Χαρὰς τὰ πάντα πεπλήρωται τῆς Ἀναστάσεως τὴν πείραιν εἰληφότα και Ἐν τῷ φωτί σου, Δέσποτα, ὀψόμεθα φῶς, φιλάνθρωπε*) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

9. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Εσπερινός της Δευτέρας της Διακαινησίμου του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁷¹⁹ συμπεριλαμβάνει τα τρία προαναφερθέντα αναστάσιμα στιχηρά εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ἤχου γ' της έντυπης Οκτωήχου¹⁷²⁰, τρία προσόμοια στιχηρά στον ίδιο ἤχο (*Σὺ ὡς ἄμνός*

¹⁷¹⁶ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 106.

¹⁷¹⁷ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 106.

¹⁷¹⁸ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 113-114.

¹⁷¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 212-213.

¹⁷²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 212.

έκουσίως ἐτύθης¹⁷²¹, Αἱ τῷ κλαυθμῷ τὰς ψυχὰς συσχεθεῖσαι περιπαθεῖς μυροφόροι¹⁷²² και Πάσχα δι' οὗ οἱ ἐκ γῆς πρὸς τὰ ἄνω ἐπανεγράφησαν¹⁷²³), το προαναφερθέν αναστάσιμον θεοτοκίον του ήχου¹⁷²⁴, το προαναφερθέν πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εἰς τὸν Στίχον του ήχου¹⁷²⁵, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου (βλ. ανωτέρω)¹⁷²⁶ και το κάθισμα του ήχου (αναστάσιμον απολυτίκιον του γ' ήχου της έντυπης Οκτωήχου¹⁷²⁷) Εὐφραινέσθω τὰ οὐράνια¹⁷²⁸.

Ο Όρθρος της Τρίτης¹⁷²⁹ συμπεριλαμβάνει τον κανόνα της Τρίτης της Διακαινησίμου Ό τὰ ὕδατα πάλαι¹⁷³⁰ (ήχος γ') του Ιωσήφ του Στουδίτου, την αναστάσιμον υπακοή του ήχου Ἐκπλήττων τὴν ὄρασιν, δροσίζων τοῖς ῥήμασιν¹⁷³¹, το κοντάκιον του Πάσχα και ένας ἐκ τῶν οἴκων¹⁷³², το εξαποστειλάριον του Πάσχα¹⁷³³, τα προαναφερθέντα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου¹⁷³⁴, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁷³⁵ και το τροπάριον (εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ή δοξαστικόν) του Α' εωθινού ευαγγελίου του αναστασίμου Όρθρου της Κυριακής της έντυπης Οκτωήχου¹⁷³⁶ Εἰς τὸ ὄρος τοῖς μαθηταῖς ἐπιγενομένοις διὰ τὴν χαμόθειν' ἔπαρσιν ἐπέστη ὁ Κύριος¹⁷³⁷ (ήχος α').

9. 3. Άλλα χειρόγραφα

¹⁷²¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 212.

¹⁷²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 213.

¹⁷²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 213.

¹⁷²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 213.

¹⁷²⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 213.

¹⁷²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 213.

¹⁷²⁷ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 106.

¹⁷²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 213.

¹⁷²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 214-221.

¹⁷³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 214-219. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁷³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 215. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 109.

¹⁷³² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 217. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁷³³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 219.

¹⁷³⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 219-220.

¹⁷³⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 220.

¹⁷³⁶ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 397.

¹⁷³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 220.

Η παλαιά ακολουθία της Τρίτης της Διακαινησίμου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει, στο Λυχνικόν της Δευτέρας¹⁷³⁸, τα στιχηρά αναστάσιμα εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ήχου γ' της έντυπης Οκτωήχου, τρία στιχηρά στον ίδιο ήχο προς το *Σταυροφαινῶς* (*Σὺ ὡς ἀμνὸς ἐκουσίως ἐτύθης, Τί τῷ κλαυθμῷ τὰς ψυχὰς συσχεθεῖσαι, περιπαθεῖς μυροφόροι καὶ Πάσχα δι' οὗ οἱ ἐκ γῆς πρὸς τὰ ἄνω ἐπαινεγράφησαν*), παραλλαγές των αντίστοιχων προσόμοιων στιχηρῶν του Τυπικού της Αναστάσεως (βλ. ανωτέρω), και το προαναφερθέν αναστάσιμον θεοτοκίον του ήχου.

Στον Ὁρθρο της Τρίτης¹⁷³⁹ συναντάμε το *τροπάριον*¹⁷⁴⁰ ή αναστάσιμον απολυτίκιον του ήχου¹⁷⁴¹ (βλ. ανωτέρω), την αντίστοιχη υπακοή¹⁷⁴² (βλ. ανωτέρω), τους κανόνες της Τρίτης της Διακαινησίμου σε ήχο γ' *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι καὶ Φαραὼ τὰ ἄρματα*¹⁷⁴³ του Ιωσήφ και του Θεοδώρου του Στουδίτου, αντιστοίχως, και, τέλος, πέντε προσόμοια στιχηρά εις τους αίνους, από τα οποία τρία σε ήχο γ' προς το *Μεγάλη τοῦ σταυροῦ σου* (*Χορείας πνευματικὰς σήμερον στησώμεθα*¹⁷⁴⁴, *Αἰγύπτου ἐκ τῆς πλάνης σήμερον ἐρρύθημιν*¹⁷⁴⁵ και *Ἡμέρα ἐν εὐσήμεν πάντες ἀλαλάξωμεν*¹⁷⁴⁶) και δύο σε ήχο α' προς το *Πανεύφημοι μάρτυρες* (*Ἀγαλλιᾶσμεθα ψυχῇ καὶ καρδίᾳ σήμερον*¹⁷⁴⁷ και *Πάσχα τὸ σεβάσμιον φαιδρὰ ἑορτὴ καὶ εὐσημος*¹⁷⁴⁸).

¹⁷³⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'.

¹⁷³⁹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'-τλζ'.

¹⁷⁴⁰ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'.

¹⁷⁴¹ Ο Σιναϊτικός κώδικας 150 συμπεριλαμβάνει επίσης στις ακολουθίες της Εβδομάδας της Διακαινησίμου το αναστάσιμον απολυτίκιον του ήχου της ημέρας (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 174-176).

¹⁷⁴² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'.

¹⁷⁴³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'- τλζ'. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁷⁴⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλζ'.

¹⁷⁴⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλζ'.

¹⁷⁴⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλζ'.

¹⁷⁴⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλζ'.

¹⁷⁴⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλζ'.

10. ΤΕΤΑΡΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

10. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον

Η ακολουθία της Τετάρτης της Διακαινησίμου του έντυπου Πεντηκοσταρίου απαρτίζεται από τον Εσπερινό της Τρίτης και τον Όρθρο και τη Θεία Λειτουργία της Τετάρτης¹⁷⁴⁹.

Κατά τον Εσπερινό της Τρίτης ψάλλονται, εις το *Κύριε, εκέκραξα*, τα έξι αναστάσιμα στιχηρά (τρία αναστάσιμα στιχηρά και τρία στιχηρά ανατολικά) του ήχου δ' της Οκτωήχου (*Τὸν ζωοποιόν σου Σταυρόν ἀπαύστως προσκυνούντες, Χριστέ ὁ Θεός, Τοῦ ξύλου τῆς παρακοῆς τὸ ἐπιτίμιον ἔλυσας, Σωτήρ, Πύλας ᾠδὸν συνέτριψας, Κύριε, Δεῦτε ἀνυμνήσωμεν, λαοί, τὴν τοῦ Σωτῆρος τριήμερον Ἔγερσιν, Ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι, Σωτήρ, τὴν σὴν ὑμνοῦσι τριήμερον Ἔγερσιν καὶ Πύλας χαλκᾶς συνέτριψας καὶ μοχλὸς συνέθλασας, Χριστέ ὁ Θεός*) μαζί με το αντίστοιχο δοξαστικόν (*Κύριε, ἡ ἐκ Πατρός σου γέννησις ἄχρονος ὑπάρχει καὶ αἰδίδιος*) και θεοτοκίον (*Ὁ διὰ σε Θεοπάτωρ προήτης Δαυὶδ μελωδικῶς περὶ σοῦ προανεφώνησε*)¹⁷⁵⁰. Εἰς τὸν Στίχον ψάλλονται το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα του δ' ήχου της Οκτωήχου¹⁷⁵¹ (*Κύριε, ἀνελθὼν ἐν τῷ Σταυρῷ τὴν προγονικὴν ἡμῶν κατάραν ἐξήλειψας*) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

Ο Όρθρος της Τετάρτης συμπεριλαμβάνει τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του δ' ήχου της Οκτωήχου¹⁷⁵² (*Ὁ Σταυρόν ὑπομείνας καὶ θάνατον καὶ ἀναστὰς ἐκ τῶν νεκρῶν, Ἐν τῷ Σταυρῷ σου, Χριστέ, τῆς ἀρχαίας κατάρας ἠλευθέρωσας ἡμᾶς, Τῷ σῷ Σταυρῷ, Χριστέ Σωτήρ, ὁδήγησον ἡμᾶς ἐπὶ τὴν ἀλήθειάν σου καὶ Τῶν πατρικῶν σου*

¹⁷⁴⁹ Πεντηκοστάριον, Βενετία, 11-13, Πεντηκοστάριον, Ρώμη 29-32, Πεντηκοστάριον, Φως, 13-15, και Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία 1959, 12-13, και 1994, 43-46.

¹⁷⁵⁰ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 153.

¹⁷⁵¹ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 153.

¹⁷⁵² Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 161.

κόλπων μὴ χωρισθείς, μονογενὲς Λόγε τοῦ Θεοῦ) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

10. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Εσπερινός της Τρίτης της Διακαινησίμου του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁷⁵³ συμπεριλαμβάνει τα τρία προαναφερθέντα αναστάσιμα στιχηρά εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ήχου δ' της έντυπης Οκτωήχου¹⁷⁵⁴, τρία προσόμοια στιχηρά στον ίδιο ήχο (*Σταυρωθεὶς τὸν παράδεισον τοῖς ἀνθρώποις ἠνέψας*¹⁷⁵⁵, *Ἡ φθορὰ ἐξωστράκισται, ἀφθαρσία ἐξήνθησεν*¹⁷⁵⁶ και *Ἡ ἡμέρα, ὁ Κύριος ἦν ἐποίησε σήμερον*¹⁷⁵⁷), το προαναφερθέν αναστάσιμον θεοτοκίον του ήχου¹⁷⁵⁸, το προαναφερθέν πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν *εἰς τὸν Στίχον* του ήχου¹⁷⁵⁹, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁷⁶⁰ και το *κάθισμα* του ήχου (αναστάσιμον απολυτίκιον του δ' ήχου της έντυπης Οκτωήχου¹⁷⁶¹) *Τὸ φαιδρὸν τῆς ἀναστάσεως κήρυγμα*¹⁷⁶².

Ο Ὁρθρος της Τετάρτης¹⁷⁶³ συμπεριλαμβάνει τον κανόνα της Τετάρτης της Διακαινησίμου *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*¹⁷⁶⁴ (ήχος δ') του Ιωσήφ του Στουδίτου, την υπακοή του ήχου *Τὰ τῆς σῆς παραδόξου ἐγέρσεως προδραμοῦσαι αἱ μυροφόροι*¹⁷⁶⁵, το κοντάκιον¹⁷⁶⁶ και το

¹⁷⁵³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 221-222.

¹⁷⁵⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 221.

¹⁷⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 221.

¹⁷⁵⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 222.

¹⁷⁵⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 222.

¹⁷⁵⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 222.

¹⁷⁵⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 222.

¹⁷⁶⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 222.

¹⁷⁶¹ *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 153.

¹⁷⁶² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 222.

¹⁷⁶³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 223-227.

¹⁷⁶⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 223-226. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁷⁶⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 223. Βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 156.

¹⁷⁶⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 225. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

εξαποστειλάριον του Πάσχα¹⁷⁶⁷, τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου¹⁷⁶⁸ (βλ. ανωτέρω), τα στιχηρά και δοξαστικόν του Πάσχα¹⁷⁶⁹ και το στιχηρόν εις τὸ Δόξα (εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ή δοξαστικόν) του Ζ' εωθινού ευαγγελίου του αναστασίμου Όρθρου της Κυριακής της έντυπης Οκτωήχου¹⁷⁷⁰ Ἰδὸν σκοτία καὶ πρωὶ καὶ τί πρὸς τὸ μνημεῖον Μαρία ἔστηκας¹⁷⁷¹ (ήχος βαρύς).

10. 3. Άλλα χειρόγραφα

Η παλαιά ακολουθία της Τετάρτης της Διακαινησίμου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει, στο Λυχνικόν της Τρίτης¹⁷⁷², τα αναστάσιμα στιχηρά εις το Κύριε, ἐκέκραξα του ήχου δ' της Οκτωήχου¹⁷⁷³, τρία στιχηρά στον ίδιο ήχο προς το Ὡς γεινναῖον ἐν μάρτυσι (Σταυρωθεὶς τὸν παράδεισον τοῖς ἀνθρώποις ἀνέωξας¹⁷⁷⁴, Ἡ φθορὰ ἐξωστράκισται, ἀφθαρσία ἐξήνθησεν¹⁷⁷⁵ και Ἡ ἡμέρα, ὁ Κύριος ἦν ἐποίησε σήμερον¹⁷⁷⁶), παραλλαγές των αντίστοιχων στιχηρῶν του Τυπικού της Αναστάσεως (βλ. ανωτέρω), και το θεοτοκίον Ἐκπλήπτεται μυστικῶς¹⁷⁷⁷.

Στον Όρθρο της Τετάρτης¹⁷⁷⁸ συναντάμε το τροπάριον¹⁷⁷⁹ (αναστάσιμον απολυτίκιον) και την υπακοή¹⁷⁸⁰ του ήχου (βλ. ανωτέρω), τους κανόνες της Τετάρτης της Διακαινησίμου σε

¹⁷⁶⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 226.

¹⁷⁶⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 227.

¹⁷⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 227.

¹⁷⁷⁰ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 399.

¹⁷⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 227.

¹⁷⁷² VITALI, Πεντηκοστάριον, τλζ'-τλη'.

¹⁷⁷³ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλζ'.

¹⁷⁷⁴ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλζ'.

¹⁷⁷⁵ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλζ'.

¹⁷⁷⁶ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλη'.

¹⁷⁷⁷ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλη'.

¹⁷⁷⁸ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλη'-τμδ'.

¹⁷⁷⁹ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλη'.

¹⁷⁸⁰ VITALI, Πεντηκοστάριον, τλη'.

ήχο δ' *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον καὶ Ἄρματα Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν*¹⁷⁸¹ του Ἰωσήφ και του Θεοδώρου του Στουδίτου, αντιστοίχως, και, τέλος, τρία στιχηρά εις τους αίνους σε ήχο δ' προς το *Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς (Ἀγαλλιᾶσθω ἡ κτίσις καὶ σκιρτάτω*¹⁷⁸², *Τῶν ἀποστόλων χορὸς κατανοήσας ἐκ τάφου τὸν Ἥλιον*¹⁷⁸³ και *Οἱ ἐξ Αἰγύπτου τῆς πλάνης λυτρωθέντες*¹⁷⁸⁴).

11. ΠΕΜΠΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

11. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον

Η ακολουθία της Πέμπτης της Διακαινησίμου του έντυπου Πεντηκοσταρίου απαρτίζεται από τον Εσπερινό της Τετάρτης και τον Όρθρο και τη Θεία Λειτουργία της Πέμπτης¹⁷⁸⁵.

Κατά τον Εσπερινό της Τετάρτης ψάλλονται, εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα έξι αναστάσιμα στιχηρά (τρία αναστάσιμα στιχηρά και τρία στιχηρά ανατολικά) του ήχου πλ. α' της Οκτωήχου (*Διὰ τοῦ τιμίου σου Σταυροῦ, Χριστέ, διάβολοι ἡσχυινας, Ὁ τὴν Ἀνάστασιν διδοὺς τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων, Μέγα θαῦμα! ὁ τῶν ἀοράτων κτίστης, διὰ φιλανθρωπίαν σαρκὶ παθῶν, ἀνέστη ὁ ἀθάνατος, Ἐσπερινὴν προσκύνησιν προσφέρονέν σοι τῷ ἀνεσπέρῳ φωτί, Τὸν ἀρχηγὸν τῆς σωτηρίας ἡμῶν Χριστὸν δοξολογήσωμεν και Οἱ τῆς κουστωδίας ἐνηχοῦντο ὑπὸ τῶν παραινόμων*), μαζί με το αντίστοιχο δοξαστικόν (*Κύριε, ὁ τὸν Ἄδην σκυλεύσας καὶ τὸν θάνατον πατήσας*) και θεοτοκίον (*Ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ*

¹⁷⁸¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλη'- τμδ'. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁷⁸² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμδ'.

¹⁷⁸³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμδ'.

¹⁷⁸⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμδ'.

¹⁷⁸⁵ *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 13-14, *Πεντηκοστάριον*, Ρώμη 32-35, *Πεντηκοστάριον*, Φως, 15-16, *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία 1959, 14-15, και 1994, 47-50.

τῆς ἀπειρογάμου Νύμφης εἰκὼν διεγράφη ποτέ)¹⁷⁸⁶. Εἰς τὸν Στίχον ψάλλονται το πρῶτο αναστάσιμον στιχηρόν εἰς τα ἀπόστιχα του ἡχου πλ. α΄ της Οκτωήχου¹⁷⁸⁷ (Σε τὸν σαρκωθέντα Σωτῆρα Χριστόν καὶ τῶν οὐρανῶν μὴ χωρισθέντα) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

Ο Ὁρθρος της Πέμπτης συμπεριλαμβάνει τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εἰς τους αἶνους του πλ. α΄ ἡχου της Οκτωήχου¹⁷⁸⁸ (Κύριε, ἐσφραγισμένου τοῦ τάφου ὑπὸ τῶν παρανόμων, Κύριε, τοὺς μοχλοὺς τοὺς αἰωνίους συντρίψας καὶ δεσμὰ διαρρήξας, Κύριε, αἱ γυναῖκες ἔδραμον ἐπὶ τὸ μνήμα και Κύριε, ὥσπερ ἐξῆλθες ἐσφραγισμένου τοῦ τάφου) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

11. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Εσπερινός της Τετάρτης της Διακαινησίμου του Τυπικοῦ της Αναστάσεως¹⁷⁸⁹ συμπεριλαμβάνει τα τρία προαναφερθέντα αναστάσιμα στιχηρά εἰς το Κύριε, ἐκέκραξα του ἡχου πλ. α΄ της έντυπης Οκτωήχου¹⁷⁹⁰, τρία προσόμοια στιχηρά στον ἴδιο ἡχο (Ἦλοις προσηλωθεῖς τὴν ἀρὰν τὴν ἐν τῷ ξύλῳ διὰ ξύλου ἐγλύκανας¹⁷⁹¹, ὙΑρα μετὰ νεκρῶν ἢ ζωῇ, ὑπὸ τὴν γῆν δὲ ὁ ἀνέσπερος ἥλιος εἰσέτι καὶ νῦν ὑπάρχει¹⁷⁹² και Ὁρθρου ὁ τῶν γυναίων χορὸς τὸν πρὸ ἡλίου ἐπεζήτησεν ἥλιον¹⁷⁹³), το προαναφερθέν αναστάσιμον θεοτοκίον του ἡχου¹⁷⁹⁴, το προαναφερθέν πρῶτο αναστάσιμον στιχηρόν εἰς τὸν Στίχον του ἡχου¹⁷⁹⁵, τα

¹⁷⁸⁶ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 202.

¹⁷⁸⁷ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 202.

¹⁷⁸⁸ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 210.

¹⁷⁸⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 228-230.

¹⁷⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 228.

¹⁷⁹¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 228.

¹⁷⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 228.

¹⁷⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 229.

¹⁷⁹⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 229.

¹⁷⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 229.

στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁷⁹⁶ και το *κάθισμα* (αναστάσιμον απολυτίκιον) του ήχου *Τὸν συνάναρχον Λόγον*¹⁷⁹⁷.

Ο Ὁρθρος της Πέμπτης¹⁷⁹⁸ συμπεριλαμβάνει τον κανόνα της Πέμπτης της Διακαινησίμου του Ιωσήφ του Στουδίτου *Ἴπποι καὶ ἀναβάτην*¹⁷⁹⁹ (ήχος πλ. α'), την υπακοή του ήχου *Ἀγγελικὴ ὁράσει τὸν νοῦν ἐκθαμβούμεναι*¹⁸⁰⁰, το προοίμιον και ένας απροσδιόριστος οίκος του κοντακίου του Πάσχα¹⁸⁰¹, το εξαποστειλάριον του Πάσχα¹⁸⁰², τα προαναφερθέντα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου¹⁸⁰³, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁸⁰⁴ και το *στιχηρόν εις τὸ Δόξα* (εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ή δοξαστικόν) του Η' εωθινού ευαγγελίου του αναστασίμου Ὁρθρου της Κυριακής της έντυπης Οκτωήχου¹⁸⁰⁵ *Τὰ τῆς Μαρίας δάκρυα οὐ μάτην χέονται θερμῶς*¹⁸⁰⁶ (ήχος πλ. δ').

11. 3. Άλλα χειρόγραφα

Η παλαιά ακολουθία της Πέμπτης της Διακαινησίμου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει, στο Λυχνικόν της Τετάρτης¹⁸⁰⁷, τα αναστάσιμα στιχηρά εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ήχου πλ. α'¹⁸⁰⁸, τρία στιχηρά στον ίδιο ήχο προς το *Χαίροις ἀσκητικῶν* (*Ἦλοις προσηλωθεὶς τὴν ἀρὰν τὴν ἐν τῷ ξύλῳ διὰ ξύλου ἐγλύκανας, ἽΑρα μετὰ νεκρῶν ή ζωή, ὑπὸ τὴν γῆν δὲ ὁ ἀνέσπερος ἥλιος εἰσέτι καὶ νῦν ὑπάρχει και Ὁρθρου ὁ τῶν γυναιῶν*

¹⁷⁹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 229.

¹⁷⁹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 230. Βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 203.

¹⁷⁹⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 230-235.

¹⁷⁹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 230-234. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸⁰⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 231. Βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 205.

¹⁸⁰¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 232. Βλ. Κεφ. Α' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸⁰² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 234.

¹⁸⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 234-235.

¹⁸⁰⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 235.

¹⁸⁰⁵ *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 400.

¹⁸⁰⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 235.

¹⁸⁰⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμδ'-τμε'.

¹⁸⁰⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμδ'.

*χορὸς τὸν πρὸ ἡλίου ἐπεζήτησεν ἡλιον*¹⁸⁰⁹), από τα οποία τα δύο πρώτα συμπεριλαμβάνονται αυτούσια στο Τυπικόν της Αναστάσεως, ενώ το τρίτο αποτελεί μία ελαφρώς διαφορετική παραλλαγή (βλ. ανωτέρω), και το προαναφερθέν αναστάσιμον θεοτοκίον του ήχου¹⁸¹⁰.

Στον Όρθρο της Πέμπτης¹⁸¹¹ συναντάμε το *τροπάριον*¹⁸¹² (αναστάσιμον απολυτίκιον) του ήχου (βλ. ανωτέρω), την υπακοή *Γυναιξὶ κλαιούσαις*¹⁸¹³, τους κανόνες της Πέμπτης της Διακαινησίμου σε ήχο πλ. α΄ *Ἰππον καὶ ἀναβάτην καὶ Ὡδὴν ἐπινύκιοι*¹⁸¹⁴ του Ιωσήφ και του Θεοδώρου του Στουδίτου, αντιστοίχως, και, τέλος, τρία στιχηρά εις τους αίνους σε ήχο πλ. α΄ προς το *Ὅσιε πάτερ· θεοφόρε (Ἄδην πατήσας ἐξανέστη ὁ ἀθάνατος*¹⁸¹⁵, *Αὕτη ἡμέρα ἦν ἐποίησεν ὁ Κύριος, ἐνθέως εὐφρανθῶμεν*¹⁸¹⁶ και *Πάντα τὰ ἔθνη ἀλαλάξατε καὶ ψάλατε*¹⁸¹⁷).

12. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

12. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον

Η ακολουθία της Παρασκευής της Διακαινησίμου του έντυπου Πεντηκοσταρίου, κατά την οποία συμψάλλεται η ακολουθία της Υπεραγίας Θεοτόκου της Ζωοδόχου Πηγής, την οποία αναλύουμε στο Κεφ. Β΄ του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής,

¹⁸⁰⁹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμδ΄.

¹⁸¹⁰ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμε΄.

¹⁸¹¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμε΄-τνα΄.

¹⁸¹² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμε΄.

¹⁸¹³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμε΄.

¹⁸¹⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τμε΄- τνα΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸¹⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄.

¹⁸¹⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄.

¹⁸¹⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄.

απαρτίζεται από τον Εσπερινό της Πέμπτης και τον Όρθρο και τη Θεία Λειτουργία της Παρασκευής¹⁸¹⁸.

Κατά τον Εσπερινό της Πέμπτης ψάλλονται, εις το *Κύριε, εκέκραξα*, τα έξι αναστάσιμα στιχηρά (τρία αναστάσιμα στιχηρά και τρία στιχηρά ανατολικά) του ήχου πλ. β΄ της Οκτωήχου¹⁸¹⁹ (*Νίκηῖν ἔχων, Χριστέ, τὴν κατὰ τοῦ Ἄδου ἐν τῷ Σταυρῷ ἀνῆλθες, Σήμερον ὁ Χριστὸς θάνατον πατήσας, καθὼς εἶπεν, ἀνέστη, Σὲ, Κύριε, τὸν ὄντα ἐν πάσῃ τῇ κτίσει ἁμαρτωλοὶ ποῦ φύγωμεν, Ἐν τῷ Σταυρῷ σου, Χριστέ, καυχώμεθα, Δόξα τῇ δυνάμει σου, Κύριε, ὅτι κατήργησες τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου και Διὰ παντὸς εὐλογοῦντες τὸν Κύριον ὑμνοῦμεν τὴν Ἀνάστασιν αὐτοῦ*) μαζί με τα τρία στιχηρά, το δοξαστικόν και το θεοτοκίον της ακολουθίας της Ζωοδόχου Πηγῆς. *Εἰς τὸν Στίχον* ψάλλονται το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα του ήχου πλ. β΄ της Οκτωήχου¹⁸²⁰ (*Τὴν Ἀνάστασίν σου, Χριστέ Σωτήρ, Ἄγγελοι ὑμνοῦσι ἐν οὐρανοῖς*), τρία στιχηρά της Θεοτόκου (*εἰ δὲ βούλει*), τα στιχηρά του Πάσχα, το δοξαστικόν της Θεοτόκου (*Δόξα*) και το δοξαστικόν του Πάσχα (*Καὶ νῦν*).

Ο Όρθρος της Παρασκευῆς συμπεριλαμβάνει τους κανόνες του Πάσχα και της Θεοτόκου μαζί με τα αντίστοιχα κοντάκια και τους οίκους (μετά την γ΄ και την στ΄ ωδή, αντιστοίχως), το κάθισμα της Θεοτόκου (μετά το κοντάκιον και τον οίκο του Πάσχα) και τα εξαποστειλάρια του Πάσχα και της Θεοτόκου. Εις τους αίνους ψάλλονται τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά του ήχου πλ. β΄ της Οκτωήχου¹⁸²¹ (*Ὁ Σταυρὸς σου, Κύριε, ζωὴ καὶ ἀνάστασις ὑπάρχει τῷ λαῷ σου, Ἡ ταφή σου, Δέσποτα, Παράδεισοι ἦνοιξε τῷ γένει τῶν*

¹⁸¹⁸ *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 14-20, *Πεντηκοστάριον*, Ρώμη 35-37 (δεν συμπεριλαμβάνει την ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς), *Πεντηκοστάριον*, Φως, 16-23, και *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία 1959, 15-21, και 1994, 50-64. Βλ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 374-375.

¹⁸¹⁹ *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 251.

¹⁸²⁰ *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 251.

¹⁸²¹ *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 259-260.

ἀνθρώπων, Σὺν Πατρὶ καὶ Πνεύματι Χριστὸν ἀνυμνήσωμεν καὶ Τριήμερος ἀνέστης, Χριστέ, ἐκ τάφου, καθὼς γέγραπται) και τέσσερα στιχηρά της Θεοτόκου. Ακολουθούν τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

Εἰς τα δίπτυχα της Θείας Λειτουργίας, τέλος, ψάλλεται το μεγαλυνάριον της Θεοτόκου.

12. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Εσπερινός της Πέμπτης της Διακαινησίμου του Τυπικού της Αναστάσεως¹⁸²² συμπεριλαμβάνει τα προαναφερθέντα τρία αναστάσιμα στιχηρά εἰς το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ἤχου πλ. β' της έντυπης Οκτωήχου¹⁸²³, τρία προσόμοια στιχηρά σε ἤχο β'¹⁸²⁴ (*Ἡμέρα σωτήριος πάσχα τὸ μέγα καὶ θεῖον*¹⁸²⁵, *Ἦλοις ἐναπήμβλυνας, Χριστέ, Θανάτου τὸ κέντρον*¹⁸²⁶ καὶ *Ἀμὶνὸς ὁ τὰ σφάλματα τῆς οἰκουμένης ἐξαίρων*¹⁸²⁷), το αναστάσιμον θεοτοκίον του ἤχου (*Τίς μὴ μακαρίσει σε, παναγία παρθένε*¹⁸²⁸), το προαναφερθέν πρῶτο αναστάσιμον στιχηρόν *εἰς τὸν Στίχον* του ἤχου¹⁸²⁹, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁸³⁰ καὶ το *κάθισμα* (αναστάσιμον απολυτίκιον) του ἤχου *Ἀγγελικαὶ δυνάμεις ἐπὶ τὸ μνήμά σου*¹⁸³¹.

Ο Ὅρθρος της Παρασκευῆς¹⁸³² συμπεριλαμβάνει τον κανόνα της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου του Ἰωσήφ του Στουδίτου *Τμηθείση τμᾶται*¹⁸³³ (ἤχος πλ. β'), την υπακοή

¹⁸²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 235-237.

¹⁸²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 235-236.

¹⁸²⁴ Σε ἤχο πλ. β' στον κώδικα Vat. gr. 771 (βλ. κατωτέρω).

¹⁸²⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 236.

¹⁸²⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 236.

¹⁸²⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 237.

¹⁸²⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 237. Βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 251.

¹⁸²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 237.

¹⁸³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 237.

¹⁸³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 237. Βλ. *Παρακλητική, Αποστολική Διακονία*, 251.

¹⁸³² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 238-244.

του ήχου *Τῷ ἐκουσίῳ καὶ ζωοποιῷ σου θανάτῳ, Χριστέ*¹⁸³⁴, το προοίμιον και τὰ ἐπίλοιπα τῶν οἰκῶν του κοντακίου του Πάσχα¹⁸³⁵, το εξαποστειλάριον του Πάσχα¹⁸³⁶, τα προαναφερθέντα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου¹⁸³⁷, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁸³⁸ και το στιχηρὸν εἰς τὸ Δόξα (εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ή δοξαστικόν) του Ι΄ εωθινού ευαγγελίου του αναστασίμου Ὁρθρου της Κυριακής της έντυπης Οκτωήχου¹⁸³⁹ *Μετὰ τήν εἰς Ἄδου κάθοδον καὶ τήν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν*¹⁸⁴⁰ (ήχος πλ. β΄).

12. 3. Άλλα χειρόγραφα

Η παλαιά ακολουθία της Παρασκευής της Διακαινησίμου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει, στο Λυχνικόν της Πέμπτης¹⁸⁴¹, τα αναστάσιμα στιχηρά εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ήχου πλ. β΄¹⁸⁴², τρία στιχηρά στον ίδιο ήχο προς το *Ὅλην ἀποθέμενοι* (*Ἡμέρα σωτήριος πάσχα τὸ μέγα καὶ θεῖον*¹⁸⁴³, *Ἦλοις ἐναπήμβλυνας, Χριστέ, Θανάτου τὸ κέντρον*¹⁸⁴⁴ και *Ἀμνὸς ὁ τὰ σφάλματα τῆς οἰκουμένης ἐξαίρων*¹⁸⁴⁵), από τα οποία το πρώτο και δεύτερο απαντώνται αυτούσια στο Τυπικόν της Αναστάσεως, ενώ το τρίτο αποτελεί μία ελαφρώς διαφορετική παραλλαγή (βλ. ανωτέρω), και το θεοτοκίον *Οὐκ ἐκλαλήσει στόμα, οὐδέ*¹⁸⁴⁶.

¹⁸³³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 238-243. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸³⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 239. Βλ. *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 254.

¹⁸³⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 240. Βλ. Κεφ. Α΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸³⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 243.

¹⁸³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 243-244.

¹⁸³⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 244.

¹⁸³⁹ *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 400.

¹⁸⁴⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 244.

¹⁸⁴¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄-τνβ΄.

¹⁸⁴² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄.

¹⁸⁴³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄.

¹⁸⁴⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνα΄.

¹⁸⁴⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ΄.

¹⁸⁴⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ΄.

Στον Όρθρο της Παρασκευής¹⁸⁴⁷ συναντάμε το τροπάριον¹⁸⁴⁸ (αναστάσιμον απολυτίκιον) και την υπακοή του ήχου¹⁸⁴⁹ (βλ. ανωτέρω), τους κανόνες της Παρασκευής της Διακαινησίμου σε ήχο πλ. β΄ *Τμηθείση τμᾶται και Βοηθὸς καὶ σκεπαστής*¹⁸⁵⁰ του Ιωσήφ και του Θεοδώρου του Στουδίτου, αντιστοίχως, και τρία στιχηρά εις τους αίνους σε ήχο πλ. β΄ προς το *Ὁ ἔχων θρόνον οὐρανόν (Ὁ Βασιλεὺς τῶν οὐρανῶν ὁ κρίνων ἅπασαν τὴν γῆν*¹⁸⁵¹, *Ἡ ἐνεστῶσα ἑορτὴ τῆς ἀναστάσεως Χριστοῦ*¹⁸⁵² και *Ἴδε τὰ τέκνα σου, Σιών, συνηθροισμένα ἐπὶ σέ*¹⁸⁵³).

13. ΣΑΒΒΑΤΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

13. 1. Σύγχρονο έντυπο Πεντηκοστάριον

Η ακολουθία του Σαββάτου της Διακαινησίμου του έντυπου Πεντηκοσταρίου απαρτίζεται από τον Εσπερινό της Παρασκευής και τον Όρθρο και τη Θεία Λειτουργία του Σαββάτου¹⁸⁵⁴.

Κατά την ακολουθία του Εσπερινού της Παρασκευής ψάλλονται, εις το *Κύριε, ἐκέκραξα*, τα έξι αναστάσιμα στιχηρά (τρία αναστάσιμα στιχηρά και τρία στιχηρά ανατολικά) του ήχου πλ. δ΄ της Οκτωήχου (*Ἐσπερινὸν ὕμνον καὶ λογικὴν λατρείαν σοί, Χριστέ, προσφέρομεν, Κύριε, Κύριε, μὴ ἀπορρίψῃς ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ προσώπου σου, Χαίρε, Σιών ἁγία, μήτηρ τῶν Ἐκκλησιῶν, Ὁ ἐκ Θεοῦ Πατὸς Λόγος πρὸ τῶν αἰώνων γεννηθεὶς, Τὴν*

¹⁸⁴⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ΄-τνθ΄.

¹⁸⁴⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ΄.

¹⁸⁴⁹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ΄.

¹⁸⁵⁰ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ΄- τνθ΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸⁵¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁵² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁵³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁵⁴ *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 20-21, *Πεντηκοστάριον*, Ρώμη 37-40, και *Πεντηκοστάριον*, Φως, 23-24, και *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία 1959, 21-22, και 1994, 65-67.

ἐκ νεκρῶν σου Ἀνάστασιν δοξολογοῦμεν, Χριστέ και Δόξα σοι, Χριστέ Σωτήρ, Υἱὲ Θεοῦ μονογενές) μαζί με το αντίστοιχο δοξαστικόν (Σὲ δοξάζομεν, Κύριε, τὸν ἐκουσίως δι' ἡμᾶς Σταυρὸν ὑπομείναντα) και θεοτοκίον (Ὁ Βασιλεὺς τῶν οὐρανῶν διὰ φιλανθρωπίαν ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη)¹⁸⁵⁵. Εἰς τὸν Στίχον ψάλλονται το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εις τα απόστιχα του ήχου πλ. δ' της Οκτωήχου¹⁸⁵⁶ (Ἀνῆλθες ἐπὶ Σταυροῦ, Ἰησοῦ, ὁ καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

Ο Ὁρθρος του Σαββάτου συμπεριλαμβάνει τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου πλ. δ' της Οκτωήχου¹⁸⁵⁷ (Κύριε, εἰ καὶ κριτηρίῳ παρέστης ὑπὸ Πιλάτου κρινόμενος, Κύριε, εἰ καὶ ὡς νεκρὸν ἐν μνημείῳ Ἰουδαῖοί σε κατέθειντο, Κύριε, ὅπλον κατὰ τοῦ Διαβόλου τὸν Σταυρὸν σου ἡμῖν δέδωκας και Ὁ Ἀγγελος σου, Κύριε, ὁ τὴν Ἀνάστασιν κηρύξας) και τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα.

13. 2. Τυπικόν της Αναστάσεως

Ο Εσπερινός της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου¹⁸⁵⁸ του Τυπικού της Αναστάσεως συμπεριλαμβάνει τα τρία αναστάσιμα στιχηρά εις το Κύριε, ἐκέκραξα του ήχου βαρέως της έντυπης Οκτωήχου¹⁸⁵⁹ (Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ¹⁸⁶⁰, Σταυρὸν ὑπέμεινας, Σωτήρ, καὶ ταφὴν δι' ἡμᾶς¹⁸⁶¹ και Ἀπόστολοι ἰδόντες τὴν ἔγερσιν τοῦ δημιουργοῦ¹⁸⁶²) και όχι του ήχου πλ. δ' , ὅπως συμβαίνει στο έντυπο Πεντηκοστάριον (βλ. ανωτέρω), τρία προσόμοια στιχηρά στον ίδιο ήχο (Σήμερον τῇ Χριστοῦ ἀναστάσει πνευματικῶς

¹⁸⁵⁵ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 346.

¹⁸⁵⁶ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 346.

¹⁸⁵⁷ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 355.

¹⁸⁵⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 244-246.

¹⁸⁵⁹ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 299.

¹⁸⁶⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 244.

¹⁸⁶¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 244.

¹⁸⁶² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 245.

έορτάζωμεν¹⁸⁶³, Ἐσώμεν τῷ Θεῷ ἐν κυμβάλοις πνευματικοῖς ἀλαλάζοντες¹⁸⁶⁴ και Πάσχα νῦν ἡ παρούσα ἡμέρα· πνευματικῶς έορτάζωμεν¹⁸⁶⁵), το αναστάσιμον θεοτοκίον του ήχου Μήτηρ μὲν ἐγνώσθης ὑπὲρ φύσιν, Θεοτόκε¹⁸⁶⁶, το πρώτο αναστάσιμον στιχηρόν εἰς τὸν Στίχον του ήχου Ἀνέστης ἐκ τάφου, Σωτήρ τοῦ κόσμου¹⁸⁶⁷, τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁸⁶⁸ και το κάθισμα (αναστάσιμον απολυτίκιον) του ήχου Κατέλυσας τῷ σταυρῷ σου τὸν Θάνατον¹⁸⁶⁹.

Ο Ὁρθρος του Σάββατου¹⁸⁷⁰ συμπεριλαμβάνει τον κανόνα του Σαββάτου της Διακαινησίμου του Ιωσήφ του Στουδίτου *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*¹⁸⁷¹ (ήχος βαρύς), την υπακοή του ήχου Ὁ ἡμετέραν μορφὴν ἀναλαβὼν καὶ ὑπομείνας σταυρὸν σωματικῶς¹⁸⁷², τα τέσσερα αναστάσιμα στιχηρά εις τους αίνους του ήχου¹⁸⁷³ (*Ἀνέστης, Χριστός, ἐκ νεκρῶν*¹⁸⁷⁴, *Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι*¹⁸⁷⁵, *Χριστοῦ τὴν ἀνάστασιν προσκυνοῦντες οὐ πανόμεθα*¹⁸⁷⁶ και *Τί ἀνταποδώσωμεν τῷ Κυρίῳ*¹⁸⁷⁷), τα στιχηρά και το δοξαστικόν του Πάσχα¹⁸⁷⁸ και το στιχηρόν (εωθινόν αναστάσιμον ιδιόμελον ἢ δοξαστικόν) του ΙΑ' εωθινού ευαγγελίου του αναστασίμου Ὁρθρου της Κυριακής της έντυπης Οκτωήχου¹⁸⁷⁹ *Φαιερῶσας ἑαυτὸν τοῖς μαθηταῖς ὁ Σωτήρ*¹⁸⁸⁰ (ήχος πλ. δ').

¹⁸⁶³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 245.

¹⁸⁶⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 245.

¹⁸⁶⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 245.

¹⁸⁶⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 246. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 299.

¹⁸⁶⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 246. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 299.

¹⁸⁶⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 246.

¹⁸⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 246. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 299.

¹⁸⁷⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 246-252.

¹⁸⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 246-251. Βλ. Κεφ. Β' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸⁷² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 247. Βλ. Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 302.

¹⁸⁷³ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 307.

¹⁸⁷⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 251.

¹⁸⁷⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 251.

¹⁸⁷⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 251.

¹⁸⁷⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 252.

¹⁸⁷⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 252.

¹⁸⁷⁹ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 401.

¹⁸⁸⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 252.

13. 3. Άλλα χειρόγραφα

Η παλαιά ακολουθία του Σαββάτου της Διακαινησίμου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει, στο Λυχνικόν της Παρασκευής¹⁸⁸¹, τα αναστάσιμα στιχηρά εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του ήχου βαρέως¹⁸⁸², καθώς και στο Τυπικόν της Αναστάσεως, και όχι του ήχου πλ. δ΄, όπως στο έντυπο Πεντηκοστάριον (βλ. ανωτέρω), τρία στιχηρά στον ίδιον ήχο προς το *Σήμερον γρηγορεῖ* (*Σήμερον τῇ Χριστοῦ ἀναστάσει πνευματικῶς ἐορτάζωμεν, Ἄσωμεν τῷ Θεῷ ἐπαξίως πνευματικῶς ἀλαλάζοντες και Πάσχα νῦν ἡ παρούσα ἡμέρα πνευματικῶς ἐορτάζωμεν*), παραλλαγές των αντίστοιχων στιχηρῶν του Τυπικού της Αναστάσεως (βλ. ανωτέρω), και ένα απροσδιόριστο θεοτοκίον στον ίδιο ήχο (ὅμοιο).

Στον Ὅρθρο του Σαββάτου¹⁸⁸³ της Διακαινησίμου συναντάμε το *τροπάριον*¹⁸⁸⁴ (αναστάσιμον απολυτίκιον) και την υπακοή του ήχου βαρέως¹⁸⁸⁵ (βλ. ανωτέρω), τους κανόνες του Σαββάτου της Διακαινησίμου σε ήχο βαρύ *Νεύσει σου πρὸς γεώδη και Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ*¹⁸⁸⁶ του Ιωσήφ και του Θεοδώρου του Στουδίτου, αντιστοίχως, ἑξὶ στιχηρά εις τους αίνους σε ήχο πλ. δ΄, ήχος της ημέρας στο έντυπο Πεντηκοστάριον, από τα οποία τρία προς το *Οὐρανοδρόμῳ ἐπιβάς* (*Ὁρθρου βαθέος πρὸς τὸ μνήμα ἔδραμον μυρίσαι σε αἱ μυροφόροι, Οὔσης ὀψίας συνηγμένῳ πάντων πεφανέρωται και Φωτοειδέσιν ἀστραπαῖς λαμπόμενοι τῆς χάριτος*¹⁸⁸⁷) και τρία προς το *Τὸ θεοδόχον σου μνήμα* (*Τὴν ἐορτὴν τοῦ ἀγίου πάσχα ἐκτελέσαντες*¹⁸⁸⁸, *Ὁ ἐκ νεκρῶν ἀνατείλας, φιλάνθρωπε Κύριε*¹⁸⁸⁹ και Ὡ

¹⁸⁸¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁸² VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁸³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄-τζθ΄.

¹⁸⁸⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁸⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄.

¹⁸⁸⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄-τζε΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹⁸⁸⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τζε΄.

¹⁸⁸⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τζε΄.

¹⁸⁸⁹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τζε΄.

πάσχα μέγα καὶ θεῖον¹⁸⁹⁰), και, τέλος, τον κανόνα του Σαββάτου της Διακαινησίμου Ἀρματηλάτην Φαραώ¹⁸⁹¹ (ἤχος πλ. δ΄), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα τοῦ μυστικοῦ τύχοιμοι πάσχα σου, Λόγε, Γεωργίου.

---

¹⁸⁹⁰ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τξστ΄.

¹⁸⁹¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τξστ΄-τξθ΄. Βλ. Κεφ. Β΄ του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ

ΚΕΦ. Α΄. ΤΑ ΚΟΝΤΑΚΙΑ ΚΑΙ Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΤ΄ ΚΑΙ Ζ΄ ΑΙΩΝΑ

Το κοντάκιον¹⁸⁹² είναι ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της ελληνικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας και το πρώτο μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία της βυζαντινής υμνογραφίας. Το κοντάκιον είναι, ωστόσο, ο τελευταίος σταθμός μιας μακρόχρονης πορείας¹⁸⁹³. Σε αυτήν την πορεία, κατά την οποία η ελληνική υμνογραφική παράδοση¹⁸⁹⁴ γνώρισε την έντονη επίδραση της συριακής λειτουργικής ποίησης (*madrasha, sugitha*)¹⁸⁹⁵, συναντάμε δείγματα στροφικής ποίησης με ακροστιχίδα και εφύμνιον, όπως το *Παρθένιον* του Μεθοδίου Ολύμπου ή Πατάρων¹⁸⁹⁶ (†312, μνήμη 20 Ιουνίου), και έμμετρες ομιλίες¹⁸⁹⁷, όπως την ομιλία του Πάσχα του Μελίτωνος Σάρδεων¹⁸⁹⁸ (β΄ αι.), τις λεγόμενες *memre*¹⁸⁹⁹ του Εφραίμ του Σύρου¹⁹⁰⁰ (†373, μνήμη 28 Ιανουαρίου) και την ομιλία εις τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου του Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως¹⁹⁰¹ (434-446/447, μνήμη 20 Νοεμβρίου). Για τη λειτουργική χρήση και τον τρόπο εκτέλεσης του κοντακίου δεν έχουμε σαφείς μαρτυρίες, γεγονός στο οποίο οφείλεται η μεγάλη διάσταση απόψεων που γύρω από αυτά τα θέματα επικρατεί

¹⁸⁹² Για το υμνογραφικό είδος του κοντακίου βλ. KRUMBACHER, *Akrostichis, Romanos und Kyriakos, Studien zu Romanos*, και *Umarbeitungen*, MAAS, *Das kontakion*, ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 171-532, GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 3-66, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, I, 111-181, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

¹⁸⁹³ Για την γένεση του κοντακίου βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 104-106 και 171-193, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 3-36.

¹⁸⁹⁴ Για την ελληνική χριστιανική λειτουργική ποίηση έως τέλους του ε΄ αιώνα βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 39-170, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 3-15.

¹⁸⁹⁵ Για τις σχέσεις μεταξύ συριακής και ελληνικής χριστιανικής υμνογραφίας βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 98-103, GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 16-27, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, I, 33-42, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τη συριακή χριστιανική λογοτεχνία βλ. BAUMSTARK, *Geschichte der syrischen Literatur* και ORTIZ DE URBINA, *Patrologia Syriaca*.

¹⁸⁹⁶ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 127-130. Βλ., επίσης, BUCHHEIT, *Studien zu Methodios von Olympos*.

¹⁸⁹⁷ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 47-50.

¹⁸⁹⁸ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 48-50. Βλ., επίσης, KAHLE, *Melito's Homily on the Passion*, WELLESZ, *Melito's Homily on the Passion* και ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ ἔργον*.

¹⁸⁹⁹ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 119.

¹⁹⁰⁰ VÖÖBUS, *Studies in Ephrem the Syrian*, BECK, *Ephräms des Syriers Psychologie und Erkenntnislehre* και PETERSEN, *The Dependence of Romanos upon the Syriac Ephrem*.

¹⁹⁰¹ BAUER, *Proklos von Konstantinopel* και LEROY, *L'homilétique de Proclus*.

μεταξύ των διάφορων μελετητών¹⁹⁰². Η εποχή ακμής του είδους είναι ο στ΄ και ζ΄ αιώνας¹⁹⁰³.

Στην κορύφωσή του φτάνει τον στ΄ αιώνα με τον Ρωμανό τον Μελωδό.

Ο Ρωμανός¹⁹⁰⁴ γεννήθηκε στην Έμεσα της Συρίας (σημερινή Homs ή Hims) στα τέλη του ε΄ αιώνα. Στη Βηρυτό του Λιβάνου διετέλεσε διάκονος της Εκκλησίας της Αναστάσεως. Μετέβη στην Κωνσταντινούπολη επί βασιλείας Αναστασίου Α΄ (491-518) και εγκαταστάθηκε στην ονομαστή μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου *ἐν τοῖς Κύρου*, όπου, σύμφωνα με το συναξάριον του Μηναίου Οκτωβρίου, *τὸ χάρισμα τῆς συντάξεως τῶν κοντακίων ἔλαβε ἐπιφανείσης αὐτῷ τῆς ἀγίας Θεοτόκου κατ' ὄναρ κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Χριστοῦ γεννήσεως καὶ τόμον χάρτου ἐπιδούσης καὶ κελευσάσης αὐτὸν καταφαγεῖν· οὗ μετὰ τὴν κατάποσιν εὐθέως ἔξυπνος γενόμενος, ἀναβὰς ἐν τῷ ἄμβωνι ἤρξατο ἐκφωνεῖν καὶ λίαν ἐμμελῶς ψάλλειν· Ἡ παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκτει*¹⁹⁰⁵. Το συναξάριον αποδίδει στον Ρωμανό *κοντάκια τὸν ἀριθμὸν περὶ τὰ χίλια*. Από τα ογδόντα πέντε κοντάκια που με το όνομα του Ρωμανού μας έχουν διασωθεί η σύγχρονη έρευνα υποβιβάζει σε πενήντα εννέα περίπου τον αριθμό των γνησίων ύμνων του Μελωδού¹⁹⁰⁶. Η ακμή του Ρωμανού συμπίπτει με τα χρόνια του αυτοκράτορα (527-565) Ιουστινιανού του Α΄¹⁹⁰⁷ (μνήμη 14 Νοεμβρίου ή 2 Αυγούστου), της πολιτικής του οποίου υπήρξε θερμός υποστηρικτής. Ο P. Maas ταύτισε τον Μελωδό με τον ομώνυμο πρεσβύτερο και εκκλησιέκδικο του Ναού της του Θεού Σοφίας επί αυτοκρατορίας Ιουστινιανού¹⁹⁰⁸. Ο

---

¹⁹⁰² Για τη μουσική εκτέλεση του κοντακίου, για τη σχέση του με το θρησκευτικό θέατρο και για τη θέση του στη λειτουργική πράξη βλ. CARPENTER, *Romanos and the mystery play of the East*, ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 194-201 και 330-356, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 98-107.

¹⁹⁰³ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 510-524.

¹⁹⁰⁴ Για περαιτέρω βιογραφικά στοιχεία βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 357-394, GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 159-198, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 199-221, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 46-55, και ΚΟΡΑΚΙΔΗΣ, *Τὰ περὶ Ῥωμανοῦ μελετήματα*.

¹⁹⁰⁵ *Μηνάϊον Ὀκτωβρίου*, Αποστολική Διακονία, 17. Για τις συναξαριστικές πηγές για την βιογραφία του Ρωμανού βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 159-164.

¹⁹⁰⁶ Για το έργο του Ρωμανού βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, 395-418, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 199-246.

¹⁹⁰⁷ RUBIN, *Das Zeitalter Justinians* και BROWNING, *Justinian and Theodora*.

¹⁹⁰⁸ MAAS, *Chronologie*, 13 εξ. και 29-31.

Νεόφυτος Edelby υποστήριξε ότι ήταν ήδη πρεσβύτερος όταν το 536 συμμετείχε στην τοπική σύνοδο που καταδίκασε τους Άνθιμο Κωνσταντινουπόλεως (535-536), Σεβήρο Αντιοχείας και Πέτρο Απαμείας επί πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μηνά (536-552, μνήμη 25 Αυγούστου)¹⁹⁰⁹. Πέθανε μετά το 556 (στον γ' οίκο του κοντακίου στις Δέκα Παρθένους *Λαμπάδα άσβεστοι* υπάρχουν σαφείς αναφορές στον σεισμό του Δεκεμβρίου του 556) και πριν από τα δεύτερα εγκαίνια της Αγίας Σοφίας (24 Δεκεμβρίου 562). Η Εκκλησία τον τιμάει ως άγιο και εορτάζει τη μνήμη του την πρώτη του μηνός Οκτωβρίου.

1. ΜΕΓΑΛΗ ΔΕΥΤΕΡΑ

Τα κοντακάρια¹⁹¹⁰, χειρόγραφες συλλογές κοντακίων που χρονολογούνται από τον ι' έως του ιγ' αι., περίοδο κατά την οποία η λειτουργική χρήση των ύμνων αυτών έχει ήδη περιοριστεί δραματικά (κοντάκιον και οίκος του Όρθρου) και ο κίνδυνος της απώλειας ήταν μεγάλος¹⁹¹¹, συμπεριλαμβάνουν για τη Μεγάλη Δευτέρα τρία κοντάκια γύρω από τη μορφή του Πάγκαλου Ιωσήφ, από τα οποία δύο είναι ύμνοι του Ρωμανού του Μελωδού¹⁹¹² (κοντάκια 1 και 2 της Μεγάλης Δευτέρας) και το τρίτο ένα ανώνυμο ποίημα (κοντάκιον 3 της Μεγάλης Δευτέρας). Ο Πάγκαλος Ιωσήφ προβάλλεται την πρώτη ημέρα της Μεγάλης Εβδομάδας από τους υμνογράφους ως τύπος και εικόνα του Πάθους του Χριστού.

1. Προοίμιον, ήχος πλ. δ', προς *Ὁ υἱός σου, παρθένε πανάμωμε: Ὁ Ἰακώβ τῷ χιτῶνι συνεκόπτετο*

Οίκος α', προς *Τὸν νοῦν ἀνυψώσωμεν: Ἀντλήσωμεν, ἄνθρωποι, σωτήρια νάματα καρδίας εὐφραίνοντα*

---

¹⁹⁰⁹ EDELBY, *Liturgicon*, 608.

¹⁹¹⁰ Για τα κοντακάρια βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 67-118.

¹⁹¹¹ Για την εξέλιξη του είδους μετά τον Ρωμανό βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, 525-532, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, 48-66.

¹⁹¹² Για αναλυτική βιβλιογραφία των κοντακίων του Ρωμανού βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, 537-564.

Ακροστιχίδα: αβγδεζήθικλμνξοπρστυφχψω ἀλφάβητὸν Ῥωμανοῦ.

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αἰ.), φφ. 57r-62r

Εκδόσεις: PITRA, *Sanctus Romanus*, 11-30, KRUMBACHER, *Studien zu Romanos*, 135-162, MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 43, 339-354, GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, I, αρ. V, 195-245

2. Προοίμιον I, ἦχος πλ. δ΄, προς Χαίρετε ἢ ιδιόμελον: Οἱ τὸ στάδιον τῶν νηστειῶν
πανσόφως διανύσαντες

Προοίμιον II, προς Οὐ πανόμεθα ἢ ιδιόμελον (Πατμιακός κώδικας 213): Τοὺς τὸ πάθος σου
πεφθακότας

Προοίμιον III, προς Χαίρετε ἢ ιδιόμελον: Ἀκολασία τὸν νέον ἐξαπατᾷ πρὸς ἡδύτητα

Προοίμιον IV, προς Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ: Τὸν ὀδυρμὸν τοῦ Ἰακῶβ νῦν θεωρήσωμεν

Οἶκος α΄, προς Ἀγγελος πρωτοστάτης: Ἐχόντες βασιλέα οὐρανῶν βασιλείαν

Ακροστιχίδα: Εἰς τὸν Ἰωσήφ Ῥωμανοῦ ἔπος

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (ια΄ αἰ.), φφ. 76r-80r (προοίμιον I και II, οἶκοι α΄-ιη΄),
Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 273r-274r (προοίμιον I, οἶκος α΄), Πατμιακός 213 (ια΄ αἰ.), φφ.
62r-66v (προοίμιον I και III, οἶκοι α΄-κβ΄) και Vindob. Suppl. gr. 96 (ιβ΄ αἰ.), φφ. 93v-98v
(προοίμιον I και II, οἶκοι α΄-ιη΄)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. X, 67-77 (προοίμιον I και II και οἶκοι α΄-ιη΄), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ,
Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός, αρ. 230, 252-253, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Ἐκλογή, 205-209 (ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ
τοῦ Pitra), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι, IV, αρ. 43, 231-295 (ἐκδοσὴ τοῦ Α.
Παπαδοπούλου), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 44, 354-367, και
GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, I, αρ. VI, 248-293

3. Προοίμιον, ἦχος πλ. δ΄, προς Ὡς ἀπαρχὰς τῆς φύσεως: Ὁ Ἰακῶβ ὠδύρετο τοῦ Ἰωσήφ
τὴν στέρησιν

Οίκος α', προς Οί ἐν πάσα τῇ γῇ: Ἐπὶ τὸν ὄδυρμόν νῦν προσθήσωμεν ὄδυρμόν

Ακροστιχίδα: Εἰς τὸν πάγκαλλον Ἰωσήφ ὁ θρήνος οὗτος

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 229v-233v, Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι'-ια' αι.), φφ. 86v-87r, Μεγίστης Λαύρας Γ. 28 (ια' αι.), φφ. 229 r -229v, Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 98v-99r (προοίμιον και οίκοι α' και β'), Σιναϊτικός 926 (ια' αι.), φφ. 49r-49v (προοίμιον και οίκος α'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 272v-273r (προοίμιον και οίκος α'), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης Μόσχας 437 (ιβ' αι.), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 66v-69v (προοίμιον και οίκοι α'-λβ'), και Τουρίνου 189 (ια' αι.)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, 477-478 (προοίμιον και οίκοι α' και β' στα *Anepigrapha Carmina*), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 144, ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 229, 251-252, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, μέρος α', αρ. 28, τι'-τια' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Ο πρώτος ὕμνος του Ρωμανοῦ καλύπτει ολόκληρη την ιστορία του Ιωσήφ (Γν. 37-50), ενώ στον δεύτερο, ο οποίος επιγράφεται *εἰς τὸν σώφρονα Ἰωσήφ* (κώδικες *Corsinianus* 366 και *Vindobon. Suppl. gr.* 96) ή *εἰς τὸν πειρασμόν τοῦ Ἰωσήφ* (Πατμιακός κώδικας 213), ο Μελωδός συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στο επεισόδιο της ανήθικης πρότασης της γυναίκας του Πετεφρή (Γν. 39, 7-20) και πλέκει το εγκώμιο της αρετῆς της σωφροσύνης. Στο δεύτερο κοντάκιον ο διάλογος (μεταξύ του Ιωσήφ και της Αιγυπτίας, οίκοι η'-ι' και ιβ'-ιζ') κατέχει σημαντική θέση. Ο Grosdidier de Matons¹⁹¹³ αναφέρει ως πιθανές πηγές εμπνεύσεως των δύο κοντακίων του Ρωμανοῦ ένα ὕμνο του Εφραίμ του Σύρου¹⁹¹⁴ και μία ομιλία *εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ περὶ σωφροσύνης* που αποδίδεται στον Ιωάννη τον

¹⁹¹³ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, I, 196 και 248.

¹⁹¹⁴ BEDJAN, *Historie complète de Joseph par saint Ephrem*.

Χρυσόστομο¹⁹¹⁵, αντιστοίχως. Ο Παπαδόπουλος¹⁹¹⁶ αναφέρει επίσης ως πιθανή πηγή για τον δεύτερο ύμνο του Ρωμανού την ομιλία του Βασιλείου Σελευκείας *εἰς τὸν Ἰωσήφ*¹⁹¹⁷.

Το τρίτο κοντάκιον, όπου ο θρήνος του Ιακώβ για την απώλεια του Ιωσήφ κατέχει πρωτεύουσα θέση, το ενδιαφέρον του ποιητή επικεντρώνεται στα επεισόδια της καθόδου του Ιωσήφ στον λάκκο και της πώλησής του στους αλλοεθνείς από τους ίδιους τους αδελφούς του (οἰκοὶ α΄-κ΄, βλ. Γν. 37, 12-36), τα οποία προεικονίζουν την ταφή και την προδοσία του Χριστού, αντιστοίχως, και στον πειρασμό της Αιγυπτίας (οἰκοὶ κα΄-λ΄).

Τόσο το έντυπο Τριώδιον¹⁹¹⁸ όσο και το Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁹¹⁹ συμπεριλαμβάνουν το προοίμιον και τον α΄ οἶκο του τρίτου κοντακίου στην ακολουθία του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας, μεταξύ της α΄ και της η΄ ωδῆς και της η΄ και θ΄ ωδῆς του τριωδίου, αντιστοίχως. Στο Τυπικόν της Αναστάσεως μεταξύ της α΄ και της η΄ ωδῆς συναντάμε το προοίμιον, *Τὰ πάθη μυστικὰ τοὺς ὑμνοῦντάς σε, δέσποτα (ήχος α΄, προς Ὁ μήτραν παρθενικὴν ἀγιάσας)*, και τον οἶκο, *Ἀπεριγράπτως τῇ θεότητι*, ενός τέταρτου ανεπίγραφου κοντακίου άγνωστης για μας προέλευσης με θέμα τον ερχομό του Χριστού προς το εκούσιον Πάθος του και την αρχή της Εβδομάδας των Παθών¹⁹²⁰.

2. ΜΕΓΑΛΗ ΤΡΙΤΗ

---

¹⁹¹⁵ PG LVI, 587-590.

¹⁹¹⁶ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, IV, 231 και εξής.

¹⁹¹⁷ PG LXXXV, 111-126.

¹⁹¹⁸ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 345, *Τριώδιον*, Ρώμη, 621, *Τριώδιον*, Φως, 398, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 361, και 1994, 830, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 23, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 979, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1103-1104.

¹⁹¹⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 37.

¹⁹²⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 35-36.

Στα κοντακάρια συναντάμε τρεις ύμνους για τη Μεγάλη Τρίτη με θέμα την ευαγγελική παραβολή των δέκα παρθένων, από τους οποίους δύο κοντάκια του Ρωμανού του Μελωδού (κοντάκια 1 και 2 της Μεγάλης Τρίτης) και ένα τρίτο του *τοῦ ταπεινοῦ ἐν βίῳ*¹⁹²¹ (κοντάκιον 3 της Μεγάλης Τρίτης). Το κοντάκιον 3 προορίζεται για τη Μεγάλη Δευτέρα στον κώδικα 437 της Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας. Η προαναφερθείσα παραβολή (Μτ. 25, 1-13) και ο εσχατολογικός λόγος, στον οποίο ανήκει (Μτ. 24-25), τοποθετούνται στο κατά Ματθαῖον ευαγγέλιο μεταξύ της θριαμβευτικῆς εισόδου του Χριστοῦ στα Ιεροσόλυμα (Μτ. 21, 1-11) και της συνωμοσίας κατά του Χριστοῦ των αρχιερέων, των γραμματέων και των πρεσβυτέρων του λαοῦ δύο ημέρες πριν από το Πάσχα (Μτ. 26, 1-5).

1. Προοίμιον I, ἦχος δ', προς *Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ. Τὸν νυμφίον, ἀδελφοί, ἀγαπήσωμεν*

Προοίμιον II, ιδιόμελον: *Ὁ νυμφίος τῆς σωτηρίας, ἡ ἐλπίς τῶν σε ἀνυμνοῦντων, Χριστέ ὁ Θεός*

Προοίμιον III, προς *Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ. Ἐν τῇ δευτέρᾳ σου, Χριστέ, παρουσία*

Προοίμιον IV, προς *Ἐπεφάνης σήμερον. Τὰς φρονίμους μίμησαι, ψυχὴ, παρθένους*

Προοίμιον V, προς *Ἐπεφάνης σήμερον. Ὁ νυμφὼν ἡντρέπεται, ψυχὴ ἀθλία*

Προοίμιον VI, προς *Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ. Νῦν ὁ καιρὸς τῶν ἀρετῶν ἐπεφάνη*

Οἶκος α', προς *Τῇ Γαλιλαίᾳ τῶν ἐθνῶν. Τῆς ἱερᾶς παραβολῆς τῆς ἐν εὐαγγελίῳ ἀκούσας τῶν παρθένων*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπεινοῦ Ρωμανοῦ ὡδὴ α* (κώδικες *Corsinianus* 366 και *Vindobon. Suppl. gr.* 96) *τοῦ ταπεινοῦ Ρωμανοῦ τοῦτο τὸ ποίημα* (Πατμιακός κώδικας 213)

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (1α' αι.), φφ. 80r-83v (προοίμιον I, οἶκοι α'-ζ', θ'-ι', ιβ'-ιθ', κα', κδ', κθ'-λα'), Σιναϊτικός 925 (1' αι.), φφ. 99r-99v (προοίμιον IV, οἶκοι α' και β'),

¹⁹²¹ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 91 και 114.

Σιναϊτικός 926¹⁹²² (ια΄ αι.), φφ. 49v -50r (προοίμιον III, οίκος α΄), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 274r-275r (προοίμιον IV, οίκοι α΄ και β΄, προοίμιον V, οίκος β΄), Συνοδικής Βιβλιοθήκης Μόσχας 437 (ιβ΄ αι.), φφ. 268r-269r (προοίμιον I, οίκοι α΄-στ΄), Πατμιακός 213 (ια΄ αι.), φφ. 72r -76r (προοίμιον I και II, οίκοι α΄-λα΄), Τουρίνου 189¹⁹²³ (ια΄ αι.), φφ. 160v-161v (προοίμιον VI, οίκοι λα΄, θ΄ και η΄) και φφ. 169v -170r (προοίμιον I, οίκοι α΄-γ΄) και Vindob. Suppl. gr. 96 (προοίμιον I, οίκοι α΄-ζ΄, θ΄-ι΄, ιβ΄-ιθ΄, κα΄, κδ΄, κθ΄-λα΄)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. 11, 77-85, AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 144-145 (προοίμιον I, οίκος α΄), 194 (οίκοι β΄-στ΄), και 10-11 (οίκοι κ΄-κγ΄), KRUMBACHER, *Umarbeitungen*, 45-70 (κείμενο από τον Πατμιακό κώδικα 213), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 233, 255-257, CAMMELLI, *Romano il Melode*, 116-211, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, β΄ μέρος, αρ. 28, 333-337 (έκδοση της Ἡβης Αντωνοπούλου), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 47, 395-409, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, III, αρ. 31, 303-365

2. Προοίμιον, ήχος πλ. α΄, ιδιόμελον: *Λαμπάδα ἄσβεστον τήν ψυχὴν νυνφίω δείξωμεν τῷ Χριστῷ*

Οίκος α΄, ιδιόμελος: *Τί ῥαθυμεῖς, ταπεινὴ μου ψυχὴ;*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 69v-72r

Εκδόσεις: PITRA, *Sanctus Romanus*, αρ. III, 31-41 (λατινική μετάφραση 52-55), KRUMBACHER, *Umarbeitungen*, 99-111, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, IV, αρ. 39, 81-102 (έκδοση της Ινούς Μιχαλίδου), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 48, 409-420, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, V, αρ. 51, 271-327

¹⁹²² Οπου κατά λάθος τῇ ἀγία καὶ μεγάλῃ Δ΄.

¹⁹²³ Στον εν λόγω κώδικα το προοίμιον VI και οι οίκοι η΄, α΄, λα΄ και θ΄ αποτελούν το κοντάκιον *εἰς τὴν παράβασιν τῶν ἰηστειῶν* της Κυριακής της Τυροφάγου.

3. Προοίμιον, ήχος β', προς *Τὰ ἄνω ζῆτων· Τὴν ὥραν, ψυχὴ, τοῦ τέλους ἐννοήσασα*

Οἶκος α': *Τί ῥαθυμεῖς, ψυχὴ μου ἀθλία*

Ακροστιχίδα: *Τοῦ ταπεινοῦ ἐν βίῳ*

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 233v-236v, Μεγίστης Λαύρας Γ. 28 (ια' αι.), φφ. 229v -231v, Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 275r-275v (προοίμιον και οἶκος α'), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης Μόσχας 437 (ιβ' αι., Μεγάλῃ Δευτέρα) και Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 76v -77r

Εκδόσεις: AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 144, KRUMBACHER, *Umarbeitungen*, 112-119, ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 232, 254-255, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, μέρος α', αρ. 32, *τιέ'-τιστ'* (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφὴ από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Ο πρώτος ὕμνος, όπου εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διάλογος μεταξύ των μωρών παρθένων και του Νυμφίου Χριστοῦ, δεν αποτελεί μόνο μία ποιητική διασκευή της ευαγγελικῆς παραβολῆς (Μτ. 25, 1-13, βλ. Λκ. 12, 35-38), αλλά και ένα εγκώμιο της αρετῆς της ευσπλαχνίας (ή αλλιώς της φιλανθρωπίας ή ελεημοσύνης), η οποία υπερτερεῖ όλων των άλλων αρετῶν του χριστιανοῦ (παρθενία, νηστεία, προσευχή, ορθό δόγμα): *νικᾷ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἡ ἐλεημοσύνη ἡ οὕτως λαμπροτέρα πασῶν προκαθημένη τῶν ἀρετῶν παρὰ Θεοῦ* (οἶκος θ'). Μεταξύ των πιθανών πηγών του ὕμνου ο Grosdidier de Matons¹⁹²⁴ αναφέρει τον λόγο *Περὶ εὐσπλαχνίας καὶ τῶν δέκα παρθένων* του Χρυσοστόμου¹⁹²⁵ και την ομιλία *εἰς τὴν παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων καὶ περὶ ἐλεημοσύνης* του Ψευδο-Χρυσοστόμου¹⁹²⁶.

¹⁹²⁴ GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, III, 314.

¹⁹²⁵ PG, XLIX, 291-300.

¹⁹²⁶ PG, LIX, 527-532.

Ο δεύτερος ύμνος του Ρωμανού, όπου ρητές αναφορές στην παραβολή των δέκα παρθένων συναντάμε μόνο στο προοίμιον και στον β' οίκο, έχει ως κύριο θέμα τη Δευτέρα Παρουσία, την Τελική Κρίση και τη Δίκαια Ανταπόδοση, τον ερχομό, δηλαδή, του Νυμφίου Χριστού, κυρίαρχη ιδέα στα βυζαντινά υμνογραφικά κείμενα των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας. Ο ύμνος είναι μία παρότρυνση στην εσχατολογική εγρήγορση και στη μετάνοια.

Το τρίτο κοντάκιον θεωρείται από τον Grosdidier de Matons μία διασκευή του δεύτερου ύμνου του Ρωμανού με τη μουσική επένδυση της δημοφιλούς μελωδίας *Τὰ ἄνω ζητῶν*¹⁹²⁷. Εκτός από την παραβολή των δέκα παρθένων (Μτ. 25, 1-13, βλ. Λκ. 12, 35-38), το κοντάκιον εξιστορεί και άλλα παραδοσιακά θέματα της Δευτέρας και της Τρίτης της Εβδομάδας των Παθών, όπως το επεισόδιο της καταρασθείσης και ξυρανθείσης συκής (Μτ. 21, 20-22, και Μρ. 11, 20-27) και διάφορα άλλα στοιχεία από τον λεγόμενο εσχατολογικό λόγο (Μτ. 24-25, Μρ. 13, και Λκ. 12, 35-48, 17, 22-36, 19, 11-27, και 21, 5-36).

Το προοίμιον του πρώτου ύμνου του Ρωμανού *Τὸν νυμφίον, ἀδελφοί, ἀγαπήσωμεν* απαντάται στο έντυπο Τριώδιον¹⁹²⁸ και στο Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁹²⁹ ως κάθισμα του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης. Το έντυπο Τριώδιον¹⁹³⁰ και το Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁹³¹ συμπεριλαμβάνουν επίσης το προοίμιον και τον α' οίκο του τρίτου κοντακίου στον Όρθρο της Μεγάλης Τρίτης, προ της η' ωδής του κανόνος. Στο Τυπικόν της Αναστάσεως

---

¹⁹²⁷ GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 91.

¹⁹²⁸ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 351, *Τριώδιον*, Ρώμη, 632, *Τριώδιον*, Φως, 409, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 367, και 1994, 845, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Έβδομάς*, 105, *Ανθολόγιοι*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, ΙΙ, 1000, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ανθολόγιοι*, Ι, 1126-1127.

¹⁹²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 53.

¹⁹³⁰ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 351, *Τριώδιον*, Ρώμη, 632, *Τριώδιον*, Φως, 409, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 367-368, και 1994, 846, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Έβδομάς*, 109, *Ανθολόγιοι*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, ΙΙ, 1006, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ανθολόγιοι*, Ι, 1126.

¹⁹³¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 54-55.

συναντάμε επιπλέον το προοίμιον Ι και τον α΄ οίκο του ύμνου του Ρωμανού εις την άρνηση του Πέτρου (βλ. κατωτέρω, κοντάκιον 2 της Μεγάλης Πέμπτης)¹⁹³².

3. ΜΕΓΑΛΗ ΤΕΤΑΡΤΗ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν τρία κοντάκια για τη Μεγάλη Τετάρτη με θέμα το μύρον της Βηθανίας (Μτ. 26, 6-14, Μρ. 14, 3-9, και Ιν. 12, 1-8), το οποίο λανθασμένα ταυτίζεται με εκείνο της πόρνης (Λκ. 7, 36-50), από τα οποία ένας ύμνος του Ρωμανού (κοντάκιον 1 της Μεγάλης Τετάρτης) και άλλα δύο ανώνυμα κοντάκια (κοντάκια 2 και 3 της Μεγάλης Τετάρτης). Το δεύτερο ανώνυμο κοντάκιον (κοντάκιον 3) είναι αλφαβητικό. Το επεισόδιο του μύρου της Βηθανίας τοποθετείται στο κατά Ματθαίον και στο κατά Μάρκον ευαγγέλιο δύο μέρες πριν από το Πάσχα (Μτ. 26, 2, και Μρ. 14, 1), ενώ στο ευαγγέλιο του Ιωάννη τοποθετείται έξι μέρες πριν από το Πάσχα, μία ημέρα πριν από τη θριαμβευτική είσοδο του Χριστού στα Ιεροσόλυμα (Ιν. 12, 12).

1. Προοίμιον Ι, ήχος πλ. δ΄, ιδιόμελον: *Ὁ πόρνην καλέσας θυγατέραν, Χριστέ ὁ Θεός*

Προοίμιον ΙΙ, ιδιόμελον: *Κατέχουσα ἐν καταινύξει ἡ πόρνη τὰ ἔχνη σου*

Οἶκος α΄, ιδιόμελος: *Τὰ ῥήματα τοῦ Χριστοῦ καθάπερ ἀρώματα*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπεινοῦ Ρωμανοῦ*

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (ια΄ αι.), φφ. 83r-86r (προοίμιον Ι και ΙΙ, οἶκοι α΄-ιη΄),

Πατμιακός 213 (ια΄ αι.), φφ. 77r-80r (προοίμιον Ι, οἶκοι α΄-ιη΄), και *Vindob. Suppl. gr.* 96

(ιβ΄ αι.), φφ. 102v-106r (προοίμιον Ι και ΙΙ, οἶκοι α΄-ιη΄)

Εκδόσεις: ΠΙΤΡΑ, *Analecta*, αρ. XII, 85-92, ΑΜΦΙΛΟΧΙΙ, *Kondakarij*, παράρτημα

(*Dopoldnenie*), 11-13 (από την έκδοση του Pitra), ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 209-212 (από την

---

¹⁹³² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 56.

έκδοση του Pitra), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 10, 73-80, και GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, III, αρ. XXI, 13-43

2. Προοίμιον, ήχος δ', προς 'Ο ύψωθεὶς ἐν τῷ σταυρῷ: Ὑπὲρ τὴν πόρνην, ἀγαθέ, ἀνομήσας
ή πλημμελήσας

Οἶκος α': Ἡ πρώτην ἄσωτος γυνὴ ἐξαίφνης σώφρων ὤφθη

Ακροστιχίδα: Ἡ ὡδὴ εἰς τὴν πόρνην

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 236v-238r, Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι'-ια' αι.), φ. 87r, Μεγίστης Λαύρας Γ. 28 (ια' αι.), φ. 231v, Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 99v-100r (προοίμιον, όπου ἀνομήσας, και οἶκοι α' και β'), Σιναϊτικός 926 (ια' αι.), φφ. 50r-50v (προοίμιον, όπου ἀνομήσας, και οἶκος α'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 275v-276v (προοίμιον, όπου ἀνομήσας, και οἶκοι α' και β'), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης Μόσχας 437 (ιβ' αι.), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 82r-84r (προοίμιον, όπου πλημμελήσας, και οἶκοι α'-ιζ'), και Τουρίνου 189 (ια' αι.)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, 478-480 (προοίμιον και οἶκοι α'-γ' στα *Anepigrapha Carmina*), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 145 (προοίμιον και οἶκος α'), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, 'Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, αρ. 235, 257-258 (περιγραφή των οἰκων α'-στ'), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, 'Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι, II, α' μέρος, αρ. 34, τιζ'-τιη' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, προοίμιον και περιγραφή των οἰκων α'-ιζ' από τον Πατμιακό κώδικα 213)

3. Προοίμιον I, ήχος πλ. δ', προς Οἱ ἐν πάσῃ τῇ γῇ: Κατέχουσα ἐν κατανύξει ἡ πόρνη τὰ ἔχνη σου

Προοίμιον II: Ὡς τὰ τῆς πόρνης δάκρυα καὶ τὰ ἐκ πόθου ῥήματα

Οἶκος α', προς Οἱ ἐν πάσῃ τῇ γῇ: Ἀρχὴν τῆς μετανοίας ποθήσασα

Ακροστιχίδα: αβγδεζζηθικλμνξοπρστυφχψω

Χειρόγραφα: κώδικες Πατμιακός 213 (ια΄ αι.), φφ. 82r-84r (προοίμιον Ι και οίκοι α΄-κε΄), και Συνοδικής Βιβλιοθήκης Μόσχας 437 (ιβ΄ αι., προοίμιον ΙΙ και οίκοι α΄-γ΄)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, 85 (το προοίμιον Ι ως δεύτερο προοίμιον του ύμνου XXXIII), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 194-195 (προοίμιον ΙΙ και οίκοι α΄-γ΄), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, ΙΙ, α΄ μέρος, τη΄-τκ΄ (έκδοση του Π. Νοκολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Χαρακτηριστικά στοιχεία του ύμνου του Ρωμανού, ένα ποίημα με ένα έντονο κατανυκτικό ύφος και φανερή ηθικολογική πρόθεση (η μετάνοια της πόρνης και ο πόλεμος της πορνείας), είναι ο εσωτερικός μονόλογος της πόρνης (οίκοι δ΄-η΄), ο διάλογος μεταξύ της πόρνης και του μυροποιού (οίκοι θ΄-ιβ΄) και μεταξύ του Χριστού και του Φαρισαίου (οίκοι ιγ΄-ιη΄) και οι αναφορές σε γυναίκες της Παλαιάς Διαθήκης, όπως τη Ραάβ, την πόρνη της Ιεριχούς (ζ΄ οίκος, βλ. Ισ. Ν. 2, 1-21, και 6, 17-23), την Άννα, την πρώην στείρα μητέρα του Σαμουήλ (η΄ οίκος, βλ. Α΄ Βσ. 1, 1-2, 10), και τη Μελχόλ, τη σύζυγο του Δαβίδ (ια΄ οίκος, βλ. Α΄ Βσ. 18, 20-27). Ο Grosdidier de Matons αναφέρει ως πιθανή πηγή του ύμνου του Ρωμανού την ομιλία *εἰς τὴν πόρνην καὶ τὸν Φαρισαῖον* του Ψευδο-Χρυσοστόμου¹⁹³³.

Στον δεύτερο ύμνο, ο οποίος είναι για τον Grosdidier de Matons μία χαμερπής αντιγραφή εκείνου του Ρωμανού με τη μουσική επένδυση της δημοφιλούς μελωδίας του κοντακίου *Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ*, το εφύμνιον (*ἐκ τοῦ βορβόρου τῶν ἔργων μου ῥύσαί με*) είναι αντιγραφή εκείνου του ύμνου του Ρωμανού (*λύτρωσαί με τοῦ βορβόρου τῶν ἔργων μου*)¹⁹³⁴.

Ο Pitra, όλως παραδόξως, θεώρησε το κοντάκιον αυτό έργο του Ρωμανού.

---

¹⁹³³ PG, LIX, 531-536.

¹⁹³⁴ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, III, 13 και εξής.

Το προοίμιον Ι του τρίτου κοντακίου, το οποίο είναι ένας αφηγηματικός ύμνος με έντονο κατανυκτικό ύφος και ηθικολογική πρόθεση, δεν είναι άλλο από το προοίμιον ΙΙ του ύμνου του Ρωμανού. Η εξαγόρευση της αμαρτωλῆς ενώπιον του Χριστού καλύπτει τους πρώτους είκοσι τρεις οίκους. Στον οίκο κδ' ο Χριστός αναγγέλλει στην πρώην πεπλανημένη την άφεση των αμαρτιών της (*ὡς ἐπίστευσας, γύναι, ἡγίασαι*). Ο ύμνος τελειώνει (οἶκος κε') με τη δέηση του ποιητή (*ὡς ἡ πόρνη σοι προσπίπτω*). Η επίδραση της ποίησης του Ρωμανού είναι πάλι αισθητή στο εφύμνιον (*δώρησαί μοι ἄφεσιν τῆς αἰσχύνῃς τοῦ βορβόρου τῶν ἔργων μου*). Το δεύτερο προοίμιον, σύμφωνα πάντοτε με τον Grosdidier de Matons, ταιριάζει περισσότερο με το ύφος του κοντακίου¹⁹³⁵.

Το έντυπο Τριωδίων¹⁹³⁶ συμπεριλαμβάνει το προοίμιον και τον α' οἶκο του δεύτερου κοντακίου μεταξύ της γ' και της η' ωδῆς του τριωδίου. Το Τυπικόν της Αναστάσεως συμπεριλαμβάνει το προοίμιον και τον α' οἶκο του δεύτερου κοντακίου¹⁹³⁷ μεταξύ της γ' και της η' ωδῆς του τριωδίου και το προοίμιον Ι και τον α' οἶκο του ύμνου του Ρωμανού¹⁹³⁸ μεταξύ της η' και θ' ωδῆς του τριωδίου.

4. ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΜΠΤΗ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν τέσσερα κοντάκια για τη Μεγάλη Πέμπτη, από τα οποία δύο του Ρωμανού του Μελωδού (κοντάκια 1 και 2 της Μεγάλης Πέμπτης) και άλλα δύο άγνωστου για μας συγγραφέα (κοντάκια 3 και 4 της Μεγάλης Πέμπτης). Το κοντάκιον 2 προορίζεται για τη Μεγάλη Πέμπτη μόνο στον Πατμιακό κώδικα 213.

¹⁹³⁵ GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, III, 13 και εξής.

¹⁹³⁶ *Τριώδιον*, Φθίνιξ, 357, *Τριώδιον*, Ρώμη, 641, *Τριώδιον*, Φως, 416, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 374, και 1994, 859-860, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Έβδομάς*, 128, *Ανθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1031, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ανθολόγιον*, I, 1146-1147.

¹⁹³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 69-70.

¹⁹³⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 71.

1. Προοίμιον I, ήχος γ', ιδιόμελον ή προς Λάζαρον τόν φίλον σου: Πάτερ έπουράνιε, φιλόστοργε, φιλάνθρωπε

Προοίμιον II, ιδιόμελον: Δεσπότου χερσὶ πόδας νιπτόμενος Ἰούδας

Οἶκος α', ιδιόμελος ή προς Πῶς ὑμνήσω: Τίς ἀκούσας οὐκ ἐνάρκησεν ἢ τίς θεωρήσας οὐκ ἐτρόμασε

Ακροστιχίδα: τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ ποίημα

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 86r-89r (προοίμιον I και II), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 89v-93r (προοίμιον II), και Vindob. Suppl. gr. 96. (ιβ' αι.), φφ. 106r-109v (προοίμιον I και II)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. XIII, 92-100 (προοίμιον I, οἶκος ιθ': Ὅλον λαβὼν τὸν διάβολον), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, παράρτημα (*Dopoldnenie*), 13-15 (από την έκδοση του Pitra), KRUMBACHER, *Romanos und Kyriakos*, 736-752, ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Κοντάκια*, 34-50 (από την έκδοση του Krumbacher), CAMMELLI, *Romano il Melode*, 258-283, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, β' μέρος, αρ. 24, 221-251 (έκδοση του Β. Μανδηλαρά), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 17, 123-131, GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. XXXIII, 55-97

2. Προοίμιον I, ήχος πλ. δ',ιδιόμελον: Ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ὁ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θεὸς ὑπὲρ τῶν προβάτων

Προοίμιον II, ιδιόμελον: Τῶν φοβερῶν κυμάτων ἐπιλησθεὶς καὶ τῷ ῥήτῳ τῆς κόρης ἀλλοιωθεὶς

Προοίμιον III, ιδιόμελον: Ἄλλος βυθὸς ἐπὶ γῆς ἢ παιδίσκη· ἀλλὰ εὐρῶν ὕστερον κορυφαία

Οἶκος α', ιδιόμελος: Τὸν νοῦν ἀνυψώσωμεν, τὴν φρένα ὑφάψωμεν, τὸ πνεῦμα μὴ σβέσωμεν

Ακροστιχίδα: τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ αἶνος

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 91v-94v (Μεγάλη Παρασκευή, προοίμιον Ι και ΙΙ), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 84v-87r (Μεγάλη Πέμπτη, προοίμιον ΙΙ και ΙΙΙ), και Vindob. Suppl. gr. 96 (ιβ' αι.), φφ. 112r-116r (Μεγάλη Παρασκευή, προοίμιον Ι και ΙΙ)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. XV, 107-116 (προοίμιον Ι, λείπει ο οίκος κγ'), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, παράρτημα (*Dopoldnenie*), 15-18 (από την έκδοση του Pitra), KRUMBACHER, *Studien zu Romanos*, 114-134 (προοίμιον Ι και ΙΙ, οίκοι α'-κγ'), CAMMELLI, *Romano il Melode*, 294-327 (προοίμιον Ι και ΙΙ, οίκοι α'-κγ'), ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 214-218 (από την έκδοση του Pitra), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, ΙΙ, μέρος α', αρ. 36, τκ'-τκα' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 18, 131-141 (προοίμιον Ι-ΙΙΙ, οίκοι α'-κγ'), και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 34, 99-141 (προοίμιον Ι-ΙΙΙ, οίκοι α'-κγ')

3. Προοίμιον, ήχος β', προς *Τὰ ἄνω ζητῶν. Τὸν ἄρτον λαβὼν εἰς χεῖρας ὁ προδότης*

Οἶκος α', προς *Τράνωσόν μου. Τῇ μυστικῇ τραπέζῃ ἐν φόβῳ*

Ακροστιχίδα: *Τῆς προδοσίας ὁ θρίνος*

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 238r-240v, Μεγίστης Λαύρας Γ. 27, φφ. 87r-88r, Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 100r-100v (προοίμιον, οίκοι α', β' και η': *Ὁ ἀγαθὸς καὶ μόνος οἰκτίρμων*), Σιναϊτικός 926 (ια' αι.), φφ. 50v-51r (προοίμιον και οἶκος α'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 276v-277v (προοίμιον και οἶκοι α', β' και η': *Ὁ ἀγαθὸς καὶ μόνος Δεσπότης*), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας 437 (ιβ' αι.), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 87r-89r (προοίμιον και οἶκοι α'-ιθ', οἶκος η': *Ὁ Θεὸς καὶ μόνος οἰκτίρμων*), και Τουρίνου 189 (ια' αι.)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, 480 (στα *Anepigrapha Carmina*, προοίμιον και οίκοι α' και η': *Ὁ Θεὸς καὶ μόνος οἰκτίρμων*), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 145-146 (προοίμιον και οἶκος α'), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 237, 259 (περιγραφή), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, μέρος α', αρ. 37, τκα'-τκβ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

4. Προοίμιον I, ήχος δ', ιδιόμελον: Ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς σαρκὸς σου τοῦ ἐν τῷ Σταυρῷ

Προοίμιον II, προς Ἐπεφάνης σήμερον: Ἡ σοφία σήμερον ἡ ὑπὲρ Λόγον

Οἶκος α', προς Τῇ Γαλιλαίᾳ τῶν ἐθνῶν: Ἐκ τῆς τραπέζης Σου, Χριστέ, μετέχειν τῶν ψυχίων

Ακροστιχίδα: ἔπος

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φφ.87r-89v (προοίμιον I και II, οἶκοι α'-δ'), και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ' αι.)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, 480 (οἶκος γ' στα *Anepigrapha Carmina*), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 146 (προοίμιον II και οἶκοι α'-γ') και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, μέρος α', αρ. 38-39, τκβ'-τκγ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Ο πρώτος ὕμνος του Ρωμανού, ο οποίος επιγράφεται *εἰς τὸν νιπτήρα*, έχει ως κύρια θέματα τον Ιερό Νιπτήρα και την προδοσία του Ιούδα. Ο ποιητής συγκρίνει τον Ιούδα, τον οποίο αποκαλεῖ *ἄδικε, ἄστοργε, πειρατά, προδότα και πολυμήχανε* (οἶκος ε', βλ. Ψ. 108), με *κτῆνος θαλπόμενον καὶ βαλεῖν κατεπειγόμενον τὸν αὐτῷ ἐπικαθήμενον* (οἶκος δ'). Ο οἶκος ιε' έχει ως αντικείμενο τη συμφωνία του Ιούδα με τους αρχιερεῖς (Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14, 10-11, και Λκ. 22, 3-6), ενώ στους οἶκους κ'-κβ' ο ποιητής εξιστορεῖ το φίλημα του δολίου μαθητή και τη σύλληψη του Χριστοῦ από τους ανόμους (Μτ. 26, 47-56, Μρ. 14, 43-

52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18, 2-11). Οι οίκοι στ'-ια' αποτελούν μία ποιητική διασκευή της συνομιλίας μεταξύ του Πέτρου και του Χριστού κατά τον Νιπτήρα (Ιν. 13, 6-11). Στο ποίημα του Ρωμανού στη σκηνή συμμετέχουν επίσης ο αρχάγγελος Γαβριήλ και *αί τῶν ἀγγέλων τάξεις*, οι οποίες *ἄνωθεν κατιδοῦσαι ἔκραζον θαμβηθεῖσαι* (οἶκος στ'). Στο προοίμιον Ι συναντάμε μία αναφορά στον ναό της Θεοτόκου *ἐν τοῖς Κύρου*, όπου ο Ρωμανός υπηρετούσε ως διάκονος στην Κωνσταντινούπολη (*λυτρωσαι τοὺς ἐν τῷ οἴκῳ τῆς Θεοτόκου κραυγάζοντας*).

Ο δεύτερος ὕμνος του Ρωμανού επιγράφεται *εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου*. Ο πρωτοκορυφαῖος των αποστόλων ακολουθεῖ τον Χριστό μέχρι την αυλή του Καϊάφα (οἶκος α' και θ'-ι', βλ. Μτ. 26, 57-58. Μρ. 14, 53-54, Λκ. 22, 54, και Ιν. 18, 15-16), όπου ο ποιητής προσκαλεῖ και το ακροατήριό του: *ἄγωμεν πάντες, εἰ δοκεῖ, ἅμα τῷ Πέτρῳ εἰς τοῦ Καϊάφα τὴν τότε αὐλήν* (οἶκος α'). Στους οἶκους γ'-η' ο Διδάσκαλος προαναγγέλλει την ἄρνηση του μαθητή (Μτ. 26, 30-35, Μρ. 14, 29-31, Λκ. 22, 31-34, και Ιν. 13, 36-38). Στον οἶκο ια' ο Πέτρος γίνεται μάρτυρας, μαζί με τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, των εμπτυσμών, των εμπαιγμών, των ραπισμάτων και των κολαφισμάτων (Μτ. 26, 67-68, Μρ. 14, 65, Λκ. 22, 63-65, και Ιν. 18, 22-23) και, απευθυνόμενος προς τον Χριστό, αναφωνεῖ: *ράπιζῃ, διδάσκαλε, καὶ ζῷ*. Αμέσως, όμως, ο φίλος του Χριστού γίνεται ψεύτης (οἶκος ιβ') και, *τοῖς ῥητοῖς τῆς κόρης ἀλλοιωθεῖς* (προοίμιον ΙΙ), αρνείται τον Χριστό (οἶκοι ιβ'-ιζ', βλ. Μτ. 26, 69-74, Μρ. 14, 66-71, Λκ. 22, 55-60, και Ιν. 18, 15-18 και 25-27). Ο Πέτρος, μετανοιωμένος, κλαίει πικρῶς την αμαρτία του (οἶκος ιη'-κγ', βλ. Μτ. 26, 75, Μρ. 14, 72, και Λκ. 22, 61-62) και λαμβάνει από τον Χριστό την ἄφεση (οἶκος κ'-κγ'). Στον οἶκο ιθ' ο Πέτρος συνομιλεῖ με τους ἄλλους μαθητές. Η ἄρνηση του Πέτρου αποτελεί ἓνα σπάνιο θέμα στη βυζαντινὴ ὑμνογραφία και ομιλητική. Ο Grosdidier de Matons¹⁹³⁹, ο οποίος πιστεύει ότι

---

¹⁹³⁹ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, 99 και εξής.

ο ύμνος ψαλλόταν κατά τη νύχτα της Μεγάλης Πέμπτης προς τη Μεγάλη Παρασκευή, αναφέρει μόνο δύο ομιλίες για το θέμα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου¹⁹⁴⁰ και του Ψευδο-Χρυσοστόμου¹⁹⁴¹, αντιστοίχως.

Το τρίτο κοντάκιον έχει ως θέμα τον Μυστικό Δείπνο και το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας (προοίμιον, οίκοι α'-β'), τον Ιερό Νιπτήρα (οίκος α'), την αγωνία του Χριστού (οίκος ιβ'), την προδοσία του Ιούδα (οίκος ιδ') και την άρνηση του Πέτρου (οίκοι γ', δ', ιζ' και ιθ'). Στον οίκο ιθ' συναντάμε ως εφύμνιον ή ανακλώμενον το *ζωῆς αἰωνίου ἀπολαύσωμεν* αντί του εφυμνίου του προοιμίου και των οίκων α'-ιη' *Ἰούδας ὁ δοῦλος καὶ δόλιος*.

Το τέταρτο κοντάκιον έχει πάλι ως θέμα τον Μυστικό Δείπνο και το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας: ο Χριστός, *η σοφία ἡ ὑπὲρ λόγον, φρικώδη τράπεζαν προτιθεμένη μαθηταῖς* (προοίμιον Ι, βλ. Πρμ. 9, 1-6), *ἐν τῷ δείνῳ ἐν τῇ Σιών* θυσιάζει μυστικῶς τον εαυτό του *ἀμινὸς καὶ ἱερεὺς γενόμενος* (προοίμιον ΙΙ, βλ. Εβ. 3-10).

Το έντυπο Τριώδιον¹⁹⁴² και το Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁹⁴³ συμπεριλαμβάνουν μεταξύ της στ' και ζ' ωδής του κανόνος της Μεγάλης Πέμπτης το προοίμιον και τον α' οίκο του τρίτου κοντακίου. Το Τυπικόν της Αναστάσεως συμπεριλαμβάνει επίσης το προοίμιον και τον οίκο α' του δεύτερου κοντακίου στον Όρθρο της Μεγάλης Τρίτης¹⁹⁴⁴ και της Μεγάλης Παρασκευής¹⁹⁴⁵. Στο προαναφερθέν τυπικόν συναντάμε μεταξύ της α' και της γ' ωδής του

---

¹⁹⁴⁰ PG L, 725-736.

¹⁹⁴¹ PG LIX, 613-620.

¹⁹⁴² *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 365, *Τριώδιον*, Ρώμη, 654, *Τριώδιον*, Φως, 428, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 382-383, και 1994, 878, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 150-151, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, ΙΙ, 1056, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, Ι, 1169.

¹⁹⁴³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 89.

¹⁹⁴⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 56.

¹⁹⁴⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 136.

κανόνος της Μεγάλης Πέμπτης ένα πέμπτο ιδιόμελον κοντάκιον (ήχος πλ. δ'), *Θοῦ φυλακῆν, ἐλεῆμων, τῷ στόματι τῶν δούλων σου, μαζί με τον αντίστοιχο οἶκο, Τί τῆς εἰρήνης ἡδύτερον; τί τῆς ἀγάπης τερπνότερον, τα οποία έχουν πάλι ως θέμα την προδοσία του Ιούδα*¹⁹⁴⁶. Στον κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 κατά την είσοδο της Θείας Λειτουργίας του Αγίου Μύρου, μετά το στιχηρόν, συναντάμε ως κοντάκιον, δίχως τον αντίστοιχο οἶκο, το *Ὡς μύρον σεπτὸν καὶ θεῖον καὶ ἀτίμητον τῆς πόρνῆς, Χριστέ, τὸ μύρον δέχῃ σήμερον* (ήχος β', προς *Τὰ ἄνω ζητῶν*)¹⁹⁴⁷. Το κοντάκιον αυτό, όπου το θέμα του καθαγιασμού του Αγίου Μύρου συνδυάζεται με το ευαγγελικό επεισόδιο του μύρου της πόρνῆς (Λκ. 7, 36-50), απαντάται επίσης στο εν λόγω τυπικόν ως κάθισμα του Ὁρθρου της Μεγάλης Τετάρτης¹⁹⁴⁸.

Στην έκδοση του Τριωδίου του κρυπτοφερρήτη F. Vitali συναντάμε μετά το τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης του Ανδρέα Κρήτης, *ἀντὶ τοῦ καθίσματος*, ένα αλφαβητικό κοντάκιον σε ήχο πλ. δ' με θέμα το Θείο Πάθος. Το κοντάκιον αποτελείται από ένα προοίμιον (*Ἐθραυσάν με ἄνομοι, ὡς λέων ὠρυόμενοι κατ' ἐμοῦ προσπίπτοντες*) και ἑξι οἴκους (οἶκος α', α-δ, οἶκος β', ε-η, οἶκος γ', ι-μ, οἶκος δ', ν-π, οἶκος ε', ρ-υ, και οἶκος στ', φ-ω), από τους οποίους ο πρώτος αρχίζει: *Ἀνάστηθι, Κύριε, πρόφθασον αὐτούς, καὶ ὑποσκέλισον αὐτούς*¹⁹⁴⁹. Ο ὕμνος είναι έντονα επηρεασμένος από την Αγία Γραφή. Στο προοίμιον συναντάμε αναφορές στους ψαλμούς (Ψ. 21, 14, και 58, 4). Το εφύμνιον (*Ἄρουν, ἄρουν, σταύρωσον τὸν ἁμαρτίαν μὴ ποιήσαντα*) μας παραπέμπει στο εδάφιο Ιν. 19, 15. Στον α' οἶκο η επίδραση των ψαλμών του Δαυίδ (Ψ. 16, 13, και 12, 3) γίνεται πάλι αισθητή. Ο β' οἶκος έχει ως θέμα τους ονειδισμούς του Χριστού πάνω στον σταυρό (Μτ. 27, 39-44, Μρ. 15, 29-32, και Λκ. 23, 35-37). Στον γ' οἶκο ο ποιητής ιστορεῖ το φιλῆμα *δολιότητος* του Ιούδα και τη σύλληψη του Χριστού (Μτ. 26, 47-56, Μρ. 14, 43-52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18,

¹⁹⁴⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 87.

¹⁹⁴⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 100.

¹⁹⁴⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 67.

¹⁹⁴⁹ VITALI, *Τριώδιον, χπα'*.

2-11). Ο Χριστός, *ὁ τὸν σάββατον βεβηλῶν*¹⁹⁵⁰ (βλ. Ιν. 5, 18, και 9, 16) *καὶ τὸν νόμον καταλύων*, μεταφέρεται *νυκτί* στην αυλή του Καϊάφα (οἶκος δ', βλ. Μτ. 26, 57-68, Μρ. 14, 53-65, Λκ. 22, 54-55 και 66-71, και Ιν. 18, 12-27) και σύρεται *ἐπὶ ἀνόμου βήματος*, όπου ο Πιλάτος, *ῥυόμενος τὴν ψυχὴν αὐτοῦ*, νίπτει *τὰς χεῖρας* (οἶκος ε', βλ. Μτ. 27, 11-26, Μρ. 15, 2-15, Λκ. 23, 2-5 και 13-25, και Ιν. 18, 28-19, 1, και 19, 4-16). Ο τελευταῖος οἶκος εἶναι ιδιαίτερα πλούσιος σε βιβλικές αναφορές, όπως, στην εβραϊκή εορτή του Εξιλασμού και στο εξιλαστήριο θύμα (Λτ. 16, 21-22), το οποίο αποτελεί τύπο και εικόνα του Χριστού, στα προφητικά λόγια του Ησαΐα (Ησ. 1, 21, και 53, 7) και στα ευαγγελικά χωρία Ιν 18, 14, και 11, 50, Μτ. 16, 25-26, Μρ. 8, 36-37, Λκ. 9, 24-25, και Ιν. 12, 25-26, αντιστοίχως. Ο Maas και ο Pitra, ο οποίος εξέδωσε το εν λόγω κοντάκιον¹⁹⁵¹, βασισμένοι στις ατέλειες που παρουσιάζει ο ύμνος σε ότι αφορά τον ρυθμό, το μέτρο και την ομοτονία, θεώρησαν ότι το κοντάκιον αυτό ήταν παλαιότερο εκείνων του Ρωμανού και Σεργίου, ποιητές με τους οποίους η σύνθεση των κοντακίων γνωρίζει το απόγειό της, και ότι ανήκε ίσως στην πρώτη φάση της διαμόρφωσης του είδους¹⁹⁵². Η έκδοση του Τριωδίου του Vitali δεν φαίνεται να δικαιώνει την εικασία του Pitra¹⁹⁵³, ο οποίος υπέθεσε ότι ο εν λόγω ύμνος ψαλλόταν τη Μεγάλη Παρασκευή κατά την ακολουθία της θ' ώρας, μετά το ευαγγέλιο.

Στην έκδοση του Τριωδίου του Vitali μετά το αλφαβητικό αυτό κοντάκιον συναντάμε ένα άλλο αλφάβητον, το οποίο συνοδεύεται από την εξής τυπική διάταξη: *καὶ προτίθεται ὁ τίμιος σταυρὸς καὶ προσκυνοῦντες ψάλλομεν τὸν Ἀλφάβητον τοῦτοι, ἦχος γ'*¹⁹⁵⁴. Το αλφάβητον αυτό δημοσιεύτηκε από τον Pitra στα *Analecta* από τον Βατικανό κώδικα 771

¹⁹⁵⁰ Βλ. κατωτέρω τα σχόλια στον δεύτερο κοντάκιον για τη Μεγάλη Παρασκευή του Ρωμανού του Μελωδού *Σήμερον ἐταράττετο τῆς γῆς τὰ θεμέλια*.

¹⁹⁵¹ PITRA, *Analecta*, 484. Το κείμενο του Pitra αναδημοσίευσε ο Τρεμπέλας (ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 197-198).

¹⁹⁵² Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 197.

¹⁹⁵³ Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 197.

¹⁹⁵⁴ VITALI, *Τριώδιον, χπα'-χπβ'*.

(ια΄ αι.), φ. 183¹⁹⁵⁵. Ο Pitra υποστήριξε ότι και ο ύμνος αυτός προοριζόταν για την ακολουθία της θ΄ ώρας της Μεγάλης Παρασκευής¹⁹⁵⁶. Στην έκδοση του Vitali, αντιθέτως, προβλέπεται για το Απόδειπνον της Μεγάλης Πέμπτης. Από τον ύμνο αυτό, ο οποίος θεωρείται από μερικούς μελετητές (Pitra, Τρεμπέλας¹⁹⁵⁷) μία πρώιμη μορφή κοντακίου, λείπουν το εφύμνιον και το προοίμιον, χαρακτηριστικά μορφολογικά γνωρίσματα του κοντακίου στην πλήρως εξελιγμένη μορφή του, ενώ, μεταξύ των πρώτων τεσσάρων οίκων συναντάμε τους στίχους 1-3 του Αμώμου (Ψ. 118), με τον οποίο προφανώς συμψαλλόταν. Σύμφωνα με τον Pitra¹⁹⁵⁸ οι πρώτοι οκτώ οίκοι (α-θ) συμψαλλόντουσαν με τους στίχους της πρώτης στάσης, οι οίκοι θ΄-ιστ΄ (ι-ο), με τους στίχους της δεύτερης, και οι τελευταίοι οκτώ οίκοι (π-ω), μαζί με τους στίχους της τρίτης. Η θεματολογία του ύμνου και η σχέση του με τον Άμωμον οδήγησαν τον Τρεμπέλα να τον θεωρήσει *ἴσως τὴν πρώτην καταβολήν, ἐξ ἧς ἔπειτα προήλθεν ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος*¹⁹⁵⁹. Ο ύμνος, ο οποίος αρχίζει με μία αναφορά στον στίχο Ψ. 2, 2 (*Ἀρχοῖτες Ἑβραίων, Φαρισαῖοι παράνομοι, κατὰ τοῦ Σωτῆρος, ποιηρὰ ἐβουλεύσαντο*) και τελειώνει με μία προσευχή (*Ὡς Θεὸς οἰκτίρμων καὶ φιλόανθρωπος, Κύριε, σῶσον τοὺς ἐν πίστει ἀνυμνοῦντας τὰ πάθη σου*), καλύπτει ολόκληρο τον κύκλο των Παθών, από την προδοσία του Ιούδα και τη δίκη του Χριστού ενώπιον του Πιλάτου και του Καϊάφα μέχρι την ταφή, την εις Ἄδου κάθοδο και τη συκοφάντηση της Αναστάσεως του Χριστού από τους Εβραίους (Μτ. 28, 11-15). Στον γ΄ οίκο γίνεται αναφορά στο εδάφιο Γλ. 3, 13, ενώ ο δ΄ οίκος μας παραπέμπει στο χωρίο Ιν. 12, 32. Τα *improperia* ή επικρίσεις του Εβραϊκού λαού για την αγνωμοσύνη του προς τον Θεό του Ισραήλ, χαρακτηριστικό στοιχείο της υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας, απαντώνται στους οίκους ιε΄ (*Ὁξος ἐν τῷ σπόγγῳ καὶ χολὴν σε ἐπότησαν, τὸν ἐν γῇ ἀνύδρῳ ποταμοὺς ἀναβλύσαντα*) και κγ΄ (*Χολὴν ἐπότισεν ὁ λαὸς ὁ παράνομος τὸν αὐτοῖς τὸ μῆννα ἐν ἐρήμῳ ὀμβρίσαντα*), οι

¹⁹⁵⁵ PITRA, *Analecta*, 482. Το κείμενο του Pitra αναδημοσίευσε ο Τρεμπέλας (ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198-199).

¹⁹⁵⁶ Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198.

¹⁹⁵⁷ Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198.

¹⁹⁵⁸ Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198.

¹⁹⁵⁹ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198. Βλ., επίσης, το Κεφ. Α΄ του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

οποίοι μας παραπέμπουν στα χωρία Εξ. 17, 1-7, και Εξ. 16, 1-36, αντιστοίχως, και στους οίκους ζ' (η), ι' (ξ) και ιστ' (π).

5. ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν για τη Μεγάλη Παρασκευή τέσσερα κοντάκια του Ρωμανού, από τα οποία δύο προορίζονται για τη Μεγάλη Παρασκευή μόνο στα ιταλικά κοντακάρια. Ο κώδικας *Corsinianus* 366, ο οποίος προέρχεται από τη μονή της Κρυπτοφέρρης, και ένας στενός συγγενής του, ο κώδικας *Vindob. Suppl. gr.* 96, σε αντίθεση με τον Πατμιακό κώδικα 213, προβλέπουν για τη Μεγάλη Παρασκευή και όχι για τη Μεγάλη Πέμπτη το κοντάκιον του Ρωμανού *εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου* (βλ. ανωτέρω, κοντάκιον 2 της Μεγάλης Πέμπτης). Τα δύο αυτά χειρόγραφα κοντακάρια προβλέπουν για τη Μεγάλη Παρασκευή ένα τέταρτο κοντάκιον (κοντάκιον 3 της Μεγάλης Παρασκευής), το οποίο προορίζεται σε μεγάλο αριθμό κοντακαρίων για την Τετάρτη της Μεσσηνιαστίμου (της Δ' Εβδομάδας των Νηστειών).

1. Προοίμιον, ήχος μέσος δ' (Πατμιακός κώδικας 213) ή πλ. δ' (υπόλοιπα χειρόγραφα), ιδιόμελον: *Τὸν δι' ἡμᾶς σταυρωθέντα δεῦτε πάντες ὑμνήσωμεν*

Οἶκος α', ιδιόμελος: *Τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνὸς θεωροῦσα*

Λακροστιχίδα: *τοῦ ταπ(ε)ινοῦ Ρωμανοῦ*

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 241r-245r (προοίμιον και οἶκοι α'-στ' και η'-ιη', *τοῦ ταπινου Ρωμανου*), Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι'-ια' αι.), φφ. 88r-91r (προοίμιον και οἶκοι α'-στ' και η'-ιη', *τοῦ ταπινου Ρωμανου*), *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 89r-91v (προοίμιον και οἶκοι α'-στ' και η'-ιη', *τοῦ ταπινου Ρωμανου*), Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 100v-102v (προοίμιον και οἶκοι α'-ζ', *τοῦ ταπε*), Σιναϊτικός 926 (ια' αι.), φφ. 51r-

51v (προοίμιον και οίκος α'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 277v-286v (προοίμιον και οίκοι α'-ζ', *τοῦ ταπε*), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης Μόσχας 437 (ιβ' αι.), φφ. 272v-276v (προοίμιον και οίκοι α'-ιη'), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 95v -98v (προοίμιον και οίκοι α'-ιη'), Τουρίνου 189 (ια' αι.), φφ. 172r-175v (προοίμιον και οίκοι α'-στ' και η'-ιη', *τοῦ ταπινού Ρωμανού*), και Vindob. Suppl. gr. 96 (ιβ' αι), φφ. 109v-112r (προοίμιον και οίκοι α'-στ' και η'-ιη', *τοῦ ταπινού Ρωμανού*)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. XIV, 101-107, AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 146 (προοίμιον και οίκος α') και, στο παράρτημα (*Dopolnenie*), 179-187 (προοίμιον και οίκοι ι'-ιη', από την έκδοση του Pitra), KRUMBACHER, *Akrostichis*, 658-674, CAMMELLI, *Romano il Melode*, 336-361, ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ρωμανός ὁ Μελωδός*, αρ. 240, 261-262, ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Κοιντάκια*, 51-62 (από την έκδοση του Krumbacher), CANTARELLA, *Poeti Bizantini*, αρ. XXIV, 67-71 (από την έκδοση του Cammelli), ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 212-214 (από την έκδοση του Pitra), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, β' μέρος, αρ. 21, 141-172 (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 19, 142-149, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 35, 143-187

2. Προοίμιον I, ήχος γ', ιδιόμελον: *Σήμερον ἐταράττετο τῆς γῆς τὰ θεμέλια*

Προοίμιον II, ιδιόμελον: *Τῆς ἔχθρας ἐλύθη τὸ τύραινον, τῆς Εὐας ἐπαύθη τὸ δάκρυον*

Οἶκος α', ιδιόμελος: *Ἐκστηθι σήμερον, οὐρανέ· δύνον εἰς χάος, ὦ γῆ*

Ακροστιχίδα: *εἰς τὸ πάθος ψαλμὸς Ρωμανοῦ*

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 97r-100r, Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 93r-95v, και Vindob. Suppl. gr. 96. (ιβ' αι), φφ. 119v-122v

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. XIV, 101-107 (προοίμιον I), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, β' μέρος, αρ. 22, 173-201 (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα από τον Πατμιακό

κώδικα 213), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 20, 149-157, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 36, 189-231

3. Προοίμιον I, ήχος βαρύς, ιδιόμελον ή προς *Οὐκέτι θανάτου τὸ κράτος* (Σιναϊτικός κώδικας 925): *Οὐκέτι φλογίνη ρομφαία φυλάττει τήν πύλην τῆς Ἑδέμ*

Προοίμιον II, ιδιόμελον: *Ὡς ἀληθῶς λύτρου ἀντὶ πολλῶν προσηλωθεὶς τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐξηγοράσω ἡμᾶς*

Προοίμιον III, ιδιόμελον: *Τὰ οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια συγχαίρουσι δικαίως τῷ Ἀδάμ*

Οἶκος α', ιδιόμελος: *Τρεῖς σταυροὺς ἐπήξατο ἐν Γολγοθᾷ ὁ Πιλάτος*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ*

Χειρόγραφα: κώδικες *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 94v-97v (Μεγάλη Παρασκευή, προοίμια I-III και οἶκοι α'-ιη'), *Vindob. Suppl. gr.* 96. (ιβ' αι.), φφ. 116r-119v (Μεγάλη Παρασκευή, προοίμια I-III και οἶκοι α'-ιη'), Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 221r-225r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμια I και οἶκοι α'-ιη'), Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι'-ια' αι.), φφ. 84v-85r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμια I και οἶκοι α'-ιη'), Μεγίστης Λαύρας Γ. 28 (ια' αι.), φφ. 221v-224r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμιον I και οἶκοι α'-ζ', *τοῦ ταπε*), Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 79v - 80r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμιον I και οἶκος α'), Σιναϊτικός 926 (ια' αι.), φφ. 47r - 47v (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμιον I και οἶκος α'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 266v-268r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμιον I και οἶκοι α'-γ', *τοῦ*), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας 437 (ιβ' αι.), φφ. 257r-262r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμιον I και οἶκοι α'-ιη'), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 32v-35r (Τετάρτη της Μεσσηστήμου, προοίμιον I και οἶκοι α'-ιη') και Τουρίνου 189 (ια' αι.), φφ. 171r-171v (Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως, προοίμιον I-III και οἶκοι α'-ιη')

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. VIII, 53-60, AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 142-143 (προοίμιον I και II), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἅγιος Βαρνάβας*, 83-94, και *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 219, 244-

245, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, IV, β' μέρος, αρ. 44, 297-331 (έκδοση του Δ. Κουτρά), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 22, 164-171 και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 38, 263-311

Οι τρεις ὕμνοι ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ. Στὸ πρῶτο, ὁ ὁποῖος φέρει στὰ χειρόγραφα τὴν ἐπιγραφὴν *εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν θρῆνον τῆς Θεοτόκου*, ὁ Ῥωμανὸς ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ πρόσωπο τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου. Εὐφύμνιον τοῦ κοντακίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε προφανῶς τὸ προοίμιο ἢ τὸν ἐπίλογο σὲ κάποια ἀκολουθία ἢ ἓνα εἶδος ὑμνογραφικοῦ ἱντερμέδιο μεταξὺ ἀκολουθιῶν¹⁹⁶⁰, εἶναι ἡ φράση *ὁ υἱὸς καὶ θεὸς μου* ποὺ ὁ ποιητὴς βάζει στὸ στόμα τῆς Παναγίας. Σὲ ἀντίθεση με τοὺς ὕμνους τοῦ Εφραίμ τοῦ Σύρου (βλ. κατωτέρω) καὶ τὸν λόγον τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ (βλ. κατωτέρω) *εἰς τὸν θρῆνον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*¹⁹⁶¹, στὸν ὕμνο τοῦ Ῥωμανοῦ συναντάμε ἓνα ζωντανὸ διάλογο μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεομήτορος¹⁹⁶², ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ εἶναι μία πιστὴ διασκευὴ τῆς εὐαγγελικῆς ἀφήγησης, εἶναι ἱστορικὰ ἀληθοφανής. Ὁ διάλογος (οἴκοι α'-ιη'), σὲ ἀντίθεση με τὸν διάλογο μεταξὺ τοῦ ταφέντος Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου τῆς θ' ὠδῆς τοῦ κανόνος οὐ Ὁρθροῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, διεξάγεται στὸν δρόμο πρὸς τὸν Γολγοθᾶ (βλ. Λκ. 23, 27-31). Τὸ προοίμιόν μας παραπέμπει στὸν διάλογο μεταξὺ τοῦ Σταυρωμένου καὶ τῆς Θεοτόκου στὸν Γολγοθᾶ (Ιν. 19, 25-27), ἐνῶ στὸν οἶκο ιζ' ὁ Χριστὸς προαναγγέλλει τὰ σημεῖα ποὺ θὰ συνοδεύσουν τὸν θάνατό του (Μτ. 26, 45-54, Μρ. 15, 33-39, Λκ. 23, 44-48, καὶ Ιν. 19, 31-37). Στὸν διάλογο ἡ Θεοτόκος χρησιμοποιεῖ συχνά (οἴκοι α'-γ' καὶ ιστ') τὴν εἰρωνεία: *κἀν ἴδω τὴν τόλμαν τῶν τιμῶντων Μωσῆν, ἐκεῖνοι γὰρ δῆθεν ὡς ἐκδικοῦντες αὐτὸν κτείνειν σὲ ἦλθον* (οἶκος ιστ'). Χαρακτηριστικὲς εἶναι ἐπίσης οἱ συχνὲς ἀναφορὲς στὴν εἰς Ἄδου κάθοδο (οἴκοι δ' καὶ η'-

¹⁹⁶⁰ Βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 98-107.

¹⁹⁶¹ PG CXIV, 209-217.

¹⁹⁶² ΓΙΑ περαιτέρω ἀνάλυση τοῦ διαλόγου αὐτοῦ βλ. Κεφ. Α' τοῦ τρίτου μέρους τῆς παρούσας διδακτορικῆς διατριβῆς.

ιστ') και στην ιατρική ιδιότητα του Χριστού¹⁹⁶³ (οίκοι η'-ια' και ιδ'): *εἰ μὴ οἰκῶν τάφου, πῶς ἐλκύσω πρὸς ζωὴν τοὺς ἐν τῷ Ἄδῃ;* (οἶκος δ'), *εἰ μὴ θάνω ὁ ταλαίπωρος Ἀδάμ οὐχ ὑγιαίνει* (οἶκος θ'). Ο Grosdidier de Matons¹⁹⁶⁴ συσχετίζει τις αναφορές αυτές με το έργο του Ωριγένη και των απολογητών και με τη συριακή λειτουργική ποίηση¹⁹⁶⁵. Ο οἶκος ιδ', όπου ο ποιητής δίνει μία αλληγορική ερμηνεία στα εργαλεία του Πάθους, μας αποκαλύπτει τη μυστική διάσταση, πέραν της ανθρώπινης, του θείου δράματος. Τα εργαλεία του Πάθους μετατρέπονται εδώ σε ιατρικά εργαλεία¹⁹⁶⁶ για τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους (*καθάπερ ἰατρὸς ἀποδύομαι, φθάνω, ὅπου κεῖνται καὶ ἐκείνων τὰς πληγὰς περιοδεύσω, τέμνω, τῇ λόγχῃ τὰ πωρώματα αὐτῶν...*).

Ο δεύτερος ύμνος είναι από τους τρεις ύμνους του Ρωμανού για τη Μεγάλη Παρασκευή εκείνος όπου η αφήγηση κατέχει σημαντικότερη θέση. Ο Ρωμανός, βασισμένος κυρίως στα ευαγγέλια (Μρ. 14, 43-15, 32, Λκ. 22, 47-23, 43, και κυρίως Μτ. 26, 47-44, και Ιν. 18, 1-19, 24), εξιστορεί τις τελευταίες δώδεκα περίπου ώρες της επίγειας ζωής του Χριστού, από τη σύλληψη μέχρι τη σταύρωσή του. Ο Ρωμανός, νομικός ων¹⁹⁶⁷, μας παρουσιάζει με φανερή πολεμική και απολογιτική διάθεση (οἶκος γ') ένα δράμα εντελώς ανθρώπινο δίχως περιθώριο για μεταφυσικά στοιχεία (βλ. κοντάκιον 3 της Μεγάλης Παρασκευής). Ο ποιητής μετατρέπει τη δίκη του Χριστού σε μία δίκη των κατηγορών του, του Καϊάφα και των αρχιερέων (οἶκοι γ'-ε'), οι οποίοι κινούνται εναντίον του Χριστού από φθόνο, του άνομου (οἶκος η') και αιμοβόρου (οἶκος ιγ') Εβραϊκού λαού (οἶκοι η'-ιβ') και του Πιλάτου (οἶκοι στ' - η' και ιγ'-ιζ'). Ο Λόγος του Θεού παραμένει *ἄφρωνος* (οἶκος ζ') ενώπιον του Πιλάτου (οἶκοι ζ' και η'),

¹⁹⁶³ Βλ. την ευχή της κεφαλοκλισίας της Θείας Λειτουργίας του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου: *τοὺς νοσοῦντας ἴασαι, ὁ ἰατρὸς τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν* (GOAR, *Εὐχολόγιον*, 65).

¹⁹⁶⁴ GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, 143 και εξής.

¹⁹⁶⁵ Βλ. KHOURI-SARKIS, *La passion dans la liturgie syrienne occidentale*, 203-204, και D. CAILLAN, *S. Patris nostri Ephraem Syri opera*, 440-444 (*Threni, id est Lamentationes gloriosissimae virginis Matris Mariae super passione Domini*).

¹⁹⁶⁶ MILNE, *Surgical Instruments*, BLIQUEZ, *Two Lists of Greek Surgical Instruments* και SCARBOROUGH, *Symposium on Byzantine Medicine*.

¹⁹⁶⁷ Εκκλησιέκδικος σύμφωνα με τον P. Maas (MAAS, *Chronologie*, 13 εξ. και 29-31).

ο οποίος αποκαλείται *κατάκριτος* (οίκος στ΄) και *φονεύς* (οίκοι ιε΄-ιστ΄). Στους οίκους η΄-ιβ΄ ο Χριστός απευθύνεται στον ασεβή λαό. Αντικείμενο του λόγου του Χριστού προς τους Εβραίους αποτελούν το ζήτημα του Σαββάτου (οίκος η΄-ια΄) και το επεισόδιο του μύρου της πόρνης (οίκος ιβ΄, βλ. Λκ. 7, 36-38, και Μτ. 26, 7-13). Ο λόγος αυτός, ο οποίος αγνοείται στα τέσσερα κανονικά ευαγγέλια, προέρχεται προφανώς από τα απόκρυφα *Υπομνήματα του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πραχθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου*¹⁹⁶⁸ και από τον πέμπτο και έκτο λόγο του Εφραίμ του Σύρου για τη Μεγάλη Εβδομάδα¹⁹⁶⁹. Ο ποιητής παρουσιάζει ως τύπο του Χριστού τον Άβελ (οίκος ε΄, βλ. Γν. 4, 1-16), τον Ισαάκ (οίκος ιθ΄, βλ. Γν. 22, 1-19) και τον Ιωνά (οίκος κ΄, βλ. Ιων. 2). Οι οίκοι κα΄ και κβ΄ απαρτίζονται από διάφορα *improperia* ή επικρίσεις του Εβραϊκού λαού για την αγνωμοσύνη και σκληροκαρδία του.

Ο τρίτος ύμνος, ο οποίος επιγράφεται στον Πατμιακό κώδικα 213 *κοντάκιον σταυρόσιμον*, έχει ως κύριο θέμα το ξύλο του Τιμίου Σταυρού¹⁹⁷⁰, το οποίο *θανάτου τὸ κέντρον καὶ Ἄδου τὸ νῆκος ἐνήλατο* (προοίμιον Ι, βλ. Ωσ. 13, 14) και *τὸν Ἀδὰμ καὶ τοὺς Ἀδὰμ εἰσάγει πάλιν εἰς τὸν παράδεισον* (οίκος α΄). Ο ύμνος είναι ένας μακροσκελής διάλογος μεταξύ του Άδη (*Τάρταρος*), ο οποίος αναρωτιέται *τίς ὁ ἐμπήξας ἦλιν τῇ καρδίᾳ μου;* (οίκος α΄, βλ. Ιρ. 4, 19), και του Σατανά (*δολιόβουλος ὄφεις, Βελίαρ, πολυμήχανος δράκων, δαίμων, τύραινος*), ο οποίος, μόλις διαπιστώνει την είσοδο του ληστή στον Παράδεισο (οίκοι θ΄-ι΄, βλ. Λκ. 23, 39-43) και αντικρίζει τη ζωή να αναβλύζει ως νερό από την κεντημένη πλευρά του Χριστού (οίκος ια΄, βλ. Ιν. 19, 31-37), ενώνει τη φωνή του (οίκοι ιβ΄-ιζ΄) στον θρήνο του συντρόφου του (οίκος β΄). Συχνές είναι οι αναφορές σε διάφορα αντικείμενα και επεισόδια της Παλαιάς Διαθήκης που αποτελούν τύπο του Ζωοποιού Σταυρού, όπως, π. χ., το ξύλο της Εδέμ (οίκος α΄, βλ. Γν. 3), η κιβωτός του Νώε (οίκος ιγ΄, βλ. Γν. 6, 5-9, 17), η ράβδος του

¹⁹⁶⁸ VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 215 και 228.

¹⁹⁶⁹ LAMY, *Sancti Ephraeni Syri Hymni et Sermones*, 429-449 και 449-523.

¹⁹⁷⁰ Το εν λόγω κοντάκιον φέρει στις εκδόσεις του Maas-Trypanis και Grosdidier de Matons τον τίτλο *On the Victory of the Cross* και *Triomphe de la Croix*, αντιστοίχως.

Μωυσή (οἶκοι ε΄, ιγ΄ και ιε΄, βλ., π. χ., Εξ. 7, 8-10, 14, 15-18, και 15, 23-25), οι πέντε σταυροί, *οἷς προσήλωσε τοὺς τυραννοῦντας αὐτῷ Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυῆ* (οἶκος η΄, βλ. Ισ. Ν. 10, 26-27), ο πάσσαλος με τον οποίο η Ιαήλ σκότωσε τον Σισάρα (οἶκος η΄, βλ. Κρτ. 4, 21-22), ο στόλος του Σολωμώντα (οἶκος ιη΄, βλ. Γ΄ Βσ. 10, 22), το δέντρο που έκοψε και έριξε στον Ιορδάνη ο Ελισσαίος, *ο ἐκ τοῦ ποταμοῦ τὴν ἀξίνην ἀνελών*, τύπος και προεικόνιση του Χριστού, ο οποίος κατέβη στον Άδη *ἵνα ἀνασπάσῃ τὸν Ἀδὰμ ὡς σίδηρον* (οἶκος γ΄, βλ. Δ΄ Βσ. 6-1-7), η σταύρωση του Αμάμ (οἶκος η΄, βλ. Εσθ. 7, 8-10) και η άμπελος Σωρήχ, η οποία *κλάδους ἐξέτεινε* μεταφυτευμένη *πάλιν εἰς τὸν παράδεισον* (οἶκος ιε΄, βλ. Ησ. 5, 1-7). Ο Grosdidier de Matons¹⁹⁷¹ διακρίνει στον ύμνο την επίδραση του απόκρυφου Ευαγγελίου του Νικοδήμου¹⁹⁷² (δ΄-ε΄ αι.) και πέντε πολύ δημοφιλών δραματικών ομιλιών που αποδίδονται στον Ευσέβιο Αλεξανδρείας¹⁹⁷³ και στον Εφιφάνιο Κύπρου¹⁹⁷⁴, αντιστοίχως..

Το έντυπο Τριώδιον¹⁹⁷⁵ και το Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁹⁷⁶ συμπεριλαμβάνουν το προοίμιον και τον α΄ οἶκο του πρώτου κοντακίου μεταξύ της ε΄ και η΄ ωδής του κανόνος της Μεγάλης Παρασκευής. Στο Τυπικόν της Αναστάσεως συναντάμε επίσης προ του ζ΄ ευαγγελίου της Ακολουθίας των Παθών το προοίμιον και τον α΄ οἶκο του δεύτερου κοντακίου της Μεγάλης Πέμπτης *εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου*¹⁹⁷⁷. Το τρίτο κοντάκιον της Μεγάλης Παρασκευής συμπεριλαμβάνεται στο έντυπο Τριώδιον στις ακολουθίες του Όρθρου της Κυριακής της

¹⁹⁷¹ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, 269 και εξής.

¹⁹⁷² VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 210-432, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Ευαγγέλια*, 136-224, και ΜΠΟΖΙΝΗΣ, *Το απόκρυφο ευαγγέλιο του Νικοδήμου*.

¹⁹⁷³ PG LXII, 721-724, και LXXXVI, 509-526, 525-536 και 384-406.

¹⁹⁷⁴ *Λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφήν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, PG XLIII, 440-464.

¹⁹⁷⁵ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 378, *Τριώδιον*, Ρώμη, 676, *Τριώδιον*, Φως, 450, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 396, και 1994, 909-910, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 198, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1112-1113, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1220-1221.

¹⁹⁷⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 138-139.

¹⁹⁷⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 136.

Σταυροπροσκυνήσεως, της Τετάρτης της Μεσσηνιαστίμου και της Παρασκευής της Δ΄ Εβδομάδας των Νηστειών¹⁹⁷⁸.

6. ΜΕΓΑ ΣΑΒΒΑΤΟ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν για το Μέγα Σάββατο δύο ανώνυμα κοντάκια με θέμα τη θεόσωμο και ζωοποιό ταφή του Χριστού, από τα οποία το πρώτο του *τάλα*¹⁹⁷⁹.

1. Προοίμιον, ήχος β΄ (Σιναϊτικός κώδικας 927) ή πλ. β΄ (κώδικες Σιναϊτικός 926 και Πατμιακός 213), προς *Χειρόγραφον εικόνα: Τὴν ἄβυσσον ὁ κλείσας νεκρὸς ὁρᾶται*

Οἶκος α΄: *Ὁ συνέχων τὰ πάντα ἐπὶ Σταυροῦ ἀνυψώθη*

Ακροστιχίδα: *Ὁ αἶνος τάλα*

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι΄-ια΄ αι.), φφ. 245r-247v, Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι΄-ια΄ αι.), φφ. 92r, Σιναϊτικός 926 (ια΄ αι.), φφ. 51v-52v (προοίμιον και οἶκος α΄), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 282r-282v (προοίμιον και οἶκος α΄), Συνοδική Βιβλιοθήκη Μόσχας 437 (ιβ΄ αι.), Πατμιακός 213 (ια΄ αι.), φφ. 99r-100v (προοίμιον και οἶκοι α΄-ι΄), και Τουρίνου 189 (ια΄ αι.)

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, 490-491 (στα *Anepigrapha Carmina*, προοίμιον και οἶκοι α΄ και β΄), AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 146 (προοίμιον και οἶκοι α΄-γ΄), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἅγιος Βαρνάβας*, 128-133 (ιδιόμελον κοντάκιον Ρωμανοῦ του Μελωδοῦ, ήχος πλ. δ΄, προοίμιον και οἶκοι α΄-ι΄), και *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 243, 263-264, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 44, τκη΄-τκθ΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

¹⁹⁷⁸ Τριώδιον, Φοῖνιξ, 204, 220 και 231, Τριώδιον, Ρώμη, 357, 388 και 409, και Τριώδιον, Φως, 233, 251 και 264.

¹⁹⁷⁹ Βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 63-64 και 114-117.

2. Προοίμιον, ήχος α', προς 'Όταν ἔλθῃς ὁ Θεὸς ἐπὶ γῆς μετὰ δόξης: (Ἐν) σινδόνι καθαρῶ καὶ ἀρώμασι θείοις τὸ σῶμα σου τὸ ἅγιον ζήτησας Ἰωσήφ

Οἶκος α', προς Τὸ φοβερὸν σου κριτήριον: Ὁ οὐρανὸς μοι σκυθρώπαζε καὶ οἱ Ἄγγελοι

Ακροστιχίδα: Ὁ ψαλμός

Χειρόγραφα: Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι'-ια' αι.), φφ. 91r-92r, *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 100r-101r, Vindob. Suppl. gr. 96 (ιβ' αι.), φφ. 122v-124r, Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 102v-103r (προοίμιον και οἶκοι α'-γ'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 280v-282r (προοίμιον και οἶκοι α'-γ') και Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 98r-99r (προοίμιον και οἶκοι α'-ζ')

Εκδόσεις: CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 55 (το προοίμιον ως κάθισμα), PITRA, *Analecta*, 487-491 (στα *Anepigrapha Carmina*, προοίμιον και οἶκοι α'-ζ'), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 244, 264-265, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 43, τμη' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Στον πρώτο ὕμνο οι αναφορές στον Ἰωσήφ, ο *εὐσχήμων καὶ βουλευτής* (οἶκος γ'), και στους Ἰουδαίους, οι οποίοι *σκέπτονται συκοφαντήσαι Χριστοῦ τὴν ἀνάστασιν* (οἶκος α'), είναι συνεχείς. Το εφύμνιον, το οποίο, ὅπως και στον δεύτερο ὕμνο, εκφωνεῖται στο προοίμιον από τις μυροφόρες γυναῖκες, συνδυάζει το θέμα του αγιασμοῦ του Σαββάτου με την αναφορά στην επικείμενη Ανάσταση (*τοῦτο Σάββατόν ἐστι τὸ ὑπερευλογημένον, ἐν ᾧ Χριστὸς ἀφυπνίσας ἀναστήσεται τριήμερος*). Οι δύο πρώτοι οἶκοι του ὕμνου, οι οποίοι ἔχουν ως θέμα τη σταύρωση και τον θάνατο του Χριστοῦ, τα σημεία που τον συνόδευσαν (οἶκος α') και τον λογχισμό (οἶκος β'), αποτελοῦν ἓνα εἶδος εισαγωγή στο κύριο θέμα του ὕμνου, τη θεόσωμο, δηλαδή, ταφή του Χριστοῦ.

Στον δεύτερο ύμνο πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν ο Ιωσήφ, οι αγγελικές δυνάμεις και οι μυροφόρες γυναίκες, οι οποίες προμηνύουν ήδη από το προοίμιον την Ανάσταση (*ὅθεν ὄρθρῃαι αἱ μυροφόροι γυναῖκες ἀνέβόων σοι· Δείξον ἡμῖν, ὡς προείπας, Χριστέ, τὴν ἀνάστασιν*). Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές σε πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης (Αδάμ, Εὐά, Νώε) στον β' οἶκο και οι παραπομπές στον ψαλμό 23 (Ψ. 23, 7-10) του Δαυὶδ και στα προφητικά λόγια του Ωσηέ (Ωσ. 6, 1-4) στον β' και ε' οἶκο, αντιστοίχως. Ως εφύμνιον ἢ ανακλῶμενον (βλ. ανωτέρω) στον τελευταῖο οἶκο συναντάμε την παραλλαγή *δείξον ἡμῖν, ὡς προείπας, Χριστέ, τὴν θείαν σου ἔγερσιν*.

Το έντυπο Τριώδιον συμπεριλαμβάνει μεταξύ της στ' και ζ' ωδῆς του κανόνος του Μεγάλου Σαββάτου το προοίμιον και τον α' οἶκο του πρώτου κοντακίου¹⁹⁸⁰. Το Τυπικόν της Αναστάσεως συμπεριλαμβάνει, μεταξύ της γ' και της δ' ωδῆς του κανόνος, το προοίμιον και β' οἶκο (*Ψάλλον Δαυὶδ προϋπέφηνε τὴν κατάπαυσιν, Ἰησοῦ, τοῦ πάθους σου*) του δεύτερου κοντακίου, και, μεταξύ της στ' και ζ' ωδῆς, το προοίμιον και β' οἶκο (*Ἄνω τῶν ἀσωμάτων ἐξέστησαν αἱ δυνάμεις ὁρῶσαι τὸν βασιλέα ἀφυπνίσαιτα ὡς ἄνθρωποι*) του πρώτου¹⁹⁸¹. Η έκδοση του Τριωδίου του F. Vitali συμπεριλαμβάνει το προοίμιον και α' οἶκο του δεύτερου κοντακίου μεταξύ της στ' και της ζ' ωδῆς του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευῆς του Ανδρέα Κρήτης¹⁹⁸².

7. ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν για τη Μεγάλη Κυριακή του Πάσχα δύο κοντάκια του Ρωμανού του Μελωδού.

¹⁹⁸⁰ Τριώδιον, Φοῖνιξ, 409, Τριώδιον, Ρώμη, 731, Τριώδιον, Φως, 482, Τριώδιον, Αποστολική Διακονία 1960, 427, και 1994, 980, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Ἑβδομάς, 255, Ἀνθολόγιον, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1181, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, I, 1272.

¹⁹⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 166-167 και 170-171, αντιστοίχως.

¹⁹⁸² VITALI, Τριώδιον, χπγ'-χπδ'.

1. Προοίμιον I, ήχος πλάγιος δ', ιδιόμελον: *Εἰ καὶ ἐν τάφῳ κατήλθες, ἀθάνατε, ἀλλὰ τοῦ Ἄδου καθεῖλες τὴν δύναμιν*

Προοίμιον II, ιδιόμελον: *Καταλαβοῦσαι γυναῖκες τὸ μνήμά σου καὶ μὴ εὐροῦσαι τὸ ἄχραντον σῶμά σου*

Οἶκος α', ιδιόμελος: *Τὸν πρὸ ἡλίου ἥλιον δύναντα τότε ἐν τάφῳ προέφθασαν πρὸς ὄρθρον ἐκζητοῦσαι ὡς ἡμέραν μυροφόροι κόραι*

Ακροστιχίδα: *Τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ ψαλμός (ὁ ψαλμός κατὰ λάθος στους κώδικες Corsinianus 366 καὶ Vindob. Suppl. gr. 96)*

Χειρόγραφα: κώδικες Βατοπεδινός 1041 (ι'-ια' αι.), φφ. 247v-253v (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-κδ'), Μεγίστης Λαύρας Γ. 27 (ι'-ια' αι.), φφ. 92v-98v (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-κδ'), *Corsinianus* 366 (ια' αι.), φφ. 101r-105v (προοίμιον I καὶ II καὶ οἶκοι α'-κδ'), Σιναϊτικός 925 (ι' αι.), φφ. 103r-105v (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-ια', τοῦ ταπεινοῦ), Σιναϊτικός 926 (ια' αι.), φφ. 52v-53r (προοίμιον I καὶ οἶκος α'), Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 283r-293v (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-κδ'), Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας 437 (ιβ' αι.), φφ. 278r-285r (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-κδ') καὶ 303v (προοίμιον II), Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 100v-104r (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-κδ'), Τουρίνου 189 (ια' αι.), φφ. 177r-183v (προοίμιον I καὶ οἶκοι α'-κδ'), καὶ Vindobon. Suppl. gr. 96 (ιβ' αι.), φφ. 124r-128v (προοίμιον I καὶ II καὶ οἶκοι α'-κδ')

Εκδόσεις: PITRA, *Analecta*, αρ. XVII, 124-140, AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 147 (προοίμιον, οἶκος α'), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς*, 31-39, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, IV, αρ. 46, 375-413 (έκδοση τῆς Σοφίας Οικονόμου), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 29, 223-233, καὶ GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 40, 355-421

2. Προοίμιον, ήχος α΄, ιδιόμελον: *Κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νῆκος τῇ ἐκ νεκρῶν ἐγέρσει σου, Χριστέ ὁ Θεός*

Οἶκος α΄, ιδιόμελος: *Τὴν ζωὴν τῇ ταφῇ, τῷ θανάτῳ Θεόν, καὶ τῷ Ἄδῃ τὸν Ἄδην σκυλεύσαντα παρέδωκέ ποτε τῶν ἀνόμων λαός*

Ακροστιχίδα: *τοῦ κυροῦ Ρωμανοῦ αἰνος*

Χειρόγραφα: κώδικας 437 της Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄ αι.), φφ. 323r-323v (προοίμιον I και οἶκος α΄, *κοντάκια ἐωθινὰ ιδιόμελα εἰς τοὺς ἡ΄ ἤχους, ἡχ. α΄*), και Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 104r -106r (προοίμιον και οἶκοι α΄-κ΄)

Εκδόσεις: AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 153 (προοίμιον και οἶκος α΄, ἀπὸ τον κώδικα 437 της Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας), CAMMELLI, *Romano il Melode*, 370-387, CARPENTER, *Romanos and the mystery play of the East*, 21-51 (ἀπὸ την έκδοση του Cammelli, με αγγλική μετάφραση), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 24, 181-187, και GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. XLI, 423-451

Ο πρώτος ύμνος είναι μία μάλλον ελεύθερη ποιητική διασκευή της ευαγγελικῆς αφήγησης της πρωίας της μίας των Σαββάτων, όπου ο διάλογος, στοιχείο παρόν σε όλους τους οἶκους, κατέχει σημαντική θέση. Το αξιόλογο αυτό ποίημα έχει κυρίως απολογητικό χαρακτήρα: ο ποιητής προσπαθεί να πείσει το ακροατήριό του, αλλά ενδεχομένως και τους εχθρούς της χριστιανικῆς πίστεως, ὅτι οι διαφορές που παρουσιάζουν τα τέσσερα ευαγγέλια σε σχέση με την έκθεση των γεγονότων της πρώτης Κυριακῆς του Πάσχα δεν είναι αντιφατικές. Το θέμα αυτό είχε απασχολήσει τη θεολογική σκέψη τόσο στην εποχή του Ρωμανού ὅσο και στο παρελθόν, ὅπως διαπιστώνουμε στα ἔργα του Σεβήρου Αντιοχείας¹⁹⁸³, Ευσεβίου

---

¹⁹⁸³ *Περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου...καὶ ὅτι κατὰ μηδὲν ἀλλήλοις ἐναντιωθέντες οἱ εὐαγγελισταὶ διαφόρως τὰ συμβεβηκότα τῇ ἀναστάσει τοῦ Ἑμμανουὴλ ἱστόρησαν*, PG XLVI, 628C-652C. Το ἔργο μας έχει παραδοθεῖ ὡς δεῦτερος λόγος εἰς την Ἀνάστασιν του Γρηγορίου Νύσσης.

Καισαρείας¹⁹⁸⁴ και Ησυχίου Ιεροσολύμων¹⁹⁸⁵. Η σειρά των γεγονότων στον ύμνο του Ρωμανού είναι ως εξής: οι μυροφόρες γυναίκες, βέβαιες για την Ανάσταση του Χριστού (οίκοι α'-β'), προπέμπουν στον τάφο τη Μαγδαληνή Μαρία, η οποία, αφού τον βρίσκει κενό, τρέχει για να ενημερώσει τον Πέτρο και τον Ιωάννη για το συμβάν (οίκος γ', βλ. Ιν. 20, 1-2). Μετά την αυτοψία των δύο μαθητών (οίκοι δ'-ε', βλ. Ιν. 20, 3-9, και Λκ. 24, 12) η Μαγδαληνή εξηγεί στον Κηφά και τον γιο του Ζεβεδαίου ότι *οἰκονομία ἦν ἵνα αἱ γυναῖκες ὡς πρῶται πεσοῦσαι ἴδωσιν πρῶται τὸν ἀναστάντα*. Η Μαγδαληνή παραμένει κλαίγοντας έξω από το μνημείο, όπου συναντάει τον αναστημένο Χριστό (οίκοι ζ'-ιβ', βλ. Ιν. 20, 11-17, και Μρ. 16, 9). Η Μαγδαληνή επιστρέφει στον τόπο όπου είναι συναγμένες οι άλλες μυροφόρες (οίκοι ιγ'-ιστ') και όλες μαζί επισκέπτονται το κενό μνήμα (οίκος ιζ'), όπου συναντούν τον καθήμενο επί τον λίθο άγγελο (οίκος ιη'-κα', βλ. Μτ. 28, 1-8, Μρ. 16, 1-8, και Λκ. 24, 1-10). Οι μυροφόρες, τέλος, *μείξασαι φόβῳ τὴν χαρὰν καὶ εὐφροσύνην τῇ λύπῃ*, τρέχουν για να αναγγείλουν την Ανάσταση στους Αποστόλους (οίκος κβ', βλ. Μτ. 28, 8), οι οποίοι *ἀκούσαντες σαφῶς* ευφράνθηκαν *τῷ λόγῳ* (οίκος κγ'). Ο ύμνος τελειώνει, ως συνήθως, με την προσευχή του ποιητή (οίκος κδ'), η οποία στην προκειμένη περίπτωση έχει έντονο προσωπικό χαρακτήρα: *δός μοι χάριν κηρύττουντι τοὺς ὕμνους σου*. Αξιοπρόσεκτες είναι οι πολλές λειτουργικές αναφορές που συναντάμε στο ποίημα, στην Κυριακή Προσευχή (οίκος κδ', βλ. Μτ. 6, 9-13), στον ασπασμό του Πάσχα (προοίμιον ΙΙ, οίκοι κα' και κβ'), στον αγγελικό ή επινίκιο ύμνο¹⁹⁸⁶ (οίκος ζ', βλ. Ησ. 6, 3, και Μτ. 21, 9), στον εισαγωγικό διάλογο της αναφοράς της Θείας Λειτουργίας¹⁹⁸⁷ (οίκος κβ', βλ. Β' Κρ. 13, 13), και στα πασχαλινά μυστήρια του Βαπτίσματος (οίκοι ζ', ιδ', ιζ' και ιη') και της Ευχαριστίας (οίκοι ζ', ιγ', ιδ', ιστ', ιη', κβ' και κδ'). Στον ιζ' οίκο έχουμε ένα μικρό ύμνο εις τον Πανάγιο Τάφο: *ἶδε ὁ τόπος, μάλλον δὲ κόλπος ὁ ἄφραστος*.

¹⁹⁸⁴ Βλ. το δεύτερο μέρος (*Ad Marium*) της ελληνικής επιτομής του χαμένου *Περὶ διαφωνίας εὐαγγελίων*, PG XXII, 879-1006.

¹⁹⁸⁵ *Συναγωγή ἀποριῶν καὶ ἐπιλύσεων, ἀπορίαι ν'-νε'*, PG XCIII, 1433-1443.

¹⁹⁸⁶ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 61.

¹⁹⁸⁷ GOAR, *Εὐχολόγιον*, 60.

Το δεύτερο κοντάκιον του Ρωμανού είναι ένας ύμνος πανηγυρικός (βλ. ποροίμιον: *ἀεὶ ἑορτάζοντες εὐφραινόμεθα καὶ ἀγαλλιῶντες βοῶμεν· “Ἀνέστη ὁ Κύριος”*) δίχως δογματικές ή ηθικολογικές επιδιώξεις. Το ποίημα είναι μία ποιητική διασκευή των χωρίων Μτ. 27, 62-66 (σφράγιση του μνήματος, οἰκοὶ α'-ιγ'), Μτ. 28, 1-4 (ο σεισμὸς καὶ τὸ κενὸ μνημεῖο, οἰκοὶ ιε'-ιη'), καὶ Μτ. 28, 11-15 (δωροδοκία τῆς κουστωδίας, οἶκος ιθ'), ὅπου αισθητὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπίδραση τῶν ἀπόκρυφων Εὐαγγελίων τοῦ Πέτρου¹⁹⁸⁸ καὶ τοῦ Νικοδήμου¹⁹⁸⁹. Στους δύο πρώτους οἰκοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἓνα εἶδος πρόλογου, κυριαρχοῦν οἱ ἔντονες ἀντιθέσεις, οἱ συνεχεῖς ἐπαναλήψεις, οἱ παρηχήσεις καὶ τὰ λογοπαίγνια. Σημαντικὴ θέση κατέχει στο ποίημα ὁ διάλογος, διάλογος μεταξύ τῶν *κριτῶν τῶν ἀνόμων*, ἀρχιερέων καὶ Φαρισαίων (οἰκοὶ γ'-δ'), μεταξύ αὐτῶν καὶ τοῦ Πιλάτου (οἰκοὶ ε'-ι', βλ. Μτ. 27, 62-65), μεταξύ τῶν ἐβραϊκῶν θρησκευτικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς κουστωδίας (οἰκοὶ ια'-ιβ', βλ. Μτ. 28, 11-15) καὶ μεταξύ τῶν στρατιωτῶν (οἰκοὶ ιδ'-ιη'). Τὸ γεμάτο εἰρωνείας σχόλιο τοῦ Πιλάτου πρὸς τοὺς ἀρχόντες τῶν Εβραίων στον οἶκο θ' μας παραπέμπει στην ἀρχαῖο (ομηρικὸ) ἔπος: *ῥαψωδεῖν μοι δοκεῖ πᾶς τοιαῦτα λαλῶν*¹⁹⁹⁰. Ὁ ζωντανὸς καὶ παραστατικώτατος διάλογος μεταξύ τῶν στρατιωτῶν κλείνει ὡς ἐξῆς: *καὶ ὁ εἶπας, ὦ φίλε, τὸ πρὶν ἀληθές, ὁ τότε θανὼν νῦν πέλει φαινός*. Ἡ κεντρικὴ θέση τῆς μαρτυρίας τῆς κουστωδίας στον ὕμνο αὐτὸ θυμίζει ἔντονα τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἀναστάσιμου κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ *Τὸν σταυρόν σου προσκυνῶ, Χριστὲ ὁ Θεός* (βλ. κατωτέρω). Οἱ ὁμοιότητες μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ὕμνων ἀφοροῦν καὶ τὸ κοινὸ τους ἐφύμνιον, “Ἀνέστη ὁ Κύριος”. Τὸ μεταφυσικὸ στοιχεῖο, σε ἀντίθεση με ἄλλα ποιήματα τοῦ Ρωμανοῦ ὅπου συναντάμε σκηνές ἀπὸ τὸν κάτω κόσμον καὶ διαλόγους ὅπου συμμετέχουν ὁ Ἄδης ἢ ὁ Σατανᾶς¹⁹⁹¹, εἶναι σε αὐτὸ

¹⁹⁸⁸ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Εὐαγγέλια*, 117-135.

¹⁹⁸⁹ VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 210-432, καὶ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Εὐαγγέλια*, 136-224.

¹⁹⁹⁰ Βλ. τὸν ιζ' οἶκο τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: *χαῖρε... ὅτι ἐμαράνθησαν οἱ τῶν μύθων ποιηταί*.

¹⁹⁹¹ Βλ. ἀνωτέρω τὸ κοντάκιον τῆς Μεγάλῃς Παρασκευῆς (κοντάκιον 3) *Οὐκέτι φλογίνη ρομφαία φυλάττει τὴν πύλιν τῆς Ἐδέμ* καὶ κατωτέρω τὰ ἀναστάσιμα κοντάκια (κοντάκια 1-3) *Τὸν σταυρόν σου προσκυνῶ*,

το ποίημα, όπου ο ποιητής επιδιώκει να μας παρουσιάσει μία ιστορική έκθεση των γεγονότων, εξαιρετικά περιορισμένο. Εντός του τάφου *πόλεμος ἦν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Θάνατον* (οἶκος ιγ'), καθώς μαρτυρούν και οι ίδιοι οι στρατιώτες: *κλαίουσι ἅμα καὶ χαίρουσι, ὀδύρονται καὶ ἀγάλλονται* (οἶκος ιδ'). Μετά τη νίκη του Χριστού *Θάνατος ἔκλαιε καὶ Ἀδης μᾶλλον ὠδύρετο* (οἶκος ιστ'). Οι δύο τελευταίοι οἶκοι αποτελούν ένα είδος *επίλογου*. Στον οἶκο ιθ' *ὁ δὲ λάκκος αὐτῶν τὸ δὲ κέρδος ἡμῶν, τῶν ἀνόμων τὸ αἶσχος, τὸ καῦχος δ' ἡμῶν, ἐκείνοις ἢ πληγῇ, ἡμῶν δὲ ἡ ζωή*. Στον τελευταῖο οἶκο, όπου ο ποιητής συσχετίζει την Ανάσταση του Χριστού με την άσπορο σύλληψή του και μας παρουσιάζει διάφορα πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, όπως τους προπάτορες Αδάμ και Εύα και τον Πάγκαλο Ιωσήφ, *πάσα ἡ γη προσκυνεῖ τὸν Χριστὸ ἐπινίκιον ἄδουσα*. Στον ὕμνο ο Ιωσήφ παρουσιάζεται για ακόμα μία φορά (βλ. υμνογραφία της Μεγάλης Δευτέρας) ως τύπος και προεικόνιση του Χριστού. Στον β' οἶκο ο Χριστός, ο Θεός Ιωσήφ και *ὁ ἐκ λάκκου ποτὲ σώσας τὸν Ἰωσήφ* (βλ. Γν. 37, 26-28), κηδεύεται από τον από Αριμαθαίας Ιωσήφ (βλ. Μτ. 27, 57-61, Μρ. 15, 42-47, Λκ. 23, 50-56, και Ιν.19, 38-42), ενώ στον κ' οἶκο ανασταίνεται *ὡς σινδόνα Ἰωσήφ καταλείψας ταφῇ* (βλ. Γν. 39, 11-20).

Το πρώτο προοίμιον και ο οἶκος α' του πρώτου κοντακίου απαντώνται στο έντυπο Πεντηκοστάριον¹⁹⁹² και στο Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁹⁹³ μεταξύ της στ' και ζ' ωδής του κανόνος του Πάσχα του Ιωάννου του Δαμασκηνού.

Ο Πατμιακός κώδικας 213, ο κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας και ο Σιναϊτικός κώδικας 927 συμπεριλαμβάνουν συνολικά τριάντα ένα αναστάσιμα κοντάκια

Χριστὲ ὁ Θεός, Τὸν σὸν ἐκούσιον θάνατον ζωὴν ἀθάνατον εὕρομεν καὶ “Τῷ πάθει σου, σωτὴρ ἡμῶν, παθῶν ἡλευθερώθημεν”.

¹⁹⁹² Πεντηκοστάριον, Βενετία, 4, Πεντηκοστάριον, Ρώμη, 9, Πεντηκοστάριον, Φως, 20, 3, Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία, 1959, 3, και 1994, 19-20, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Ἑβδομάς, 299-300, Ἀνθολόγιον, Ἱερά Μονή Κρυπτοφέρνης, ΙΙΙ, 181 και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, ΙΙ, 1010-1020.

¹⁹⁹³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 194.

δίχως την ένδειξη της λειτουργικής ημέρας για την οποία προορίζονται. Από αυτά τρία είναι του Ρωμανού του Μελωδού (κοντάκια 1-3) και είκοσι οκτώ ανώνυμα. Στον Πατμιακό κώδικα 213 τα αναστάσιμα κοντάκια, τρία του Ρωμανού και έξι ανώνυμα (κοντάκια 4-8 και 15), απαντώνται μεταξύ του κοντακίου της Κυριακής των Μυροφόρων και της Δευτέρας της Διακαινησίμου κάτω από την επιγραφή *ἕτερον κοντάκιον ἀναστάσιμον*. Από τα έξι ανώνυμα αναστάσιμα κοντάκια του Πατμιακού κώδικα, τέσσερα (κοντάκια 4-7), από τα οποία ένα αλφαβητικό (κοντάκιον 5), απαντώνται επίσης στον κώδικα 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας και ένα απαντάται και στους τρεις κώδικες (κοντάκιον 15). Στον Σιναϊτικό κώδικα 927, σε ένα παράρτημα μεταξύ του κοντακίου του Αγίου Ιγνατίου Κωνσταντινουπόλεως (23 Οκτωβρίου) και οκτώ οίκων για την Κυριακή της Αποκρέω, συναντάμε οκτώ ανώνυμα αναστάσιμα κοντάκια *κατὰ ἦχον* (κοντάκια 9-16), τα οποία συμπεριλαμβάνονται στην Οκτώηχο ως αναστάσιμα κοντάκια για τον Όρθρο της Κυριακής¹⁹⁹⁴, και τέσσερα ακόμα ανώνυμα αναστάσιμα κοντάκια (κοντάκια 17-18), από τα οποία δύο προορίζονται στον ίδιο κώδικα και για την Τρίτη (βλ. κατωτέρω κοντάκιον 2 της Τρίτης της Διακαινησίμου) και την Πέμπτη της Διακαινησίμου (βλ. κατωτέρω κοντάκιον 2 της Πέμπτης της Διακαινησίμου). Το αναστάσιμον κοντάκιον του ήχου βαρέως (κοντάκιον 15) απαντάται επίσης στους άλλους δύο κώδικες. Τέσσερα από τα κοντάκια του Σιναϊτικού κώδικα απαντώνται και στον κώδικα 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας. Ο κώδικας της Μόσχας συμπεριλαμβάνει συνολικά είκοσι ένα αναστάσιμα κοντάκια, από τα οποία ένα κοντάκιον του Ρωμανού (κοντάκιον 3), το οποίο απαντάται επίσης στον Πατμιακό κώδικα 213, τέσσερα ανώνυμα κοντάκια από κοινού με τον Πατμιακό κώδικα 213 (κοντάκια 4-7), άλλα τόσα από κοινού με τον Σιναϊτικό κώδικα 927, ένα άλλο ανώνυμο κοντάκιον, το οποίο μας έχει παραδοθεί και από τα τρία χειρόγραφα (κοντάκιον 15), και ένδεκα ακόμα

¹⁹⁹⁴ Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 15, 66, 112, 159, 208 (όπου ο οίκος *Ἀκούσασαι αἱ γυναῖκες τοῦ ἀγγέλου τὰ ρήματα*), 257-258, 305 και 353.

ανώνυμα αναστάσιμα κοντάκια, τα οποία απαντώνται μόνο στον κώδικα αυτό, στον οποίο δυστυχώς δεν είχαμε πρόσβαση.

1. Προοίμιον, ήχος πλ. β', ιδιόμελον: *Τὸν σταυρόν σου προσκυνῶ, Χριστέ ὁ Θεός*

Οἶκος α', προς *Τὴν πολλὴν τῶν ἀνθρώπων ἀνομίαν. Τὴν ὁδόν σου, Σωτέρ μου, τὴν εἰς Ἄδην*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπινού Ῥωμανοῦ αἴνος*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φφ. 108r-110v (προοίμιον και οἶκοι α'-κβ')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, β' μέρος, αρ. 29, 7-41 (έκδοση του Β. Μανδηλαρά), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 25, 187-196, και GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. XLII, 453-483

2. Προοίμιον, ήχος πλ. β', ιδιόμελον: *Τὸν σὸν ἐκούσιον θάνατον ζωὴν ἀθάνατον εὐρομεν*

Οἶκος α', ιδιόμελος: *Τὸ μυστήριον τῆς σῆς οἰκονομίας*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ αἴνος εἰς τὸ πάθος*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φφ. 110v-115r (προοίμιον και οἶκοι α'-λγ')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, β' μέρος, αρ. 30, 43-107 (έκδοση του Α. Κομίνη), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 28, 210-223, και GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. XLIII, 485-541

3. Προοίμιον, ήχος πλ. δ', ιδιόμελον: *“Τῷ πάθει σου, σωτήρ ἡμῶν, παθὼν ἠλευθερώθημει”*

Οἶκος α', ιδιόμελος: *Ὡσπερ οὐρανοῦ ὑετὸν ἡ γῆ ἀπεκδέχεται*

Ακροστιχίδα: *Ἦδὴ Ῥωμανοῦ*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 115v-117r (προοίμιον και οίκοι α΄-ια΄) και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄ αι.), φφ. 303v-304r (προοίμιον και οίκος α΄)

Εκδόσεις: AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 155 (προοίμιον και οίκος α΄), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, IV, αρ. 42, 207-230 (έκδοση του Β. Μανδηλαρά), MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 26, 196-200, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. XLIV, 543-563

4. Προοίμιον, ήχος γ΄, ιδιόμελον: *Πρώται κατέλαβον Μυροφόροι τὸν τάφον*

Οίκος α΄: *Ἐν τῷ τάφῳ κατετέθη ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 106v-107r (προοίμιον και οίκοι α΄-γ΄) και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄ αι.), φφ. 324v (=316v) και 301r (=317r) (προοίμιον και οίκοι α΄-γ΄)

Εκδόσεις: AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 153 (προοίμιον και οίκος α΄), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 48, τλβ΄-τλγ΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213), και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 206-207 (προοίμιον και οίκοι α΄-γ΄)

5. Προοίμιον, ήχος δ΄, ιδιόμελον: *Ἀνέτειλας ἡμῖν ἐκ τάφου φῶς, Χριστε, ὁ Θεός*

Οίκος α΄: *Ἀπαντα τόποι διελθὼν καὶ τὸ ἀπολωλὸς μὴ εὐρών*

Ακροστιχίδα: *αβγ*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 107r -107v (προοίμιον και οίκοι α΄-γ΄) και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄ αι.)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 49, τλγ΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

6. Προοίμιον, ήχος πλ. α', ιδιόμελον: *Αί Μυροφόροι τὸ σῶμα τοῦ ζωοδότου μυρίσαι βουλόμεναι*

Οἶκος α', προς *Τοῦ Ἀναργύρου. Ἀκούσασαι δὲ εὐθέως αἱ γυναῖκες τὸ ῥήμα*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φ. 107v (προοίμιον και οἶκοι α'-β'), και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ' αι.)

Εκδόσεις: AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 154 (προοίμιον και οἶκος α'), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 50, τλγ'-τλδ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

7. Προοίμιον, ήχος πλ. β', ιδιόμελον: *Τὸν ἐν Σταυρῷ ὑψωθέντα τῇ ἰδίᾳ βουλήσει*

Οἶκος α': *Ὅτε ἐν Σταυρῷ προσήλωσαν παράνομοι τὸν Κύριον*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φφ. 107v-108r (προοίμιον και οἶκος α'), και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ' αι.), φφ. 302r-302v (= 318r-318v) (προοίμιον και οἶκος α')

Εκδόσεις: AMFILOCHIJ, *Kondakarij*, 154-155 (προοίμιον και οἶκος α'), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 51, τλδ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213), και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 205 (προοίμιον)

8. Προοίμιον, ήχος πλ. δ', ιδιόμελον: *Τὸν ἀναστάντα ἐκ τάφου καὶ τὸν Ἀδην σκυλεύσαντα*

Οἶκος α': *Τὴν πάμφαγον γαστέρα σου, Ἀδὴ, κατέτρωσε Χριστός*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φφ. 115r-115v (προοίμιον και οἶκοι α'-β')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 55, τλζ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

9. Προοίμιον, ήχος α': *Ἐξανέστης, ὁ Θεός, ἐκ τοῦ τάφου ἐνδόξως*

Οἶκος α': *Τὸν ἀναστάντα τριήμερον ἀνυμνήσωμεν*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 324v-325r (προοίμιον και οἶκος α')

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 267, 275 (προοίμιον και οἶκος α') και

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 381, τι' (έκδοση του Ν.

Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

10. Προοίμιον, ήχος β', προς *Τὰ ἄνω ζητῶν*: *Ἀνέστης, Σωτήρ, ἐκ τοῦ τάφου, παντοδύναμε*

Οἶκος α': *Σὺ εἶ τὸ φῶς τῶν ἐσκοτισμένων*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φ. 325r (προοίμιον και οἶκος α')

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 268, 275 (προοίμιον και οἶκος α'), και

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 382, τι' (έκδοση του Ν.

Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

11. Προοίμιον, ήχος γ', προς *Ἡ Παρθένος σήμερον*: *Ἐξανέστης σήμερον ἀπὸ τοῦ τάφου, οἰκτῖρμοι*

Οἶκος α': *Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ σήμερον χορευέτωσαν*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 325r-326r (προοίμιον και οἶκος α')

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 269, 275 (προοίμιον και οἶκος α'), και

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 383, τια' (έκδοση του Ν.

Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

12. Προοίμιον, ήχος δ', προς *Ἐπεφάνης σήμερον*: *Ὁ Σωτήρ καὶ ρύστης μου ἀπὸ τοῦ τάφου ὡς Θεὸς ἀνέστησας*

Οἶκος α': *Τὸν ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν Χριστὸν τὸν βασιλέα*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 326r-326v (προοίμιον και οίκος α')

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 270, 275 (προοίμιον και οίκος α'), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 384, τια' (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

13. Προοίμιον, ήχος πλ. α', προς *Μιμητῆς ὑπάρχων· Πρὸς τὸν Ἄδην, Σωτήρ μου, καταβέβηκας*

Οίκος α': *Τριημέρῳ ταφῇ σου τοὺς ἐν Ἄδῃ ἀνέστησας*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 326v-327r (προοίμιον και οίκος α')

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 271, 276 (προοίμιον και οίκος α' *Ἀκούσασαι αἱ γυναῖκες τοῦ ἀγγέλου τὰ ῥήματα*¹⁹⁹⁵), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 385, τια' (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

14. Προοίμιον, ήχος πλ. β', προς *Τὴν ὑπὲρ ἡμῶν· Τὸν ζωαρχικὴ παλάμη τοὺς τεθνεώτας*

Οίκος α': *Τὸν Σταυρὸν καὶ τὴν ταφὴν σου, Ζωοδότα*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 327r-328r (προοίμιον και οίκος α')

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 272, 276 (προοίμιον και οίκος α'), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 386, τιβ' (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

15. Προοίμιον, ήχος βαρύς, προς *Οὐκέτι φλογίνη ρομφαία· Οὐκέτι θανάτου τὸ κράτος ἰσχύει κατέχειν τοὺς βροτούς*

Οίκος α': *Ἐτρεμον κάτω τὰ καταχθόνια σήμερον*

---

¹⁹⁹⁵ Βλ. *Παρακλητική*, Αποστολική Διακονία, 208, όπου απαντάται ως οίκος του αναστασίμου κοντακίου του ήχου πλ. α'.

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (1α΄ αι.), φ. 115r (προοίμιον και οίκος α΄), κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (1β΄ αι.) και Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 328r-328v (προοίμιον και οίκος α΄)

Εκδόσεις: ΑΜΦΙΛΟΧΙΗ, *Kondakarij*, 155 (προοίμιον και οίκος α΄), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 273, 276 (προοίμιον και οίκος α΄), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 54, τλζ΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213) και III, α΄ μέρος, αρ. 387, τιβ΄ (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

16. Προοίμιον, ήχος πλ. δ΄, προς *Ὡς ἀπαρχάς: Ἐξαναστὰς τοῦ μνήματος τοὺς τεθινεῶτας ἡγείρας*

Οίκος α΄: *Τὰ τοῦ ᾿Αδου σκυλεύσας βασίλεια*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 328v-329r (προοίμιον και οίκος α΄)

Εκδόσεις: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 274, 276 (προοίμιον και οίκος α΄), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α΄ μέρος, αρ. 388, τιβ΄ (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

17. Προοίμιον, ήχος β΄, προς *Τὰ ἄνω ζητῶν: Τὰ μύρα, Σωτήρ, τῷ τάφῳ προσκομίσασαι*

Οίκος α΄: *Τί ὡς νεκρὸν τὸν ζῶντα ζητεῖτε*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 328r-329v (προοίμιον και οίκος α΄)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α΄ μέρος, αρ. 389, τιγ΄ (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

18. Προοίμιον, ήχος βαρύς, προς *Ἐπὶ τοῦ ὄρους μετεμορφώθης: Ἐκ τῶν τοῦ ᾿Αδου πυλῶν ἀρπάσας φύσιν ἀνθρώπων ὡς ζωοδότης*

Οίκος α΄: *Ὁ ᾿Αδης στένων βοᾷ καὶ Θάνατος σὺν αὐτῷ*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 330r -330v (προοίμιον και οίκος α')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 391, τιγ' (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

Στον πρώτο των τριών ὕμνων του Ρωμανού, όπου εμφανής είναι η επίδραση του απόκρυφου Ευαγγελίου του Νικοδήμου¹⁹⁹⁶, η πρόθεση του ποιητή είναι απολογητική (βλ. πρώτο ὕμνο του Πάσχα του Ρωμανού *Εἰ καὶ ἐν τάφῳ κατήλθες*). Στον α' οἶκο κάποιος ανώνυμος μη χριστιανός (εθνικός), ο οποίος αποκαλείται *ἄνερ* και *ἄνθρωπε* στον γ' και κ' οἶκο, αντιστοίχως, εκφράζει στον Χριστό την επιθυμία του να μάθει *ἐκ τῶν φίλων καὶ ἐκ τῶν μισοῦντων σε*, και συγκεκριμένα από τον Ἄδη και τους στρατιώτες της κουστωδίας, *ὅ τι γέγονε* και *τίς ὁ κλέψας τὸ σῶμα*, αντιστοίχως. Στο πρώτο μέρος του ποιήματος (οἶκοι α'-ιβ') συνομιλοῦν ο ανώνυμος ερευνητής και ο Ἄδης, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον εθνικό ως *ὁ ἀεὶ ἐχθρὸς τοῦ γένους μου* (οἶκος β'). Ο Ἄδης, ο οποίος είναι και ο πρώτος μάρτυρας της Αναστάσεως, θρηνολογεῖ λέγοντας: *ἰδοὺ πέλω δεσμώτης ὁ Δεσπότης* (οἶκος ζ'). Στον οἶκο ε', όπως και ὕστερα στον οἶκο ιε', συναντάμε τον αντίλογο του ερευνητή. Στο δεύτερο μέρος του ποιήματος (οἶκοι ιγ'-κα') είναι τα μέλη της κουστωδίας αυτοί που διηγούνται την εμπειρία τους (βλ. Μτ. 27, 62-28, 8) και ομολογοῦν: *χρυσὸς ἐστὶ ὁ πείσας ἡμᾶς κρύψαι τὴν ἀλήθειαν* (οἶκος κ'). Στον οἶκο κα' το εφύμνιον, *Ἀνέστη ὁ Κύριος*, γίνεται ομολογία πίστεως στο στόμα του ερευνητή, ο οποίος *ἐκ τῶν δύο τὸ ζητοῦμενον* θέρισε και *ψευτῶν ἀπὸ ζεύγλης τὴν ἀλήθειαν* τρύγησε. Στον τελευταῖο οἶκο του κοντακίου συναντάμε, όπως και σε πολλούς ὕμνους του Ρωμανού, την προσευχή του ποιητή. Στον οἶκο ι' αξιοσημείωτες είναι οι αναφορές σε χωρία και πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, όπως στους προφῆτες Σοφονία, ο οποίος συνομιλεῖ με τον Αδάμ (βλ. Σφ. 3, 8), Ναούμ (βλ. Ησ. 61, 1), Ζαχαρία (βλ. Ζχ. 14, 5) και Δαυίδ (βλ. Ψ. 77, 65), οι οποίοι με τα λόγια τους ραπίζουν του Ἄδη *τὴν*

¹⁹⁹⁶ VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 210-432, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Ευαγγέλια*, 136-224, και ΜΠΟΖΙΝΗΣ, *Το απόκρυφο ευαγγέλιο του Νικοδήμου*.

μορφήν (οίκος ια'). Στον ια' οίκο γίνεται αναφορά στη Μαρία, την αδελφή του Μωυσέως και Ααρών (βλ. Εξ. 15, 20-21), ενώ στον οίκο κα' συναντάμε τον Σαμψών (βλ. Κρτ. 14, 14).

Ο δεύτερος ύμνος του Ρωμανού, ίσως το καλύτερο κοντάκιον του ποιητή της Έμεσας με θέμα την Ανάσταση, είναι ένα εξαιρετικά περίπλοκο και ετερόκλητο ποίημα. Άγνωστο παραμένει ακόμα εάν ο Ρωμανός είναι ο μοναδικός ποιητής του ύμνου. Το ποίημα αποτελείται από μία χριστολογική έκθεση (οίκοι α'-δ') γύρω από το *όμοούσιον τῷ Πατρί* (οίκος α'), μία ομιλία για το θείο Πάθος (οίκοι ε'-ιβ'), όπου ο ποιητής επικρίνει τον Ιούδα (οίκος ε') και τους Εβραίους (οίκοι στ'-ι'), οι οποίοι ακολούθησαν στον πόλεμο τον Ιησού τον του Ναυή αλλά παρέδωσαν στον θάνατον τον Ιησού τον της Μαρίας (οίκος η', βλ. Ισ. Ν. 6-8 και 10-12), και επαινεί την πίστη και ταπεινοφροσύνη του πότε κακούργου ληστή (οίκοι ια'-ιβ', βλ. Λκ. 23, 39-43), ένα δεύτερο δογματικό μέρος (οίκοι ιγ'-ιστ'), όπου ο Ρωμανός καταφέρεται εναντίον του Αρείου των μαθητών¹⁹⁹⁷ (οίκος ιδ') προβάλλοντας ως επιχείρημα, μεταξύ άλλων, το *μὴ μου ἄπτου* της ευαγγελικής αφήγησης της συνάντησης του αναστημένου Χριστού με τη Μαγδαληνή (οίκος ιε', βλ. Ιν. 20, 11-18), διάφορες σκηνές από τον κάτω κόσμο (διάλογος μεταξύ του Θανάτου και του Όφεως, οίκοι ιζ'-κγ', κάθοδος του Χριστού στον Άδη και απελευθέρωση των πνευμάτων των δικαίων, οίκοι κδ'-κη', νέος διάλογος μεταξύ του Άδη και του Σατανά, οίκοι κθ'-λβ'), και, τέλος μία επαναφορά του αρχικού χριστολογικού θέματος (οίκος λγ'). Ενδιαφέρουσες είναι οι παραπομπές που συναντάμε στους οίκους δ' και ε' στο απολογητικό έργο του Ιουστίνου, του μάρτυρα και φιλοσόφου (†165, μνήμη 1 Ιουνίου)¹⁹⁹⁸.

Στον τρίτο ύμνο του Ρωμανού, συναντάμε ένα διάλογο μεταξύ του Αδάμ, ο οποίος μιλάει εκ μέρους ολόκληρου του δέσμιου γένους των ανθρώπων (οίκος α'), και του Άδη, ο οποίος

¹⁹⁹⁷ Βλ. GWATKIN, *Studies of Arianism*, BOULARAND, *L'Hérésie d'Arius*, SIMONETTI, *La crisi ariana* και GREGG-GROH, *Early Arianism*.

¹⁹⁹⁸ DU FRESNE-CONGE, *Paschalion*, 651, 5-6, και 675, 20-21.

ενσαρκώνει όλες τις εναντίον δυνάμεις (Θάνατος, Άδης, Βελίαρ¹⁹⁹⁹). Ο διάλογος διεξάγεται και πάλι στα καταχθόνια και διακόπτεται μόνο στον οίκο στ', όπου ο ποιητής περιγράφει τον θάνατον του Χριστού και τα σημεία που τον συνόδευσαν, και στον οίκο ζ', όπου ο υμνογράφος αφηγείται την έλευση στα Τάρταρα του δεύτερου Αδάμ (οίκος ε'). Ο Άδης μόλις καταπίνει ως δέλος τὸν οὐράνιον ἄρτον οδυρόμενος κραυγάζει κεντῶμαι τήν κοιλίαν (οίκος ζ') και θρηνηλογεί λέγοντας οὕτως Ἰωνᾶν τριταῖον τὸ κῆτος ἐξέμεσε νῦν καγὼ ἐμέσω Χριστὸν καὶ πάντας τοὺς ὄντας Χριστοῦ (οίκος θ'). Ο ύμνος, στη μορφή που μας έχει παραδοθεί από τον Πατμιακό κώδικα 213²⁰⁰⁰, κλείνει με τον αντίλογο του Αδάμ (οίκοι ι'-ια'): Ὑψωσέ με ἐν οὐρανοῖς ὁ σὲ τροπώσάμενος, σύνθρονός εἰμι τὸ λοιπὸν, οὐκέτι ὑπόκειμαί σοι (οίκος ια').

8. ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν για τη Δευτέρα της Διακαινησίμου δύο αναστάσιμα κοντάκια, από τα οποία ένα του Αρσενίου²⁰⁰¹ (κοντάκιον 1 της Δευτέρας της Διακαινησίμου) και ένα άλλο ανώνυμο (κοντάκιον 2). Το κοντάκιον του Αρσενίου προορίζεται για την Παρασκευή της Διακαινησίμου στον κώδικα 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας.

1. Προοίμιον, ήχος πλ. δ', προς Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ: Χριστοῦ τὸ Πάσχα τὸ σεπτὸν πανηγυρίζοντες

Οἶκος α', προς Ἄγγελος πρωτοστάτης: Ἀσωμεν ᾄσμα πάντες τὸ καινόν τε καὶ θεῖον

Ακροστιχίδα: αρσετ (Πατμιακός κώδικας 213)

¹⁹⁹⁹ Βλ. ανωτέρω το εφύμνιον του δεύτερου αναστάσιμου ύμνου του Ρωμανού του Μελωδού *Τὸν σὸν ἐκούσιον θάνατον ζωὴν ἀθάνατον εὐρομεν: ὁ λύσας τοῦ Βελίαρ τὰ βέλη, τοῦ Ἄδου τὸ νίκος καὶ θανάτου τὸ κέντρον*.

²⁰⁰⁰ Ο ύμνος αυτός είναι ο μοναδικός ύμνος του Ρωμανού που παρουσιάζει διπλασιασμό του τελευταίου γράμματος στην ακροστιχίδα. Ο Β. Μανδηλαράς θεωρεῖ ότι αρχικά το ποίημα ἔφερε την ακροστιχίδα Ἰδὴ Ῥωμανοῦ εἰς τὸν Ἀδάμ (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, IV, 207-230).

²⁰⁰¹ Για τον Αρσένιο, ποιητὴ των κοντατίων, και για την πιθανή ταύτισή του με τον ἄββα Αρσένιο ἢ με τον Αρσένιο τον Στουδίτη, βλ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 510, και GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode et les origines*, 64 και 114-115.

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 117r-118r (Δευτέρα της Διακαινησίμου, προοίμιον και οίκοι α΄-ε΄), και κώδικας 437 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιβ΄ αι., Παρασκευή της Διακαινησίμου)

Εκδόσεις: ΑΜΦΙΛΟΧΙΗ, *Kondakarij*, 147 (προοίμιον και οίκοι α΄-γ΄) και 195 (οίκοι β΄ και γ΄), και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 58, τλη΄-τλθ΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

2. Προοίμιον, ήχος β΄, προς *Τὰ ἄνω ζήτων· Χριστὸς ὁ Θεός, τοῦ κόσμου ἡ ἀνάστασις*

Οἶκος α΄: *Ὅλοι προσδράμωμεν ἐκ καρδίας*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 293v-294r (προοίμιον και οἶκος α΄)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α΄ μέρος, αρ. 350, τ΄ (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

9. ΤΡΙΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν για την Τρίτη της Διακαινησίμου δύο ανώνυμα αναστάσιμα κοντάκια. Το πρώτο προορίζεται στον Σιναϊτικό κώδικα 217 για την Παρασκευή της Διακαινησίμου, ενώ το δεύτερο προορίζεται στον Πατμιακό κώδικα 213 για την Τετάρτη της ίδιας εβδομάδας. Το ποοίμιον I του δεύτερου κοντακίου απαντάται στον Σιναϊτικό κώδικα 927 μαζί με ένα διαφορετικό οἶκο ανάμεσα στα απροσδιόριστης ημερομηνίας αναστάσιμα κοντάκια (βλ. ανωτέρω).

1. Προοίμιον, ήχος α΄, προς *Χορὸς ἀγγελικός· Τὸν τάφον σου, Σωτήρ, στρατιῶται τηροῦντες*

Οἶκος α΄: *Ὦν ἐν τῷ τάφῳ κατέλεισαν οἱ παράνομοι*

Χειρόγραφα: κώδικες Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 296r-296v (Παρασκευή της Διακαινησίμου, προοίμιον και οίκος α'), και Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 118r (Τρίτη της Διακαινησίμου, προοίμιον και οίκος α')

Εκδόσεις: CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 54 (ως κάθισμα), ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 58, τλθ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213), και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδός*, αρ. 300, 277

2. Προοίμιον I, ήχος γ', προς Ἡ παρθένος σήμερον: Ὁ Χριστός μου σήμερον ἐκ τῶν νεκρῶν ἐξαιέσθη

Προοίμιον II, ήχος γ', προς Ἡ παρθένος σήμερον: Ἡ Χριστοῦ Ἀνάστασις Ἀδην' ἐνέκρωσε κάτω

Οίκος α', προς Τὴν Ἐδέμ Βηθλεέμ (Πατμιακός κώδικας 213): Τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ τὴν εἰς Ἀδου ἀπέλευσιν

Χειρόγραφα: κώδικες Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 294r-294v (Τρίτη της Διακαινησίμου, προοίμιον I και οίκος α') και 329v (αναστάσιμον κοντάκιον, προοίμιον I και οίκος α' Τὸν τοὺς τάφους Χριστὸν ὡς Θεὸν ἐκκεινώσαντα), και Πατμιακός 213 (ια' αι.), φφ. 118r (Τετάρτη της Διακαινησίμου, προοίμιον II και οίκος α')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 59, τλθ'-τμ' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213), και III, α' μέρος, αρ. 351, τ' και τγ' (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

Το προοίμιον του πρώτου κοντακίου απαντάται στην Οκτώηχο²⁰⁰² ως αναστάσιμον κάθισμα μετά την α' στιχολογία του Ὁρθρου της Κυριακής (ήχος α'), αλλά και στο έντυπο

---

²⁰⁰² Παρακλητική, Αποστολική Διακονία, 11.

Πεντηκοστάριον ως αναστάσιμον κάθισμα του Ὁρθρου της Δευτέρας, της Παρασκευῆς και του Σαββάτου της Β΄ Εβδομάδας του Πάσχα (μετά την Κυριακή του Θωμά)²⁰⁰³.

10. ΤΕΤΑΡΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

Τα κοντακάρια συμπεριλαμβάνουν τρία κοντάκια για την Τετάρτη της Διακαινησίμου, από τα οποία ένας ύμνος του Ρωμανού (κοντάκιον 1 της Τετάρτης της Διακαινησίμου) και δύο ακόμα ανώνυμα αναστάσιμα κοντάκια. Το πρώτο ανώνυμο κοντάκιον προορίζεται στον Συναϊτικό κώδικα 217 για την Τρίτη της Διακαινησίμου (βλ. ανωτέρω, κοντάκιον 2 της Τρίτης της Διακαινησίμου), ενώ το δεύτερο (κοντάκιον 2 της Τετάρτης της Διακαινησίμου) προορίζεται στον Πατμιακό κώδικα 213 για την Πέμπτη της ίδιας εβδομάδας.

1. Προοίμιον, ήχος πλ. δ΄, προς *Τὰ ῥήματα τοῦ Χριστοῦ βλέπουσα* ἢ ιδιόμελον (βλ. εκδόσεις του Τωμαδάκη και Maas-Trypanis): *Χριστὸν δοξάσωμεν τὸν ἰώμενον ἡμῶν τὰ συντρίμματα*

Οἶκος α΄, προς *Τὰ ῥήματα τοῦ Χριστοῦ βλέπουσα*: *Τὸ δέεσθαι συνεχῶς καὶ βοᾶν πρὸς Κύριον θεοπινεύστως πανταχοῦ παραγγέλλει πᾶσιν ἡ γραφή*

Ακροστιχίδα: *τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ τὸ ἔπος*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 118v-121v (προοίμιον και οἶκοι α΄-κδ΄)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 60, τμ΄-τμα΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213), και MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 39, 303-311

2. Προοίμιον, ήχος δ΄, προς *Ἐπεφάνης σήμερον*: *Ἡ ζωὴ ἀνέτειλεν ἀπὸ τοῦ τάφου*

---

²⁰⁰³ *Πεντηκοστάριοι*, Βενετία, 30, 37 και 39, *Πεντηκοστάριοι*, Ρώμη, 59, 75 και 79, *Πεντηκοστάριοι*, Φως, 35, 43 και 45, και *Πεντηκοστάριοι*, Αποστολική Διακονία 1959, 32, 40 και 42, και 1994, 90, 110 και 115.

Οίκος α΄, προς Ὁ μετὰ τρίτον οὐραϊόν (Πατμιακός κώδικας 213): *Τὰς σὰς ἀχράντους ἐν Σταυρῷ παλάμας ἐφαπλώσας*

Χειρόγραφα: κώδικες Σιναϊτικός 927 (1285), φφ. 295r (Τετάρτη της Διακαινησίμου, προοίμιον και οίκος α΄), και Πατμιακός 213 (ια΄ αι.), φφ. 121v (Πέμπτη της Διακαινησίμου, προοίμιον και οίκος α΄)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 61, τμα΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Το πρώτο κοντάκιον, ο ύμνος του Ρωμανού *εἰς τὸν χολὸν τὸν παρὰ τὴν πύλην τοῦ ἱεροῦ θεραπευθέντα ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων*, είναι μία ελεύθερη ποιητική διασκευή του επεισοδίου της θεραπείας από τους αποστόλους Πέτρο και Ιωάννη του χολού που ζητιάνευε καθημερινῶς στη θύρα του ιεροῦ *τὴν λεγομένην ὥραν* των Πράξεων των Αποστόλων (Πρ. 3, 1-11) και της δεύτερης ομιλίας του Πέτρου προς τους Ισραηλίτες που ακολούθησε αμέσως μετά (Πρ. 3, 12-26). Στο Τυπικόν της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας²⁰⁰⁴ και στη σύγχρονη λειτουργική πράξη από το τρίτο κεφάλαιο των Πράξεων των Αποστόλων είναι παρμένες οι αποστολικές περικοπές της Παρασκευῆς (Πρ. 3, 1-8) και του Σαββάτου (Πρ. 3, 11-16) της Διακαινησίμου, αλλά και της Δευτέρας μετά την Κυριακή του Θωμά (Πρ. 3, 19-26). Στο Ιεροσολυμιτικό Αρμενικό Αναγνωστάριον το εν λόγω κεφάλαιο αναγιγνώσκεται την Τρίτη (Πρ. 2, 42-3, 21) και την Τετάρτη (Πρ. 3, 22-4, 12) της Διακαινησίμου²⁰⁰⁵, ενώ στο Γεωργιανό Κανονάριον την Τετάρτη της Διακαινησίμου αναγιγνώσκεται η περικοπή Πρ. 3, 1-20²⁰⁰⁶.

11. ΠΕΜΠΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

²⁰⁰⁴ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, 104-110, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 139-141.

²⁰⁰⁵ RENOUX, *Le codex arménien*, 314-316.

²⁰⁰⁶ TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 759, 147-148, και II, αρ. 759, 118.

Στα κοντακάρια συναντάμε τρία αναστάσιμα ανώνυμα κοντάκια για την Πέμπτη της Διακαινησίμου. Ένα από αυτά προορίζεται στον Σιναϊτικό κώδικα 217 για την Τετάρτη της Διακαινησίμου (βλ. ανωτέρω, κοντάκιον 2 της Τετάρτης της Διακαινησίμου), ενώ ένα άλλο (κοντάκιον 2 της Πέμπτης της Διακαινησίμου) απαντάται στο εν λόγω χειρόγραφο κοντακάριον δύο φορές, μία ως κοντάκιον της Πέμπτης της Διακαινησίμου και άλλη ανάμεσα στα απροσδιόριστης ημερομηνίας αναστάσιμα κοντάκια (βλ. ανωτέρω).

1. Προοίμιον, ήχος δ', προς *Ἰωακείμ καὶ Ἀννα: Τῆς Βηθλεὲμ τὸ σπήλαιον ἐπὶ τοῖς μάγοις ἔχαιρε*

Οἶκος α': *Ἀδης πικρὸς καὶ θάνατος ὁμοῦ*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια' αι.), φφ. 121v-122r (προοίμιον και οἶκος α')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α' μέρος, αρ. 62, τμα' (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

2. Προοίμιον, ήχος πλ. δ', προς *Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ: Τῇ ὑπερλάμπρῳ ἐγέρσει τοῦ ζωοδότου*

Οἶκος α': *Ὅτε ἔμαθον ταῦτα αἱ παιθαύμαστοι κόραι*

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 295v-296r (Πέμπτη της Διακαινησίμου, προοίμιον και οἶκος α') και 330v-331r (αναστάσιμον κοντάκιον, προοίμιον και οἶκος α')

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α' μέρος, αρ. 353, τ'-τα' και τιδ' (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

12. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

Για την Παρασκευή της Διακαινησίμου τα κοντακάρια προβλέπουν τρία αναστάσιμα κοντάκια, δύο ανώνυμα και ένα του Αρσενίου. Δύο από αυτά, εκείνο του Αρσενίου και ένα

από τα δύο ανώνυμα, προορίζονται από τον Πατμιακό κώδικα 213 για τη Δευτέρα (βλ. ανωτέρω, κοντάκιον 1 της Δευτέρας της Διακαινησίμου) και την Τρίτη (βλ. ανωτέρω, κοντάκιον 1 της Τρίτης της Διακαινησίμου) της Εβδομάδας του Πάσχα, αντιστοίχως.

1. Προοίμιον, ήχος πλ. δ΄, προς *Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ: Τῇ ὑπερλάμπρῳ καὶ φαιδρᾷ Χριστοῦ ἐγέρσει*

Οἶκος α΄: *Τὸν πρὸ πάντων αἰώνων βασιλέα καὶ κτίστην*

Χειρόγραφα: Πατμιακός κώδικας 213 (ια΄ αι.), φφ. 122r (προοίμιον και οἶκος α΄)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, α΄ μέρος, αρ. 63, τμβ΄ (έκδοση του Π. Νικολοπούλου, περιγραφή από τον Πατμιακό κώδικα 213)

Στη συμπεριλαμβανομένη στο έντυπο Πεντηκοστάριον ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγής, την οποία αναλύουμε στο Κεφ. Β΄ της παρούσας διδακτορικής διατριβής, συναντάμε το κοντάκιον *Ἐξ ἀκινώτου σου Πηγῆς* (ήχος πλ. δ΄, προς *Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ*) με τον οἶκον *Ἀχραντε Θεοτόκε, ἡ τεκούσα ἀρρήτως* (προς *Ἄγγελος πρωτοστάτης*), όπου ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, ακολουθώντας το πρότυπο του Ακαθίστου Ὑμνου, παραθέτει δεκατρεῖς χαιρετισμούς²⁰⁰⁷.

13. ΣΑΒΒΑΤΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

Ένα και μόνο ανώνυμο αναστάσιμον κοντάκιον συναντάμε για το Σάββατο της Διακαινησίμου στα κοντακάρια.

---

²⁰⁰⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, λδ΄, *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 17, *Πεντηκοστάριον*, Φως, 20, *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία, 1959, 18-19, και 1994, 58-59, *Ἀνθολόγιοι*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, III, 227-228, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιοι*, II, 1046. Η ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγής δεν συμπεριλαμβάνεται στην ακολουθία της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου του Πεντηκοσταρίου της Ρώμης (*Πεντηκοστάριον*, Ρώμη, 35-37).

1. Προοίμιον, ήχος β΄, προς *Τὰ ἄνω ζῆτῶν*. Ἀνέστη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν τριήμερος

Οἶκος α΄: Ἀρὰ με ἀνάνηψον, ὦ Βελίαρ

Χειρόγραφα: Σιναϊτικός κώδικας 927 (1285), φφ. 296ν-297r (προοίμιον και οἶκος α΄)

Εκδόσεις: ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, III, α΄ μέρος, αρ. 355, τα΄ (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα, περιγραφή από τον Σιναϊτικό κώδικα 927)

ΚΕΦ. Β΄. ΚΑΝΟΝΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΟΓΡΑΦΟΙ

Στις αρχές του η' αιώνα εμφανίστηκε ένα καινούριο υμνογραφικό είδος, ο κανών²⁰⁰⁸, ο οποίος εκτόπισε βαθμιαία το κοντάκιον και επιβλήθηκε ως κυρίαρχο είδος της βυζαντινής λειτουργικής ποίησης έως και σήμερα. Ο κανών είναι ένα σύστημα τροπαρίων συνταχθέντα κατά το πρότυπο των εννέα βιβλικών ωδών. Το σύστημα αυτό προέκυψε από την αντικατάσταση στις βιβλικές ωδές του βιβλικού υποψάλματος ή επωδού από μία στροφή ή αντίφωνον ελεύθερης έμπνευσης, η οποία εξελίχθηκε μετά σε ένα πλήρες τροπάριον. Η εξέλιξη αυτή ξεκίνησε τον έκτο αιώνα, ενώ από τον έβδομο χρονολογούνται τα πρώτα χειρόγραφα με τροπάρια για τις βιβλικές ωδές, ο αιγυπτιακός πάπυρος Raylan 466 και το απόκομμα Heidelberg 1362²⁰⁰⁹. Τα τροπάρια αυτά αποκαλούνται σε μερικά αρχαία χειρόγραφα, όπως στον Βατικανό κώδικα 1212, *μεσώδια* (τροπάρια μεταξύ δύο ωδών) και *παρώδια* ή *παρωδά* (τροπάρια μεταξύ των τελευταίων στίχων της ωδής)²⁰¹⁰. Ο κανών συνδέεται με τη λειτουργική ζωή του λαυρισητικού μοναχισμού της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου και συγκεκριμένα με την ακολουθία της Αγρυπνίας της νύχτας του Σαββάτου προς την Κυριακή στη Λαύρα του Αγίου Σάββα, η οποία συμπεριλάμβανε, μεταξύ της στιχολογίας ολόκληρου του Ψαλτηρίου και των αίνων του Όρθρου, τις εννέα βιβλικές ωδές, οι οποίες αποκαλούνται νυχτερινός κανών ή *καιών του όρθρινου*²⁰¹¹. Οι λειτουργικά συντηρητικές περίοδοι της Τεσσαρακοστής και της Μεγάλης Εβδομάδας, όπου συναντάμε ποιητικά διώδια, τριώδια και τετραώδια, έχει διασωθεί η παλαιά τάξη, κατά την οποία τις καθημερινές ο Όρθρος συμπεριλάμβανε μόνο τρεις (Δευτέρα-Παρασκευή) ή τέσσερις (Σάββατο) βιβλικές ωδές. Το καινούριο ποιητικό αυτό είδος συνδέεται με τα ονόματα των

²⁰⁰⁸ Για το υμνογραφικό είδος του κανόνος βλ. WELLESZ, *Byzantine Music and Hymnography*, 198-239, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 1-230, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

²⁰⁰⁹ TAFT, *Mount Athos*, 188.

²⁰¹⁰ PITRA, *Analecta*, X και εξής.

²⁰¹¹ TAFT, *Mount Athos*, 187-190.

τριών μεγάλων υμνογράφων του η' αιώνα, τους σαββαΐτες Ανδρέα τον Ιεροσολυμίτη, Ιωάννη τον Δαμασκηνό και Κοσμά τον Μελωδό²⁰¹². Ο Σ. Ευστρατιάδης²⁰¹³, ο Ν. Β. Τωμαδάκης²⁰¹⁴ και ο Ε. Wellesz²⁰¹⁵ εισηγητή του είδους θεωρούν τον Ανδρέα. Ο πρώτος προβάλλει ως επιχείρημα το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης είναι ο παραγωγικότερος ποιητής ειρμών, ενώ ο δεύτερος στηρίχτηκε σε μερικά αρχαϊκά τεχνικά γνωρίσματα των κανόνων του Ανδρέα (απουσία της ακροστιχίδας, παρουσία της β' ωδής, ποικίλος αριθμός τροπαρίων στις διάφορες ωδές). Υπέρ του Ιωάννου τάχθηκε αργότερα και ο Σ. Ευστρατιάδης²⁰¹⁶. Υπέρ του επισκόπου Μαΐουμά αποκλίνει ο Θ. Δετοράκης, ο οποίος, βασιζόμενος στη συγγένεια των κανόνων του Κοσμά με τα κοντάκια και στη μαρτυρία της παράδοσης, βλέπει στην ποίηση του Κοσμά τη μετάβαση από το ένα είδος στο άλλο²⁰¹⁷.

1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ανδρέας²⁰¹⁸ γεννήθηκε περί το 660 στη Δαμασκό της Συρίας. Σε ηλικία 15 ετών²⁰¹⁹, μετά την ολοκλήρωση των στοιχειωδών σπουδών, μετέβη στα Ιεροσόλυμα, όπου προσκολλήθηκε στον Ναό της Αναστάσεως. Στη Λαύρα του Αγίου Σάββα, στην έρημο της Ιουδαίας, απέκτησε μία ευρεία θύραθεν, φιλοσοφική και εκκλησιαστική παιδεία. Επί πατριάρχου ή τοποτηρητού²⁰²⁰ Θεοδοσίου εκάρη μοναχός και διορίστηκε πατριαρχικός νοτάριος της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, εξ ου και η επωνυμία

²⁰¹² ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 75-76.

²⁰¹³ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἀνδρέας ὁ Κρήτης*.

²⁰¹⁴ Βλ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 75-76.

²⁰¹⁵ WELLESZ, *Byzantine Music and Hymnography*, 198-206.

²⁰¹⁶ Βλ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 75-76.

²⁰¹⁷ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Κοσμάς ὁ Μελωδός*.

²⁰¹⁸ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVI, XLII, 97-98, 147-161, 264 και 266, HALKIN, *Bibliotheca*, 113-114C, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 500-502, Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία, II, 674-693, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 92-93, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 3, 4, 7-10, 79, 182, 184, 188, 196, 198, 199, 200, 202 και 258, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 279-287, ΞΥΔΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 52-67, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 82-86, και *Βυζαντινή Φιλολογία*, 293-307, VAILHÉ, *Saint André de Crète*, και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἀνδρέας ὁ Κρήτης*.

²⁰¹⁹ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 279.

²⁰²⁰ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 279.

Ιεροσολυμίτης. Μετέβη στην Κωνσταντινούπολη το 685 ως μέλος επίσημης αποστολής, η οποία μεταβίβαζε κάποια ομολογία πίστεως που επικύρωνε τα πρακτικά της ΣΤ' (Γ' εν Κωνσταντινουπόλει) Οικουμενικής Συνόδου (680-681) εκ μέρους της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, η οποία είχε αντιπροσωπευτεί στη σύνοδο αυτή μόνο από ένα πρεσβύτερο²⁰²¹. Ο Ανδρέας παρέμεινε στην Πόλη, όπου διετέλεσε διάκονος της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας και διευθυντής του ορφανοτροφείου της Αγίας Σοφίας και του γεροκομείου του Αγίου Ευγενίου και διακρίθηκε ως ρήτορας. Το 691/692 συμμετείχε στην εν Τρούλω Πενθέκτη Σύνοδο. Χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος και μητροπολίτης της νήσου Κρήτης με έδρα τη Γόρτυνα το 712 ή 711. Καθώς μας πληροφορεί ο Θεοφάνης ο Γραπτός, ο οποίος συνέγραψε τον κανόνα της εορτής του, υπακούοντας σε πολιτικές επιταγές συμμετείχε μαζί με τον πατριάρχη Ιωάννη και τον τότε μητροπολίτη Κυζίκου και μετέπειτα πατριάρχη Γερμανό Α' στη συγκληθείσα από τον Φιλιππικό Βαρδάνη (711-713) σύνοδο του 712. Η σύνοδος αυτή αναθεμάτισε την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο, έκαψε τα πρακτικά της και υιοθέτησε μία μορφή μονοθελητισμού. Μετά την εκθρόνιση του Φιλιππικού ο πατριάρχης Ιωάννης ανασύνταξε τα πρακτικά της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου και τα απέστειλε δια μέσου του αρχidiaκόνου και χαρτοφύλακα Αγάθωνος σε όσους επισκόπους δεν είχαν καταδικάσει τον μονοθελητισμό. Στην απάντησή του, γραμμένη σε ιαμβικούς στίχους, ο μετανιωμένος Ανδρέας παραδεχόταν τη διπλή φύση και θέληση του Χριστού. Σχετικά με τη στάση του κατά την εικονοκλαστική έριδα ο Θεοφάνης ισχυρίζεται ότι υπεράσπισε τις ιερές εικόνες εναντίον του αυτοκράτορα Λέοντος Γ' του Ισαύρου (717-740), ο οποίος εκθρόνισε τον στενό του φίλο Γερμανό Α' το 730 και, σύμφωνα με μερικούς, θα είχε εξορίσει και τον Ανδρέα στη νήσο Λέσβου. Απεβίωσε στις 4 Ιουλίου του 740 στην Ερεσσό ή Ερισσό ή Ιερισό της Μυτιλήνης όταν επέστρεφε από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη. Άφησε πλούσιο υμνογραφικό αλλά και ρητορικό έργο, αποτελούμενο κυρίως από εγκώμια για τις δεσποτικές

---

²⁰²¹ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογη*, 279, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 82.

και θεομητορικές εορτές και προς τιμή των αγίων. Μεταξύ των υμνογραφικών συνθέσεων του Ανδρέα εξέχουσα θέση κατέχει ο Μέγας Κανών, ο οποίος θεωρείται από μερικούς ερευνητές το πρώτο δείγμα του καινούριου αυτού υμνογραφικού είδους. Η Εκκλησία τιμάει τη μνήμη του στις 4 Ιουλίου.

Ο Ανδρέας Κρήτης είναι ο συγγραφέας των τεσσάρων τριωδίων του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων και των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας που συναντάμε στις σύγχρονες ελληνικές εκδόσεις του Τριωδίου. Στο σλαβικό Постная Триодъ συναντάμε ακόμα το τριώδιον του Ανδρέα για το Απόδειπνον της Μεγάλης Πέμπτης *Τὸν ζόφον τῆς ψυχῆς μου*, το οποίο λείπει από τις σύγχρονες ελληνικές εκδόσεις του Τριωδίου. Το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο του τριωδίου αυτού μας διασώζουν διάφορα χειρόγραφα, όπως ο κώδικας Bodleianus, canon. gr. 71, f. 219a, τον οποίο έλαβαν υπ' όψιν τους η μητέρα Mary και ο τότε αρχιμανδρίτης και μετέπειτα επίσκοπος Διοκλείας Kallistos Ware όταν μετέφρασαν στα αγγλικά το εν λόγω τριώδιον από τα σλαβικά²⁰²², και ο κώδικας Vat. gr. 771 (φ. 174r και εξής), ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τον κρυπτοφερρήτη F. Vitali στην έκδοση του του Τριωδίου²⁰²³. Το κείμενο του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης της έκδοσης του Vitali διαφέρει σε μερικά σημεία από εκείνο του Σλαβικού Τριωδίου. Το Τυπικόν της Ευεργέτιδος αναφέρει επίσης ότι κατά το Απόδειπνον της Μεγάλης Πέμπτης *ψάλλομεν δὲ καὶ τριώδιον τοῦ κυροῦ Ἀνδρέου, εἰ ἐστίν*²⁰²⁴. Στον κώδικα Vat. gr. 771 (φ. 188r και εξής) συναντάμε επίσης ένα τετραώδιον του Ανδρέα για το Μέγα Σάββατο, το οποίο συμπεριελήφθη στην έκδοση του Τριωδίου του F. Vitali ως *τετραώδιον Ἀνδρέου εἰς τὸ ἀπόδειπνον τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης παρασκευῆς*²⁰²⁵. Στο Τυπικόν της Μονῆς του Σωτήρος Χριστοῦ της Μεσσήνης υπάρχει μία ρητή αναφορά στο *τετραώδιον Ἀνδρέου*, το

²⁰²² MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 560-564.

²⁰²³ VITALI, *Τριώδιον, χοη'-χπα'*.

²⁰²⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 550.

²⁰²⁵ VITALI, *Τριώδιον, χπγ'-χπστ'*.

οποίο ψαλλόταν κατά το Απόδειπνον της Μεγάλης Παρασκευής μετά από τον ν΄ ψαλμό²⁰²⁶. Στις σύγχρονες σλαβικές εκδόσεις του Τριωδίου το τετραώδιον του Ανδρέα αντικαταστάθηκε στην εν λόγω ακολουθία από τον *κανόνα θρηνητικὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ σταυρώσει τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ του Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως ἢ Συμεών Λογοθέτη* (βλ. κατωτέρω)²⁰²⁷. Στη συμπεριλαμβανομένη στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου του F. Vitali του έτους 1738 ακολουθία της Εβδομάδας της Διακαινησίμου κατά τον κώδικα Vat. gr. 771 συναντάμε ακόμα ένα δεύτερο κανόνα για την Αγία και Μεγάλη Κυριακή του Πάσχα το οποίο επιγράφεται *ποίημα Ἀνδρέου μοναχοῦ*, ο οποίος πρέπει να ταυτιστεί με τον μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Κρήτης²⁰²⁸.

Με την ακολουθία του Αποδείπνου συνδέονται και άλλα έργα του Ανδρέα, όπως ο Μέγας Κανών, ο οποίος ψάλλεται χωρισμένο σε τέσσερα τμήματα από τη Δευτέρα έως την Πέμπτη της Α΄ Εβδομάδας των Νηστειών και εξ ολοκλήρου την Πέμπτη της Ε΄ Εβδομάδος των Νηστειών, και ο κανόνας του Αγίου Λαζάρου, ο οποίος ψάλλεται το εσπέρας της Παρασκευής προ της Κυριακής των Βαΐων. Από τη Λαύρα του Αγίου Σάββα, με την οποία συνδέονται ο υμνογράφος, το είδος του κανόνος και η ακολουθία του Αποδείπνου, οι κανόνες του Ανδρέα πέρασαν στη σπουδατική παράδοση και διαδόθηκαν στη Βασιλεύουσα, όπου τους συναντάμε, π. χ., στο Τυπικόν της Ὑπεραγίας Θεοτόκου της Ευεργέτιδος²⁰²⁹. Ας σημειωθεί ότι οι κανόνες για τη Μεγάλη Εβδομάδα του Ανδρέα λείπουν από το Τυπικόν της Αναστάσεως, όπου συναντάμε, αντί του Αποδείπνου, την κωνσταντινουπολιτικής προελεύσεως ακολουθία της Παννυχίδος.

---

²⁰²⁶ ARRANZ, *Le Typicon*, 242.

²⁰²⁷ PITRA, *Spicilegium*, 492-495, και MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 617-621.

²⁰²⁸ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τί-τιστ΄.

²⁰²⁹ DMITRIEVSKII, *Opisanie*, I, 543 (τριώδιον του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων), 544 (τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας), 546 (τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Τετάρτης) και 550 (τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης).

Τα τριώδια και το τετραώδιον για τη Μεγάλη Εβδομάδα του αρχιεπισκόπου Κρήτης ανήκουν, ωστόσο, τόσο θεματικά και όσο και μορφολογικά στην επόμενη ημέρα. Το προαναφερθέν Τυπικόν της Ευεργέτιδος αναφέρει το τριώδιον του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων, π. χ., ως *τὸ τοῦ κυροῦ Ἀνδρέου τῆς μεγάλης β' τριώδιον*²⁰³⁰. Ο κώδικας Vat. gr. 771 συναριθμεί τα πέντε τριώδια και το τετραώδιον του Ανδρέα ανάμεσα στους κανόνες της επόμενης ημέρας²⁰³¹. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στους κώδικες Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII²⁰³² και Σινά 735²⁰³³. Οι ωδές των τριωδίων, από τις οποίες η πρώτη αλλάζει καθημερινά ενώ οι δύο τελευταίες είναι πάντοτε η η' (Δν. 3, 57-88) και η θ' (Λκ. 1, 46-55 και 68-79), και του τετραωδίου (Ιων. 2, 3-10, Δν. 3, 26-57, Δν. 3, 57-88, και Λκ. 1, 46-55 και 68-79) ταυτίζονται με τις βιβλικές ωδές που, σύμφωνα με τις παλιές τυπικές διατάξεις στιχολογούνται κατά τον Όρθρο της επομένης. Είναι προφανές ότι ο Ανδρέας δεν συνέγραψε τα εν λόγω τριώδια και τετραώδιον για το Απόδειπνον αλλά για τον Όρθρο της επόμενης ημέρας, όπου μετέπειτα αντικαταστάθηκαν από τους κανόνες (τριώδια, διώδιον και τετραώδιον) του νεότερου Κοσμά του Μελωδού. Βρισκόμαστε, λοιπόν, ενώπιον μιας ολόκληρης σειράς κανόνων του Ανδρέα Κρήτης για όλες τις ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας και για την Αγία και Μεγάλη Κυριακή του Πάσχα.

Κοινά χαρακτηριστικά των κανόνων αυτών είναι η απουσία της ακροστιχίδας, η αποφυγή του εφυμνίου, η χρήση της β' ωδής (τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας και κανών της Κυριακής του Πάσχα), ο ποικίλος αριθμός των τροπαρίων των διάφορων ωδών, το τριαδικόν-δοξαστικόν (λείπει από το τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης και από το τετραώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής), το θεοτοκίον και η πιστή τήρηση των κανόνων της ισοσυλλαβίας και της ομοτονίας. Μεταξύ της πρώτης και

²⁰³⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 543.

²⁰³¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 252 (φ. 147r και εξής), 268 (φ. 153r και εξής), 284 (φ. 158r και εξής), 301 (φ. 164r και εξής), 308 (φ. 174r και εξής), και 314 (φ. 188r και εξής).

²⁰³² ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 252, 268, και 284.

²⁰³³ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 252, 268.

της δεύτερης ωδής (ωδή η΄) των τριωδίων του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων και των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας συναντάμε ένα μεσώδιον κάθισμα σε διαφορετικό ήχο. Το μεσώδιον κάθισμα λείπει από το τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης, τόσο στη σλαβική έκδοση του Τριωδίου, όσο στην έκδοση του Vitali, όπου, μετά την θ΄ ωδή, *ἀντὶ τοῦ καθίσματος*, συναντάμε εφτά οίκους ενός αλφαβητικού κοντακίου. Στο τετραώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής της έκδοσης του Vitali συναντάμε ένα κοντάκιον μαζί με το αντίστοιχο οίκο μεταξύ στ΄ και ζ΄ ωδής.

1.1. Τριώδιον του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων

Το τριώδιον του Μικρού Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων *Τῷ συντρίψαντι πόλεις*²⁰³⁴ (ήχος πλ. δ΄) αποτελείται από την α΄ ωδή, το μεσώδιον κάθισμα (ήχος δ΄), την η΄ και την θ΄ ωδή. Οι ωδές απαρτίζονται από ένα ειρμό²⁰³⁵, εφτά (α΄ ωδή) ή οκτώ (η΄ και θ΄ ωδή) τροπάρια, αντιστοίχως, δοξαστικόν και θεοτοκίον.

Στο τριώδιον ο υμνογράφος εξυμνεί τα σχετικά προς την ημέρα, *τὴν μνήμη* δηλαδή *τοῦ μακαρίου Ἰωσήφ τοῦ παγκάλου καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Κυρίου καταρασθείσης καὶ ξηρανθείσης συκῆς*²⁰³⁶. Ο πατριάρχης Ἰωσήφ²⁰³⁷, ο οποίος *λάκκῳ κατατίθεται καὶ ἀπεμπολεῖται ὑπὸ τῶν συγγόνων* (τροπ. 3 της α΄ ωδής), παρουσιάζεται ως εικόνα και τύπος του Χριστού και των παθημάτων του²⁰³⁸ (τροπ. 3 της α΄ ωδής και 1 θ΄) και παράδειγμα σωφροσύνης²⁰³⁹ (τροπ. 1 της ωδής α΄, 1 και 2 η΄ και 1 θ΄). Ο υμνογράφος, σύμφωνα με την παραδοσιακή ερμηνεία

²⁰³⁴ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 342-343, *Τριώδιον*, Ρώμη, 616-619, VITALI, *Τριώδιον*, υκθ΄-υξά΄, *Τριώδιον*, Φως, 389-391, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 358-359, και 1994, 824-827, PG XCVII, 1399-1404, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1093-1097.

²⁰³⁵ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 228, 226 και 230, αντιστοίχως.

²⁰³⁶ Βλ. Υπόμνημα του Τριωδίου του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας (*Τριώδιον*, Φως, 398-399).

²⁰³⁷ Γν. 37-50 (ιστορία του Ἰωσήφ).

²⁰³⁸ Γν. 37, 12-36 (ο Ἰωσήφ πωλεῖται ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του).

²⁰³⁹ Βλ. Γν. 39, 7-18 (ο Ἰωσήφ και η γυναῖκα του Πετρεφῆ).

των πατέρων της Εκκλησίας²⁰⁴⁰, ταυτίζει την ξηρανθείσα συκή²⁰⁴¹ με την *τῶν καλῶν ἀπραξίαν* (τροπ. 2 της α΄ ωδῆς, βλ., επίσης, τροπ. 4 της α΄ ωδῆς και μεσώδιον κάθισμα) και τὴν *ἄκαρπον Συναγωγὴν* των παρανόμων Εβραίων (τροπ. 3 της θ΄ ωδῆς, βλ., επίσης, τροπ. 2 και 4 α΄, 4 η΄ και 2-5 θ΄). Ως ἄλλοτε η ράβδος του Μωυσή, η οποία μεταβλήθηκε *τὸ πρὶν εἰς ὄφιν*²⁰⁴², και η ράβδος του Ααρών, η οποία μεταβλήθηκε *εἰς χλωρόν καὶ ἐξήνθησε φύλλα*²⁰⁴³, η *συναγωγὴ δὲ ἢ παράνομος εἰς ἄκαρπον μετήχθη συκὴν* (τροπ. 5 της θ΄ ωδῆς). Με τα φύλλα του δένδρου αυτού ἐκρυσσε τη γύμνια του ο προπάτορας Αδάμ μετά την πτώση²⁰⁴⁴ (τροπ. 4 της η΄ ωδῆς.). Ο ερχομός του Χριστού προς το εκούσιον Πάθος του αποτελεί αντικείμενο των τροπαρίων 5-7 της α΄, 3-5 της η΄ και 6-8 της θ΄ ωδῆς. Συναντάμε επίσης αναφορές στα θέματα της εις Ἄδου καθόδου (τροπ. 6 της η΄ ωδῆς) και της ἐγερσης του Λαζάρου (τροπ. 7 της η΄ ωδῆς), χαρακτηριστικά της υμνογραφίας του Σαββάτου προ των Βαΐων και του Μεγάλου Σαββάτου, αντιστοίχως.

Οι ειρμοί δεν εκπονήθηκαν για το εν λόγω τριώδιον, με το οποίο δεν ἔχουν καμία θεματική σχέση. Ο ειρμός της α΄ ωδῆς, *Τῷ συντρίψαντα πόλεις* (λανθασμένα *πολέμους* σε μερικές εκδόσεις), μας παραπέμπει στο πέρασμα της Ερυθράς Θάλασσας και στην Ωδή της Εξόδου (Εξ. 15, 1-19). Στον ειρμό της η΄ ωδῆς ο φλεγόμενος βάτος της Εξόδου παρουσιάζεται ως *τύπος τοῦ μυστηρίου τῆς Παρθένου*. Στον ειρμό της θ΄ ωδῆς ἐξυμνούνται *παρθενία* και *παιδοποιία*, ασυμβίβαστα φαινόμενα που συμφιλιώνονται στο πρόσωπο της Θεοτόκου. Στο ὄγδοο τροπάριον της η΄ ωδῆς εμφανίζεται πάλι η Θεοτόκος, η οποία συναντᾷ τον Χριστό στον δρόμο προς το Πάθος (βλ. τροπ. 7 της θ΄ ωδῆς του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας). Στα δοξαστικά ο ποιητής δοξολογεί τον Θεό *ὡς μονάδα τῇ οὐσίᾳ* και *ὡς Τριάδα τοῖς προσώποις* (ωδή η΄). Στο θεοτοκίον της α΄ ωδῆς ο

²⁰⁴⁰ Βλ. Υπόμνημα του Τριωδίου του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας (*Τριώδιον*, Φως, 398-399).

²⁰⁴¹ Μτ. 21, 18-43 (εωθινόν ευαγγέλιο του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας).

²⁰⁴² Εξ. 4, 2-4.

²⁰⁴³ Βλ. Αρ. 27, 8.

²⁰⁴⁴ Βλ. Γεν. 3, 7.

ποιητής προβάλλει τις εικόνες της ράβδου του Μωυσή και του Ααρών ως τύπους και προεικονίσεις του τόκου της Θεογεννήτριας. Τα άλλα δύο θεοτοκία έχουν ικετευτικό χαρακτήρα.

1.2. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας

Το τριώδιον του Μεγάλου Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας *Πρόσεχε, οὐρανέ, και λαλήσω*²⁰⁴⁵ (ήχος πλ. δ΄) αποτελείται από τη β΄, η΄ και θ΄ ωδή και ένα μεσώδιον κάθισμα (ήχος β΄), μεταξύ β΄ και η΄ ωδής. Οι ωδές της η΄ και της θ΄ ωδής απαρτίζονται από ένα ειρμό²⁰⁴⁶, έξι και επτά τροπάρια, αντιστοίχως, δοξαστικόν και θεοτοκίον. Η β΄ ωδή, η οποία παρουσιάζει μία ιδιόμορφη αρχιτεκτονική δομή, αποτελείται από ένα πρώτο ειρμό²⁰⁴⁷, τρία τροπάρια, ένα πρώτο θεοτοκίον, ένα δεύτερο ειρμό, πέντε ακόμα τροπάρια, ένα δοξαστικόν και ένα δεύτερο θεοτοκίον. Η αρχιτεκτονική της β΄ ωδής είναι παρόμοια με εκείνη της αντίστοιχης ωδής του Μεγάλου Κανόνος. Κοινός είναι και ο πρώτος ειρμός της β΄ ωδής, όπως κοινό είναι το πρώτο θεοτοκίον *Ἀχραιντε, Θεοτόκε Παρθέινε* και το δοξαστικόν *Ἀναρχε, ἄκτιστε, Τριάς ἀμέριστε μονάς*. Κοινά είναι επίσης τα πρώτα λόγια (*Ἰδετε, ἴδετε*) του δεύτερου ειρμού. Η ελληνική και η σλαβική έκδοση του Τριωδίου διαφέρουν ως προς τον δεύτερο ειρμό²⁰⁴⁸. Ο ειρμός της ελληνικής έκδοσης είναι ο μοναδικός ειρμός των κανόνων για τη Μεγάλη Εβδομάδα του Ανδρέα όπου συναντάμε αναφορές στη θεματολογία της υμνογραφίας της ημέρας. Αντιθέτως, στον δεύτερο ειρμό της β΄ ωδής του Постная Τριодь²⁰⁴⁹, καθώς και στον αντίστοιχο ειρμό του Μεγάλου Κανόνος, αναπτύσσονται

²⁰⁴⁵ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 349-351, *Τριώδιον*, Ρώμη, 628-630, VITALI, *Τριώδιον*, υο΄-υογ΄, *Τριώδιον*, Φως, 405-406, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 365-366, και 1994, 841-844, PG XCVII, 1403-1410, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 95-98, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 978-981, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1116-1120.

²⁰⁴⁶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 230 και 226, αντιστοίχως.

²⁰⁴⁷ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 168.

²⁰⁴⁸ MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 519. Η έκδοση της PG προσθέτει τον δεύτερο ειρμό του σλαβικού Τριωδίου στα ελληνικά αμέσως μετά τον δεύτερο ειρμό του ελληνικού.

²⁰⁴⁹ MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 519.

διάφορα μοτίβα από τη βίβλο της Εξόδου. Τόσο η μορφολογία όσο η θεματολογία φαίνεται να δικαιώνουν την επιλογή του σλαβικού Τριωδίου. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η β' ωδή λείπει από τον κανόνα (διώδιον) του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης του Κοσμά του Μελωδού.

Από θεματική άποψη το τριώδιον του Ανδρέα Κρήτης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ποιητική διασκευή των κεφαλαίων κδ' και κέ' του κατά Ματθαίον αγίου ευαγγελίου περί της συντέλειας του αιώνας. Σύμφωνα με το Οδοιπορικό της Ηγερίας, κατά τα τέλη του δ' αιώνα οι χριστιανοί των Ιεροσολύμων μετά το Λυχνικόν της Μεγάλης Δευτέρας στον Ναό της Αναστάσεως συμμετείχαν σε μία νυχτερινή σύναξη στο όρος των Ελαιών, κατά την οποία ο επίσκοπος της Αγίας Πόλης διάβαζε την ευαγγελική περικοπή *βλέπετε μή τις ύμᾶς πλανήσῃ* (Μτ. 24, 4), σε ένα ναό πάνω στο σπήλαιο όπου, σύμφωνα με την παράδοση, ο ίδιος ο Χριστός είχε εκφωνήσει αυτά τα ίδια λόγια²⁰⁵⁰. Το τριώδιον του Ανδρέα αρχίζει ακριβώς με την προτροπή *Συνέλθωμεν τῷ Χριστῷ πρὸς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν· μυστικῶς μετὰ τῶν ἀποστόλων συναυληθῶμεν αὐτῷ* (τροπ. 1 της β' ωδής). Σύμφωνα με το Αρμενικό Αναγνωσματάριον του ε' αιώνα τη Μεγάλη Δευτέρα οι χριστιανοί τελούσαν στο ίδιο μέρος το Λυχνικόν, κατά το οποίο διαβαζόταν η ευαγγελική περικοπή Μτ. 24, 1 ή 3- 26, 2²⁰⁵¹. Στη σύγχρονη λειτουργική πράξη, όπου τα αναγνώσματα της παλαιάς αγιοπολιτικής παράδοσης αντικαταστάθηκαν από αυτά του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, τα κεφάλαια κδ'-κστ' του Ματθαίου αναγιγνώσκονται, χωρισμένα σε τρία τμήματα, κατά τον Εσπερινό των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας.

Στο τριώδιον ο ποιητής καλεί συνεχώς τους πιστούς να είναι σε εγρήγορση και να ετοιμαστούν για την καιρό της εξόδου και για τον άμεσο ερχομό του των πάντων Κριτού (τροπ. 2-3 της β' ωδής, 1- 3 και 5-6 η' και 1-2 θ'). Συνεχείς είναι οι αναφορές στις

---

²⁰⁵⁰ MARAVAL, *Égérie*, 33, 276.

²⁰⁵¹ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XXXVI, 260-263.

παραβολές του αφορισμού των προβάτων από τα ερίφια²⁰⁵² (τροπ. 5 του δεύτερου μέρους της β' ωδής), των ταλάντων²⁰⁵³ (τροπ. 2 της η' ωδής), του μύλου²⁰⁵⁴ (τροπ. 2 της β' ωδής), της συκής²⁰⁵⁵ (τροπ. 2 της θ' ωδής) και των δέκα παρθένων²⁰⁵⁶ (τροπ. 3 της η' ωδής), οι οποίες έχουν ως θέμα τη Δευτέρα Παρουσία και την τελική κρίση και ανταπόδοση. Στον δεύτερο ειρμό της β' ωδής της ελληνικής έκδοσης, στα πέντε τροπάρια που ακολουθούν και στο τρίτο τροπάριον της θ' ωδής ο Ανδρέας αναπτύσσει μία χριστολογική ερμηνεία του χωρίου Μτ. 24, 36, όπου ο συνάναρχος και ομοούσιος Λόγος του Θεού δηλώνει ότι περί της ημέρας και της ώρας εκείνης *οὐδεὶς οἶδεν εἰ μὴ ὁ πατήρ μου μόνος*. Ο ερχομός του Κυρίου προς το εκούσιον του Πάθους αποτελεί το θέμα του καθίσματος και του πέμπτου και έκτου τροπαρίου της θ' ωδής. Στο έβδομο τροπάριον της θ' ωδής ο υμνογράφος παρουσιάζει τη Θεοτόκο δίπλα στο σταυρό, μοτίβο χαρακτηριστικό της υμνογραφίας της Μεγάλης Παρασκευής (βλ., επίσης, τροπ. 8 της η' ωδής του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων).

Ο πρώτος ειρμός της β' ωδής μας παραπέμπει στην Ωδή του Μωυσή (Δτ. 32, 1-43) και έχει χριστολογικό και θεομητορικό χαρακτήρα. Χριστολογικό περιεχόμενο έχει επίσης ο δεύτερος ειρμός της β' ωδής της ελληνικής έκδοσης του Τριωδίου, η θεματική σχέση του οποίου με τα πέντε τροπάρια που ακολουθούν είναι άμεση. Ο ειρμός της η' ωδής μας παραπέμπει στην αντίστοιχη βιβλική ωδή (Δν. 3, 57-88), ενώ στον ειρμό της θ' συναντάμε την εικόνα της φλεγόμενης βάτου (Εξ. 3, 1-6) ως τύπο του τόκου της Αειπαρθένου. Ικετευτικό χαρακτήρα έχουν τα θεοτοκία της η' και θ' ωδής και το δεύτερο θεοτοκίον της β' ωδής. Τα τρία δοξαστικά έχουν ως θέμα την τριαδική θεολογία.

1.3. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Τρίτης

²⁰⁵² Μτ. 25, 31-46.

²⁰⁵³ Μτ. 25, 14-30.

²⁰⁵⁴ Μτ. 24, 41.

²⁰⁵⁵ Μτ. 24, 32-35.

²⁰⁵⁶ Μτ. 25, 1-13.

Το τριώδιον του Μεγάλου Αποδείπνου της Μεγάλης Τρίτης *Στειρωθέντα μου τὸν νοῦν*²⁰⁵⁷ (ήχο β΄) αποτελείται από την γ΄, την η΄ και την θ΄ ωδή, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²⁰⁵⁸, επτά (γ΄ ωδή) ή οκτώ (η΄ και θ΄ ωδή) τροπάρια, δοξαστικόν και θεοτοκίον. Μεταξύ γ΄ και η΄ ωδής συναντάμε ένα μεσώδιον κάθισμα (ήχος α΄). Κύρια θέματα του ποιήματος είναι η συνωμοσία κατά του Χριστού ή το *ποινηρόν βουλευτήριον* των αρχιερέων²⁰⁵⁹ (μεσώδιον κάθισμα), ο δείπνος στην οικία του Σίμωνος του Λεπρού (τροπ. 4 και 6 της γ΄ ωδής, 5 η΄ και 3-4 θ΄) και το μύρον της Βηθανίας²⁰⁶⁰ ή μάλλον το μύρον της πόρνης (τροπ. 4 και 5 της γ΄ ωδής, 5 η΄ και 5-8 θ΄) του χωρίου Λκ. 7, 36-50, με την οποία λανθασμένα ταυτίζουν οι υμνογράφοι την ανώνυμη κατά τα ευαγγέλια του Ματθαίου και του Μάρκου αυτή γυναίκα, η οποία ταυτίζεται στο ευαγγέλιο του Ιωάννου με τη Μαρία, αδελφή του Λαζάρου, και η προδοσία του Ιούδα²⁰⁶¹ (τροπ. 7 της γ΄ ωδής και 6 η΄), μοτίβα όλα αυτά που εξιστορούνται στην ευαγγελική περικοπή του Εσπερινού της Μεγάλης Τετάρτης (Μτ. 26, 6-16). Συναντάμε ακόμα αναφορές στις παραβολές των δέκα παρθένων (τροπ. 3 της γ΄ ωδής και 2 θ΄), των ταλάντων (τροπ. 1 της θ΄ ωδής) και του αφορισμού των προβάτων από τα ερίφια (τροπ. 2 της η΄ ωδής) του κεφαλαίου κε΄ του ευαγγελίου του Ματθαίου, οι οποίες αποτέλεσαν ήδη αντικείμενο του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας. Τα δύο πρώτα τροπάρια γ΄ ωδής και το πρώτο της η΄ είναι εμπνευσμένα στο χωρίο Μτ. 24, 36-44, για το άγνωστο της ώρας της Δευτέρας Παρουσίας, θέμα που επίσης είχαμε ήδη συναντήσει στο τριώδιον της προηγούμενης ημέρας. Ο *ἐν οἴκῳ τοῦ Σίμωνος δειπνήσας* Χριστός (τροπ. 3 της θ΄ ωδής) είναι η *ἐπουράνιος τροφή* (τροπ. 6 της

²⁰⁵⁷ Τριώδιον, Φοῖνιξ, 355-356, Τριώδιον, Ρώμη, 637-640, VITALI, Τριώδιον, υπγ΄-υπε΄, Τριώδιον, Φως, 413-414, Τριώδιον, Αποστολική Διακονία 1960, 371-372, και 1994, 854-857, PG XCVII, 1409-1414, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Ἑβδομάς, 121-124, Ἀνθολόγιον, Ιερὰ Μονὴ Κρυπτοφέρρης, II, 1021-1025, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, I, 1137-1142.

²⁰⁵⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Εἱρμολόγιον, 43, 43 και 42, αντιστοίχως.

²⁰⁵⁹ Μτ. 26, 1-5, Μρ. 14, 1-2, και Λκ. 22, 1-2.

²⁰⁶⁰ Μτ. 26, 6-13, Μρ. 14, 3-9, και Ιν. 12, 1-8.

²⁰⁶¹ Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14, 10-11, και Λκ. 22, 3-6.

γ' ωδής), τὸ Πάσχα ἡμῶν, ὁ τυθεὶς ὑπὲρ πάντων ὡς ἀμνὸς καὶ θυσία καὶ πταισμάτων ἱλασμός (τροπ. 3 της η' ωδής), τῶν ταπεινῶν ἡ τροφή (τροπ. 3 της θ' ωδής) καὶ ἄρτος ζωοποιός (τροπ. 4 της θ' ωδής), στοιχεία που ἤδη προμηνύουν τον Μυστικό Δείπνο καὶ τὰ Πάθη.

Ο εἰρμός της γ' ωδής εἶναι ἐμπνευσμένος στην Ωδή της Ἀννης (Α' Βσ. 2, 1-10), μητέρας του Σαμουήλ, ἐνῶ στον εἰρμό της η' καὶ της θ' ωδής συναντάμε ἀναφορές στη Θεοτόκο καὶ στο μυστήριό της Ἐνσαρκώσεως. Στον εἰρμό της η' ωδής τῆς Παρθένου τὸ θαῦμα συνδέεται πάλι με τὸ θαῦμα της φλεγόμενης βάρου. Δοξαστικά καὶ θεοτοκία ἔχουν τριαδικό καὶ θεομητορικό περιεχόμενο, ἀντιστοίχως.

1.4. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Τετάρτης

Τὸ τριώδιον του Μικροῦ Αποδείπνου της Μεγάλης Τετάρτης Ἀκήκοεν ὁ προφήτης²⁰⁶² (ἦχος πλ. β') ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν δ', η' καὶ θ' ωδή, με ἑξί, ἐφτά καὶ οκτὼ τροπάρια, ἀντιστοίχως, πλὴν εἰρμών²⁰⁶³, δοξαστικῶν καὶ θεοτοκιῶν. Ἐνα μεσώδιον κάθισμα σε ἦχο δ' συναντάμε μετὰ τῆς δ' καὶ της η' ωδής. Τὸ τριώδιον ἔχει ὡς κύρια θέματα τὴ συνωμοσία κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ συνεννόηση των ἀρχιερέων με τὸν προδότη²⁰⁶⁴ (τροπ. 4 της δ' ωδής καὶ 7 η'), τὴν ἐτοιμασία τοῦ Πάσχα²⁰⁶⁵ (τροπ. 1 καὶ 2 της δ' ωδής), τὴν παράδοση των ἀχράντων μυστηρίων²⁰⁶⁶ (τροπ. 1 καὶ 2 της η' ωδής καὶ 1-6 καὶ 8 θ'), τὸν ἱερό νιπτήρα²⁰⁶⁷ (τροπ. 4 καὶ

²⁰⁶² Τριώδιον, Φοῖνιξ, 362-364, Τριώδιον, Ρώμη, 648-651, VITALI, Τριώδιον, υψγ'-υψστ', Τριώδιον, Φως, 420-422, Τριώδιον, Αποστολική Διακονία 1960, 378-380, καὶ 1994, 871-874, PG XCVII, 1415-1420, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Μεγάλη Ἑβδομάς, 141-145, Ἀνθολόγιον, Ἱερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1044-1049, καὶ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, I, 1158-1163.

²⁰⁶³ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Εἰρμολόγιον, 170 (δ' ωδή) καὶ 171 (η' καὶ θ' ωδή).

²⁰⁶⁴ Μτ. 26, 1-5 καὶ 14-16, Μρ. 14, 1-2 καὶ 10-11, καὶ Λκ. 22, 1-6.

²⁰⁶⁵ Μτ. 26, 17-19, Μρ. 14, 12-16, καὶ Λκ. 22, 7-13.

²⁰⁶⁶ Μτ. 26, 26-29, Μρ. 14, 22-25, Λκ. 22, 19-20, καὶ Α' Κρ. 11, 23-25.

²⁰⁶⁷ Ιν. 13, 1-17.

5 η' ωδής), την προαγγελία της προδοσίας και του θανάτου από τον ίδιο τον Χριστό²⁰⁶⁸ (μεσώδιον κάθισμα, τροπ. 3 και 6 της η' ωδής), την παραβολή της αμπέλου της αληθινής²⁰⁶⁹ (τροπ. 5 της θ' ωδής) και τη φυλαργυρία του Ιούδα (τροπ. 3 και 4 της δ' ωδής). Ο δόλιος μαθητής δεν λογίζεται *τοῦ δείπνου τὴν μύησιν ἢ τὸν σεπτὸν νιπτῆρα* (τροπ. 6 της θ' ωδής) και, *τὸν ψώμῳ δεξάμενος κατὰ τοῦ ἄρτου χωρεῖ*²⁰⁷⁰ (τροπ. 7 της η' ωδής και 6-7 θ', βλ. δοξαστικόν της η' ωδής του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης) προδίδοντας τον διδάσκαλο με ένα φίλημα²⁰⁷¹ (τροπ. 5-6 της δ' ωδής) για τριάντα αργύρια (τροπ. 4 της δ' ωδής και 6 θ') και ύστερα, μετανοιωμένος, βάζει τέλος στη ζωή του²⁰⁷² (τροπ. 4 της δ' ωδής και 6 θ'). Στα τροπάρια 1 και 2 της η' ωδής και 1-6 και 8 της θ', τα οποία χαρακτηρίζονται για τον λυρισμό τους και το υψηλό θεολογικό τους ύψος, ο Ανδρέας αναπτύσσει μία ολόκληρη πραγματεία γύρω από το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, η οποία είναι το του Κτίστου Πάσχα (τροπ. 1 της δ', 1 η' και 2, 3 και 8 θ') και *αὐτοῦ τὰ μυστήρια* (τροπ. 1 της δ' ωδής), το *Πάσχα μέγα καὶ σεβάσμιον* (τροπ. 3 της θ' ωδής), η *μυστική ζωοθυσία* (τροπ. 1 της η' ωδής), η *ἀπ' αἰώνος κεκαλυμμένη σοφία* (τροπ. 2 της η' ωδής), *τὸ μέγα μυστήριον τῆς σῆς ἐνανθρωπήσεως* (τροπ. 1 της θ' ωδής), *δείπνῳ ἀναίμακτον καὶ λογικὴ λατρεία* (τροπ. 2 της θ' ωδής) και η *ὑπὲρ ἡμῶν θυσία* (τροπ. 3 της θ' ωδής).

Στα τροπάρια 1, 2 και 5 της δ' ωδής, 3, 6 και 7 της η' και 1, 4 και 5 της θ' του τριωδίου, όπου η επίδραση της γλώσσας της Καινής Διαθήκης είναι αισθητή, ο Ανδρέας χρησιμοποιεί αυτούσια ή σχεδόν αυτούσια δέκα διαφορετικά ευαγγελικά χωρία (Λκ. 22, 12, Μτ. 26, 18, Μτ. 26, 49, Μτ. 26, 21, Ιν. 13, 25-26, Ιν. 13, 30 και Μτ. 26, 15, Μτ. 26, 26-27, Μτ. 26, 26, και Μτ. 26, 29).

²⁰⁶⁸ Μτ. 26, 21-25, Μρ. 14, 18-21, Λκ. 22, 21-23, και Ιν. 13, 21-30.

²⁰⁶⁹ Ιν. 15, 1-8.

²⁰⁷⁰ Βλ. Ιν., 13, 30.

²⁰⁷¹ Μτ. 26, 47-56, Μρ. 14, 43-52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18, 3-11.

²⁰⁷² Μτ. 27, 3-10, και Πρ. 1, 18-19.

Ο ειρμός και το δοξαστικόν της δ' ωδής είναι αυτά της αντίστοιχης ωδής του Μεγάλου Κανόνος. Οι ειρμοί της δ' και η' ωδής μας παραπέμπουν στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Αββ. 3, 1-19, και Δν. 3, 57-88). Στους ειρμούς και θεοτοκία της δ' και θ' ωδής ο ποιητής εξυμνεί το μυστήριο της εκ Παρθένου Σαρκώσεως. Στο θεοτοκίον της η' ωδής ο ποιητής απευθύνει μία ικεσία στον Χριστό δια μέσου της Θεοτόκου. Τα δοξαστικά, τα οποία χαρακτηρίζονται για τη υψηλή τους θεολογία, έχουν ως αντικείμενο το μυστήριο του τριαδικού Θεού.

1.5. Τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης

Το τριώδιον του Μικρού Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης του Ανδρέα Κρήτης *Τὸν ζόφον τῆς ψυχῆς μου* (ήχος πλ. δ') αποτελείται από την ε', η' και θ' ωδή. Στο *Lenten Triodion*²⁰⁷³ της μητέρας Mary και του αρχιμανδρίτη Kallistos Ware οι τρεις ωδές απαρτίζονται από ένα ειρμό²⁰⁷⁴, έξι (ε' ωδή) ή οκτώ (η' και θ' ωδή) τροπάρια, ένα δοξαστικόν ή μάλλον ένα ακόμα τροπάριον που εισάγεται από το *Δόξα Πατρί*, το οποίο δεν αποτελεί ένα πραγματικό δοξαστικόν ούτε από μορφολογική ούτε από θεματική άποψη, και ένα θεοτοκίον, ενώ στην έκδοση του Τριωδίου του Vitali²⁰⁷⁵ απαρτίζονται από τον ειρμό, εννιά τροπάρια και το θεοτοκίον (*σταυροθεοτοκίον* στην θ' ωδή). Από το *Lenten Triodion* απουσιάζουν το πέμπτο και έβδομο τροπάριον και το θεοτοκίον της ε' ωδής, το δεύτερο, τρίτο, έκτο και όγδοο τροπάριον και το θεοτοκίον της η' ωδής και το πρώτο και δεύτερο τροπάριον της θ' ωδής της έκδοσης του Τριωδίου του Vitali, ενώ το κείμενο του Vitali αγνοεί το θεοτοκίον της ε' ωδής, το τρίτο, τέταρτο, πέμπτο και όγδοο τροπάριον και το θεοτοκίον της η' ωδής και το έβδομο και όγδοο τροπάριον της θ' ωδής του *Lenten Triodion*. Οι δύο εκδόσεις παρουσιάζουν ως προς το θεοτοκίον της θ' ωδής δύο αρκετά διαφορετικές παραλλαγές.

²⁰⁷³ MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 560-564.

²⁰⁷⁴ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Είρμολόγιον*, 228.

²⁰⁷⁵ VITALI, *Τριώδιον, χοη'-χπα'*.

Το τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Πέμπτης παρουσιάζει σε σχέση τα υπόλοιπα τριώδια του Ανδρέα για τη Μεγάλη Εβδομάδα τρεις σημαντικές μορφολογικές διαφορές: η απουσία μεταξύ της ε' και της η' ωδής του μεσωδίου καθίσματος, το οποίο αντικαθίσταται στην έκδοση του Vitali από τους επτά οίκους ενός αλφαβητικού κοντακίου²⁰⁷⁶, ο σταθερός αριθμός (εννέα) των τροπαρίων των τριών ωδών στην έκδοση του Vitali και, τέλος, η πλήρης απουσία του δοξαστικού και στις δύο εκδόσεις (το δοξαστικόν του *Lenten Triodion* δεν είναι ένα πραγματικό δοξαστικόν).

Από θεματική άποψη το τριώδιον αναπτύσσει μοτίβα τόσο της υμνογραφίας της Μεγάλης Πέμπτης, όσο και της υμνογραφίας των Παθών. Η ετοιμασία του Μυστικού Δείπνου²⁰⁷⁷ αποτελεί αντικείμενο του τροπαρίου 1²⁰⁷⁸ της ε' ωδής: *Ἡὐτρέπισται τὸ δεῖπνον καὶ ἡτοίμασται σοι τὸ πάσχα ὡς εἶπας, Χριστέ*. Ο ιερός νιπτήρας²⁰⁷⁹ είναι το θέμα των τροπαρίων 2 και 3 της ε' ωδής και 1, 4/2²⁰⁸⁰, και 5/9 (δοξαστικόν), 2 και 3²⁰⁸¹ (Τριώδιον του Vitali) και 3 (*Lenten Triodion*) της η' ωδής. Το τροπάριον 4/2 της η' ωδής μας παραπέμπει στο χωρίο Iv. 13, 12-15, ενώ το τροπάριον 3 της η' ωδής του *Lenten Triodion* είναι εμπνευσμένο στα χωρία Iv. 13, 10-11, και 13, 21-26. Τα τροπάρια 2 και 3 της η' ωδής (Τριώδιον του Vitali) αναπαράγουν τον διάλογο μεταξύ του Χριστού και του Πέτρου κατά τον νιπτήρα²⁰⁸² (βλ. τροπ. 2 της ε' ωδής). Ο Πέτρος πρωταγωνιστεί και πάλι στο τροπάριον 6/5 της ε' ωδής, το οποίο έχει ως θέμα την άρνηση του πρωτοκορυφαίου των αποστόλων²⁰⁸³.

²⁰⁷⁶ VITALI, *Τριώδιον*, χπα'.

²⁰⁷⁷ Μτ. 26, 17-19, Μρ. 14, 12-16, και Λκ. 22, 7-13.

²⁰⁷⁸ Τόσο στο Τριώδιον του Vitali, όσο στο *Lenten Triodion*.

²⁰⁷⁹ Iv. 13, 1-17.

²⁰⁸⁰ Στο Τριώδιον του Vitali και στο *Lenten Triodion*, αντιστοίχως.

²⁰⁸¹ Μόνο στο Τριώδιον του Vitali ή στο *Lenten Triodion*.

²⁰⁸² Iv. 13, 6-11.

²⁰⁸³ Μτ. 26, 69, 75, Μρ. 14, 66-72, Λκ. 22, 55-62, και Iv. 18, 25-27.

Η υπερφυής προσευχή ή η αγωνία του Χριστού στον κήπο της Γεθσημανή²⁰⁸⁴ αποτελεί αντικείμενο των τροπαρίων 4 (*Lenten Triodion*) και 6 (Τριώδιον του Vitali) της η' ωδής και 1 και 2 (Τριώδιον του Vitali) και 3/1 της θ' ωδής. Στο πρώτο και δεύτερο τροπάριον της θ' ωδής του Τριωδίου του Vitali ο Ανδρέας εξετάζει τη χριστολογική διάσταση της αγωνίας αυτής: ο Χριστός είναι ταυτοχρόνως Θεός ἄτρεπτος και τέλειος άνθρωπος, ο οποίος ἀγωνία συσχεθείς ἐν τῷ πάθει ἔδειξας διόλου ἐν σοί τὸ ἡμέτερον (τροπ. 1 της θ' ωδής). Τότε ο ἐπιστάς του ἄγγελος, ο οποίος ὄντι Δεσπότη τοῦ παντός ὡς δούλος ἐλειτούργει ὡς ἀνθρώπῳ πάσχοντι καὶ ἀγωνιῶντι (τροπ. 2 της θ' ωδής), ενισχύει τον Χριστό παρέχοντάς του οὐχ' ἐτέραν πάρεξ ἧς προείχες ἐν σοι τῇ δυνάμει σου²⁰⁸⁵.

Στη σύλληψη του Χριστού²⁰⁸⁶ κάνουν αναφορά τα τροπάρια 5 (Τριώδιον του Vitali) της ε' ωδής και 6 και 8 (Τριώδιον του Vitali), 5 (*Lenten Triodion*) και 7/6 της η' ωδής. Πρωταγωνιστής της σκηνής είναι ο Ιούδας, ο οποίος, ενώ οι ἄλλοι μαθητές ετοίμαζαν το Πάσχα, τὴν πράσιν προεμελέτα καὶ τῆς τιμῆς συνεφώνει τὰ ἀργύρια²⁰⁸⁷ (τροπ. 1 της ε' ωδής), στον νιπτήρα ἐξέτεινε τοὺς πόδας (τροπ. 3 της ε' ωδής, βλ., επίσης, τροπ. 5/9 (δοξαστικόν) της η' ωδής), κατὰ τον Μυστικό Δείπνο ἐδέξατο τὸν ἄρτον εἰς τὰς χεῖρας ἐν αἷς καὶ τὴν πράσιν εἰργάσατο²⁰⁸⁸ (τροπ. 3 της ε' ωδής) και, τέλος, στη Γεθσημανή φιλήματι δολίῳ παρέδωσε τον Χριστό βοῶν “χαῖρε Παββί”, ὁ φιλητῆς καὶ προδότης καὶ δούλος καὶ δόλιος (τροπ. 4 της ε' ωδής, βλ., επίσης, τροπ. 5 της η' ωδής του *Lenten Triodion* και τροπ. 4/2 της θ' ωδής).

²⁰⁸⁴ Μτ. 26, 36-46, Μρ. 14, 32-42, Λκ. 22, 40-46, και Ιν. 18, 1.

²⁰⁸⁵ Βλ. Λκ. 22, 43.

²⁰⁸⁶ Μτ. 26, 47-56, Μρ. 14, 43-52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18, 2-11.

²⁰⁸⁷ Βλ. Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14:10-11, και Λκ. 22, 3-6.

²⁰⁸⁸ Βλ. Ιν. 13, 30, τροπ. 4 της ε' ωδής (ὁ Ἰούδας τότε τὸ στόμα προέτεινέ σοι, ἐν ᾧ τὸ σῶμά σου, Λόγε, ἀναξίως ἐβρώθη), κοντάκιον της Μεγάλης Πέμπτης (Τὸν ἄρτον λαβὼν εἰς χεῖρας ὁ προδότης) και τροπάρια 7 της η' ωδής και 6-7 της θ' του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Τετάρτης.

Στην υμνογραφία της Μεγάλης Παρασκευής και στον κύκλο των Παθών ανήκει το θέμα της δίκης του Χριστού ενώπιον του Πιλάτου²⁰⁸⁹, το οποίο αναπτύσσεται στα τροπάρια 7 της ε' ωδής (Τριώδιον του Vitali), τροπ. 8 (*Lenten Triodion*) και 9/7 της η' ωδής και τα τροπάρια 5/3, 6/4, 7/5, 8/6, 9/9 (δοξαστικόν) και 7 και 8 (*Lenten Triodion*) της θ' ωδής. Ο Χριστός, *ὁ ἀνεύθυνος Κριτής, ἐκουσίως ἦλθε παραστήναι τοῦ Πιλάτου βήματι* (τροπ. 5/3 της θ' ωδής), ο οποίος φοβήθηκε τον όγλο των Εβραίων που *“σταυρωθήτω” ἐκραύγαζον σὺν τοῖς ἱερεῦσι καὶ γραμματεῦσιν* (τροπ. 9/7 της η' ωδής) και *νιψάμενος χεῖρας ἐν ὕδατι ἀθῶν τῷ αἵματι τοῦ Ἀμινου τῇ κατ' αὐτοῦ ἀποφάσει τὸν κάλαμον ἔβαπτον* (τροπ. 7 της ε' ωδής του Τριωδίου του Vitali). Τα ραπίσματα, ο κάλαμος, οι εμπτυσμοί, ο στέφανος εξ ακάνθων, η μαστίγωση και η πορφυρά *χλαίνα*²⁰⁹⁰ αποτελούν αντικείμενο των τροπαρίων 8/6 και 9/7 (δοξαστικόν) της ε' ωδής, 7/6 της η' ωδής και 9/9 (δοξαστικόν) της θ' ωδής.

Οι ειρμοί δεν ανήκουν θεματικά στην υμνογραφία της Εβδομάδας των Παθών. Ο ειρμός της ε' ωδής είναι εμπνευσμένος στην αντίστοιχη Ωδή του Ησαΐα (Ησ. 26, 9-20). Ο ειρμός της η' ωδής περιέχει αναφορές στο στίχο Ψ. 103, 3 και στο χωρίο Ιρ. 5, 22, ενώ ο ειρμός της θ' είναι βασισμένος στην Ωδή του Ζαχαρία (Λκ. 1, 68-79). Στα θεοτοκία της ε' και η' ωδής του *Lenten Triodion*, τα οποία δεν έχουν καμία θεματική σχέση με το υπόλοιπο τριώδιον, ο υμνογράφος εξυμνεί το μυστήριο της Ενσαρκώσεως του Θείου Λόγου. Στο θεοτοκίον της ε' ωδής συναντάμε μία αναφορά στον πρόλογο του ευαγγελίου του Ιωάννη (Ιν. 1, 14). Στην έκδοση του Vitali το θεοτοκίον της ε' ωδής είναι, από θεματική άποψη, ένα σταυροθεοτοκίον (*ὁ γὰρ ἐκ σοῦ ὑπὲρ λόγον Θεὸς ἐνανθρωπήσας παγείς ἐν ξύλῳ σαρκί...*), ενώ εκείνο της η' ωδής αποτελείται από μία σειρά χαιρετισμών δίχως θεματική σχέση με το υπόλοιπο τριώδιον. Οι δύο παραλλαγές του θεοτοκίου της θ' ωδής, αν και παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές, αναπτύσσουν το ίδιο μοτίβο: η Θεοτόκος στέκεται, ως αμνάς, δίπλα

²⁰⁸⁹ Μτ. 27, 11-26, Μρ. 15, 2-15, Λκ. 23, 2-5 και 13-25, και Ιν. 18, 28-19, 1, και 19, 4-16.

²⁰⁹⁰ Μτ. 27, 27-31, Μρ. 15, 16-20. και Ιν. 19, 2-3.

στον σταυρό (Iv. 19, 25-27) και οδύρεται θωρώντας τον αμνό της κρεμάμενο επί του σταυρού (βλ. οίκο α' του κοντακίου της Μεγάλης Παρασκευής του Ρωμανού του Μελωδού *τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνὰς θεωροῦσα*²⁰⁹¹).

1.6. Τετραώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής

Το τετραώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής του Ανδρέα Κρήτης *Βυθός μοι τῶν παθῶν*²⁰⁹² (ήχος γ') της έκδοσης του Τριωδίου του F. Vitali αποτελείται από την στ', ζ', η', και θ' ωδή, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²⁰⁹³, οκτώ, εννέα, δέκα και δώδεκα τροπάρια, αντιστοίχως, και ένα θεοτοκίον²⁰⁹⁴. Μεταξύ στ' και ζ' ωδής συναντάμε το προσόμοιον κοντάκιον *Ἐν σινδόνι καθαρᾷ καὶ ἀρώμασι θείοις* (ήχος α') με τον οίκο *Ὁ οὐρανόσ μοι σκυθρώπαζε*.

Επίκεντρο του τετραωδίου του Ανδρέας είναι το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, ο οποίος συνελήφθη (τροπ. 1 της ζ' ωδής), παρέστη ενώπιον του Πιλάτου (τροπ. 8 της η' ωδής), ανακρίθηκε (τροπ. 1 της στ' ωδής), κρατήθηκε δέσμιος (τροπ. 1 της στ' ωδής και 1 ζ'), μαστιγώθηκε (τροπ. 1 της στ' ωδής, 2 ζ', 8 η' και 5 θ'), υβρίστηκε (τροπ. 2 της στ' ωδής), ραπίστηκε (τροπ. 2 της στ' ωδής, 1 ζ', 8 η' και 5 θ'), *καλάμῳ* κτυπήθηκε (τροπ. 1 της ζ' ωδής, 9 η' και 5 θ'), *εμπαίχτηκε* (τροπ. 1 της ζ' ωδής), *τοῖς ἥλοις* προσηλώθηκε *τῷ σταυρῷ* (τροπ. 3 της στ' ωδής και 2-4 ζ'), *χολὴν καὶ ὄξος* ποτίστηκε (τροπ. 2 της στ' ωδής και 9 η'), *τῇ λόγχῃ* κεντήθηκε *τὴν πλευράν* (τροπ. 3 της στ' ωδής και 4 ζ'), *σινδόνι καθαρᾷ* τυλίχτηκε (τροπ. 4 της στ' ωδής) και *τάφῳ καὶ νῶ* κηδεύτηκε από τον ευσχήμονα Ιωσήφ (τροπ. 4 της

²⁰⁹¹ MAAS-TRYPANIS, *S. Romani Melodi, Cantica*, 142-149 (ὕμνος εἰς τὸ πάθος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν θρήνον τῆς Θεοτόκου).

²⁰⁹² VITALI, *Τριώδιον, χπτ'-χπστ'*.

²⁰⁹³ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 73, 76 και 78, 75 και 74, αντιστοίχως.

²⁰⁹⁴ Ο κώδικας Vat. gr. 771 διασώζει στην ζ' ωδή το κατώτερο τροπάριον, το οποίο δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση του Vitali: *Εἰ ἐκλάπη ὁ τάφος, Ἰουδαῖοι, | τὰ ἐντάφια ἔνδον πῶς ὁράται; | Οὐδεὶς γὰρ κλέπτει | νεκρὸν καὶ γυμνόν, | Ἥ δότε τὸν νεκρὸν | ἢ προσκυνήσατε*. Βλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἄσματα τοῦ Τριωδίου*, 438.

στ' ωδής και 2 και 7 ζ'), κατέβηκε στα καταχθόνια, συνέτριψε τις πύλες του Άδη *νεκροῖς* πηγάζων τη ζωή (τροπ. 5 και 6 της στ' ωδής και 3, 4 και 7 ζ'), ανέστη *ἐκ τοῦ τάφου* (τροπ. 7 της στ' ωδής και 2, 4 και 9 ζ') και φανερώθηκε στις μυροφόρους γυναίκες, οι οποίες κήρυξαν στους αγίους απόστολους *τὴν ἔνδοξον ἀνάστασιν* (τροπ. 7 της στ' ωδής).

Στο δεύτερο τροπάριον της στ' ωδής, στο τρίτο της ζ' και στο έκτο της θ' περιγράφονται τα διάφορα σημεία που συνόδευσαν τη σταύρωση και τον θάνατο του Χριστού²⁰⁹⁵. Στα τροπάρια 5 και 6 της ζ' ωδής και 8 και 9 της θ' η Αμνάς του Χριστού, η μητέρα, δούλη και παρθένος, παρίσταται *τῷ σταυρῷ* και αλαλάζει *θρηνηδοῦσα μητρικῶς* (τροπ. 9 της θ' ωδής). Στα τροπάρια 5-7 της η' ωδής πρωταγωνιστής είναι ο ευγνώμων ληστής, ο οποίος *ὡς Θεόν* ομολόγησε *τὸν Χριστόν*²⁰⁹⁶ (τροπ. 7 της η' ωδής). Ο Πιλάτος, ο οποίος *τὰς μὲν χεῖρας ἐνίψατο ἀθωώσας ἑαυτόν, τὸν δὲ κάλαμον βάψας τῷ αἵματι ἐκοινώνει τῇ σφαγῇ* (τροπ. 3 θ' ωδής), στον τίτλο που ἐγγράφη και ἔθεσε ἐπὶ του σταυροῦ *βασιλέα* ανακήρυξε *τὸν Χριστόν*²⁰⁹⁷ (τροπ. 4 θ' ωδής).

Πρωτοτυπία αποτελεί ο συνδυασμός του θέματος της ευλογίας του Σαββάτου από τον Χριστό με την ανάπαυση των έργων (τροπ. 10 της θ' ωδής) με το θέμα των θαυμάτων που εκτέλεσε ο Χριστός *ἐν σαββάτῳ* (τροπ. 2-4 της η' ωδής και 2 θ') και για τα οποία κατηγορήθηκε από γραμματεῖς και φαρισαίους ως *λύσας τὰ σάββατα ἡμῶν καὶ τὰ ἔθνη καὶ τὰ νόμιμα* (τροπ. 4 της η' ωδής). Στα τροπάρια 8 και 9 της ζ' ωδής, 1-4 της η' και 1, 2 και 4 της θ' ο ποιητής επικρίνει τους Ιουδαίους, οι οποίοι *ἠτήσαντο φοινέα καὶ ὡς ληστήν τὸν θησαυρὸν τῆς ζωῆς παρεδίδουν* (τροπ. 1 της η' ωδής, βλ., επίσης, τροπ. 2-4 η' και 1 και 2 θ') κραυγάζοντας *οὐκ ἔχομεν ἄλλον βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα καὶ τὸν λεγόμενον Χριστόν*

²⁰⁹⁵ Μτ. 27, 45, 51-53, Μρ. 15, 33, και Λκ. 23, 44-46.

²⁰⁹⁶ Βλ. Λκ. 23, 39-43.

²⁰⁹⁷ Βλ. Μτ. 27, 24 και 37, Μρ. 15, 26, Λκ. 23, 38, και Ιν. 19, 19-22.

ἄροι, ἄροι, σταύρωσον (τροπ. 2 της θ' ωδής)²⁰⁹⁸, επιχείρησαν *ἀνατρέψαι τὸ γραφέν* υπό Πιλάτου στον τίτλο της κατηγορίας²⁰⁹⁹ (τροπ. 4 της θ' ωδής) και, τέλος, αρνήθηκαν την ανάσταση του Χριστού (τροπ. 7-9 ζ' ωδής)²¹⁰⁰. Ο απολογητικός χαρακτήρας των τροπαρίων 7-9 της ζ' ωδής θυμίζει έντονα το έκτο αναστάσιμον στιχηρόν του ήχου πλ. α', το οποίο αποδίδεται στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό (*Μὴ πλανᾶσθε, Ἰουδαῖοι μάθετε τὰς ῥήσεις τῶν Προφητῶν...*).

Στο όγδοο τροπάριον της θ' ωδής ο υμνογράφος αναφέρει τις προφητείες για το Πάθος του Μεσσία και Δούλου του Θεού του Ησαΐα (Ησ. 53, 7), Δαβίδ (Ψ. 21, 17) και Ιερεμία (Ιρ. 11, 19). Το δεύτερο τροπάριον της στ' ωδής (*χολὴν ποτίζῃ, Σωτήρ, ἵνα ἐμέ γλυκάνῃς ἐν σοὶ τῇ γεύσει τῇ ἐν Ἑδέμ πικραθέντα*) μας παραπέμπει στο τρίτο κεφάλαιο της Γενέσεως. Στη ρήση του Μωυσή του χωρίου Δτ. 28, 66, γίνεται αναφορά στο ένατο τροπάριον της θ' ωδής (*ὄψεσθε τὴν ζωὴν ἀπέναντι κρεμαμένην ὑμῶν*). Το ενδέκατο και δωδέκατο τροπάριον της θ' ωδής έχουν ως θέμα τον χαρμόσυνο εορτασμό της ευσήμου ημέρας της αναστάσεως, *αὕτη ἡμέρα, Χριστέ, ἦν ἐποίησας* (βλ. Ψ. 117, 24).

Χαλαρή (ζ' και η' ωδή) έως ανύπαρκτη (στ' και θ' ωδή) είναι η θεματική συνάφεια των θεοτοκίων με το υπόλοιπο τριώδιον. Ικετευτικό χαρακτήρα έχουν τα θεοτοκία των τριών πρώτων ωδών. Στο πρώτο θεοτοκίον η ικεσία απευθύνεται στη Θεοτόκο, ενώ στο δεύτερο και στο τρίτο, καθώς και στο όγδοο τροπάριον της στ' ωδής, *δυσωπεῖ* τον Σωτήρα Χριστό υπέρ της σωτηρίας του λαού του η Θεοτόκος, ο Πρόδρομος, οι άγιοι απόστολοι, οι μυροφόροι γυναίκες, ο ευγνώμων ληστής και ο ευσχήμων Ιωσήφ. Το θεοτοκίον της θ' ωδής αποτελείται από μία σειρά εφτά χαιρετισμών.

²⁰⁹⁸ Μτ. 27, 11-26, Μρ. 15, 2-15, Λκ. 23, 2-5 και 13-25, και Ιν. 18, 28-19, 1, και 19, 4-16.

²⁰⁹⁹ Ιν. 19, 19-22.

²¹⁰⁰ Μτ. 28, 11-15.

1.7. Κανών της Κυριακής του Πάσχα

Ο κανών της Κυριακής του Πάσχα του Ανδρέα Κρήτης *Ὡδὴν ἐπινίκιον ἄσωμεν πάντες*²¹⁰¹ (ήχος α΄) αποτελείται από εννιά ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²¹⁰², πέντε (η΄ και θ΄ ωδή), έξι (δ΄ και στ΄ ωδή), εφτά (β΄ και γ΄ ωδή), οκτώ (ε΄ ωδή) και εννέα τροπάρια (α΄ και ζ΄ ωδή), αντιστοίχως, δοξαστικόν και θεοτοκίον.

Κύριο θέμα του κανόνος του Ανδρέα είναι η Ανάστασις του Χριστού (τροπ. 4 της α΄ ωδής, τροπ. 1 και θεοτοκίον β΄, τροπ. 4-6 δ΄, 8 ε΄ και 1 στ΄), δια την οποία ο Θεάνθρωπος *ἔσωσε τὴν εἰκόνα τὴν συγχωσθεῖσαι ἐν Ἀδὰμ τῇ παραβάσει* (τροπ. 6 της δ΄ ωδής), με αναφορές στις ευαγγελικές περικοπές που αφηγούνται τη συνάντηση του αγγέλου με τις μυροφόρους γυναίκες²¹⁰³ (τροπ. 5 και 6 της α΄ ωδής, 3 και 4 β΄, 3 δ΄, 5 στ΄ και 2 και 3 η΄), την αυτοψία του κενού τάφου από τον Πέτρο και τον Ιωάννη²¹⁰⁴ (τροπ. 7 της α΄ ωδής), τη σφράγιση και φρούρηση του μνήματος, τη δωροδοκία της κουστωδίας και την απιστία των Ιουδαίων²¹⁰⁵ (τροπ. 8 της α΄ ωδής, 5-7 γ΄, 1 και 2 δ΄, 5 ε΄ και 5-7 ζ΄, βλ., επίσης, τροπ. 8 και 9 της ζ΄ ωδής του τετραωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής) και, τέλος, την εμφάνιση του αναστημένου Χριστού στις μυροφόρους γυναίκες (τροπ. 2 της β΄ ωδής και 4 γ΄) και στη Μαρία τη Μαγδαληνή²¹⁰⁶ (τροπ. 5 β΄ ωδής). Ο ποιητής προτρέπει τους πιστούς να εορτάσουν με μυστική ευφροσύνη τη λαμπρά και ιερά αυτή πανήγυρη (τροπ. 9 της α΄ ωδής, 6-7 β΄, 3 γ΄, 6 δ΄, 6 ε΄, 6 στ΄, 4, 8 και 9 ζ΄, 4 και 5 η΄ και 1-5 θ΄), το *σεπτὸν πάσχα, το φαιδρὸν ἔαρ Χριστοῦ*, την εύσημον ημέρα της αναστάσεως (τροπ. 6 της β΄ ωδής).

²¹⁰¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τί-τιστ΄.

²¹⁰² ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 11, 12 και 14 (ειρμοί της α΄ και γ΄-θ΄ ωδής), και FOLLIERI, *Initia hymnorum*, II, 164 (ειρμός της β΄ ωδής).

²¹⁰³ Μτ. 28, 1-8, Μρ. 16, 1-8, και Λκ. 24, 1-10.

²¹⁰⁴ Ιν. 20, 1-10, και Λκ. 24, 12.

²¹⁰⁵ Μτ. 27, 62-66, και Μτ. 28, 11-15.

²¹⁰⁶ Μτ. 28, 9-10, Μρ. 16, 9-11, και Ιν. 20, 11-18.

Ο κανών, ο οποίος είναι γεμάτος από αναφορές στα θεία Πάθη (τροπ. 1, 2 και 4 της α΄ ωδής, θεοτοκίον β΄, 2 γ΄, 1 και 8 ε΄ και 1 ζ΄), το σταυρώσιμον Πάσχα (*μεγάλα τὰ ἔργα σου, ξείνα τὰ πάθη, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, φοβερὰ τὰ τέρατα τῆς σῆς ἐγέρσεως*, τροπ. 4 της α΄ ωδής), αναπτύσσει μοτίβα ὅπως τη δίκη (τροπ. 1 της α΄ ωδής), τις ὕβρεις (τροπ. 1 της α΄ ωδής), τα ραπίσματα (τροπ. 2 της στ΄ ωδής), τα δεσμά (τροπ. 2 της α΄ ωδής), τη σταύρωση ἐπὶ του ξύλου του ζωοποιού σταυρού (τροπ. 1 της α΄ ωδής, 3 και 7 ε΄, 1 και 2 στ΄ και 1 και 2 ζ΄), τον λογχισμό (τροπ. 2 της στ΄ ωδής και 3 ζ΄), τη χολή (τροπ. 3 της ζ΄ ωδής), την *νέκρωσιν σαρκός* (τροπ. 1 της β΄ ωδής), την ἐκλειψη του ηλίου (τροπ. 3 της α΄ ωδής, 1 γ΄ και 1 και 2 ε΄), τον σεισμό (τροπ. 2 της γ΄ ωδής, 1 ε΄ και 2 στ΄), την κηδεία του Χριστοῦ ἀπὸ τον ευσχήμονα Ἰωσήφ και τη θεόσωμον του ταφή (τροπ. 2 της α΄ ωδής και 4 ε΄) και, τέλος, την εἰς Ἄδου κάθοδο του Χριστοῦ, ο οποίος *μετὰ νεκρῶν τῶν ἐν τάφοις λογισθείς* (τροπ. 1 της β΄ ωδής) συνήγειρε τους νεκρούς με την ἀνάστασή του (θεοτοκίον της α΄ ωδής, τροπ. 1 και 2 β΄, 4 και 5 δ΄, 3 ε΄, 3 και 4 στ΄ και 1 η΄).

Στον κανόνα συναντάμε ἐπίσης αναφορές σε διάφορα πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης. Ανάμεσά τους ο προπάτορας Ἀδάμ (τροπ. 1 της β΄ ωδής, 6 δ΄, 3 στ΄, 8 ζ΄ και 1 θ΄), τον οποίο ο Χριστός *σταυρωθεὶς γὰρ ἤγειρε τοῦ πτώματος* (τροπ. 1 της θ΄ ωδής), η ἀρχαία Εὐά (τροπ. 4 της γ΄ ωδής), της ὁποίας *πέπαυται ἡ λύπη Χριστοῦ ἀναστάντος*, ο προφητικὰ *ψάλλον* Δαβίδ (τροπ. 3 της γ΄ ωδής) και ο νομοθέτης Μωυσῆς (τροπ. 2 της ζ΄ ωδής). Με τη σταύρωσή του ο Χριστός λυτρώνει τους πιστούς και στην ἀρά του νόμου, *ἦν τῷ Μωσεῖ ὁ ἐν Σινᾷ ἔγγραπτος νόμος ἀπεινῶς προσέταξεν ἐπικατάρατος πᾶς ὁ ἐπὶ ξύλου παγείς*²¹⁰⁷. Αναφορές σε ἄλλα αἰσιογραφικά χωρία συναντάμε στα τροπάρια 9 της α΄ ωδής (Α΄ Κρ. 5, 7), 3 γ΄ (Ψ. 117, 24) και 2 θ΄ (Ψ. 46, 2).

²¹⁰⁷ Βλ. Δευ. 21, 23, και Γαλ. 3, 13.

Δοξαστικά και θεοτοκία έχουν τριαδικό και θεομητορικό χαρακτήρα, αντιστοίχως. Αναφορές στο πάθος και την ανάσταση συναντάμε στα θεοτοκία της α' (*ἐν μήτρᾳ ἐβάστασας ὃν ἐν κοιλίᾳ ἡ γῆ ὑπεδέξατο*), της β' (*ὁ παθὼν ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἀναστήσας ἡμᾶς*) και γ' ωδῆς (*παθόντα ἐκουσίως, ταφέντα ἐν μνήματι καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν*). Στο θεοτοκίον της β' ωδῆς ο ποιητής απευθύνεται στον Χριστό και όχι στη Θεοτόκο. Στο θεοτοκίον της η' ωδῆς, όπου ο ποιητής συναρμολογεί την τριαδική και τη θεομητορική θεολογία, η Θεοτόκος παρουσιάζεται ως *τῆς πατρικῆς εὐδοκίας θησαύρισμα, τῆς τοῦ Υἱοῦ παρουσίας ἐναύλισμα και τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐνδιαίτημα*. Το θεοτοκίον της θ' ωδῆς είναι ένας μακρύς χαιρετισμός. Χριστολογικό χαρακτήρα έχουν τα θεοτοκία των εννέα ωδών, τα οποία έχουν ως θέμα το μυστήριο της εκ της αγίας Θεοτόκου Ενσαρκώσεως του Λόγου του Θεού, το πρώτο τροπάριον της α' ωδῆς (*πάσχει πάθους ἐκτός*) και το πρώτο τροπάριον της ζ' ωδῆς (*πάθους ἐκτός τῇ γὰρ σαρκὶ πάσχει καὶ φέρει μακροθύμως ἅπαντα*).

2. ΚΟΣΜΑΣ ΜΕΛΩΔΟΣ

Ο Κοσμάς ο Μελωδός²¹⁰⁸, ο και Αγιοπολίτης επικαλούμενος εξ αιτίας της εξ Ιεροσολύμων καταγωγής του, γεννήθηκε περί το 685. Ο Δετοράκης υποστηρίζει ότι γεννήθηκε περί το 674 στη Δαμασκό και όχι στα Ιεροσόλυμα²¹⁰⁹. Έμεινε ορφανός και από τους δύο γονείς σε πολύ μικρή ηλικία. Ο πατέρας του Ιωάννου του Δαμασκηνού, Σέργιος Μανσούρ, τον υιοθέτησε και φρόντισε για την παιδεία του. Με συμμαθητή του τον φίλο και θετό του αδελφό Ιωάννη απέκτησε μία ολοκληρωμένη κοσμική και θεολογική παιδεία δίπλα στον μοναχό Κοσμά, τον

²¹⁰⁸ Θρησκευτική ἐγκυκλοπαίδεια, VII, 884-887, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1152, όπου Δαμασκός περί το 675- Μαΐουμά περί το 752, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXV, XXXVI, XL, XLIX εξ., 161-204, 265 και 266, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 310-321, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 14-16, HALKIN, *Bibliotheca*, 394-395, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 77-78, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 345-367, και *Κοσμάς ὁ Μελωδός*.

²¹⁰⁹ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 77.

επικαλούμενο Ξένο ή Ικέτη. Ασπάστηκε τον μοναχικό βίο στη Λαύρα του Αγίου Σάββα μαζί με τον αδελφό του. Το 743 (734/735 σύμφωνα με τον Δετοράκη) εξελέγη και χειροτονήθηκε επίσκοπος της πόλης Μαΐουμά (Κωνσταντίας), στη Γάζα. Κοιμήθηκε το 760 (περί το 752/754 κατά τον Δετοράκη). Ο Κοσμάς έγραψε μερικά κοντάκια και εκατοντάδες κανόνων, πολλοί από τους οποίους δυστυχώς δεν σώζονται, για όλες τις μεγάλες εορτές του λειτουργικού έτους. Η ποίηση του, η οποία έχει στην Αγία Γραφή και στις ομιλίες του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου τις κύριες πηγές εμπνεύσεως, χαρακτηρίζεται για τον ρυθμό της και τη στιχουργική της δεξιοτεχνία. Τιμάται ως άγιος από την Εκκλησία, η οποία εορτάζει τη μνήμη του στις 14 Οκτωβρίου.

Ο Κοσμάς συνέθεσε το διώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης, τα τριώδια του Όρθρου της Δευτέρας, Τετάρτης και Παρασκευής της Μεγάλης Εβδομάδας, το δεύτερο τετραώδιον (στ', ζ' η' και θ' ωδή) του κανόνος του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου και, σύμφωνα με τους Θ. Δετοράκη και Ε. Ι. Τωμαδάκη²¹¹⁰, τους ειρμούς των υπόλοιπων ωδών (α', γ', δ', ε' ωδή), και, τέλος, τον κανόνα του Όρθρου της Μεγάλης Πέμπτης. Σε αντίθεση με τον κανόνα του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας του Ανδρέα Κρήτης η β' ωδή απουσιάζει από τον κανόνα του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης. Κοινά χαρακτηριστικά των κανόνων του Κοσμά είναι η απουσία δοξαστικών και θεοτοκίων και η χρήση της ακροστιχίδας και του εφύμνιου. Οι ακροστιχίδες, οι οποίες σχηματίζονται με τα αρχικά των ειρμών και των τροπαρίων, κάνουν αναφορά στη λειτουργική ημέρα και στην έκταση των κανόνων. Το εφύμνιον, σε αντίθεση με το εφύμνιον του κοντακίου, δεν είναι συνήθως ελεύθερης σύνθεσης αλλά βιβλικής προέλευσης. Το εφύμνιον του ειρμού, το οποίο είναι συνήθως ένας στίχος από την αντίστοιχη βιβλική ωδή ή είναι εμπνευσμένο σε αυτήν, επαναλαμβάνεται στα τροπάρια αυτούσιο ή, συνηθέστερα, με μικρές παραλλαγές. Ο αριθμός των τροπαρίων της κάθε ωδής

---

²¹¹⁰ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 157, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ύμνασμα του Τριωδίου*, 449.

κυμαίνεται ανάμεσα σε δύο και τέσσερα. Από μουσική άποψη οι κανόνες των τριών πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας ανήκουν στον β' ήχο, ενώ οι κανόνες των άλλων τριών ημερών ανήκουν στον πλ. β' ήχο.

2.1. Τριώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας

Το τριώδιον της Μεγάλης Δευτέρας *Τῷ τὴν ἄβατον κυμαινομένην θάλασσαι*²¹¹¹ (ήχος β'), το οποίο φέρει την ακροστιχίδα *τῇ δευτέρα*, αποτελείται από την α', η' και θ' ωδή. Κάθε ωδή απαρτίζεται από ένα ειρμό²¹¹² και δύο τροπάρια. Εφύμνια, εμπνευσμένα πάντοτε στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές, συναντάμε στην α' (*ἐνδόξος γὰρ δεδόξασται*, ειρμός και τροπ. 1) και την η' ωδή (*Τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔργα ὑμνείτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰώνας*, ειρμός, ἡ καὶ *Κύριον γινώσκοντές με, ὑμνείτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰώνας*, τροπάριον). Κύριο θέμα του τριωδίου είναι η *ἀπόρρητος τοῦ Θεοῦ κατάβασις* (τροπ. 1 της α' ωδής) και η περί της αρετῆς της ταπείνωσης και περί διακονίας διδασχὴ του Χριστοῦ στους μαθητὲς του με αφορμὴ την απάντηση του Χριστοῦ στο φιλόδοξο αἶτημα της μητέρας των γιων του Ζεβεδαίου και το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας²¹¹³. Στο πρώτο τροπάριον της α' ωδῆς ο ποιητὴς ἐξηγεί τη σημασία της Θείας Συγκατάβασης παραπέμποντας στο χωρίο Φλ. 2, 5-11. Στο πρώτο τροπάριον της η' ωδῆς ο υμνογράφος μας παραπέμπει στα χωρία Ιν. 15, 9-17, και 14, 27, όπου, κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου, ο Χριστὸς αφήνει την ἐντολή της αγάπης και την εἰρήνη του στους μαθητὲς, οι οποίοι ανυψώνονται στην κατηγορία των φίλων. Οι ειρμοί, οι οποίοι παραπέμπουν στις

²¹¹¹ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 344-346, *Τριώδιον*, Ρώμη, 620-622, *Τριώδιον*, Φως, 398-399, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 360-362, και 1994, 829-833, PG XCVIII, 471-472, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 187-188, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 22-26, *Ἀιθολόγιον*, Ἱερά Μονὴ Κρυπτοφέρνης, II, 978-981, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀιθολόγιον*, I, 1093-1097.

²¹¹² ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 39 και 40.

²¹¹³ Μτ. 20, 17-28, Μκ 10, 32-45, και Λκ. 22, 21-27.

αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Εξ. 15, 1-19, Δν. 3, 57-88, Λκ. 1, 46-55 και 68-79), δεν περιέχουν καμία αναφορά στη θεματολογία της υμνογραφίας της ημέρας.

2.2. Διώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Τρίτης

Το διώδιον της Μεγάλης Τρίτης *Τῷ δόγματι τῷ τυραννικῷ*²¹¹⁴ (ήχος β'), το οποίο φέρει την ακροστιχίδα *τρίτη τε*, αποτελείται από την η' και θ' ωδή, οι οποίες απαρτίζονται από τρία και δύο τροπάρια, αντιστοίχως, πλην των ειρμών²¹¹⁵. Στην η' ωδή συναντάμε το εμπνευσμένο στην αντίστοιχη βιβλική ωδή εφύμνιον *εὐλογεῖτε τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον* (ειρμός, τροπ. 2 και 3) ή την παραλλαγή του *εὐλογεῖτε, βοῶντες, τὰ ἔργα τὸν Κύριον* (τροπ. 1). Το διώδιον αποτελεί μία προτροπή στην εγρήγορση και στην ετοιμασία της χριστιανῆς ψυχῆς για την επικείμενη συνάντηση με τον Νυμφίο Χριστό κατά τον καιρό της δευτέρας και ενδόξου πάλιν παρουσίας του. Στο διώδιον συναντάμε αναφορές στις παραβολές των δέκα παρθένων (τροπ. 1 και 2 της η' ωδῆς), των ταλάντων (τροπ. 3 της η' ωδῆς) και του αφορισμοῦ των προβάτων από τα ερίφια (τροπ. 2 της θ' ωδῆς), όλες οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στην ευαγγελική περικοπή του Εσπερινού της ημέρας (Μτ. 24, 36-26, 2). Το πρώτο τροπάριον της θ' ωδῆς μας παραπέμπει στο χωρίο Μτ. 24, 36. Οι ειρμοί είναι εμπνευσμένοι στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Δν. 3, 57-88, Λκ. 1, 46-55 και 68-79) και όχι στη θεματολογία της υμνογραφίας της ημέρας.

2.3. Τριώδιον του Όρθρου της Μεγάλης Τετάρτης

²¹¹⁴ *Τριώδιον*, Φόινιξ, 352-353, *Τριώδιον*, Ρώμη, 632-633, *Τριώδιον*, Φως, 409, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 368, και 1994, 848, PG XCVIII, 473-474, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 188, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 111-112, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1007-1008, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1093-1097.

²¹¹⁵ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 39 και 40.

Το τριώδιον της Μεγάλης Τετάρτης *Τῆς πίστεως ἐν πέτρᾳ*²¹¹⁶ (ήχος β'), το οποίο φέρει την ακροστιχίδα *τετράδι ψαλῶ*, αποτελείται από την γ', η' και θ' ωδή. Οι ωδές απαρτίζονται από ένα ειρμό και δύο (γ' ωδή) ή τρία (η' και θ' ωδή) τροπάρια. Εφύμνια εμπνευσμένα στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές συναντάμε στην γ' (*οὐκ ἔστι ἅγιος ὡς ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ οὐκ ἔστι δίκαιος πλην σοῦ, Κύριε, ειρμός, ἢ σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ οὐκ ἔστι δίκαιος πλην σοῦ, Κύριε, τροπάρια*) και η' ωδή (*πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*). Το εφύμνιον της θ' ωδῆς (*φείσαι τῶν ψυχῶν ἡμῶν, Χριστε, ὁ Θεός, καὶ σῶσον ἡμᾶς*) δεν είναι βιβλικής προελεύσεως. Κύρια θέματα του ποιήματος είναι η συνωμοσία κατά του Χριστοῦ²¹¹⁷ (τροπ. 1 και 2 της γ' ωδῆς) ή το δεινὸν βουλευτήριον τῶν ἀνόμων (τροπ. 2 της γ' ωδῆς), το μύρον της Βηθανίας²¹¹⁸ (τροπ. 1-3 της η' ωδῆς) ή η ἀποκεινοῦσα γυνὴ μύρον (τροπ. 1 της η' ωδῆς), η οποία ταυτίζεται με την αλείψασα τον Κύριο πόρνη γυναίκα του χωρίου Λκ. 7, 36-50 (τροπ. 2 και 3 της η' ωδῆς) και η προδοσία του αγνώμονα Ιούδα²¹¹⁹ (τροπ. 1-3 της θ' ωδῆς), ο οποίος δῶρον ἀξιόθεον λογοπραγεῖ (τροπ. 1 της θ' ωδῆς). Τα επεισόδια του μύρου της Βηθανίας και της προδοσίας συμπεριλαμβάνονται στο ευαγγελικό ανάγνωσμα του Εσπερινού της ημέρας (Μτ. 26, 6-16). Οι ειρμοί είναι εμπνευσμένοι στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Α' Βσ. 2, 1-10, Δν. 3, 57-88, Λκ. 1, 46-55 και 68-79) δίχως καμία αναφορά στη θεματολογία της ημέρας.

2.4. Κανὼν τοῦ Ὁρθροῦ της Μεγάλης Πέμπτης

²¹¹⁶ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 357-359, *Τριώδιον*, Ρώμη, 641-643, *Τριώδιον*, Φως, 416-417, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 373-375, και 1994, 859-864, PG XCVII, 473-476, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 189-190, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 127-133, *Ἀνθολόγιον*, Ἱερά Μονὴ Κρυπτοφέρνης, II, 1030-1033, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1146-1149.

²¹¹⁷ Μτ. 26, 1-5, Μρ. 14, 1-2, και Λκ. 22, 1-2.

²¹¹⁸ Μτ. 26, 6-13, Μρ. 14, 3-9, και Ιν. 12, 1-8.

²¹¹⁹ Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14, 10-11, και Λκ. 22, 3-6.

Ο κανών του Όρθρου της Μεγάλης Πέμπτης *Τμηθείση τμᾶται πόντος Έρυθρός*²¹²⁰ (ήχος πλ. β'), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα τῇ μακρᾷ πέμπτη μακρὸν ὕμνον ἐξάδω, αποτελείται από οκτώ ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό και δύο (γ', ε' και στ' ωδή) ή τρία (α', δ', ζ', η' και θ' ωδή) τροπάρια. Εφύμνια, όλα εμπνευσμένα στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές, συναντάμε στην α' (*ἐνδόξος δεδοξασται, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν*), γ' (*καὶ πίστει στερεωθήσεσθε*), δ' (*ἰλασμὸν εἰς τὸν κόσμον ἀπέστειλας, ειρμός, ἢ ἐπεὶ με ἰλασμὸν ὁ Πατὴρ εἰς τὸν κόσμον ἀπέστειλε, τροπάρια*), ζ' (*ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν*) και η' ωδή (*τὸν Κύριον ὑμνεῖτε τὰ ἔργα καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*).

Στον κανόνα της Μεγάλης Πέμπτης η θεολογική σκέψη του Μελωδού μας φανερώνεται σε όλο το μεγαλείο της. Η Σοφία του Θεού, η οποία στο μυστήριο της Ενσαρκώσεως *ῥηκοδόμησε τὸν οἶκον ἑαυτῆς ἀγνῆς ἐξ ἀπειράνδρου μητρός* (τροπ. 1 της α' ωδής) και στη Θεία Ευχαριστία *ἀμβροσίας κρινᾶ κρατῆρα πιστοῖς* (τροπ. 2 της α' ωδής, βλ. Πρμ. 9, 1-6), καλεῖ τους πιστούς κρίζοντας *γεύσασθε καὶ γινόντες, ὅτι Χριστὸς ἐγώ* (τροπ. 3 της α' ωδής, βλ. Ψ. 33, 9). Η Θεού Σοφία *ὔδωρ νιπτῆρι βάλλει, πόδας ἀποπλύνει δὲ δούλους Δεσπότης* (τροπ. 1 της ε' ωδής). Το χριστολογικό δόγμα αποτελεί κύριο αντικείμενο του δεύτερου και τρίτου τροπαρίου της θ' ωδής, όπου είναι ο ίδιος ο Χριστός, ο άκτιστος Λόγος, ο *ὡς ἄνθρωπος ὑπάρχων οὐσία, οὐ φαντασία· οὕτω Θεὸς* (τροπ. 3), αυτός που λέει: *δημιουργὸν ὁ Πατὴρ πρὸ τῶν αἰώνων σοφίαν γεννᾶ ἀρχὴν ὁδῶν με* (τροπ. 2). Ο ιερός νιπτήρας αποτελεί αντικείμενο ολόκληρης της ε' ωδής και των δυο τροπαρίων της στ', τα οποία μας παραπέμπουν στα χωρία Iv. 13, 12-17 και Iv. 13, 10, αντιστοίχως. Ο Μυστικός Δείπνος και το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας είναι αναμφισβήτητα το κύριο θέμα του κανόνος (τροπ. 2-3 α' ωδής, ειρμός και τροπ. 1 γ', τροπ. 1-3 δ', 1-3 η' και ειρμός και τροπ. 1

²¹²⁰ *Τριψῆδιον*, Φοῖνιξ, 364-368, *Τριψῆδιον*, Ρώμη, 652-656, *Τριψῆδιον*, Φως, 427-429, *Τριψῆδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 381-384, και 1994, 875-883, PG XCVII, 475-482, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 190-193, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 147-156, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρνης, II, 1053-1059, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1166-1172.

της θ'). Ο Χριστός ετοιμάζει την *ψυχοτρόφον τράπεζαν* (τροπ. 1 της α' ωδής) και καλεί σε αυτή όλους τους πιστούς (τροπ. 2 της α' ωδής), *τὸ Πάσχα αὐτὸς ὢν* (ειρμός της γ' ωδής) και ως μέγας αρχιερέας ιερουργεί τον εαυτό του (τροπ. 1 της γ' ωδής). Το πρώτο τροπάριον της δ' ωδής και ο ειρμός και το πρώτο τροπάριον της θ' έχουν ως θέμα την ετοιμασία του Πάσχα²¹²¹, ενώ το δεύτερο και τρίτο μας παραπέμπουν στο χωρίο Λκ. 22, 18. Στο πρώτο τροπάριον της η' ωδής γίνεται αναφορά στη συνομιλία του Χριστού με τους αποστόλους κατά τον Δείπνο (Ιν. 13-17). Ο Ιούδας δέχεται *ἀσυνείδητος* το Σώμα, *τὸ λυτήριον τῆς ἁμαρτίας*, και το Αἷμα, *τὸ χεόμενον ὑπὲρ κόσμου*, του Χριστού (τροπ. 3 της η' ωδής). Η προαναγγελία από τον Χριστό της προδοσίας του Ιούδα αποτελεί αντικείμενο του δεύτερου τροπαρίου της γ' ωδής και των τριών τροπαρίων της ζ', ενώ στο δεύτερου και τρίτο τροπαρίου της η' ωδής *ὁ δυσώνυμος Ἰσκαριώτης, οὗς ἐνίψατο ἡὺτρέπισε πρὸς προδοσίαν πόδας· καὶ σοῦ ἐσθίων ἄρτοι, Σῶμα θεῖον, ἐπήρε περηνισμόν ἐπὶ σέ, Χριστέ* (τροπ. 2, βλ. Ψ. 40, 9). Οι ειρμοί της α', δ', στ', ζ' και η' ωδής είναι εμπνευσμένοι στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές, ενώ εκείνοι της γ', ε' και θ' ωδής συνδυάζουν τα θέματα του νιπτήρα (ε' ωδή) και της Θείας Ευχαριστίας (γ' και θ' ωδή) με αναφορές σε αυτές.

Τέλος, ας σημειωθεί ότι η έκδοση του κανόνος του J. P. Migne συμπεριλαμβάνει, μετά την θ' ωδή και εκτός ακροστιχίδας, οκτώ τροπάρια άγνωστης για μας προέλευσης, τρία *πρὸς τὸν Κύριον* (τροπ. 1, 4 και 5) και πέντε *πρὸς τὴν Θεοτόκον* (τροπ. 2, 3, 6, 7 και 8)²¹²². Τα τροπάρια αυτά, εφτά από τα οποία απαντώνται και στην ακολουθία του Μεγάλου Αποδείπνου, έχουν ως κύριο θέμα τη μετάνοια χωρίς καμία σχέση με τη θεματολογία της υμνογραφίας της Μεγάλης Πέμπτης.

2.5. Τριώδιον του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής

²¹²¹ Μτ. 16, 17-19, Μρ. 14, 12-16, και Λκ. 22, 7-3.

²¹²² PG XCVII, 481-484.

Το τριώδιον Μεγάλης Παρασκευής *Πρὸς σὲ ὀρθρίζω*²¹²³ (ήχος πλ. β'), το οποίο φέρει την ακροστιχίδα *προσάββατόν τε*, αποτελείται από την ε', η' και θ' ωδή, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό και δύο (ε' ωδή) ή τέσσερα (η' και θ' ωδή) τροπάρια. Πλήρες εφύμνιον, βιβλικής προέλευσης, συναντάμε μόνο στην η' ωδή (*ὃν πάσα κτίσις εὐλογεῖ δοξάζουσα εἰς τοὺς αἰῶνας*), ενώ στην ε' και θ' ωδή επαναλαμβάνεται στο τέλος του ειρμού και των τροπαρίων οι λέξεις *φιλάνθρωπε* (σε αιτιατική στο δεύτερο τροπάριον) και *μεγαλύνομεν* (λείπει από το τροπ. 4 της θ' ωδής), αντιστοίχως.

Κύρια θέματα του τριωδίου, το οποίο ξεκινάει με μία σύντομη αναφορά στον νιπτήρα και στον Μυστικό Δείπνο (*Ῥυθθέντες πόδας καὶ προκαθαρθέντες μυστηρίου μεθέξει τοῦ θείου νῦν, Χριστέ, σοῦ οἱ ὑπηρεῖται ἐκ Σιὼν Ἐλαιῶνος μέγα πρὸς ὄρος συνανηῆλθον ὕμνουντές σε, φιλάνθρωπε*, τροπ. 1 της ε' ωδής), είναι η υπερφυής προσευχή ή αγωνία του Χριστού στο Ὅρος των Ελαιών²¹²⁴ (τροπ. 1-2 της ε' ωδής), κατά την οποία ο Χριστός προαναγγέλλει (τροπ. 1-4 η' της ωδής) την ἄρνηση του Πέτρου²¹²⁵, ο οποίος, πτοηθείς από μία παιδίσκη, κλαίει πικρῶς²¹²⁶ (τροπ. 4 της η' ωδής), η σύλληψη του Ιησού²¹²⁷ (τροπ. 1 της θ' ωδής) και η δίκη του ενώπιον των Εβραϊκών θρησκευτικῶν αρχῶν²¹²⁸ (τροπ. 2-4 της θ' ωδής), οι οποίες, μετά από τα ραπίσματα και τις ψευδομαρτυρίες (τροπ. 4 της θ' ωδής), *τοῖς ἔθνεσι ἔκδοτον τὴν ζωὴν ἀναιρεῖσθαι παρέσχον*²¹²⁹ (τροπ. 3 της θ' ωδής). Στον ειρμό της η' ωδής και στα τέσσερα τροπάρια της θ' ο έλεγχος της *πονηρευομένων θεοκτόνων συναγωγῆς* (τροπ. 1 της θ' ωδής) κατέχει σημαντική θέση. Ο ειρμό της η' ωδής περιέχει

²¹²³ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 378-381, *Τριώδιον*, Ρώμη, 675-677, *Τριώδιον*, Φως, 450-451, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 396-398, και 1994, 909-915, PG XCVII, 483-486, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 194-196, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 198-201, *Ἀνθολόγιον*, Ἱερά Μονή Κρυπτοφέρρης, II, 1112-1115, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1220-1223.

²¹²⁴ Μτ. 26, 30-46, Μρ. 14, 26-42, Λκ. 22, 39-46, και Ιν. 18, 1.

²¹²⁵ Μτ. 26, 30-35, Μρ. 14, 26-31, Λκ. 22, 31-34 και 39, και Ιν. 13, 36-38, και 16, 32.

²¹²⁶ Μτ. 26, 69-75, Μρ. 14, 66-72, Λκ. 22, 55-62, και Ιν. 18, 25-27.

²¹²⁷ Μτ. 26, 47-57, Μρ. 14, 43-52, Λκ. 22, 47-53, και Ιν. 18, 2-11.

²¹²⁸ Μτ. 26, 57-68, Μρ. 14, 53-65, Λκ. 53, 54-55 και 66-71, και Ιν. 18, 12-24.

²¹²⁹ Βλ. Μτ. 27, 1-2, Μρ. 15, 1, Λκ. 22, 66, και 23, 1, και Ιν. 18, 28.

σαφείς αναφορές τόσο στην αντίστοιχη βιβλική ωδή (*Στήλην κακίας ἀντιθέου παῖδες θεῖοι παρεδειγμάτισαν*, βλ. Δν. 3, 57-88), όσο και στον Ψαλμό 2, 1 (*ἀνομον συνέδριον βουλεύεται κενά*). Το πρώτο (βλ. ανωτέρω) και τέταρτο (*ἐκύκλωσαν κύνες ὥσεί πολλοί*) τροπάριον της θ' ωδῆς μας παραπέμπουν στον Ψαλμό 21, 17, ενώ το δεύτερο τροπάριον (*ὡς πρόβατον εἴλκον ἀδίκως σφαγιάσαι*) μας παραπέμπει στο χωρίο Ησ. 53, 7. Στον ειρμό της ε' ωδῆς, όπου η αναφορά στην αντίστοιχη βιβλική ωδή είναι σαφής (Ησ. 26, 9-20), ο υμνογράφος αναπτύσσει το θέμα της Κενώσεως: *Πρὸς σέ ὀρθρίζω, τὸν δι' εὐσπλαγχνίαν σεαυτὸν τῷ πεσόντι κενώσαντα ἀτρέπτως καὶ μέχρι παθῶν ἀπαθῶς ὑποκύψαιτα, Λόγε Θεοῦ*. Στο θεοτοκίον της θ' ωδῆς, το γνωστό μεγαλυνάριον *Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβείμ*, το οποίο ψάλλεται μεταξύ των στίχων της Ωδῆς της Θεοτόκου κατά την ακολουθία του Ὁρθρου, δεν συναντάμε καμία αναφορά στη θεματολογία της υμνογραφίας της ημέρας.

3. ΚΑΝΩΝ ΤΟΥ ΟΡΘΡΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ

Ο Κοσμάς ο Μελωδός είναι ο συγγραφέας του δεύτερου τετραωδίου (στ', ζ', η' και θ' ωδή) του κανόνος του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου *Κύματι θαλάσσης*²¹³⁰ (ήχος πλ. β'). Το τετραώδιον φέρει την ακροστιχίδα *Σάββατον μέλω μέγα*. Οι ωδές απαρτίζονται από τον ειρμό και τρία (στ', η' και θ' ωδή) ή τέσσερα (ζ' ωδή) τροπάρια. Εφύμνια συναντάμε στην ζ' (*Λυτρωτά, ὁ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ*) και η' ωδή (*ὃν παῖδες εὐλογεῖτε, ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*). Τα δύο εφύμνια είναι εμπνευσμένα σε στίχους των αντίστοιχων βιβλικών ωδών, Δν. 3, 26-57, και Δν. 3, 57-88. Χαρακτηριστικό στοιχείο του

²¹³⁰ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 408-411, *Τριώδιον*, Ρώμη, 729-733, *Τριώδιον*, Φως, 481-483, *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία 1960, 425-428, και 1994, 977-984, PG XCVII, 485-488, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 196-201, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 251-258, *Ἀνθολόγιον*, Ἱερά Μονή Κρυπτοφέρνης, II, 1177-1184, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1268-1275.

τετραωδίου του Κοσμά του Μελωδού είναι ο διάλογος μεταξύ του τεθνεώτος και ταφέντος Χριστού (ειρμός, τροπ. 2-3) και της Θεοτόκου (τροπ. 1) στην θ' ωδή.

Οι ειρμοί των πρώτων τεσσάρων ωδών (α', γ', δ' και ε' ωδή) του κανόνος θεωρήθηκαν από τον μελετητή και ερευνητή της λειτουργικής ποίησης του ιβ' αιώνα Θεόδωρο Πρόδρομο ποίημα της θρυλικής ποιήτριας του θ' αιώνα Κασίας ή Κασσίας ή Κασσιανής²¹³¹: *πολὺν πρότερον, ὥς ἐξ ἀγράφου ἔχομεν παραδόσεως, γυνὴ τις τῶν εὐπατρίδων σοφὴ καὶ παρθένος, Κασία τοῦνομα, τοῦ τε μέλους ἀρχηγὸς ἐχρημάτισε*²¹³². Ο W. Christ, βασιζόμενος στην παρατήρηση αυτή του Προδρόμου, θεώρησε την Κασσιανή πιθανή ποιήτρια των ειρμών αυτών²¹³³. Ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης απέδωσε τους εν λόγω ειρμούς στη βυζαντινή ποιήτρια²¹³⁴. Ο Θ. Δετοράκης, με τη γνώμη του οποίου συντασσόμαστε, θεωρεί τους ειρμούς αυτούς ποίημα του Κοσμά του Μελωδού²¹³⁵. Τόσο οι ειρμοί της α', γ', δ' και ε' ωδής, όσο οι ειρμοί του τετραωδίου του Κοσμά του Μελωδού (στ', ζ', η' και θ' ωδή) συνδυάζουν τις αναφορές στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Εξ. 15, 1-19, Α' Βσ. 2, 1-10, Αββ. 3, 1-19, Ησ. 26, 9-20, Ιων. 2, 3-10, Δν. 3, 26-57, Δν. 3, 57-88, Λκ. 1, 46-55 και 68-79) με μοτίβα από την υμνογραφία της ημέρας.

Ο Μάρκος²¹³⁶ (†900), σαββαΐτης μοναχός και επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912) επίσκοπος Υδρουντος ή Ιδρουντος (της σημερινής πόλης Οτράντο της Απουλίας) γενόμενος,

²¹³¹ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VII, 385-389, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1109-1110, όπου 800 ή 805 (Rochow) ή περί το 810 (Beck) - μεταξύ 843-867, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 519, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XLVIII, 103-104, και 266, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 41-42, 234 και 255, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 372-376, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 467-473, ΚΑΤΑΦΥΓΙΟΤΟΥ-TORRING, *Women Hymnographer in Byzantium*, ROCHOW, *Studien*, και ΤΖΕΔΑΚΗΣ, *Κασσιανή*.

²¹³² ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 442.

²¹³³ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XLIX.

²¹³⁴ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 164, αρ. 231. Σε υποσημείωση ο Ευστρατιάδης αναφέρει ότι στον κώδικα Paris. Coisl. gr. 220 (ιγ' αι.) οι ειρμοί αυτοί φέρουν το όνομα του Κοσμά.

²¹³⁵ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 157.

²¹³⁶ *Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 759, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, LI, 265 και 267, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 52.

συνέθεσε τα τροπάρια, τρία για την κάθε ωδή, των πρώτων τεσσάρων ωδών (α', γ', δ' και ε' ωδή) του κανόνος του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου. Στην γ' ωδή συναντάμε το βασισμένο στην αντίστοιχη βιβλική ωδή (Α' Βσ. 2, 1-10) εφύμνιον *οὐκ ἔστι ἅγιος πλήν σου, Κύριε*.

Ο συνδυασμός μοτίβων από τις βιβλικές ωδές και από την υμνογραφία της ημέρας στους ειρμούς, η ακροστιχίδα, *καὶ σήμερον δὲ Σάββατον μέλπω μέγα*, την οποία σχηματίζουν τα αρχικά όλων των ειρμών και τροπαρίων των οκτώ ωδών του κανόνος, η χρήση του εφυμνίου στην γ', ζ' και η' ωδή, ο παρόμοιος αριθμός τροπαρίων όλων των ωδών και η κοινή θεματολογία δίνουν ενότητα και μορφολογική ομοιομορφία στα διάφορα στοιχεία του ετερογενούς αυτού κανόνος (ειρμοί της α', γ', δ', και ε' ωδής του Κοσμά του Μελωδού, τροπάρια της α', γ' δ' και ε' ωδής του Μάρκου Υδρουντός και ειρμοί και τροπάρια της στ', ζ', η' και θ' ωδής του Κοσμά του Μελωδού).

Από θεματική άποψη ο κανών, ο οποίος αποτελεί *ἐξόδιον ὕμνον καὶ ἐπιτάφιον ὡδήν* (τροπ. 1 της α' ωδής), αναπτύσσει όλα τα παραδοσιακά μοτίβα της υμνογραφίας της ημέρας, τα πάθη, δηλαδή, και τη σταύρωση του Χριστού (ειρμός και τροπ. 2 της γ' ωδής και ειρμός της δ' ωδής), τον ζωηφόρο του θάνατο (τροπ. 1 και 2 της α' ωδής, ειρμός και τροπ. 2 δ' και ειρμός και τροπ. 2 ε'), την κηδεία του από τον Ιωσήφ τον από Αριμαθαίας (τροπ. 1 ε' και 2 η'), η τόλμη του οποίου αντιτίθεται στη δειλία των μαθητών (τροπ. 2 της η' ωδής), και τη θεόσωμον του ταφή (ειρμός και τροπ. 1 της α' ωδής, 1-3 γ', 1 και 3 ε', ειρμός και τροπ. 3 στ', ειρμός και τροπ. 3 ζ', ειρμός και τροπ. 3 η' και ειρμός θ') και την εις Άδου κάθοδό του (τροπ. 1 και 3 της α' ωδής, 1 γ', ειρμός και τροπ. 2-3 δ', τροπ. 3 στ', 1 ζ' και 1 η'). Άλλα μοτίβα του ύμνου είναι η θεία Κένωσις του Λόγου του Θεού (ειρμός της δ' ωδής), ο αγιασμός του Σαββάτου, κατά το οποίο ο Χριστός *καταπαύει τῶν ἔργων* (τροπ. 1 της δ'

ωδής), ο ύπνος του στον όλβιο τάφο (τροπ. 3 ε' και 2 ζ'), από τον οποίο αφυπνίζεται ζώήν *ἐγείρας ἔξ ὕπνου* (τροπ. 3 της ε' ωδής) και η ανάπλαση της Εύας και ολόκληρου του ανθρώπινου γένους από την ανοικτή πλευρά του νέου Αδάμ (τροπ. 1-3 της ε' ωδής). Ο ειρμός της ε' ωδής, ο ειρμός της στ', το τρίτο τροπάριον της ζ' και ο ειρμός και τα τρία τροπάρια της θ' με τις σκηνές των μυροφόρων γυναικών να σπεύδουν ήδη με τα αρώματα για να αλείψουν το σώμα του Χριστού (τροπ. 3 της θ' ωδής) και της κουστωδίας να φυλάει μάταια τον κενό τάφο (ειρμός της στ' ωδής) προμηνύουν την τριήμερο Έγερση του Χριστού. Το δεύτερο και τρίτο τροπάριον της α' ωδής, το πρώτο της γ', το δεύτερο της δ', το δεύτερο της ε', το πρώτο και δεύτερο της στ' και το τέταρτο της ζ', τα οποία χαρακτηρίζονται για το δογματικό και χριστολογικό δη περιεχόμενό τους, έχουν ως αντικείμενο την υποστατική ένωση των δύο φύσεων του Λόγου του Θεού σεσαρκωμένου, καθώς *μία ὑπήρχεν ἢ ἐν τῷ Ἄδῃ ἀχώριστος καὶ ἐν τάφῳ καὶ ἐν τῇ Ἑδέμ θεότης Χριστοῦ σὺν Πατρὶ καὶ Πνεύματι* (τροπ. 4 της ζ' ωδής) μετά τον θάνατό του, και τη διαίρεση της ψυχής του, η οποία *εἰς Ἄδου οὐκ ξεινοπρεπῶς ἐγκαταλέλειπται* (τροπ. 2 της ε' ωδής), από τη σάρκα, η οποία στον τάφο *διαφθορὰν οὐκ εἶδε* (τροπ. 2 της ε' ωδής).

Η παραλλαγή του κανόνος του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου που συναντάμε στο Τυπικόν της Αναστάσεως παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αφού προσθέτει ένα θεοτοκίον σε εφτά από τις οκτώ ωδές (πλην της ζ'), ενώ στην α' ωδή προσθέτει δύο ακόμα τροπάρια (*Ἀφρων γηραλέε, ἀκόραστε Ἄδῃ καὶ Ἰησοῦ Θεέ μου, ὕμνῳ σου τὰ πάθη*) μεταξύ του ειρμού και του πρώτου τροπαρίου²¹³⁷. Τα δύο αυτά πρόσθετα τροπάρια είναι έργο της ποιήτριας Κασίας. Η Κασία συνέθεσε ένα τετραώδιον (α', γ', δ' και ε' ωδή) σε ήχο πλ. β' για το Μέγα Σάββατο, το οποίο φέρει ακροστιχίδα *καὶ σεπτὸν θττ*. Οι ωδές του τετραωδίου της Κασίας απαρτίζονται από τους γνωστούς ειρμούς του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Κοσμά

²¹³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 165-173.

του Μελωδού και δύο ακόμα τροπάρια²¹³⁸. Στο Τυπικόν της Αναστάσεως οι πρώτες τέσσερις ωδές του κανόνος, του ειρμού και των δύο πρόσθετων τροπαρίων της α΄ ωδής εξαιρουμένων, φέρουν το όνομα του Μάρκου μοναχού, ενώ οι τέσσερις τελευταίες φέρουν εκείνο του Κοσμά. Η ακροστιχίδα (*Καὶ καί*, ειρμός και πέντε τροπάρια) και το εφύμνιον (*ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται*, ειρμός και πρώτο πρόσθετο τροπάριον) ενσωματώνουν στην α΄ ωδή τα δύο προαναφερθέντα πρόσθετα τροπάρια κατά τον πλέον αρμονικό τρόπο. Τα πρόσθετα και, κατά πάσα πιθανότητα, μεταγενέστερα και ψευδεπίγραφα θεοτοκία, τα οποία μένουν εκτός ακροστιχίδας, συνδυάζουν μοτίβα από τη θεομητορική υμνογραφία και αναφορές στο θέμα της ημέρας: *Σεσωματώμενον τὸν σύνθρονον Λόγον πατρὸς καὶ πνεύματος, παρθένε τέτοκας τὸν προσηλώσαντα κόσμου τὸ χειρόγραφον ἐν ξύλῳ σταυροῦ καὶ ἐν τάφῳ σήμερον τεθέντα ἐκουσίᾳ βουλῇ* (α΄ ωδή). Στο θεοτοκίον της ε΄ ωδής μητρικῶς θρηνοῦσα ἐβόα πρὸς τὸν υἱὸν ἢ ἀπειρόγαμος “Ἐν τοῖς νεκροῖς πῶς ἡ Ζωὴ καὶ ἐν θνητοῖς ὁ Σωτὴρ ἐλογίσθη;”. Το θεοτοκίον της θ΄ ωδής (*Μὴ ἐποδύρου μου, μήτερ, ὡς θνητὸν ἐν τῷ τάφῳ*) αποτελεί παραλλαγή του αντίστοιχου ειρμού (*Μὴ ἐποδύρου μου, μήτερ, καθορώσα ἐν τάφῳ*).

4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ

Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός²¹³⁹, για πολλούς ο σπουδαιότερος θεολόγος του η΄ αιώνα και η κορυφή της δογματικής θεολογίας της Ανατολικής Εκκλησίας, γεννήθηκε περί το 679/680

²¹³⁸ Η πρώτη έκδοση του τετραωδίου της Κασίας του Σωφρονίου Ευστρατιάδης (*ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Κασσιανή ἡ Μελωδός*, 97-99) βασίστηκε στα χειρόγραφα Βατοπεδίου 1189 (ιβ΄ αι.) και Μεγίστης Λαύρας Δ. 32 (ιγ΄ αι.). Για την έκδοση του ίδιου αυτού τετραωδίου του αρχιμανδρίτη Θ. Β. Τζεδάκη χρησιμοποιήθηκαν επίσης σιναϊτικά χειρόγραφα (ΤΖΕΔΑΚΗΣ, *Κασσιανή*, 45-46). Βλ., επίσης, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριῳδίου*, 443 και 451-452.

²¹³⁹ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVI, XL, XLIV εξ., CII, CXXIV, 117-121, 205-236, 264-265 και 267, HALKIN, *Bibliotheca*, 884-885, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 476-486, *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VI, 1218-1232, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1063-1064, όπου περί το 675 (περί το 650 σύμφωνα με τον J. Hoeck)-4 Δεκεμβρίου 749 ή 753/754, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 10-14, 16, 181, 183, 185, 195, 196, 197, 199, 202, 232, 253, 289-291 και 294, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 287-310, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 79-82, και *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 308-337, NOBLE, *John Damascene* και MENGES, *Johannes von Damaskus*.

στη Δαμασκό, έδρα τότε του αραβικού χαλιφάτου, από επιφανή χριστιανική οικογένεια της Συρίας. Ο πατέρας του, Σέργιος Μανσούρ, ήταν *πραγμάτων επίτροπος* ή *λογοθέτης* (προφανώς υπουργός επί των υποθέσεων των υπόδουλων χριστιανών και ιδίως επί της κατανομής των φόρων) επί χαλίφη Abdul-Malik (Αβιμέλεχ ή Αβδούλ Μελίκ) Α΄ (685-705). Ο αυτοκράτορας (740-775) Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος υπήρξε δεινός εχθρός του παππού του, Μανσούρ, ο οποίος ήταν και αυτός υψηλόβαθμο στέλεχος της κρατικής μηχανής του χαλιφάτου. Ο Ιωάννης, μαζί με τον θετό του αδελφό Κοσμά, παρακολούθησε μαθήματα αριθμητικής, γεωμετρίας, μουσικής, αστρονομίας, ρητορικής, διαλεκτικής, ηθικής, και θεολογίας δίπλα στον Κοσμά, εξαιρετικά μορφωμένο Έλληνα μοναχό από τη Σικελία, ο οποίος είχε αιχμαλωτιστεί από τους Σαρακηνούς. Ο Ιωάννης εισήλθε μετά τον θάνατο του πατέρα του στην υπηρεσία του τότε χαλίφη, προφανώς Walid (Ουαλίδ) Α΄ (705-715), με το αξίωμα του *πρωτοσυμβούλου*, το οποίο χαρακτηρίζεται στις πηγές ως υψηλότερο από εκείνο του πατέρα, αλλά προφανώς ήταν παρόμοιο με εκείνο. Κάποια στιγμή διέμεινε τα υπάρχοντά του στους φτωχούς και μαζί με τον θετό αδελφό του Κοσμά και τον ανιψιό του Στέφανο²¹⁴⁰ αποσύρθηκε στη Λαύρα του Αγίου Σάββα, όπου μετά από την περάτωση της εκπαίδευσης των δύο αδελφών είχε ήδη αποσυρθεί ο διδάσκαλος τους Κοσμάς, ο επικαλούμενος Ξένος ή Ικέτης. Η παράδοση συνδέει την αναχώρηση του Ιωάννου στη μονή του Αγίου Σάββα με τη σύγκρουσή του με τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ (717-740) εξ αιτίας της υπόθεσης των ιερών εικόνων, την αποκοπή του χεριού του με εντολή του χαλίφη και τη θαυματουργική του θεραπεία από τη Θεοτόκο (εικόνα της Παναγίας της Τριχερούσας). Από τη σχετική, όμως, αναφορά στην έκτη πράξη της Ζ΄ (Β΄ εν Νικαία) Οικουμενικής Συνόδου (787) συνάγουμε ότι η απόσυρση του Δαμασκηνού έγινε προ της έκρηξης της εικονομαχικής έριδος. Χειροτονήθηκε πρεσβύτερος από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων (706-734) Ιωάννη Ε΄. Συμμετείχε στους αγώνες κατά της εικονομαχίας με τη δύναμη του λόγου του και με την

²¹⁴⁰ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 265, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 198 και 245, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 330-332, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1954-1955, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία*, 368-370.

άριστη του γνώση της Αγίας Γραφής και των Πατέρων της Εκκλησίας. Ο Δαμασκηνός, ένας από τους εισαγωγείς του ποιητικού είδους των κανόνων, συνέγραψε κανόνες, ιδιόμελα και στιχηρά και θεωρείται ο κυρίως συγγραφέας της Οκτώηχου. Εκοιμήθη στη Λαύρα του Αγίου Σάββα του Ηγιασμένου. Οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν τον θάνατό του στο έτος 749/750. Άλλοι τον τοποθετούν μεταξύ του 754 (η συγκληθείσα υπό Κωνσταντίνου Ε' σύνοδος τον αναθεματίζει χρησιμοποιώντας σκληρότατες εκφράσεις) και του 787 (η εν Νικαία Ζ' Οικουμενική Σύνοδος τον μνημονεύει ως νεκρό). Τιμάται ως άγιος από την Εκκλησία (μνήμη 4 Δεκεμβρίου).

4. 1. Κανών του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα

Ο κανών της Κυριακής του Πάσχα του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού *Ἀναστάσεως ἡμέρα*²¹⁴¹ (ήχος α') αποτελείται από οκτώ ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό και δύο (α', γ', ε' και στ' ωδή) ή τρία (δ', ζ' και η' ωδή) τροπάρια. Η θ' ωδή του κανόνος εμφανίζεται σε μερικές εκδόσεις των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα²¹⁴² και στο Τυπικόν του Βιολάκη²¹⁴³ μαζί με έξι μεγαλυνάρια και την καταβασία *Ὁ ἄγγελος ἐβόα τῇ κεχαριτωμένῃ· Ἀγνή Παρθένε, χαίρε· καὶ πάλιν ἐρῶ, χαίρε· ὁ σὸς Υἱὸς ἀνέστη τριήμερος ἐκ τάφου*, τα οποία αγνοούνται στα παλαιά χειρόγραφα²¹⁴⁴, στις κριτικές εκδόσεις του ύμνου²¹⁴⁵ και στις εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου²¹⁴⁶. Σε διάφορα μουσικά βιβλία, σε μεταγενέστερα τυπικά και σε μία υποσημείωση στα ελληνικά και στα αραβικά στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου των Μελχιτών Καθολικών ο αριθμός των μεγαλυναρίων

²¹⁴¹ Πεντηκοστάριον, Βενετία, 2-5, Πεντηκοστάριον, Ρώμη, 7-11, Πεντηκοστάριον, Φως, 1-5, Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία 1959, 2-5, και 1994, 17-24, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 218-221, Ἀνθολόγιον, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, ΙΙΙ, 177-123, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 296-305, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνθολόγιον, ΙΙ, 1016-1023.

²¹⁴² Βλ., π. χ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 302, και *Συνέκδημος*, Αστὴρ, 1218-1219.

²¹⁴³ ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 369.

²¹⁴⁴ Βλ., π. χ., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα, 196.

²¹⁴⁵ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 117 και εξής.

²¹⁴⁶ Βλ., π. χ., Πεντηκοστάριον, Φως, 5.

αυτών αυξάνεται μέχρι τα δεκατρία²¹⁴⁷. Δώδεκα είναι τα μεγαλυνάρια στην έκδοση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα των αδελφών Δεπάστα²¹⁴⁸. Στον κανόνα, ο οποίος δεν φέρει ακροστιχίδα, δεν βρίσκουμε ούτε δοξαστικά ούτε θεοτοκία. Ένα είδος εφυμνίου συναντάμε στον ειρμό (*ἐπινίκιον ἄδοντας*) και πρώτο τροπάριον (*ἐπινίκιον ἄδοντες*) της α' ωδής, στον ειρμό (*ἐν ᾧ στερούμεθα*) και πρώτο τροπάριον (*ἐν ᾧ στερέωται*) της γ', στον ειρμό και τρίτο τροπάριον (*ὅτι ἀνέστη Χριστὸς ὡς παντοδύναμος*) της δ', στον ειρμό (*ἀνέστης τοῦ τάφου*) και δεύτερο τροπάριον (*ἀναστὰς ἐκ τοῦ τάφου*) της στ', στον ειρμό (*ὁ μόνος εὐλογητὸς τῶν Πατέρων, Θεὸς καὶ ὑπερέδοξος*) και δεύτερο τροπάριον (*τὸν μόνον εὐλογητὸν τῶν Πατέρων, Θεὸν καὶ ὑπερέδοξον*) της ζ' και στον ειρμό (*ἐν ᾧ εὐλογοῦμεν Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας*) και το πρώτο (*ἐν σοι εὐλογοῦντα Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας*), δεύτερο (*ὑμνοῦντες αὐτόν, ὡς Θεὸν εἰς τοὺς αἰῶνας*) και τρίτο τροπάριον (*καὶ σε εὐλογοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*) της η' ωδής. Τα εφύμνια αυτά, εκείνων της δ' και στ' ωδής εξαιρουμένων, μας παραπέμπουν στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές.

Ο ειρμός της α' ωδής (*Ἀναστάσεως ἡμέρα, λαμπρυνθῶμεν λαοί· πάσχα Κυρίου, πάσχα· ἐκ γὰρ θανάτου πρὸς ζωὴν καὶ ἐκ γῆς πρὸς οὐρανὸν Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμᾶς διεβίβασεν, ἐπινίκιον ἄδοντας*) είναι εμπνευσμένος στην Ωδή της Εξόδου (Εξ. 15, 1-19) και στη διάβαση της Ερυθράς Θαλάσσης από τον λαό του Ισραήλ (Εξ. 13, 20-14, 31), η οποία είναι τύπος και εικόνα της Αναστάσεως. Η πρώτη φράση του ειρμού είναι παρμένη από την αρχή του Λόγου α', *εἰς τὸ Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδύτητα*, του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου: *Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ ἀρχὴ δεξιᾶ, καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ παιηγύρει*²¹⁴⁹. Η φράση *πάσχα Κυρίου πάσχα*²¹⁵⁰ απαντάται στον Λόγο μδ' του Θεολόγου, *εἰς τὴν Καρινὴν Κυριακὴν*. Στο

²¹⁴⁷ COUTURIER, *Cours de Liturgie grecque-melkite*, 291-292.

²¹⁴⁸ *Τὰ Ἅγια Πάθη*, 468-470.

²¹⁴⁹ PG XXXV, 396 A.

²¹⁵⁰ PG XXXVI, 624 BC.

πρώτο τροπάριον, όπου, όπως σε όλο τον κανόνα (βλ. ειρμό της α' ωδής, τροπ. 1 γ', ειρμό και τροπ. 2 δ', ειρμό και τροπ. 1 και 2 ε', τροπ. 3 ζ', τροπ. 2 η' και ειρμό και τροπ. 2 θ'), το στοιχείο του φωτός κατέχει εξέχουσα θέση, ο υμνογράφος προτρέπει τους πιστούς να γίνουν κοινωνοί, όπως άλλοτε οι μυροφόροι γυναίκες και οι μαθητές, της εμπειρίας της Αναστάσεως: *ὁψόμεθα τῷ ἀπροσίτῳ φωτὶ τῆς ἀναστάσεως Χριστὸν ἐξαστράπτοντα καὶ χαίρετε φάσκοντα τραινῶς ἀκουσόμεθα*. Στο δεύτερο τροπάριον (Οὐρανοὶ μὲν ἐπαξίως εὐφραινέσθωσαν, γῇ δὲ ἀγαλλιášθω· ἑορταζέτω δὲ κόσμος, ὁρατὸς τε καὶ ἀόρατος, Χριστὸς γὰρ ἐγήγερται, εὐφροσύνη αἰώνιος) πρόδηλη είναι η αναφορά στον Λόγο α' του Αγίου Γρηγορίου: *Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ, ὅσος τε ὁρατὸς καὶ ὅσος ἀόρατος, Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, συνεγείρεσθε*²¹⁵¹.

Στον ειρμό της γ' ωδής ο Δαμασκηνός προτρέπει τους πιστούς να πιουν, όχι το *ἐκ πέτρας ἀγόνιου* τερατουργούμενον ύδωρ (βλ. Εξ. 17, 1-7) της Παλαιάς Διαθήκης, αλλά το *καινὸν πόμα, ἀφθαρσίας* πηγὴν, *ἐκ τάφου ὀμβρήσαντα Χριστόν*²¹⁵². Στο πρώτο τροπάριον (*Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτὸς οὐραίνος τε καὶ γῇ καὶ τὰ καταχθόνια ἑορταζέτω δὲ πᾶσα ἡ κτίσις τὴν ἔγερσιν Χριστοῦ, ἐν ᾧ ἐστερέωται*), όπως και στο δεύτερο τροπάριον της α' ωδής, το ιστορικό γεγονός της Αναστάσεως του Χριστού αποκτάει κοσμοσωτήριο χαρακτήρα. Το δεύτερο τροπάριον (*Χθές συνεθαπτόμην σοι, Χριστέ, συνεγείρομαι σήμερον ἀναστάντι σοι· συνεσταυρόμην σοι χθές· αὐτὸς με συνδόξασον, Σωτήρ, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου*) αποτελεί διασκευή ενός χωρίου του Λόγου α' του Θεολόγου (*Χθές συνεσταυρόμην Χριστῷ, σήμερον συνδοξάζομαι· χθές συνεινεκρούμην, συζωοποιούμαι σήμερον· χθές συνεθαπτόμην, σήμερον συνεγείρομαι*²¹⁵³).

---

²¹⁵¹ PG XXXV, 396 A.

²¹⁵² Βλ. Μτ. 26, 29, Μρ. 14, 25, και Λκ. 22, 18.

²¹⁵³ PG XXXV, 397 B.

Ο ειρμός της δ' ωδής (*Ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς ὁ θεηγόρος Ἀββακούμ, στήτω μεθ' ἡμῶν καὶ δεικνύτω φαεσφόρον ἄγγελον, διαπρυσίως λέγοντα· σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ, ὅτι ἀνέστη Χριστὸς ὡς παντοδύναμος*) είναι εμπνευσμένος στα χωρία της προφητείας του Αββακούμ *ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι* (2, 1) και ὁ Θεὸς ἀπὸ Θαιμάν ἤξει καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος (3, 3). Στο δεύτερο κεφάλαιο του Αββακούμ μας παραπέμπουν επίσης οι πρώτες λέξεις του Λόγου μδ' του Θεολόγου: *Ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι, φησὶν ὁ θαυμάσιος Ἀββακούμ*²¹⁵⁴. Στο πρώτο τροπάριον ο Δαμασκηνός αναπτύσσει την υψηλή χριστολογική του θεολογία: *Ἄρσεν μὲν ὡς διανοίξαι τὴν παρθινεύουσιν ἰνδὺν πέφηνε Χριστός, ὡς βροτός δὲ ἀμνὸς προσηγόρευται, ἄμωμος ὡς ἄγευστος κηλίδος τὸ ἡμέτερον πάσχα, καὶ ὡς Θεὸς ἀληθὴς τέλειος λέλεκται*. Στο δεύτερο συναντάμε τις βιβλικές προέλευσης εικόνες του Χριστού ως ενιαυσίου αμνού²¹⁵⁵, στεφάνου χρηστού²¹⁵⁶ και δικαιοσύνης ἡλίου²¹⁵⁷. Στο τρίτο τροπάριον συναντάμε την εικόνα του *θεοπάτορος Δανὶδ*, ο οποίος *πρὸ τῆς σκιώδους κιβωτοῦ ἤλατο σκιρτῶν*²¹⁵⁸, προεικονίζοντας έτσι τη θεία ευφροσύνη του νέου λαού του Θεού για την Ανάσταση του Χριστού.

Στον ειρμό της ε' ωδής (*Ὁρθρίσωμεν ὄρθρου βαθέως καὶ ἀντὶ μύρου τὸν ὕμνον προσοίσωμεν τῷ δεσπότη καὶ Χριστὸν ὁψόμεθα δικαιοσύνης ἥλιον, πᾶσι ζῶν ἀνατέλλοντα*) ο ποιητής συνδυάζει την αναφορά στην αντίστοιχη βιβλική ωδή (Ησ. 26, 9-20), το θέμα των μυροφόρων γυναικών (βλ. τροπ. 1 α' και 1 ζ') και την εικόνα του Χριστού ως ἡλίου της δικαιοσύνης (βλ. τροπ. 2 της δ' ωδής). Το πρώτο τροπάριον αναπτύσσει πάλι το θέμα της εις Ἄδου καθόδου (βλ. ειρμό της στ' ωδής και τροπ. 2 ζ'). Στο δεύτερο τροπάριον ο υμνογράφος προτρέπει τους πιστούς να προσέλθουν *λαμπαδηφόροι τῷ*

²¹⁵⁴ PG XXXVI, 624 AB.

²¹⁵⁵ Μτ. 26, 17, Ιν. 1, 29, και 19, 36, Α' Κο. 5, 7, Α' Πτ. 1, 19, και Απ. 5, 6-13.

²¹⁵⁶ Απ. 2, 10.

²¹⁵⁷ Σφ. Σλ. 5, 6, και Μλ. 3, 20.

²¹⁵⁸ Βλ. Β' Βσ. 6.

προϊόντι ἐκ τοῦ μνήματος ὡς νυμφίῳ, ὅπως οἱ πέντε φρόνιμοι παρθένοι καὶ οἱ δούλοι, οἱ οποίοι περιμένουν τὸν Κύριό τους πότε ἀναλύσει ἐκ τῶν γάμων²¹⁵⁹.

Στον εἰρμό της στ' ὠδῆς (*Κατήλθες ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς καὶ συνέτριψας μοχλοὺς αἰωνίου κατόχους πεπεδημένῳ, Χριστέ, καὶ τριήμερος, ὡς ἐκ κήτους Ἰωνάς, ἐξανέστης τοῦ τάφου*), ἡ θεματικὴ συνάφεια τῆς ὁποίας μετὰ τὴν ἀντίστοιχη βιβλική ὠδή (Ἰων. 2, 3-10) εἶναι πρόδηλη, ὁ ὑμνογράφος, παρουσιάζει τὸν Ἰωνά ὡς τύπο τοῦ εἰς Ἄδου καθελόντος καὶ ἀναστάτος Χριστοῦ²¹⁶⁰. Στὸ πρῶτο τροπάριον ὁ Δαμασκηνὸς παραλληλίζει τὴν Ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ (*φυλάξας τὰ σήμαντρα σῶα, Χριστέ, ἐξανέστης τοῦ τάφου*) μετὰ τὸν παρθενικὸ τόκο τῆς Θεομήτορος (*τὰς κλείς τῆς παρθένου μὴ λυμηνάμενος ἐν τῷ τόκῳ σου*). Στὸ δεῦτερο τροπάριον (*Σωτὴρ μου, τὸ ζῶν τε καὶ ἄθυτον ἱερεῖον*) συναντάμε ἡμεῖς σαφὴ ἀναφορὰ στὸν Λόγο με', *εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα*, τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θελόγου (*τὸ μέγα καὶ ἄθυτον ἱερεῖον*²¹⁶¹).

Στον εἰρμό της ζ' ὠδῆς (*Ὁ παῖδας ἐκ καμίνου ῥυσάμενος, γενόμενος ἄνθρωπος, πάσχει ὡς θνητὸς, καὶ διὰ πάθους τὸ θνητὸν ἀφθαρσίας ἐνδύει εὐπρέπειαν, ὁ μόνος εὐλογητὸς τῶν πατέρων Θεὸς καὶ ὑπερένδοξος*) ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀντίστοιχη βιβλική ὠδή (Δν. 3, 26-57) εἶναι προφανής. Στὸ πρῶτο τροπάριον συναντάμε τὶς μυροφόρους γυναῖκες, οἱ ὁποῖες *προσεκύνησαν χαίρουσαι ζῶντα Θεόν καὶ Πάσχα τὸ μυστικὸν μαθηταῖς εὐηγγελίσαντο*. Στὸ δεῦτερο τροπάριον ὁ ὑμνογράφος ἀναλύει τὶς συνέπειες τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος (*θανάτου νέκρωσιν, Ἄδου καθαίρεσιν, ἄλλης βιοτῆς τῆς αἰωνίου ἀπαρχῇ*) καὶ ὑμνεῖ τὸν αἵτιον, τὸν μόνον εὐλογητὸν τῶν πατέρων Θεὸν καὶ ὑπερένδοξον. Στὸ τρίτο τροπάριον ὁ ὑμνογράφος χρησιμοποιοῦν πάλι τὸ στοιχεῖο τοῦ φωτός (*αὕτη ἡ*

²¹⁵⁹ Βλ. Μτ. 25, 1-13, καὶ Λκ. 12, 35-38, ἀντιστοίχως.

²¹⁶⁰ Μτ. 12, 38-42, καὶ 16, 1-4, Μρ. 8, 11-12, καὶ Λκ. 11, 29-32

²¹⁶¹ PG XXXVI, 640 C.

σωτήριος νύξ καὶ φωταυγής, τῆς λαμπροφόρου ἡμέρας τῆς ἐγέρσεως οὐσα προάγγελος, ἐν ᾗ τὸ ἄχρονον φῶς ἐκ τάφου σωματικῶς πᾶσιν ἐπέλαμψεν).

Στην η' ωδή δεν συναντάμε καμία σαφείς αναφορές στην αντίστοιχη βιβλική ωδή (Δν. 3, 57-88). Στον ειρμό (*Αὕτη ἡ κλητὴ καὶ ἀγία ἡμέρα, ἡ μία τῶν Σαββάτων, ἡ βασιλὶς καὶ κυρία, ἐορτῶν ἐορτὴ καὶ πανήγυρις ἐστὶ πανηγύρεω, ἐν ᾗ εὐλογοῦμεν Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας*) ηχοῦν τα λόγια του Γρηγορίου Κωνσταντινουπόλεως στον μδ' Λόγο του (*Αὕτη ἐορτῶν ἡμῖν ἐορτὴ, καὶ πανήγυρις πανηγύρεω*²¹⁶²). Στο πρώτο τροπάριον ο ποιητής προτρέπει τους πιστούς να κοινωνοῦν τοῦ καινοῦ τῆς ἀμπέλου γεννήματος²¹⁶³ ἐν τῇ εὐσήμεν ἡμέρα τῆς Ἑγέρσεως. Το δεύτερο τροπάριον (*Ἄροι κύκλω τοὺς ὀφθαλμούς σου, Σιών, καὶ ἴδε· ἰδοὺ γὰρ ἤκασί σοι θεοφεγγεῖς ὡς φωστῆρες ἐκ δυσμῶν καὶ βορρᾶ καὶ θαλάσσης καὶ ἐώας τὰ τέκνα σου*), όπου η αναφορά στους νεοφώτιστους είναι σαφής, μας παραπέμπει στο χωρίο Ησ. 60, 5 (*Ἄροι κύκλω τοὺς ὀφθαλμούς σου, καὶ ἴδε συνηγμένα τὰ τέκνα σου· ἤκασι πάντες υἱοὶ σου μακρόθεν, καὶ αἱ θυγατέρες σου ἐπ' ὧμων ἀρθήσονται*) του δευτέρου αναγνώσματος του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου (Ησ. 60, 1-16). Το τρίτο τροπάριον, το οποίο μας παραπέμπει στη σύσταση του μυστηρίου του βαπτίσματος (Μτ. 28, 19), αποτελεί, από θεματική άποψη, ένα τριαδικόν δοξαστικόν.

Η θ' ωδή δεν έχει ως κύριο σημεῖο αναφοράς το πρόσωπο της Υπεραγίας Θεοτόκου ή την Ωδή του Θεοτόκου (Λκ. 1, 46-55) αλλά το Πάσχα τὸ μέγα καὶ ἱερώτατον (τροπ. 2). Ο ειρμός ξεκινάει με τα πρώτα λόγια του δευτέρου αναγνώσματος του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου (Ησ. 60, 1-16): *Φωτίζου, φωτίζου, Ἱερουσαλήμ, ἦκει γὰρ σου τὸ φῶς καὶ ἡ δόξα Κυρίου ἐπὶ σε ἀνατέταλκεν*. Συνεχίζει με την εικόνα της νέας Ιερουσαλήμ (βλ. Απ. 21-22) και τελειώνει με μία αναφορά στη Θεοτόκο (*σὺ δὲ ἀγνή, τέρπου, Θεοτόκε, ἐν τῇ*

²¹⁶² PG XXXVI, 624 BC.

²¹⁶³ Βλ. Μτ. 26, 29, Μρ. 14, 25, και Λκ. 22, 18.

ἐγέρσει τοῦ τόκου σου), η οποία είναι τύπος της Εκκλησίας, νέου Ισραήλ. Το δεύτερο τροπάριον αναπτύσσει την υπόσχεση του Χριστού στο τέλος του κατά Ματθαίο αγίου Ευαγγελίου: καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος (Μτ. 28, 20), ἢν οἱ πιστοὶ ἄγκυραν ἐλπίδος κατέχοντες ἀγαλλόμεθα. Στο κατ' ἐξοχὴν χριστολογικὸ δεύτερο τροπάριον (Ὡ Πάσχα τὸ μέγα καὶ ἱερώτατον, Χριστέ, ὦ Σοφία καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ καὶ Δύναμις· δίδου ἡμῖν ἐκτυπώτερον σοῦ μετασχεῖν ἐν τῇ ἀνεσπέρῳ ἡμέρᾳ τῆς Βασιλείας σου) συναντάμε μια σαφὴ αναφορά στον Λόγο με' του Θελόγου εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα (Ἄλλ' ὦ Πάσχα τὸ μέγα καὶ ἱερὸν καὶ παντὸς τοῦ κόσμου καθάρσιον, ὦ Λόγε, Θεοῦ φῶς καὶ ζωὴ καὶ σοφία καὶ δύναμις²¹⁶⁴).

5. ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ

Ο Θεοφάνης²¹⁶⁵, ἀδελφὸς τοῦ Αγίου Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ (μνήμη 27 Δεκεμβρίου), γεννήθηκε κοντὰ στα Ἱεροσόλυμα (Μωαβίτιδα Παλαιστίνης) τὸ 778 ἀπὸ εὐσεβὴ οικογένεια. Ο πατέρας τους, ὁ Ἅγιος Ἰώβ (μνήμη 21 Σεπτεμβρίου), ἐγινε ἱερομόναχος στὴ Λαύρα τοῦ Αγίου Σάββα. Τὴν ἀνατροφή τους ἀνέλαβε ὁ Ἅγιος Μιχαὴλ ὁ Σύγκελος²¹⁶⁶ (761-846 ἢ 842, μνήμη 18 Δεκεμβρίου), σοφὸς καὶ ἐνάρετος σαββαΐτης μοναχὸς καὶ ἀπὸ τὸ 811 πρωτοσύγκελος τῆς Εκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Τὸ 800 οἱ δύο ἀδελφοὶ ἀποσύρθηκαν στὴ Λαύρα τοῦ Αγίου Σάββα, ὅπου τὸ 811 χειροτονήθηκαν πρεσβύτεροι. Τὸ 813 οἱ δύο ἀδελφοὶ καὶ ὁ Μιχαὴλ μετέβηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι μοναχοί, ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Αράβων. Εγκαταστάθηκαν στὴ Μονὴ τῆς Χώρας, ὅπου ἀπὸ τὸ 529/530 οἱ σαββαῖτες μοναχοὶ εἶχαν βρεῖ κατάλυμα. Εξ αἰτίας τῆς εἰκονόφιλης στάσης τους οἱ δύο

²¹⁶⁴ PG XXXVI, 656 A.

²¹⁶⁵ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVII, XL, XLIV, 121-130, 236-242, 264 καὶ 268, KIRSCHBAUM-BRAUNFELS, *Lexikon*, VIII, 461, *Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, VI, 205-206, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2062, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 321-330, ΕΥΔΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 137-145, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 33, 35, 82, 164, 185 καὶ 187, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 474-483, καὶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοφάνης ὁ Γραπτός*.

²¹⁶⁶ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1369-1370, καὶ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 514-516.

αδελφοί υπέστησαν τον διωγμό του αυτοκράτορα Λέοντος Ε΄ του Αρμενίου (813-820). Μέχρι τον θάνατο του (25-12-820) παρέμειναν κρατούμενοι σε κάποιο φρούριο του Βοσπόρου (Αφουσία). Αφέθηκαν ελεύθεροι από τον διάδοχό του, Μιχαήλ Β΄ τον Τραυλό (820-829), αλλά η επιστροφή τους στην Πόλη δεν κατέστη δυνατή. Εγκαταστάθηκαν στη Μονή του Αγίου Μιχαήλ του Σωσθενίου, στην ευρωπαϊκή όχθη του Βοσπόρου. Εκεί παρέμειναν μέχρι την επαναφορά των διώξεων από τον αυτοκράτορα (829-842) Θεόφιλο. Το 834 μαστιγώθηκαν και φυλακίστηκαν πάλι σε κάποιο νησί της Προποντίδας, όπου παρέμειναν έως το 836. Τότε ανακλήθηκαν στη Βασιλεύουσα για να εμφανιστούν ενώπιον του αυτοκράτορα. Ο Θεόφιλος διέταξε να μαστιγωθούν και να αποτυπωθούν με πυρακτωμένη σφραγίδα στο μέτωπό τους δώδεκα ιαμβικοί στίχοι, οι οποίοι χαρακτήριζαν τους δύο αδελφούς ως κακούργους. Εξ αιτίας αυτού του συμβάντος (18-7-836) επονομάστηκαν Γραπτοί. Σε επιστολή προς τον Ιωάννη Κυζίκου ο Θεόδωρος περιγράφει τα βασανιστήρια που ο Θεόφιλος τους είχε επιβάλει²¹⁶⁷. Μετά από ένα μικρό διάστημα στη φυλακή του Πραιτωρίου οι δύο αδελφοί εξορίστηκαν πάλι είκοσι χιλιόμετρα ανατολικά της Κωνσταντινούπολης, στο σημερινό Καρτάλ. Απ' εκεί μεταφέρθηκαν στην Απάμεια της Βιθυνίας, όπου ο Θεόδωρος κοιμήθη (περί το 840). Μετά την κατάληψη της εξουσίας από την εικονόφιλη βασίλισσα (αντιβασιλεία, 842-856) Θεοδώρα (†867, μνήμη, 11 Φεβρουαρίου), χήρα του εικονομάχου αυτοκράτορα (829-842) Θεοφίλου και κηδεμόνα του ανήλικου αυτοκράτορα (842-867) Μιχαήλ Γ΄, ο Θεοφάνης επέστρεψε από την εξορία. Χρημάτισε μητροπολίτης Νικαίας ίσως ήδη από το 842. Κοιμήθη το 845. Ο Θεοφάνης έγραψε περισσότερους από διακόσιους κανόνες για διάφορες εορτές, από τους οποίους σώζονται περίπου εκατό πενήντα. Η Εκκλησία τιμάει τη μνήμη την επέτειο της κοίμησής του (11 Οκτωβρίου).

---

²¹⁶⁷ PG CXVI, 652-680.

5.1. Κανών του Μεγάλου Σαββάτου

Στον κανόνα του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου *Κύματι θαλάσσης* (ήχος πλ. β΄) του κώδικα Κρυπτοφέρρης Δ. β. Χ (φφ. 31r-32v), ο οποίος εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2004 από τον Ε. Ι. Τωμαδάκη²¹⁶⁸, η α΄ ωδή, η οποία απαντάται ανεπίγραφη και στο Τυπικόν της Αναστάσεως²¹⁶⁹, φέρει το όνομα της ποιήτριας Κασίας (βλ. ανωτέρω), ενώ η γ΄, δ΄ και ε΄ ωδή φέρουν το όνομα του Θεοφάνους, ο οποίος ταυτίζεται από τον Ε. Ι. Τωμαδάκη με τον Θεοφάνη τον Γραπτό²¹⁷⁰. Οι λοιπές ωδές είναι το γνωστό τετραώδιον του Μεγάλου Σαββάτου του Κοσμά του Μελωδού. Η α΄ ωδή απαρτίζεται από ένα ειρμό και δύο τροπάρια, ενώ οι ωδές γ΄-ε΄ απαρτίζονται από ένα πρώτο ειρμό, δύο τροπάρια, ένα δεύτερο ειρμό και τρία ακόμα τροπάρια. Ο ειρμός της α΄ ωδής και οι πρώτοι ειρμοί των ωδών γ΄-ε΄ είναι οι γνωστοί ειρμοί του κανόνος του Μεγάλου Σαββάτου του Κοσμά του Μελωδού²¹⁷¹. Ο δεύτερος ειρμός της γ΄, δ΄ και ε΄ ωδής είναι επίσης έργο του Κοσμά²¹⁷². Τα δύο πρώτα τροπάρια της ε΄ ωδής είναι επίσης παρμένα από το τετραώδιον της Κασίας²¹⁷³. Ο πρώτος ειρμός και τα δύο πρώτα τροπάρια της γ΄ ωδής συνδέονται με το εμπνευσμένο στην αντίστοιχη βιβλική ωδή εφύμνιον “οὐκ ἔστιν ἅγιος πλὴν σου, κύριε”. Στα τροπάρια 3-5 της δ΄ ωδής συναντάμε το εφύμνιον τὸν μονογενῆ καὶ γὰρ σε ἰλασμὸν ὁ πατὴρ εἰς τὸν κόσμον ἀπέστειλεν, ενώ στα αντίστοιχα τροπάρια της ε΄ ωδής συναντάμε το εφύμνιον τὴν εἰρήνην παράσχου μοι, φιλάνθρωπε (τροπ. 3), τὴν εἰρήνην παρέχων ὡς φιλάνθρωπος (τροπ. 4) ἢ ἀφθαρσίαν παρέχων μοι ὡς εὐσπλαγχινός (τροπ. 5). Τα δεκατρία τροπάρια του Θεοφάνους, από τα οποία τρία είναι δυσανάγνωστα (τροπ. 5 γ΄ ωδής, στίχοι 45-51, και 3-4 ε΄, στίχοι 110-125), έχουν ως θέμα τους μώλωπες (τροπ. 3 ε΄ ωδής), τη σταύρωση (τροπ. 1 δ΄ ωδής), τη

²¹⁶⁸ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 327-332 (κείμενο) και 441-455 (σχόλια).

²¹⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 165.

²¹⁷⁰ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 446-448.

²¹⁷¹ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 164, αρ. 231 (α΄ ωδή), και 164, αρ. 231 (γ΄, δ΄ και ε΄ ωδή).

²¹⁷² ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 162, αρ. 229 (γ΄ ωδή), 163, αρ. 229 (δ΄ ωδή), και 163, αρ. 230 (ε΄ ωδή).

²¹⁷³ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 445 και 451.

χολή (τροπ. 1 δ' ωδής), τον θάνατο (τροπ. 3 γ' ωδής και 5 ε'), την ταφή (τροπ. 3 και 5 γ' ωδής, 3-5 δ' και 3-5 ε') και την εις Άδου κάθοδο του Χριστού (τροπ. 1-2 γ' ωδής και 2-5 δ'). Στο τέταρτο τροπάριον της γ' ωδής *ῥμνον σοι καὶ μύρον χορὸς γυναικῶν λογισθέντι ἐν νεκροῖς κομίζεῖν προηυτρεπίζετο*.

5. 2. Κανὼν της Δευτέρας της Διακαινησίμου

Στη γαλλική μετάφραση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου του ιερομονάχου της ρωσικής παράδοσης Ιεράς Μονής Chevetogne Βελγίου E. Mercenier ο κανὼν του Πάσχα του Ιωάννου του Δαμασκηνού συμψάλλεται κατά τον Όρθρο της Δευτέρας της Διακαινησίμου με δεκαέξι τροπάρια (δύο για την κάθε ωδή) ενός κανόνος (δίχως ειρμούς, δοξαστικά ή θεοτοκία) προς τιμήν της Θεοτόκου του Θεοφάνους²¹⁷⁴. Πρόκειται για τον κανόνα *Θανατώσεως τὸν ὅρον* (ήχος α'), ο οποίος φέρει, στα πρώτα τροπάρια της κάθε ωδής, την ακροστιχίδα *Θεοφάνης* και ψάλλεται, σύμφωνα με τις σύγχρονες εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου, μεταξύ του κανόνος του Πάσχα και του κανόνος της ημέρας την Κυριακή των Μυροφόρων, του Παραλύτου, της Σαμαρείτιδος και του Τυφλού²¹⁷⁵. Σε ένα σημείωμα στο έντυπο Πεντηκοστάριον διαβάζουμε ότι σε μερικά χειρόγραφα μόνο το πρώτο τροπάριον της κάθε ωδής θεωρείται έργο του Θεοφάνους, ενώ το δεύτερο αποδίδεται στον Ιωσήφ Θεσσαλονίκης²¹⁷⁶. Τόσο η ρωσική λειτουργική παράδοση, την οποία αντανakλά η μετάφραση του E. Mercenier, όσο και δύο σαββαϊτικά τυπικά της ιεροσολυμο-κωνσταντινοπολιτικής οικογένειας του ιστ' αιώνα, ο κώδικας 311 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης των Ιεροσολύμων και ο Σιναϊτικός κώδικας 1094, όπου διαβάζουμε *τῇ β' τῆς Διακαινησίμου...εἰς τὸ Δόξα καὶ νῦν λέγομεν τὰ β' θεοτοκία τοῦ*

²¹⁷⁴ MERCENIER, *La prière des Eglises de rite byzantin*, 292-295.

²¹⁷⁵ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 53-61, 81-88, 116-124 και 143-150

²¹⁷⁶ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 53.

κυροῦ Θεοφάνους καὶ τὰ τοῦ κυροῦ Ἰωσήφ²¹⁷⁷, μας επιβεβαιώνουν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ κανὼν προοριζόταν ἀρχικὰ γιὰ τὴν Εβδομάδα τῆς Διακαινησίμου, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ διάφορες λειτουργικὲς παραδόσεις τοποθετοῦν συνάξεις πρὸς τιμὴν τῆς Θεομήτορος (εορτὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου στὴ σύγχρονη λειτουργικὴ πράξις καὶ συνάξεις τῆς Θεοτόκου ἐν Βλαχέρναις καὶ ἐν τοῖς Χαλκοπρατείοις τὴν Τρίτη καὶ Τετάρτη τῆς Διακαινησίμου, ἀντιστοίχως, στὸ Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας²¹⁷⁸).

Τὰ δεκαῆξι τροπάρια αὐτὰ ἀκολουθοῦν τὸ μουσικὸ καὶ μετρικὸ πρότυπο τοῦ κανόνος τοῦ Πάσχα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, με τὸν ὁποῖο καὶ συμψάλλονται. Στὰ τροπάρια τῆς ἡ' ᾠδῆς συναντάμε ὡς εἶδος ἐφυμνίου τὸ διὸ εὐλογοῦμεν (τροπ. 1) ἢ ἀνυμνοῦμεν (τροπ. 2) αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας, τὸ ὁποῖο μας παραπέμπει στὴν ἀντίστοιχη βιβλικὴ ᾠδὴ (Δν. 3, 57-88). Ὁ ὕμνος, ὁ ὁποῖος ἔχει συνάμα ἀναστάσιμο καὶ θεομητορικὸ χαρακτήρα, ἀπευθύνεται στὴ Θεοτόκο. Εξάιρεση ἀποτελεῖ τὸ δεῦτερο τροπάριον τῆς ε' ᾠδῆς, ὅπου ὁ ποιητὴς ἀπευθύνεται στὸν Χριστό. Στὸ πρῶτο τροπάριον τῆς γ' ᾠδῆς ὁ ποιητὴς χρησιμοποιοῖ τὸ πρῶτο πρόσωπο (ἐπὶ τὴν ἀκήρατον ζωὴν ἐπαιέρομαι σήμερον ἀγαθότητι τοῦ γεννηθέντος ἐκ σου). Ὁ ὑμνογράφος, ὁ ὁποῖος συνδέει τὰ μυστήρια τῆς ἐκ τῆς ἀγίας Θεοτόκου Σαρκώσεως καὶ τῆς τριημέρου Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, συγχαίρει τὴ Θεοτόκο (τροπ. 2 τῆς α' ᾠδῆς, 2 γ', 2 δ' καὶ 1 καὶ 2 θ'), ἡ ὁποία ἀγάλλεται ἀναστάντα κατιδοῦσα γίόν (τροπ. 2 τῆς ᾠδῆς α', βλ. τροπ. 2 γ', 2 δ' καὶ 1 καὶ 2 ε'): Θεὸν ὃν ἐκύησας σαρκὶ ἐκ νεκρῶν καθὼς εἶπεν ἐξηγερέμενον θεασαμένη, Ἀγνή, χόρευε καὶ τοῦτον ὡς Θεόν, ἄχραιντε, μεγάλυνε (τροπ. 2 τῆς γ' ᾠδῆς). Οἱ ἀπόστολοι συμμετέχουν τῆς χαρὰς τῆς

²¹⁷⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 360.

²¹⁷⁸ MATEOS, *Le Typikon*, II, 100. Τὸ λειτουργικὸ αὐτὸ ἔθιμο ἐπιβίωσε στὴ σπουδατικὴ παράδοση καὶ στα τυπικά των βυζαντινῶν μονῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας. Βλ. *Κανονάριοι σὺν Θεῷ* (Σιναϊτικὸς κώδικας 150), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 175, Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Μιλί (κώδικας Vat. gr. 1877), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 888, Τυπικὸν τῆς Κρυπτοφέρρης (κώδικας Κρυπτοφέρρης 15, [Γ. α. 1]), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 912, καὶ Τυπικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος Μεσσήνης (κώδικας Μεσσήνης 115), ARRANZ, *Le Typicon*, 253.

Παρθένου (τροπ. 2 α' και 2 δ'). Στο πρώτο τροπάριον της δ' ωδής ο Χριστός παρουσιάζεται ταυτοχρόνως ως Δημιουργός και νέος Αδάμ: *ὁ διαπλάσας τὸν Ἀδάμ τὸν σὸν προπάτορα, Ἀγνή, πλάττεται ἐκ σοῦ*. Στο δεύτερο τροπάριον της ε' ωδής ο ποιητής παραλληλίζει την Ανάσταση του Χριστού με τον παρθενικό τόκο της Θεοτόκου: *οὐκ ἤνοιξας πύλας Παρθένου ἐν τῷ σαρκούσθαι· μνήματος οὐκ ἔλυσας τὰς σφραγίδας, Βασιλεῦ τῆς κτίσεως* (βλ. τροπ. 1 της στ' ωδής του κανόνος του Πάσχα του Ιωάννου του Δαμασκηνού). Το φως, το οποίο ταυτίζεται με τον αναστημένο Χριστό, τον *ἐκ τάφου ἀναλάμψαντα σήμερον καὶ τὸν κόσμον φωτίσαι* (τροπ. 1 της α' ωδής), αποτελεί σύνθετες μοτίβο των εν λόγω τροπαρίων (τροπ. 1 της α' ωδής, 1 γ', 2 δ' και 1 και 2 θ'). Στα τροπάρια της θ' ωδής η Θεοτόκος, η οποία αποκαλείται *πύλη Κυρίου, πόλις ἔμψυχε* (τροπ. 1) και *θεία πύλη τοῦ φωτός* (τροπ. 2), μακαρίζεται από τους πιστούς: *Συμφώνως, Παρθένε, σὲ μακαρίζομεν πιστοὶ* (τροπ. 1 της θ' ωδής, βλ. Λκ. 1, 48). Στο πρώτο τροπάριον της θ' ωδής συναντάμε τρεις χαιρετισμούς, σύνθετες στοιχείο στη θεομητορική υμνογραφία.

6. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ

Ο Θεόδωρος²¹⁷⁹, γιος του Φωτεινού και της Θεοκτίστης και αδελφός του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ιωσήφ του Ομολογητού, γεννήθηκε το 759 στην Κωνσταντινούπολη, όπου απέκτησε μία ευρεία και επιμελημένη παιδεία. Το 781, σε ηλικία 22 χρονών και κατόπιν παρότρυνσης του αδελφού της μητέρας του Πλάτωνος, ηγουμένου τότε της Μονής των Συμβόλων, εγκατέλειψε τα εγκόσμια μαζί με τον πατέρα του, δύο από τους αδελφούς του και τρεις θείες του και έγινε μοναχός. Τα μέλη της νέας αδελφότητας εγκαταστάθηκαν στη

²¹⁷⁹ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVI, XLIII, 83, 101-102, 264 και 268, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 491-495, *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VI, 210-216, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2044-2045, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 345-357, ΞΥΔΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 128-136, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 31-33, 81166, 182, 184, 201, 234 και 254, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 421-446, DOBROKLONSKIJ, *Feodor Studijskij*, HAUSHERR, *Saint Théodore Studite*, HENRY, *Theodore of Stoudios* και WERNER, *Theodor von Studion*.

Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου των Σακκουδίου (Σακκουδίων), στον Όλυμπο της Βιθυνίας. Χειροτονήθηκε πρεσβύτερος από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (784-806) Ταράσιο (†806, μνήμη 25 Φεβρουαρίου). Το 794 έγινε ηγούμενος της Μονής Σακκουδίου. Το 797 μαστιγώθηκε και περιορίστηκε στη Θεσσαλονίκη εξ αιτίας της στάσης του εναντίον του δεύτερου γάμου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ΄ (ζήτημα της ζευξιμοχείας). Κλήθηκε εκ νέου στη Βασιλεύουσα από την αυτοκράτειρα (797-802) Ειρήνη την Αθηναία. Εξ αιτίας των επιδρομών των Αράβων στην περιοχή (798-799) η αδελφότητα εγκατέλειψε τον Όλυμπο της Βιθυνίας και εγκαταστάθηκε, κατόπιν πρόσκλησης της Ειρήνης, στη Βασιλεύουσα, στην παλαιά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου *τῶν Στουδίου* ή *ἐν τοῖς Στουδίου*, η οποία είχε ιδρυθεί από τον πατρίκιο και ύπατο (454) Στούδιο το 463 επί βασιλείας (457-474) Λέοντος Α΄. Εξορίστηκε για δεύτερη φορά το 809 από τον αυτοκράτορα (802-811) Νικηφόρο Α΄ Λογοθέτη εξ αιτίας πάλι της υπόθεσης του δεύτερου γάμου του Κωνσταντίνου ΣΤ΄. Η ποινή του ήρθη το 811 από τον αυτοκράτορα (811-813) Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ (βλ. κατωτέρω). Υπέστη για τρίτη φορά την εξορία εξ αιτίας του υπέρ των ιερών εικόνων αγώνα του επί του εικονομάχου αυτοκράτορα (813-820) Λέοντος Ε΄ του Αρμενίου. Το 826 (11 Νοεμβρίου), μετά από πολλές περιπέτειες και φοβερούς διωγμούς, ο μεγάλος αυτός μεταρρυθμιστής του μοναχικού βίου στο Βυζάντιο εκοιμήθη αφήνοντας πίσω του ένα πλούσιο λογοτεχνικό έργο, το οποίο αποτελείται από επιγράμματα, επιστολές, κατηχήσεις και μία πλούσια υμνογραφική παραγωγή. Το τυπικόν της μονής του, το οποίο άσκησε έντονη επιρροή στην εξέλιξη της λειτουργικής ζωής της Ανατολικής Εκκλησίας και της βυζαντινής υμνογραφίας, συνδύαζε στοιχεία από τη λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων και των μονών της Παλαιστίνης (ο Θεόδωρος είχε καλέσει στη μονή του μοναχούς από τη Λαύρα του Αγίου Σάββα για να βοηθήσουν στον υπέρ των ιερών εικόνων αγώνα του) και από τον λειτουργικό τύπο της Κωνσταντινούπολης. Με τη λειτουργική τους μεταρρύθμιση οι στουδίτες μοναχοί μετέφεραν στη Βασιλεύουσα και τα

μεγάλα υμνογραφικά είδη της παλαιστινιακής λειτουργικής ποίησης. Η σωρός του μεταφέρθηκε το 845 στη Μονή Στουδίου (26 Ιανουαρίου, Ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου Θεοδώρου του Στουδίτου) μαζί με τα λείψανα δύο συγγενών του, των αγίων Πλάτωνος του Ομολογητού (†814, μνήμη 4 Απριλίου) και Ιωσήφ Θεσσαλονίκης (†832, μνήμη 14 Ιουλίου). Τιμάται ως άγιος από την Εκκλησία, η οποία εορτάζει τη μνήμη του στις 11 Νοεμβρίου.

Ο κώδικας Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει τριώδια του Θεοδώρου του Στουδίτη για τη Δευτέρα (φφ. 147v-150v), Τρίτη (φφ. 153r-156r), Τετάρτη (φφ. 158v-161v), Πέμπτη (φφ. 164v-167r) και Παρασκευή (φφ. 174r-176v) της Μεγάλης Εβδομάδας, ένα κανόνα εννέα ωδών για το Μέγα Σάββατο (φφ. 188v-190v) και διπλούς κανόνες για την Εβδομάδα της Διακαινησίμου (από Δευτέρα μέχρι και Σάββατο, βλ. φφ. 192v-298v), επίσης εννέα ωδων, από τους οποίους ο πρώτος είναι του Ιωσήφ Θεσσαλονίκης και ο δεύτερος του Θεοδώρου, κάτω από την κοινή επιγραφή *ποίημα τῶν ὁσίων Ἰωσήφ καὶ Θεοδώρου Στουδίτου*. Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία της β' ωδής στους κανόνες του Μεγάλου Σαββάτου και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου. Στην έκδοση του Τριωδίου του κρυπτοφερρήτη F. Vitali του 1738 γίνεται αναφορά, μετά από την ένδειξη του αντίστοιχου κανόνος του Ιωσήφ του Υμνογράφου (*εἰρμός ἄλλος*), στα τριώδια του Θεοδώρου για τη Δευτέρα, Τρίτη και Τετάρτη της Μεγάλης Εβδομάδας²¹⁸⁰. Οι κανόνες της Εβδομάδας της Διακαινησίμου συμπεριελήφθησαν στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου του Vitali του 1738²¹⁸¹. Το 1980 ο Α. Labate δημοσίευσε μία έκδοση του κανόνος του Μεγάλου Σαββάτου μαζί με την ιταλική μετάφραση, τη μετρική ανάλυση και μία αξιολογη μελέτη του ποιήματος²¹⁸². Το 2004 ο Ε. Ι.

²¹⁸⁰ VITALI, *Τριώδιοι*, χοη'. Ο Vitali σημειώνει μόνο το όνομα του υμνογράφου (*Στουδίτου*), τον ήχο, τον ειρμό και τις πρώτες λέξεις του πρώτου τροπαρίου της πρώτης ωδής του κάθε κανόνος. Μεγάλη Δευτέρα (ήχος β'): *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ, Ἀπαρχὴ ἀγίων ἡμερῶν*. Μεγάλη Τρίτη (ήχος α'): *Ἴδετε, ἴδετε, ὅτι Θεὸς ἐγὼ εἰμί, ὁ δουλωθέντα, Πάλιν πανήγυριν*. Μεγάλη Τετάρτη (ήχος β'): *Ἐν τῇ στερρᾷ, Τὸ ποιηρόν*.

²¹⁸¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ'-τζθ'.

²¹⁸² LABATE, *Cinque inni*.

Τωμαδάκης δημοσίευσε κριτικές εκδόσεις των πέντε τριωδίων και του κανόνος του Μεγάλου Σαββάτου μαζί με ενδιαφέροντα σχόλια²¹⁸³.

6. 1. Τριώδιον της Μεγάλης Δευτέρας

Το τριώδιον της Μεγάλης Δευτέρας *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ*²¹⁸⁴ (ήχος β') απαρτίζεται από τρεις ωδές (α', η' και θ'), οι οποίες αποτελούνται από ένα ειρμό²¹⁸⁵, πέντε, τρία και τέσσερα τροπάρια, αντιστοίχως, δοξαστικόν-τριαδικόν και θεοτοκίον. Τα τριαδικά και θεοτοκία της α' και θ' ωδής έχουν εντοπιστεί και σε άλλους κανόνες²¹⁸⁶. Στην η' και θ' (του τετάρτου τροπαρίου εξαιρουμένου) ωδή συναντάμε τα εμπνευσμένα στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές εφύμνια *εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα ὡς κύριον και μεγαλύνομεν ἢ μεγαλύνοντες* (τροπ. 2).

Κεντρικό θέμα του τριωδίου είναι ο ερχομός του Χριστού προς το εκούσιο του Πάθους και η *απαρχή τῶν ἁγίων ἡμερῶν* (τροπ. 1 της α' ωδής). Ο Χριστός, *ἀπαθὴς ὑπάρχων ὡς Θεός, τοῦ παθεῖν ἐπείγεται, ἵνα παθῶν καρδιοκτόνων λύσης με* (τροπ. 3 της α' ωδής), *υἱὸς ὁ φύσει συναΐδιος* προς τον Πατέρα *πορεύεται* (τροπ. 2 της η' ωδής), ο *τὰ πάντα φέρων ῥήματι φέρεις κατακρίνεσθαι σταυρικῶ σου πάθει* (τροπ. 3 της η' ωδής). Ο ποιητής καλεί τους πιστούς να γίνουν κοινωνοί των παθημάτων του Κυρίου (τροπ. 1 και 4 της α' ωδής, 1 η' και 2 θ'), *καθὼς τῆς εἰς σὲ ἀγάπης ἀψευδῶς αὕτη ἢ ἀπόδειξις, τὸν φιλητὴν ἀκολουθεῖν ὀπίσω σου τὸν σταυρὸν ἀράμεινον μέχρις αἵματος πρὸς τὰ πάθη ἀνδρίζεσθαι* (τροπ. 4 της

²¹⁸³ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*.

²¹⁸⁴ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 263-267 (κείμενο) και 422-423 (σχόλια). Η ακολουθία της Μεγάλης Δευτέρας του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει το τριώδιον του Κοσμά του Μελωδού, τον κανόνα του Ιωσήφ του Υμνογράφου, το τριώδιον του Ανδρέου Κρήτης και το παρόν τριώδιον του Θεοδώρου του Στουδίτου.

²¹⁸⁵ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 34, αρ. 46 (α' και η' ωδή, Ιωάννου μοναχού), και 47, αρ. 62 (θ' ωδή, Θεοδώρου Στουδίτου).

²¹⁸⁶ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 422.

α' ωδής). Αναφορές στην ανάσταση του Λαζάρου και στο συμβούλιο των Ιουδαίων (Iv. 11, 1-54) συναντάμε στο τρίτο τροπάριον της θ' ωδής. Το πέμπτο τροπάριον της α' ωδής έχει ως θέμα την προδοσία του Ιούδα. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στον Πάγκαλο Ιωσήφ ή στην ξυρανθείσα συκή, παραδοσιακά θέματα της υμνογραφίας της ημέρας. Ουδεμία αναφορά στη θεματολογία της ημέρας συναντάμε σε τριαδικά και θεοτοκία, όπου ο ποιητής ανυμνεί *τὴν τριφεγγὴ ἁγίαν θεότητα* (θ' ωδή) και τον ξένο τοκετό της *μητρὸς παρθενευούσης* (η' ωδή), αντιστοίχως.

6. 2. Τριώδιον της Μεγάλης Τρίτης

Το τριώδιον της Μεγάλης Τρίτης *Ἰδετε, ἴδετε, ὅτι Θεὸς ἐγὼ εἰμι ὁ δουλωθέντα*²¹⁸⁷ (ήχος α'), το οποίο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το προηγούμενο τριώδιον τόσο από μορφολογική όσο και από θεματική άποψη, απαρτίζεται από τρεις ωδές (β', η' και θ'), οι οποίες αποτελούνται από ένα ειρμό του Ανδρέου Κρήτης²¹⁸⁸, πέντε, τρία και τέσσερα τροπάρια, αντιστοίχως, τριαδικόν και θεοτοκίον. Το τριαδικόν και θεοτοκίον της θ' ωδής έχουν χρησιμοποιηθεί σε ανώνυμο κανόνα προς τιμή του Αγίου Παρθενίου επισκόπου Λαμψάκου (μνήμη 7 Φεβρουαρίου)²¹⁸⁹. Στην η' και θ' ωδή συναντάμε τα εμπνευσμένα στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές εφύμνια *καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς πάντα τοὺς* (ειρμός και τροπ. 1 της η' ωδής) και *ὕμνοις πάντες, Χριστέ, μεγαλύνομεν* (τροπ. 1-3 της θ' ωδής) ή κάποια παραλλαγή τους.

Κύρια θέματα του τριωδίου είναι η εκούσια προσέλευση του Χριστού στο Πάθος του (τροπ. 1 και 2 της β' ωδής, 1 η' και 1, 2 και 4 θ') και η προδοσία του Ιούδα (τροπ. 3 της β' ωδής, 2

²¹⁸⁷ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 279-283 (κεείμενο) και 427 (σχόλια). Η ακολουθία της Μεγάλης Τρίτης του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει τον κανόνα του Ιωσήφ του Υμνογράφου, το τριώδιον του Ανδρέου Κρήτης και το παρόν τριώδιον του Θεοδώρου του Στουδίτου.

²¹⁸⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 13, αρ. 17 (β' ωδή), 13, αρ. 16 (η' ωδή), και 14, αρ. 18 (θ' ωδή).

²¹⁸⁹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 427.

η' και 3 θ'). Το δεύτερο τροπάριον της β' ωδής μας παραπέμπει στο χωρίο Φλ. 2, 6-7. Στο τέταρτο τροπάριον της β' ωδής ο ποιητής προμηνύει την εξολόθρευση του Άδη και την επαναφορά του Αδάμ στον Παράδεισο, ενώ στο πέμπτο τροπάριον γίνεται αναφορά στην ανάσταση του Λαζάρου και στην απόφαση των Ιουδαίων να θανατώσουν τον Χριστό. Ο Ιωσήφ προβάλλεται ως *τῆς ἐν χερσὶν ἀνόμων εἰκόμισμα Χριστοῦ συλλήψεως* (τροπ. 3 της η' ωδής). Στο δεύτερο τροπάριον της θ' ωδής ο Χριστός εμφανίζεται ως ο καλός ποιμένας (Iv. 10, 1-21). Αξιοσημείωτη είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στον λεγόμενο Εσχατολογικό Λόγο (Μτ. 24-25, Μρ. 13 και Λκ. 21, 5-33), στον οποίο είναι εμπνευσμένοι πολλοί από τους ύμνους της ημέρας. Στα τριαδικά και τα θεοτοκία εξυμνούνται και πάλι ἡ *τρισήλιος μονάς* (θ' ωδή) και το ξένο θέαμα του τοκετού εκείνης, *ἥν Δαυΐδ ὁ μελωδὸς προεκκήρυξε Σιών* (θ' ωδή, βλ. Ψ. 131, 11-15), αντιστοίχως.

6. 3. Τριώδιον της Μεγάλης Τετάρτης

Το τριώδιον της Μεγάλης Τετάρτης *Ἐν τῇ στερρᾷ τῆς πίστεώς σου πέτρα*²¹⁹⁰ (ήχος πλ. β'), απαρτίζεται από τρεις ωδές (γ', η' και θ'), οι οποίες αποτελούνται από ένα ειρμό²¹⁹¹, τέσσερα τροπάρια, τριαδικόν και θεοτοκίον. Το τριαδικόν και θεοτοκίον της η' ωδής έχουν χρησιμοποιηθεί στην θ' ωδή ασματικού κανόνος του Στουδίτου για την Κυριακή της Αποκρέω²¹⁹².

²¹⁹⁰ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 295-300 (κείμενο) και 432-433 (σχόλια). Η ακολουθία της Μεγάλης Τετάρτης του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει τον κανόνα του Ιωσήφ του Υμνογράφου, το τριώδιον του Κοσμά του Μελωδού, το τριώδιον του Ανδρέου Κρήτης και το παρόν τριώδιον του Θεοδώρου του Στουδίτου.

²¹⁹¹ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 170, αρ. 239 (γ' ωδή, Ανδρέου Κρήτης), και 37, αρ. 49 (θ' ωδή, Κοσμά μοναχού). Ο προσόμοιος ειρμός της η' ωδής είναι πιθανώς έργο του ίδιου του Στουδίτου (βλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 432).

²¹⁹² ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 427.

Τρία είναι τα βασικά θέματα του τριωδίου: το πονηρό συνέδριο των Ιουδαίων²¹⁹³ (τροπ. 1 και 2 της γ' ωδής και 1 η'), η προδοσία του Ιούδα²¹⁹⁴ (τροπ. 3 της γ' ωδής, 3 η' και 1, 2 και 4 θ') και ο δείπνος και το μύρον της Βηθανίας²¹⁹⁵ (τροπ. 4 της γ' ωδής και 2 και 3 θ')²¹⁹⁶. Ο *πανοικτίρμων Χριστός, ο τῆς τοῦ γεννήτορος μεγάλης βουλῆς ἄγγελος* (βλ. Ησ. 9, 5) *τῆς βροτοκτόνου συμβουλῆς τοῦ ὄφεως Ἀδάμ ἀποσκευάζων* (βλ. Γν. 3), *τὸ ἀθροίζόμενον κατ' αὐτοῦ ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ καταδέχεται συμβούλιον* (τροπ. 1 της η' ωδής). Ο Στουδίτης ταυτίζει την πρωταγωνίστρια του επεισοδίου στην οικία του Σίμωνος με τη Μαρία, αδελφή του Λαζάρου (Ιν. 12, 3), και όχι με την πόρνη του χωρίου Λκ. 7, 36-50. Ο Καϊάφας και ο Ιούδας παρομοιάζονται με τον Βαλαάμ (τροπ. 2 της γ' ωδής, βλ. Αρ. 22, 2-24, 25) και τον Αχιτόφελ (τροπ. 4 θ' ωδής, βλ. Β' Βσ. ή Β' Σαμουήλ 17, 23), αντιστοίχως. Στο τριώδιον συναντάμε διάφορες αναφορές στον Αδάμ (τροπ. 1 της η' ωδής) και την Εύα (τροπ. 1 της θ' ωδής), στη συμβουλή του όφεως (τροπ. 1 η' και 1 θ'), στο ξύλο της ζωής και στην εις Άδου κάθοδο (τροπ. 2 της η' ωδής). Το τέταρτο τροπάριον της η' ωδής μας παραπέμπει στο χωρίο Ιν. 12, 23. Στα τριαδικά και τα θεοτοκία ο υμνογράφος προσκυνεί και πάλι *τῆς τριφαοῦς μονάδος μίαν φύσιν ἐν ἀμερίστῳ δόξῃ* (γ' ωδή) και ανυμνεί πιστῶς *τῆς ὑπὲρ νοῦν λοχείας τὸ θαῦμα* (γ' ωδή), αντιστοίχως.

6. 4. Τριώδιον της Μεγάλης Πέμπτης

Το τριώδιον της Μεγάλης Πέμπτης *Τὴν ἐκ παρθένου σου γέννησιν*²¹⁹⁷ (ήχος β') απαρτίζεται από τρεις ωδές (δ', η' και θ'), οι οποίες αποτελούνται από ένα ειρμό²¹⁹⁸, τέσσερα τροπάρια,

²¹⁹³ Μτ. 26, 1-5, Μρ. 14, 1-2, και Λκ. 22, 1-2.

²¹⁹⁴ Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14, 10-11, και Λκ. 22, 3-6.

²¹⁹⁵ Μτ. 26, 6-13, Μρ. 3-9, και Ιν. 12, 1-11.

²¹⁹⁶ Βλ. ευαγγελική περικοπή του Εσπερινού της ημέρας (Μτ. 26, 6-16).

²¹⁹⁷ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 301-307 (κείμενο) και 434-435 (σχόλια). Η ακολουθία της Μεγάλης Πέμπτης του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει τον κανόνα του Κοσμά του Μελωδού, το τριώδιον του Ανδρέου Κρήτης και το παρόν τριώδιον του Θεοδώρου του Στουδίτου.

²¹⁹⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Είρμολόγια*, 43, αρ. 57 (δ' ωδή, Ανδρέου Κρήτης), και 47, αρ. 62 (η' και θ' ωδή, Θεοδώρου Στουδίτου).

τριαδικόν και θεοτοκίον. Τα τριαδικά και θεοτοκία όλων των ωδών έχουν χρησιμοποιηθεί και σε άλλους κανόνες²¹⁹⁹. Είδος εφυμνίου συναντάμε στην η' και θ' ωδή.

Κύρια θέματα του τριωδίου είναι ο Μυστικός Δείπνος (τροπ. 2 και 4 της δ' ωδής), ο Νιπτήρας (τροπ. 3 της δ' ωδής), η προδοσία (τροπ. 1 και 2 της δ' ωδής και 2 η'), το φίλημα (τροπ. 4 δ' και 1 θ') και ο θάνατος (τροπ. 4 της δ' ωδής) του τρισαθλίου Ιούδα, ο οποίος *ἀτροφεί, μὴ μετασχών σου ψυχῶν τροφῆς ἀχράντων, Λόγε, ὡς οἱ θεολόγοι ὑγιῶς μετασχόντες θεουργῶν ἀρετῶν σου, ἀγαθέ* (τροπ. 2 της δ' ωδής), η Καινή Εντολή (τροπ. 1 της η' ωδής, βλ. Iv. 13, 33-35), η πρόρρηση της άρνησης του Πέτρου (τροπ. 2 της η' ωδής), η υπερφυής προσευχή (τροπ. 3 η' και 2 θ') και η σύλληψη του Χριστού από τους ανόμους (τροπ. 4 της δ' ωδής, 4 η' και 3 και 4 θ'). Στα τριαδικά *τὰ τρία εἶν καὶ ἔμπαλιν ὑμνεῖται* (θ' ωδή), ενώ στα θεοτοκία ο ποιητής ανυμνεί το παράδοξο άκουσμα της Μητροπαρθένου, η οποία βρέφος *τίκτει τὸν αἰώνιον Θεόν, διπλοῦν μὲν φύσει, μοναδικὸν δὲ ὑποστάσει* (δ' ωδή). Ο Τωμαδάκης έχει επισημάνει την παρουσία σπανίων λέξεων στο τριώδιον²²⁰⁰.

6. 5. Τριώδιον της Μεγάλης Παρασκευής

Το τριώδιον της Μεγάλης Παρασκευής *Προκατιδὼν Ἡσαΐας τὴν ἐπισύστασιν τῶν σταυρωτῶν* *σε*²²⁰¹ (ήχος πλ. β') απαρτίζεται από τρεις ωδές (ε', η' και θ'), οι οποίες αποτελούνται από ένα ειρμό, τέσσερα (ε' και θ' ωδή) ή δύο (η' ωδή) τροπάρια, τριαδικόν και θεοτοκίον²²⁰². Οι προσόμοιοι ειρμοί της ε' και η' ωδής, όπου ο υμνογράφος συνδυάζει το

²¹⁹⁹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 434. Βλ. τριαδικά και θεοτοκία της δ', η' και θ' ωδής του κανόνος του Στουδίτου για το Μέγα Σάββατο.

²²⁰⁰ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 435.

²²⁰¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 308-313 (κείμενο) και 436 (σχόλια). Η ακολουθία της Μεγάλης Παρασκευής του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει το τριώδιον του Κοσμά του Μελωδού, το τριώδιον του Ανδρέου Κρήτης και το παρόν τριώδιον του Θεοδώρου του Στουδίτου.

²²⁰² Στον κώδικα ο καλλιγράφος άφησε προ του τριαδικού της η' ωδής κενό χώρο για ένα ακόμα τροπάριον (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδιου*, 436).

θέμα του θείου Πάθους με αναφορές στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Ησ. 26, 9-20, και Δν. 3, 57-88), συντέθηκαν πιθανώς από τον ίδιον τον Θεόδωρο, ενώ ο ειρμός της θ' ωδής είναι έργο του Κοσμά του Μελωδού²²⁰³. Ο ειρμός και τα τροπάρια της ε' ωδής συνδέονται από το εφύμνιον *σὺ γὰρ ὑψηλὸς βραχίων τοῦ πατρὸς τοὺς ἐχθρούς σου συντρίβων τῷ πάθει σου* (ειρμός και τροπ. 1, βλ. Ησ. 26, 11) ἢ *σὺ γὰρ ὑψηλὸς βραχίων τοῦ πατρὸς αὐθερέτως σαρκὶ δὲ σταυρούμενος* (τροπ. 2-4). Ο ειρμός, τα τροπάρια και το τριαδικόν της η' ωδής συνδέονται από το εφύμνιον “*σὺ, κύριε, Θεὸς τῶν ἀπάντων ὁ δεδοξάμενος κατ’ ἄμφω εἰς αἰῶνας*” (ειρμός, τροπάρια) ἢ *εἶς κύριος Θεός, εἶς τὰ τρία ὁ δεδοξάμενος κατ’ ἄμφω εἰς αἰῶνας* (τριαδικόν). Στην θ' ωδή συναντάμε το εφύμνιον *καὶ μεγαλύνομεν* (τροπ. 1, τριαδικόν), *ὄν μεγαλύνομεν* (τροπ. 2 και 3) ἢ *σὲ μεγαλύνομεν* (θεοτοκίον).

Στο τριώδιον συναντάμε πολλά από τα παραδοσιακά μοτίβα της υμνογραφίας της ημέρας. Στα τροπάρια 2 ε', 1 και 2 η' και 3 και 4 θ' *θρήνον ποιείται ἢ κτίσις μὴ ἐνεγκοῦσά σου τὰ παθήματα*²²⁰⁴ (τροπ. 2 της ε' ωδής). Συναντάμε επίσης αναφορές στη χολή²²⁰⁵ (τροπ. 4 ε' και 3 θ'), με την οποία *τῆς πικρᾶς γεύσεως ἐκκελύτρωμαι* (τροπ. 4 της ε' ωδής), και στον λογχισμό²²⁰⁶ (τροπ. 4 ε', 1 η' και 3-4 θ'): *τυθεὶς τὸ σῶμα ἔθρεψας κεράσας ἀμβροσίαν ἐκ πλευρᾶς σου, ἄληκτος τροφή γενόμενος* (τροπ. 4 της θ' ωδής). Το πρώτο τροπάριον της η' ωδής (*Σήμερον ξύλω ἀποκρεμάται*) θυμίζει έντονα το γνωστό ιδιόμελον της Μεγάλης Παρασκευής *Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου*. Στο δεύτερο τροπάριον της ίδιας ωδής ο ληστής *ἀρπάζει τὸν παράδεισιν ὅτι Θεοῦ υἱόν σε καθωμολόγησε*²²⁰⁷. Το πρώτο τροπάριον της ε' ωδής μας παραπέμπει στο χωρίο Ιν. 12, 32, ενώ το τρίτο παραπέμπει μάλλον στο χωρίο Ησ. 52, 14. Στο πρώτο τροπάριον της θ' ωδής συναντάμε δύο βιβλικές παραπομπές (Β' Βσ. ἢ Β' Σαμουήλ 22, 3, και Ψ. 43, 6), όπου ο Δαβὶδ προβλέπει τον σταυρικό θάνατο του

²²⁰³ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 37, αρ. 49 (ήχος β').

²²⁰⁴ Βλ. Μτ. 27, 45 και 51-53, Μρ. 15, 33, και Λκ. 23, 44-46.

²²⁰⁵ Μτ. 27, 34.

²²⁰⁶ Ιν. 19, 31-37.

²²⁰⁷ Βλ. Λκ. 23, 39-43.

Θεανθρώπου. Στα τριαδικά ο ποιητής δοξολογεί *τρεις ὑποστάσεις τῆς θεότητος ἐν ἀμερίστῳ φύσει* (ἡ' ωδή). Η παράκληση στο τριαδικόν της ε' ωδῆς (*ἐξ αἱρέσεως ῥῦσαι τὸν κόσμον σου*) ερμηνεύεται από τον Τωμαδάκη ως μία έμμεση αναφορά στην εικονομαχία²²⁰⁸. Στα θεοτοκία, ή μάλλον σταυροθεοτοκία, η Θεοτόκος παρίσταται στον Γολγοθά δίπλα στον αγαπημένο μαθητή (ἡ' ωδή). Το θεοτοκίον της ε' ωδῆς (*καὶ σοῦ ῥομφαία δὲ διελεύσεται, ὡς Συμεὼν προέφησεν*) μας παραπέμπει στο χωρίο Λκ. 2, 35.

6. 6. Κανών του Μεγάλου Σαββάτου

Ο κανών του Μεγάλου Σαββάτου *Τῷ ὑψηλῇ δεξιᾷ*²²⁰⁹ (ήχος β') αποτελείται από εννιά ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό, τρία (γ'-θ' ωδή) ή τέσσερα (α' και β' ωδή) τροπάρια, δοξαστικόν-τριαδικόν και θεοτοκίον. Οι ειρμοί, από τους οποίους μόνο εκείνοι της α', η', θ' ωδῆς είναι άνευ αμφιβολίας έργο του Στουδίτου²²¹⁰, δεν έχουν καμία θεματική σχέση με το υπόλοιπο ποίημα. Άγνωστος παραμένει ο ελλιπής ειρμός της β' ωδῆς. Τα τριαδικά και θεοτοκία των ωδών γ'-θ' έχουν χρησιμοποιηθεί και σε άλλους κανόνες²²¹¹. Ο υμνογράφος δεν κάνει χρήση της ακροστιχίδας. Μόνο στην θ' ωδή (*μεγαλύνομεν ἢ μεγαλύνοντας* στο πρώτο τροπάριον) και στον ειρμό και πρώτο τροπάριον της α' ωδῆς (*ὡδὴν ἐπινίκιον ἀναπέμψωμεν, ὅτι δεδόξασται*) συναντάμε ένα είδος εφυμνίου, το οποίο και στις δύο περιπτώσεις είναι εμπνευσμένο στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές.

²²⁰⁸ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδίου*, 436.

²²⁰⁹ LABATE, *Cinque inni*, 111-147, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδίου*, 314-326 (κείμενο) και 437-400 (σχολιασμός). Η ακολουθία του Μεγάλου Σαββάτου του κώδικα Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει τον κανόνα του Κοσμά του Μελωδού και του Μάρκου Υδρούντος, το τετραώδιον του Ανδρέου Κρήτης και τον παρόντα κανόνα του Θεοδώρου του Στουδίτου.

²²¹⁰ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 46-47, αρ. 62 (α', η' και θ' ωδή, Θεοδώρου Στουδίτου), 43, αρ. 57 (γ' και δ' ωδή, Ανδρέου Κρήτης), 41, αρ. 55 (ε' ωδή, Ιωάννου του Δαμασκηνού), 44, αρ. 59 (ε' ωδή, Γερμανού), 42, αρ. 56 (στ' ωδή, Ανδρέου Τυφλού), 46, αρ. 62 (στ' ωδή, Θεοδώρου Στουδίτου), 65, αρ. 90 (στ' ωδή, Σταυροαναστάσιμος Σιναϊτική ακολουθία), 42, αρ. 56 (ζ' ωδή, Ανδρέου του Τυφλού) και 65, αρ. 91 (ζ' ωδή, Ιωάννου μοναχού).

²²¹¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδίου*, 438. Βλ. τριαδικά και θεοτοκία του τριωδίου του Στουδίτου για τη Μεγάλη Πέμπτη.

Στον κανόνα αναπτύσσονται όλα τα παραδοσιακά θέματα της υμνογραφίας και της ομιλητικής του Μεγάλου Σαββάτου, η θεόσωμος, δηλαδή, ταφή του Χριστού (τροπ. 1 της β' ωδής, 2 ε', 1 και 3 στ', 2 ζ', 2 και 3 η' και 1 και 2 θ'), κατά την οποία *τῆς ἀγίας σαρκός σου ἀφθάρτου μεινύσης ἐν καινῷ μνημείῳ* (τροπ. 1 της ε' ωδής) *ὡς ἀδιαίρετος ἔμεινας τῆς ψυχῆς χωρισθείσης ἐκ τοῦ σώματος ἀφοῖν ἐπίσης παρομαρτῶν τῇ θείᾳ φύσει* (τροπ. 3 της δ' ωδής), η εἰς Ἄδου αγία του κάθοδος, η *τοῖς νεκροῖς* επιφάνεια και η ανάπλαση του προπάτορος Αδάμ (τροπ. 1-4 της α' ωδής, 2 και 3 β', 1-3 γ', 1 και 2 δ' και 1 στ'), το ευλογημένο Σάββατο, *ἐν ᾧ τῆς οἰκονομίας Χριστός κατέπαυσεν ὡς ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων τῆς κοσμουργίας* (τροπ. 3 της θ' ωδής), ο ὀλβιος τάφος, ο *ἔχων θησαυρὸν ζωῆς τὸν κύριον* (τροπ. 1 της η' ωδής), όπου *στῖφος στρατιωτῶν βασιλικῶς ἀγρυπνεῖ* (τροπ. 2 της στ' ωδής) και *τὸ σῶμά σου ἀνυμνεῖται ὑπὸ ἀγγέλων στρατιᾶς* (τροπ. 1 της ζ' ωδής), και, τέλος, η μετάβαση ἀπὸ *τῆς νυκτὸς τῶν πάλαι παισμάτων* στο *τρισόλβιον φάος* της ἡμέρας της Εγέρσεως (τροπ. 3 της ε' ωδής), κατά την οποία οι πιστοὶ *τὸν τάφον προσβλέποντες*, ὅπως ἄλλοτε οι μυροφόροι γυναῖκες, *ὁμοίως ἐποψώμεθα ἔξαισιτάμενοι Χριστόν* (τροπ. 3 της ζ' ωδής). Στα τριαδικὰ ο ποιητὴς ἀνυμνεῖ την *τῇ ἀμεριστόῳ θεότητι τρισαγιαζομένην ὁμοδύναμον μορφήν* (δ' ωδή), ἐνὸς στα θεοτοκία μεγαλύνεται η καὶ μήτηρ *γνωριζομένη καὶ ἀειπάρθενος* (α' ωδή). Ο Τωμαδάκης ἔχει ἐπισημάνει τη χρῆση πλούσιας γλώσσας και σπανίων λέξεων στον κανόνα²²¹².

Ανάμεσα στις μη βιβλικές πηγές που ο Α. Labate αναφέρει στο σχετικό υπόμνημα της ἔκδοσης του κανόνος συναντάμε το τετραώδιον του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Κοσμά του Μελωδού και λόγους και ομιλίες του ἰδίου του Θεοδώρου²²¹³, Κυρίλλου Αλεξανδρείας²²¹⁴, Γρηγορίου του Θεολόγου²²¹⁵, Ιωάννου του Χρυσοστόμου²²¹⁶, Ιωάννου του

²²¹² ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, "Ἄσματα τοῦ Τρίωδίου, 439.

²²¹³ *Or. IV in sanct. pascha*, PG XCIX, 709-720.

²²¹⁴ *In sanct. fest. palm. etc.*, PG LXXVII, 1049-1072.

²²¹⁵ *In sanct. pascha*, PG XXXVI, 623-664.

Δαμασκηνού²²¹⁷, Γρηγορίου Νύσσης²²¹⁸, Πρόκλου²²¹⁹, Γερμανού Α΄ Κωνσταντινουπόλεως²²²⁰, και των Ψευδοαθανασίου²²²¹, Ψευδοεπιφανίου²²²² και Ψευδοχρυσοστόμου²²²³.

6. 7. Κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου

Ο κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου *Δεύτε, λαοί, ἄσωμει*²²²⁴ (ήχος β΄) αποτελείται από εννέα ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²²²⁵, τέσσερα (ζ΄, η΄ και θ΄ ωδή), πέντε (δ΄, ε΄ και στ΄ ωδή) ή έξι (α΄, β΄ και γ΄ ωδή) τροπάρια και ένα θεοτοκίον. Σε αντίθεση με τους έξι κανόνες της Μεγάλης Εβδομάδας, οι έξι κανόνες της Εβδομάδας της Διακαινησίμου δεν διαθέτουν δοξαστικών-τριαδικών. Τα τροπάρια της β΄ ωδής των κανόνων της Δευτέρας, Τρίτης, Τετάρτης και Παρασκευής της Διακαινησίμου είναι αισθητά συντομότερα από εκείνα των υπόλοιπων ωδών. Τα τροπάρια 3-5 και το θεοτοκίον της β΄ ωδής αρχίζουν με τη λέξη *Χριστός*. Διάφορες παραλλαγές της φράσης *εὐλογεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας* του πρώτου τροπαρίου της η΄ ωδής επαναλαμβάνονται ως είδος εφυμνίου στα υπόλοιπα τροπάρια και στο θεοτοκίον της ωδής.

Κεντρικό πρόσωπο του κανόνος είναι ο Ιησούς Χριστός, ο *τυθεὶς γὰρ αὐτὸς ὡς ἄμνος* (τροπ. 1 της ζ΄ ωδής), ο ήλιος της δικαιοσύνης (τροπ. 2 της ε΄ ωδής) και βασιλεύς των

---

²²¹⁶ *In coemet. appell. etc.*, PG XLIX, 393-398, *De ressur.*, PG L, 433-442.

²²¹⁷ *In sabat. sanct.*, PG XCVI, 601-644, *Hom. II in nativit. B. V. Mariae*, PG XCVI, 679-698.

²²¹⁸ *In sanct. Pascha or. I*, PG XLVI, 599-628. *In sanct. Pascha or. IV*, PG XLVI, 681-684.

²²¹⁹ *Or. in domin. passion. etc.*, PG LXV, 784-789.

²²²⁰ *In divini corporis Domini sepult.*, PG XCVIII, 243-290.

²²²¹ *In passion. et cruc. Domini*, PG XXVIII, 185-250, *In illud Euntes in castellum (Matth. XXI, 9)*, PG XXVIII, 1023-1034, *In illud Profecti in pagum (Matth. XXI, 2)*, PG XXVIII, 169-186, *Sermo in sanct. pascha*, PG XXVIII, 1073-1082.

²²²² *Or. in divini corporis sepult. etc.*, PG XLIII, 439-464, *Or. in sanct. Christi ressur.*, PG XLIII, 465-478, *In laud. S. Mariae Deiparae*, PG XLIII, 485-502.

²²²³ *In pascha serm. VII*, PG LIX, 723-756.

²²²⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκδ΄-τκθ΄.

²²²⁵ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 37 (α΄ ωδή), 41 (ε΄ ωδή), 42 (η΄ ωδή), 43 (γ΄ και θ΄ ωδή) και 44 (β΄, ε΄, στ΄ και η΄ ωδή).

αιώνων (τροπ. 3 της ε' ωδής), η ζωή και αρχηγός της ζωής (τροπ. 3-5 της γ' ωδής), η *εὐφροσύνη αἰώνιος* και *ἀνάστασις πάντων* (τροπ. 4 της δ' ωδής), ο οποίος κατήλθε στα ταμεία του Ἄδου (τροπ. 3 της α' ωδής, 1 γ', 3 δ', 3 στ' και 2 ζ'), ανέστη εκ των νεκρών συνεγείροντας μαζί του τον παλαιό Αδάμ (τροπ. 3 της γ' ωδής, 3 δ', 1 ε', 3 και θεοτοκίον στ' και 3 θ'), εμφανίστηκε στη Μαρία τη Μαγδαληνή (τροπ. 2 της η' ωδής) και στους μαθητές (τροπ. 6 της β' ωδής, 6 γ', 5 ε', 4 ζ' και 4 η'), τους οποίους απέστειλε *ὡς νεφέλας εἰς τὰ πέρατα πάντα* (τροπ. 5 της α' ωδής), και *εἰς οὐρανοὺς ἀνελθὼν* μαζί του *ἀνήγαγεν ἡμᾶς* (τροπ. 2 της γ' ωδής). Ο ἄγγελος (τροπ. 6 της α' ωδής, 4 γ', 4 ε', 1 στ' και 2 θ') αναγγέλλει την Ανάσταση στις μυροφόρους γυναίκες (τροπ. 6 της α' ωδής, 4 γ' και 4 ζ'), οι οποίες *μυινοῦσιν ἀποστόλοις τὴν ἔγερσιν* (τροπ. 5 της δ' ωδής). Ο υμνογράφος προτρέπει τους πιστούς να συναντήσουν τον αναστημένο Χριστό *ἀρώματα φέροντες ἀρετῶν ὥσπερ Μαρία* (τροπ. 2 της η' ωδής) και να τρέχουν προς το μνημείο, όπως ἄλλοτε οι Απόστολοι, *μόνα τὰ σπάργανα κατιδόντες* (τροπ. 3 της η' ωδής). Σε δύο τροπάρια γίνεται αναφορά στο χωρίο Iv. 20, 19-23: *ἐπιστὰς ἐν τῷ μέσῳ τῶν σῶν ἀποστόλων μετὰ τὴν ἀνάστασιν, Κύριε, ἐπεφώνησας πᾶσιν εἰρήνην εὐκταίαν* (τροπ. 5 της ε' ωδής) και *ἐμφυσήσας ἐπεφώνησεν αὐτοῖς Πνεῦμα ἅγιον λάβετε* (τροπ. 4 της η' ωδής).

Το Πάσχα είναι *τῶν ἑορτῶν ἡ κυρία* και *η τιμὴ τῆς Τριάδος* (τροπ. 1 της α' ωδής), η *ἥν ἐποίησε ὁ Κύριος ἡμέρα* (τροπ. 4 της θ' ωδής, βλ. Ψ. 117, 24), η *ἡμέρα μία, ὀγδοὰς καὶ αἰώνιος* (τροπ. 2 της ε' ωδής), κατά την οποία το *ἔαρ τῆς ἀναστάσεως* λύνει *τῆς φθορᾶς τὸν χειμῶνα* (τροπ. 1 της δ' ωδής), *ἡ κτίσις ἅπασα λευχειμονεῖ νοητῶς τὸ κατηφές ἀλλάξασα τῆς παραβάσεως ὡς τὸ πρωτόκτιστον κάλλος τῆς ἀφθαρσίας* λαβοῦσα (τροπ. 2 της α' ωδής) και *πας ἄνθρωπος καλεῖται να επανέρχεται ἐκ πταισμάτων εἰς ἑαυτόν*, καθώς ο Χριστός *ἐκ τάφου* (τροπ. 4 της β' ωδής).

Στο τρίτο τροπάριον της α΄ ωδής και στο δεύτερο της στ΄, όπου ο Στουδίτης απευθύνεται στη Σιών, σαφής είναι η αναφορά στο δεύτερο ανάγνωσμα του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου (Ησ. 60, 1-16). Το δεύτερο τροπάριον της β΄ ωδής και το τέταρτο της δ΄ μας παρπέμπουν στον στίχο Ψ. 46, 2. Στο πέμπτο τροπάριον, τέλος, της γ΄ ωδής γίνεται αναφορά στο ανάγνωσμα της προφητείας του Ιεζεκιήλ (37, 1-14) του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου.

Τα θεοτοκία, τρία από τα οποία έχουν μορφή χαιρετισμού (α΄, στ΄ και θ΄ ωδή), συνδυάζουν τα θέματα της Ενσαρκώσεως του Θείου Λόγου και της συνάντησης της Θεοτόκου με τον αναστημένο Χριστό με το στοιχείο της ικεσίας: *ἡ τεκοῦσα τὸν Υἱὸν καθορώσα ἐκ νεκρῶν ἐγγηγερμένοι Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν ἐκδυσώπησιν, Ἀγνή, ὑπὲρ τῶν δούλων σου (γ΄ ωδή).*

6. 8. Κανὼν της Τρίτης της Διακαινησίμου

Ο κανὼν της Τρίτης της Διακαινησίμου *Φαραὼ τὰ ἄρματα*²²²⁶ (ήχος γ΄) αποτελείται από εννέα ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²²²⁷, τέσσερα (ζ΄ ωδή), πέντε (α΄, γ΄, δ΄, ε΄, η΄ και θ΄ ωδή) ή έξι (β΄ και ζ΄ ωδή) τροπάρια και ένα θεοτοκίον.

Ο Χριστός, ο οποίος είναι ο Νυμφίος ο ωραίος (θεοτοκίον της στ΄ και ζ΄ ωδής), ο *ὥσπερ Ἄναξ ἐκ δύφρου ἀφυπνίωσας* (τροπ. 1 της ζ΄ ωδής), ο αμνός και *σεπτὸν ἡμῶν πάσχα* (τροπ. 3 της στ΄ ωδής), ο ήλιος της δικαιοσύνης (τροπ. 4 της α΄ ωδής) και νικοποιός του θανάτου (τροπ. 1 της δ΄ ωδής), με την κάθοδό του στα βασίλεια του Ἄδου (τροπ. 2 και 3 της α΄ ωδής, 2-4 γ΄, 2 δ΄, 1 και 2 στ΄, 2 και 3 η΄ και θεοτοκία της ε΄ και η΄ ωδής) συνήγειρε τον Αδάμ και την Εύα (τροπ. 3 της β΄ ωδής, 2 γ΄, 2 ε΄, 2 στ΄, 1 ζ΄ και 2 και 3 η΄) μαζί με *πάντα τὸν ἄνθρωπον*

²²²⁶ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλα΄-τλζ΄.

²²²⁷ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 71 (γ΄ ωδή), 73 (α΄ και δ΄ ωδή), 74 (θ΄ ωδή), 75 (η΄ ωδή), 76 (ζ΄ ωδή) και 78 (ε΄ ωδή).

τῶν νεκρῶν (τροπ. 2 της α΄ ωδῆς) ανοίγοντας και πάλι τις πύλες του Εδέμ (τροπ. 3 β΄ και 3 η΄). Οι μυροφόροι γυναίκες (τροπ. 5 της β΄ ωδῆς, 4 δ΄, 5 στ΄, 3 ζ΄, 5 η΄ και 2 και 4 θ΄) *ἐξ ἁγγέλου μαθοῦσαι τὴν ἔγερσιν χαρᾶς εὐαγγέλια τοῖς ἁγίοις ἀποστόλοις ἐξηκούτησαι* (τροπ. 4 της δ΄ ωδῆς, βλ. τροπ. 4 ε΄). Το τρίτο τροπάριον της θ΄ ωδῆς ἔχει ως αντικείμενο το επεισόδιο της Εμμαούς (Λκ. 24, 13-35, και Μρ. 16, 12-13). Οι μαθητές (τροπ. 5 της α΄ ωδῆς, 6 β΄, 5 γ΄, 4 και 5 δ΄, 5 ε΄, 6 στ΄, 4 ζ΄ και 5 θ΄) τον Χριστό *κατιδόντες ἐγερμένοι ἀπὸ τῶν νεκρῶν εὐφραίνονται* (τροπ. 6 της β΄ ωδῆς) *ὡς πρόβατα τὸν ποιμένα ἰδόντες* (τροπ. 5 της ε΄ ωδῆς). Στο πέμπτο τροπάριον της α΄ ωδῆς η συνάντηση του αναστημένου Χριστού με τους μαθητές τοποθετεῖται στη Γαλιλαία²²²⁸. Στο δεύτερο τροπάριον της ζ΄ ωδῆς γίνεται αναφορά στη σφράγιση του μνημείου (Μτ. 27, 62-66) και στην ἄρνηση της Αναστάσεως ἀπὸ τους Ιουδαίους (Μτ. 28, 11-15).

Η απελευθέρωση του Ισραὴλ ἀπὸ την πικρά δουλεία εἶναι τύπος της ἀπολύτρωσης του σύμπαντος κόσμου ἀπὸ τη δουλεία του Φαραώ του νοητοῦ²²²⁹ (τροπ. 3 δ΄ και 1 η΄). Το τρίτο τροπάριον της ε΄ ωδῆς μας παραπέμπει στο χωρίο Α΄ Κορ. 5, 6-8 (βλ. δεύτερο ἀνάγνωσμα του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου Α΄ Κορ. 5, 6-8, και Γλ. 3, 13-14) για τον εορτασμό του Πάσχα *ἐν ἁζύμοις ἐλίκρινείας καὶ ἀληθείας*. Στον κανόνα συναντάμε ἐπίσης αναφορές στον Κατηχητικό Λόγο του Ὁρθρου της Κυριακῆς του Πάσχα²²³⁰ (τροπ. 3 και 4 της γ΄ ωδῆς), στον ασπασμό του Πάσχα (τροπ. 1 της θ΄ ωδῆς) και στο ἔθιμο του στολισμοῦ των ναῶν με στεφάνια λουλουδιῶν για τις πασχαλινές εορτές (τροπ. 1 της δ΄ ωδῆς). Στο πρώτο τροπάριον της α΄ ωδῆς και στο δεύτερο της στ΄ η αναφορά στον στίχο Ψ. 46, 2, εἶναι σαφής. Τέλος, στο τέταρτο τροπάριον της στ΄ ωδῆς γίνεται αναφορά στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, υπόμνημα του σωτηρίου πάθους και της τριήμερου Αναστάσεως του Χριστοῦ.

²²²⁸ Μτ. 28, 16-20, Μρ. 16, 7, και Ιν. 21, 1-25.

²²²⁹ Εξ. 12, 1-11 (τρίτο ἀνάγνωσμα του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου).

²²³⁰ PG LIX, 721.

Χαρακτηριστικό των θεοτοκίων είναι ο συσχετισμός των θεμάτων του παρθενικού τόκου της Θεομήτορος και της Αναστάσεως του Χριστού: *Ὁ Χριστὸς ἐγήγερται καὶ ἡ ζωὴ ἀνέτειλεν ἐκ τάφου ὡς ἐκ μήτρας σου, Ἀπείρανδρε, πρέσβευε ἀνελλιπῶς ὑπὲρ τοῦ κόσμου* (α΄ ωδή). Στα θεοτοκία της α΄ και στ΄ ωδῆς (ὑπὲρ ἡμῶν αὐτὸν ἐκδυσώπει) εμφανίζεται επίσης το στοιχείο της ικεσίας. Στα θεοτοκία της γ΄, δ΄, στ΄ και ζ΄ ωδῆς η Θεοτόκος παρουσιάζεται τὸν *Υἱόν σου καὶ Θεὸν ὁρῶσα ἐγερθέντα ἐκ τάφου* (θεοτοκίον της γ΄ ωδῆς). Σε οκτώ από τα εννέα θεοτοκία ο ποιητής συγχαίρει τη Θεοτόκο: *χόρευε καὶ ἀγάλλου* (β΄ ωδή), *χαίρε χορεύουσα* (γ΄ ωδή), *ἴδε καὶ εὐφράνθητι ἀναστάντα, Θεομήτωρ* (δ΄ ωδή), *εὐφράνθητι, ἡ ἀπείραντος Μήτηρ* (ε΄ ωδή), *χαίρε χαρᾷ καὶ προάσπασαι* (στ΄ ωδή), *ἡ Θεόπαις Μαρία ἐπαγάλλου* (ζ΄ ωδή), *τὸ χαίρε πάντες σοι βοῶμεν* (η΄ ωδή), *χαίρε, παινύμνητε, χαίρε, πολύνυμε, χαίρε, Μήτηρ Χριστοῦ* (θ΄ ωδή). Η Θεοτόκος αποκαλείται *ἀλόχευτος ἀμνάς* στο θεοτοκίον της γ΄ ωδῆς. Τέλος, στο θεοτοκίον της δ΄ ο υμνογράφος κάνει αναφορά στον θρήνο της Θεοτόκου στον Γολγοθά *(ὄν ἐθρήνεις μητρικῶς ὡς Υἱόν σου σταυρόμενον)*.

6. 9. Κανὼν της Τετάρτης της Διακαινησίμου

Ο κανὼν της Τετάρτης της Διακαινησίμου *Ἄρματα Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν*²²³¹ (ἤχος δ΄) αποτελείται από εννέα ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²²³², τέσσερα (ζ΄, η΄ και θ΄ ωδή), πέντε (γ΄, δ΄ και ε΄ ωδή) ή έξι (α΄, β΄ και στ΄ ωδή) τροπάρια και ένα θεοτοκίον. Πλήρες εφύμνιον συναντάμε στα τροπάρια και το θεοτοκίον της ζ΄ ωδῆς (*εὐλογητὸς εἶ ὁ μόνος ὑπάρχων Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν*), ενώ ένα είδος εφυμνίου, το οποίο εμφανίζεται σε διάφορες μορφές, απαντάται και στα τροπάρια και το θεοτοκίον της η΄ (*ὄν ὑπερψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*, τροπ. 1) και θ΄ (*μεγαλύνομεν ἢ μεγαλύνοντες*) ωδῆς. Τα τροπάρια 1-

²²³¹ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλη΄-τμδ΄.

²²³² ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 104 (α΄, γ΄ και θ΄ ωδή), 105 (ζ΄ ωδή), 107 (δ΄ και η΄ ωδή), 110 (στ΄ ωδή), και FOLLIERI, *Initia hymnorum*, III, 360 (β΄ ωδή).

4 της β' ωδής και 1-3 της θ' αρχίζουν με τη λέξη *Πάσχα*, ενώ τα τροπάρια 1-3 και 5 της ε' αρχίζουν με το επίρρημα *σήμερον*.

Στον κανόνα συναντάμε για ακόμα μία φορά το θέμα της κατάβασης του Χριστού στον Άδη (τροπ. 1, 3 και 4 της α' ωδής, 2 γ', 1 και 2 δ', 2 ε', 2 και 4 στ', 2 και 3 ζ' και 1 η'), της ανάπλασης του Αδάμ (τροπ. 2 της γ' ωδής, 2 και 3 ε', 2 στ', 2 ζ' και 2 η') και της Εύας (τροπ. 3 της ε' ωδής), η οποία *καὶ πάλιν εἰσοικίζεται σὺν Ἀδὰμ εἰς παράδεισον*, της συνομιλίας των μυροφόρων γυναικών με τον άγγελο (τροπ. 5 α' και 5 γ') και της συνάντησης του αναστημένου Χριστού με τους μαθητές του (τροπ. 6 της β' ωδής, 5 δ', 5 ε', 6 στ', 4 ζ', 4 η' και 4 θ').

Στα τροπάρια 1-4 της β' ωδής και 1-3 της θ' ο Στουδίτης προσδιορίζει ποικιλοτρόπως τη σημασία της λέξης *Πάσχα*: *Πάσχα, τῶν ἑορτῶν τὴν κυρίαν, Πάσχα, τῶν μυστηρίων τὸ κράτος τῆς σωτηρίας, Πάσχα, τῶν θυσιῶν τὴν μεγίστην, Πάσχα, τῆς σωτηρίας τὸ πέρας, Πάσχα, ἡ πανήγυρις, Πάσχα, τὸ μνημόσυνο τῆς Χριστοῦ ἐγέρσεως, Πάσχα, τὸ τριπόθητον καὶ κοσμοχαρμόσυνον*. Τα τροπάρια 2 της α' ωδής και 1 της στ', όπου το *λύτρον τῆς δουλείας* του Ισραήλ ἐξ Αἰγύπτου και η απελευθέρωση του Ιωνά ἀπὸ γαστρός του κήτους προβάλλονται ως τύποι και εικόνες της Αναστάσεως, μας παραπέμπουν στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές, Ήξ. 15, 1-20, και Ιων. 2, 3-10. Το έκτο τροπάριον της α' ωδής και το τέταρτο της δ' μας παραπέμπουν στο δεύτερο (Ησ. 60, 1-16) και τρίτο (Εξ. 12, 1-11) ανάγνωσμα του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου, αντιστοίχως.

Στα θεοτοκία ο ποιητής συγχαίρει τη Θεοτόκο ὅτι ἀνέστη ὃν ἐκύησας (ωδή β') λέγοντάς της *θάρσει, ἀγάλλου ἑόρτια, εὐφραίνου καὶ κατατέρπου* (α' ωδή), *σκίρτησον* (ωδή β'), *χαῖρε καὶ εὐφράνθητι* (ε' και θ' ωδή), *χαῖρε, τέρπου* (ωδή στ'), *εὐφραίνου καὶ κατατέρπου*

(ωδή η'). Στα θεοτοκία της δ', στ', ζ' και θ' η Θεοτόκος χαίρεται βλέπουσα τὸν σὸν Υἱὸν ἐκ τάφου ἀναστάντα (ωδή θ'). Στα θεοτοκία της α' και στ' ωδὴς η Θεοτόκος αποκαλείται ἀγνή περιστέρα και ἀμνάς, αντιστοίχως. Τα θεοτοκία της ε' και θ' ωδὴς ἔχουν μορφή χαιρετισμοῦ. Στο θεοτοκίον της δ' ωδὴς ο υμνογράφος ανατρέπει ἓνα βιβλικὴς προελεύσεως (Ησ. 52, 13-54, 1) παραδοσιακὸ μοτίβο των θρήνων της Θεοτόκου (βλ. Επιτάφιο Θρήνο, τροπ. α' 17: Ὡ γλυκύ μου ἔαρ, γλυκύτατόν μου τέκνιον, ποῦ ἔδν σου τὸ κάλλος;): Τὴν ἀπρόσιτον τοῦ Υἱοῦ ὁρῶσα ὄψιν ἡ Θεοτόκος τῇ ἐγέρσει ἀποστίλβουσιν θαμβουμένη ἔλεγε· φῶς μου, τί ὠραιώθη τὸ κάλλος σου.

6. 10. Κανὼν της Πέμπτης της Διακαινησίμου

Ο κανὼν της Πέμπτης της Διακαινησίμου Ὡδὴν ἐπινίκιον²²³³ (ἦχος πλ. α') ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα ωδές, οἱ ποῖες ἀπαρτίζονται ἀπὸ ἓνα εἰρμό²²³⁴, τέσσερα (ζ', η' και θ' ωδή), πέντε (γ', δ', ε' και στ' ωδή) ἢ ἕξι (α' και β' ωδή) τροπάρια και ἓνα θεοτοκίον. Τα δύο πρῶτα τροπάρια της ζ' ωδὴς ξεκινᾶνε με τὸ ὄνομα Χριστός.

Στον κανόνα συναντάμε για ἀκόμα μία φορά ἀναφορές στον Ἄδη (τροπ. 3 της α' ωδὴς, 2 και 6 β', 2 γ', 2 και 3 δ' και 4 ε'), ο ποῖος πεπάτηται με τὴ νίκη του Χριστοῦ (τροπ. 3 της α' ωδὴς), στον Αδάμ (τροπ. 3 της α' ωδὴς, 1 β', 4 γ', 4 στ' και 2 ζ'), ο ποῖος πάλιν χορεύει (τροπ. 3 της α' ωδὴς), στις μυροκομίστριας (τροπ. 5 της α' ωδὴς και 4 και 5 δ'), οἱ ποῖες ἀκούσασαι φωνῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου ἀντὶ θρήνους χαρὰν λαβοῦσαι ἐπορεύοντο (τροπ. 5 της α' ωδὴς), στον πανάγιο χορὸ των μαθητῶν (τροπ. 6 της α' ωδὴς, 6 β', 5 γ', 5 ε', 5 στ', 4 ζ' και 4 η'), ο ποῖος αἰνεῖ ἐγεγνημένοι ὁρῶν τὸν διδάσκαλον (τροπ. 6 της α' ωδὴς), στην

²²³³ VITALI, Πειτηκοστάριον, τμε'-τνα'.

²²³⁴ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Εἰρμολόγιον, 11 (α' ωδή), 134 (ε' ωδή), 135 (γ', δ' και η' ωδή), 137 (β' ωδή), 145 (δ' ωδή).

έξοδο του Ισραήλ από την Αίγυπτο (τροπ. 3 της θ' ωδής) και στην απελευθέρωση του προφήτη Ιωνά από την κοιλία του κήτους (τροπ. 1 της στ' ωδής).

Χαρακτηριστικό στοιχείο του κανόνος του Στουδίτη είναι η ηθικολογική ερμηνεία που αποδίδεται σε πολλά από τα παραδοσιακά μοτίβα της πασχαλινής υμνογραφίας: *τῶν ἀρετῶν τὰς στολὰς ἐξαλλάξουσιν*, *πιστοί* (τροπ. 4 της α' ωδής), *τράπεζαν στήσαντες* πλήρη *παντοίων ἀρετῶν* (τροπ. 5 της β' ωδής), *τὰ μύρα τῶν ἐντολῶν* (τροπ. 4 της δ' ωδής), *ράνιαντες ὥσπερ ἄνθη ἀρετᾶς* (τροπ. 4 της δ' ωδής), *δῶρα πάντες οἴσωμεν πράξεις θείας* (τροπ. 1 της ε' ωδής), *πάσχα ἐορτάζουσιν* *πνευματικῶς λευκοφόροι ἅπαντες* (τροπ. 2 της ε' ωδής), *τῶν ἀρετῶν μόσχους ἀποπνέουσιν* (τροπ. 3 της ε' ωδής).

Τα θεοτοκία συνδυάζουν τα θέματα της Ενσαρκώσεως και της Αναστάσεως του Υιού του Θεού: *ζωὴν ἐκ τῆς μήτρας σου ἀνέτειλεν*, Ἄγνή, Χριστὸς ὁ μόνος Θεὸς ἐκ νεκρῶν *ἐξαναστὰς* (α' ωδή). Στα θεοτοκία της β', γ', δ', ε', ζ' και η' ωδής η Θεοτόκος χαίρεται βλέποντας αναστημένο τον Χριστό. Ἐνα εἶδος χαιρετισμοῦ αποτελοῦν τα θεοτοκία της ε', στ' και θ' ωδής. Στα θεοτοκία της β', γ' και δ' ωδής η Θεοτόκος πρεσβεύει *ὑπὲρ τοῦ κόσμου διασωθῆναι ἡμᾶς* (β' ωδή).

6. 11. Κανὼν της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου

Ο κανὼν της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου *Βοηθὸς καὶ σκεπαστής*²²³⁵ (ἦχος πλ. β') αποτελείται ἀπὸ ἐννέα ωδές, οἱ ὁποῖες ἀπαρτίζονται ἀπὸ ἓνα εἰρμό²²³⁶, τέσσερα (ζ', η' και θ' ωδή), πέντε (γ', δ', ε' και στ' ωδή) ἢ ἑξί (α' και β' ωδή) τροπάρια και ἓνα θεοτοκίον. Τα

²²³⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνβ'-τη'.

²²³⁶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 169 (β' και γ' ωδή), 170 (α', δ', ε' και στ' ωδή) και 171 (ζ', η' και θ' ωδή).

τροπάρια 1-5 και το θεοτοκίον της β' αποτελούν έξι αιτιολογικές προτάσεις που εισάγονται από το σύνδεσμο *ὅτι*.

Ο αναστάς εκ των νεκρών Χριστός είναι *ὁ νυμφίος ὡραιότητος* (τροπ. 5 της δ' ωδής, βλ. θεοτοκία ζ' και η' ωδής), *ὁ ὀρθρος αἰώνιος* και *ὁ ἄδυτος ἥλιος* (τροπ. 3 της ε' ωδής), ο νέος φανείς Ιωνάς (τροπ. 1 της στ' ωδής), *ὁ στέφανος χρηστότητος* και *ὁ ἀκίβδηλος ἀμνὸς* (τροπ. 4 της στ' ωδής), ο Λόγος του Θεού, το φως, η ζωή και η δύναμις (τροπ. 4 της θ' ωδής). Το *γλυκὺ, θεῖον καὶ ἅγιον πάσχα* (τροπ. 5 της γ' ωδής) είναι *ἡ λαμπρὰ καὶ θαυγῆς ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως* (τροπ. 1 της α' ωδής), *ἡμέρα παναγία καὶ πρῶτιστος* (τροπ. 4 της γ' ωδής), *ἡ τῆς ἀναστάσεως φωσφόρος ἥνπερ ὁ Χριστὸς ἀναστὰς ἐκ τάφου ἐποίησεν ἡμέρα* (τροπ. 2 της στ' ωδής, βλ. Ψ. 117, 24) και *τὸ τῆς ἀναστάσεως ἔαρ* (τροπ. 3 της γ' ωδής).

Στον κανόνα συναντάμε πάλι αναφορές στη κάθοδο του Χριστού στα βασίλεια του Ἄδη (τροπ. 1, 3 και 5 της α' ωδής, 3 και 4 β', 2 δ', 2 και 4 ε', 2 ζ', 2 η' και 1 και 4 θ') και στον μακάριο χορό των Αποστόλων, ο οποίος *Χριστὸν ἐκ τάφου ὁρῶν ἐπαγάζεται* (τροπ. 6 της α' ωδής, βλ. τροπ. 6 β', 5 γ', 5 δ', 5 ε', 5 στ', 1, 3 και 4 ζ' και 4 η'). Μερικά από τα τροπάρια μας παραπέμπουν στη βάπτιση των κατηχουμένων κατά την αγία νύκτα του Πάσχα: *ὡς οὐρανόσ γεγρονει ἡ ἐκκλησία πολυαστροῦσα τοῖς υἱοῖς τῆς ἀναστάσεως νῦν ἐν ταύτῃ διὰ τοῦ βαπτίσματος λάμψαι* (τροπ. 3 της δ' ωδής), *τοὺς χιτῶνας λαμπροὺς καλλωπισθέντες τῆς εὐπραξίας καὶ ὡς ἐν χερσὶ νῦν κατέχοντες λαμπάδας ἀγνείας λιτανεύσωμεν τῷ Χριστῷ* (τροπ. 4 της α' ωδής), *τῆς τοῦ Χριστοῦ παμφαοῦς ἐγέρσεως νοητῶς καὶ αἰσθητῶς φέρουσα χερσὶ φῶτα ἡ οἰκουμένη λιτάνευε* (τροπ. 1 της η' ωδής). Δεν λείπουν οι αναφορές στο πασχαλινό μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας: *Χριστῷ τῷ ἀναστάντι θύσωμεν θυσίαν αἰνέσεως* (τροπ. 3 της η' ωδής), *νῦν μεταληψόμεθα τοῦ πάσχα* (τροπ. 2 της θ' ωδής),

τράπεζα θεία πρόκειται ὁ λαὸς πίσκει μέτασχε· φάγε τὸ σῶμα καὶ γὰρ Θεοῦ σὰρξ ἐστὶ καὶ πίε ζωῆς ἐκ πλευρᾶς αὐτοῦ βλῦσαι (τροπ. 3 της θ' ωδής).

Στα θεοτοκία επαναλαμβάνεται για ακόμα μία φορά το εξής σχήμα ἢ τῶν πάντων βασιλὶς τὸν βασιλέα Χριστὸν ὁρώσα (α' ωδή) εὐφροσύνης πεπλήρωται (γ' ωδή) καὶ ἰκετεύει ἐκτεινῶς τοῦ σῶσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν (α' ωδή). Στο θεοτοκίον της ε' ωδής το ἄνω σχήμα αποκτάει μορφή χαιρετισμοῦ: *χαίροις, Μητροπάρθινε, ἐόρταζε βλέπουσα ἔχουσα τὸν Υἱόν σου καὶ Θεὸν τοῦ τάφου ἐγερθέντα, ἀνάστασις γὰρ ἐστὶ καὶ ζωὴ τῶν ἀπάντων*.

6. 12. Κανὼν τοῦ Σαββάτου της Διακαινησίμου

Ο κανὼν τοῦ Σαββάτου της Διακαινησίμου *ᾠσώμεν τῷ Κυρίῳ*²²³⁷ (ἦχος βαρὺς) ἀποτελεῖται ἀπὸ οκτὼ καὶ ὄχι ἐννέα ὠδῆς, οἱ ὁποῖες ἀπαρτίζονται ἀπὸ ἑνὸς εἰρμό²²³⁸, τέσσερα (γ', ζ' καὶ θ' ὠδή), πέντε (δ', ε', στ' καὶ ἡ' ὠδή) ἢ ἑξὶ (α' ὠδή) τροπάρια καὶ ἕνα θεοτοκίον. Στὴν ἡ' ὠδή συναντᾶμε τὸ ἐφύμνιον *ὑμνεῖτε ἱερεῖς, λαὸς ὑπερνεψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας* (τροπ. 2-4) με τὴ συντομότερη παραλλαγή *εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας* (τροπ. 1 καὶ 5 καὶ θεοτοκίον).

Ο παγκόσμιος καὶ υπερκόσμιος εορτασμός της ἡμέρας της Εγέρσεως (τροπ. 1-3 καὶ 5 της α' ὠδής, 1 γ', 1 καὶ 2 δ', 1, 3 καὶ 4 ε', 1-4 στ', 1-3 ζ', 1-4 ἡ', 1, 3 καὶ 4 θ') ἀποτελεῖ τὸ θεματικὸ ἐπίκεντρο τοῦ κανόνος. Ο Χριστὸς εἶναι ὁ ἥλιος (τροπ. 1 της δ' ὠδής) καὶ τὸ φῶς που ἀνατέλλοντας *ἐκ τοῦ τάφου τὴν σκιάν τοῦ θανάτου εἰς ἀεὶ ἐξέτρεψε* (τροπ. 1 της ἡ' ὠδής) καὶ τὸ *τῆς ἀναστάσεως ἔαρ*, τὸ ὁποῖο ἀνθίσε μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χειμῶνα τοῦ θανάτου καὶ *ἀνακαίνισε κόσμον* (τροπ. 3 της ἡ' ὠδής). Οἱ Ἰσραηλίτες, οἱ ὁποῖοι

²²³⁷ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τζ'-τζε'.

²²³⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 201 (στ' ὠδή), 202 (γ' ὠδή), 203 (α' καὶ δ' ὠδή) καὶ 204 (ε', ζ', ἡ' καὶ θ' ὠδή).

απελευθερώθηκαν από τον Θεό Αἰγύπτου πικρᾶς δουλείας, αποτελούν τύπο των χριστεπώνυμων πιστών, οι οποίοι τοῦ θανάτου λυτρωθέντες ἐν εὐφροσύνῃ εορτάζουν το Πάσχα του Κυρίου (τροπ. 3 της δ' ωδῆς). Στο τρίτο τροπάριον της στ' ωδῆς (τῶν ψυχῶν τὰς οἰκίας κοσμήσαντες ἄνθεσι εὐσεβείας) και το δεύτερο της ζ' (τῶν ψυχῶν ἡμῶν τὰ πρόθυρα, πιστοί, καταστεφαινώσωμεν ἄνθεσιν εὐσεβείας) γίνεται αναφορά στο βυζαντινό έθιμο του στολισμού των ναών με άνθινα στεφάνια για τις εορτές του Πάσχα.

Από τον κανόνα δεν λείπουν οι αναφορές στην κατάβαση του Χριστού στα ταμεία του Άδη (τροπ. 4 της α' ωδῆς, 2 και 3 γ', 4 δ', 2 ε' και 2 θ') και στην ανάπλαση του προπάτορα Αδάμ (τροπ. 4 α' και 2 γ'): πύλας χαλκᾶς τοῦ ἄδου καὶ μοχλοὺς σιδηροὺς συνετρίψας, Κύριε, ἐξαιέστης τοῦ τάφου συνεγείρας τὸν Ἀδὰμ ὡς παντοδύνατος (τροπ. 4 της α' ωδῆς). Στα τελευταία τροπάρια των πρώτων οκτώ ωδών γίνεται αναφορά στους αγίους Αποστόλους (τροπ. 6 της α' ωδῆς, 4 γ', 5 δ', 5 ε', 5 στ', 4 ζ' και 5 η'): τὰ πρόβατα τὸν καλὸν ποιμένα Χριστὸν οἱ ἀπόστολοι ὁρῶντες σήμερον ἐπαγállονται ἐγγεγερμένοι βλέποντες (τροπ. 5 της δ' ωδῆς). Στο πρώτο τροπάριον της στ' ωδῆς συναντάμε και πάλι τον προφήτη Ιωνά, ο οποίος είναι τύπος του ταφέντος και αναστάντος Χριστού. Στο τέταρτο τροπάριον, τέλος, της στ' ωδῆς ο υμνογράφος δίνει μία ηθικολογική ερμηνεία στα μύρα των αγίων γυναικών αλλά και στο Άγιο Μύρον, με το οποίο χρίονται οι νεόφυτοι τη νύχτα του Πάσχα: χρισάμειοι τὰ θεόπνευστα μύρα τῶν ἀρετῶν τῇ τοῦ πάσχα ἡμέρᾳ ὡς ὁσμὴν εὐωδίας τῷ Χριστῷ ἐν οὐρανίοις ἀναπέμψωμεν.

Στο θεοτοκίον της γ' ωδῆς ο υμνογράφος παραλληλίζει την Ανάσταση του Χριστού με τον παρθενικό τόκο της Θεομήτορος: Ὡς θαυμαστὸν τὸ τίκτειν σε παρθένοι, οὕτω Χριστὸν ἐκ τάφου ἐγγεγέρθαι· ἐπ' ἅμφω γὰρ ἡ σφραγὶς διέμεινεν ἀσινῆς. Στα θεοτοκία των

υπόλοιπων ωδών συναντάμε και πάλι το εξής σχήμα: η Θεοτόκος χαίρει βλέποντας τον Χριστό αναστημένο και ακαταπαύστως πρεσβεύει υπέρ της σωτηρίας του κόσμου.

7. ΙΩΣΗΦ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωσήφ²²³⁹ ο Ομολογητής, αδελφός του Θεοδώρου του Στουδίτου, γεννήθηκε το 762 στην Κωνσταντινούπολη. Το 781, σε ηλικία 19 χρονών, αποσύρθηκε στον Όλυμπο της Βιθυνίας με άλλα μέλη της οικογένειάς του. Το 807 εξελέγη αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (807-809 και 812-815). Εξορίστηκε για πρώτη φορά (809-812) από τον αυτοκράτορα (802-811) Νικηφόρο Α΄ Λογοθέτη εξαιτίας της θέσης του εναντίον του δεύτερου γάμου του αυτοκράτορα (780-797) Κωνσταντίνου ΣΤ΄. Εξορίστηκε για δεύτερη φορά (815-832) από τον Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο (815-820) εξ αιτίας της συμμετοχής του στον υπέρ των ιερών εικόνων αγώνα. Μετά τον θάνατο του Λέοντος απέκτησε πάλι την ελευθερία αλλά εξορίστηκε εκ νέου επί Θεοφίλου (829-842) και πέθανε σε κάποιο χωριό της Θεσσαλίας στις 15 Ιουλίου του 832. Ο Ιωσήφ συνέθεσε πολλούς από τους κανόνες του Τριωδίου, του Πεντηκοσταρίου και της Παρακλητικής. Τιμάται ως άγιος από την Εκκλησία (μνήμη 14 Ιουλίου ή 26 Ιανουαρίου).

Με τους αναστάσιμους κανόνες του Ιωσήφ Θεσσαλονίκης για την Εβδομάδα της Διακαινησίμου (από Δευτέρα μέχρι και Σάββατο) συσχετίζονται ο προαναφερθείς κώδικας Vat. gr. 771 και η έκδοση του Πεντηκοσταρίου του F. Vitali²²⁴⁰ (βλ. ανωτέρω), το εκδοθέν

---

²²³⁹ Θρησκευτική έγκυκλοπαίδεια, VII, 111-113, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 505-506, KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 286, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 265 και 267, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 27, 30, 84, 181, 187 και 250, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Έκλογή, 345-357, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία*, 447-451, PETIT, *Les évêques de Thessalonique*, PARGOIRE, *S. Joseph de Thessalonique*, VAN DE VORST, *Note sur S. Joseph de Thessalonique*, ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ο Ιωσήφ ο Στουδίτης*.

²²⁴⁰ VITALI, *Πεντηκοστάριοι*, τκγ΄-τζε΄.

υπό του Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως²²⁴¹ Τυπικόν της Αναστάσεως του κώδικα Τιμίου Σταυρού 43, το οποίο συμπεριλαμβάνει ανεπίγραφο το πλήρες κείμενο των κανόνων του Ιωσήφ, της β' ωδής των κανόνων της Τρίτης και της Πέμπτης εξαιρουμένης, και το εκδοθέν υπό του Α. Dmitrievskij²²⁴² Συναξάριον ή Τυπικόν της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Ευεργέτιδος του κώδικα 788 του Πανεπιστημείου Αθηνών, το οποίο αναφέρει στις τυπικές του διατάξεις πάλι ανεπίγραφους πέντε (από τη Δευτέρα μέχρι την Παρασκευή) από τους κανόνες του Ιωσήφ.

Οι εν λόγω κανόνες αποτελούνται από οκτώ ή εννέα ωδές (κανόνες της Τρίτης και της Πέμπτης της Διακαινησίμου της έκδοσης του Vitali), οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό, τρία ή δύο (στην ε' ωδή του κανόνος του Σαββάτου της έκδοσης του Παπαδοπούλου-Κεραμέως συναντάμε μόνο τα τροπάρια 1 και 3 της έκδοσης του Vitali, ενώ στην στ' ωδή του κανόνος της Τετάρτης της έκδοσης του Vitali συναντάμε μόνο τα τροπάρια 1 και 2 της έκδοσης του Παπαδοπούλου-Κεραμέως) τροπάρια και ένα θεοτοκίον που συνδυάζει θεομητορική και αναστάσιμη θεματολογία. Οι σημαντικότερες διαφορές της βασισμένης στον κώδικα Vat. gr. 771 έκδοσης των κανόνων του F. Vitali σε σχέση με εκείνη του Παπαδοπούλου-Κεραμέως είναι, εκτός από την προαναφερθείσα β' ωδή των κανόνων της Τρίτης και της Πέμπτης, το θεοτοκίον της στ' ωδής του κανόνος της Τρίτης, ο ειρμός και το θεοτοκίον της θ' ωδής του κανόνος της Τετάρτης και η αντιστροφή της σειράς του δευτέρου και τρίτου τροπαρίου της η' ωδής του κανόνος της Τρίτης και της α' ωδής του κανόνος της Τετάρτης.

Στους εν λόγω κανόνες δεν συναντάμε ούτε δοξαστικόν ούτε ακροστιχίδα. Εφύμνια, εμπνευσμένα πάντα στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές, συναντάμε μόνο στην α' ωδή (ότι

²²⁴¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀναλέκτα*, 205-210, 214-219, 223-226, 230-234, 238-243, 246-251.

²²⁴² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 560, 561, 562, 563, 564.

δεδοξασται, ειρμός και τροπ. 1 και 2²²⁴³) του κανόνος της Τρίτης, στην η' ωδή (εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας) του κανόνος της Τετάρτης, στην ζ' ωδή (ὁ Θεός, εὐλογητὸς εἶ, τροπ. 1 και 2) του κανόνος της Πέμπτης, στην ζ' (εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν, ειρμός, τροπ. 2 και 3 και θεοτοκίον) και η' ωδή (τὸν Κύριον ὑμνεῖτε τὰ ἔργα καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας) του κανόνος της Παρασκευής και, τέλος, στην η' ωδή (πάντα τὰ ἔργα Κυρίου κτλ., ειρμός και τροπ. 1-3) του κανόνος του Σαββάτου της Διακαινησίμου. Από μουσική άποψη οι κανόνες του Ιωσήφ, καθώς και οι αντίστοιχοι κανόνες του Θεοδώρου του Στουδίτου και τα αναστάσιμα στιχηρά της Οκτώηχου που ψάλλονται κατά σειράν όλη την Εβδομάδα της Διακαινησίμου, ακολουθούν τον ήχο της ημέρας, δηλαδή τη Δευτέρα τον ήχο β', την Τρίτη τον ήχο γ' και ούτως καθ' εξής. Ο κανών του Σαββάτου, όπως και ο αντίστοιχος κανών του Θεοδώρου, ανήκει στον ήχο βαρύ και όχι στον πλ. δ', στον οποίο ανήκουν τα αναστάσιμα στιχηρά του Σαββάτου της Διακαινησίμου στις σύγχρονες εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου. Προφανείς είναι οι ομοιότητες των εν λόγω κανόνων, τόσο σε θεματικό όσο σε μορφολογικό επίπεδο (ήχος της ημέρας ή της εβδομάδας, ειρμός με αναφορές στην αντίστοιχη βιβλική ωδή, κλπ.), με τους αναστάσιμους κανόνες της Κυριακής της Οκτώηχου, οι οποίοι αποδίδονται στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό.

Στους εν λόγω κανόνες ο Ιωσήφ αναπτύσσει ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων που καλύπτει όλα τα παραδοσιακά μοτίβα της υμνογραφίας (Πεντηκοστάριον, Οκτώηχος) και της ομιλητικής της Αναστάσεως, τα οποία επαναλαμβάνονται κάπως μονότονα σε κάθε κανόνα. Ανάμεσα σε αυτά τα μοτίβα συναντάμε ευαγγελικές σκηνές, από τη σταύρωση του Χριστού²²⁴⁴ έως την οικουμενική αποστολή του ευαγγελισμού των εθνών που ο

²²⁴³ Εάν δεν σημειώνεται το αντίθετο παραπέμπουμε στην έκδοση του Παπαδοπούλου-Κεραμέως.

²²⁴⁴ Μτ. 27, 32-38, Μρ. 15, 21-27, Λκ. 23, 26-38, και Ιν. 19, 17-24.

αναστημένος Χριστός εμπιστεύεται στους Αποστόλους λίγο πριν από την Ανάληψη²²⁴⁵, με αναφορές στους ψαλμούς του Δαβίδ και σε μορφές (Ισαάκ, Μωυσής, Δαβίδ, Ιωνάς) και γεγονότα (κυρίως από την Έξοδο) της Παλαιάς Διαθήκης, τα οποία συσχετίζονται με το Πάσχα το νομικό ή θεωρούνται τύποι και εικόνες του Πάθους και της Αναστάσεως του Χριστού.

7. 1. Κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου

Ο αναστάσιμος κανών της Δευτέρας της Διακαινησίμου *Ἐν βυθῷ κατέστησε ποτέ*²²⁴⁶ (ήχος β΄) έχει ως κύρια μοτίβα την εις Ἄδου κάθοδο του Χριστού, δια την οποία ελευθερώνει και συνεγείρει τις εκεί αιχμάλωτες ψυχές (τροπ. 1-3 της α΄ ωδής, 2 γ΄, 1 ε΄, 1 στ΄ και 1 ζ΄) *ζωὴν χαρισάμενος τοῖς πεπεδημένοις ἀπὸ τοῦ αἵωνος* (τροπ. 1 της α΄ ωδής), και τις μυροφόρους γυναίκες (τροπ. 3 της δ΄ ωδής, θεοτοκίον δ΄, 2 στ΄, 3 ζ΄ και τροπ. 3 και θεοτοκίον της θ΄ ωδής), οι οποίες αποκαλούνται *ἱερῶν γυναικῶν κατάλογος*, ο οποίος *βλέψας τὴν ζωὴν ἐκ νεκρῶν ἀνατείλασαι, τοῖς μαθηταῖς συνέχαιρε καὶ τὸ πάσχα τὸ θεῖον ἑώρταζεν* (τροπ. 2 της στ΄ ωδής). Στο τρίτο τροπάριον της δ΄, ζ΄ και θ΄ ωδής ο ἄγγελος μιλάει στις αγίες γυναίκες χρησιμοποιώντας το πρώτο πρόσωπο, ενώ στο τρίτο τροπάριον της ζ΄ ωδής είναι ο ίδιος ο Χριστός αυτός που τους απευθύνει τον λόγο. Στο δεύτερο και τρίτο τροπάριον της ζ΄ ωδής ο Χριστός συνομιλεῖ με τους Αποστόλους, οι οποίοι αποκαλούνται από τον διδάσκαλο *φίλοι μαθηταί* (τροπ. 3 της η΄ ωδής). Οι Απόστολοι εμφανίζονται ακόμα στο πρώτο και τρίτο τροπάριον της δ΄ ωδής, στο δεύτερο της στ΄ και στο θεοτοκίον της θ΄ ωδής.

²²⁴⁵ Μτ. 28, 16-20, και Μρ. 16, 15-18.

²²⁴⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀναλέκτα*, 205-210, και VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τκγ΄-τκθ΄. Για τους ειρμούς, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 34 (α΄, γ΄, δ΄, στ΄, ζ΄ και θ΄ ωδής), 35 (η΄ ωδή) και 38 (ε΄ ωδή).

Ο Χριστός παρουσιάζεται από τον υμνογράφο ως ο *ἐκ πασπάδος φωταυγής καὶ ώραῖος νυμφίος* (τροπ. 1 της η' ωδῆς) και *ἐκ τάφου λάμψας ἥλιος* (θεοτοκίον της γ' ωδῆς, βλ. τροπ. 1 της δ' ωδῆς). Αυτός είναι ὁ *τυθείς ἀμνὸς ὑπὲρ ἡμῶν* και το καινὸ και σωτήριο Πάσχα (τροπ. 3 α' ωδῆς). Ο εορτασμός του Πάσχα δεν θα ἔχει πλέον ως κεντρικὴ αναφορά τη λύτρωση του λαοῦ του Ισραὴλ ἀπὸ της τυραννίδας των Αἰγυπτίων (τροπ. 3 γ' και 3 ε') ἀλλὰ την νίκη του Χριστοῦ, η οποία *ταῖς πατριαῖς τῶν ἔθνῶν μεγάλως λαμπρῶς τε κηρύττεται* (τροπ. 2 της η' ωδῆς). Η λαμπροφόρος ἡμέρα της αναστάσεως είναι ἡ *ἡμέρα ἣν ἐποίησε ὄντως ὁ Κύριος* (τροπ. 2 γ' και 2 θ', βλ. Ψ. 117, 24), ἡμέρα χαράς (θεοτοκία της γ', δ', ε' και θ' ωδῆς, τροπ. 3 στ', 3 η' και 3 θ') και εορτῆς (τροπ. 3 γ' και 2 δ' και θεοτοκίον θ'), κατὰ την οποία οι πιστοί, *καρδίᾳ ἀγαλλιῶμενοι* (τροπ. 2 της γ' ωδῆς), χοροὺς συστήνουν (τροπ. 2 της γ' ωδῆς, 2 δ' και θεοτοκίον ε') και *ἐν κυμβάλοις Δαυιτικοῖς ὕμνον ἐπινίκιον τῷ λυτρωτῇ εὐχαριστοῦντες* ἀδουν (τροπ. 1 της α' ωδῆς, βλ. τροπ. 3 ζ'). Το δεύτερο τροπάριον της ε' ωδῆς (*συνεινεκρόμουν σοι χθὲς νεινεκρωμένῳ δι' ἐμέ, Κύριε, σήμερον δὲ συζωοποιούμαι ζῶν ἀληθινὴν ἔχων σε καὶ πάσχα ψυχῆς καθαρτήριον*), ὅπως και το δεύτερο τροπάριον της γ' ωδῆς του κανόνος του Πάσχα του Ιωάννου του Δαμασκηνοῦ, μας παραπέμπει στην ομιλία του Πάσχα του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου *Ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι φησί*²²⁴⁷. Εξέχουσα σημασία ἔχει σε αυτό τον κανόνα το στοιχεῖο του φωτός (τροπ. 1 της δ' ωδῆς, 1 ε', 1 και 2 στ', 1 ζ' και 1 και 2 η'), με κύρια αναφορά στον Χριστό, ο οποίος είναι ὁ *τοῦ φωτὸς χορηγός* (τροπ. 1 της ε' ωδῆς).

Στα θεοτοκία η Θεομήτωρ ὁρῶσα τὸν υἱὸν καὶ Θεὸν ἐγηρμένον *ἐκ νεκρῶν σὺν γυναιξὶν μυροφόροις, σὺν σοφοῖς ἀποστόλοις ἐόρτιον ἀνέλαβε χαράν* (θ' ωδῆ, βλ., ἐπίσης, γ', δ', ε', ζ' και η' ωδῆ). Στο θεοτοκίον της η' ωδῆς η Θεοτόκος απευθύνει τον λόγο στον αναστημένο Χριστό. Τα θεοτοκία της α' και ζ' ωδῆς ἔχουν ως κύριο μοτίβο την *καὶ μετὰ τὴν κύησιν* (α'

²²⁴⁷ PG XXXVI 36, 624.

ωδή) παρθενία της Θεομήτορος, ενώ στο θεοτοκίον της στ' γίνεται αναφορά στον παρθενικό τόκο της Μητέρας του Χριστού: *παρθενίας τὰς πύλας οὐκ ἤνοιξας μνήματος σφραγίδας οὐκ ἔλυσας*.

7. 2. Κανών της Τρίτης της Διακαινησίμου

Στον αναστάσιμον κανόνα της Τρίτης της Διακαινησίμου Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι²²⁴⁸ (ήχος γ') συναντάμε ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα ευαγγελικών αναφορών, το οποίο συμπεριλαμβάνει τη δίκη του Χριστού ενώπιον του Πιλάτου, τους εμπτυσμούς, τα ραπίσματα και τον στέφανο εξ ακάνθων (τροπ. 1 της δ' ωδής), τη σταύρωση (τροπ. 1 της α' ωδής, 2 β', τροπ. 1 και θεοτοκίον γ' και τροπ. 1 ε'), την έκλειψη του ηλίου και τον σεισμό που συνόδευσαν τη σταύρωση και τον θάνατο του Χριστού (τροπ. 1 της γ' ωδής), το όξος, τη χολή και το σχιζόμενο καταπέτασμα του ναού (τροπ. 1 της β' ωδής), τον λογχισμό (τροπ. 1 α' και 2 στ'), την ταφή (τροπ. 2 της β' ωδής και θεοτοκίον γ'), την εις Άδου κάθοδο (τροπ. 1 της β' ωδής, 1 και 3 δ', 1 ε' και θεοτοκίον της θ'), το χαρμόσυνο μήνυμα του αγγέλου στις αγίες γυναίκες (τροπ. 3 της α' ωδής, 2 ε' και 3 ζ'), τη συνάντηση του αναστημένου Χριστού πρώτα με τις μυροφόρους (τροπ. 2 της η' ωδής) και έπειτα με τους μαθητές (τροπ. 3 δ' και 3 ε'), στους οποίους εμπιστεύεται την οικουμενική αποστολή του ευαγγελισμού των εθνών (τροπ. 3 της η' ωδής).

Ο Χριστός είναι ο ἥλιος δόξης (τροπ. 1 της γ' ωδής), ο καταλύτης τοῦ Ἄδου (τροπ. 3 της γ' ωδής), το πάσχα τὸ μέγα καὶ θεῖον (τροπ. 1 της θ' ωδής), δι' οὗ τῆς φθορᾶς ἐρρύθμειν καὶ σκοτασμοῦ τῶν ἡδωνῶν καὶ δουλείας τοῦ πικροῦ Φαραώ (τροπ. 3 της β' ωδής), ο Νυμφίος της Εκκλησίας, ο οποίος ὥφθη ὡραίος ἐκ παστοῦ πορευόμενος και ἐκ τάφου τὴν

²²⁴⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 214-219, και VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τλ'-τλστ'. Για τους ειρμούς, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 67 (α', γ', δ' και στ' ωδή), 69 (ε' ωδή), 71 (η' και θ' ωδή), 73 (β' ωδή) και 79 (ζ' ωδή).

ώραιότητα ἡμῖν τῆς ἐγέρσεως δωρεῖται (τροπ. 2 της γ' ωδής). Γι' αυτό τη λαμπροφόρο ημέρα της Αναστάσεως (τροπ. 2 α' και 2 δ'), η οποία είναι *έορτῶν έορτή λαμπρά και πανήγυρις πασῶν πανηγύρεων* (τροπ. 2 της δ' ωδής, βλ. τροπ. 3 θ'), *αἱ φυλαὶ καὶ γλώσσαι τῆς γῆς* (τροπ. 1 της στ' ωδής) πανηγυρίζουν (τροπ. 2 της δ' ωδής, 1 και 3 στ' και 3 θ') και οι πιστοὶ συστήνοντας χορούς *αἶνον ἀναπέμποντες τῷ νικητῇ τοῦ θανάτου μόνῳ βασιλεῖ ἡμῶν* (τροπ. 2 της α' ωδής, βλ. τροπ. 1 στ' και 1 ζ').

Στα θεοτοκία γίνεται πάλι αναφορά στη συνάντηση του αναστημένου Χριστού με την αγία του Μητέρα (α', δ', ε', η' και θ' ωδή), στο μυστήριο της Ενσαρκώσεως του Θείου Λόγου (β', ε', στ' και ζ' ωδή) και στο παράδοξο του παρθενικού τοκετού της Θεομήτορος (δ' και στ' ωδή). Ο Χριστός *σήμαντρα τῆς παρθενίας μὴ λύσας ὑπὲρ λόγον σεσάρκωται· ἀναστὰς ἐκ τάφου δὲ ἀσαλεύτους ἐτήρησε τὰς σφραγίδας τοῦ μνήματος* (θεοτοκίον της στ' ωδής της έκδοσης του Παπαδοπούλου-Κεραμέως). Το θεοτοκίον της στ' ωδής της έκδοσης του Vitali, όπου ο ποιητής απευθύνεται στη Θεοτόκο, *ἡ μόνη τῷ Πλαστοργῶ καὶ τοῖς ἀνθρώποις ὑπὲρ νοῦν μεσιτεύσασα, την παράκληση τὸν Υἱόν σου ἔλεων τοῖς πταικόσι δούλοις σου καὶ ὑπέρμαχον χρηματίσαι δυσώπησιν*, δεν παρουσιάζει κανένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της υμνογραφίας της Αναστάσεως. Χαιρετισμούς, σύνηθες στοιχείο στη θεομητορική υμνογραφία, συναντάμε στα θεοτοκία της α' και η' ωδής.

7. 3. Κανὼν της Τετάρτης της Διακαινησίμου

Από τον αναστάσιμον κανόνα της Τετάρτης της Διακαινησίμου *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*²²⁴⁹ (ήχος δ') αξιοσημείωτες είναι οι συχνές αναφορές στο ξύλο του ζωοποιού σταυρού (τροπ. 1 της α' ωδής, 1 δ', 1 ε', 1 στ', 1 ζ', 1 η' και 1 θ'): ο Χριστός εκτείνοντας *ἐπὶ ξύλου τὰς*

²²⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 223-226, και VITALI, *Πεντηκοστάριοι*, τλη'-τμγ'. Για τους ειρμούς, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 94 (α'-θ' ωδή) και 98 (θ' ωδή της έκδοσης του Vitali).

ἀχράντους χείρας (τροπ. 1 της ε΄ ωδής) λύει τῷ ξύλῳ τὴν διὰ ξύλου κατάραν (τροπ. 1 της α΄ ωδής) και ιαίνει τον ξύλου καρπῷ συμβουλία τραυματισθέντα τοῦ Βελίαρ ἄνθρωπο (τροπ. 1 στ΄ και 1 θ΄). Με το τίμιο ξύλο συσχετίζονται τα θέματα της σταύρωσης (τροπ. 1 της ε΄ ωδής, 1 ζ΄ και 1 η΄) και του λογισμού του Χριστοῦ (τροπ. 1 δ΄ και 1 ε΄), ο οποίος ἐπὶ ξύλου ὥσπερ ἄμπελος ἀναρτηθεὶς (τροπ. 1 της δ΄ ωδής) και πλευρὰν ἐξορυττόμενος (τροπ. 1 της ε΄ ωδής) αναβλύζει στον κόσμο οἶνον σωτηρίας (τροπ. 1 της δ΄ ωδής), και των σημείων που συνοδεύουν τη σταύρωση και τον θάνατο του Θεανθρώπου (τροπ. 1 ζ΄ και 1 η΄), καθώς βλέποντας ζώῃς τὴν πέτραι προσηλωθεῖσαι ξύλῳ τῷ τοῦ σταυροῦ πέτραι φόβῳ πολλῷ διερράγησαν καὶ ἥλιος τὸ φῶς ἀπέκρυψε καὶ τὰ τῆς γῆς ἐσείσθη θεμέλια (τροπ. 1 της ζ΄ ωδής). Ἄλλα μοτίβα ἀπὸ τον κύκλο των Παθῶν και της Αναστάσεως εἶναι η θεόσωμος ταφή (τροπ. 2 της ε΄ ωδής, 2 στ΄ και 2 η΄), με την οποία ο Χριστός ἔθαψε τὴν κακίαν τοῦ νεκρώσαντος κόσμου (τροπ. 2 της ε΄ ωδής), η κουστωδία των οἶα βασιλεὺς ἐν τάφῳ στρατιωτῶν φυλαττόντων τον Χριστό (τροπ. 2 της ζ΄ ωδής), η κάθοδός του στα ταμεῖα του Ἄδου (τροπ. 2 της δ΄ ωδής, 2 στ΄, 3 ζ΄ και 2 η΄), του οποίου διέρρηξε θεία δυναστεία τὰ σπάργαντα (τροπ. 2 της στ΄ ωδής), η συνάντηση των μυροφόρων γυναικῶν με τον ἐξαππράπτοντα θεῖον ἄγγελον (τροπ. 2 της θ΄ ωδής, βλ. τροπ. 3 δ΄ και 3 στ΄) και, τέλος, το χαίρει του αναστημένου Χριστοῦ στις μυροφόρους γυναῖκες (τροπ. 3 της α΄ ωδής). Στο δεύτερο τροπάριον της ε΄ ωδής, ὅπως και στο δεύτερο τροπάριον της θ΄ ωδής του κανόνος του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, οι πυλωροὶ του Ἄδου φρίττουν βλέποντας τον Χριστό περιβεβλημένον στολήν ἐκδικήσεως.

Με την Ανάσταση του Χριστοῦ, ο οποίος αποκαλεῖται ἥλιος, ἄδυτοι φῶς (τροπ. 2 της γ΄ ωδής) και πάντων ἡ ζωή (τροπ. 1 της γ΄ ωδής), ἡ φθορὰ ἐξωστράκισται και ἡ ἀφθαρσία ἡνθησεν (τροπ. 2 της α΄ ωδής) και τοῖς ἀγγέλοις οἱ γήινοι συνήφθημεν (τροπ. 3 της ε΄ ωδής). Γι' αὐτό οι ουρανοὶ ευφραίνονται και αγαλλιᾶζει η γη ἅπασα (τροπ. 1 της γ΄ ωδής)

και οι πιστοί, δουλείας τοῦ νοητοῦ ἀπαλλαγέντες Φαραώ, ἀγιαστικῶς εορτάζουν χορεΐαν στήνοντας πνευματικὴν (τροπ. 2 της α΄ ωδῆς) πάσχα Θεοῦ ἁγίον (τροπ. 3 της γ΄ ωδῆς), πάσχα ἱερὸν καὶ σεπτὸν καὶ σωτήριον (τροπ. 3 της ε΄ ωδῆς), πάσχα μακαριώτατον, δι' οὗ ἐκ γῆς μεταβιβάσθη πᾶσα τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις πρὸς τὴν ἐκεῖσε μακαριότητα καὶ οὐραίου ἔτυχε κληροδοσίας καὶ θεώσεως (τροπ. 3 της θ΄ ωδῆς).

Τα θεοτοκία ἔχουν ὡς ἀντικείμενο το μυστήριον της Ενσαρκώσεως (ε΄ και η΄ ωδή) και της Γεννήσεως του Λόγου του Θεού από την Υπεραγία Θεοτόκο (α΄, στ΄ και η΄ ωδή), το οποίο συσχετίζεται με εκείνο της Αναστάσεως (α΄, ε΄, στ΄ και η΄ ωδή), με την παρουσία της Θεομήτορος δίπλα στον σταυρό και τον τάφο του Χριστού (δ΄ ωδή) και, τέλος, με τη χαρμόσυνη συνάντηση με τον αναστημένο της Παναγίας (γ΄ και ζ΄ ωδή), η οποία συνοδεύεται στο θεοτοκίον της ζ΄ ωδῆς από τους αγίους μαθητές. Το θεοτοκίον της θ΄ ωδῆς της έκδοσης του Παπαδοπούλου-Κεραμέως αρχίζει και τελειώνει με δύο χαρακτηριστικές μορφές της θεομητορικής υμνογραφίας, τον χαιρετισμό και το μεγαλυνάριον: *Χαῖρε, εὐφραίνου, ἡ νύμφη | τοῦ βασιλέως τοῦ μεγάλου | κατοπτριζομένη τηλαυγῶς | τοῦ σοῦ νυμφίου ὡραιότητα· | ὑπὲρ χρυσίον λάμπουσιν | καταινοοῦντες | μεγαλύνομεν*. Τρεις χαιρετισμούς συναντάμε στο θεοτοκίον της θ΄ ωδῆς της έκδοσης του Vitali: *Χαῖρε, τῆς χαρᾶς ἡ αἰτία, χαῖρε, κατάρας ἀνηρέτις, χαῖροις, ὀρθοδόξων τὸ κλέος, τῶν σὲ ὑμνοῦντων τὸ καταφύγιον, Θεογεννήτορ πάνταγνε, δι' ἧς φθορᾶς ἠλευθερώθημεν*. Και από τις δύο παραλλαγές λείπει οποιαδήποτε ρητή αναφορά στην Ανάσταση.

7. 4. Κανὼν της Πέμπτης της Διακαινησίμου

Στον αναστάσιμον κανόνα της Πέμπτης της Διακαινησίμου *Ἰπποιν καὶ ἀναβάτην*²²⁵⁰ (ήχος πλ. α΄) ο υμνογράφος αναπτύσσει το θέμα του ζωοποιού σταυρού και της σταύρωσης (τροπ. 1 της α΄ ωδής, 1 β΄, 1 ε΄, 1 στ΄, 1 ζ΄ και 1 και 2 η΄), καθώς *χείρας καὶ πόδας ὥρυξαν οἱ θεοκτόνοι ἐπὶ σταυροῦ ἐν φθόνῳ ἀναρτήσαντες* τον Δημιουργό (τροπ. 1 της ε΄ ωδής), των σημείων που συνόδευσαν τη σταύρωση (*φωστήρες ἐπ’ οὐρανοῦ σε βλέψαντες, ἥλιε, ἀπλωθέντα γνώμη τὸ φῶς συνέτειλαν· γῆ πᾶσα ἐσείσθη καὶ ναοῦ φαιδρότης διερράγη καὶ τὰ μνημεῖα ἠνεώχθησαν καὶ νεκροὶ ἐκ τούτων ἀνέστησαν*, τροπ. 1 της γ΄ ωδής), της χολής και του ὄξους (τροπ. 1 της α΄ ωδής, 1 ε΄ και 1 η΄) που προσέφεραν στον Χριστό οι μέλι ἐκ πέτρας *θηλάσαντες διψῶντες* *πάλαι ἐν ἐρήμῳ* (τροπ. 1 της η΄ ωδής), της ταφής (τροπ. 1 της β΄ ωδής, 2 γ΄, 2 ε΄, 2 στ΄ και 2 η΄), με ειδική αναφορά στον Ιωσήφ τον από Αριμαθαίας, ο οποίος κάλυψε ἐν μνήματι τὸν προσεπεινδύοντα *ἀεὶ τὸν οὐρανὸν νεφέλαις καὶ τοῦ προπάτορος ἐνθάψαντα τῆς παρακοῆς τὸ ἀμάρτημα* (τροπ. 2 της γ΄ ωδής), και της εις Ἄδου καθόδου του Χριστού (τροπ. 1 της β΄ ωδής και 1 και 2 της δ΄), με την οποία *λογισθεῖς ἐν τοῖς νεκροῖς ὁ ἐν νεκροῖς ὢν ἐλεύθερος ἐλευθερίαν παρέχει δεσμώταις τοῖς ἐκείσε ὑπάρχουσιν* (τροπ. 1 της δ΄ ωδής, βλ. Ψ. 87, 4). Στο ἀμάρτημα των προπατόρων μας παραπέμπει το πρώτο τροπάριον της δ΄ ωδής (*τὸν ὄφιν ἐπὶ ξύλου ἐνέκρωσας*). Στα τροπάρια 2 της α΄ ωδής, 3 γ΄, 3 δ΄, 3 στ΄, 3 ζ΄ και 2 θ΄ οι θυγατέρες της Σιών (τροπ. 2 της α΄ ωδής) συναντάνε τον τὸν λίθον ἀποκυλίσαντα ἀπὸ τοῦ μνήματος *θεῖον ἄγγελον* (τροπ. 3 της γ΄ ωδής) και τον Χριστό *πρῶται τεθέανται καὶ τὸ χαῖρε δέχονται τῆς κατάρας ἐλευθερούμεναι* (τροπ. 2 της α΄ ωδής). Στο τρίτο τροπάριον της ζ΄ ωδής ο Χριστός “*γῶναι, τί τοῖς δάκρυσι πικρῶς συγκέχυσαι*”; ἀπεφθέγγετο πλησίον τοῦ μνήματος *τῇ παρθένῳ* (βλ. θεοτοκίον της στ΄ και ζ΄ ωδής).

²²⁵⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 230-234, και VITALI, *Πεντηκοστάρια*, τμ.ε΄-τν΄. Για τους ειρμούς, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 131 (α΄, γ΄, δ΄, ε΄, στ΄, ζ΄, η΄ και θ΄ ωδή) και 137 (β΄ ωδή της έκδοσης του Vitali).

Ο χαρμόσυνος εορτασμός της λαμπροφόρου ημέρας του Πάσχα, δι' οὗ ἐκ γῆς κευθμόνῳι, πάσχα δουλείας, δι' οὗ ἐλυτρώθημεν καὶ ἐπαγγελίας πρὸς γῆν διεβιβάσθημεν (τροπ. 3 της ε' ωδῆς), αποτελεί αντικείμενο των τροπαρίων 3 α', 2 και 3 β', 3 ε', 2 ζ', 3 η' και 1 και 3 της θ' ωδῆς. Στο τρίτο τροπάριον της α' ωδῆς ο υμνογράφος κάνει τον προφήτη Δαβὶδ κοινωνό της χαράς της Αναστάσεως: *δεῦρο, τὴν σὴν κίνηνυραι, Δαβὶδ, ἀνάκρουσαι*. Στο δεύτερο τροπάριον της δ' ωδῆς (ὁ Κύριος σαφῶς ἐβασίλευσεν), στο τρίτο τροπάριον της α' (αὕτη, ἣν ἐποίησεν ὁ δεσπότης καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως) και στο τρίτο της θ' (αὕτη, ἣν ἐποίησεν ὁ δεσπότης Κύριος, ἐστὶν ἡμέρα περιφανῆς καὶ περικαλλῆς) συναντάμε αναφορές στους ψαλμούς 92, 1, και 117, 24, αντιστοίχως. Το δεύτερο τροπάριον της β. ωδῆς της έκδοσης του Vitali μας παραπέμπει στον στίχο Ψ. 46, 1.

Το θεοτοκίον της α', ε' στ' και η' ωδῆς ἔχουν μορφή χαιρετισμού. Το θεοτοκίον της α' ωδῆς αποτελεί διασκευή του χαιρετισμού του Γαβριήλ (Λκ. 1, 28): *χαῖροις, εὐλογημένη θεοχαρίτωτε· μετὰ σοῦ ὁ δεσπότης ὁ καθελὼν τὸν Θάνατον καὶ λύσας τὸν ἄνθρωπον τῆς κατάρας*. Στο θεοτοκίον της στ' και ζ' ωδῆς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀναστημένος Χριστός αὐτός που ἀπευθύνει στη Θεοτόκο το χαίρε. Στα θεοτοκία της γ', ζ' και η' ωδῆς ἡ Πανάμωμος, *μόνη πρὸ τῶν ἄλλων γυναικῶν (ζ' ωδή) ἐκ τάφου ὡς ἐκ παστοῦ νυμφίον τὸν Χριστὸν ὁρῶσα ἐκπορευόμενον ὅλον ὡραιότατον, σαφῶς χαρὰν ἀναλαβοῦσα τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ συγχαίρει (γ' ωδή)*. Στα θεοτοκία της β', δ' και θ' ωδῆς ὁ υμνογράφος συσχετίζει τὴν Ἀνάστασι με τὸ μυστήριον τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου και με τὸν παρθενικὸ τόκο τῆς Θεομήτορος.

7. 5. Κανὼν τῆς Παρασκευῆς τῆς Διακαινησίμου

Αντικείμενο του αναστάσιμου κανόνος της Παρασκευής της Διακαινησίμου *Τμηθείση τμᾶται*²²⁵¹ (ήχος πλ. β΄) είναι η σταύρωση του Χριστού (τροπ. 1 α΄, 1 γ΄ και 1 η΄), ο τίμιος και ζωοποιός σταυρός (τροπ. 1 α΄, 1 ε΄ και 1 θ΄), τα σημεία που συνόδευσαν τη σταύρωση (*ἡλιος ὅτε σε εἶδε σταυρῶ κρεμᾶμενοι, ἥλιε, ἐσκοτίσθη· ἡ γῆ ἐσαλεύθη καὶ πέτραι ἐσχίσθησαν καὶ οἱ νεκροὶ ἀνέστησαν*, τροπ. 1 της ζ΄ ωδῆς), η θεόσωμος ταφή (τροπ. 1 της γ΄ ωδῆς και 1 και 2 η΄), η εις Ἄδου κάθοδος (τροπ. 1 και 2 της α΄ ωδῆς, 1 δ΄, 1 και 2 ε΄, 2 στ΄, 2 ζ΄ και 1 θ΄) και η συνάντηση με τον *καθήμενον ἐν μνήματι ἀσώματον ἄγγελον* των θείων γυναικῶν (τροπ. 3 της δ΄ ωδῆς), οι οποίες στη συνέχεια ακούνε το χαίρε από τον ίδιο τον αναστημένο (τροπ. 3 α΄ και 2 στ΄) και μεταφέρουν το χαρμόσυνο μήνυμα της Αναστάσεως στους μαθητές του Χριστού (τροπ. 3 α΄ ωδῆς και 3 στ΄), ο οποίος *μαθηταῖς ἡμέραις ἐν πλείοσιν ὀφθείς καὶ τούτοις συναυλιζόμενος κηρύττειν σε Θεὸν εἰς τὰ ἔθνη ἐνετείλω καὶ πάντων σωτῆρα Κύριον* (τροπ. 2 της θ΄ ωδῆς). Στο πρώτο τροπάριον της α΄ ωδῆς η ὑψωση του ὄφεως στην ἔρημο από τον Μωυσή παρουσιάζεται ως τύπος της σταύρωσης (Αρ. 21, 4-9). Στο πρώτο τροπάριον της στ΄ ωδῆς ο Ισαάκ (βλ. Γν. 22, 1-19) προβάλλεται ως τύπος του Χριστού, ο οποίος *θυσιάστηκε ἐθελουσίως ὡς ἀρνίον εἰς κόσμου παντελῆ ἀπολύτρωσιν*. Η Εκκλησία, νέος Ισραὴλ, *οἱ ἐξ Αἰγύπτου τῆς πλάνης λυτρωθέντες* (τροπ. 3 της ε΄ ωδῆς), και ολόκληρη η κτίση (τροπ. 1 της δ΄ ωδῆς) *εορτάζουν γηθόμενοι* τη λαμπροφόρο ημέρα της Αναστάσεως (τροπ. 3 της γ΄ ωδῆς, 1 και 2 δ΄, 3 ε΄, 3 ζ΄, 3 η΄ και 3 θ΄) *ὕμνον εὐχαρίστως τῷ ζωοδότῃ καὶ νικοποιῷ ἡμῶν Θεῷ ἐπινίκιον ᾄδοντες* (τροπ. 3 της η΄ ωδῆς) και χορεύουν *ἐν ἀγαλλιάσει σὺν ταῖς οὐρανίαις τάξεσι* (τροπ. 3 της γ΄ ωδῆς). Στο πρώτο τροπάριον της δ΄ ωδῆς (*λαμπροφορεῖσθω ἡ κτίσις*) και στο τρίτο της ζ΄ (*τὰς ἀρετὰς ὡς χιτῶνας ἀμφιασώμεθα ἀστράπτοντες*) συναντάμε αναφορές στους λευκούς χιτῶνες των νεοφύτων. Το δεύτερο και τρίτο τροπάριον της γ΄ ωδῆς παραπέμπουν στους ψαλμούς 92, 1, και 117, 24, αντιστοίχως.

²²⁵¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 238-243, και VITALI, *Πεντηκοστάριοι*, τνβ΄-την΄. Για τους ειρμούς, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 162 (α΄ και γ΄ ωδή) και 163 (δ΄, ε΄, στ΄, ζ΄, η΄ και θ΄ ωδή).

Τρεις και επτά χαιρετισμούς, αντιστοίχως, συναντάμε στα θεοτοκία της α΄ ωδής (*χαίρε, χωρίον τοῦ δημιουργοῦ· χαίρε, παράδεισε Κυρίου λογικέ· χαίρε, οὐρανὲ καὶ θρόνε καὶ σκηνῇ*) και της η΄ ωδής (*χαίρε, πεσόντων ἐπανόρθωσις· χαίρε, κατάρας λύσις· χαίρε, πύλη ἀδιόδευτε· χαίρε, φωτὸς νεφέλη· χαίρε, τεκούσα κόσμου τὴν σωτήριον χαράν· χαίρε, γῇ ἀγεώργητε· χαίρε, βοώντων σκέπη*). Στο θεοτοκίον της ε΄ ωδής η Θεοτόκος αποκαλείται *ἀλοτόμητον ὄρος, λυχνία, θεία τράπεζα, κιβωτὸς ἢ ἁγία, τοῦ μάννα στάμνος ἢ πάγχρυσος, τοῦ βασιλέως ὁ ὑψηλότατος θρόνος*. Τα τρία προαναφερθέντα θεοτοκία θυμίζουν έντονα τον Ακάθιστο Ὑμνο και τον κανόνα του Σαββάτου του Ακαθίστου του Ιωσήφ του Ὑμνογράφου. Τα θεοτοκία της γ΄, στ΄ και ζ΄ ωδής έχουν ως θέμα την ευφροσύνη της Θεοτόκου για το θέαμα του αναστημένου τόκου της. Ο συνδυασμός μητρότητας και παρθενίας στο πρόσωπο της Μητροπαρθένου αποτελεί αντικείμενο των θεοτοκίων της δ΄ και θ΄ ωδής.

7. 6. Κανών του Σαββάτου της Διακαινησίμου

Στον αναστάσιμον κανόνα του Σαββάτου της Διακαινησίμου *Νεύση σου πρὸς γεώδη*²²⁵² (ήχος βαρύς) αναπτύσσονται μοτίβα ως εκείνα του τιμίου ξύλου και της σταύρωσης του Χριστού, ο *ξύλω τὴν διὰ ξύλου ἐξαλείψας κατάραν* (τροπ. 1 της α΄ ωδής, βλ. τροπ.1 γ΄, 1 δ΄, 1 και 2 ε΄ και 1 ζ΄), των σημείων που συνόδευσαν τη σταύρωση (*πέτραι διερράγησαν καὶ ἥλιος τὰς αὐγὰς ἐναποκρύψας σκοτασμοὺν ἐνδύνεται*, τροπ. 1 της η΄ ωδής), της τριήμερου ταφής στον ὀλβιο τάφο (τροπ. 1 γ΄ και 3 ζ΄), της εις τὸ ζοφερόν βασίλειον τοῦ Ἄδου καταβάσεως (τροπ. 2 της α΄ ωδής, 1 γ΄, 2 δ΄ και 1 και 2 ε΄), της συνάντησης των μυροφόρων γυναικῶν με τον ἄγγελο το πρωί της μιάς των Σαββάτων (τροπ. 3 α΄, 3 στ΄ και 3

²²⁵² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 246-251, και VITALI, *Πεντηκοστάριον*, τνθ΄-τζδ΄. Για τους ειρμούς, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 198 (α΄, γ΄, δ΄, ε΄ και ζ΄ ωδή) και 202 (στ΄, η΄ και θ΄ ωδή).

η΄) και της εμφάνισης και του χαιρετισμού του αναστημένου Χριστού στις αγίες γυναίκες (τροπ. 3 της ε΄ ωδής της έκδοσης του Vitali). Ο χαρμόσυνος εορτασμός της λαμπροφόρου ημέρας της Αναστάσεως με τους χορούς και τις κραυγές των πιστών αποτελεί κύριο θέμα των τροπαρίων 3 της γ΄ ωδής, 3 της δ΄, 2 της στ΄, 2 της ζ΄ και 1-3 της θ΄ ωδής. Στο δεύτερο τροπάριον της η΄ ωδής συναντάμε *τῶν ἀποστόλων τον δήμον*, ο οποίος τον Χριστό *ὥσπερ νυμφίον ἐκ παστοῦ προελθόντα ἐκ τάφου ὠραιότατον ἔβλεψε καὶ πάσχα ταῖς πατριάς συνεορτάσαι τῶν ἐθνῶν ἐπαίδευσε*. Ο ποιητής παρουσιάζει τον Χριστό ως καθαρώτατον *ἀμνόν*, ο οποίος *ἐθελουσίως* σφαγιάσθηκε (τροπ. 2 της γ΄ ωδής, βλ. θεοτοκίον δ΄). Στο πρώτο τροπάριον της ζ΄ ωδής ο ποιητής μέμφεται των *παρανόμων Ἑβραίων* τον δήμο για τη σταύρωση του νομοδότη Χριστού. Στο πρώτο τροπάριον της στ΄ ωδής (βλ. αντίστοιχη βιβλική ωδή, Ιων. 2, 3-10) συναντάμε τον προφήτη Ιωνά, τύπο και εικόνα του ταφέντος και αναστάντος Χριστού. Το δεύτερο τροπάριον της θ΄ ωδής είναι εμπνευσμένο στο στίχο Ψ. 117, 24. Ας σημειωθεί ότι τα δύο (τρία στην έκδοση του Vitali) τροπάρια και το θεοτοκίον της ε΄ ωδής, τα οποία ξεκινάνε με τις λέξεις *Κύριε, ὁ Θεός μου*, αποτελούν διασκευές ή παραλλαγές του αντίστοιχου ειρμού.

Στα θεοτοκία της α΄, γ΄, στ΄, ζ΄ και θ΄ ωδή ο υμνογράφος συσχετίζει το μυστήριο της εκ Παρθένου Σαρκώσεως με εκείνο της Αναστάσεως. Στο θεοτοκίον της ε΄ ωδής συναντάμε το μοτίβο της παρθενικής γέννησης του Χριστού, *ὁ τὰς κλείς μὴ λύσας τῆς παρθενίας τῆς ἀπειρογάμως τεκούσης θεόπαιδος*. Η συνάντηση της Θεοτόκου με τον αναστημένο Χριστό αποτελεί αντικείμενο του θεοτοκίου της δ΄ ωδής. *Τῶν μυροφόρων ὁ χορὸς τῇ τοῦ υἱοῦ σήμερον ἐξαναστάσει συγχορεύει τῇ παρθένῳ* (η΄ ωδή) και οι *σεπτοί* ανυμνοῦν (γ΄ ωδή) *τὴν τῶν ὄλων τέξασαν Θεὸν τὸν πάσι χαρὰν ἐκ τάφου βλύσαντα καὶ ἀφθαρσίαν καὶ ζωὴν* (γ΄ ωδή) *φαιδρῶς χορεύοντας και τῇ παρθένῳ τὸ χαῖρε λαμπρῶς βοώντας* (θ΄ ωδή). Όλος ο κόσμος (ζ΄ ωδή) και *πᾶσα ἡ νοητὴ καὶ ὁρωμένη ἀληθῶς κτίσις* μακαρίζει τη Θεοτόκο κραυγάζοντας “*πάντα τὰ ἔργα Κυρίου*” κτλ. (η΄ ωδή). Δύο χαιρετισμούς συναντάμε στο

θεοτοκίον της α' ωδής. Στο θεοτοκίον, τέλος, της δ' ωδής συναντάμε την εικόνα του αμνού και της αμνάδος (βλ., επίσης, τροπ. 2 της γ' ωδής).

8. ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΞ

Η εκδοθείσα υπό του F. Vitali παλαιά ακολουθία της Εβδομάδας της Διακαινησίμου *κατὰ τὸν τύπον τοῦ παλαιοτάτου Βιβλίου 771 τῆς μεγάλης Βιβλιοθήκης τῆς ἐν τῷ Οὐατικάνῳ* συμπεριλαμβάνει δύο ακόμα κανόνες, των οποίων η πατρότητα και η χρονολογία δεν έχουν ακόμα πλήρως αποσαφηνιστεί. Πρόκειται για τον κανόνα *Σου ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ*²²⁵³ (ήχος α') *εἰς τὸ ἅγιον πάσχα, ποίημα Μιχαήλ ᾿Ανακτος, τοῦ μετέπειτα Μοναχοῦ, ο* οποίος φέρει την ακροστιχίδα *Σοῦ τὴν ἔγερσιν, Χριστέ, δοξάζω πόθῳ, στα τροπάρια, και Μιχαήλ ᾿Αναξ, στα θεοτοκία, και για τον κανόνα ᾿Αρματηλάτην Φαραῶ*²²⁵⁴ (ήχος πλ. δ') για το Σάββατο της Διακαινησίμου, ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *Τοῦ μυστικοῦ τύχοιμοι πάσχα σου, Λόγε, στα τροπάρια, και Γεωργίου, στα θεοτοκία.*

Η E. Follieri ταυτίζει τον συγγραφέα του κανόνα της Κυριακής του Πάσχα με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ τον Παλαιολόγο²²⁵⁵. Ωστόσο οι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες Μιχαήλ Η'²²⁵⁶ (1259-1282) και Μιχαήλ Θ'²²⁵⁷ (1294/95-1320) είναι πολύ μεταγενέστεροι του εν λόγω κώδικα, ο οποίος χρονολογείται από τον ια' αιώνα²²⁵⁸. Από όσο γνωρίζουμε από τους τρεις βυζαντινούς αυτοκράτορες που βασίλευσαν με αυτό το όνομα προ του ια' αιώνα, Μιχαήλ Α' Ραγκαβές (811-813), Μιχαήλ Β' ο Τραυλός²²⁵⁹ (820-829) και Μιχαήλ Γ' ο

²²⁵³ VITALI, *Πεντηκοστάριοι, τιστ'-τκ'*.

²²⁵⁴ VITALI, *Πεντηκοστάριοι, τξστ'-τξθ'*.

²²⁵⁵ FOLLIERI, *Initia hymnorum*, V, 294.

²²⁵⁶ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1206-1209, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1367.

²²⁵⁷ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1209, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1367-1368.

²²⁵⁸ LABATE, *Cinque inni*, 7, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *᾿Ασματα τοῦ Τρίωδίου*, XII.

²²⁵⁹ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1186-1188, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1363.

Μέθυσος²²⁶⁰ (842-867), μόνο ο Ραγκαβές (βλ. κατωτέρω), με τον οποίο πρέπει μάλλον να ταυτίζεται ο συγγραφέας του εν λόγω κανόνος, υπήρξε μοναχός. Τον ια΄ αιώνα το μοναχικό σχήμα περιέβαλαν επίσης οι αυτοκράτορες Μιχαήλ Δ΄ ο Παφλαγών²²⁶¹ (1034-1041), ο οποίος έλαβε το μοναχικό ένδυμα στη Μονή των Αγίων Αναργύρων την ίδια ημέρα του θανάτου του (10 Δεκεμβρίου 1041), Μιχαήλ Ε΄ ο Καλαφάτης²²⁶² (1041-1042), ο οποίος εκθρονίστηκε στις 20 Απριλίου του 1042, αποσύρθηκε στη Μονή Στουδίου, συνελήφθηκε, τυφλώθηκε, ευνουχίστηκε, εξορίστηκε στη Μονή των Ελεγμών και πέθανε τελικά ως μοναχός στις 24 Αυγούστου του 1042, Μιχαήλ ΣΤ΄ ο Στρατιωτικός²²⁶³ ή Βρίγγας ή Γέροντας (1056-1057), ο οποίος εκάρη μοναχός στις 30 Αυγούστου του 1057 και αποσύρθηκε στο ιδιωτικό του σπίτι, όπου και πέθανε περί το 1059, και Μιχαήλ Ζ΄ ο Δούκας²²⁶⁴ ή Παραπινάκης ή Παραπινάκιος (1067-1078), ο οποίος αποσύρθηκε στη Μονή Στουδίου το 1078, μόνασε στη Μονή του Μανουήλ και εκλέγη μετά μητροπολίτης Εφέσου (†Κωνσταντινούπολη περί το 1090).

Μετά τον θάνατο στη μάχη με τους Βουλγάρους του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄ και τον τραυματισμό του Σταυρικού, γιου του Νικηφόρου και νομίμου διαδόχου του θρόνου, ο οποίος εκάρη μοναχός και περιορίστηκε σε κάποιο μοναστήρι, όπου πέθανε τρεις μήνες αργότερα, ο κουροπαλάτης Μιχαήλ Ραγκαβές²²⁶⁵, σύζυγος της θυγατέρας του Νικηφόρου Προκοπίας, αναγορεύτηκε *ἐπὶ τῆς ἀσπίδος* βασιλεύς από τη Σύγκλητο και τον στρατό στον ιππόδρομο στις 2 Οκτωβρίου του 811. Ο Μιχαήλ είχε κερδίσει τον αγώνα για τη διαδοχή με τη βοήθεια των μοναστικών εικονοφίλων κύκλων της Βασιλευούσης και του πατριάρχη Νικηφόρου Α΄, ο οποίος του είχε ζητήσει ιδιόχειρη ομολογία ορθοδόξου πίστεως. Ο μάλλον

²²⁶⁰ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1188-1190, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1364.

²²⁶¹ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1194, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1365-1366.

²²⁶² *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1194-1195, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1366.

²²⁶³ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1195, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1366.

²²⁶⁴ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1200, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1366-1367.

²²⁶⁵ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1184-1185, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1362, BURY, *History of the Eastern Roman Empire*, 17-42, και ΚΟΡΡΕΣ, *Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας*.

αδέξιος και απειροπόλεμος Μιχαήλ έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τα εκκλησιαστικά δρώμενα της εποχής του: ανακάλεσε από την εξορία τον Θεόδωρο τον Στουδίτη και τους οπαδούς του, έκανε πλούσιες δωρεές σε μοναστήρια και εκκλησίες, καταδίωξε με αγριότητα την αίρεση των Παυλικανών, έβαλε τέλος στην έριδα γύρω από τον γάμο του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ με τη Θεοδότη και ενθάρρυνε την αλληλογραφία του πατριάρχη Νικηφόρου, εκκλησιαστικός άνδρας που ασκούσε σημαντική επιρροή πάνω στον αυτοκράτορα, με τον πάπα Λέοντα Γ΄. Ο Μιχαήλ, ο οποίος, κατόπιν παρότρυνσης του Θεοδώρου του Στουδίτη, ο οποίος ασκούσε επίσης τεράστια επιρροή πάνω στον βασιλέα, είχε απορρίψει την πρόταση ειρήνης του ηγεμόνα των Βουλγάρων Κρούμμου, απέτυχε και αυτός στον πόλεμο εναντίον των Βουλγάρων στην Αδριανούπολη. Μετά από την εκθρόνισή του από τον Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο (813-820) ο Μιχαήλ εκάρη μοναχός με το όνομα Αθανάσιος και αποσύρθηκε σε κάποια μονή της νήσου Πρώτης, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του (11 Ιανουαρίου 844). Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (846-857 και 867-878) Ιγνάτιος²²⁶⁶ (μνήμη 23 Οκτωβρίου), ο κατά κόσμον Νικήτας, υπήρξε δευτερότοκος γιος του Μιχαήλ. Ο Όσιος Παύλος ο Ξηροποταμινός (μνήμη 28 Ιουλίου), γιος του Θεοφυλάκτου, πρωτοτόκου γιου του Μιχαήλ και συναυτοκράτορα, ίδρυσε στο Άγιο Όρος τις ιερές μονές του Αγίου Παύλου και Ξηροποτάμου²²⁶⁷.

8. 1. Κανών της Κυριακής του Πάσχα

²²⁶⁶ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, VI, 716-720, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 983-984, GRUMEL-LAURENT-DARRAUZÈS, *Les regestes du Patriarcat*, 2, αρ. 444-445 και 498-507, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 264, και SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 44.

²²⁶⁷ ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ο Άγιος Νικόλαος Παγκαβέ, 31-38.

Ο κανών *Σοῦ ἢ τροπαιοῦχος δεξιά* (ήχος α΄) αποτελείται από οκτώ ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²²⁶⁸, τρία (γ΄, ε΄ και στ΄ ωδή) ή τέσσερα (α΄, δ΄, ζ΄, η΄ και θ΄ ωδή) τροπάρια, τριαδικόν-δοξαστικόν (μόνο στην η΄ και θ΄ ωδή) και θεοτοκίον.

Στον κανόνα του Μιχαήλ *ἀγγέλων στρατιαὶ τοῖς ἐπὶ γῆς συγχωρεῖν μέλπουσαι αἶνον χαριστήριον τῷ Νικητῇ τοῦ θανάτου καὶ ἄδουσι τὰς ἐπινικίους φωνὰς τῆς θείας ἐγέρσεως* (τροπ. 1 της α΄ ωδῆς, βλ. τροπ. 1 και 3 δ΄, 1 ε΄ και 2 στ΄). Ο αναστημένος Χριστός είναι *πάσχα τὸ ἅγιον* (τροπ. 2 της α΄ ωδῆς, 2 στ΄ και 1 και 4 θ΄), ο εξερχόμενος εκ του τάφου Νυμφίος της Εκκλησίας (τροπ. 3 της α΄ ωδῆς, θεοτοκίον ε΄ και τροπ. 4 και θεοτοκίον η΄), ο *ώραῖος κάλλει* (τροπ. 3 της α΄ ωδῆς, 3 και 4 η΄ και 2 θ΄, βλ. Ψ. 44, 3), το φως (τροπ. 3 και 4 της α΄ ωδῆς, 1 γ΄, 3 και 4 δ΄, 3 και 4, 1 και 3 στ΄, 2 και 4 ζ΄, 3 η΄ και 2 και 4 θ΄ και θεοτοκία γ΄, ε΄, στ΄ και ζ΄), το *ὑπέρτιμον* (θεοτοκίον της α΄ ωδῆς) και *ἀκένωτον μύρον* (τροπ. 3 της γ΄ ωδῆς), η *πάντων χαρά* (τροπ. 1 της γ΄ ωδῆς), ο Λυτρωτής (τροπ. 2 της γ΄ ωδῆς), η ζωή, η ανάσταση και η αφθαρσία (τροπ. 1-3 και θεοτοκίον στ΄ ωδῆς, τροπ. 1-4 και θεοτοκίον ζ΄, τροπ. 3 η΄ και θεοτοκίον θ΄), η ανυπόστατος σοφία και η αήττητος δύναμη (τροπ. 3 της στ΄ ωδῆς), ο βασιλεύς και Θεός (τροπ. 2 της ζ΄ ωδῆς), το *λύτρον τοῦ γένους τῶν βροτῶν* (θεοτοκίον της ζ΄ ωδῆς), το *ξύλον ὄντως πάσιν ζωῆς τῆς ἀκηράτου* (τροπ. 1 της η΄ ωδῆς), η *ἀφθαρσίας πηγή* (τροπ. 2 της η΄ ωδῆς), ο *εὐπρεπῆς κόσμος* και *στέφανος χαρίτων* (τροπ. 4 της η΄ ωδῆς), ο *ὅλος γλυκασμός* (τροπ. 2 της θ΄ ωδῆς) και ο *μόνος εὐφροσύνη καὶ ἔφεσις* (τροπ. 2 της θ΄ ωδῆς). Στον κανόνα συναντάμε αναφορές στο μύρο των μυροφόρων, το οποίο ταυτίζεται με την ευχαριστήρια υμνωδία των πιστών (τροπ. 3 της γ΄ ωδῆς, 1 ε΄ και 3 ζ΄ και θεοτοκίον α΄ και δ΄), στην κάθοδο του Χριστού στα ταμεία του θανάτου (τροπ. 2 της δ΄ ωδῆς και τροπ. 2 και θεοτοκίον ζ΄) και στην ανάπλαση του ανθρωπίνου γένους από τον σωματικό ύπνο του Δημιουργού: *ὁ πνιὸν ἐνθείς μοι νοερὰν σωματικῶς ἀφυπνίωσας ἐζώωσας* (τροπ. 2 της α΄ ωδῆς) .

²²⁶⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 1.

Τα δύο τριαδικά-δοξαστικά (η' και θ' ωδή) έχουν ως θέμα το μυστήριο της *ἐν τρισὶν ταῖς ὑποστάσεσι* μιας θεότητας (ωδή θ') με μία αναφορά στην Ανάσταση στην η' ωδή (*αὕτη ἡμέρα ὑπάρχει σωτηρίας καὶ χαρᾶς καὶ θυμηδίας*). Σε εφτά από τα θεοτοκία ο ποιητής απευθύνεται στη Θεοτόκο, ενώ σε εκείνο της γ' ωδής απευθύνεται στον Χριστό. Στα θεοτοκία της γ', δ', στ', ζ', η' και θ' ωδής ο υμνογράφος συσχετίζει το μυστήριο της Αναστάσεως με εκείνο της Ενσαρκώσεως και του παρθενικού τόκου της Θεομήτορος: *ὥσπερ γὰρ τεχθεὶς τὴν σὴν ἀγνείαν ἐσφράγισε τὰς σφραγίδας τοῦ τάφου οὐκ ἔλυσεν* (θ' ωδή). Η Θεοτόκος προσφέρει *μύρον ὡς ὑπέρτιμον εὐχαριστίαν* και καταγγέλλει *πᾶσι χαρὰν τῆς θείας ἐγέρσεως* (α' ωδή) εκείνου που ανέτειλε εκ τάφου ως Νυμφίος και *τῆς χαρᾶς ταῖς θείαις ἐλλάμψεσι* αυτήν *πρώτην κατεφαίδρυνε* (ωδή ε').

9. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ

Εκτός από τον προαναφερθέντα κανόνα για το Σάββατο της Διακαινησίμου του Γεωργίου ο κώδικας Vat. gr. 771 συμπεριλαμβάνει τον κανόνα για την Κυριακή του Αντιπάσχα *Ἀναστάσεως ἡμέρα*²²⁶⁹ (ήχος α'), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *Καινῶ με τῷ σῶ πάσχα καίνισον, Λόγε*, στα τροπάρια, και *Γεωργίου*, στα θεοτοκία. Η Ε. Follieri²²⁷⁰, η οποία ασχολήθηκε με το πρόβλημα της ομωνυμίας των βυζαντινών υμνογράφων, διαπίστωσε την ύπαρξη πολλών κανόνων, στην πλειονότητά τους ακόμα ανέκδοτοι, οι οποίοι φέρουν στα θεοτοκία την ακροστιχίδα *Γεωργίου*²²⁷¹. Κοινά χαρακτηριστικά αυτών των κανόνων, από

²²⁶⁹ LABATE, *Cinque inni*, 147-175.

²²⁷⁰ FOLLIERI, *Problemi di Innografia bizantina*.

²²⁷¹ Στα Μηναία φέρουν το όνομα του Γεωργίου οι κανόνες της 11 Σεπτεμβρίου, 8 Οκτωβρίου, 8 και 29 Δεκεμβρίου, 25 Φεβρουαρίου, 4 και 16 Μαρτίου, 13 Μαΐου και 24 Ιουνίου και το δοξαστικόν των αποστίχων της 24 Ιουλίου. Στο Τριώδιον φέρουν το όνομα του Γεωργίου οι κανόνες της Κυριακής του Τελώνου και του Φαρισαίου και του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά της Β' Κυριακής των Νηστειών. Στους κανόνες της 31 Αυγούστου και 21 Νοεμβρίου συναντάμε το όνομα του *κυρίου Γεωργίου*. Είναι προφανές ότι μερικοί από τους προαναφερθέντες κανόνες δεν είναι έργου του Γεωργίου Νικομηδείας (κανόν του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά της Β' Κυριακής των Νηστειών). Ο Christ θεωρεί τους κανόνες της Κυριακής του Τελώνου και του

τους οποίους η E. Follieri εξέτασε περίπου τους μισούς, είναι το απλό τους ύφος και η μετρική ακροστιχίδα που σχηματίζουν τα αρχικά των τροπαρίων, των θεοτοκίων εξαιρουμένων, ένα βυζαντινό δωδεκασύλλαβο²²⁷². Η E. Follieri θεωρεί πιθανό συγγραφέα των κανόνων του Σαβάτου της Διακαινησίμου και της Κυριακής του Πάσχα τον Γεώργιο Νικομηδείας²²⁷³.

Ο Γεώργιος²²⁷⁴, επιφανής βυζαντινός θεολόγος, ρήτορας και υμνογράφος του 9ου αιώνα, υπήρξε σύγχρονος και πιστός φίλος του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (858-867 και 878-886) Φωτίου του Μεγάλου (μνήμη 6 Φεβρουαρίου). Προ της εκλογής του στον θρόνο της Νικομηδείας περί το 860 (πρώτη πατριαρχεία του Φωτίου) διατέλεσε διάκονος και χαρτοφύλακας της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, όπου διάπρεψε ως ιεροκήρυκας. Ποιήματα του Γεωργίου Νικομηδείας συναντάμε στα Μηναία Νοεμβρίου (στιχηρά της λιτής της 13 και 21 Νοεμβρίου, δοξαστικόν των αίνων της 20 Νοεμβρίου) και Ιουλίου (δοξαστικόν των αίνων της 13 Ιουλίου). Κύριες πηγές έμπνευσης του υμνογραφικού έργου του Γεωργίου είναι η Αγία Γραφή, οι Πατέρες της Εκκλησίας και η απόκρυφος γραμματεία.

9. 1. Κανών του Σαββάτου της Διακαινησίμου

Ο κανών του Γεωργίου για το Σάββατο της Διακαινησίμου *Ἀρματηλάτην Φαραώ*²²⁷⁵ (ήχος πλ. δ'), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *Τοῦ μυστικοῦ τύχοιμοι πάσχα σου, Λόγε, στα*

Φαρισαίου, του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, της 11 Σεπτεμβρίου, 8 Οκτωβρίου, 21 Νοεμβρίου, 8, 9 και 29 Δεκεμβρίου, 25 Φεβρουαρίου, 4, 16, 24 και 29 Μαρτίου, 18 Μαΐου, 24 Ιουνίου και 31 Αυγούστου έργο κάποιου άλλου Γεωργίου.

²²⁷² FOLLIERI, *Problemi di Innografia bizantina*, 319.

²²⁷³ FOLLIERI, *Problemi di Innografia bizantina*, 320. Βλ. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 677, και BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 552.

²²⁷⁴ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, IV, 463-464, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 838, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 264, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 542, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 378-379, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 39-40, 80, 182, 254 και 256, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία*, 523-532, και PALLAS, *Die Passion*, 106.

²²⁷⁵ VITALI, *Πεντηκοστάριοι*, τξστ'-τξθ'.

τροπάρια, και Γεωργίου, στα θεοτοκία, αποτελείται από εννιά ωδές (ο κανών του Γεωργίου για την Κυριακή του Θωμά αποτελείται από οκτώ), οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²²⁷⁶, 3 (α', γ', ε', στ', η' και θ' ωδή) ή 4 (β', δ' και ζ' ωδή) τροπάρια, και ένα θεοτοκίον. Στα τροπάρια της η' ωδής συναντάμε το εφύμνιον *καὶ πάσχα εὐφροσύνης*. Ένα είδος εφυμνίου συναντάμε στο δεύτερο και τρίτο τροπάριον της β' ωδής (*ἀθάνατον ζῶν παρέσχου, Χριστέ*) και στο πρώτο και δεύτερο τροπάριον της στ' (*πρὸς τὴν ζῶν καὶ τὸ θεῖόν σου πάσχα μετέβησαν*). Στο τέταρτο τροπάριον της ζ' ωδής (*εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν*) και στο θεοτοκίον της η' (*ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*) συναντάμε αναφορές στις αντίστοιχες βιβλικές ωδές (Δν. 3, 26-57, και 3, 57-88).

Ο κανών, όπου συναντάμε σποραδικές μόνο αναφορές στην εις Ἄδου κάθοδο (τροπ. 2 της β' ωδής, 1 γ', 3 δ', 1 ε', 1 και 2 στ', 2 η' και 2 θ'), στις μυροφόρους γυναίκες (τροπ. 3 της ε' ωδής), στον ζωοποιό ύπνο του Χριστού στον τάφο (τροπ. 2 της β' ωδής) και στη θεϊκή δύναμη της *ζωοδόρου πλευρᾶς* του (τροπ. 1 της β' ωδής), έχει στην Ανάσταση του Χριστού και στο έργο της απολύτρωσης το κεντρικό και σχεδόν αποκλειστικό του θέμα: *ὁ δυνατὸς ἔξασθινήσας σήμερον ἐχθρὸς κατέπεσε καὶ ἀσθινής φύσις τῶν ἀνθρώπων ἔρρωται καὶ τῆς πρὶν καταπτώσεως, Ἰησοῦ, ἑξανέστη τῇ ζωηφόρῳ ἐγέρσει σου, σὺ γὰρ εἶ ζῶν καὶ ἀνάστασις* (τροπ. 2 της α' ωδής). Ο ουρανός, η γη και τα καταχθόνια συμμετέχουν της χαράς της Αναστάσεως: *χαρμονικῶς σήμερον ἐπινικίους σοι τοὺς στεφάνους πλέκουσιν οἱ ἄγγελοι, τῷ κραταιῷ, Δέσποτα Χριστέ, νικητῇ τοῦ ἄδου, καὶ τοῖς βροτοῖς συγχορεύουσιν* (τροπ. 4 της δ' ωδής). Στα τροπάρια 2 και 3 της δ' ωδής, 2 της ε', 3 της ζ' και 2 της η' και στο θεοτοκίον της στ' ωδής, όπου ο ποιητής χρησιμοποιεί το πρώτο πρόσωπο του ενικού της

---

²²⁷⁶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 219 (α' ωδή), 226 (γ'-η' ωδή) και 222 (β' και θ' ωδή).

προσωπικής αντωνυμίας, η λύτρωση αποκτάει ένα πλέον προσωπικό χαρακτήρα: *σαρκὶ γὰρ τοῦ θανάτου ἀπεγεύσω βουλήσει δι' ἐμὲ ἵνα σώσῃς με, Κύριε* (τροπ. 2 της δ' ωδής).

Χαρακτηριστικό στοιχείο του κανόνος είναι τα ποικίλα επίθετα με τα οποία ο ποιητής απευθύνεται στον Χριστό. Ο αναστάς εκ των νεκρών Χριστός είναι το *ἄδυτον καὶ μόνον φῶς ἀνέσπερον* (τροπ. 1 και θεοτοκίον της α' ωδής, 4 β', 1 στ' και 2 ζ'), ο δυνατός (τροπ. 3 της β' ωδής), η ζωή (τροπ. 2 και θεοτοκίον της α' ωδής, τροπ. 3 γ', θεοτοκίον ε', τροπ. 3 στ', 1 ζ', 1 και 2 η' και 1 θ') η αιώνια (τροπ. 3 της η' ωδής), η *τῶν πάντων ἀνάστασις* (τροπ. 2 και θεοτοκίον της α' ωδής, τροπ. 2 ε' και 1 θ'), το *ἀθάνατον πάσχα* (θεοτοκίον της α' ωδής), ο ωραιότατος (τροπ. 4 της β' ωδής), ο φωτισμός (τροπ. 3 γ' και 3 στ'), ο Νυμφίος της Εκκλησίας (θεοτοκίον της γ' ωδής), ο κραταιός του Ἄδου νικητής (τροπ. 4 της δ' ωδής), *τὸ ἀκένωτον μύρον καὶ εὐδωδία* (τροπ. 3 της ε' ωδής), το *ἡδιστον πάσχα* (τροπ. 3 της ε' ωδής), η *θεία ἔφεσις* (τροπ. 3 ε' και θεοτοκίον θ'), ο μόνος λυτρωτής (θεοτοκίον της ε' ωδής, τροπ. 3 και θεοτοκίον η') και ευεργέτης (τροπ. 2 της η' ωδής), η αφθαρσία (θεοτοκίον της ε' ωδής, τροπ. 2 και 3 η' και 1 θ'), το *σωτήριον πάσχα* (θεοτοκίον της ε' ωδής), το *εὐφρόσυνον πάσχα* ή το *πάσχα εὐφρόσυνης* (τροπ. 3 της στ' ωδής, 1-3 η' και 1 θ'), η *πάντων χαρά* (τροπ. 3 της στ' ωδής), το *τερπινὸν ἐγκαλλώπισμα* (θεοτοκίον της στ' ωδής), το *ξείνον θέαμα* (θεοτοκίον της στ' ωδής), η ισχύς (τροπ. 1 της ζ' ωδής), το θεῖον πάσχα (τροπ. 1 της ζ' ωδής), ο *καινουργός* (τροπ. 2 της ζ' ωδής), ο Πλαστοουργός (τροπ. 3 της η' ωδής) και Δημιουργός (θεοτοκίον η' ωδής) και η *μόνη θυμηδία* (τροπ. 3 της η' ωδής).

Τα θεοτοκία, όπου ο ποιητής απευθύνεται στη Θεοτόκο, έχουν ως θέμα την ανάσταση του τόκου της Αχράντου Παρθένου: *ὁ γὰρ ἐκ σοῦ Θεὸς ἡμῶν σαρκωθείς ὑπὲρ λόγον ὑπάρχει και δια αὐτοῦ γένος ἀνθρώπων τῆς φθορᾶς ἀπήλλακται καὶ τῇ ἀφθάρτῳ ζωῇ συνηρμόσθη* (θεοτοκίον της α' ωδής).

10. ΙΩΣΗΦ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΣ

Ο Ιωσήφ²²⁷⁷ γεννήθηκε στη Σικελία, πιθανά στο Παλέρμο²²⁷⁸ (Πάνορμο), το 816 (Π. Χρήστου), 819 (Van de Vorst²²⁷⁹) ή 840 (Π. Τρεμπέλας²²⁸⁰). Η κατάκτηση της μεγαλονήσου από τους Σαρακηνούς τον υποχρέωσε να εγκαταλείψει τη Σικελία και να ψάξει καταφύγιο μαζί με τη μητέρα και τους αδελφούς του πρώτα στην Πελοπόννησο και μετά στη Θεσσαλονίκη. Σε ηλικία δεκαπέντε χρονών εγκαταστάθηκε στη Μονή Λατόμου ή του Οσίου Δαβίδ, όπου εκάρη μοναχός και χειροτονήθηκε πρεσβύτερος. Περί το 840 μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Άγιο Γρηγόριο τον Δεκαπολίτη (†842, μνήμη 20 Νοεμβρίου) σε μία περίοδο που ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (829-842) επανέφερε τον αγώνα εναντίον των ιερών εικόνων. Οι εικονόφιλοι παρεκάλεσαν τον Δεκαπολίτη να αποστείλει τον Ιωσήφ στη Ρώμη για να πληροφορήσει τον πάπα (827-844) Γρηγόριο Δ΄ για την καινούρια κατάσταση. Ο Ιωσήφ απόπλευσε για τη Ρώμη αλλά έπεσε θύμα πειρατών, οι οποίοι τον οδήγησαν δέσμιο έως την Κρήτη. Απελευθερώθηκε μετά τον θάνατο του Θεοφίλου (†842) και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Μαζί με τον Όσιο Ιωάννη (μνήμη 18 Απριλίου), επίσης πνευματικό τέκνο του Δεκαπολίτου, έζησε ως αναχωρητής στην έρημο για αρκετά χρόνια. Ύστερα εγκαταστάθηκε κοντά στον ναό του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, όπου μόνασε για πέντε χρόνια. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη έκτισε εκεί μονή. Εξ αιτίας της γενναίας του στάσης εναντίον των εικονομάχων εξορίστηκε εκ νέου από τον Βάρδα, αδελφό της

---

²²⁷⁷ Θρησκευτική έγκυκλοπαίδεια, VII, 113-115, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1074, HALKIN, *Bibliotheca*, 944-947B, KIRSCHBAUM-BRAUNFELS, *Lexikon*, VII, 208, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVI, XLVII εξ., 242-253, 265 και 267, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 22-29, 84, 89-91, 95-98, 102-106, 110-113, 116-118, 121-122, 125-128, 131-136, 139-140, 143-146, 150-155, 159-161, 163-164, 169-174, 182, 185, 189, 190, 194 και 258-270, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Έκλογή, 386-396, ΞΥΔΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 146-154, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία*, 486-497, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ιωσήφ ό Ύμνογράφος*, βλ. τη σχετική κριτική του D. Stiernon σε REB 31 (1973), 243-266, και VAN DE VORST, *Note sur S. Joseph l'Hymnographe*.

²²⁷⁸ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ιωσήφ ό Ύμνογράφος*, 35.

²²⁷⁹ VAN DE VORST, *Note sur S. Joseph l'Hymnographe*, 149.

²²⁸⁰ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 386-396.

αυτοκράτειρας Θεοδώρας (†867, μνήμη 11 Φεβρουαρίου) στη Χερσώνα. Μερικά χρόνια μετά την επιστροφή του από την εξορία έλαβε το αξίωμα του σκευοφύλακα της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας από τον Ιγνάτιο, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για δεύτερη φορά κατά την περίοδο 867-877. Μετά τον θάνατο του Ιγνατίου ο Ιωσήφ απέλαβε επίσης της εκτίμησης του Μεγάλου Φωτίου (δεύτερη πατριαρχεία 877-886), ο οποίος τον κατάστησε νευματικό πατέρα των κληρικών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Ο Ιωσήφ, σύμφωνα με μερικούς ο πολυγραφότατος των κανονογράφων, συνέγραψε κανόνες κυρίως για τις καθημερινές ακολουθίες της Παρακλητικής ή Μεγάλης Οκτωήχου και για τις μνήμες των αγίων των Μηναίων. Πέθανε το 886 (Π. Χρήστου, Van de Vorst) ή το 883 (Π. Τρεμπέλας), στις 3 Απριλίου. Η Εκκλησία τιμάει τη μνήμη του στις 3 ή 4 Απριλίου.

Οι προαναφερθέντες κώδικες Vat. gr. 771 (φφ. 147r-150r, 152v-155v και 157v-161r) και Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII (φφ. 10r-13v, 16r-19v και 21v-25r) συμπεριλαμβάνουν τρεις κανόνες για τη Δευτέρα, Τρίτη και Τετάρτη της Μεγάλης Εβδομάδας που φέρουν στην ακροστιχίδα το όνομα του *Ιωσήφ*. Παρ' όλο που οι δύο κώδικες παρουσιάζουν μερικές διαφορετικές γραφές, το κενό εφτά στίχων (268-274) στο τέταρτο τροπάριον της θ' ωδής του κανόνος της Δευτέρας²²⁸¹ και μερικά κοινά λάθη μας πείθουν ότι προέρχονται από το ίδιο αρχέτυπο. Οι κανόνες αυτοί απαντώνται επίσης στους κώδικες Παρισίων 282 (φφ. 261r-263r, 267r-270r και 275r-277r) και Κρυπτοφέρρης Δ. γ. XVI (φφ. 137r-142r, 142r-148v και 149r-155v). Ο Σιναϊτικός ελληνικός κώδικας 735 (φφ. 147v-150r και 154v-157r) συμπεριλαμβάνει μόνο τους κανόνες της Δευτέρας και Τρίτης. Οι τρεις κανόνες αναφέρονται από τον κρυπτοφερρήτη F. Vitali στην έκδοση του Τριωδίου του 1738²²⁸². Το 1980 ο Α. Labate δημοσίευσε μία έκδοση των τριών κανόνων βασισμένη στους κώδικες Vat. gr. 771 και Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII, η οποία συνοδευόταν από τη σχετική εισαγωγή, ιταλική

²²⁸¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἄσματα τοῦ Τριωδίου*, 418-419.

²²⁸² VITALI, *Τριώδιον, χοη*'.

μετάφραση και μετρική ανάλυση²²⁸³. Η κριτική έκδοση των τριών κανόνων του Ιωσήφ που δημοσίευσε το 2004 ο Ε. Ι. Τωμαδάκης στηρίχτηκε και στα άλλα τρία προαναφερθέντα χειρόγραφα²²⁸⁴.

Τόσο ο Τωμαδάκης²²⁸⁵ όσο και ο Labate²²⁸⁶ ταυτίζουν τον συγγραφέα των τριών ύμνων με τον Ιωσήφ τον Υμνογράφο, τον επικαλούμενο Ξένο εξ αιτίας της από Σικελίας καταγωγής του. Η απόδοση στον Ιωσήφ τον Υμνογράφο βασίζεται σε τρία χαρακτηριστικά των κανόνων του Ιταλοέλληνα υμνογράφου: η χρήση προσόμοιων ειρμών, η ακροστιχίδα που σχηματίζουν τα αρχικά γράμματα των τροπαρίων, των ειρμών εξαιρουμένων, ένα ιαμβικό τρίμετρο ή βυζαντινός δωδεκασύλλαβος στον οποίο προστίθεται το όνομα του ποιητή (αρχικά των τροπαρίων της θ' ωδής) και, τέλος, ο αφηγηματικός και διδακτικός χαρακτήρας τους²²⁸⁷. Οι ύμνοι του Ιωσήφ, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα έργα του Ανδρέα Κρήτης, Κοσμά του Μελωδού και Θεοδώρου του Στουδίτου, δεν είναι τριώδια αλλά ολόκληροι κανόνες. Κοινά χαρακτηριστικά των τριών κανόνων του Ιωσήφ είναι το μοτίβο του Νυμφίου Χριστού που έρχεται στους βασιλικούς γάμους με την αγνή Νύμφη του, την Εκκλησία, η ακροστιχίδα, η οποία αναφέρει τη λειτουργική ημέρα και το όνομα του υμνογράφου, το θεοτοκίον, δίχως δοξαστικόν, όπου ο υμνογράφος συνδυάζει το θέμα της Ενσαρκώσεως του Λόγου του Θεού και του παρθενικού τόκου της Θεομήτορος με διάφορα μοτίβα από τον κύκλο των Πάθών, και ο σταθερός αριθμός τροπαρίων (3 ή 4 πλην θεοτοκίων). Εφύμνιον συναντάμε μόνο στην η' ωδή του κανόνος της Μεγάλης Δευτέρας.

10. 1. Κανών της Μεγάλης Δευτέρας

---

²²⁸³ LABATE, *Cinque inni*.

²²⁸⁴ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, "Ἀσματα τοῦ Τριωδίου.

²²⁸⁵ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, "Ιωσήφ ὁ Ὑμνογράφος, 201, και "Ἀσματα τοῦ Τριωδίου, 417-421.

²²⁸⁶ LABATE, *Cinque inni*, 9-11.

²²⁸⁷ LABATE, *Cinque inni*, 10-11.

Ο κανών της Μεγάλης Δευτέρας *Ἀρματηλάτην Φαραὼ ἐβύθισε*²²⁸⁸ (ήχος πλ. δ'), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *Μέγιστος αἶνος τῇ μεγίστῃ δευτέρᾳ. Ἰωσήφ*, αποτελείται από οκτώ ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²²⁸⁹, τρία (α', γ', ε', στ', ζ', και η' ωδή) ή τέσσερα (δ' και θ' ωδή) τροπάρια και ένα θεοτοκίον. Στην η' ωδή συναντάμε το εμπνευσμένο στην αντίστοιχη βιβλική ωδή (Δν. 3, 57-88) εφύμνιον *ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπερυψοῦτε Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας*.

Ο κανών καλύπτει ένα εξαιρετικά ευρύ θεματικό φάσμα, το οποίο συμπεριλαμβάνει την είσοδο του Χριστού στην Αγία Πόλη²²⁹⁰ (τροπ. 1 της α' ωδής), τον ερχομό του προς το εκούσιο πάθος (τροπ. 1 της α' ωδής, 1 στ' και 1-3 ζ'), τη Δευτέρα Παρουσία του με την τελική κρίση και τη δίκαια ανταπόδοση²²⁹¹ (τροπ. 2 της α' ωδής, 2 και 3 γ' και 2 στ'), για την οποία ο δημιουργός των ωρών και των ημερών *ἀγνοεῖν τὴν ἡμέραν προέφησας*²²⁹² (τροπ. 2 της θ' ωδής), την καταρασθείσα και ξηρανθείσα συκή²²⁹³ (τροπ. 1 της γ' ωδής, 2 ε' και 4 θ'), την παραβολή των ταλάντων²²⁹⁴ (τροπ. 4 της δ' ωδής), τον Πάγκαλον Ιωσήφ, ο οποίος *γνώμη δολίᾳ πιπράσκειται τῶν ἑαυτῶν ἀδελφῶν καὶ εἰς Χριστοῦ τύπον λάκκῳ καταφέρεται*²²⁹⁵ (τροπ. 3 της α' ωδής, βλ. τροπ. 1 δ' και 1 θ'), την υπομονή του Ιώβ²²⁹⁶ (τροπ. 1 της ε' ωδής), τη μελέτη της προδοσίας από τον δόλιο Ιούδα²²⁹⁷

²²⁸⁸ LABATE, *Cinque inni*, 22-50, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἀσματα τοῦ Τριώδιου*, 252-262 (κείμενο) και 417-421 (σχόλια).

²²⁸⁹ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 219, αρ. 314 (α', γ', δ', ε', ζ' και η' ωδή, Ιωάννου μοναχού) και 220, αρ. 314 (θ' ωδή, Ιωάννου μοναχού) και 315 (στ' ωδή, Ιωάννου μοναχού του Δαμασκηνού).

²²⁹⁰ Μτ. 21, 1-11, Μρ. 11, 1-11, Λκ. 19, 28-38, και Ιν. 12, 12-16.

²²⁹¹ Μτ. 25, 31-46.

²²⁹² Βλ. Μτ. 24, 36.

²²⁹³ Μτ. 21, 18-19, και Μρ. 11, 12-14.

²²⁹⁴ Μτ. 25, 14-30, και Λκ. 19, 12-27.

²²⁹⁵ Βλ. Γν. 37, 12-36.

²²⁹⁶ Στο Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας και στο σύγχρονο έντυπο Τριώδιον το δεύτερο ανάγνωσμα του Εσπερινού από τη Μεγάλη Δευτέρα μέχρι τη Μεγάλη Παρασκευή είναι παρμένο από το βιβλίο του Ιώβ. Τη Μεγάλη Δευτέρα αναγιγνώσκεται η περικοπή Ιβ. 1, 1-12.

²²⁹⁷ Μτ. 26, 14-16, Μρ. 14, 10-11, και Λκ. 22, 3-6.

(τροπ. 3 της ε' ωδής) και το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας και το εγκώμιο της αρετής της ταπεινοφροσύνης²²⁹⁸ (τροπ. 2 της δ' ωδής, 3 στ' και 2 η').

Μερικά από αυτά τα θέματα, όπως εκείνα του Ιωσήφ και της κατάρας της συκής, είναι παραδοσιακά μοτίβα της υμνογραφίας της ημέρας, τα οποία απαντώνται επίσης στο τριώδιον του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων του Ανδρέα Κρήτης. Στο θεοτοκίον της δ' ωδής απαντάται η ίδια εικόνα του αμνού και της αμνάδος που συναντήσαμε στο όγδοο τροπάριον της η' ωδής του τριωδίου του Ανδρέα. Η παραβολή των ταλάντων αποτελεί επίσης αντικείμενο του τριωδίου του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας του Ανδρέα Κρήτης. Το θέμα της μελέτης της προδοσίας απαντάται επίσης στο τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Τρίτης του Ανδρέα Κρήτης, όπου συναντάμε πάλι αναφορές στο χωρίο Μτ. 24, 36. Το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας και το εγκώμιο της ταπεινοφροσύνης αναπτύσσονται επίσης στο τριώδιον της Μεγάλης Δευτέρας του Κοσμά του Μελωδού. Τέλος, τόσο το πρώτο τροπάριον της η' ωδής του κανόνος του Ιωσήφ όσο και στο πρώτο τροπάριον της η' ωδής του τριωδίου της Μεγάλης Δευτέρας του Κοσμά του Μελωδού μας παραπέμπουν στο χωρίο Ιν. 15, 12-17 και στην Καινή Εντολή της αγάπης.

Ο Ε. Ι. Τωμαδάκης υπογραμμίζει την ευρεία χρήση του εσωτερικού μονολόγου, με τον οποίο ο ποιητής καλεί την ψυχή του στην εσχατολογική εγρήγορση (τροπ. 3 της α' ωδής και 1 και 2 γ') και προσδίδει έτσι ένα προσωπικό τόνο στον κανόνα. Με τον εσωτερικό μονόλογο της Θεοτόκου (θεοτοκίον της α', γ' και θ' ωδής) ο ποιητής, σύμφωνα με τον Τωμαδάκη, εκφράζει τον πανανθρώπινο πόνο για το θείο δράμα²²⁹⁹.

²²⁹⁸ Μτ. 20, 20-28, Μρ. 10, 35-45, και Λκ. 22, 24-27.

²²⁹⁹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ύμνασματα του Τριωδίου*, 419.

Σύμφωνα με το σχετικό υπόμνημα της έκδοσης του A. Labate κύριες πηγές του κανόνος του Ιωσήφ είναι η Αγία Γραφή, τα προαναφερθέντα τριώδια του Ανδρέα Κρήτης και Κοσμά του Μελωδού, διάφοροι λόγοι και ομιλίες του Αθανασίου Αλεξανδρείας²³⁰⁰, Γρηγορίου του Θεολόγου²³⁰¹, Ιωάννου του Δαμασκηνού²³⁰² και των Ψευδοχρυσοστόμου²³⁰³, Ψευδοεπιφανίου²³⁰⁴ και Ψευδοαθανασίου²³⁰⁵.

10. 2. Κανών της Μεγάλης Τρίτης

Ο κανών της Μεγάλης Τρίτης *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ*²³⁰⁶ (ήχος β'), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *σεπτὸς πέφυκεν ὕμνος εἰς σεπτὴν τρίτην*. Ἰωσήφ, αποτελείται από εννέα (κώδικες Paris. gr. 282 και Sinait. gr. 735 και έκδοση του E. I. Τωμαδάκη) ή οκτώ (η β' ωδή λείπει από τους κώδικες Vat. gr. 771 και Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII και Δ. γ. XVI και από την έκδοση του A. Labate) ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²³⁰⁷, τρία (α', β', γ', δ', ε', στ' και ζ' ωδή) ή τέσσερα τροπάρια (η' και θ' ωδή, βλ. κανόνα της Μεγάλης Δευτέρας του Ιωσήφ του Υμνογράφου) και ένα θεοτοκίον. Στους κώδικες Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII και Δ. γ. XVI μεταξύ στ' και ζ' ωδής συναντάμε το πρώτο προοίμιον (*Τὸν νυμφίον, ἀδελφοί, ἀγαπήσωμεν*) και τον α' οίκο (*Τῆς ἱερᾶς παραβολῆς τῆς ἐν εὐαγγελίῳ*

²³⁰⁰ *Sermo in ram. palm.*, PG XXVI, 1309-1314.

²³⁰¹ *In sanct. pascha*, PG XXXVI, 623-664.

²³⁰² *In sanctam paresc.*, PG XCVI, 589-600.

²³⁰³ *In ram. palm.*, PG LIX, 703-708, και *In illud Evang. coll. Jud. etc.*, PG LIX, 525-528.

²³⁰⁴ *In die festo palm. or. fragm.*, PG XLIII, 427-437.

²³⁰⁵ *In passionem et cruc. Domini*, PG XXVIII, 185-250.

²³⁰⁶ LABATE, *Cinque inni*, 54-78, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 268-278 (κείμενο) και 424-426 (σχόλια).

²³⁰⁷ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 33, αρ. 46 (α' ωδή, Ιωάννου μοναχού), 34, αρ. 46 (γ'-η' ωδή, Ιωάννου μοναχού), 35, αρ. 46 (θ' ωδή, Ιωάννου μοναχού), και 41, αρ. 51 (β' ωδή, Ιωάννου μοναχού). Ο κώδικας Paris. gr. 282 στη θέση του ειρμού της ε' ωδής παραδίδει, εκ παραδρομής, το ημιστίχιο *Ὁ τοῦ φωτὸς χορηγός*, αλλά ο ειρμός στον οποίο ανήκει (ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 38, αρ. 51, Κοσμά του Μελωδού) είναι από μετρική άποψη άσχετος με τα τροπάρια της ωδής (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριωδίου*, 424-425).

ἀκούσας τῶν παρθένων) ενός ύμνου του Ρωμανού του Μελωδού εις τας δώδεκα παρθένους²³⁰⁸.

Κύριο θέμα του ύμνου είναι η περί Δευτέρας Παρουσίας διδασκαλία του Χριστού επί του Όρους των Ελαιών²³⁰⁹ και η εσχατολογική εγρήγορση της χριστιανικής ψυχής εν αναμονή του άμεσου ερχομού του Νυμφίου Χριστού. Ο κανών ξεκινάει, όπως και το τριώδιον του Αποδείπνου της Μεγάλης Δευτέρας του Ανδρέα Κρήτης, με την προτροπή *πάντες συνέλθωμεν τῶν ἐλαιῶν ἐπὶ τὸ ὄρος σήμερον*, η οποία μας παραπέμπει στην εισαγωγή στον Εσχατολογικό Λόγο²³¹⁰. Σημαντική θέση στον λόγο αυτό έχουν η παραβολή των δέκα παρθένων (τροπ. 2 της α' ωδής, 2 γ', 1 στ' και 1 θ'), με την οποία ο ποιητής προτρέπει τους πιστούς να ετοιμάσουν ὅλοι *ἐν ἐλαίῳ ἔργων ἀγαθῶν τὰς ψυχικάς λαμπάδας* (τροπ. 2 της α' ωδής), και η παραβολή των ταλάντων (τροπ. 1 της β' ωδής, 1 ζ' και 1 η'). Το δεύτερο τροπάριον της β' ωδής (*σοῦ τὴν ἐπέλευσιν δι' ἀγαθότητα τοῖς μαθηταῖς προέφησ' ἐναποκρύψας τὴν ὥραν*) μας παραπέμπει και πάλι στο χωρίο Μτ. 24, 36. Ο ποιητής παρουσιάζει τον Χριστό *πάθος πρὸς ἐκούσιον σπεύδοντα* (τροπ. 3 της α' ωδής, βλ. τροπ. 3 ε' και 2 και 3 θ'). Με την προαναγγελία του Πάθους του χωρίου Μτ 26, 2, συσχετίζεται το τρίτο τροπάριον της θ' ωδής, ενώ το δεύτερο τροπάριον της ε' ωδής και το πρώτο της δ' παραπέμπουν στα λόγια του Χριστού κατά τον Μυστικό Δείπνο (Ιν. 16, 32, και Ιν. 15, 14, αντιστοίχως). Ο προδότης Ιούδας, ο οποίος *εὐτρεπίζεται τοῖς ἀνόμοις παραδοῦναι* τον Διδάσκαλο (τροπ. 3 της α' ωδής) εμφανίζεται στο τρίτο τροπάριον της α', β' και στ' ωδής. Άλλα θέματα που αναπτύσσονται στον κανόνα είναι η ανάσταση του Λαζάρου (τροπ. 1 της γ' ωδής), τύπος και εικόνα της του Χριστού Αναστάσεως, η είσοδος του Χριστού στα Ιεροσόλυμα (τροπ. 2 της δ' ωδής), το μύρον της πόρνης του χωρίου Λκ. 7, 36-50 (τροπ. 3

²³⁰⁸ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τριώδιου*, 425. Βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, 28-53.

²³⁰⁹ Μτ. 24-25, Μρ. 13, και Λκ. 21, 5-33.

²³¹⁰ Μτ. 24, 1-3, Μρ. 13, 1-4, και Λκ. 21, 5-7.

της δ' ωδής, 2 ζ' και 4 θ'), η παραβολή των βασιλικών γάμων των χωρίων Μτ. 22 1-14, και Λκ. 14, 16-24 (τροπ. 2 της θ' ωδής) και η παραβολή των εργατών του αμπελώνα του χωρίου Μτ. 20, 1-16 (τροπ. 2 της στ' ωδής).

Σύμφωνα με το σχετικό υπόμνημα της έκδοσης του Α. Labate κύριες μη βιβλικές πηγές του κανόνος του Ιωσήφ είναι διάφοροι λόγοι και ομιλίες του Πρόκλου²³¹¹, Ιωάννου του Χρυσοστόμου²³¹² και Αμφιλοχίου Ικονίου²³¹³ και των Ψευδοχρυσοστόμου²³¹⁴ και Ψευδοεπιφανίου²³¹⁵. Σύμφωνα με τον Ε. Ι. Τωμαδάκη ευδιάκριτος είναι η φραστική ομοιότητα μεταξύ του δευτέρου τροπαρίου της δ' ωδής και των στίχων του δευτέρου προοιμίου του ύμνου του Ρωμανού του Μελωδού εις την Κυριακή των Βαίων²³¹⁶.

10. 3. Κανών της Μεγάλης Τετάρτης

Ο κανών της Μεγάλης Τετάρτης *Δεῦτε λαοί, ἄσωμεν*²³¹⁷ (ήχος β'), ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *τὴν παμμέγιστον αἰνέσωμεν τετράδα. Ἰωσήφ*, αποτελείται από οκτώ ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²³¹⁸, τρία (γ', ε', στ', ζ' και η' ωδή) ή τέσσερα τροπάρια (α', δ' και θ' ωδή) και ένα θεοτοκίον. Στους κώδικες Κρυπτοφέρρης Δ. β. XVII και Δ. γ. XVI μεταξύ στ' και ζ' ωδής παρεμβάλλονται το δεύτερο προοίμιον (*Κατέχουσα ἐν κατανύξει*) και ο α' οίκος (*Τὰ ῥήματα τοῦ Χριστοῦ*) ενός ύμνου εις την πόρνην του

²³¹¹ *In sanct. pascha*, PG LXV, 799-806.

²³¹² *In prod. Jud. Hom. I.*, PG XLIX, 373-383.

²³¹³ *Hom. in mulier. peccatr.*, PG XXXIX, 65-90.

²³¹⁴ *In parab. decem virg.*, PG LIX, 527-532.

²³¹⁵ *In die festo palm. or. fragm.*, PG XLIII, 427-437.

²³¹⁶ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἀσματα τοῦ Τρίωδιου*, 425. Βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, 28-53.

²³¹⁷ LABATE, *Cinque inni*, 82-108, και ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἀσματα τοῦ Τρίωδιου*, 284-294 (κείμενο) και 428-431 (σχόλια).

²³¹⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρμολόγιον*, 35, αρ. 47 (η' ωδή, Ιωάννου μοναχού), 37, αρ. 49 (θ' ωδή, Κοσμά μοναχού), 37, αρ. 51 (α' ωδή, Κοσμά μοναχού), 38, αρ. 51 (δ' και ε' ωδή, Κοσμά μοναχού), 39, αρ. 53 (γ', στ' και ζ' ωδή, Κοσμά μοναχού).

Ρωμανού του Μελωδού²³¹⁹. Ο κώδικας Paris. gr. 282, ο οποίος παρέχει πολλές διαφορετικές γραφές, παραλείπει το θεοτοκίον της α΄ ωδής²³²⁰.

Κύρια θέματα του κανόνος είναι εκείνα της ευαγγελικής περικοπής του Εσπερινού της ημέρας (Μτ. 26, 6-16), ο δείπνος, δηλαδή, στην οικία του Σίμωνος του Λεπρού (τροπ. 2 της α΄ ωδής, 1 δ΄ και 2 στ΄) και το μύρον της Βηθανίας (τροπ. 2 της α΄ ωδής, 2 γ΄, 1-3 δ΄, 1 και 2 ε΄, 2 και 3 στ΄, 1 και 2 ζ΄, 1 και 2 η΄ και 1 και 2 θ΄), το οποίο για ακόμα μία φορά ταυτίζεται με εκείνο της πόρνης (Λκ. 7, 36-50), το κατά Χριστού συνέδριο των Ιουδαίων (τροπ. 1 της α΄ ωδής, 4 δ΄, 1 στ΄, 3 ζ΄ και 3 θ΄) και η προδοσία του Ιούδα (τροπ. 1 και 3 της α΄ ωδής, 3 γ΄ ωδής, 3 δ΄, 3 ε΄, 1 στ΄, 2 ζ΄, 3 η΄ και 3 θ΄). Συνεχής είναι η αντιπαράθεση της επίκρισης του δόλιου μαθητή, ο οποίος προδίδει τον Διδάσκαλο και, ως αποτέλεσμα της προδοσίας του, οδηγείται στον φυσικό και πνευματικό θάνατο *τὴν ἀγχόνην ἀντικληρούμενος* (τροπ. 3 της α΄ ωδής), με το εγκώμιο της πόρνης, η οποία *μυρίων ἐγκλημάτων ἀπολύεται τῶν σῶν ποδῶν ἀπτομένη καὶ τοῖς δάκρυσιν ἐκπλύνουσα* (τροπ. 2 της γ΄ ωδής). Ο ποιητής αναλύει εις βάθος την ψυχολογία της πόρνης, όπως αποδεικνύει η χρήση σε πέντε τροπάρια (τροπ. 2 της δ΄ ωδής, 2 ε΄, 1 ζ΄ και 1 και 2 θ΄) του εσωτερικού μονολόγου. Στον ύμνο συναντάμε επίσης αναφορές στην παραβολή του πιστού και του κακού δούλου του χωρίου Μτ. 24, 45-51, (τροπ. 1 της γ΄ ωδής) και στη δίκη του Χριστού ενώπιον του Πιλάτου (τροπ. 4 της α΄ ωδής). Στο τελευταίο τροπάριον, τέλος, της θ΄ ωδής συναντάμε διάφορες εικόνες (Χριστός δέσμιος, τα ραπίσματα, η χολή, το ξύλον του σταυρού) που προμηνύουν ήδη το θείο Πάθος και θυμίζουν έντονα την υμνογραφία της Μεγάλης Παρασκευής.

²³¹⁹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδίου*, 428. Βλ. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, III, 20-43.

²³²⁰ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ᾠσματα τοῦ Τρίωδίου*, 428.

Ως προς πηγές που χρησιμοποιεί ο υμνογράφος στον εν λόγω κανόνα ο Α. Labate αναφέρει στο σχετικό υπόμνημα το τριώδιον του Αποδείπνου της Κυριακής των Βαΐων του Ανδρέα Κρήτης και διάφορους λόγους και ομιλίες των Ψευδοχρυσοστόμου²³²¹, Ψευδοαθανασίου²³²² Ιωάννου του Χρυσοστόμου²³²³ και Αμφιλοχίου Ικονίου²³²⁴.

11. ΚΑΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΤΑΥΡΩΣΙΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Στην Ακολουθία του Μικρού Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής του σλαβικού *Постная Трподь* συναντάμε ένα κανόνα του Συμεών Λογοθέτη *είς τήν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν θρήνον τῆς Θεοτόκου*²³²⁵, ο οποίος αγνοείται στις σύγχρονες ελληνικές εκδόσεις του Τριωδίου. Με τον Συμεών τον Λογοθέτη ή Μάγιστρο (ι' αι.), οι επιστολές του οποίου είναι αναμειγμένες στα χειρόγραφα με αυτές του πατριάρχη Νικολάου Α' του Μυστικού (βλ. κατωτέρω), συνήθως ταυτίζεται ο Συμεών ο Μεταφραστής († περί το 1000).

Ο Συμεών Μεταφραστής²³²⁶, ο οποίος λανθασμένα αποκαλείται από τον Μάρκο τον Ευγενικό *μέγας λογοθέτης*, σύγχρονος του αυτοκράτορα (976-1025) Βασιλείου Β' και του πατριάρχη Νικολάου Β' του Χρυσοβέργη (βλ. κατωτέρω), υπήρξε υμνογράφος (τα όνομα του φέρουν, μεταξύ άλλων, ιαμβικοί τρίμετροι της Ακολουθίας της Μεταλήψεως, στιχηρά

²³²¹ *In meretric. et pharis.*, PG LIX, 531-536, *In pharis. et in meretric.*, PG LXI, 727-734, και *In sanct. et magn. parasc.*, PG L, 811-816.

²³²² *In illud Profecti in pagum* (Matth. XXI, 2), PG XXVIII, 169-186, και *In sanct. pascha*, PG LII, 768,

²³²³ *In coemet. appell. etc.*, PG XLIX, 393-398, και *In sanct. pascha*, PG LII, 765-772.

²³²⁴ *Hom. in mulier. peccatr.*, PG XXXIX, 65-90.

²³²⁵ MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 617-621.

²³²⁶ Θρησκευτική *ἐγκυκλοπαιδεία*, XI, 536 (Συμεών Μεταφραστής), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1982-1983 (Συμεών Λογοθέτης), 1983 (Ψευδοσυμεών Μάγιστρος) και 1983-1984 (Συμεών Μεταφραστής), BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 571, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 265 (Συμεών Μεταφραστής), SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 54-55 και 85 (Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης ο Μεταφραστής), ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Συμεών Λογοθέτης ὁ Μεταφραστής*, ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν*, και KODER, *Ein Dreifaltigkeitshymnus des Symeon metaphrastes*.

κατ' αλφάβητον του Εσπερινού της Τετάρτης της Ε' Εβδομάδας των Νηστειών και ένα κοντάκιον εις τον Άγιο Σάββα), συναξαριστής και υψηλόβαθμος κρατικός αξιωματούχος. Τιμάται ως άγιος από την Εκκλησία (μνήμη 28 Νοεμβρίου). Στον Μεταφραστή, ο οποίος συνέγραψε και τον *Λόγον εις τὸν θρῆνον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ὅτε περιεπλάκη τὸ τίμιον σῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*²³²⁷, αποδίδεται επίσης ο *καινῶν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ Θέλων σου τὸ πλάσμα, Σῶτερ μου, ζῶῳσαι*²³²⁸ (βλ. κατωτέρω).

Ο κανὼν του Συμεὼν Λογοθέτη επιγράφεται στην ελληνική έκδοση του ὕμνου του J. B. Pitra *καινῶν θρηνητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ σταυρώσει τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ, ποίημα Νικολάου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*²³²⁹. Από το 901 μέχρι το 1151 τέσσερις εἶναι οι πατριάρχες που ανήλθαν στον θρόνο του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου με αυτό το όνομα: Νικόλαος Α' ο Μυστικός²³³⁰ (901-907 και 912-925), Νικόλαος Β' ο Χρυσοβέργης²³³¹ (976-991 ή 984-995), Νικόλαος Γ' ο Γραμματικός²³³² (1084-1111) και Νικόλαος Δ' ο Μουζάλων²³³³ (1147-1151).

Ο κανὼν, *Ὡς ἐν ἡπείρῳ* (ήχος α'), αποτελείται από οκτώ ωδές (η β' ωδή, ως συνήθως, παραλείπεται), οι οποίες απαρτίζονται από ένα ειρμό²³³⁴ και τέσσερα τροπάρια. Το τρίτο και τέταρτο τροπάριον, παρ' ὅλο που στο σλαβικό *Постная Троица* εισάγονται δια το *Δόξα Πατρὶ...* και το *Καὶ νῦν...*, αντιστοίχως, δεν μπορούν να θεωρηθούν, ούτε από θεματική ούτε από μορφολογική άποψη, πραγματικά δοξαστικά και θεοτοκία. Στον κανόνα δεν συναντάμε ούτε εφύμνια ούτε ακροστιχίδα.

²³²⁷ PG CXIV, 209-218.

²³²⁸ PG CXIV, 129.

²³²⁹ PITRA, *Spicilegium*, 492-495.

²³³⁰ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, IX, 519-522, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1466-1467.

²³³¹ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, IX, 523.

²³³² *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, IX, 523-526, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1467.

²³³³ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, IX, 526-527, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1467.

²³³⁴ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἱρμολόγιον*, 159.

Ο κανών, όπου κυριαρχεί το στοιχείο του μονολόγου με ελάχιστα περιθώρια για τον διάλογο και τη διήγηση, είναι ένας μακροσκελής θρήνος της Θεοτόκου. Ο θρήνος αυτός, ο οποίος επεκτείνεται στις οκτώ ωδές και διακόπτεται σε πέντε μόνο σημεία, χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος, από την α΄ έως και την δ΄ ωδή, διεξάγεται στον τόπο της σταύρωσης (τροπ. 1-3 της α΄ ωδής, 2-4 γ΄, 1 και 4 δ΄). Η Παρθένος εμφανίζεται *παρεστῶσα τῷ σταυρῷ σὺν ἡγαπημένῳ μαθητῇ* (τροπ. 3 της α΄ ωδής) *μεθ' ἐτέρων γυναικῶν* (τροπ. 1 της α΄ ωδής). Στο δεύτερο τροπάριον της δ΄ ωδής η Παναγία ζητάει από τον *εὐσχήμονα* Ιωσήφ: *σπεύσιν, ὦ Ἰωσήφ, τῷ Πιλάτῳ πρόσελθε, καὶ ἐξαίτησον καθελεῖν ἐκ τοῦ ξύλου τὸν διδάσκαλον*. Στο επόμενο τροπάριον ο Ιωσήφ *θρηνῶδῶν τῷ Πιλάτῳ πρόσεισι· Δός μοι, βοῶν μετὰ κλαθμοῦ, νῦν τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου μου*. Στην ε΄ ωδή ο Ιωσήφ *σὺν Νικοδήμῳ κατήγαγε τὸ τοῦ διδασκάλου ἄχραντον σκῆνωμα* (τροπ. 1) και η Θεοτόκος λαβούσα τοῦτον μετὰ κλαθμοῦ *κατεφίλει αὐτὸν πικρῶς ὀδυρομένη καὶ ἀλαλάουζα* (τροπ. 2).

Στο δεύτερο μέρος του θρήνου (από το τροπ. 3 της ε΄ ωδής έως το τροπ. 3 της ζ΄) η Θεοτόκος κλαίει κρατώντας στις αγκάλες της το *ἄδοξον, ἄπνουν, ἄμορφον καὶ γυμνόν* σώμα του Χριστού (τροπ. 2 της στ΄ ωδής, βλ. τροπ. 4 ε΄, 1 στ΄ και 1 ζ΄). Στο τρίτο και τέταρτο τροπάριον της ζ΄ ωδής η Θεοτόκος, *κομιζόμενιν ἐν τῷ τάφῳ βλέπουσα Χριστὸν, ταῖς μυροφόροις ἔλεγε· “Συνθρηνήσατε σὺν ἐμοί, καὶ κλαύσατε πικρῶς· ἰδοὺ γάρ τὸ φῶς μου τὸ γλυκύ, καὶ ὁ διδάσκαλος ὑμῶν τάφῳ παραδίδοται”*. Στο πρώτο και δεύτερο τροπάριον της η΄ ωδής ο Ιωσήφ *ἀνεβόα πικρῶς· “Πῶς σε, ὦ Θεέ μου, νῦν κηδεύσω ὁ δοῦλός σου; ποίαις δὲ σινδόσιν εἰλίσω σου τὸ σῶμα;”* και τον *βαστάζοντα τὴν κτίσιν πᾶσαν ὡς νεκρὸν ἐν χαρσὶν ἑαυτοῦ σὺν τῷ Νικοδήμῳ βαστάζει καὶ κηδεύει*.

Το τρίτο μέρος του θρήνου (από το τροπ. 3 της η΄ ωδής έως το τροπ. 1 της θ΄) διαδραματίζεται δίπλα στον τάφο, όπου η Θεοτόκος δηλώνει “οὐ λίπω τοῦτο μονότατον, ἐνθάδε τεθνήξομαι κάγω, καὶ συνθανοῦμαι αὐτῷ” (για την προθυμία της Θεοτόκου να πεθάνει μαζί με τον γιο της βλ. τροπ. 1 της στ΄ ωδής, 2 ζ΄ και 4 η΄). Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο τροπάριον, τέλος, της θ΄ ωδής διεξάγεται ένας διάλογος μεταξύ της Θεοτόκου και του ταφέντος Χριστού. Η Θεοτόκος παρακαλάει τον γιο της: “ψυχῆς τὸ ἄλγος νῦν θεράπεις, τέκνον ἐμόν, καὶ ἀνάστηθι, παῦσον τοὺς πόνους μου καὶ πικρὰς μου θλίψεις” (τροπ. 2). Ο Χριστός απαντάει: “ὦ πῶς διέλαθέ σε ἡ ἄβυσσος; τὸ πλάσμα μου σῶσαι βούλομαι, θνήξαι κατεδεξάμην· ἀλλ’ ἀπαναστήσομαι καὶ μεγαλυνῶ ὡς Θεὸς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν γῇ” (τροπ. 3). Ο κανὼν ολοκληρώνεται με την τελική δοξολογία της Θεοτόκου: “ὑμνῶ τὸ εὐσπλαγχνὸν σου, φιλάνθρωπε· προσκυνῶ τὸ πλοῦτος τοῦ ἐλέους σου, δέσποτα· τὸ γὰρ πλάσμα σου σῶσαι βουλόμενος, ὡς Θεὸς κατέδεξο, ἀλλ’ ἐν τῇ ἐγέρσει σου, Σῶτερ, πάντας ἐλέησον” (τροπ. 4).

Ο κανὼν εντάσσεται στη μακρά βυζαντινὴ υμνογραφικὴ παράδοση των θρήνων της Θεοτόκου, στην οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στο κεφάλαιο αφιερωμένο στον Επιτάφιο Θρήνο. Στον α΄ οἶκο του κοντακίου του Ρωμανοῦ εἰς τὸ πάθος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν θρήνον τῆς Θεοτόκου²³³⁵ (δός μοι λόγοι, Λόγε· μὴ σιγῶν παρέλθης με) μας παραπέμπουν το δεύτερο τροπάριον της α΄ ωδής (“ἀλλὰ δός μοι, ἀγαθέ, λόγοι τῇ δούλῃ σου”) και το τρίτο τροπάριον της στ΄ (“οὐ λέγεις τῇ δούλῃ σου λόγοι, Λόγε τοῦ Θεοῦ”). Το τέταρτο τροπάριον της θ΄ ωδής, όπου η Θεοτόκος αποδέχεται την εκούσια θυσία του γιου της και δοξάζει τη θεία συγκατάβασή του (“τὸ γὰρ πλάσμα σου σῶσαι βουλόμενος, ὡς Θεὸς κατέδεξο”), μας παραπέμπει στον ιζ΄ οἶκο του κοντακίου του Ρωμανοῦ (σὺ παθεῖν θελήσας κατηξίωσας ἐλθεῖν ἀνθρώπους σῶσαι). Ο διάλογος μεταξύ

²³³⁵ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, β΄ μέρος, αρ. 21, 141-172 (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα), ΜΑΑΣ-ΤΡΥΠΑΝΙΣ, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 19, 142-149, και GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 35, 143-187.

του ταφέντος Χριστού και της Θεοτόκου στην θ' ωδή μας παραπέμπει στο αντίστοιχο διάλογο της θ' ωδής του κανόνος του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου (βλ. ανωτέρω). Το τρίτο τροπάριον της θ' ωδής (*“ἀλλ’ ἀπαιναστήσομαι καὶ μεγαλυνῶ ὡς Θεὸς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν γῇ”*) θυμίζει έντονα τον ειρμό της θ' ωδής του τετραωδίου του Μεγάλου Σαββάτου του Κοσμά του Μελωδού (*ἀναστήσομαι γὰρ καὶ δοξασθήσομαι καὶ ὑψώσω ἐν δόξῃ ἀπαύστως ὡς Θεὸς τοὺς ἐν πίστει καὶ πόθῳ σε μεγαλύνοντας*). Στο πρώτο τροπάριον της θ' ωδής του Ιεροσολυμίτου (*ἐπὶ τῷ ξένῳ σου τόκῳ τὰς ὠδῖνας φυγούσα, ὑπερφυῶς ἐμακαρίσθη*) μας παραπέμπει το δεύτερο τροπάριον της γ' ωδής (*ἐπὶ τῷ ξένῳ σου τοκετῷ καὶ φρικτῷ σου, υἱέ, ὑπὲρ πάσας μητέρας ἐμεγαλύθην ἐγώ*).

12. ΚΑΝΩΝ ΕΙΣ ΤΑ ΑΓΙΑ ΠΑΘΗ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Στην κατηγορία των θρήνων της Θεοτόκου ανήκει και ο *κανὼν ψαλλόμενος εἰς τὰ Ἅγια Πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν Θρήνον τῆς Θεοτόκου τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ ἑσπέρας* *Θέλων σου τὸ πλάσμα, Σῶτερ μου, ζῶσαι* (ήχος πλ. β') του Αθηναϊκού κώδικα 2571 της Εθνικής Βιβλιοθήκης (φφ. 252r-255r), ο οποίος φέρει το όνομα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανού Α'.

Ο Γερμανός²³³⁶, ποιητής και σπουδαίος συγγραφέας εγκωμιαστικών και πανηγυρικών λόγων, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον ζ' αιώνα²³³⁷. Ο πατέρας του, ο πατρίκιος Ιουστινιανός, ο οποίος υπήρξε υψηλόβαθμο κρατικό στέλεχος και άνδρας μεγάλης ισχύος επί

²³³⁶ Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία, IV, 378-380, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 846-847, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XLIII, 98-99 και 264, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 17, 199, 200 και 245, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 362-366, ΞΥΔΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 115-127, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία*, 280-292, LAMZA, *Patriarch Germanos I.*, LIST, *Studien zur Homiletik Germanos I.*, SPECK, *Die Homelie des Patriarchen Germanos*, DARROUZÈS, *Deux textes du patriarche Germain*.

²³³⁷ Σύγχυση επικρατεῖ σχετικὰ με τη χρονολογία της γέννησης και του θανάτου του Γερμανού: 634-740, 668-742 ή 640/641-733 (Δετοράκης περί το 640-περί το 730). Άλλοι πάλι χρονολογούν τη γέννησή του από την περίοδο 630-650 (Garton-Westerink) ή 653-658 (Lamza), ενώ άλλοι τοποθετούν τον θάνατό του μεταξύ του 730 και του 742 (Τρεμπέλας 740). Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 846-847.

αυτοκράτορας (610-641) Ηρακλείου, εκτελέστηκε το 668/669, ενώ ο ίδιος ευνουχίστηκε και κατατάχθηκε στον κλήρο της Μεγάλης Εκκλησίας με εντολή του βασιλέως (668-685) Κωνσταντίνου Δ΄. Το 705/706 (για άλλους 705-711) εκλέγη μητροπολίτης Κυζίκου. Υπακούοντας σε πολιτικές πιέσεις συμμετείχε μαζί με τον πατριάρχη Ιωάννη και τον φίλο του Ανδρέα Κρήτης, με τον οποίο προφανώς συνδεόταν από τότε που νέος ακόμα επισκέφτηκε τα Ιεροσόλυμα, στη συγκληθείσα από τον αυτοκράτορα (711-713) Φιλιππικό Βαρδάνη σύνοδο του 712, η οποία καταδίκασε τις αποφάσεις της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου εναντίον του μονοθελητισμού. Μετά την εν λόγω σύνοδο εκδιώχθηκε από την έδρα του από το ποίμνιό του. Τον Αύγουστο (2 ή 11 Αυγούστου) του 715 εκλέγη πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως χάρι στην επίδραση του αυτοκράτορος (713-715) Αναστασίου Β΄. Ως πατριάρχης υπεράσπισε τις ιερές εικόνες και ήρθε σε ρήξη με τον αυτοκράτορα (714-741) Λέοντα Γ΄, τον οποίο είχε υποστηρίξει και επαινέσει σε ένα λόγο του με θέμα τη νίκη του Ισαύρου πάνω στους Άραβες. Τον Ιανουάριο (12 ή 17 Ιανουαρίου) του 730 παραιτήθηκε καταθέτοντας το ωμοφόριον του πάνω στην αγία τράπεζα κάποιου από τους ναούς του Παλατίου και αποσύρθηκε στο πατρικό του σπίτι. Πέθανε σε μεγάλη ηλικία στο Πλατόνιον στις 11 Μαΐου και η σωρός του ενταφιάστηκε στη Μονή της Χώρας. Η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος (787) τον ανακήρυξε ομολογητή και άγιο της Εκκλησίας (μνήμη 12 Μαΐου). Το όνομα του Γερμανού, επί πατριαρχίας του οποίου η Κωνσταντινούπολη γλίτωσε από επιδρομή των Αράβων (718), έχει συσχετισθεί με τη συγγραφή του Ακάθιστου Ύμνου. Το όνομα του Γερμανού φέρουν πολλά στιχηρά και δοξαστικά των Μηναίων και του Πεντηκοσταρίου (στιχηρά του Εσπερινού της Τετάρτης προ της Μεσοπεντηκοστής). Ποιήματα του Γερμανού είναι επίσης οι κανόνες της 2 και 13 Σεπτεμβρίου, 17 Ιανουαρίου και 16 Αυγούστου.

Ο ειρμός της α' ωδής του κανόνος εις τα Άγια Πάθη και εις τον Θρήνο της Θεοτόκου του Αθηναϊκού κώδικα 2571 είναι ως εξής:

Θέλων σου τὸ πλάσμα, Σῶτερ μου, ζῶσαι, σταυρῷ ἀνήρτησαι καὶ ἥλοις τέτρῳσαι. Σοῦ δὲ ἡ ἄφθορος μήτηρ παρεστῶσα, καταφλέγετο τὴν καρδίαν. Δέσποτα, ὀρώσά σου αἱμάτων κρουνούς.

Το όνομα του Συμεών Μεταφραστή φέρει ο εν λόγω κανών στον κώδικα 635 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης των Ιεροσολύμων (ιστ' αι.): τὸ εἰς τὸν θρῆνον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου κάθισμα, ἦχος πλ. β' Κύματι θαλάσσης, Θέλων σου τὸ πλάσμα, ποίημα Συμεών τοῦ θεολογοθέτου καὶ μεταφραστοῦ²³³⁸. Με το όνομα πάλι του Μεταφραστή και με τίτλο καινῶν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενοι τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ βρήκε ο J. P. Migne τον ίδιο αυτό κανόνα σε κάποιο απροσδιόριστο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης του Ελληνικού Κολεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης²³³⁹. Όπως και στην περίπτωση του κανόνος του Συμεών Λογοθέτη ή του πατριάρχη Νικολάου, πρόκειται για ένα και μοναδικό κανόνα που αποδίδεται σε δύο διαφορετικούς υμνογράφους. Ο κανών εκδόθηκε ανώνυμα το 1912-1913 στο περιοδικό *Roma e l'orient*²³⁴⁰. Ο Pallas ταυτίζει τον κανόνα αυτό με τον καινόν θρηνώδη τῆς Θεοτόκου του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευῆς του Τυπικῆς της Ευεργέτιδος²³⁴¹. Σύμφωνα με τον Pallas ο εν λόγω κανών ψαλλόταν μετά το Απόδειπνον κατά τη διάρκεια της Πρεσβείας ή Παρακλητικῆς

²³³⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 369.

²³³⁹ PG CXIV, 129.

²³⁴⁰ *Un'ufficiatura perduta del Venerdì Santo*.

²³⁴¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 554. Στο Συναξάριον της Ευεργέτιδος συναντάμε μία ακολουθία μεταξύ της Λειτουργίας του Μεγάλου Σαββάτου και του Όρθρου της Κυριακής του Πάσχα κατά την οποία ψάλλεται ο κανών Γαβριήλ μοναχού (βλ. SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 52-53) *Κύματι θαλάσσης. Θάμβους ἐπληροῦτο* (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 556). Τους ειρμούς του κανόνος του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Κοσμά του Μελωδού χρησιμοποίησαν επίσης η Κασία, ο Μάρκος Υδρούντος και ο Θεοφάνης Νικαίας (βλ. ανωτέρω). Στο ίδιο τυπικόν άλλος κανών του Γαβριήλ (βλ. ανωτέρω) ψάλλεται κατά την παννυχίδα της Αγρυπνίας του Σαββάτου του Λαζάρου προς την Κυριακή των Βαΐων (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 556).

Ἀκολουθίας²³⁴². Στο εν λόγω Τυπικόν, όπου η ύπαρξη δύο ακολουθιών με δύο διαφορετικούς κανόνες δεν είναι καθόλου βέβαια, γίνεται ρητή αναφορά μόνο στο Απόδειπνον και στον κανόνα *Κύματι θαλάσσης*.

13. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ

13. 1. Κανών της Ζωοδόχου Πηγής του Ὁρθρου της Παρασκευής της Διακαινησίμου

Ο κανών της Ακολουθίας της Ζωοδόχου Πηγής της Παρασκευής της Διακαινησίμου²³⁴³ του Νικηφόρου Καλλίστου του Ξανθοπούλου (βλ. κατωτέρω το Κεφ. Β΄ του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής), αποτελεί το τελευταίο χρονολογικά δείγμα του υμνογραφικού αυτού είδους που εισήχθη στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου, καθώς ο Ξανθόπουλος άκμασε κατά το δεύτερο ήμισυ του ιγ΄ αιώνα και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του ιδ΄ αιώνα. Ο κανών αποτελείται από οκτώ ωδές, οι οποίες απαρτίζονται από τέσσερα ή πέντε (θ΄ ωδή) τροπάρια, και φέρει την ακροστιχίδα *Νικιφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου*. Μουσικό και μετρικό πρότυπο του κανόνος του Ξανθοπούλου είναι οι ειρμοί του κανόνος του Πάσχα του Αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνό, με τον οποίο και συμψάλλεται.

²³⁴² PALLAS, *Die Passion*, 31. Η κωνσταντινουπολικής προέλευσης ακολουθία της Πρεσβείας ή της Παρακλήσεως εις την Υπαράγιαν Θεοτόκον τελείται, σύμφωνα με τα ιταλοβυζαντινά λειτουργικά τυπικά της Μεσσηνίας και της Κρυπτοφέρρης, όλες τις Παρασκευές του ενιαυτού, της Μεγάλης Παρασκευής εξαιρουμένης, αντί του Αποδείπνου. Βλ. ARRANZ, *Le Typicon*, XLIX και 242, και PARENTI, *Liturgia delle Ore italo-bizantina*, XXVII-XXIX και 222.

²³⁴³ VITALI, *Πεντηκοστάριον*, λβ΄-λε΄, *Πεντηκοστάριον*, Βενετία, 16-19, *Πεντηκοστάριον*, Φως, 18-22, *Πεντηκοστάριον*, Αποστολική Διακονία 1959, 17-20, και 1994, 55-62, *Ἀνθολόγιον*, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, III, 224-230, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, II, 1043-1049.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΚΕΦ. Α΄. Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΗΝΟΣ

Ο Επιτάφιος Θρήνος είναι το μοναδικό αξιόλογο είδος που δημιούργησε η βυζαντινή υμνογραφία μετά από τον η΄ αιώνα. Μετά από τη χρυσή εποχή των μεγάλων κανονογράφων του η΄ και του θ΄ αιώνα η βυζαντινή λειτουργική ποίηση εισέρχεται σε μία περίοδο παρακμής, η οποία χαρακτηρίζεται από την τυποποίηση, την ομοιομορφία και την έλλειψη δημιουργικότητας. Ο Krumbacher αποδίδει την κατάσταση αυτή στη σχεδόν οριστική κωδικοποίηση των λειτουργικών βιβλίων και στη δυσκολία των νεωτέρων υμνογράφων να εντάσσουν σε αυτά τις δημιουργίες τους²³⁴⁴. Ο Δετοράκης, αντιθέτως, ισχυρίζεται ότι, παρ' όλο που οι προσθήκες νέων αγίων και εορτών στο εορτολόγιο της Εκκλησίας από τον ι΄ αιώνα και ύστερα δεν αποτελεί σύνηθες φαινόμενο, η βυζαντινή υμνογραφία κατά την περίοδο αυτή παραμένει δημιουργική και τα έργα νέων υμνογράφων, όπως είναι, π. χ., οι αυτοκράτορες Λέων ο Σοφός²³⁴⁵ (886-912), Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος²³⁴⁶ (913-959) και Θεόδωρος Λάσκαρις (βλ. κατωτέρω), ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος (βλ. κατωτέρω) και ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος (βλ. κατωτέρω), εντάσσονται σποραδικά στα λειτουργικά βιβλία της Εκκλησίας²³⁴⁷. Για τον Δετοράκη η αυξανόμενη τυποποίηση της υστεροβυζαντινής υμνογραφίας οδηγεί αναπόφευκτα τους υμνογράφους της εποχής – κατά την περίοδο αυτή όλοι σχεδόν οι λόγιοι, αυτοκρατόρων συμπεριλαμβανομένων (βλ. ανωτέρω), συνθέτουν ύμνους – στην απομίμηση και την αντιγραφή παλαιότερων υμνογραφικών προτύπων, τα οποία αναζητούν κυρίως στην ποίηση των μεγάλων σαββαΐτών

²³⁴⁴ KRUMBACHER, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, II, 565.

²³⁴⁵ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 267-269, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1210-1211, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, LI, 48, 105-109, 265 και 267, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 165, 234, 247, 280-285, 286-288, 293-294, 295, 296, και 297, και POPOV, *Imperator Lev VI Mudryj*.

²³⁴⁶ *Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία*, VIII, 24-26, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 502-503, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, L, CII, 110-102, 265 και 266, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 235, 285 και 296, και TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus*.

²³⁴⁷ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 87.

κανονογράφων του η' αιώνα (Ανδρέας Κρήτης, Ιωάννης Δαμασκηνός, Κοσμάς Μελωδός). Ανάμεσα στους λίγους αξιόλογους υμνογράφους του ι' και ια' αιώνα ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία, την έμπνευση και την εκφραστική δύναμη των συνθέσεών του ο λόγιος Ιωάννης Μαυρόπουλος²³⁴⁸ (τέλη του ι' αι. ή αρχές του ια' - πιθανώς το 1075), ο μετέπειτα επίσκοπος Ευχαΐτων γενόμενος, στον οποίο οφείλονται το μεγαλύτερο μέρος της ακολουθίας της συσταθείσης το 1100 επί Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118) Συνάξεως των Τριών Ιεραρχών²³⁴⁹ (30 Ιανουαρίου), ο συμπεριλαμβανόμενος στο Ωρολόγιον κανών εις τον φύλακα άγγελο²³⁵⁰ και διάφοροι κανόνες προς τιμήν της Θεομήτορος. Ο γραμματέας του Αλεξίου Κομνηνού και μετέπειτα μοναχός Ιωάννης Ζωναράς²³⁵¹ (†1018) συνέγραψε ποιήματα περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος κατά Λατίνων και ένα δογματικό κανόνα εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον. Κατά τον ιβ' και ιγ' αιώνα η κρίση της βυζαντινής υμνογραφίας οξύνεται και η παραγωγή περιορίζεται ριζικά. Κατά την περίοδο αυτή ο αυτοκράτορας Νικαίας (1254-1258) Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις²³⁵² συνέγραψε τον συμπεριλαμβανόμενο στο Ωρολόγιον δημοφιλέστατο Μέγαλο Κανόνα εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον²³⁵³. Στο Δεσποτάτο της Ηπείρου ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας (από το 1216/1217) Δημήτριος Χωματηνός ή Χωματιανός²³⁵⁴ (μέσα του ιβ' αι.-περί το 1236) συνέταξε την ακολουθία του Αγίου Κλήμεντος Βουλγαρίας (περί το 840-916, μνήμη 25 Νοεμβρίου και 27 Ιουλίου). Ο από Τιβεριουπόλεως Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας (περί το 1259) Κωνσταντίνος

²³⁴⁸ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VII, 4-6, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1319, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 265, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 16, 56-57, 175, 181, 182, 183 και 185, ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή* και ANASTASI, *Su Giovanni d'Euchaita*.

²³⁴⁹ *Μηνάιον 'Ιανουαρίου*, Αποστολική Διακονία, 559-563. Βλ. ΓΑΖΗ, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών*.

²³⁵⁰ *Ωρολόγιον*, Ρώμη, 329-335, και *Ωρολόγιον*, Φοΐνιξ, 489-495, και *Ωρολόγιον*, Αστήρ, 457-463.

²³⁵¹ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, V, 1241-1242, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2228-2229, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 656, HUNGER, *Literatur*, I, 416-419, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 64.

²³⁵² *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VI, 229-231, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2040-2041, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 264, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 67, 181 και 184, και PAPADOPOULOS, *Théodore II Lascaris*.

²³⁵³ *Ωρολόγιον*, Αστήρ, 418-425.

²³⁵⁴ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 426.

Καβάσιλας²³⁵⁵ συνέγραψε περί το 1260 την ακολουθία των Αγίων Δεκαπέντε Μαρτύρων των επί Ιουλιανού του Παραβάτου εν Τιβεριουπόλει μαρτυρησάντων (μνήμη 28 Νοεμβρίου) και την ακολουθία του Αγίου Ναούμ (περί το 830-916, μνήμη 23 Δεκεμβρίου και 27 Ιουλίου). Ο μεγάλος υμνογράφος και λειτουργιολόγος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (1416/1417-1429) Συμεών²³⁵⁶ (μνήμη 15 Σεπτεμβρίου) συνέγραψε προς τιμήν του Αγίου Δημητρίου *καινόνα προσόμοιον τῆς τῶν Βαΐων ἑορτῆς ψαλλόμενιν πρὸ τῆς τοῦ ἁγίου ἑορτῆς τρίτῃ Κυριακῇ καὶ τριώδια προσόμοια τοῖς Μεγάλῃς Ἑβδομάδος εἰς δόξαν τοῦ μεγαλομάρτυρος*²³⁵⁷. Περί τα μέσα του ιδ' αιώνα ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος συνέγραψε την ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς για την Παρασκευή της Διακαινησίμου²³⁵⁸. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1353-1354, 1354 και 1364-1376) Φιλόθεος ο Κόκκινος²³⁵⁹ (†1376) συνέταξε μέρος της ακολουθίας της Κυριακής των 630 Αγίων Πατέρων της Αγίας και Οικουμενικής Δ' Συνόδου²³⁶⁰ (Χαλκηδόνα 451) της Κυριακής μεταξύ 13 και 19 Ιουλίου και μέρος της ακολουθίας του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά για τη Β' Κυριακή των Νηστειών²³⁶¹. Ο μητροπολίτης Εφέσου Μάρκος Ευγενικός (†1445, 1451 ή 1457, μνήμη 19 Ιανουαρίου) συνέταξε, μεταξύ πολλών άλλων²³⁶², παρακλητικούς κανόνες εις την Οδηγήτριαν κατά τους οκτώ ήχους κατ' εντολή του αυτοκράτορα (1376-1379) Ανδρονίκου Δ'. Ο πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου Νικόλαος Μαλαξός²³⁶³, τέλος, συνέθεσε περί το 1538 διάφορους ύμνους για την ακολουθία του Αγίου Μητροφάνους Κωνσταντινουπόλεως (306-314, μνήμη 4 Ιουνίου) και συνέταξε μία ακολουθία των Μεγάλων Ωρών για την

²³⁵⁵ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1087, PLP, αρ. 10061-10102, και ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Το γενεαλογικόν δένδρον των Καβασίων*.

²³⁵⁶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον καὶ τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα*.

²³⁵⁷ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς Ἀγίου Δημητρίου*.

²³⁵⁸ Βλ. ἐπόμενο κεφάλαιο.

²³⁵⁹ *Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, XI, 1119-1126, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1662, PLP, αρ. 11917, GRUMEL-LAURENT-DARRAUZÈS, *Les registes du Patriarcat*, 5, αρ. 2347-2372, 2461-2681, 6, αρ. 2681a, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVIII και 265, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 75 και 235, και TAFT, *Mount Athos*.

²³⁶⁰ *Μηνάιον Ἰουλίου*, Αποστολική Διακονία, 166-183.

²³⁶¹ *Τριώδιον*, Φως, 194-201. Τα θεοτοκία του κανόνος *Ῥητόρων οἱ εἵθεοι* (ήχος δ') φέρουν την ακροστιχίδα *Γεωργίου*. Βλ. KARABINOV, *Postnaya Triod'*, 200, και BERTONIERE, *The Sundays of Lent*, 92-93.

²³⁶² MINEBA, *Το υμνογραφικὸ ἔργο Μάρκου Ευγενικού*.

²³⁶³ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικόλαος Μαλαξός*.

Παραμονή της Κυριακής της Πεντηκοστής²³⁶⁴. Κατά την περίοδο αυτή παρακμής εμφανίστηκε μία πλειάδα μελετητών και σχολιαστών εκκλησιαστικών ύμνων, μεταξύ των οποίων ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, ο Γρηγόριος Κορίνθου, ο Θεοδόσιος μοναχός, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο διάκονος Νικόλαος και ο Νικόλαος Δοξαπατρή²³⁶⁵.

Ο Επιτάφιος Θρήνος, γνωστός και ως τα εγκώμια ή μεγαλυνάρια του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, αποτελείται από μία μακρά σειρά προσόμοιων τροπαρίων σε τρεις στάσεις, τα οποία συμπάλλονταν αρχικά με τους στίχους του ριή ψαλμού. Ο εν λόγω ψαλμός ονομάζεται και Άμωμος από τον πρώτο στίχο του, *Μακάριοι οί ἄμωμοι ἐν ὁδῷ*, και αποτελεί το ιζ' κάθισμα του Ψαλτηρίου, το οποίο στιχολογείται, σύμφωνα με τη μοναστική βυζαντινή λειτουργική παράδοση, κατά τον Όρθρο του Σαββάτου. Ο αριθμός και η σειρά των τροπαρίων του Επιταφίου παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τόσο στα χειρόγραφα όσο και στις έντυπες εκδόσεις. Στα έντυπα λειτουργικά βιβλία ο αριθμός των εγκωμίων είναι συνήθως 176, τόσοι όσοι οι στίχοι του Αμώμου. Στο τέλος της κάθε στάσης ψάλλονται το δοξαστικόν, το θεοτοκίον και το πρώτο τροπάριον της κάθε στάσης (σύνολο 185 τροπάρια). Εκτός από τα γνωστά από το έντυπο Τριώδιον εγκώμια, παραλλαγές του Επιταφίου Θρήνου αλλά και εντελώς διαφορετικές συλλογές εγκωμίων ή μεγαλυναρίων του Μεγάλου Σαββάτου μας έχουν διασωθεί σε διάφορα χειρόγραφα τριώδια και τυπικά (βλ. κατωτέρω).

Κύρια θέματα του Επιταφίου είναι η ταφή του Χριστού και ο θρήνος της Υπεραγίας Θεοτόκου για την απώλεια του Έαρος της Ζωής, για τη δύση του άδυτου Ηλίου και Φωτός των οφθαλμών της. Οι άνθρωποι, οι άγγελοι, τα αστέρια, ο ουρανός και η γη, ο έμψυχος και άψυχος κόσμος, θρηνούν σαν αντικρίζουν το φρικτό θέαμα της ταφής της Ζωής. Από

²³⁶⁴ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλοι Ύμνοι*.

²³⁶⁵ KRUMBACHER, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, II, 568-571.

θεολογική άποψη το ποίημα είναι ένας διαλογισμός γύρω από το μυστήριο της Κενώσεως και της Άκρας Ταπείνωσης του Θεανθρώπου ως μέρος της πατρικής *ὑπὲρ ἡμῶν* οικονομίας και ένας ευχαριστήριος ύμνος για τη συγκατάβαση και μακροθυμία του Λόγου του Θεού σεσαρκωμένου. Η εις Άδου κάθοδος, η επαναφορά στην πατρική δόξα των πνευμάτων των δικαίων και ο ύπνος του Χριστού στον όλβιο τάφο, από τον οποίο θα γεννηθεί η Εκκλησία, όπως άλλοτε η Εύα από τον ύπνο του προπάτορα Αδάμ, είναι μοτίβα που συναντάμε σε μερικά από τα τροπάρια. Οι μυροφόροι γυναίκες, οι οποίες σπεύδουν προς τον τάφο λίαν πρωί της μιας των Σαββάτων για να μυρώσουν το θείον Μύρον και αξιώνονται από τον Θεό να ακούν πρώτες το χαίρε, αρχικά από τον άγγελο και έπειτα από το στόμα του ίδιου του αναστάντος Χριστού, αποτελούν το χαρμόσυνο αντίβαρο του θρήνου²³⁶⁶.

1. Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Τα εγκώμια ή μεγαλυνάρια του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου αγνοούνται παντελώς στα χειρόγραφα τριώδια και τυπικά μέχρι τα μέσα του ιδ' αιώνα. Τα εγκώμια λείπουν επίσης από την ακολουθία του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της Αναστάσεως²³⁶⁷. Τα τέσσερα τροπάρια κεντημένα το 1347 στον επιτάφιο-αέρα του μητροπολίτη Σκοπίων Ιωάννου²³⁶⁸, ο οποίος φυλάσσεται στην αγιορείτικη Μονή Χιλανδαρίου, είναι μέχρι σήμερα η παλαιότερη γνωστή αρχαιολογική μαρτυρία που διαθέτουμε για την ύπαρξη του Επιταφίου. Πρώτο των τεσσάρων τροπαρίων του επιταφίου-αέρος του 1347 είναι το *Μεγαλύνομέν σε*, τρίτο κατά σειράν της α' στάσης στις σύγχρονες εκδόσεις του Τριωδίου. Στην ίδια μονή φυλάσσεται ένας άλλος επιτάφιος-αήρ κεντημένος το 1397 στο εργαστήριο

²³⁶⁶ Βλ. VRAME, *An Exegesis of the Epitaphios*.

²³⁶⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα*, 162-179.

²³⁶⁸ MILLET, *L'Epitaphios*, 418-419. Για την ιστορία του κεντητού επιταφίου στη βυζαντινή τέχνη και για την λειτουργική του χρήση βλ. επίσης MILLET, *Bodrerries*, 86-109, πίνακες 176-216, JOHNSTONE, *Church Embroidery*, 25 εξ., 36-40, πίνακες 93-120, TAFT, *Great Entrance*, 216-219, και *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 720-721.

του Συροπούλου, όπου συναντάμε άλλα τόσα τροπάρια, τα οποία αρχίζουν με το γνωστό *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*, πρώτο τροπάριον της α' στάσης στο έντυπο Τριώδιον.

Τα *μεγαλυνάρια* του κώδικα *Marcianus graecus* II, 123 (= coll. 567), *olim Nonianus* CLXXIX, φφ. 206v-218v, τα οποία εκδόθηκαν το 1987 από τον καθηγητή της βυζαντινής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης Θεοχάρη Ε. Δετοράκη²³⁶⁹ μαζί με μία αξιόλογη μελέτη, αποτελούν την αρχαιότερη μέχρι στιγμής γνωστή συλλογή εγκωμίων για το Μέγα Σαββάτον. Ο κώδικας, ο οποίος περιγράφηκε το 1972 από τον Elpidio Mioni²³⁷⁰, χρονολογείται από το 1352, αλλά το περιεχόμενο σε αυτό υλικό είναι πιθανώς αρχαιότερο.

Η συλλογή, η οποία φέρει τον τίτλο *Ἑτερα μεγαλυνάρια*, παραδίδεται ανώνυμα. Περιέχει συνολικά 187 τροπάρια (τα έντυπα τριώδια περιλαμβάνουν συνήθως 176 τροπάρια, δοξαστικών και θεοτοκίων εξαιρουμένων), από τα οποία 84 ανήκουν στην α' στάση, 63 στη β' και 40 στην γ', δίχως τριαδικά και θεοτοκία (μόνο τα τροπάρια 31 και 32 της α' στάσης και 62 και 63 της β' θα μπορούσαν να θεωρηθούν τριαδικά και θεοτοκία, αντιστοίχως). Τα τροπάρια της α' στάσης εμφανίζονται χωρισμένα σε δύο διαφορετικές κατά μέρος συλλογές. Στην πρώτη (φφ. 206v-208v) συναντάμε τα 32 πρώτα τροπάρια, ενώ στη δεύτερη (φφ. 213r-217r) προστίθενται ακόμα 52 τροπάρια με την ένδειξη *τροπάρια ἀπὸ μέρους τὸ πρῶτον ἕτερα* στο περιθώριο.

Η συλλογή του Μαρκιανού κώδικα παρουσιάζει, εκτός από την αρχαιότητά του, τις εξής ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες:

---

²³⁶⁹ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*.

²³⁷⁰ MIONI, *Codices*, 8-12.

α') Δεν συμπεριλαμβάνει τους στίχους του Αμώμου, οι οποίοι από τουλάχιστον τον ιε' αιώνα συνοδεύουν σταθερά τα τροπάρια του Επιταφίου στα χειρόγραφα. Ο Δετοράκης θεωρεί ότι ο Μαρκιανός κώδικας απηχεί μία παλαιότερη παράδοση, κατά την οποία τα μεγαλυνάρια δεν συμψάλλονταν με τον Άμωμο²³⁷¹. Κατά τη γνώμη μας, όμως, ο χωρισμός της σύνθεσης σε τρεις στάσεις και ο αριθμός των τροπαρίων της κάθε στάσης μας επιβεβαιώνουν το ακριβώς αντίθετο, ότι ο Επιτάφιος Θρήνος, δηλαδή, και η γένεσή του είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τη στιχολογία του Αμώμου.

β') Ο τίτλος της συλλογής, *μεγαλυνάρια*, ο οποίος δικαιολογείται πλήρως από την πρώτη λέξη (*μεγαλύνομεν*) των τροπαρίων 1, 2, 33 (1)-41 (9), 59 (27)-61 (29), 75 (43) και 81 (49) της α' στάσης, είναι σαφής ένδειξη ότι *μεγαλυνάρια* ίσως να ήταν η αρχική ονομασία ή μία από τις αρχικές ονομασίες της υμνογραφικής αυτής σύνθεσης (για το δεύτερο μέρος της α' στάσης ο Μαρκιανός κώδικας χρησιμοποιεί τον γενικό όρο *τροπάρια*). Επίσης η ονομασία αυτή μας επιτρέπει να αναζητούμε τη σχέση του είδους των εγκωμίων με τις σχετικά μεταγενέστερες υμνογραφικές μορφές των μεγαλυναρίων της θ' ωδής του κανόνος και των μεγαλυναρίων εις τα δίπτυχα της Θείας Λειτουργίας.

γ') Οι δύο πρώτες στάσεις δεν αρχίζουν με τα γνωστά *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ* (τροπάριον 42 (10) της α' στάσης του Μαρκιανού κώδικα) και *Ἀξιόν ἐστι* (βλ. μεγαλυνάρια 26-28 και 62-63 της β' στάσης του Μαρκιανού κώδικα) αλλά με τα τροπάρια *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ* (βλ. τρίτο τροπάριον της α' στάσης του έντυπου Τριωδίου) και το εντελώς άγνωστο στο έντυπο Τριώδιον *Ἀσωμεν, Χριστέ*. Τα τρία πρώτα μεγαλυνάρια της γ' στάσης αποτελούν παραλλαγές του πρώτου τροπαρίου της γ' στάσης του έντυπου Τριωδίου (*Αἱ γενεαὶ πᾶσαι*).

---

²³⁷¹ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*, 224.

δ') Πολλά από τα τροπάρια της β' στάσης δεν υπακούουν στο μετρικό και μουσικό πρότυπο (τροπάρια 55-58 της β' στάσης και τροπάρια 30 και 36 της γ', όπου συναντάμε ένα τέταρτο κώλο) ή παραδίδονται ελλιπώς (τροπάρια 46 και 55-56 της β' στάσης).

ε') Ο διάλογος, ιδιαίτερα μεταξύ του νεκρού Χριστού και της Θεοτόκου, είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένος (βλ. τροπάρια 23-30 της α' στάσης και 11-20 της β'). Το στοιχείο αυτό, αρκετά περιορισμένο στα εγκώμια του έντυπου Τριωδίου, αποτελεί μία από τις σημαντικές εφευρέσεις του ποιητή-διασκευαστή της συλλογής αυτής και υποδηλώνει την προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα ενιαίο και αυτοτελές ποιητικό έργο.

στ') Η χρήση της γνωστής ομηρικής φράσης (*θανάτου δὲ μέλαιν' νέφος ἀμφεκάλυψεν*, Ιλ. Π 350) στο τροπάρion 19 της β' στάσης (*νέφος τὴν ἑμὴν ἀμφεκάλυψεν καρδίαν λύπης*) φανερώνει ότι ο συνθέτης των μεγαλυναρίων αυτών ήταν κάτοχος της κλασσικής παιδείας.

η') Από τα 187 μεγαλυνάρια της συλλογής 36 απαντώνται αυτούσια στο έντυπο Τριώδιον ή αποτελούν παραλλαγές εκείνων του έντυπου Τριωδίου: μεγαλυνάρια 1, 2, 3, 4, 42 (10), 44 (12), 45 (13), 48 (16), 50 (18), 52 (20), 54 (22), 55 (23), 56 (24), 57 (25), 58 (26), 64 (32), 77 (45), 78 (46) και 79 (47) της α' στάσης, μεγαλυνάρια 36, 59, 62, 60 και 63 της β' στάσης και μεγαλυνάρια 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 20, 23, 25 και 33 της γ' στάσης.

Ο αριθμός των μεγαλυναρίων, ο οποίος υπερβαίνει αισθητά τον αριθμό των στίχων του Αμώμου, τα μουσικά και μετρικά προβλήματα, οι συνήθεις διπλασιασμοί με διάφορες παραλλαγές του ίδιου τροπαρίου (μεγαλυνάρια 1-2, 31 (1)-41 (9), 59 (27)-61 (29), 63 (31)-64 (32) της α' στάσης, 62-63 της β' και 1-3, 7-8, 13-15, 31-32 της γ'), τα εμφανή ίχνη του

λόγιου γραφέα-ποιητή της συλλογής (χρήση του προαναφερθέντος ομηρικού στίχου, ανάπτυξη του διαλογικού στοιχείου) και ο ίδιος ο τίτλος της συλλογής (*Ἑτερα μεγαλυνάρια*) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, παρά την αρχαιότητά της, η εν λόγω συλλογή δεν είναι παρά μόνο μία μεταγενέστερη διασκευή.

Ο από Τραπεζούντος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Φιλιππίδης στο έργο του *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος*²³⁷² αναφέρει την ύπαρξη στην πρωτεύουσα του Πόντου ενός χειρογράφου του 1364, το οποίο συμπεριλάμβανε τον Επιτάφιο Θρήνο με την ονομασία *μεγαλυνάρια*.

Το τυπικόν του έτους 1431 της αγιορειτικής Μονής της Μεγίστης Λαύρας του κώδικα Paris. Coisl. gr. 38 στην τυπική διάταξη του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου αναφέρει: *εἰς τὸ Θεὸς Κύριος λέγομεν τὰ προγραφέντα τρία τροπάρια, καθὼς εἰσιν ἐκεῖνα γραμμένα καὶ εὐθὺς στιχολογοῦμεν τὸν Ἀμώμον, συνήθως ψάλλοντες ὁμοῦ τὰ μεγαλυνάρια. Μετὰ δὲ τὸ τέλος τοῦ Ἀμώμου, λέγομεν τὰ εὐλογητάρια. Ἀκολουθία τῶν μεγαλυναρίων· Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ...καὶ ὁ ἄλλος χορὸς τὸ αὐτὸ καὶ εὐθὺς λέγει στίχος· Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, οἱ πορευόμενοι ἐν νόμῳ Κυρίου*²³⁷³.

Στο εν λόγω τυπικόν συναντάμε και πάλι την ονομασία *μεγαλυνάρια*, αλλά και τη ρητή αναφορά στη στιχολογία του Αμώμου. Το πρώτο *μεγαλυνάριον* της β' στάσης της εν λόγω συλλογής είναι το *Ἐφριξεν ἡ γῆ* (τρίτο στο έντυπο Τριώδιον) και όχι το γνωστό *Ἀξιον ἐστί*. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του τυπικού αυτού η *ἀκολουθία τῶν μεγαλυναρίων* του Μεγάλου Σαββάτου αποτελούσε ήδη λειτουργική συνήθεια το έτος 1431.

²³⁷² ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος*, 414-415.

²³⁷³ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, 77-78.

Η συμψαλμωδία των *μεγαλυναρίων* του Μεγάλου Σαββάτου με τους στίχους του Αμώμου επιβεβαιώνεται και από τα χειρόγραφα Ε. 48 (φ. 66) και Ι. 79 (φ. 135 και εξής) της βιβλιοθήκης της ίδιας μονής²³⁷⁴.

Η συλλογή του υπ' αριθμόν 48 τριωδίου (φφ. 362r-366v) της βιβλιοθήκης της αγιορειτικής Μονής του Οσίου Γρηγορίου²³⁷⁵ (ιε' αι.) αποτελείται από 94 μόνο τροπάρια (37 για την α' στάση, 32 για τη β' και 25 για την γ'), τα οποία παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από εκείνα του έντυπου Τριωδίου.

Η συλλογή του τριωδίου 400 (φφ. 178r-182r) της Μονής Διονυσίου²³⁷⁶ (ιστ' αι.), είναι όμοια σε αυτή του έντυπου Τριωδίου. Αντιθέτως η συλλογή του τριωδίου 430 (φφ. 65v-71r) της ίδιας μονής²³⁷⁷, επίσης του ιστ' αιώνα, παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις από το κείμενο των σύγχρονων εκδόσεων του Τριωδίου. Η συλλογή, η οποία απαρτίζεται από 177 τροπάρια (71 για την α' στάση, 61 για τη β', και 45 για την γ'), αρχίζει με το γνωστό *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*. Στο χειρόγραφο αυτό τριώδιον γίνεται και πάλι ρητή αναφορά στη στιχολογία του Αμώμου.

Τα μεγαλυνάρια του Σιαϊτικού κώδικα 746, μία συλλογή πανόμοια με εκείνη του τριωδίου 430 της Μονής Διονυσίου, εκδόθηκαν το 1936 από τον Εμμανουήλ Παντελάκη²³⁷⁸. Η πατρότητα της συλλογής αποδίδεται στον αρχιμανδρίτη Ιγνάτιο²³⁷⁹ της Μονής του Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου (σήμερον Βατοπεδίου), ο οποίος φέρεται σε διάφορα χειρόγραφα ως συγγραφέας του Επιταφίου ή μερικών τουλάχιστον τροπαρίων του.

---

²³⁷⁴ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 333.

²³⁷⁵ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 335.

²³⁷⁶ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 335.

²³⁷⁷ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 335.

²³⁷⁸ ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Νέα εγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου*.

²³⁷⁹ SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 65.

Αγιορειτικά χειρόγραφα χρησιμοποίησε ο μοναχός Παγκράτιος Βατοπεδινός²³⁸⁰ (μετέπειτα Ιβηρίτης) για την έκδοση των εγκωμίων του Μεγάλου Σαββάτου που δημοσίευσε στην Κωνσταντινούπολη το 1920. Πρόκειται για μία συλλογή με σημαντικές διαφορές από εκείνη του έντυπου Τριωδίου.

Ο επίσης Ιβηρίτης μοναχός Ιωακείμ²³⁸¹ δημοσίευσε άλλη συλλογή βασισμένη και πάλι σε αγιορειτικά χειρόγραφα. Ως ποιητής της συλλογής αυτής φέρεται ο μητροπολίτης Ρόδου Νείλος Διασωρινός (μέσα του ιδ' αι.), ο οποίος θεωρήθηκε από τον Σωφρόνιο Ευστρατιάδη συγγραφέας του Επιταφίου.

Γνωρίζουμε επίσης ότι ο από το 1329 μητροπολίτης Εφέσου (1329-1351) Ματθαίος, ο κατά κόσμον Μανουήλ Γαβαλάς²³⁸² (περί το 1271/1272-προ του 1359/1360), συνέθεσε, πιθανώς πριν από το 1330, μερικά μόνο τροπάρια για τη β' και γ' στάση του Επιταφίου²³⁸³. Ο Ματθαίος υπήρξε συγγραφέας φιλολογικών, ρητορικών και φιλοσοφικών έργων και αντιγραφέας χειρογράφων.

Ο Α. Dmitrievskij εξέδωσε στον τρίτο τόμο του έργου του *Opisanie liturgičeskich rukopisej khranjaščikhsja v Bibliotekach pravoslavnago Vostoka*, τον δεύτερο αφιερωμένο στα βυζαντινά λειτουργικά τυπικά, σαββαϊτικά τυπικά διαφόρων εποχών και προελεύσεων που συμπεριλαμβάνουν τον Επιτάφιο Θρήνο στην ακολουθία του Μεγάλου Σαββάτου.

---

²³⁸⁰ ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΣ Ιβηρίτης, *Ἀκολουθία Μεγάλου Σαββάτου*.

²³⁸¹ ΙΩΑΚΕΙΜ Ιβηρίτης, *Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος*.

²³⁸² *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 811-812, PLP, αρ. 3309, VRYONIS, *Decline*, 343-348, και ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*.

²³⁸³ REINSCH, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos*, 53, ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Gnomon*, και ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*, 222.

Ανάμεσα στα σαββαϊτικά τυπικά της ιεροσολυμο-κωνσταντινουπολιτικής οικογένειας κατατάσσει ο Dmitrievskij το *Τυπικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίας λαύρας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα του Σιναϊτικοῦ* κώδικα 1098 του ἔτους 1392 (*ἀρχόμεθα τοῦ ᾠώμου, ψάλλομεν δὲ καὶ τὰ ἐπιτάφια μεγαλυνάρια μετ' αὐτοῦ εἰς στάσεις γ'*²³⁸⁴), το τυπικόν του κώδικα 57 της Μονῆς Ξενοφώντος του 11^{ου} αἰώνα (μετὰ τὸ Θεὸς Κύριος, νὰ βάλλεται ἀνάγνωσις ἕως τῆς ἐτοιμασίας τοῦ ἐπιταφίου, καὶ αἶρηται ἡ καθήλωσις τότε, καὶ νὰ βάλληται ὁ ἐπιτάφιος, μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν ἀρχόμεθα τῶν μεγαλυναρίων²³⁸⁵), το *Τυπικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διατάξεως τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίας λαύρας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα* του κώδικα 92 της βιβλιοθήκης της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Αθανασίου του 11^{ου} αἰώνα, το οποίο ἐκδόθηκε ἀπὸ τον Dmitrievskij μαζί με μία παραλλαγή του, ἐκείνη του τυπικοῦ του Βατοπεδινού κώδικα 320 (931) του ἔτους 1346 (*εἰθ' οὕτως ἄρχομεν τὸ ᾠωμον εἰς ἥχον πλ. α', ἥως τὸ ἐπιτάφιον εἰς στάσεις γ'*²³⁸⁶), το *Δημητρίου μοναχοῦ σύνταγμα, ποιηθὲν εἰς τινα ἀπορούμενα τοῦ Τυπικοῦ* κάποιου ἀπροσδιόριστου χειρογράφου του 11^{ου} αἰώνα ἀπὸ κάποια ἐπίσης ἀπροσδιόριστη ιδιωτικὴ βιβλιοθήκη, το οποίο ἐκδόθηκε μαζί με μία παραλλαγή του ἀπὸ κάποιο κώδικα του ἔτους 1528 της ἰδίας βιβλιοθήκης (*Τῷ μεγάλῳ σαββάτῳ. Μεγαλυνάρια εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστόν*²³⁸⁷) καὶ το τυπικόν του κώδικα 153 της Μονῆς Φιλοθέου του 12^{ου} αἰώνα (*εἶτα λέγει τὰ μεγαλυνάρια, κάκεῖ στιχολογεῖται καὶ ὁ ᾠωμος*²³⁸⁸).

Στα τραπεζούντιας προελεύσεως σαββαϊτικά τυπικά ἀνήκει ἐκεῖνο του κώδικα 320 (931) της Μονῆς Βατοπεδίου, το κείμενο του οποίου ἐκδόθηκε ἀπὸ τον Dmitrievskij μαζί με μία σειρά ἀρκετῶν μεταγενέστερων παραλλαγῶν, ἡ οποία ἀπαρτίζεται ἀπὸ τους κώδικες Vat. Pal. gr.

²³⁸⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 174.

²³⁸⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 253.

²³⁸⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 273.

²³⁸⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 300.

²³⁸⁸ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 380.

101 της Βατικανής Βιβλιοθήκης, 321 ή 324 της Μονής Βατοπεδίου και 448 της Μονής Διονυσίου. Το τυπικόν ἐγράφη δὲ διὰ τοῦ Ἀργυροῦ Ἰωάννου το ἔτος 1346 και προσφέρθηκε ως αφιέρωμα στη Μονή του Αγίου Ευγενίου από τον Προκόπιο Χατζάμη. Στο τυπικόν αυτό, το οποίο προβλέπει καὶ εὐθέως στιχολογοῦμεν τὸν ᾠμὸν μετὰ τῶν μεγαλυναρίων αὐτοῦ²³⁸⁹, παρατίθενται τα δύο πρώτα μεγαλυνάρια της κάθε στάσης: Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ, καὶ τιμῶμέν σου τὰ πάθη τὰ τίμια καὶ τὴν ἔνδοξον δοξάζομεν ταφήν, Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ, δι' ἡμᾶς τὸν χθὲς σφαγὴν ὑπομείναντα..., ᾠξιόν ἐστι τοῦ δοξάζειν σε, τὸν Θεὸν λόγον, τὸν ἐπὶ τοῦ ξύλου ὑπνώσαντα καὶ ἐξαναστάντα ἐκ τῶν νεκρῶν, ᾠξιόν ἐστι τοῦ δοξάζειν σε, τὸν ζωοδότην, τὸν τὰς πύλας Ἄδου συντρίψαντα καὶ ἐξαναστάντα ἐκ τῶν νεκρῶν, Αἱ γενεαὶ πάσαι ὕμνον τῇ ταφῇ σου προσφέρουσι οἰκτιρμόν, Ἐφριξαν ἀγγέλων χοροὶ νεκρόν σε, Χριστέ, γυμνὸν ὀρώντες²³⁹⁰. Τα μεγαλυνάρια αὐτὰ παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες παρακλήσεις τόσο ἀπὸ το κείμενο του ἐντυπου Τριωδίου, ὅσο και ἀπὸ ἄλλες γνωστὲς συλλογὲς μεγαλυναρίων. Ἡ συλλογὴ του Μαρκιανού κώδικα, π. χ., ἡ ὁποία ἀρχίζει με το ἴδιο ἀκριβὲς μεγαλυνάριον, ἀγνοεῖ, ὡστόσο, τα πέντε ὑπόλοιπα.

Αναφορὰ στον Ἐπιτάφιο Θρήνο γίνεται και σε μερικά ἀπὸ τα συμπεριλαμβανόμενα στον τρίτο τόμο του ἔργου του Dmitrievskij νεώτερα ἀγιορειτικά χειρόγραφα τυπικά, μετὰξὺ των ὁποίων εἶναι ἐκεῖνο του κώδικα 94 της Μεγίστης Λαύρας του ἱστ' αἰῶνα (τὰ μεγαλυνάρια εἰσὶ εἰς τὸ χαρτὶ ὅπου ψάλλομεν τῆς λιτῆς. Μεγαλυνάρια ἴσταται ὁ κανονάρχης εἰς τὸ μέσον, λέγει τοὺς στίχους τοῦ ᾠώμου, ὁ δὲ χαμηλός, ἢ διάκονος φορεμένος, κανοναρχεῖ τὰ μεγαλυνάρια, τὸν εἰρμόν τῆς α' στάσεως ἀνὰ ἑξ καὶ τὰ τροπάρια ἀπὸ μίαν φοράν²³⁹¹), το τυπικόν του ἀρχιγραμματέως της ἐλληνικῆς γλώσσας στο κοινόβιο του Ἀγίου Παντελεήμονος Ναθαναὴλ ἱερομονάχου του κώδικα 5869 (362) της βιβλιοθήκης της

²³⁸⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 451.

²³⁹⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 451-452.

²³⁹¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 516.

ρωσικής μονής του έτους 1841 (*ψάλλομεν τὸν ᾠμὸν μετὰ τῶν μεγαλυναρίων αὐτοῦ, ὡς ἐν τῷ μεγάλῳ σαββάτῳ διατέτακται*²³⁹²), το τυπικόν της Μονής του Αγίου Παύλου του έτους 1850 που επιμελήθηκε ο Ιάκωβος Αγιορείτης (*καὶ ψάλλεται ὁ ᾠμὸς μετὰ τῶν ἐγκωμίων εἰς στάσεις γ'*²³⁹³), το τυπικόν της Μονής του Οσίου Γρηγορίου του 1851, το οποίο επιμελήθηκε επίσης ο Ιάκωβος Αγιορείτης και αποτελεί παραλλαγή του προηγούμενου (*καὶ ἀρχόμεθα τοῦ ᾠμοῦ μετὰ τῶν ἐγκωμίων*²³⁹⁴), το τυπικόν της Ιεράς Μονής Κασταμονίτου του 1854 (*εἶτα ψάλλομεν καὶ τὰ ἐγκώμια τοῦ ἐπιταφίου, εἰς στάσεις τρεῖς*²³⁹⁵) και, τέλος, το Τυπικόν της Μονής Ιβήρων του 1879, το οποίο αποτελεί αντίγραφο του τυπικού της Μονής Διονυσίου του ιερομονάχου Ιγνατίου του έτους 1624 (*καὶ ἀρχόμεθα τῶν μεγαλυναρίων*²³⁹⁶).

Ο Επιτάφιος Θρήνος συμπεριελήφθη στην πρώτη έκδοση του Τριωδίου, γεγονός που τον κατέστησε βασικό στοιχείο της βυζαντινής υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και μία από τις δημοφιλέστερες σήμερα ακολουθίες της Εβδομάδας των Παθών. Το πρώτο γνωστό έντυπο Τριώδιον δημοσιεύτηκε στη Βενετία το 1552²³⁹⁷. Τα 176 τροπάρια του Επιταφίου της πρώτης γνωστής έκδοσης του Τριωδίου γνώρισαν από τότε εκατοντάδες ανατυπώσεις, κατά τις οποίες όχι σπάνια υπέστησαν τις αυθόρμητες παρεμβάσεις εκδοτών και διορθωτών. Ο Νικόλαος Σάρος εξέδωσε το 1762 στη Βενετία το *Τριώδιον Ψυχοφελέστατον*, όπου συμπεριέλαβε επίσης τον Επιτάφιο. Ο Επιτάφιος συμπεριλήφθη στην τέταρτη έκδοση του Τριωδίου του ελληνικού εκδοτικού οίκου της Βενετίας *Φοῖνιξ* του έτους 1876²³⁹⁸ και στην έκδοση του Τριωδίου της *Sacrae Congregationis Romanae Propagandae Fidei* του έτους

²³⁹² DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 595.

²³⁹³ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 649.

²³⁹⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 675.

²³⁹⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 701.

²³⁹⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 720.

²³⁹⁷ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἡ ἐν Ἱταλίᾳ ἔκδοσις*.

²³⁹⁸ *Τριώδιον*, Φοῖνιξ, 394-407.

1879²³⁹⁹, την οποία επιμελήθηκε ο Francesco Ferrari. Από τις σύγχρονες εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων που συμπεριλαμβάνουν τον Επιτάφιο Θρήνο θα αναφέρουμε εκείνες του Τριωδίου του αθηναϊκού εκδοτικού οίκου Φως²⁴⁰⁰ και της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος²⁴⁰¹ και την έκδοση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας του εκδοτικού οίκου του Β. Ρηγοπούλου, την οποία επιμελήθηκε ο Θεοδόσιος Δ. Σακελλάριος²⁴⁰². Στα εγκώμια γίνεται αναφορά και στο Τυπικόν του Βιολάκη²⁴⁰³. Σε αντίθεση με το έντυπο Τριώδιον, τόσο στο Τυπικόν του Βιολάκη²⁴⁰⁴, όσο και στη Μεγάλη Εβδομάδα του Σακελαρίου, τα εγκώμια και τα ευλογητάρια του Μεγάλου Σαββάτου ψάλλονται, σύμφωνα με τη νεώτερη λειτουργική πράξη, μετά τον κανόνα και όχι στην αρχική τους θέση μετά τα απολυτίκια.

2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ

Η ονομασία της ποιητικής αυτής σύνθεσης είναι ένα από τα ζητήματα που έχουν απασχολήσει τους μελετητές της βυζαντινής υμνογραφίας. Η ευρέως διαδεδομένη ονομασία *ἐγκώμια*, η οποία απαντάται στο έντυπο Τριώδιον, δεν δικαιολογείται από τη χειρόγραφη παράδοση, αφού αυτή απαντάται μόνο στο τυπικόν της Μονής του Αγίου Παύλου του έτους 1850 και στο τυπικόν της Ιεράς Μονής Κασταμονίτου του 1854. Την ονομασία αυτή τη συναντάμε επίσης στα εγκώμια εις την Κοίμησιν της Θεοτόκου (15 Αυγούστου) του κώδικα Ang. gr. 7 (ιδ' αι.) και στα εγκώμια εις την Υπαπαντήν του Κυρίου (2 Φεβρουαρίου) του Αθηναϊκού κώδικα 1627 (ιζ' αι.). Ο Σωφρόνιος Ευστρατίαδης ορθώς παρατήρησε ότι

---

²³⁹⁹ *Τριώδιον*, Ρώμη, 710-727.

²⁴⁰⁰ *Τριώδιον*, Φως, 473-480.

²⁴⁰¹ *Τριώδιον*, Αποστολική Διακονία, 1960, 414-424, και 1994, 954-975.

²⁴⁰² ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Έβδομάς*, 259-271.

²⁴⁰³ ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 363.

²⁴⁰⁴ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, ΙΙΙ, 905-906.

εγκώμια απευθύνονται στους ανθρώπους και όχι στον Θεό, στον οποίο αναπέμπονται ύμνοι²⁴⁰⁵.

Η ονομασία *ἐπιτάφιος* απαντάται στο χειρόγραφο τυπικόν του κώδικα 92 της βιβλιοθήκης της Μεγίστης Λαύρας του ιε' αιώνα. Τα τροπάρια της ποιητικής αυτής σύνθεσης είναι επίσης γνωστά ως *ἐπιτάφια*. Στον Αθηναϊκό κώδικα 2548 (ιη' αι.), τέλος, τα εγκώμια εις την Κοίμησιν της Θεοτόκου επιγράφονται *ὕμνοι ἐπιτάφιοι*.

Οι ονομασίες *μακαρώνεια* και *μακαριστάρια*, οι οποίες συσχετίζονται τον πρώτο στίχο του Αιώμου, απαντώνται στα εγκώμια της Θεοτόκου και των αγίων που συντάχθηκαν μεταγενέστερα κατά μίμηση εκείνων του Μεγάλου Σαββάτου. Ο αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος Βουλγαρίας χρησιμοποιεί τον όρο *μακαρώνεια* στον ύμνο του εις την Κοίμησιν της Θεοτόκου του Αθηναϊκού κώδικα 533 της Εθνικής Βιβλιοθήκης (βλ. κατωτέρω). Ο όρος *μακαριστάρια* απαντάται σε πολλές από τις συλλογές εγκωμίων εις την Κοίμησιν της Θεοτόκου (Αθηναϊκός κώδικας 782 του ιζ' αι., κώδικας Palatinus 138, Μαρκιανός κώδικας CXXVI του ιε' ή ιστ' αι.), αλλά και στα εγκώμια εις τους δέκα αγίους μάρτυρες της Κρήτης (μνήμη 23 Δεκεμβρίου) του Αθηναϊκού κώδικα 837 (83) της Εθνικής Βιβλιοθήκης (βλ. κατωτέρω).

Η ονομασία *μεγαλυνάρια* απαντάται στη συντριπτική πλειονότητα των χειρογράφων. Ανάμεσά τους είναι ο Μαρκιανός ελληνικός κώδικας Π, 123 του 1353, ο προαναφερθείς Τραπεζούντιος κώδικας του 1364, το τυπικόν της Μονής της Μεγίστης Λαύρας του κώδικα Paris. Coisl. gr. 38 του έτους 1431, ο κώδικας 57 της Μονής Ξενοφώντος του ιε' αιώνα, ο κώδικας 153 της Μονής Φιλοθέου του ιστ' αιώνα, ο κώδικας 320 (931) της Μονής

---

²⁴⁰⁵ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου*, 20.

Βατοπεδίου του έτους 1346, ο κώδικα 94 της Μεγίστης Λαύρας του 11^{ου} αιώνα, το τυπικόν του ιερομονάχου Ναθαναήλ του κώδικα 5869 (362) της Μονής του Αγίου Παντελεήμονος του έτους 1841, το τυπικόν της Μονής Ιβήρων του 1879 και πολλά άλλα χειρόγραφα τυπικά από τον 11^ο αιώνα και ύστερα²⁴⁰⁶. Στο *Δημητρίου μοναχοῦ σύνταγμα, ποιηθὲν εἰς τινὰ ἀπορούμενα τοῦ Τυπικοῦ του 11^{ου} αἰῶνα τα τροπάρια αὐτά επιγράφονται μεγαλυνάρια εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστόν*, ενώ στον Σιναϊτικό κώδικα 1098 του έτους 1392 ονομάζονται *ἐπιτάφια μεγαλυνάρια*.

Από τις πληροφορίες που αποκομίσαμε από τα διάφορα χειρόγραφα συμπεραίνουμε ότι ο όρος *μεγαλυνάρια* υπήρξε πιθανότατα η αρχική ονομασία της υμνογραφικής αυτής σύνθεσης, ενώ οι όροι *ἐγκώμια*, *μακαρώνεια* και *μακαριστάρια* εμφανίστηκαν μεταγενέστερα, πιθανώς όταν το είδος επεκτάθηκε σε άλλες υμνογραφικές περιοχές (υμνογραφία της Θεοτόκου και των αγίων). Η ευρέως δεδομένη ονομασία *Επιτάφιος Θρήνος*, με την οποία είναι γνωστός σήμερα ο ύμνος, συσχετίζεται προφανώς με την αυξανόμενη έμφαση στο θέμα του θρήνου της Θεοτόκου που παρατηρείται στην υμνογραφία και την ομιλητική της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου (βλ. κατωτέρω), αλλά και με το ομώνυμο εικονογραφικό θέμα²⁴⁰⁷, το οποίο πρωτοεμφανίζεται στη βυζαντινή τέχνη γύρω από τον 1^ο αιώνα. Τον 11^ο αιώνα το συναντάμε σε μικρογραφίες (Παρισινό Ευαγγέλιο του ελληνικού κώδικα 74 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, Βατικανό Αναγνωσματοτάριον του ελληνικού Βατικανού κώδικα 1156)²⁴⁰⁸. Η νωπογραφία του μικρού ναού του Αγίου Παντελεήμονος της κωμόπολης Nerezi (Π.Γ.Δ.Μ.) του έτους 1164 (ανακαλύφθηκε το 1923), έργο ανώνυμου αγιογράφου της σχολής της Θεσσαλονίκης, είναι

²⁴⁰⁶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου*, 148.

²⁴⁰⁷ Για το θέμα του Επιταφίου Θρήνου στη βυζαντινή τέχνη βλ. BELTING, *An Image*, JOHNSTONE, *Church Embroidery*, και WEITZMANN, *The origin of the Threnos* και *Byzantine Book Illuminations and Ivories*.

²⁴⁰⁸ BELTING, *An Image*, 13-15.

ένα από τα πρώτα δείγματα του εικονογραφικού αυτού θέματος στη μνημειακή ζωγραφική²⁴⁰⁹.

3. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ

Κρίσιμα ερωτήματα γύρω από τον Επιτάφιο Θρήνο, όπως τότε συγγράφτηκε, ποίος υπήρξε ο συγγραφέας του ή πότε ακριβώς εισήλθε στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας δεν έχουν βρει ακόμα σαφείς απαντήσεις παρ' όλες τις προσπάθειες που προς αυτήν την κατεύθυνση κατέβαλαν τον περασμένο κυρίως αιώνα ερευνητές όπως οι Ευστρατιάδης, Παντελάκης, Millet, Pallas, Ξύδης, Belting και Δετοράκης.

Η πλειονότητα των μελετητών τοποθετεί τη συγγραφή του ποιήματος στα πρώτα χρόνια της δυναστείας των Παλαιολόγων (1258-1453). Η θεωρία αυτή στηρίζεται κυρίως στο γεγονός ότι τα χειρόγραφα τριώδια και τυπικά των μεγάλων εκκλησιαστικών και μοναστικών κέντρων της προπαλαιολόγιας περιόδου αγνοούν παντελώς την ύπαρξη της καινούριας αυτής υμνογραφικής σύνθεσης (*argumentum ex silentio*). Η έρευνα του Δετοράκη σε αγιορειτικά και σιναϊτικά χειρόγραφα τριώδια από τον ι' μέχρι τον ιβ' αιώνα δεν έφερε στο φως ούτε νύξη περί της ύπαρξης του ύμνου²⁴¹⁰. Τα εγκώμια του Επιταφίου, τουλάχιστον στη γνωστή σε μας μορφή, αγνοούνται επίσης στο λεγόμενο Τυπικόν της Αναστάσεως (βλ. κατωτέρω).

Η γνώμη του Ευστρατιάδη, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι τα μεγαλυνάρια του Επιταφίου ήταν έργα του Βυζαντίου, τα οποία είδαν το φως τον η' αιώνα και μόλις τον ιδ' αιώνα εισχώρησαν στα λειτουργικά βιβλία²⁴¹¹, πρέπει να απορριφθεί ως αυθαίρετη και εντελώς ατεκμηρίωτη. Τη γνώμη του Ευστρατιάδη φαίνεται να συμμερίζεται ο Ξύδης όταν ισχυρίζεται ότι έχουμε

²⁴⁰⁹ MILIJKOVIC-PEPEK, *Nerezi*.

²⁴¹⁰ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*, 223.

²⁴¹¹ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου*, 148.

ένα υλικό που κυμαίνεται ανάμεσα σε πολλούς αιώνες, από τον θ' έως τον ιε' αιώνα, το οποίο μόνο τον τελευταίο αυτό αιώνα τακτοποιείται, χωρίς να λείπουν και νεώτερες συνθέσεις²⁴¹². Ο Ξύδης δεν εξηγεί, ωστόσο, την αιτία της απουσίας του αναφερθέντος υλικού από τα χειρόγραφα προ του ιδ' αιώνα και της απόλυτης σιωπής που για αιώνες (από τον θ' έως τον ιε' αι., σύμφωνα με τον Ξύδη) τήρησαν οι πηγές γύρω από την ύπαρξή του.

Ο Δετοράκης υποστηρίζει όχι χωρίς επιφυλάξεις²⁴¹³ ότι ο αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Ιάκωβος (μέσα του ιγ' αι.) αγνοούσε τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου όταν συνέγραψε τα *Μακαρώνια εις τήν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου* του Αθηναϊκού κώδικα 533 του 1343 (βλ. κατωτέρω). Το έτος 1343 θα αποτελούσε επομένως για τον Δετοράκη το *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του Επιταφίου. Σε άλλο έργο του, όμως, ο Δετοράκης, επικαλούμενος πάλι το έργο του Ιακώβου Βουλγαρίας²⁴¹⁴, υποστηρίζει ότι τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου συντέθηκαν πιθανότατα μέσα στον ιβ' αιώνα²⁴¹⁵.

Τόσο ο D. Pallas²⁴¹⁶ όσο και ο H. Belting²⁴¹⁷ έχουν επικαλεστεί διάφορες μαρτυρίες από τη γραμματεία και την εικονογραφία που μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για μία μεγαλύτερη έμφαση στα θέματα της ταφής του Χριστού και του θρήνου της Θεοτόκου στις ακολουθίες της Μεγάλης Παρασκευής και του Μεγάλου Σαββάτου από τον ιβ' αιώνα και ύστερα. Και οι δύο ερευνητές διακρίνουν στον *Λόγον εις τήν θεόσωμον ταφήν τοῦ Κυρίου* του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (4 Ιουνίου 1223-Ιούνιος 1240) Γερμανού Β'²⁴¹⁸ μία από τις πλέον σαφείς ενδείξεις αυτής της ιστορικής εξέλιξης (βλ. κατωτέρω). Από τη μελέτη των λεξικών

²⁴¹² ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 335.

²⁴¹³ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*, 226.

²⁴¹⁴ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 97.

²⁴¹⁵ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, 87 και 97.

²⁴¹⁶ PALLAS, *Die Passion*, 38-66.

²⁴¹⁷ BELTING, *An Image*, 5-12.

²⁴¹⁸ Θρησκευτική ἐγκυκλοπαιδεία, IV, 380-383, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 847, GRUMEL-LAURENT-DARRAUZÈS, *Les registes du Patriarcat*, 4, αρ. 1233-1304, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 667, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 67, KARPOZILOS, *The Ecclesiastical Controversy*, 68-93, και ΛΟΓΟΠΑΤΗΣ, *Γερμανός ό Β΄*.

ομοιοτήτων μεταξύ του Επιταφίου Θρήνου και των επιστολών 52-55 και 71 του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (Οκτώβριος 1289-Οκτώβριος 1293 και Ιούνιος 1303-Σεπτέμβριος 1309) Αθανασίου Α²⁴¹⁹ (Αδριανούπολη περί το 1235-Κωνσταντινούπολη περί το 1315, μνήμη 28 Οκτωβρίου), οι οποίες χρονολογούνται από την περίοδο 1305-1308 (βλ. κατωτέρω), ο Pallas συμπεραίνει ότι ο Επιτάφιος Θρήνος είχε ήδη τότε ενταχθεί στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Οι επιστολές αυτές περιγράφουν μία ακολουθία, προφανώς το Απόδειπνον της Μεγάλης Παρασκευής ή μάλλον ο Όρθρος του Μεγάλου Σαββάτου, της οποίας η λειτουργική μίμηση αποτελούσε σημαντικό συστατικό στοιχείο. Ο Janeras, ασπαζόμενος τη θεωρία του Pallas, θεωρεί τις επιστολές του Αθανασίου την πρώτη ιστορική μαρτυρία για την ύπαρξη του Επιταφίου²⁴²⁰. Αντιθέτως ο R. Taft, με τη γνώμη του οποίου συντασσόμαστε, θεωρεί αυθαίρετα τα συμπεράσματα του Pallas²⁴²¹. Ο Pallas, ο οποίος αντιμετώπισε το ζήτημα της γένεσης και χρονολογίας του Επιταφίου με τη μεθοδολογία κυρίως της ιστορίας της τέχνης (εικονογραφικό θέμα της Άκρας Ταπείνωσης) και της λαογραφίας (*Μοιρολόι της Παναγίας*), ισχυρίζεται ότι ο *θρηνώδης κανών* (όρος που προέρχεται από την επονομασία του κανόνος του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής στο Τυπικόν της Ευεργέτιδος, ο γνωστός σε μας κανών του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου *Κύματι θαλάσσης*²⁴²²) προήλθε από ένα είδος λαϊκής ευλάβειας ή παραλειτουργικής ακολουθίας γύρω από τη σταύρωση και τη ταφή του Χριστού. Στην ακολουθία αυτή, η οποία ετελείτο αρχικά μετά τον Όρθρο της Μεγάλης Παρασκευής, η Θεοτόκος κατείχε πρωταγωνιστικό ρόλο. Σύμφωνα με τον Pallas ο *θρηνώδης κανών* εξελίχτηκε, εντός πλέον της ακολουθίας του Μεγάλου Σαββάτου, σε ένα πλήρη θρήνο, στον γνωστό σε μας Επιτάφιο, ο οποίος θα ψαλλόταν αρχικά ενώπιον της εικόνας του Ενταφιασμού ή της Άκρας

²⁴¹⁹ Θρησκευτική έγκυκλοπαίδεια, I, 517-518, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 218-219, GRUMEL-LAURENT-DARRAUZÈS, *Les registes du Patriarcat*, 4, αρ. 1549-1560 και 1589-1780, SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 182 (Αθανάσιος ο Νέος Κωνσταντινουπόλεως), BOOJAMRA, *Church Reform*, και TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I* και *Faith Healing*.

²⁴²⁰ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 397-398.

²⁴²¹ TAFT, *In the bridesgroom's absence*, 82-87.

²⁴²² DMITRIEVSKII, *Opisanie*, I, 554.

Ταπείνωσης και μετέπειτα ενώπιον του επιταφίου-αέρος²⁴²³. Οι Pallas²⁴²⁴ και Belting²⁴²⁵, επικαλούμενοι την επιστολή 70 του Αθανασίου (ἐξέλθωμεν καὶ γυμνῶ τῷ ποδὶ μετὰ τῶν θείων εἰκόνων ἐν καταινύξει λιτάζοντες), κάνουν λόγο ακόμα και για μία λιτανεία με εικόνες. Ο Taft επισημάνει ότι τίποτα δεν συνδέει την επιστολή αυτή με τη Μεγάλη Εβδομάδα²⁴²⁶, ενώ ο Janeras θεωρεί ότι προφανώς πρόκειται για την αντικατάσταση της εικόνας της Αποκαθήλωσης από αυτή της Ταφής²⁴²⁷.

Οι εντελώς ατεκμηρίωτοι ισχυρισμοί των Ευστρατιάδη και Ξύδη και η αδυναμία των θεωριών των Pallas, Belting και Δετοράκη μας κάνουν να δεχόμαστε ως όρια για τη χρονολόγηση της σύνθεσης του Επιταφίου τα τελευταία χρόνια του ιβ' αιώνα (*terminus post quem*), περίοδο μέχρι την οποία δεν βρίσκουμε ούτε ίχνος της ύπαρξης των μεγαλυναρίων του Μεγάλου Σαββάτου στα χειρόγραφα (*argumentum ex silentio*), και το έτος 1347 (*terminus ante quem*), χρονολογία του προαναφερθέντος επιταφίου-αέρος της Μονής Χιλανδαρίου.

4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ

Όσο αφορά την απόδοση της σύνθεσης η θεωρία της ομαδικής πατρότητας του ποιήματος που υποστήριξε, μεταξύ άλλων, ο Ξύδης²⁴²⁸, πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να απορριφτεί. Οι μετρικές ανωμαλίες και οι πολλαπλές παραλλαγές του κειμένου που επικαλείται ο Ξύδης οφείλονται στις ιστορικές συνθήκες κατά τις οποίες μας παραδόθηκε το κείμενο και στις

---

²⁴²³ PALLAS, *Die Passion*, 305.

²⁴²⁴ PALLAS, *Die Passion*, 305.

²⁴²⁵ BELTING, *An Image*, 5 και 7-8.

²⁴²⁶ TAFT, *In the bridesgroom's absence*, 86-87.

²⁴²⁷ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 399.

²⁴²⁸ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 334.

επεμβάσεις που έκαναν σε αυτό διάφοροι αντιγραφείς, μιμητές και εκδότες, οι οποίοι δεν έδειξαν πάντοτε το απαιτούμενο σεβασμό.

Επίσης πρέπει να απορρίψουμε ως αβάσιμες τις θεωρίες που αποδίδουν τον Επιτάφιο στον Θεόδωρο τον Στουδίτη²⁴²⁹ ή τη μοναχή Κασιανή²⁴³⁰. Η απόδοση του Επιταφίου στον Στουδίτη, ο οποίος συνέθεσε ένα κανόνα για το Μέγα Σάββατο (βλ. ανωτέρω), οφείλεται προφανώς στη συμβολή του ιδίου αλλά και ολόκληρης της στουδιτικής υμνογραφικής σχολής στην τελική διαμόρφωση της βίβλου του Τριωδίου. Η απόδοση του ποιήματος στην Κασία, η οποία συνέθεσε επίσης ένα τετραώδιον για το Μέγα Σάββατον, συσχετίζεται προφανώς με την από τον ιβ' αιώνα (Θεόδωρος Πρόδρομος) εσφαλμένη απόδοση στη μεγάλη βυζαντινή ποιήτρια των ειρμών του κανόνος *Κύματι θαλλάσσης*, ο οποίος ψάλλεται επίσης κατά την ακολουθία του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου (βλ. ανωτέρω).

Ελάχιστα τεκμηριωμένα είναι οι θεωρίες που συνδέουν τη συγγραφή του Επιταφίου με τα ονόματα των πατριαρχών Αρσενίου²⁴³¹ και Αθανασίου Α'²⁴³², οι οποίοι προέστησαν της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο 1254-1309.

Ο Αρσένιος²⁴³³, κατά κόσμον Γεώργιος Αυτωρειανός (Κωνσταντινούπολη περί το 1200-Προκόννησος 30 Σεπτεμβρίου 1273, μνήμη 28 Οκτωβρίου;), διετέλεσε οικουμενικός πατριάρχης πρώτα στη Νίκαια (Νοέμβριος 1254-Φεβρουάριος ή Μάρτιος 1260) και μετά στην Κωνσταντινούπολη (Μάιος ή Ιούνιος 1261-άνοιξη 1265). Έστεψε τον σφετεριστή του

²⁴²⁹ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 334. Για τον Θεόδωρο τον Στουδίτη βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁴³⁰ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 334. Για την Κασιανή βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁴³¹ ΞΥΔΗΣ, *Εγκώμια*, 334.

²⁴³² BELTING, *An Image*, 5-12, και PALLAS, *Die Passion*, 38-66.

²⁴³³ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, III, 235-240, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 187, GRUMEL-LAURENT-DARRAUZES, *Les registres du Patriarcat*, 4, αρ. 1329-1347 και 1353-1374, PLP, αρ. 1694, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 702-703, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 66, ΤΡΟΙΚΙΩ, *Arsenij* και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ο πατριάρχης 'Αρσένιος*.

θρόνου (1258/1259-1282) Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1258 ή 1259 και πάλι το 1261. Λίγο μετά ο Αρσένιος αφόρισε τον Μιχαήλ, ο οποίος είχε τυφλώσει τον γιο του αυτοκράτορα (1254-1258) Θεοδώρου Β΄, Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι (1258-1261). Η διαμάχη μεταξύ του πατριάρχη και του αυτοκράτορα είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκληση το 1265 μιας τοπικής συνόδου, η οποία εκθρόνισε και εξόρισε τον Αρσένιο στην Προκόννησο, όπου και απεβίωσε. Η απόφαση αυτή προκάλεσε το λεγόμενο σχίσμα των αρσενιτών, το οποίο ταλαιπώρησε την Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τον ιδ΄ αιώνα. Απ' όλα τα έργα που έχουν αποδοθεί στον Αρσένιο μόνο η διαθήκη του (PG CXL, 947-958) θεωρείται γνήσιο έργο του Αυτωρειανού εκτός πάσης αμφιβολίας.

Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος Α΄ (βλ. ανωτέρω) θεωρήθηκε από μερικούς ποιητής ή τουλάχιστον εισηγητής του Επιταφίου στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Ο Αθανάσιος υπήρξε ένας ασκητικός μοναχός με μεγάλη κοινωνική ευαισθησία και σπουδαίο φιλανθρωπικό έργο. Το 1293 εκθρονίσθηκε για τον αυστηρό έλεγχο των ηθών που ασκούσε και την αξίωσή του από τους επισκόπους του πατριαρχείου να διαμένουν εντός των ορίων των επαρχιών τους. Το 1309 εκθρονίσθηκε και πάλι προκειμένου να δοθεί έτσι τέλος στο σχίσμα των αρσενιτών. Στις επιστολές και ομιλίες του προτρέπει τον αυτοκράτορα και τον λαό στη μετάνοια προκειμένου να εξορκίσουν έτσι την οθωμανική απειλή. Ο ασκητισμός που διακατέχει το έργο του Αθανασίου απέχει πολύ από το ύφος, πιο κοντά στον ανθρωπισμό της παλαιολόγιας εποχής, του Επιταφίου. Ένας από τους κανόνες του Θεοτοκαρίου φέρει το όνομα του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος ο Νέος (βλ. επόμενο κεφάλαιο).

Οφείλουμε να απορρίψουμε επίσης την απόδοση του Επιταφίου στον λόγιο μητροπολίτη Ρόδου Νείλο Διασωρινό (βλ. ανωτέρω), την οποία υποστήριξαν ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης

και ο Ιωακείμ Ιβηρίτης (βλ. ανωτέρω). Πρόκειται για ένα από τους πολλούς αντιγραφείς που δεν αντιστάθηκαν στον πειρασμό να προσθέσουν στο έργο δικά τους μεγαλυνάρια ή δικές τους παραλλαγές των ήδη υπαρχόντων μεγαλυναρίων, μεταξύ των οποίων πρέπει να κατατάξουμε και τον αρχιμανδρίτη Ιγνάτιο της αγιορειτικής Μονής του Αγίου Δημητρίου (βλ. ανωτέρω), το όνομα του οποίου συναντάμε σε μερικά χειρόγραφα, όπως, π. χ., στον Σιναϊτικό κώδικα 746, και τον μητροπολίτη Εφέσου Ματθαίο Γαβαλά (βλ. ανωτέρω). Στην ίδια κατηγορία ανήκει, κατά την εκτίμησή μας, και ο λόγιος αντιγραφέας-ποιητής της συλλογής του Μαρκιανού ελληνικού κώδικα II, 123.

Στη σημερινή κατάσταση της έρευνας δεν βρισκόμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την ταυτότητα τον ποιητή του Επιταφίου. Ίσως η μελέτη των εκατοντάδων χειρογράφων όπου διέσπζονται οι γνωστές σήμερα αλλά και οι μέχρι σήμερα ακόμα άγνωστες συλλογές μεγαλυναρίων να μας οδηγήσει κάποτε στην αποκάλυψη του ονόματός του. Αδύνατη κατέστη η ταύτιση του ποιητή του Επιταφίου με κάποιο από τους γνωστούς λόγιους υμνογράφους της εποχής, τα έργα των οποίων εντάσσονται στα παραδοσιακά πλέον υμνογραφικά είδη και αρχαίζουν ως επί το πλείστον. Οι συνθέσεις των υμνογράφων αυτών διαφέρουν έντονα από το ύφος, τη γλώσσα και την αισθητική του Επιταφίου, ένας ύμνος που χαρακτηρίζεται για την πρωτοτυπία του αλλά και για τη δυνατότητα του να έλθει σε άμεση επικοινωνία με τον πιστό. Ο ποιητής του Επιταφίου, σε αντίθεση με άλλους λόγιους υμνογράφους της ίδιας εποχής, οι οποίοι είναι συνήθως κάτοχοι τόσο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, όσο και των πατέρων της Εκκλησίας, φαίνεται να είναι εξοικειωμένος κυρίως με τους ύμνους και τα βιβλικά αναγνώσματα των ιερών ακολουθιών.

5. ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ

Η προέλευση και καταγωγή του Επιταφίου, ζήτημα που κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει απασχολήσει φιλολόγους, ιστορικούς της τέχνης και λειτουργιολόγους, παραμένει μέχρι σήμερα σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό ένα αίνιγμα για μας. Δεν συναντάμε τίποτα από την υμνογραφία της ταφής του Χριστού που χαρακτηρίζει σήμερα τις ακολουθίες της Μεγάλης Παρασκευής και του Μεγάλου Σαββάτου στις αντίστοιχες ακολουθίες του Οδοιπορικού της Ηγερίας και του ιεροσολυμιτικού Αρμενικού Αναγνωσματαρίου²⁴³⁴. Και τα δύο κείμενα προβλέπουν για τον Εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευής μία στάση στην Ανάσταση και την ανάγνωση της ευαγγελικής περικοπής Μτ. 27, 57-61, για την ταφή του Χριστού²⁴³⁵. Κατά την εποχή του προσκυνηματικού ταξιδιού της Ηγερίας (381-384), τη νύχτα της Μεγάλης Παρασκευής προς το Μέγα Σάββατο κληρικοί και πιστοί αγρυπνούσαν στη Ανάσταση ψάλλοντας ύμνους και αντίφωνα (*tota nocte dicuntur ibi ymni et antiphonae usque ad mane*²⁴³⁶). Το Αρμενικό Αναγνωσματάριον (ε' αι.) προβλέπει για τον Όρθρο του Μεγάλου Σαββάτου τον ψαλμό 87 (αντίφωνον Ψ. 87, 6)²⁴³⁷.

Στο ιεροσολυμιτικό Γεωργιανό Αναγνωσματάριον ή Κανονάριον, το οποίο περιλαμβάνει υλικά από τον ε' έως και τον η' αιώνα, συναντάμε για πρώτη φορά μία δραματική αναπαράσταση της ταφής του Χριστού με την τελετή της πλύσης του σταυρού και της χρίσης του με αρωματικές ουσίες²⁴³⁸, κατά την οποία ψάλλονταν τα εξής *ibakoj* (από την ελληνική λέξη *ὑπακοή*), τα οποία δεν είναι τα ίδια ούτε εμφανίζονται στην ίδια σειρά σε όλα τα χειρόγραφα²⁴³⁹:

²⁴³⁴ MARAVAL, *Égérie*, 36-38, 280-291, και RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIIbis-XLIVter, 278 [140] –173 [311].

²⁴³⁵ MARAVAL, *Égérie*, 37, 288-289, και RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIV, 294 [156]-295 [157].

²⁴³⁶ MARAVAL, *Égérie*, 37, 288-291.

²⁴³⁷ RENOUX, *Le codex arménien*, II, XLIV, 294 [156]-295 [157].

²⁴³⁸ Οι Εκκλησίες των Σύρων της Συρίας (KHOURI-SARKIS, *La Semaine-Sainte*) και των Συρο-Malankar της Ινδίας (HAMBYE *La Semaine-Sainte*) αλλά και οι Κόπτες της Αιγύπτου (VILLECOURT, *Les observances* και L'ANNE, *Textes et rites*, 295-297) διατήρησαν μέχρι τις μέρες μας το αρχαιότατο λειτουργικό έθιμο της πλύσης, χρίσης και ταφής του σταυρού τη Μεγάλη Παρασκευή εσπέρας.

²⁴³⁹ Το κείμενο εκδόθηκε από τέσσερα διαφορετικά γεωργιανά χειρόγραφα από τον Tarchnischvili (TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire*, I, αρ. 703, 132, II, αρ. 703, 105-106, III, αρ. 162-167, 142-143, και

1. Pettit Ioseph corpus tuum,
Salvator, et posuit id
in novo suo monumento
quoniam ille cognoscebat tuam
e sepulcro resurrectionem
sicut exitum e thalamo.
Qui infregisti firmitatem mortis
et aperuisti portas paradisi
hominibus, Salvator, gloria tibi²⁴⁴⁰.

2. Venite fideles, hodie Salvatoris passioni cantemus, rumpamus insaniam Iudae et
exprobemus impios Iudeos.

Iudae sic: Quam ob rem vendidisti Dominum et magistrum tuum qui et creavit te? Nonne
cum aliis discipulis largitus est tibi infirmorum sanationem? Etiam propter hoc pravitatem
tuam conqueramur et dicamus: Heu Iuda!

Pro Iudaeis sic: Quam ob rem mortis damnavistis regem gloriae? Nonne caecos vestros
illuminavit et mutuos sicut e somno excitavit? Hanc retributionem tribuistis Domino, populi
amentes.

Propter hoc quoque stultam vestram actionem deploremus et dicamus: O Iudaei, quamquam
putabitis morte perriisse eum, ille tamen per seipsum surrexit et nos secum suscitavit.

3. Venite fideles, dicamus Petro apostoli / confessionem, conversionem et cum fide
adorationem ad Deum unicum, qui sanat peccata per lacrimas renuntationis.

IV, αρ. 162-167, 115). Εδώ αντιγράφουμε τη βασισμένη στα ίδια χειρόγραφα προσπάθεια αποκατάστασης του
κειμένου του S. Janeras (JANERAS, *Les vespres*, 228-229).

²⁴⁴⁰ Πρόκειται για το στιχηρόν εις τους αίνους του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του έντυπου Τριωδίου
Ήτήσατο Ίωσήφ τὸ σῶμα τοῦ Ήησοῦ (Τριῳδιον, Φως, 484), το οποίο απαντάται επίσης ως στιχηρόν εις τον
στίχον του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου στο Τυπικόν της Αναστάσεως (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ,
Ἀνάλεκτα, 178).

4. Fons vitae / e latere tuo...
5. Agnoscibile cognoscendi...
6. Cum exaltatum esset lignum crucis...
7. Domine, quando Ioseph et Nicodemus...

Η υμνογραφία της ταφής του Χριστού είναι από τη γένεσή της στενά συνδεδεμένη με την ανάπτυξη του δραματικού στοιχείου ή αλλιώς της λειτουργικής μίμησης ή ανάμνησης στις ακολουθίες της Μεγάλης Παρασκευής και του Μεγάλου Σαββάτου. Η επίκριση του Ιούδα και του Εβραϊκού λαού (*ibakoj* 2) αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα στοιχεία της υμνογραφίας αυτής (βλ. τροπάρια α' 55, 58, 61-65, β' 33, 42, 51 και γ' 6-13, 20-25 του Επιταφίου). Το στοιχείο αυτό είναι γνωστό στις έντονα επηρεασμένες από την πρώιμη ιεροσολυμιτική λειτουργική παράδοση ακολουθίες του Πασχαλινού Τριημέρου (*Triduum Sacrum*) της Λατινικής Εκκλησίας ως *improperia* της Μεγάλης Παρασκευής²⁴⁴¹. Στην πρώιμη ιεροσολυμιτική υμνογραφία της ταφής του Χριστού ο πρωτογονισμός του Ιωσήφ και του Νικοδήμου είναι απόλυτος (βλ. *ibakoj* 1 και 7). Ο πρωτογονισμός αυτός με την πάροδο του χρόνου θα μετακινηθεί στη βυζαντινή υμνογραφία προς το πρόσωπο της Θεοτόκου. Ο διάλογος αποτελεί από την αρχή σημαντικό στοιχείο της υμνογραφίας αυτής (*ibakoj* 2). Όπως στον Επιτάφιο (τροπάρια α' 68, β' 10 και 60 και γ' 40), ο ποιητής των *ibakoj* κάνει τους πιστούς κοινωνούς του θείου θρήνου (*ibakoj* 2 και 3). Τα θέματα της κεντημένης πλευράς του Χριστού ως πηγής ζωής και σωτηρίας και της ύψωσης του Χριστού πάνω στον σταυρό (*ibakoj* 4 και 6, βλ. Iv. 19, 31-37, και Iv. 12, 32-33, αντιστοίχως) αναπτύσσονται επίσης σε μερικά από τα τροπάρια του Επιταφίου (α' 37, 39, 43, 44 και 71 και β' 38, 44 και 57).

²⁴⁴¹ *Missale Romanum*, 318-320. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Έκλογή*, 98.

Η μάλλον λακωνική υμνογραφία του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως²⁴⁴² αποτελείται από δύο μόνο τροπάρια: το τροπάριον *εἰς τὸν πεντηκοστόν Τὸ μνήμα σου ἐφύλαττον στρατιῶται* (ήχος βαρύς) και το τροπάριον *Ὁ συνέχων τὰ πέρατα τάφῳ συσχεθῆναι κατεδέξω* (ήχος β'), τροπάριον τῆς προφητείας στο σύγχρονο Τριώδιον, το οποίο απαντάται μόνο στον κώδικα Τιμίου Σταυρού 40 μετά το Τρισάγιον της Μεγάλης Δοξολογίας. Το δεύτερο αυτό τροπάριον ψαλλόταν κατά την είσοδο με το ευαγγέλιο του πατριάρχη και του υπόλοιπου κλήρου, ένα στοιχείο που θα παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του δραματικού στοιχείου στον Όρθρο του Μεγάλου Σαββάτου και στη γένεση του Επιταφίου (βλ. κατωτέρω). Παρ' όλο που η εξαιρετικά λιτή και συγκρατημένη αυτή υμνογραφία απέχει πολύ ακόμα από ένα πραγματικό θρήνο, διακρίνουμε σε αυτή μερικά κοινά στοιχεία με τον Επιτάφιο, όπως, π. χ., το θέμα της εις Άδου καθόδου (τροπ. 2, βλ. τροπ. α' 2, 5, 10, 16-19, 23, 25, 48, 52 και 59, β' 12, 13, 15, 17, 26, 46, 54 και 55 και γ' 15, 22 και 36 του Επιταφίου) και τη συμμετοχή των αγγέλων (βλ. τροπ. α' 1, 12, 20, 34, 36 και 42, β' 6, 24 και 41 και γ' 39 και 44 του Επιταφίου) στη φύλαξη του μνήματος (τροπ. 1). Τα τροπάρια α' 17 (*ὁ τὴν γῆν κατέχων τῇ δρακὶ νεκρωθεὶς σαρκικῶς ὑπὸ τῆς γῆς νῦν συνέχεται*) και β' 47 (*ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας καὶ ὡς ἄπνους ἐν αὐτῇ νῦν προσκλίνεται*) του Επιταφίου θυμίζουν έντονα τον πρώτο στίχο του δεύτερου τροπαρίου του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας.

Ο Τρεμπέλας θεωρεί το αλφαβητικό ύμνο *Ἀρχοιντες Ἑβραίωι*²⁴⁴³ ἴσως τὴν πρώτην καταβολήν, ἐξ' ἧς ἔπειτα προήλθεν ὁ *Ἐπιτάφιος Θρήνος*²⁴⁴⁴. Η θεματολογία του ύμνου, ο οποίος, ωστόσο, δεν αναπτύσσει το θέμα του θρήνου της Θεοτόκου και μόλις αγγίζει το θέμα της ταφής και της εις Άδου καθόδου (οἰκοὶ θ, λ, σ και τ), παρουσιάζει πολλές

²⁴⁴² ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, 82-84, και ДМИТРИЕВСКИЙ, *Opisanie*, I, 131-132.

²⁴⁴³ VITALI, *Τριώδιον, χπα'-χπβ'*, PITRA, *Analecta*, 482, και ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198-199.

²⁴⁴⁴ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 198.

ομοιότητες με εκείνη του Επιταφίου. Κοινά είναι, επίσης, μερικά από τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιούν οι δύο ποιητές (αντιθέσεις, *improperia*). Αξιοσημείωτη είναι επίσης η σχέση των δύο ύμνων με τον Άμωμο. Στον Βατικανό κώδικα 771 (ια΄ αι.), φ. 183, στον οποίο βασίστηκε η έκδοση του Pitra και προφανώς αυτή του Vitali, ο ύμνος συνοδεύεται από την εξής τυπική διάταξη, η οποία αποδεικνύει, για ακόμα μία φορά, την παράλληλη εξέλιξη υμνογραφίας και λειτουργικής πράξης στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας: *καὶ προτίθεται ὁ τίμιος σταυρὸς καὶ προσκυνοῦντες ψάλλοντες τὸν Ἀλφάβητον τοῦτον*.

Στον ύμνο *εἰς τὸ πάθος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν θρήνον τῆς Θεοτόκου*²⁴⁴⁵ ο Ρωμανός ο Μελωδός αναπτύσσει για πρώτη φορά εις μάκρος το θέμα του θρήνου της Θεοτόκου, η οποία αποκτάει πρωταγωνιστικό πλέον ρόλο στην υμνογραφία της Μεγάλης Παρασκευής και του Μεγάλου Σαββάτου. Το ποίημα είναι ένας μακροσκελής διάλογος μεταξύ του Χριστού και της Θεοτόκου γεμάτος λυρισμό και συγκρατημένη συγκίνηση. Η πρωτοτυπία του ύμνου του Ρωμανού σε σχέση με άλλους θρήνους της Θεοτόκου (βλ. κατωτέρω) είναι ότι ο διάλογος διεξάγεται στον δρόμο προς τον Γολγοθά (βλ. Λκ. 23, 27-31) και όχι στις σκηνές της σταύρωσης (βλ. Ιν. 19, 25-27), της αποκαθήλωσης ή της ταφής. Χαρακτηριστικά του ύμνου του Ρωμανού είναι επίσης η παραστατικότητα του, οι ζωηροί διάλογοι και η έμφαση στην ανθρώπινη πλευρά των πρωταγωνιστών του θείου δράματος.

Στους τρεις πρώτους οίκους του ύμνου η Παναγία ρωτάει τον Χριστό για το νόημα της θυσίας του και χρήζει της μητρικής της παρρησίας προσπαθώντας, ματαιώς, να πείσει τον γιο της και Θεό της να εγκαταλείψει τον δρόμο του σταυρού και να αποφύγει έτσι την άδικη σφαγή του: *ποῦ πορεύῃ, τέκνον; τίνος χάριν τὸν ταχὺν νῦν τελεῖς δρόμον;* (οἶκος α΄). Στον

²⁴⁴⁵ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, II, β΄ μέρος, αρ. 21, 141-172 (έκδοση του Ν. Λιβαδάρα), ΜΑΑΣ-ΤΡΥΠΑΝΙΣ, *S. Romani Melodi Cantica*, αρ. 19, 142-149, και GROSIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode Hymnes*, IV, αρ. 35, 143-187.

οίκο α' συναντάμε μερικά κοινά στοιχεία με τον Επιτάφιο, όπως την εικόνα του αμνού και της αμνάδας (*τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνάς θεωροῦσα*), της οποίας γίνεται χρήση και στο τροπάριον 51 της α' στάσης του Επιταφίου (*ἢ ἀμνάς τὸν ἄρνα καθορώσα νεκρόν*), και τη φράση *δός μοι λόγον, Λόγε*, η οποία απαντάται και στο τροπάριον 32 της β' στάσης του Επιταφίου (*καὶ φθογγὴν δός*).

Στους οίκους δ'-στ' ο Χριστός προσπαθεί να θεραπεύσει τον πόνο της πάνσοφης Κόρης χρησιμοποιώντας γλυκύτατα λόγια (*ἀπόθου οὖν, μήτερ, τὴν λύπην ἀπόθου, οὗ γὰρ πρέπει σοι θρηγῆναι, ἢ κεχαριτωμένη ὠνομάσθης, οἶκος ε'*) και αποκαλύπτοντάς της τα μυστήρια της θείας οικονομίας (*εἰ μὴ οἰκῶν τάφοι, πῶς ἐλκύσω πρὸς ζωὴν τοὺς ἐν τῷ ᾿Αδῃ; οἶκος δ'*). Το ίδιο μοτίβο απαντάται και στα τροπάρια β' 14 (*ἵνα τὴν βροτῶν καινουργήσω συντριβείσαν φύσιν, πέπληγμαι θανάτῳ θέλων σαρκί, μήτερ, οὖν μὴ κόπτου τοῖς ὀδυρμοῖς*) και γ' 31 (*τὸν Ἀδὰμ καὶ Εὐὰν ἐλευθερώσαι, μήτερ, μὴ θρήνει, ταῦτα πάσχῳ*) του Επιταφίου. Στον στ' οίκο ο ίδιος ο Χριστός, αθάνατος και απαθής υπάρχων ως Θεός, συσχετίζει το πάθος και τον θάνατό του με το μυστήριο της εκ Παρθένου σαρκώσεως: *ἐν σοὶ σὰρξ ἐγενόμην, ἐν ταύτῃ πάσχῳ, ἐν ταύτῃ καὶ θνήσκῳ* (βλ. τροπ. 2 και 31 της β' στάσης του Επιταφίου).

Στον αντίλογό της η Θεοτόκος, φοβούμενη να μη ξαναδεί τον γιο της, ο οποίος είναι αποφασισμένος να κατεβεί στον Ἀδῃ (βλ. τροπ. α' 2, 5, 10, 16-19, 23, 25, 48, 52 και 59, β' 12, 13, 15, 17, 26, 46, 54 και 55 και γ' 15, 22 και 36 του Επιταφίου) και να ελευθερώσει τον Αδάμ (βλ. τροπ. α' 25, 29, 33, 39 και 58, β' 17, 38 και 57 και γ' 31 του Επιταφίου) και την Εύα (βλ. τροπ. α' 39, β' 57 και γ' 31 του Επιταφίου), αναφέρει διάφορες ιάσεις και αναστάσεις και αναρωτιέται *μὴν ἄνευ πάθους ἐθεράπευσας πολλοὺς; (οἶκοι η')* προσθέτοντας *νεκροὺς ἀναστήσας, νεκρὸς οὐκ ἐγένου...κέλευσον καὶ ἤδη ἐγείγερται...δουλεῖ σοι πάντα (οἶκος θ')*. Ο Χριστός της απαντάει στους οίκους ι' και ια' περιγράφοντας με γλαφυρό τρόπο τη

σωματική και ψυχική ασθένεια του Αδάμ: *ὑπὸ ἀκρασίας καὶ ἀδηφαγίας ἀρρωστήσας ὁ Ἀδάμ κατηνέχθη εἰς Ἄδου κατωτάτου* (οἶκος ια'). Το ερώτημα της Θεοτόκου στον οἶκο ιβ' (*ἀν' περιδεύσης σὺν τῇ Εὐᾶ τὸν Ἀδάμ, βλέπω σε πάλιν;*) αποσπάει από τον Χριστό την υπόσχεση της Αναστάσεως (οἶκοι ιγ'- ιε', βλ. τροπ. α' 69, β' 54 και γ' 37 και 38 του Επιταφίου): *θάρσει, μήτερ, ὅτι πρώτη με ὀράς* (οἶκος ιγ'). Η Παναγία ζητάει από τον Χριστό να της επιτρέψει να τον συνοδεύσει μέχρι τον θάνατο: *νικῶμαι τῷ πόθῳ... ἄφες οὖν συνέλθω* (οἶκος ιστ'). Ο Χριστός της απαντάει: *οὐκοῦν εἰ συνέρχη, μὴ κλαύσης ὥς μήτηρ, μηδὲ πάλιν πτοηθῆς ὅταν ἴδῃς στοιχεῖα σαλευθέντα* (οἶκος ιζ', για τα σημεία που συνόδευσαν τη σταύρωση και τον θάνατο του Χριστού βλ. τροπ. α' 4, 6, 15, 16, 22, 26 και 54 και β' 3, 7, 28, 30, 31, 35, 36, 47 και 52 του Επιταφίου). Ο διάλογος ολοκληρώνεται με την αποδοχή εκ μέρους της Παναγίας της εκούσιας θυσίας του γιου της, η οποία αποτελεί ένα είδος δοξολογίας της θείας οικονομίας (βλ. τροπ. γ' 32 του Επιταφίου): *Υἱὲ τῆς παρθένου, Θεὲ τῆς παρθένου καὶ τοῦ κόσμου ποιητά...*(οἶκος ιη').

Παρ' ὅλο που η σύγκριση των δύο κειμένων δεν μας επιτρέπει να ισχυριστούμε με απόλυτη τουλάχιστον βεβαιότητα ότι ο συγγραφέας του Επιταφίου γνώριζε τον ὕμνο του Ρωμανού στην πλήρη του μορφή, ωστόσο, διαπιστώνουμε την ὑπαρξη στα δύο ποιήματα κοινών μοτίβων και εκφραστικών μέσων. Ο διάλογος δεν έχει ωστόσο στον Επιτάφιο το μήκος, το βάθος και τη δραματικότητα που έχει στον ὕμνο του ποιητή της Ἑμεσας. Στον Επιτάφιο σχεδόν τίποτα δεν μας θυμίζει το οξυδερκές ψυχογράφημα της οδυρόμενης Μητέρας του Θεού του κοντακίου του Ρωμανού. Σε αντίθεση με τα εγκώμια του Μεγάλου Σαββάτου ο θρήνος της Θεοτόκου δεν έχει στον ὕμνο του Ρωμανού, ο οποίος προορίζεται στα χειρόγραφα για τη Μεγάλη Παρασκευή, επιτάφιο χαρακτήρα. Ἀλλη σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο ὕμνων είναι ότι ο ποῖημα του Ρωμανού είναι ένας διάλογος μεταξύ δύο

προσώπων, του Χριστού και της Θεοτόκου, ενώ τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου είναι ένας πολυφωνικός και κάπως συγκεχυμένος θρήνος.

Πολλές είναι οι ομοιότητες του Επιταφίου με τον κανόνα του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου *Κύματι θαλάσσης* των Μάρκου Υδρούντος και Κοσμά του Μελωδού²⁴⁴⁶. Τα τροπάρια του τετραωδίου (ωδές α' και γ'- ε') του Μάρκου, ο οποίος από το πρώτο ήδη τροπάρion της α' ωδής μας φανερώνει την πρόθεσή του (*Κύριε Θεέ μου, ἐξόδιον ὕμνον καὶ ἐπιτάφιον ὡδήν σοι ᾄσομαι*), αναπτύσσουν, όπως και ο Επιτάφιος, τα θέματα της ταφής (τροπ. 1 και 2 α', 1-3 γ' και 1 ε'), του ύπνου ή σαββατισμού του Χριστού στον όλβιο τάφο (τροπ. 1 δ', βλ. τροπ. α' 38 και β' 4, 38 και 39 του Επιταφίου), της νικηφόρου εις Άδου καθόδου (τροπ. 1 και 3 α', 1 και 2 γ', 2 και 3 δ' και 2 ε', βλ. ανωτέρω) και της ανάπλασης του Αδάμ και της Εύας από την κεντημένη πλευρά του Χριστού (τροπ. 3 ε', βλ. τροπ. α' 37, 39, 43, 44 και 71 και β' 38, 44 και 57 του Επιταφίου), ο οποίος μεταβάλλει *διὰ θανάτου τὸ θνητόν, διὰ ταφῆς τὸ φθαρτόν* (τροπ. 2 ε', βλ. τροπ. β' 2 και 31 του Επιταφίου). Όπως και στον Επιτάφιο (βλ. τροπ. α' 14 και β' 6 και 46) *τὰ ὑπερκόσμια καὶ τὰ ὑποχθόνια* συγκινούνται με το θέαμα του Θεανθρώπου (βλ. τροπ. 3 α', 1 γ' και 1 δ') *ἄνω ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ* (τροπ. 2 της α' ωδής).

Στο τετραώδιον του Κοσμά (ωδές στ'-θ') ο θρήνος αποκτάει τα χαρακτηριστικά ενός επινίκιου ὕμνου. Της χριστολογικής θεολογίας άπτονται τα δύο πρώτα τροπάρια της στ' ωδής και το τέταρτο τροπάρion της ζ' ωδής. Η σύγκριση των τροπαρίων αυτών με τα επίσης χριστολογικής θεματολογίας τροπάρια α' 14 και β' 6 και 46 του Επιταφίου φανερώνουν τη σαφώς κατώτερη θεολογική κατάρτιση του ποιητή των εγκωμίων. Κοινά θέματα των δύο ὕμνων είναι εκείνα της εις Άδου καθόδου (τροπ. 3 στ' και 1 και 4 ζ', βλ. ανωτέρω) και του

---

²⁴⁴⁶ Ακολουθούμε την έκδοση των Christ-Paranikas (CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 161-204).

ολβίου και ζωηφόρου τάφου (τροπ. 2 και 3 ζ', βλ. ανωτέρω). Η αναζήτηση του Αδάμ στον Άδη από τον Χριστό, δεύτερο Αδάμ (βλ. Ρμ. 5, 12-21, και Α' Κρ. 15, 21-23 και 45), είναι μοτίβο που συναντάμε τόσο στο πρώτο τροπάριον της η' ωδής του τετραωδίου, όσο και στο τροπάριον 25 της α' στάσης του Επιταφίου.

Όπως και στον Επιτάφιο (βλ., π. χ., τροπ. 30-32 της γ' στάσης) στην θ' ωδή του κανόνος αναπτύσσεται ένας διάλογος μεταξύ του ταφέντος Χριστού και της Θεοτόκου. Στον ειρμό ο Χριστός απευθύνει στην αγία του μητέρα την έκκληση *μὴ ἐποδύρου μοι, μήτερ, καθορώσα ἐν τάφῳ ὃν ἐν γαστρὶ ἄνεν σποράς συνέλαβες υἱόν* (βλ. τροπάρια β' 14 και γ' 31 του Επιταφίου) παρηγορώντας την με την υπόσχεση της τριημέρου Αναστάσεώς του (βλ. τροπ. α' 69, β' 18 και 54 και γ' 36-38 του Επιταφίου): *ἀναστήσομαι γὰρ καὶ δοξασθήσομαι καὶ ὑψώσω ἐν δόξῃ ἀπαύστως ὡς θεὸς τοὺς ἐν πίστει καὶ πόθῳ σὲ μεγαλύνοντας*.

Στο πρώτο τροπάριον, όπου, όπως και στον Επιτάφιο (βλ. τροπ. β' 5 και 50, αντιστοίχως), συναντάμε αναφορές στον ξένο (ανώδυνο) τόκο της Αειπάρθενου και στην εκπλήρωση της προφητείας του Συμεών (Λκ. 2, 33-35), η Παναγία αποκαλύπτει στον άναρχο γιο και Θεό της τον πόνο της (*σπαράττομαι δεινῶς*) και του ζητάει να σπεύσει να αναστηθεί (βλ. τροπ. γ' 36-38 του Επιταφίου).

Στο δεύτερο τροπάριον ο Χριστός εξηγεί στη Θεοτόκο το σωτηριολογικό νόημα της θυσίας του και της καθόδου του στο βασίλειο του Θανάτου, μοτίβο που συναντάμε τόσο στο κοντάκιον του Ρωμανού (βλ. ανωτέρω), όσο και στον Επιτάφιο (βλ. τροπ. γ' 31). Χαρακτηριστικό του τροπαρίου αυτού είναι επίσης το θέμα της θείας εκδίκησης: *ἀλλὰ φρίττουσι ἄδου οἱ πυλωροί, ἡμφιεσμένοι βλέποντες στολὴν ἡμαγμένην, μήτερ, τῆς ἐκδικήσεως* (βλ. Ησ. 63, 1-6). Το θέμα αυτό, το οποίο αναπτύσσεται εκτενώς στην

απόκρυφη *Vindicta Salvatoris*²⁴⁴⁷, εμφανίζεται και στον Επιτάφιο υπό τη μορφή της κατάρας ή της προαναγγελίας της καταστροφής των εχθρών του Χριστού (βλ. τροπάρια γ' 24 και 25).

Στο τρίτο και τελευταίο τροπάριον ο Χριστός βάζει τέλος στον διάλογο με τη χαρμόσυνη προαναγγελία της τριημέρου Αναστάσεως και την πρόσκληση στις μυροφόρες (βλ. τροπ. β' 10 και 11 και γ' 3, 5, 19, 35 και 45 του Επιταφίου): *ἀγαλλιᾶσθω ἡ κτίσις, εὐφραινέσθωσαν πάντες οἱ γηγενεῖς· ὁ γὰρ ἐχθρὸς ἐσκύλεται ἄδης· μετὰ μύρων γυναῖκες προσυπαντάτωσαν· τὸν Ἀδὰμ σὺν τῇ Εὐᾷ λυτροῦμαι παγγεινῇ καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐξαναστήσομαι.*

Κατά τον θ' και ι' αιώνα υμνογράφοι του ευρύτερου ποιητικού κύκλου της Μονῆς Στουδίου, ὅπως η ποιήτρια Κασία, ο Σέργιος Λογοθέτης και ο αυτοκράτορας Λέων ο Σοφός εμπλουτίζουν με στιχηρά ιδιόμελα, δοξαστικά και θεοτοκία την υμνογραφία των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας (βλ. Κεφ. Γ' του δεύτερου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής). Δύο από τα στιχηρά ιδιόμελα εις τα απόστιχα της ακολουθίας του Ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευῆς του έντυπου Τριωδίου αποδίδονται στον βασιλέα (889-912) Λέοντα τον Σοφό²⁴⁴⁸, ο οποίος είναι επίσης ο συγγραφέας ενός λόγου εις το Ἅγιον και Μέγα Σάββατον²⁴⁴⁹.

Στα δύο αυτά ιδιόμελα, *Σήμερον σὲ θεωροῦσα ἡ ἄμεμπτος Παρθένος* και *Ἐπὶ ξύλου βλέπουσα κρεμάμεναι*²⁴⁵⁰ (ήχος β'), το θέμα του θρήνου αναπτύσσεται με ένα λυρισμό και μία αισθητική που βρίσκονται ἤδη πολύ κοντά στον Επιτάφιο. Ας σημειωθεί ότι την ίδια περίπου περίοδο που προφανώς συντέθηκαν τα δύο αυτά ιδιόμελα (ι' αι.) εμφανίζονται στη

²⁴⁴⁷ VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 471-486.

²⁴⁴⁸ Βλ. Κεφ. Α' του τρίτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁴⁴⁹ PG CVII, 75-88.

²⁴⁵⁰ *Τριώδιον*, Φως, 453.

βυζαντινή τέχνη οι πρώτες παραστάσεις του επιταφίου θρήνου (βλ. ανωτέρω). Και στα δύο απόστιχα, όπου ο θρήνος της Θεοτόκου, η οποία είναι πλέον η απόλυτη πρωταγωνίστρια, διεξάγεται στον Γολγοθά (βλ. Iv. 19, 25-27), εύκολα διακρίνει κανείς κοινά στοιχεία με τον Επιτάφιο, όπως. π. χ., τα επιφωνήματα (*οἶμοι, θεῖον τέκνον! οἶμοι, φῶς τοῦ κόσμου!*) του πρώτου στιχηροῦ (βλ. τροπ. α' 60 και 68, β' 48 και 50 και γ' 17 του Επιταφίου) ή τα λόγια της Θεοτόκου (*ποῦ τὸ κάλλος ἔδω τῆς μορφῆς σου; σπεῦσον οὖν ἀνάστηθι*) στο δεύτερο απόστιχον (βλ. τροπ. γ' 17 και 36-38 του Επιταφίου).

Στον *κανόνα θρηνητικὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ σταυρώσει τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ του Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως*, σύμφωνα με έκδοση του Pitra²⁴⁵¹, ή του Συμεών Λογοθέτη, σύμφωνα με το σλαβικό *Постная Триодь*²⁴⁵², συναντάμε πολλά κοινά στοιχεία με τον Επιτάφιο, όπως ο πολυφωνικός χαρακτήρας του θρήνου, οι διαφορετικές σκηνές όπου διεξάγεται, το περιορισμένο βάρος του διαλόγου και ο πρωταγωνιστικός ρόλος της Θεοτόκου.

Στις τρεις πρώτες ωδές του κανόνος η Θεοτόκος θρηνεί *παρεστῶσα τῷ σταυρῷ σὺν ἡγαπημένῳ μαθητῇ* (τροπ. 3 της α' ωδῆς, βλ. Iv. 19, 25-27, και τροπ. β' 32 του Επιταφίου): *ἀναρτηθέντα ὡς εἶδεν ἐπὶ σταυροῦ τὸν υἱὸν καὶ κύριον ἢ παρθένος καὶ ἀγνή τρυχομένη ἔκλαιε πικρῶς* (τροπ. 1 της α' ωδῆς, βλ. τροπ. 27 της γ' στάσης του Επιταφίου). Στο δεύτερο τροπάριον της γ' ωδῆς γίνεται αναφορά στον παρθενικό τόκο της Αειπάρθενου: *ἐπὶ τῷ ξένῳ σου τεκετῷ καὶ φρικτῷ σου, υἱέ μου, ὑπὲρ πάσας μητέρας ἐμεγαλύνθην ἐγώ* (βλ. τροπ. β' 5 του Επιταφίου). Στο πρώτο τροπάριον της δ' ωδῆς η Παναγία αποκαλεί τον Χριστό *ἥλιε ἄδυτε*. Ο ήλιος εμφανίζεται δεκατέσσερις φορές στον Επιτάφιο (τροπ. α' 30, 31 και 54 και β' 3, 7, 9, 25, 27, 30, 35, 36, 45, 52 και 55). Η Θεοτόκος παρακαλάει τον Ιωσήφ να ζητήσει

²⁴⁵¹ PITRA, *Spicilegium*, 492-495.

²⁴⁵² MARY-WARE, *The Lenten Triodion*, 617-621.

από τον Πιλάτο το άψυχο σώμα του Ιησού (τροπ. 2 της δ' ωδής, βλ. τροπ. γ' 6 του Επιταφίου), πράγμα που ο Ιωσήφ σπεύδει αμέσως να κάνει (τροπ. 3 της δ' ωδής). Το τροπάριον 41 της α' στάσης του Επιταφίου θυμίζει έντονα το τέταρτο τροπάριον της δ' ωδής: *κατεστιγμένον σε όρω καὶ ἄδοξον καὶ γυμνὸν ἐπὶ ξύλου* (βλ. επίσης τροπ. 4 της ε' ωδής και 2 της στ').

Από την ε' ωδή ο θρήνος της Θεοτόκου μεταφέρεται στη σκηνή της αποκαθήλωσης (βλ. τροπ. α' 35 και γ' 2 του Επιταφίου). Στο πρώτο τροπάριον της ζ' ωδής η Παναγία αναπολεί τα λόγια του Γαβριήλ κατά τον ευαγγελισμό (βλ. Λκ. 1, 26-38, και τροπ. β' 49 του Επιταφίου). Στο τρίτο και τέταρτο τροπάριον της ζ' ωδής ο ποιητής καθιστά τις μυροφόρες γυναίκες (βλ. τροπ. 1 της α' ωδής και τροπ. β' 10 και 11 και γ' 3, 5, 19, 35 και 45 του Επιταφίου) κοινωνούς του θρήνου της Θεομήτορος: *συνθρηνήσατε σὺν ἐμοὶ καὶ κλαύσατε πικρῶς· ἰδοὺ γὰρ τὸ φῶς μου τὸ γλυκύ καὶ διδάσκαλος ὑμῶν τάφῳ παραδίδοται* (τροπ. 4 της ζ' ωδής, βλ. τροπ. α' 11, 60 και 69 και γ' 30 του Επιταφίου).

Στο πρώτο τροπάριον της η' ωδής αυτός που θρηνεί είναι ο Ιωσήφ (βλ. τροπ. α' 13, 20, 35 και 45, β' 19, 23, 24, 29 και 37 και γ' 2, 6, 14, 28 και 42 του Επιταφίου), ο οποίος αναρωτιέται: *πῶς σε, ὦ Θεέ μου, νῦν κηδεύσω ὁ δοῦλός σου;* (βλ. τροπ. β' 23 του Επιταφίου).

Στην θ' ωδή αναπτύσσεται και πάλι ένας διάλογος μεταξύ του ταφέντος Χριστού και της Θεοτόκου (βλ. τροπ. γ' 30-32 του Επιταφίου). Στο δεύτερο τροπάριον της θ' ωδής η Πάναγνος *δακρύνουσα βοά: ἀνάστηθι, παῦσον τοὺς πόνους μου* (βλ. τροπ. β' 54 και γ' 36-38 του Επιταφίου). Όπως και στον ύμνο του Ρωμανού, στον τετραώδιον του Κοσμά του Μελωδού και στον Επιτάφιο (τροπ. β' 14 και γ' 31) ο Χριστός εξηγεί τότε στη Θεομήτορα

το σωτηριολογικό νόημα του θανάτου του και την παρηγορεί με την υπόσχεση της Αναστάσεως: *τὸ πλάσμα μου σώσαι βούλομαι, θνήξαι κατεδεξάμην· ἀλλ' ἀπαναστήσομαι καὶ μεγαλυνῶ ὡς Θεός* (τροπ. 3). Ο θρήνος ολοκληρώνεται και πάλι με τη δοξολογία της Θεοτόκου: *ὑμνῶ τὸ εὐσπλαγχνιν σου φιλάνθρωπε· προσκυνῶ τὸ πλοῦτος τοῦ ἐλέους σου, δέσποτα* (τροπ. 4 της θ' ωδής, βλ. τροπ. γ' 32 του Επιταφίου).

Στην ακολουθία του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικού της Αναστάσεως, η οποία αγνοεί τον Επιτάφιο Θρήνο, συναντάμε τρία *τροπάρια ψαλλόμενα εἰς τὸν Ἄμωμον*²⁴⁵³, όπου για πρώτη φορά η στιχολογία του Αμώμου συνδέεται με την υμνογραφία του Μεγάλου Σαββάτου. Τα τρία αυτά τροπάρια έχουν ως θέμα την ταφή του Χριστού και αποτελούν παραλλαγές του πρώτου αναστάσιμου ευλογηταρίου του Ὁρθρου της Κυριακής²⁴⁵⁴. Το δοξαστικόν και θεοτοκίον που τα συνοδεύουν είναι αυτά της Κυριακής. Τροπάρια *εἰς τὸν Ἄμωμον*, ένα είδος που γνωρίζει κάποια ανάπτυξη κατά αυτή την περίοδο, συναντάμε και στις ακολουθίες της Κυριακής των Βαΐων²⁴⁵⁵ (έξι τροπάρια, τρία αναστάσιμα και τρία της εορτής, μαζί με το δοξαστικόν και το θεοτοκίον των αναστασίμων ευλογηταρίων της Κυριακής) και της Μεγάλης Πέμπτης²⁴⁵⁶ (δύο τροπάρια, δοξαστικόν και θεοτοκίον της εορτής) του Τυπικού της Αναστάσεως. Ας σημειωθεί ότι στη σύγχρονη λειτουργική πράξη η στιχολογία του Αμώμου και τα ευλογητάρια συσχετίζονται τόσο με τη νεκρώσιμη ακολουθία του Σαββάτου (νεκρώσιμα ευλογητάρια²⁴⁵⁷), όσο και με την αναστάσιμη ακολουθία της Κυριακής (αναστάσιμα ευλογητάρια²⁴⁵⁸). Στις σύγχρονες εκδόσεις του Τριωδίου ευθύς μετά τα εγκώμια του Μεγάλου Σαββάτου ψάλλονται σε ήχο πλ. α' τα αναστάσιμα ευλογητάρια. Από τον Ἄμωμον είναι επίσης οι στίχοι των τριών αντιφώνων της ακολουθίας του Νιπτήρος

²⁴⁵³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 163-164.

²⁴⁵⁴ *Ὡρολόγιον*, Αστήρ, 46.

²⁴⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 6-7.

²⁴⁵⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 84.

²⁴⁵⁷ *Ὡρολόγιον*, Αστήρ, 46.

²⁴⁵⁸ *Ὡρολόγιον*, Αστήρ, 47-48.

του Συναξαρίου της Ευεργέτιδος²⁴⁵⁹ και των κωδίκων Βατοπεδίου 1488 και Μεγίστης Λαύρας Γ. 72 και Γ. 69²⁴⁶⁰, όπου για ακόμα μία φορά διαπιστώνουμε την παράλληλη εξέλιξη της υμνογραφίας και του δραματικού στοιχείου στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας.

Ο προαναφερθείς *Λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ῥηθὲν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ μεγάλου Σαββάτου*²⁴⁶¹ του πατριάρχη Γερμανοῦ Β' (βλ. ανωτέρω) ἔχει ως κύριο θέμα τον σαββατισμό του Χριστοῦ στον ὀλβιο τάφο. Ο λόγος είναι γεμάτος αναφορές στη θεόσωμον ταφή του Χριστοῦ, το σώμα του οποίου παρομοιάζεται με τον κόκκο του σίτου που κατεβαίνει στους κόλπους της γης (264, βλ. τροπ. α' 29 του Επιταφίου), στον Νικόδημο (βλ. τροπ. α' 20, β' 24 και 29 και γ' 14 και 28 του Επιταφίου) και στον Ιωσήφ (βλ. τροπ. α' 13, 20, 35 και 45, β' 19, 23, 24, 29 και 37 και γ' 2, 6, 14, 28 και 42 του Επιταφίου), οι οποίοι τυλίγουν ευλαβικά το σώμα του Χριστοῦ με τη σινδόνα (269 Α), στον θρήνο της Θεοτόκου (269-272, 278) και στον χριστεπώνυμο λαό, ο οποίος γεμίζει με δάκρυα τον τάφο του Χριστοῦ (276 C). Ο Γερμανός προτρέπει τους πιστούς να πλύνουν τη σινδόνα με τα αναμειγμένα με σμύρνα και αλόη δάκρυά τους (289 Α, βλ. τροπ. β' 29 και γ' 3, 5, 35 και 45 του Επιταφίου) και να μιμηθούν (*μιμησώμεθα*) τον Ιωσήφ και τον Νικόδημο σκεπάζοντας το γυμνό σώμα του Χριστοῦ (βλ. τροπ. α' 41 του Επιταφίου) και τοποθετώντας το στο μνήμα το καινόν (288 Β, βλ. τροπ. α' 6 και 24 και β' 19 του Επιταφίου). Ο Γερμανός εξηγεί στη συνέχεια το ηθικό νόημα της προτροπής αυτής (288D-289). Ο μακρὺς αυτός λόγος δίνει μία καινούρια ἔμφαση στα θέματα της ταφῆς και του θρήνου σε σχέση με προηγούμενους λόγους γύρω από το ίδιο θέμα, αλλά δεν μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο ακόμα για μία ιδική τελετή η οποία θα συμπεριλάμβανε τον Επιτάφιο Θρήνο ή ένα είδος αναπαράστασης της ταφῆς του Χριστοῦ. Ο Taft, αντιθέτως, ἔχει επισημάνει τις συχνές

²⁴⁵⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 547-548.

²⁴⁶⁰ FOLLIERI-STRUNK, *Triodium Athoum*, Pars suppletoria, 35-39 και 64-66.

²⁴⁶¹ PG XCVIII, 244-289. Για την ορθότητα της απόδοσης του λόγου στον Γερμανό βλ. BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 668

αναφορές του λόγου αυτού στη Θεία Ευχαριστία (289B) και την προτροπή που απευθύνει ο Γερμανός στους πιστούς να κοινωνάνε από την πνευματική τράπεζα ως από τον ίδιο τον σταυρό του Χριστού, στοιχείο που δύσκολα θα ταίριαζε σε μία τέτοια τελετή. Ο Taft διακρίνει στην προτροπή αυτή μία αναφορά στην ακολουθία των προηγιασμένων τιμίων δώρων της Μεγάλης Παρασκευής²⁴⁶², η οποία ετελείτο, σύμφωνα με το παλαιό Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας, σε συνδυασμό με τον Εσπερινό της ημέρας, και είχε καταργηθεί στην Κωνσταντινούπολη προ του 1200²⁴⁶³.

Ο Janeras αναφέρει στο έργο του για την ιστορία των ακολουθιών της Μεγάλης Παρασκευής μία μαρτυρία για τη δραματική αναπαράσταση της ταφής του Χριστού στην Κύπρο το δεύτερο ήμισυ του ιγ' αιώνα²⁴⁶⁴. Ο Janeras συσχετίζει την αναπαράσταση αυτή με τον Εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευής ή, πιθανότερα, με τον Όρθρο του Μεγάλου Σαββάτου. Δεν πρόκειται για ένα λειτουργικό κείμενο αλλά για μία βυζαντινή σκηνοθετική διάταξη για ένα λειτουργικό δράμα των Παθών του Χριστού βασισμένο στην ευαγγελική αφήγηση, το οποίο συντάχτηκε μεταξύ του 1260 και του 1270 από κάποιο αξιωματικό της αυλής των Lusignan. Στο κείμενο αυτό γίνεται αναφορά στον Τρισάγιον ύμνο – πρόκειται προφανώς για το λεγόμενο *ἄσματικόν* του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου – και στον θρήνο των μυροφόρων: *καὶ ὡς προφθάσῃ καὶ Νικόδημος φέρων σινδόνα καὶ τίνα μυρίσματα, καὶ ἐντλίξαντες τὸ σῶμα ὡς ἐνταφιάσωσιν αὐτό, ψάλλοντες μετὰ μέλους τὸ “ἅγιος ὁ Θεός”, ἕως οὗ εἰσέλθωσιν εἰς τάφον, ἀκολουθοῦσα ἡ μήτηρ καὶ Ἰωάννης, μετὰ καὶ τῶν μυροφόρων. Καὶ ἐνταφιάσαντες αὐτὸν ὡς ἄρξονται αἱ μυροφόροι θρηνολογεῖν*²⁴⁶⁵.

---

²⁴⁶² TAFT, *In the bridesgroom's absence*, 84.

²⁴⁶³ JANERAS, *Les vespres*, 214-215.

²⁴⁶⁴ JANERAS, *Le Vendredi-Saint*, 397.

²⁴⁶⁵ VOGT, *Études*, 61.

Οι προαναφερθείσες επιστολές 52-55 και 71²⁴⁶⁶ του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ (βλ. ανωτέρω) προς τον αυτοκράτορα (1282-1328) Ανδρόνικο Β΄ τον Παλαιολόγο²⁴⁶⁷ χρονολογούνται, σύμφωνα με την Talbot, από τη δεύτερη πατριαρχία του (1305-1308)²⁴⁶⁸. Σε αυτές ο Αθανάσιος, ο οποίος θεωρήθηκε από μερικούς ποιητής του Επιταφίου, προτρέπει τον αυτοκράτορα και τον λαό της Βασιλευούσης να λάβουν μέρος στην εξόδιο ακολουθία του Θεανθρώπου: *ὁψὲ τὸ πρὸς σάββατον πάντες σπεύσωμεν ἐκδραμεῖν μὴ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες μόνον, φρικτὰ μυστήρια κατοψόμενοι τοῦ μακαρίου καὶ μόνου δυνάστου βασιλέως· ἀλλὰ σὺν ἱερεῦσιν ἡγούμενοι ἐν τῇ μητρὶ τῶν ἐκκλησιῶν τὴν παναγίαν σφαγὴν καὶ τὸν ζῶηρόν ἐνταφιασμόν προσκυνῆσαι καὶ ἀλαλάξαι τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* (επιστολή 52, 1-9²⁴⁶⁹). Ο Αθανάσιος περιγράφει μία *παινύχιον* (επιστολή 52, 11) ακολουθία στην Αγία Σοφία (επιστολές 52, 1 και 10, και 71, 20), στην οποία συμμετέχουν ο αυτοκράτορας (επιστολές 52, 4, 54, 18, και 71, 22), ο μεγάλς δομέστικος (επιστολή 52, 10), ἄλλοι αξιωματικοί της αυλῆς (επιστολή 52, 4), ο πατριάρχης (επιστολή 53, 17, και 54, 18), ιερεῖς, ηγούμενοι (επιστολή 52, 5), πλήθος μοναστῶν (επιστολή 53, 14), ὅλοι οι ψάλτες της Μεγάλης Εκκλησίας (επιστολή 52, 10) και το χριστεπώνυμο ποίμνιο της Βασιλευούσης (επιστολές 53, 17, 54, 18, και 71, 22). Η *παινυχίς* αυτή ξεκινούσε *ὁψὲ τὸ πρὸς σάββατον* (επιστολή 52, 2) *ταχὺν πρὸ νυκτός* (επιστολή 53, 16). Το γενικό πλαίσιο των επιστολῶν και η μνεῖα του στίχου Ψ. 43, 27 (*Ἀνάστα, Κύριε*, επιστολή 54, 19), ο οποίος απαντάται στον Ὅρθρο του Μεγάλου Σαββάτου του Τυπικοῦ της Μεγάλης Εκκλησίας και του σύγχρονου Τριωδίου, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ὅτι πρόκειται μάλλον για την τέλεση του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου κατά τις πρώτες νυχτερινές ὥρες της Παρασκευῆς. Κατά την ακολουθία αυτή, η οποία εἶχε ως ἐπίκεντρο το θέμα του *ἐνταφισμού* (βλ. επιστολές 52, 8, 53, 13, 54, 18, και 71, 22), η ταφή του Κυρίου αναπαριστανόταν δια

²⁴⁶⁶ PALLAS, *Anhang*, 229-307, και TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*.

²⁴⁶⁷ Βλ. PAPADOPOULOS, *Genealogie der Palaiologen* και LAIOU, *The Foreign Policy of Andronicus II*.

²⁴⁶⁸ TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*, 363.

²⁴⁶⁹ Ακολουθούμε την ἀρίθμηση των παραγράφων του Taft (TAFT, *In the bridesgroom's absence*, 84-85).

μέσου αναγνωσμάτων και εξόδιων ύμνων (*ἐξόδια*, βλ. επιστολές 52, 7 και 10, 53, 12 και 15, και 54, 19) και ίσως κάποιου είδους λειτουργικού δράματος. Η μετοχή τους στην ακολουθία αυτή καθιστούσε τους πιστούς μυροφόρους που πρόθυμα σπεύδουν στον τάφο για να προσφέρουν το πολύτιμο τους μύρο (επιστολή 71, 24), κοινωνούς του θρήνου της Θεοτόκου (επιστολή 71, 23) και μάρτυρες της ταφής του Θεανθρώπου (επιστολή 71, 24).

Σε αυτή την ίδια περίπου περίοδο ανήκει και το ιδιόμελον *Τὸν ἥλιον κρύψαντα*²⁴⁷⁰ (ήχος πλ. α'), το οποίο ψάλλεται αμέσως μετά το Τρισάγιον της Μεγάλης Δοξολογίας του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου και θεωρείται συνήθως ποίημα του Γεωργίου Ακροπολίτου (Κωνσταντινούπολη 1217-1288)²⁴⁷¹. Μερικές μόνο από τις σύγχρονες εκδόσεις του Τριωδίου και των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας συμπεριλαμβάνουν τον μεταγενέστερο αυτό ύμνο²⁴⁷², ο οποίος αγνοείται εντελώς στα χειρόγραφα τριώδια και τυπικά προ του γ' αιώνα. Ένα από τα χειρόγραφα όπου απαντάται το *τροπάριον* ή *ᾠσματικόν* αυτό είναι ο ελληνικός Βατικανός κώδικας 1446, ο οποίος χρονολογείται από τον ιε' ή ιστ' αιώνα. Ο G. La Piana²⁴⁷³ έχει αποδείξει την εξάρτηση αυτού του ύμνου από τον λόγο *εἰς τὴν Θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου Τίς τοῦτο σήμερον σιγῇ*, ο οποίος αποδίδεται στον Άγιο Επιφάνιο Κύπρου²⁴⁷⁴. Το τελευταίο μέρος αυτού του ιδιομέλου είναι ένας πραγματικός θρήνος της Θεοτόκου (βλ. τροπάρια 22 και 48 της β' στάσης του Επιταφίου): *εἰ καὶ τὰ σπλάγχνα σπαράττομαι καὶ τὴν καρδίαν τι τρώσκομαι νεκρὸν ἄπνουν βλέπουσα, ἀλλὰ τῇ σῇ ἀναστάσει μεγαλυνθῆναι θαρρῶ*.

²⁴⁷⁰ *Τριώδιον*, Φως, 485.

²⁴⁷¹ HEISENBERG, *Georgius Acropolites*, 9-11 (στιχηρὸν, ψαλλόμενον τῷ ἀγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ τὸν Ἐπιτάφιον ἀσπασμόν), και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1292. Για τον Γεώργιο Ακροπολίτη βλ. *Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, I, 1232-1234, *Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 49, HUNGER, *Literatur*, I, 442-447, CONSTANTINIDES, *Education*, και ŽAVORONKOV, *Nekotorye*.

²⁴⁷² *Τριώδιον*, Φως, 485, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς*, 274, και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἀνθολόγιον*, I, 1292. Ο εν λόγω ύμνος λείπει από τις εκδόσεις του Τριωδίου της Βενετίας, της Ρώμης, του F. Vitali και της Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

²⁴⁷³ LA PIANA, *Le rappresentazioni sacre*, 191-192.

²⁴⁷⁴ PG XLIII, 445-448.

Γύρω από το 1347, χρονολογία του επιταφίου-αέρος της Μονής Χιλανδαρίου, η είσοδος του Ορθρου του Μεγάλου Σαββάτου, η οποία απαντάται για πρώτη φορά στο Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας²⁴⁷⁵, εξελίσσεται σε μία δραματική αναπαράσταση της ταφής του Χριστού. Στον Βατοπεδινό κώδικα 954 (1199) του 1346 συναντάμε την εξής τυπική διάταξη: *ὁ δὲ ἱερεὺς, ἐνδυσάμενος πᾶσαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν, εἰς τὸ Τρισάγιον εἰσοδεύει μετὰ τοῦ εὐαγγελίου, οὐ καθὼς ἔχει συνήθειαν, ἀλλ' ἐπάνω τοῦ ὤμου βαστάζων τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον, ἐνειλημμένον μετὰ τοῦ αέρος καὶ βαδίζων ἀργῶς, ἡμεῖς δὲ ψάλλομεν τὸ Τρισάγιον, καθὼς ἔθος ἔχομεν ψάλλειν εἰς νεκρούς*²⁴⁷⁶. Μία παρόμοια διάταξη συναντάμε στον κώδικα Paris. Coislin. 215 του 1360²⁴⁷⁷. Ο Αθηναϊκός κώδικας 2679 της Εθνικής Βιβλιοθήκης (16^{ος} αἰ.) προσθέτει: *ὁ ἱερεὺς...εἰσοδεύει, αἰνιττομένου τοῦ σχήματος τὸν εὐσχήμονα Ἰωσήφ, ὃς τὸ ζωηφόρον σῶμα τοῦ Κυρίου...φέρων ἐνεταφίασε*²⁴⁷⁸. Στο Τυπικόν του καθηγουμένου της Λαύρας του Αγίου Σάββα Αθανασίου του κώδικα 635 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης των Ιεροσολύμων (15^{ος} αἰ.), το οποίο φαίνεται να αγνοεῖ ακόμα τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου (*στιχολογοῦμε δὲ τὸν Ἄμωμον μετὰ τῶν εὐλογηταρίων τῆς ἀναστάσεως*²⁴⁷⁹), συναντάμε την εξής τυπική διάταξη: *ὁ δὲ ἱερεὺς ἀλλάσσει πᾶσαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν καὶ εἰς τὸ Τρισάγιον τῆς δοξολογίας εἰσοδεύει μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου, προπορευομένων λαμπάδων, οὐ καθὼς ἔθος ἔχειν, ἀλλ' ἐπάνω τοῦ ὤμου βαστάζων αὐτὸ ἐνειλημμένον μετὰ τοῦ αέρος*²⁴⁸⁰. Στο τυπικόν του κώδικα 153 της Μονής Φιλοθέου (15^{ος} αἰ.) διαβάζουμε: *εἴτα εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ βήματος καὶ αἶρει τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἐν τῷ δεξιῷ ὤμῳ αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς καὶ σκεπάζει αὐτὸ μετὰ καλύμματος, καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν τροπαρίων εἰσέρχεται εἰς τὸ βημόθυρον καὶ ἵσταται καὶ ἄρξεται τὸν Τρισάγιον ὕμνοι*²⁴⁸¹. Την πρώτη μαρτυρία για την εκφορά και περιφορά του επιταφίου

²⁴⁷⁵ MATEOS, *Le Typikon*, 82, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 132.

²⁴⁷⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 452.

²⁴⁷⁷ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 162.

²⁴⁷⁸ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Αἱ εὐχαί*, 259.

²⁴⁷⁹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 369.

²⁴⁸⁰ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 369-370.

²⁴⁸¹ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 380.

(плащаница) πάνω από τον ιερέα, ο οποίος κρατάει στα χέρια του το ιερό ευαγγέλιο, κατά τον Όρθρο του Μεγάλου Σαββάτου τη συναντάμε στο χειρόγραφο требник (Μικρόν Ευχολόγιον, Αγιασματάριον) του σλαβικού κώδικα 310 (377) της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (ιστ' αι.)²⁴⁸². Οι ελληνικές εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων τήρησαν για αιώνες (από τον ιστ' αι.) απόλυτη σιγή για την τελετή αυτή. Το Τριώδιον της Ρώμης του 1879 δεν την αναφέρει καν. Μία μικρή αναφορά στον επιτάφιο συναντάμε στο Τυπικόν του Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτη (Κωνσταντινούπολη 1838), ενώ στο Τυπικόν του Βιολάκη (Κωνσταντινούπολη 1888) έχουμε μία πλήρη και εκτενέστατη περιγραφή της τελετής²⁴⁸³.

Μερικά χειρόγραφα τυπικά μας επιτρέπουν να συσχετίσουμε τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου με τη λειτουργική χρήση της εικόνας του επιταφίου θρήνου (βλ. ανωτέρω). Στο τυπικόν του κώδικα Ξενοφώντος 57 (ιε' αι.) συναντάμε την εξής τυπική διάταξη: *μετὰ τὸ Θεὸς Κύριος, νὰ βάλλεται ἀνάγνωσις ἕως τῆς ἐτοιμασίας τοῦ ἐπιταφίου, καὶ αἴρηται ἡ καθήλωσις τότε, καὶ νὰ βάλληται ὁ ἐπιτάφιος, μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν ἀρχόμεθα τῶν μεγαλυναρίων*²⁴⁸⁴. Το τυπικόν του κώδικα Φιλοθέου 153 (ιστ' αι.) αναφέρει: *ὁ δὲ ἱερεὺς ἀπελθὼν, βάλλει τὸ ἐπιτραχήλιον μετὰ τοῦ φελωνίου ἐγγὺς τοῦ νάρθηκος κάκει ἵστησι τετράποδον μετὰ βλατείου καὶ εἰκονίσματος, ἔχον(τος) τὸν τύπον τοῦ ἐπιταφίου...κάκει ἄρχεται ὁ ἱερεὺς μετὰ μέλους τὸ Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε. Εἴτα λέγει τὰ μεγαλυνάρια, κάκει στιχολογεῖται καὶ ὁ ᾠμωμος*²⁴⁸⁵. Στο τυπικόν του κώδικα 94 της Μεγίστης Λαύρας (ιστ' αι.) διαβάζουμε: *μετὰ τοῦ τροπαρίου ὑπᾶν τὴν εἰκόνα εἰς τὴν μέσην...μεγαλυνάρια ἴσταται ὁ κανονάρχης εἰς τὸ μέσοι*²⁴⁸⁶.

²⁴⁸² LISICYN, *Pervonačal'nyj Tipikon*, 150-151.

²⁴⁸³ ΒΙΟΛΑΚΗΣ, *Τυπικόν*, 363-364.

²⁴⁸⁴ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 253.

²⁴⁸⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 380.

²⁴⁸⁶ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 516.

Τα τροπάρια της συλλογής του Μαρκιανού ελληνικού κώδικα Π, 123 του 1353, της μέχρι στιγμής αρχαιότερης παραλλαγής του Επιταφίου, φέρουν τον τίτλο *μεγαλυνάρια*. Δεκαέξι από τα τροπάρια της α' στάσης της συλλογής αρχίζουν επίσης με τις λέξεις *μεγαλύνομέν σε*. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να συσχετίσουμε τη γένεση του Επιταφίου με το σχετικά μεταγενέστερο υμνογραφικό είδος των μεγαλυναρίων. Στη βυζαντινή υμνογραφία ο όρος *μεγαλυνάριον*, οποίος προέρχεται από τις πρώτες λέξεις της Ωδής της Θεοτόκου *Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον* (Λκ. 1, 46-55), προσδιορίζει πέντε, τουλάχιστον, διαφορετικά είδη ύμνων: α') τα τροπάρια εις τον Ἀωμον του Ὁρθρου του Μεγάλου Σαββάτου (Επιτάφιος Θρήνος ἡ εγκώμια), β') τα ἑμμετρα προύμνια του ειρμού και των τροπαρίων της θ' ωδής των κανόνων των εορτῶν των Εισοδίων της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου), της Γεννήσεως του Χριστού (25 Δεκεμβρίου), της Περιτομῆς του Χριστού και του Αγίου Βασιλείου (1 Ιανουαρίου), των Θεοφανίων (6 Ιανουαρίου), της Υπαπαντής (2 Φεβρουαρίου), των Τριῶν Ιεραρχῶν (30 Ιανουαρίου), του Ευαγγελισμού (25 Μαρτίου), του Πάσχα, της Αναλήψεως, της Πεντηκοστής και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (15 Αυγούστου, μόνο στον β' ιαμβικό κανόνα), γ') τον θεομητορικό ὕμνο εις το *Ἐξαιρέτως* (θεομητορικό μνημόσυνο) της αγίας αναφοράς (το *ᾠξιὸν ἔστι*²⁴⁸⁷ κατά τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, το *Ἐπὶ σοὶ χαίρει Κεχαριτωμένη* κατά εκείνη του Αγίου Βασιλείου του Μεγάλου²⁴⁸⁸ ἡ ο ειρμός της θ' ωδῆς του κανόνος κατά τις δεσποτικές και θεομητορικές εορτές), δ') τον ὕμνο εις τα δίπτυχα της αγίας αναφοράς μετά την εκφώνηση *Ἐν πρώτοις* (αρχιερατικό μνημόσυνο), ο οποίος ψαλλόταν αρχικά μετά την θ' ωδή του κανόνος²⁴⁸⁹ και, τέλος, ε') τα εφτά τροπάρια (το *ᾠξιὸν ἔστι* και ἑξὶ τροπάρια προς το *Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβὶμ*) που ψάλλονται μετά

²⁴⁸⁷ Η σχέση του μεγαλυναρίου αυτού, το οποίο αποτελείται από τον ειρμό της θ' ωδῆς του κανόνος της Μεγάλης Παρασκευῆς και το, κατά τη σχετική αγιορειτική παράδοση, ἀγγελοδίδακτον προύμνιον *ᾠξιὸν ἔστι ὡς ἀληθῶς μακαρίζειν σε τὴν Θεοτόκον...*, με τα δύο πρώτα τροπάρια της β' στάσης του Επιταφίου είναι προφανής.

²⁴⁸⁸ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Βυζαντιναὶ Θεῖαι Λειτουργίαι*, 50-51.

²⁴⁸⁹ Στην ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου, π. χ., εις τα δίπτυχα ψάλλεται το μεγαλυνάριον *Ἦδωρ τὸ ζώηρρυτον* (ἦχος πλ. δ', προς *Τὴν τιμιωτέραν*).

την θ' ωδή του Μεγάλου και Μικρού Παρακλητικού Κανόνος εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον των ομωνύμων ακολουθιών του Ωρολογίου.

Τα μεγαλυνάρια της θ' ωδής του κανόνος, τα οποία εισήλθαν αρκετά αργά (μετά την πρώτη χιλιετία) στην ιστορία της βυζαντινής υμνογραφίας, συντέθηκαν πιθανώς κατά το πρότυπο των στίχων της Ωδής της Θεοτόκου, οι οποίοι ψάλλονται κατά τον Όρθρο με το αντίφωνον *Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβίμ* (ειρμός της θ' ωδής του κανόνος της Μεγάλης Παρασκευής), για εκείνες ακριβώς τις μεγάλες εορτές του λειτουργικού έτους για τις οποίες το Τυπικόν δεν προέβλεπε τη στιχολογία της βιβλικής ωδής. Τα μεγαλυνάρια της θ' ωδής που συναντάμε στα σύγχρονα λειτουργικά βιβλία δεν είναι έργο των κανονογράφων αλλά μεταγενέστερες προσθήκες. Η θ' ωδή του κανόνος του Πάσχα του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού, π. χ., εμφανίζεται σε μερικές εκδόσεις των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα²⁴⁹⁰ με επτά μεγαλυνάρια, τα οποία αγνοούνται παντελώς στα παλαιά χειρόγραφα, στις κριτικές εκδόσεις του ύμνου και στις εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου²⁴⁹¹. Σε διάφορα μουσικά βιβλία, σε μεταγενέστερα τυπικά και σε μία υποσημείωση στα ελληνικά και στα αραβικά στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου των Μελχιτών Καθολικών ο αριθμός των μεγαλυναρίων αυξάνεται μέχρι δεκατρία²⁴⁹². Δώδεκα είναι τα μεγαλυνάρια στην έκδοση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα των αδελφών Δεπάστα (Κωνσταντινούπολη 1887)²⁴⁹³. Τα μεγαλυνάρια μετά τον Πολυέλεο του Όρθρου της Κυριακής των Βαΐων του σλαβικού Постная Троица αποδεικνύουν ότι

²⁴⁹⁰ Βλ., π. χ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, *Μεγάλη Έβδομάς*, 302.

²⁴⁹¹ Βλ., π. χ., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 196, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 117 και εξής, και *Πεντηκοστάριοι*, Φως, 5, αντιστοίχως.

²⁴⁹² COUTURIER, *Cours de Liturgie grecque-melkite*, 291-292.

²⁴⁹³ *Τὰ Ἅγια Πάθη*, 468-470.

πρόκειται για ένα είδος σε ανάπτυξη κατά την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο²⁴⁹⁴.

Στον Αθηναϊκό κώδικα 533 (φ. 185v) του έτους 1343 σώζονται έξι μόνο από τα *Μακαρώνια εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* (ήχος πλ. α', προς το *Μακαρίζομέν σε, Θεοτόκε παρθένε*²⁴⁹⁵) του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος (Αχριδών) και πάσης Βουλγαρίας (1275-1285;) Ιακώβου²⁴⁹⁶ (Προαρχίου;) (ιγ' αι.). Ο Δετοράκης θεωρεί ότι η μετρική και μουσική ομοιότητα του κατωτέρω *μακαρωνείου* με το πρώτο τροπάριον της α' στάσης του Επιταφίου του έντυπου Τριωδίου είναι απόλυτη:

Ἀρχαγγέλων ἅμα | καὶ ἀνθρώπων χοροί
ἄθροισθέντες τῇ κοιμήσει σου, πάναγνε,
καταπλήττονται καὶ μέλπουσιν αὐτῇ²⁴⁹⁷.

Ο Δετοράκης ισχυρίζεται ότι πρώτο παράδειγμα του υμνογραφικού είδους των εγκωμίων είναι τα *μακαρώνια* του Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας και όχι τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου, τα οποία συνετέθησαν, σύμφωνα με τον Δετοράκη, μεταγενέστερα και κατά μίμηση αυτών της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²⁴⁹⁸. Σύμφωνα με τον Δετοράκη, ο Ιάκωβος δεν θα γνώριζε τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου, διότι, σε αντίθετη περίπτωση, θα τα είχε χρησιμοποιήσει ως μουσικό και μετρικό πρότυπο των *μακαρωνείων* του αντί του τροπαρίου *Μακαρίζομέν σε*. Κατά την ταπεινή εκτίμησή μας, ο Δετοράκης παραβλέπει το ενδεχόμενο να γνώριζε ο Ιάκωβος τα εγκώμια του Μεγάλου Σαββάτου από μία άγνωστη σε

²⁴⁹⁴ MERCENIER, *La pière des Eglises de rite byzantin*, 79, και GUILLAUME, *Triode de Carême*, 441. Ανάμεσα στους Σλάβους μετά την γ' στιχολογία του Όρθρου ψάλλονται αμέσως τα *veličanija* (μεγαλυνάρια, συνήθως αρχίζουν με τη λέξη *veličaem, μεγαλύνουμεν*) της εορτής, τα οποία εξυμνούν τα μεγαλεία του μυστηρίου ή του αγίου της ημέρας και ψάλλονται ως αντίφωνα μεταξύ των σχετικών ψαλμικών στίχων.

²⁴⁹⁵ MERCATI, *Collectanea Bizantina*, 98.

²⁴⁹⁶ BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 314, 671 και 702.

²⁴⁹⁷ MERCATI, *Collectanea Bizantina*, 98.

²⁴⁹⁸ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*, 225-226.

μας συλλογή, παλαιότερη από εκείνη του Μαρκιανού κώδικα Π, 123 – η πρώτη αρχαιολογική μαρτυρία για την ύπαρξη του Επιταφίου είναι κατά έξι χρόνια παλαιότερη από την πρώτη γνωστή συλλογή εγκωμίων–, και να υπήρξε αυτή το πραγματικό πρότυπο του έργου του. Ας σημειωθεί ότι το τροπάριον *Μακαρίζομέν σε*, ένα σχεδόν άγνωστο τροπάριον²⁴⁹⁹ απροσδιόριστης χρονολογίας, η σχέση του οποίου με τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου και με τη σύνθεση του Ιακώβου Βουλγαρίας δεν είναι πλήρως εξακριβωθεί, δεν αποτελεί επαρκές και αξιόπιστο στοιχείο για τη χρονολόγηση του Επιταφίου σε σχέση με τα *μακαρώνεια* του Ιακώβου Βουλγαρίας. Το εν λόγω τροπάριον είναι, τόσο από θεματική, όσο και από μουσική άποψη, πανόμοιο με μερικά από τα μεγαλυνάρια του Μεγάλου Σαββάτου, όπως, π. χ., το τροπάριον 83 (51) της α΄ στάσης της συλλογής του Μαρκιανού κώδικα:

Μακαρίζομέν σε, | Θεοτόκε άγνή,
ή ίδούσα τὸν υἱόν σου σταυρούμενον
καὶ τὰ σπλάγχνα ὀδύνουσα μητρικῶς²⁵⁰⁰.

Κατά τη γνώμη μας είναι πιθανότερο η αρχαιότερη υμνογραφία του θανάτου και της ταφής του Χριστού να έχει επηρεάσει την υμνογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου παρά το αντίθετο.

Ο Επιτάφιος είναι ο τελευταίος κρίκος μιας μακράς παράδοσης, η οποία απαρτίζεται από έργα πολύ διαφορετικών υμνογραφικών ειδών, εποχών (από τον ε΄ μέχρι του ιδ΄ αι.) και προελεύσεων (Ιεροσόλυμα και Κωνσταντινούπολη, κυρίως). Την εποχή που συνετέθη ο Επιτάφιος μερικά από αυτά τα έργα όπως, π. χ., ο ανώνυμος αλφαβητικός ύμνος *Ἀρχοιτες*

---

²⁴⁹⁹ Το εν λόγω τροπάριον αγνοείται στο έργο της E. Follieri (FOLLIERI, *Initia hymnorum*).

²⁵⁰⁰ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια*, 235.

Εβραίων και το κοντάκιον του Ρωμανού εις το Πάθος και εις τον θρήνο της Θεοτόκου, είναι ιστορικά μόνο μνημεία με καμία ή με μία πολύ περιορισμένη θέση, αντιστοίχως, στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας. Άλλα είδη, όπως ο κανών (βλ. κανόνες του Κοσμά του Μελωδού-Μάρκου Υδρουντός, Συμεών Λογοθέτη ή Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως και Γερμανού Α΄ ή Συμεών Μεταφραστή), παραμένουν ακόμα εξαιρετικά δημιουργικά. Άλλα είδη, όπως τα μεγαλυνάρια και τα τροπάρια *εἰς τὸν ᾠμωμον* του κώδικα Τιμίου Σταυρού 43, των οποίων η σχέση με τον Επιτάφιο είναι προφανής, μόλις έχουν κάνει την εμφάνιση τους στη βυζαντινή υμνογραφία. Εξαιρετικά σημαντικό παράγοντα στη γένεση του Επιταφίου, σε μία περίοδο γενικής παρακμής για τη βυζαντινή υμνογραφία κατά την οποία η κωδικοποίηση των λειτουργικών βιβλίων έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, θεωρούμε τον όλο και αυξανόμενο μιμητικό χαρακτήρα των τελετών της Μεγάλης Εβδομάδας κυρίως από τον ιβ΄ αιώνα και ύστερα. Η σύνθεση του Επιταφίου Θρήνου, ο οποίος αναπτύσσει ένα παραδοσιακό πλέον θέμα με σύγχρονα αισθητικά κριτήρια (δραματισμός, συγκινησιακός ρεαλισμός), φαίνεται να ανταποκρίνεται στις καινούριες λειτουργικές ανάγκες της εποχής του. Ωστόσο, στο τέλος αυτής της μακράς αλυσίδας υπάρχουν ακόμα πολλοί χαμένοι κρίκοι. Οι σελίδες του προτελευταίου κεφαλαίου της ιστορίας του Επιταφίου παραμένουν ακόμα εν λευκώ.

6. ΤΟ ΕΙΔΟΣ ΤΩΝ ΕΓΚΩΜΙΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ

Η εξαιρετική μουσική του επένδυση και η διάχυτη συγκίνηση που προκαλούσε στους πιστούς κατέστησαν τον Επιτάφιο Θρήνο ένα από τα δημοφιλέστερα μέλη της βυζαντινής υμνογραφίας. Το είδος επεκτάθηκε βαθμιαία στην υμνογραφία της Θεοτόκου και των μεγάλων αγίων. Τα *Μακαρώνια εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν*

Θεοτόκου του Ιακώβου Βουλγαρίας του Αθηναϊκού κώδικα 533 (φ. 185v) του 1343, τρία χρόνια πριν ακόμα από την πρώτη αρχαιολογική μαρτυρία για την ύπαρξη του Επιταφίου (χιλανδαρινός επιτάφιος-αήρ του 1347), η σχέση των οποίων με τα εγκώμια του Μεγάλου Σαββάτου δεν έχει, κατά τη γνώμη μας, πλήρως εξακριβωθεί (βλ. ανωτέρω), ίσως να αποτελούν το πρώτο παράδειγμα της επέκτασης του είδους σε άλλους υμνογραφικούς χώρους. Αιώνες μετά συντέθηκαν νέα εγκώμια εις την Κοίμησιν της Θεοτόκου, όπως τα *Ἐγκώμια εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, από τα οποία ο κώδικας Ang. gr. 7 (B. 5, II) του ιστ' αιώνα μας διέσωσε μόνο τους πρώτους στίχους της κάθε στάσης, τα *Μακαριστάρια ψαλλόμενα εἰς τὸν ἐπιτάφιον τῆς ἀγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* του Αθηναϊκού κώδικα 782 (ιζ' αι.), οι *Ὑμνοι ἐπιτάφιοι ψαλλόμενοι ἐν τῇ ἀγρυπνίᾳ τῆς κοιμήσεως τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου* του Καίσαρος Νταπόντε²⁵⁰¹ του Αθηναϊκού κώδικα 2548 (ιη' αι.), τα *Ἐγκώμια εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου* του κώδικα 38 της βιβλιοθήκης της Μονῆς του Ζωγράφου (φφ. 53-72) του ιη' αιώνα και τα *Μακαριστάρια ψαλλόμενα εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου* του κώδικα Palat. 138 (φ. 51). Το 1783 ο ιεροδιδάσκαλος Προκόπιος ο Πελοποννήσιος συνέθεσε κατόπιν προτροπῆς του πατριάρχου Ιεροσολύμων (1775-1787) Αβραμίου²⁵⁰² τα *Ἐγκώμια τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν κοίμησιν αὐτῆς*²⁵⁰³. Στον πρόλογο του έργου του Προκοπίου γίνεται αναφορά στα μέχρι τότε εν χρήσει στον ναό του τάφου της Θεοτόκου στη Γεσθημανή εγκώμια του μεγάλου ρήτορος Εμμανουήλ ή Μανουήλ²⁵⁰⁴. Εγκώμια συντέθηκαν και για άλλες θεομητορικές και δεσποτικές εορτές, όπως, π. χ., τα *Ἐγκώμια ψαλλόμενα εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν* του Αθηναϊκού κώδικα 1627 της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης (ιζ' αι.).

²⁵⁰¹ Βλ. MEDVEDEV, *Aftograf Kesarija Daponte*.

²⁵⁰² *Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα*, I, 75.

²⁵⁰³ ΕΝΙΑΣΛΕΙΔΟΥ, *Ἡ Ἀκάθιστος εἰς τὴν Θεοτόκον*, 125-157.

²⁵⁰⁴ *Θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα*, VIII, 586-587, και SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 182, 183, 184 και 185.

Στο *Τυπικὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς λαύρας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις μονῆς* του Σιναϊτικοῦ κώδικα 1097 του 1214, το οποίο εκδόθηκε ἀπὸ τον Dmitrievskij μαζί με δύο ἀρκετὰ μεταγενέστερες παραλλαγές του, ἐκείνες του Σιναιτικοῦ κώδικα 1101 του ἔτους 1311 καὶ του Βατοπεδινού κώδικα 320 του 15 αἰῶνα, συναντᾶμε *τροπάρια εἰς τὸν Ἅμωμον* γιὰ τις εορτές του Ἁγίου Μωϋσέως (μνήμη 4 Σεπτεμβρίου), τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (μνήμη 25 Νοεμβρίου) καὶ των ἁγίων ἀβάδων των ἐν Σινά καὶ Ραϊθῷ ἀναιρεθέντων (μνήμη 14 Ἰανουαρίου)²⁵⁰⁵, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα τῆς ἐπέκτασης τοῦ εἶδους των ἐγκωμίων στὴν ὑμνογραφία των ἁγίων. Στον Μαρκιανό κώδικα CXXVI (φ. 91) τοῦ 15 ἢ 16 αἰῶνα συναντᾶμε τὰ *Μακαριστάρια ψαλλόμενα εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ τιμίου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου μετὰ τοῦ ἁμώμου, ποίημα κύρ. Μανουήλ τοῦ Μαζάρι*²⁵⁰⁶ (μνήμη 29 Αὐγούστου). *Μακαριστάρια* εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα Μάρτυρες τῆς Κρήτης (μνήμη 23 Δεκεμβρίου) συναντᾶμε στὸν Ἀθηναϊκὸ κώδικα 837 (83) τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης²⁵⁰⁷. Σε χειρόγραφες καὶ ἐντυπες φυλλάδες με τὶς ἀκολουθίες των ἁγίων Γεωργίου (μνήμη 23 Ἀπριλίου), Δημητρίου (μνήμη 26 Οκτωβρίου), Νικολάου (μνήμη 6 Δεκεμβρίου) καὶ πολλῶν ἀκόμα ἁγίων συναντᾶμε *ἐγκώμια* ἢ *μεγαλυνάρια* που μιμοῦνται ἐκεῖνα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Οἱ ὑμνογραφικὲς αὐτὲς συνθέσεις, οἱ ὁποῖες δὲν συμπεριλήφθησαν ποτὲ στα Μηναῖα, στεροῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον ποιητικῆς πνοῆς καὶ ἐξαρσης.

²⁵⁰⁵ DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, III, 417-418.

²⁵⁰⁶ SZÖVÉRFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 4 καὶ 72-73.

²⁵⁰⁷ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἀνέκδοτα μακαριστάρια*.

ΚΕΦ. Β΄. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

Στο υπόμνημα του Όρθρου της Παρασκευής μετά το Πάσχα του έντυπου Πεντηκοσταρίου διαβάζουμε: *τῇ Παρασκευῇ τῆς Διακαινησίμου ἐορτάζομεν τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν καὶ Θεομήτορος, τῆς Ζωηφόρου Πηγῆς· ἔτι δὲ καὶ μνείαν ποιούμεθα τῶν ἐν τούτῳ ὑπερφυῶν θαυμάτων παρὰ τῆς Θεομήτορος*²⁵⁰⁸. Άγνωστο παραμένει πότε ακριβῶς καθιερώθηκε η εορτή αυτή, μία από τις νεώτερες του εκκλησιαστικού έτους, κατά την οποία επικράτησε, χωρίς καμία τυπική διάταξη αρχικά²⁵⁰⁹, η συνήθεια να συμπάλλεται μαζί με την ακολουθία του Πάσχα και την αναστάσιμον ακολουθία της Οκτωήχου η συνταχθεῖσα υπό του Νικηφόρου Καλλίστου του Ξανθοπούλου ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς. Η ακολουθία αυτή, η οποία πρέπει να εισήλθε πολύ σύντομα σε λειτουργική χρήση, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο, με την πάροδο του χρόνου συμπεριελήφθη στο Πεντηκοστάριον²⁵¹⁰ και στα νεώτερα Τυπικά της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας²⁵¹¹. Ο Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός ο Ίμβριος, στον πρόλογο στο Πεντηκοστάριον (Κέρκυρα, Ιούνιος 1836), ισχυρίζεται ότι τα υπομνήματα του Πεντηκοσταρίου και η ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς του Ξανθοπούλου *προετέθησαν πρώτον* στην έκδοση του Πεντηκοσταρίου του Ιακώβου του Λεογγίνου, την *ἐν ἔτει 1579 Ἐνετίῃσιν* γενομένη²⁵¹².

²⁵⁰⁸ Πεντηκοστάριον, Φως, 20.

²⁵⁰⁹ Στο Πεντηκοστάριον, την Πέμπτη της Διακαινησίμου εσπέρας, διαβάζουμε την εξής τυπική διάταξη: *Ψάλλομεν τὴν παρούσαν Ἀκολουθίαν τὴν γεγνηῖαν παρὰ κυρίου Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου εἰς τὴν Ὑπεραγίαν καὶ Κυρίαν Δέσποιναν Θεοτόκον, τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν· οὐ γὰρ εὔρομεν ὑπὸ τυπικοῦ τὴν τοιαύτην Ἀκολουθίαν, ἀλλ' ἐτέθη δι' ἀγάπην τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου* (Πεντηκοστάριον, Φως, 16).

²⁵¹⁰ Πεντηκοστάριον, Βενετία, 14-20, VITALI, Πεντηκοστάριον, λ'-λζ', Πεντηκοστάριον, Φως, 16-23, Πεντηκοστάριον, Αποστολική Διακονία, 1959, 15-21, και 1994, 50-64, και Ἀνθολόγιον, Ιερά Μονή Κρυπτοφέρρης, III, 219-231. Η ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς αγνοείται στην ακολουθία της Παρασκευῆς της Διακαινησίμου του Πεντηκοσταρίου της Ρώμης (Πεντηκοστάριον, Ρώμη, 35-37).

²⁵¹¹ ΒΙΟΛΑΚΗΣ, Τυπικόν, 374-37.

²⁵¹² Πεντηκοστάριον, Φως, η'.

1. Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ

Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος²⁵¹³, ο οποίος γεννήθηκε προ του 1256 (;), άκμασε κατά το δεύτερο ήμισυ του ιγ' αιώνα και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του ιδ' αιώνα και πέθανε περί το 1335 (;), υπήρξε ένας διακεκριμένος και πολυγραφότατος ρήτορας, διδάσκαλος ρητορικής, επιστολογράφος, ιστορικός, θεολόγος, λειτουργιολόγος, αγιολόγος, συναξαριστής (υπομνήματα του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου), συγγραφέας ποιημάτων ιστορικού κυρίως περιεχομένου και ιερών επιγραμμάτων (στίχοι των υπομνημάτων του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου) και ποιητής και σχολιαστής λειτουργικών ύμνων. Εργάστηκε στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, του πρεσβυτερίου της οποίας ίσως να υπήρχε μέλος, όπου είχε πρόσβαση σε μία από τις πλουσιότερες βιβλιοθήκες της εποχής. Μία μικρή σημείωση στον Βατικανό ελληνικό κώδικα 182 (ιε' αι.) μας πληροφορεί ότι, περί το τέλος της ζωής του και σύμφωνα με τη βυζαντινή συνήθεια, θα εκάρη μοναχός και θα μετονομάστηκε Νείλος. Ο Ξανθόπουλος είναι, μαζί με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεο Κόκκινο²⁵¹⁴ (†1376) και τον μητροπολίτη Εφέσου Μάρκο Ευγενικό²⁵¹⁵ (†1451, μνήμη 19 Ιανουαρίου), ένας από τους τελευταίους προ της άλωσης της Κωνσταντινούπολης βυζαντινούς υμνογράφους. Εκτός από την εν λόγω ακολουθία ο Ξανθόπουλος συνέγραψε τα εξής υμνογραφικά έργα²⁵¹⁶:

---

²⁵¹³ Θρησκευτική έγκυκλοπαίδεια, IX, 649-654, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2207, PLP, αρ. 20826, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 705-707, HUNGER, *Literatur*, I, 96 και 98-100, και II, 114, 165 και 172, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVIII, 265 και 267, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 68, GENTZ, *Die Kirchengeschichte*, KOTZAMΠΑΣΗ, *Ανέκδοτα τροπάρια*, WINKELMANN, *Nikephoros Kallistos Xanthopoulos* και VASSIS, *Nikephoros Kallistos Xanthopoulos*.

²⁵¹⁴ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁵¹⁵ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁵¹⁶ Το μη συμπεριλαμβανόμενο στα λειτουργικά βιβλία υμνογραφικό έργο του Ξανθοπούλου μαζί με τα ιαμβικά τρίμετρα σε εικόνες, αγίους και γιορτές εξέδωσαν ο M. Jugie (JUGIE, *Nicéphore Calliste Xanthopoulos*) και ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος*).

1. Τροπάρια κατανυκτικά εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον· πρὸς τὴν τιμιωτέραν
2. Τροπάρια εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας
3. Ὑμνος ἐπαινετήριος κατανυκτικός· πρὸς Ζωηφόρε πανύμνητε. Κατὰ ἀλφάβητον
4. Ἐτερος (ὕμνος) ἀλφάβητος κατανυκτικός μετ' ἐγκωμίων εἰς τὴν ὑπέραγνον Θεοτόκον· πρὸς τὴν τιμιωτέραν
5. Ἀλφάβητος ἕτερος (ὕμνος) ἐγκωμιαστικός καὶ κατανυκτικός πρὸς τὴν ὑπέραγνον Θεοτόκον· πρὸς τὴν τιμιωτέραν
6. Ἐτερος (ὕμνος) ἀλφάβητος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἐγκωμιαστικός καὶ δεητικός. Ἰδιόμελος ὕμνος.
7. Ὑμνος ἐγκωμιαστικός εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ὁ λεγόμενος χαιρετισμός. Κατὰ ἀλφάβητον· πρὸς τὴν τιμιωτέραν
8. Τροπάρια κατὰ ἀλφάβητον· πρὸς τὴν τιμιωτέραν
9. Στιχηρὰ κατανυκτικά...κατὰ ἀλφάβητον. Ἦχος δ' πρὸς Ἡθελον δάκρυσιν

Εάν η ταύτιση του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου με τον Νεῖλο Ξανθόπουλο²⁵¹⁷ αληθεύει, ποιήματά του πρέπει να θεωρηθούν και τα πέντε στιχηρά ιδιόμελα (Δεῦτε τῆς οὐραίνου Τριάδος οἱ λατρευταί, ἦχος β', Τοὺς ἀναφθέντας ἄνθρακας, ἐκ τοῦ ἀστέκτου πυρός, ἦχος β', Τοῦ Δαυὶδ τὴν σφειδόνην τὴν τρίπλοκον, ἦχος πλ. β', Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ πᾶσι ἀνθρώποις, ἦχος πλ. δ', και Τριάς Ἀγία καὶ προσκυνητή, ἦχος πλ. β') και το δοξαστικόν (Τοὺς Ἱεράρχας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Πατέρων κλέος, ἦχος πλ. β') εἰς τὴν Λιτὴν και τα τρία στιχηρά (Χαίροις Ἱεραρχῶν ἡ Τριάς, τῆς Ἐκκλησίας τὰ μεγάλα προπύργια, Χαίροις Ἱεραρχῶν ἡ Τριάς, οὐρανοβάμονες ἐπίγειοι Ἄγγελοι και Χαίροις Ἱεραρχῶν ἡ Τριάς, τοῦ ἐπιγείου στερεώματος Ἥλιος, ἦχος πλ. α', προς το Χαίροις ἀσκητικῶν) και το δοξαστικόν (Σαλπίσσωμεν ἐν σάλπιγγι ἁσμάτων· χορεύσωμεν ἐόρτια,

²⁵¹⁷ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 265, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 69.

ήχος πλ. α') εις τον στίχον του Εσπερινού της εορτής των Τριών Ιεραρχών (30 Ιανουαρίου)²⁵¹⁸. Οι ομοιότητες μεταξύ των στιχηρών εις τα απόστιχα (προς το *Χαίροις ἀσκητικῶν* στις δύο περιπτώσεις) και των αντίστοιχων δοξαστικών (*Σαλπίσωμεν φιλέοργοι ἐν ὕμνοις, σκιρτήσωμεν ἐν ὕδατι και Σαλπίσωμεν ἐν σάλπιγγι ἁσμάτων· χορεύσωμεν ἑόρτια*, αντιστοίχως) των ακολουθιών της Ζωοδόχου Πηγῆς και των Τριών Ιεραρχών επιβεβαιώνουν την ταύτιση των δύο ονομάτων. Το υμνογραφικό ἔργο του Ξανθοπούλου, το οποίο ἔχει ως θεματικό ἐπίκεντρο τη θεομητορική ευλάβεια, χαρακτηρίζεται, ἀπό μορφολογική ἀποψη, ἀπό την πλήρη ἔλλειψη πρωτοτυπίας και τη μίμηση παλαιότερων υμνογραφικῶν πρότυπων.

2. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

Η ἀκολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς οφείλει την ὑπαρξὴ της στο κατά τους βυζαντινούς χρόνους καλούμενο ἀγίασμα, ναό ἢ μονή της Θεοτόκου της Πηγῆς ἢ ἐν τῇ Πηγῇ, γνωστό τουλάχιστον ἀπό τον ἰδ' αἰῶνα με την επωνυμία της Ζωοδόχου, ἢ, σύμφωνα με ἄλλους, ὀρθότερα Ζωηφόρου Πηγῆς²⁵¹⁹. Πρόκειται για ἓνα ἀπό τα ἀρχαιότατα χριστιανικά μνημεῖα της Κωνσταντινούπολης, το οποίο υφίσταται μέχρι σήμερα ως Ἀγίασμα της Παναγίας του Βαλουκλή ἢ Μπαλουκλή (ἀπό την τουρκική λέξη Balıklı, *ψαρότοπος*, ἀπό τη λέξη baluk, *ψάρι*). Ο πάλαι μέγιστος και περικαλλής αὐτός ναός κείται ἔξω των τειχῶν του Θεοδοσίου, ἀπέναντι της λεγομένης Χρυσῆς Πύλης ἢ Πύλης της Σηλυβρίας ἢ του Ρηγίου, η οποία, ἐξ αἰτίας της γειννιάσῃς της με το ἀγίασμα, ὀνομάστηκε Πύλη της Πηγῆς, προς τα μέρη του Επταπυργίου.

²⁵¹⁸ *Μηνᾶιον Ἰανουαρίου*, Ἀποστολική Διακονία, 559-563. Βλ. ΓΑΖΗ, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών*.

²⁵¹⁹ BENAY, *Le monastère de la Source*, ΝΟΜΙΑΔΗΣ (MINS), *Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ*, ΜΕΔΑΚΟΒΙΤΣ, *Bogodorica Živonosni*, JANIN, *Églises et Monastères*, 223-228, και VELMANS, *L'iconographie de la 'Fontaine de Vie'*.

Ο Ξανθόπουλος αφιέρωσε στον ναό μία ολόκληρη ιστορική πραγματεία, το *Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων*²⁵²⁰, το οποίο αποτελεί βασική πηγή για τη μελέτη της ιστορίας του αρχαιότερου αυτού κέντρου της βυζαντινῆς ευσέβειας. Στον θεομητορικό προσκύνημα αφιέρωσε ο Ξανθόπουλος και τα κεφάλαια κε' (*Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ ἐν τῇ πηγῇ, ὅπως ἐφάνη παραδόξου θαύματος ἐπὶ Λέοντος γενομένου*²⁵²¹) και κστ' (*Ἐκφρασις τοῦ θείου ναοῦ τῆς Πηγῆς, ὃν ὁ Λέων ἀνήγειρε*²⁵²²) του τέταρτου βιβλίου της *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*²⁵²³. Στο ἔργο αυτό, το οποίο είναι αφιερωμένο στον ανθενωτικό αυτοκράτορα (1282-1328) Ανδρόνικο Β' τον Παλαιολόγο²⁵²⁴, ο Ξανθόπουλος εξιστορεῖ σε ἡ' βιβλία την ιστορία της Εκκλησίας ἀπὸ την εμφάνιση του χριστιανισμοῦ μέχρι τον θάνατο του αυτοκράτορα (602-610) Φωκά (†610). Το σχέδιο του Νικηφόρου (α' κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου) να φθάσει μέχρι του ἔτους 911 και να γίνει ἔτσι συνεχιστὴς του ιστορικοῦ Εὐαγρίου Σχολαστικοῦ (536/537- μετὰ 594), ο οποίος συνέγραψε ἑξὶ βιβλία που κάλυπταν την περίοδο 431-594, εἴτε δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ εἴτε τα βιβλία που κάλυπταν την περίοδο 610-911 (βιβλία ιθ' - κγ';) δεν διασώθηκαν. Ο Νικηφόρος συνέγραψε ἐπίσης το *Σύνταγμα περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν θαυμάτων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς*, το οποίο συμπεριελήφθη στο Πεντηκοστάριον ως υπόμνημα της εορτῆς της Ζωοδόχου Πηγῆς²⁵²⁵.

Στα τρία προαναφερθέντα συγγράμματα ο Ξανθόπουλος ἀπηχεῖ μία μάλλον μεταγενέστερη παράδοση, ἡ οποία ἀνάγει την ἰδρυση του ναοῦ στους χρόνους του αυτοκράτορα (457-474) Λέοντος Α' του Θρακοῦ, του επικαλουμένου και Μακέλλη²⁵²⁶. Σύμφωνα με αὐτήν, ὅταν ο Λέων ἔφτασε στην Κωνσταντινούπολη ως ἀπλὸς ιδιώτης (ἦταν μάλλον ἀπλὸς στρατιώτης)

²⁵²⁰ ΠΑΜΠΕΡΙΣ, *Περὶ συστάσεως*.

²⁵²¹ PG CXLVII, 71-74.

²⁵²² PG CXLVII, 73-77.

²⁵²³ PG CXLV-CXLVII.

²⁵²⁴ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁵²⁵ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 20-21.

²⁵²⁶ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1206-1207, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

συνάντησε στη Χρυσή Πύλη ένα τυφλό, ο οποίος του ζήτησε νερό για να θεραπεύσει τη δίψα του. Μία ουράνια φωνή οδήγησε τότε τον Λέοντα μέχρι την πηγή. Η φωνή της Θεοτόκου του προανήγγειλε την άνοδό του στον θρόνο και του διέταξε να επιχρίσει με το νερό τα μάτια του τυφλού, ο οποίος και αμέσως ανέβλεψε, και να κτίσει εκεί ναό προς τιμήν της. Μετά από την κατά πρόρρηση της Θεοτόκου ενθρόνισή του (7 Φεβρουαρίου 457) έκτισε μεγαλοπρεπή ναό πάνω στη θαυματουργική πηγή. Στο υπόμνημα του Πεντηκοσταρίου ο Ξανθόπουλος συνδυάζει αυτήν την παράδοση με μία άλλη, παλαιότερη, η οποία συνδέει την ανέγερση του ναού με τον αυτοκράτορα (527-565) Ιουστινιανό Α.²⁵²⁷ (μνήμη 14 Νοεμβρίου ή 2 Αυγούστου): *ἐπὶ μετὰ χρόνον καὶ Ἰουστινιανός, ὁ Ῥωμαίων μέγιστος Αὐτοκράτωρ, τῇ δυσουρίᾳ πιεζόμενος ἐντεῦθεν ἔσχε τὴν ἰατρείαν, ἀντιφιλοτιμούμενος τῇ τοῦ Λόγου Μητρί, τὸν μέγιστον ἀνεγείρει ναόν*²⁵²⁸. Την παράδοση αυτή τη συναντάμε επίσης στο έργο του ιστορικού του στ' αιώνα Προκοπίου Καισαρείας: *ἕτερον δὲ ἱερὸν αὐτῇ ἐν χώρῳ καλουμένῳ Πηγὴ ἀνέθηκεν. Ἐνταῦθα ἐστὶ δάσος κυπαρίσσων ἀμφιλαφές, λειμὼν ἐν ἀπαλαῖς ταῖς ἀρούραις, τεθελῶς ἄνθεσι, παράδεισος εὐφορῶν τὰ ὠραῖα, πηγὴ ἀβοφητὶ βλύζουσα γαληνὸν τὸ ὕδωρ καὶ πότιμοι, ἱεροπρεπὴ ἐπιεικῶς πάντα*²⁵²⁹. Ο Κεδρηνός τοποθετεί την κτίση του ναού στο τριακοστό τρίο έτος της βασιλείας του Ιουστινιανού (559/560)²⁵³⁰. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή της ίδιας παράδοσης που μας διέσωσε ο Κωδινός, ο αυτοκράτορας, ο οποίος είχε βρει τη γιατρεία του στο θαυματουργικό αγίασμα, έκτισε τον ναό με τα οικοδομικά υλικά που περίσσευσαν μετά από την ολοκλήρωση της Αγίας Σοφίας²⁵³¹. Το 536 πάντως ο ναός αποτελούσε ήδη σημαντικό μοναστικό κέντρο, όπως συμπεραίνουμε από τη συμμετοχή στην τοπική σύνοδο που καταδίκασε τους Άνθιμο Κωνσταντινουπόλεως (535-536), Σεβήρο Αντιοχείας και Πέτρο Απαμείας επί πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μηνά (536-552, μνήμη 25

²⁵²⁷ RUBIN, *Das Zeitalter Justinians* και BROWNING, *Justinian and Theodora*.

²⁵²⁸ Πεντηκοστάριον, Φως, 20-21.

²⁵²⁹ *De aedif.* I, 3 (HAURY-WIRTH, *Procopius Caesarensis*, III, 184-185).

²⁵³⁰ BEKKER, *Georgius Cedrenus*, I, 678.

²⁵³¹ PG CLVII, 592.

Αυγούστου) του ηγουμένου της μονῆς τῆς οὔσης καὶ διακειμένης τοῦ οἴκου τῆς ἀγίας παρθένου καὶ θεοτόκου Μαρίας ἐν τῇ Πηγῇ Ζήνωνος ιερομόναχου²⁵³².

Η ιστορική διαδρομή του ναού της Ζωοδόχου Πηγῆς είναι, από την ίδρυσή του, στενά συνδεδεμένη με τα ονόματα βυζαντινών αυτοκρατόρων, πολλοί από τους οποίους απέδωσαν την ίασή τους στη θαυματουργική ενέργεια του αγιάσματος της Θεοτόκου, και σημαντικά ιστορικά γεγονότα για την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το 626 μόλις διέφυγε την καταστροφή από τους Αβάρους. Η αυτοκράτειρα (797-802) Ειρήνη η Αθηναία²⁵³³, η οποία είχε θεραπευτεί από αιμορραγία με το θαυματουργικό νερό της Πηγῆς, ανακαίνισε τον ερειπωμένο από τους σεισμούς ναό, στον οποίο προσέφερε διάφορα αφιερώματα, μεταξύ των οποίων και ένα ψηφιδωτό που απεικόνιζε την αυτοκράτειρα με τον γιο της, τον μετέπειτα αυτοκράτορα (780-797) Κωνσταντίνο ΣΤ΄²⁵³⁴.

Ανακαινιστές του ναού θεωρεί ο Ξανθόπουλος τον Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα²⁵³⁵ (867-886) και τον γιο του Λέοντα τον Σοφό²⁵³⁶ (886-912): *ὃν ὑπὸ σεισμῶν διαφόρων διαρραγέιντα, ὕστερον Βασίλειος ὁ Μακεδὼν περιποιήσατο, καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Λέων ὁ σοφός, ἐπ’ ὧν καὶ πλείστα ἡ Πηγὴ ἐνήργησε θαύματα*²⁵³⁷. Σύμφωνα πάλι με τον Ξανθόπουλο, μετά τον σεισμό του 869 ο Βασίλειος επιχείρησε να ανακαινίσει εκ βάθρων τον ναό σύμφωνα με ένα μεγαλοπρεπές σχέδιο, το οποίο τελικά αποτράπηκε από τους αυτοκρατορικούς σύμβουλους. Οι ιστορικές πηγές μας πληροφορούν ότι ο Βασίλειος αμέσως μετά τον εν λόγω σεισμό *τὸν ἐν τῇ Πηγῇ τῆς Θεομήτος θείον ναὸν διπτωθέντα καὶ τὸ ἀρχαῖον ἀποβαλόντα κάλλος,*

²⁵³² MANSI, *Sacrarum conciliorum collectio*, 8, 882 A, 907 A, 930 B.

²⁵³³ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1008-1009, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵³⁴ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 501-502, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵³⁵ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 260, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵³⁶ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1210-1211, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵³⁷ Πεινηκοστάριον, Φως, 21.

ἀνενεώσατό τε καὶ ὑπερλάμποντα μᾶλλον ἢπερ τὸ πρότερον ἔδειξε²⁵³⁸. Τότε καὶ τινες προσθήκαις οἰκοδομημάτων τὸν χώρον ἐσέμνυναν, κάλλος περιεργότερον καὶ ὠραιότεραν τῷ τόπῳ ἐπάγοντες εὐπρέπεια²⁵³⁹. Ο Βασίλειος, μαγεμένος ἀπὸ τὴν ωραιότητα τοῦ τοπίου, ἐκτίσε ἐκεῖ θερινὰ ἀνάκτορα, τα ὁποῖα διατηρήθηκαν σὲ χρῆση μέχρι τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους²⁵⁴⁰. Ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφός, σύμφωνα με τὸ *Σύνταγμα περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν θαυμάτων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς* τοῦ Ξανθοπούλου²⁵⁴¹, ἰατρεύτηκε ἀπὸ λιθίαση, ἐνῶ ἡ σύζυγος τοῦ Θεοφανώ²⁵⁴² θεραπεύτηκε ἀπὸ ὀρμητικό πυρετό.

Ο αυτοκράτορας (913-959) Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος²⁵⁴³ θεωρήθηκε *δώρημα τῆς Πηγῆς ταύτης* σὲ τὴν βασίλισσα Ζωὴ τὴν Καρβωνοψίνα²⁵⁴⁴. Στις 7 Σεπτεμβρίου 924 ὁ ναός κήκε ἀπὸ τὸν τσάρο τῶν Βουλγάρων Συμεών²⁵⁴⁵. Ο βασιλεὺς (919-944) Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός²⁵⁴⁶, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὸν Ξανθόπουλο, *λύσιν καὶ δέσιν γαστρὸς τῷ ὕδατι θεραπεύει, ὡσαύτως καὶ ἡ αὐτοῦ γυνή*²⁵⁴⁷, ἐπανάρθωσε τὴν ζημιὰς τῆς πυρκαγιάς. Τρία χρόνια μετὰ, στις 8 Νοεμβρίου τοῦ 927, τελέστηκαν στὸν ναὸ οἱ γάμοι τῆς Μαρίας-Ειρήνης, θυγατέρας τοῦ Χριστοφόρου καὶ ἐγγονῆς τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ, με τὸν τσάρο Πέτρο Α΄²⁵⁴⁸. Ο Μιχαὴλ Ψελλός²⁵⁴⁹ (†1079), ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει τὴ μονὴ κάτω ἀπὸ τὴν

²⁵³⁸ BEKKER, *Theophan. Contin.*, 323.

²⁵³⁹ BEKKER, *Georgius Cedrenus*, II, 238.

²⁵⁴⁰ BEKKER, *Theophan. Contin.*, 337.

²⁵⁴¹ *Πεινηκοστάρειον*, Φως, 21.

²⁵⁴² βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2064, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵⁴³ βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 502-503, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵⁴⁴ *Πεινηκοστάρειον*, Φως, 21. ΓΙΑ τὴν βασίλισσα Ζωὴ βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2228, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵⁴⁵ BEKKER, *Georgius Cedrenus*, II, 304. ΓΙΑ τὸν Συμεὼν Βουλγαρίας βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1984, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵⁴⁶ βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1806, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵⁴⁷ *Πεινηκοστάρειον*, Φως, 21.

²⁵⁴⁸ BEKKER, *Theophan. Contin.*, 406, BEKKER, *Leo Grammaticus*, 741, καὶ BEKKER, *Georgius Cedrenus*, II, 310 καὶ 371. ΓΙΑ τὸν Πέτρο τὸν Α΄ Βουλγαρίας βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1639, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵⁴⁹ βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1754-1755, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

κηδεμονία του, είχε εκεί τον τάφο του²⁵⁵⁰. Το 966 ο αυτοκράτορας (963-969) Νικηφόρος Φωκάς²⁵⁵¹ παρακολούθησε στον ναό τις ακολουθίες της εορτής της Αναλήψεως. Από την *Ἀλεξιάδα* της Ἀννης Κομνηνῆς²⁵⁵² πληροφορούμαστε ότι το 1078 ο αυτοκράτορας (1081-1118) Αλέξιος Α΄ Κομνηνός²⁵⁵³ συνάντησε στο ναό της Πηγῆς τον δούκα του Ιλλυρικού (Δυρραχίου) Γεώργιο Μονομάχο (I, 16)²⁵⁵⁴ και ότι το 1084, θέλοντας να βάλει τέλος στη διαμάχη που οι ιδέες του είχαν προκαλέσει, περιόρισε στην εκεί μονή τον Ιωάννη τον Ιταλό²⁵⁵⁵ (V, 8)²⁵⁵⁶.

Καθώς μας πληροφορεί ο Ξανθόπουλος, κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας ο ναός καταλήφθηκε από τους Λατίνους (1204-1261). Ο ανθενωτικός Ξανθόπουλος ισχυρίζεται ότι κατά τη διάρκεια της υπό του λατινικού κλήρου κατοχής του ναού τα θαύματα της θαυματουργικής πηγῆς εξέλειψαν και ότι η αγία τράπεζα του ναού διατηρούσε μέχρι την εποχή του λατινικά χαρακτηριστικά²⁵⁵⁷. Τότε άρχισε η παρακμή του ναού, παρ' όλο που, σύμφωνα με την περιγραφή του Ξανθοπούλου, κατά τον ιγ' και ιδ' αιώνα ο ναός διατηρούταν ακόμα σε καλή κατάσταση.

Στο *Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς* ο Ξανθόπουλος διηγείται λεπτομερώς εξήντα τρία θαύματα τελεσθέντα στον ιερό αυτό χώρο, από τα οποία δεκαπέντε κατά την εποχή του. Ανάμεσα στους αποδέκτες της ιαματικής χάρις του θεομητορικού αγιάσματος αναφέρονται βασιλείς, όπως οι προαναφερθέντες Λέων Α΄, Ιουστινιανός, Λέων ο Σοφός, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και Ρωμανός Λεκαπηνός, βασίλισσες, όπως οι

²⁵⁵⁰ KURTZ-DREXL, *Michael Psellos*, II, 221, 229.

²⁵⁵¹ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1478-1479, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁵² Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1142, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁵³ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 63, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁵⁴ LEIB-GAUTIER, *Anna Comnène*, I, 58.

²⁵⁵⁵ Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1059-1060, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁵⁶ LEIB-GAUTIER, *Anna Comnène*, II, 35.

²⁵⁵⁷ ΠΑΜΠΕΡΙΣ, *Περὶ συστάσεως*, 64-65. Βλ. ΝΟΜΙΑΔΗΣ (MINS), *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή*, 116-117.

προαναφερθείσες Ζωή, Ειρήνη και Θεοφανώ, μέλη της βασιλικής αυλής, όπως ο πατρίκιος Ταράσιος και η μητέρα του Μαγίστρισσα, και επιφανείς αλλά και άσημοι κληρικοί και μοναχοί, όπως οι πατριάρχες Στέφανος Κωνσταντινουπόλεως και Ιωάννης Ιεροσολύμων, ο ιερομόναχος Μάρκος, ο μοναχός Μακάριος, ο μοναχός Πέπερις από τη Χαλδία και ο υποτακτικός του, και οι μοναχοί Ματθαίος, οικονόμος της μονής της Πηγής, και Μεθόδιος, τους οποίους, *πρὸς τὸν βασιλέα διαβληθέντας*²⁵⁵⁸, ο Λέων ο Σοφός εξόρισε πρώτα και ανακάλεσε ύστερα δικαιωμένους. Ανάμεσα στις διάφορες παθήσεις που θεραπεύτηκαν στη θαυματουργική πηγή της Θεοτόκου ο Ξανθόπουλος απαριθμεί τα εξής: δυσουρία, καρκίνος, πυρετός, απόστημα, αιμορραγία, στείρωση, δυσεντερία, λιθίαση, διάρροια, δυσκοιλιότητα, κώφωση, τύφλωση, γάγγραινα, λέπρα, διάτρηση, άνθρακας, φαγέδαινα, λεύκωμα, έλκος, δύσπνοια, υδρωπικία, σχιζοφρένια και άλλες ψυχοπάθειες. Ανάμεσα στα θαύματα ο Ξανθόπουλος αναφέρει και την ανάσταση ενός προσκυνητή από τη Θεσσαλία, ο οποίος πέθανε εν πλω και ενώ ψυχορραγούσε ζήτησε από τους ναύτες του πλοίου που τον μετέφερε *ἐκεῖσέ πη πρὸς τὸν ναὸν τῆς Πηγῆς ἀγαγόντα, καὶ κάδους τρεῖς αὐτῷ τοῦ ἐκείθεν πηγάζοντος ὕδατος ἐπιχέοντας, θάψαι*²⁵⁵⁹.

Στη συμπεριλαμβανομένη στην *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* έκφραση του ανεγερθέντος υπό του Λέοντος του Α΄ ναού της Πηγής ο Ξανθόπουλος έλαβε προφανώς υπ' όψιν του και τον σύγχρονο ναό του ιδ' αιώνας. Ο ναός που μας περιγράφει ο Ξανθόπουλος είναι ένα τετραγωνικό κτίριο, με λίγο μεγαλύτερο μήκος παρά πλάτος, *οὐχ ἡττοῖν εἰς γῆν βαθυνόμενος ἢ ὑπὲρ γῆν τὸ ὀρώμενον*²⁵⁶⁰. Διέθετε τέσσερις στοές, από τις οποίες εκείνες της δύσης και της ανατολής ήταν υπαίθριες, ενώ οι άλλες δύο ήταν ενσωματωμένες στους τοίχους του κτιρίου. Τα κενά των στοών και των αψίδων που περικύκλωναν το κτίριο από πάνω συγκέντρωναν όλο το φως πάνω στην πηγή, η οποία βρισκόταν σχεδόν στη μέση του

²⁵⁵⁸ Πεινηκοστάρειν, Φως, 21.

²⁵⁵⁹ Πεινηκοστάρειν, Φως, 21.

²⁵⁶⁰ PG CXLVII, 77.

ναού. Το νερό ανάβλυζε από μία μαρμάρινη τετραγωνική πηγή με ένα μεγάλο στόμιο. Απέναντί της υπήρχε μία μικρή φιάλη. Η πρόσβαση στην πηγή γινόταν εκατέρωθεν από δύο μαρμάρινες σκάλες με είκοσι πέντε βαθμίδες. Η κορυφή του μετέωρου τρούλου ήταν από καθαρό χρυσό. Στον ναό υπήρχαν αξιόλογες τοιχογραφίες, όπως εκείνες της Πεντηκοστής, της Σταυρώσεως, της Μεταμορφώσεως, της Υπαπαντής, της Εμφανίσεως του Χριστού στις Μυροφόρες και της Αναλήψεως, και φορητές εικόνες, όπως εκείνη του Αγίου Αγαθονίκου και άλλες δύο εικόνες με θέμα άλλα τόσα θαύματα. Ανάμεσα στους αγιογράφους του ναού ο Ξανθόπουλος αναφέρει τον Ιγνάτιο, ο οποίος, σύμφωνα με τη διήγησή του, σώθηκε χάρη στη Θεοτόκο όταν επρόκειτο να πέσει από μία σκαλωσιά, και τον ιερομόναχο Γαβριήλ, ο οποίος είχε ιστορήσει τις εικόνες του Σωτήρος, των Τριών Ιεραρχών, του Αγίου Ονουφρίου και του Αγίου Συμεώνος του Στυλίτη. Σύμφωνα με τον Ξανθόπουλο ο ναός είχε τρία παρεκκλήσια αφιερωμένα στην Αγία Άννα, μητέρα της Θεοτόκου, στον Άγιο Ευστράτιο και στη Σύναξη της Θεοτόκου, αντιστοίχως. Κάθε μέρα, μετά την πρωινή λειτουργική σύναξη, οι μοναχοί προσεύχονταν για τον κόσμο όλο σε αυτό το τελευταίο παρεκκλήσι, το οποίο είχε κτιστεί από τον Λέοντα τον Σοφό ως δώρο προς τον οικονόμο της μονής, Ματθαίο, τον οποίο είχε άδικα εξορίσει (βλ. ανωτέρω). Σε ένα από τα αλλά δύο παρεκκλήσια, το οποίο είχε κτιστεί επί Βασιλείου του Α΄ από την Ελένη, σύζυγο του μαγίστρου Αρταβάσδη, γινόταν μία λειτουργική σύναξη τη Δευτέρα της Α΄ Εβδομάδας των Νηστειών.

Ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος περιγράφει λεπτομερώς την ετήσια επίσημη επίσκεψη του αυτοκράτορα στον ναό την Πέμπτη της Αναλήψεως (*Ἐκθεσις περὶ τῆς βασιλείου τάξεως*, I, κεφ. 8²⁵⁶¹). Το Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας προβλέπει τρεις συνάξεις στον ναό της Πηγῆς, στις 12 Οκτωβρίου, *ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Πρόβου*,

---

²⁵⁶¹ VOGT, *Constantin VIIe Porphyrogénète*, 27 (18), 101-105, και PG CXII, 332D-340A.

Ταράχου καὶ Ἀνδρονίκου²⁵⁶², στις 9 Ιουλίου, μνήμη τῶν ἐγκαινίων τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς παναχράντου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τοῦ ὄντος ἐν τῇ Πηγῇ²⁵⁶³, καὶ στις 8 Ιανουαρίου, σύναξις τοῦ ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας γενομένου θαύματος καὶ τῆς ἁγίας ἀχράντου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου²⁵⁶⁴. Στις 16 Αυγούστου ετελείτο ἡ μνήμη τοῦ θαύματος τῆς ἐκ νέου ἀναβλύσεως τῆς θαυματουργικῆς πηγῆς ἐπὶ Λέοντος τοῦ Α΄²⁵⁶⁵. Πάνδημοι πανηγύρεις γινόντουσαν στὴ μονὴ κατὰ τὴν Καθαρά Δευτέρα (βλ. ἀνωτέρω), κατὰ τὶς εορτὲς τῶν τριῶν παρεκκλησιῶν τῆς μονῆς, τὴν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (25 Μαρτίου) καὶ τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου.

Το θεομητορικό αὐτὸ προσκύνημα ἐνέπνευσε, ἐκτός ἀπὸ τὸν Ξανθόπουλο, καὶ ἄλλους ποιητὲς τοῦ Βυζαντίου, οἱ οἱ αὖ ἀφιέρωσαν στὸν ναὸ τῆς Πηγῆς καὶ στὶς εἰκόνες τοῦ διάφορα ἐπιγράμματα. Ἐξὶ ἐπιγράμματα συνέθεσε ὁ Μανουὴλ Φιλῆς²⁵⁶⁶. Ἀλλὰ τόσα ἔγραψε ὁ Ἰγνάτιος Μάγιστρος. Ἐνα ἐπίγραμμα ἀφιέρωσε στὸν ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὁ λόγιος ποιητὴς καὶ ὑμνογράφος Ἰωάννης ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων ὁ Μαυρόπους²⁵⁶⁷.

3. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ ἀκολουθία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς συμψάλλεται με τὴν ἀκολουθία τοῦ Πάσχα καὶ με τὴν ἀναστάσιμον ἀκολουθία τοῦ ἤχου πλ. β΄ τῆς βίβλου τῆς Οκτωήχου. Ὁ Εσπερινός, τὴν Πέμπτη ἐσπέρας, συμπεριλαμβάνει, εἰς τὸ *Κύριε ἐκέκραξα*, τρία προσόμοια στιχηρά σε ἤχο πλ. β΄, *Ξένα καὶ παράδοξα* (δὺς), *Μάιννα σε οὐράνιον καὶ Ρεῖθρα τῶν ἰάσεων*, καὶ τὸ

²⁵⁶² MATEOS, *Le Typikon*, I, 68.

²⁵⁶³ MATEOS, *Le Typikon*, I, 334.

²⁵⁶⁴ MATEOS, *Le Typikon*, I, 190.

²⁵⁶⁵ DELAHAYE, *Synaxarium*, 904, I 58.

²⁵⁶⁶ MILLER, *Manuelis Philae Carmina*, 25, 66, 67, 73, 390, 399. ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ ΜΑΝΟΥΗΛ ΦΙΛΗ ΒΛ. HUNGER, *Literatur*, II, 147, 172, 266 εἰς. καὶ 275, καὶ LOPAREV, *Poet Manuil Fil.*

²⁵⁶⁷ WALTZ, *Anthologie grecque*, 42-43. ΓΙΑ ΤΟΝ ἸΩΑΝΝΗΝ ΕὐΧΑΪΤΩΝ ΤΟΝ ΜΑΥΡΟΠΟΔΑ ΒΛ. ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.

δοξαστικόν *Τίς λαλήσει* (ήχος πλ. δ'). Εἰς στον στίχον ψάλλονται τρία προσόμοια στιχηρά σε ήχο πλ. α', *Χαίροις ἡ ζωηφόρος Πηγὴ, ὕμνοις ἐν ἑξαισίοις* καὶ *Χαίροις ἡ ζωοδόχος Πηγὴ*²⁵⁶⁸, καὶ το δοξαστικόν *Σαλπίσωμεν φιλέορτοι ἐν ὕμνοις, σκιρτήσωμεν ἐν ὕδατι* (ήχος πλ. α'). Ο Ὁρθρος, το πρωὶ της Παρασκευῆς, συμπεριλαμβάνει τον κανόνα *Νῦν πηγάσαις μοι, Παρθένε, Θεοτόκε Πηγὴ* (ήχος α'). Μεταξύ της γ' καὶ της δ' ωδῆς του κανόνος ψάλλεται το μεσώδιον κάθισμα *Τὴν ἀέναον κρήνην* (ήχος πλ. δ'). Μεταξύ της στ' καὶ ζ' ωδῆς συνατάμε το κοντάκιον *Ἐξ ἀκινώτου σου Πηγῆς* (ήχος πλ. δ') μαζί με τον οἶκον *Ἀχραντε Θεοτόκε, ἡ τεκοῦσα ἀρρήτως*, τους στίχους (ένα δίστιχο ιαμβικό ἐπίγραμμα) *Μάιννα, Σιλwάμ, καὶ Στοὰν Σολομώντος, Πηγὴν, Κόρη, σὴν, ἐμφανῶς πᾶς τις βλέπει* καὶ το υπόμνημα σε πεζό λόγο του Πεντηκοσταρίου (βλ. ανωτέρω). Μετά το εξαποστειλάριον της Θεοτόκου, *Πηγὴ ὑπάρχεις ἀληθῶς* (ήχος β'), ψάλλονται εἰς τους αἶνους τα προσόμοια στιχηρά σε ήχο β' *Ὑδωρ τὸ τῆς Πηγῆς, Φρέαρ τὸ ζωηρόν, Ῥώιννυσι τὰς ψυχὰς* καὶ

²⁵⁶⁸ Στα *Δίπτυχα*, Αποστολικὴ Διακονία, 114, σε μία υποσημείωση του Κανοναρίου (2 Μαΐου) διαβάζουμε: *Καταχωρίζουμε ὡδε γ' Προσόμοιον, ληφθέν ἐκ χειρογράφων Κωδίκων, καθ' ὅσον το εἰς τα ἐντυπα Πεντηκοστάρια καταχωρημένον εἶναι ἐλλιπές*:

Χαίροις ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ, ἡ ἀενάως ἀναβλύζουσα χάριτας, ἡ βρύσις τῶν ἰαμάτων, ἡ πᾶσαν νόσων ἰσχὺν ἀσθενῆ καὶ φαύλῃν ἀπελέγχουσα· τυφλῶν ἡ ἀνάβλεψις καὶ λεπρῶν θεία κάθαρσις· σθένος ἀρρωστών, παρειμένων ἀνθρώπων, ἡ πηγάζουσα νοσημάτων πᾶν φάρμακον, ἅπασι τοῖς προστρέχουσι πιστῶς τῷ τεμένει σου, μέγα κοινὸν ἰατρεῖον, ἄμισθον ὄντως καὶ ἔτοιμον, Χριστοῦ Μήτηρ Λόγου, τοῦ πηγάζοντος τῷ κόσμῳ τὸ μέγα ἔλεος.

Εἰς προσθέτει δύο μεταγενέστερα ἀπολύτικια της Ζωοδόχου Πηγῆς, ἀπὸ τα οποία το ἓνα ἀνώνυμο καὶ το ἄλλο ποίημα του Ἁγίου Νικοδήμου του Ἀγιορείτου (μνήμη 14 Ιουλίου):

Ἀπολυτίκιον, Ὑχος α'.

Ὁ ναός σου, Θεοτόκε, ἀνεδείχθη παράδεισος, ὡς ποταμούς ἀειζώους ἀναβλύζων ἰάματα· ὧ προσερχόμενοι πιστῶς, ὡς Ζωοδόχου ἐκ Πηγῆς, ῥῶσιν ἀντλοῦμεν, καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον· πρεσβεύεις γάρ σὺ τῷ ἐκ σοῦ τεχθέντι Σωτήρι Χριστῷ, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ἔτερον. Ὑχος γ'. Μέγαν εὖρατο.
(Ποίημα Ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου)

Τὸ ζώηρτον ὕδωρ πηγῆς σου,
διπλοῦν φάρμακον ὑπάρχει, Κόρη,
ψυχῆς ὁμοῦ τε καὶ σώματος, Ἀχραντε.
Τοὺς οὖν ἐν νόσοις ἡμᾶς ταῖς τοῦ σώματος
ἐκτεκομένους καὶ πάθει πνεύματος
καταδρόσισον ῥοαῖς τῶν θείων χαρίτων σου,
ἵν' ὕμνοις σε αἰὶ μεγαλύνωμεν.

Στάμιος ἡ ἱερά. Εἰς τα δίπτυχα τῆς Θείας Λειτουργίας²⁵⁶⁹, τέλος, ψάλλεται τὸ μεγαλυνάριον *Ὑδωρ τὸ ζώήρρυτον* (ἦχος πλ. δ').

Απὸ μορφολογικὴ ἀποψη τὸ ποίημα τοῦ Ξανθοπούλου παρουσιάζει τὴν ἴδια ἐλλειψη πρωτοτυπίας που χαρακτηρίζει ολόκληρη σχεδὸν τὴ βυζαντινὴ υμνογραφία ἀπὸ τὸν 11^ο αἰώνα. Ὁ ποιητὴς γράφει ὕμνους προσόμοιους, με ελάχιστα περιθώρια πρωτοτυπίας (μόνο τὰ δύο δοξαστικά τοῦ Εσπερινοῦ εἶναι αὐτόμελα), ὅπου μιμεῖται καὶ αντιγράφει παλαιότερα μετρικὰ καὶ μουσικὰ πρότυπα, κυρίως ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ Πάσχα (κανὼν πρὸς τὸ *Ἀναστάσεως ἡμέρα*, ἐξαποστειλάριον πρὸς τὸ *Σαρκὶ ὑπνώσας ὡς θνητός*) καὶ ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο (κοντάκιον καὶ μεγαλυνάριον πρὸς τὸ *Τῇ Ὑπερμάχῳ*, οἶκος πρὸς τὸ *Ἄγγελος πρωτοστάτης*). Ἡ σχέση τῆς ἀκολουθίας τῆς Ζωοδοδόχου Πηγῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἡ σημαντικότερη θεομητορικὴ εορτὴ τῆς περιόδου τοῦ Πεντηκοσταρίου, με τὰ δύο αὐτὰ υμνογραφικὰ ἔργα εἶναι αὐτονόητη. Ἄλλα μετρικὰ καὶ μουσικὰ πρότυπα που χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν ποιητὴ εἶναι, στα εσπέρια, τὸ *Ὅλην ἀποθέμειναι*, τὸ ὁποῖο ἀπαντάται ὡς αὐτόμελον κεκραγάριον στιχηρὸν στὴν ἀκολουθία τῶν Ἀγίων Αναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ (1 Ἰουλίου)²⁵⁷⁰, στα ἀπόστιχα, τὸ *Χαίροις ἀσκητικῶν*, τὸ ὁποῖο ἀπαντάται ὡς αὐτόμελον στιχηρὸν εἰς τὰ ἀπόστιχα στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Σάββα τοῦ Ἡγιασμένου (5 Δεκεμβρίου)²⁵⁷¹ καὶ χρησιμοποιεῖται κατὰ κόρον στὴν υστεροβυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ υμνογραφία, στὸ μεσώδιον κάθισμα, τὸ *Τὴν Σοφίαν καὶ Λόγον*, τὸ ὁποῖο ἀπαντάται συχνότατα στὶς ἀκολουθίες ὡς θεοτοκίον τοῦ καθίσματος, καὶ τέλος, στους

²⁵⁶⁹ Σύμφωνα με τὸ Πεντηκοστάριον κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία ψάλλονται τὰ ἀντίφωνα, τὸ εἰσοδικόν καὶ τὸ κοινωνικόν τοῦ Πάσχα καὶ ἀναγιγνώσκονται ἡ πράξις καὶ τὸ εὐαγγέλιο τῆς ἡμέρας (Πρ. 3, 1-8, καὶ Ἰν. 2, 12-22) καὶ ὁ ἀπόστολος καὶ τὸ εὐαγγέλιο τῆς Θεοτόκου (Φλ. 2, 5-11, καὶ Ἀκ. 10, 38-42, καὶ 11, 27-28, βλ. 8 Σεπτεμβρίου καὶ 15 Αυγούστου). Βλ. *Πεντηκοστάριον*, Φως, 23.

²⁵⁷⁰ *Μηνᾶιον Ἰουλίου*, Ἀποστολικὴ Διακονία, 6-7.

²⁵⁷¹ *Μηνᾶιον Δεκεμβρίου*, Ἀποστολικὴ Διακονία, 61.

αίνους, το *Οἶκος τοῦ Ἐφραθά*, ιδιόμελον προεόρτιον στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* της ακολουθίας της 20 Δεκεμβρίου, ποίημα του Κυπριανού²⁵⁷².

Ο οἶκος, κατά το πρότυπο του Ακαθίστου Ὑμνου, συμπεριλαμβάνει δεκατρεῖς χαιρετισμούς. Πρόκειται για μία συνήθη μορφή στην υμνογραφία της υστεροβυζαντινῆς εποχῆς, την οποία συναντάμε, π. χ., στον *καινόν*α προσόμιον τῆς τῶν Βαΐων ἐορτῆς ψαλλόμενον πρὸ τῆς τοῦ ἁγίου (Δημητρίου) ἐορτῆς τρίτῃ Κυριακῇ του Συμεών Θεσσαλονίκης²⁵⁷³ και στην ακολουθία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά της Β΄ Κυριακῆς των Νηστειῶν, η οποία αποδίδεται στον Φιλόθεο Κωνσταντινουπόλεως τον Κόκκινον²⁵⁷⁴. Η υμνογραφική αυτή μορφή αναπτύχθηκε ακόμα περισσότερο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους (βλ., π. χ., τους συμπεριλαμβανομένους στο Ωρολόγιον εικοσιτέσσερις οἶκους εις τον Τίμιον Σταυρόν που συνέθεσε το 1774 ο από Κορώνης Νικόλαος Βελαράς²⁵⁷⁵).

Όσο αφορά τη δομή του κανόνος, ο οποίος αποτελείται από οκτώ ωδές (ωδή α΄-η΄, 4 τροπ., ωδή θ΄, 5 τροπ.) και φέρει την ακροστιχίδα *Νικηφόρου Κααλίστου τοῦ Ξανθοπούλουε*, αναφορές στην αντίστοιχη βιβλική ωδή συναντάμε μόνο στο τρίτο (*ἀνάγεις ἐκ καμίνου τῶν θλίψεων, δροσίζουσα νάμασι, ξένῃς ἐκ πηγῆς*²⁵⁷⁶) και τέταρτο (*νεανίδες καὶ κόραι, τὴν Δέσποινα, καὶ σύμπαντες ἄνθρωποι, πίστει ἐκ ψυχῆς, ἀνευφημήσωμεν λαμπρῶς*²⁵⁷⁷) τροπάριον της ζ΄ ωδῆς (βλ. Δαν., 3, 26-57).

Η ακολουθία του Ξανθοπούλου, παρ' ὅλο που εκ πρώτης ὄψεως ουδεμία θεματική σχέση φαίνεται να ἔχει με την υμνογραφία του Πάσχα, βρίσκεται εντελῶς σύμφωνη με την αρχαία

²⁵⁷² *Μηνάιον Δεκεμβρίου*, Αποστολική Διακονία, 360.

²⁵⁷³ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Μεγάλη Ἑβδομάς Ἁγίου Δημητρίου*, 31-32.

²⁵⁷⁴ *Τριώδιον*, Φως, 197.

²⁵⁷⁵ *Ὁρολόγιον*, Φοῖνιξ, 503-516, και *Ὁρολόγιον*, Αστήρ, 471-484.

²⁵⁷⁶ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 21.

²⁵⁷⁷ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 21.

λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, η οποία, σύμφωνα με το Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας²⁵⁷⁸ και την *Ἐκθεσιν περὶ τῆς βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου²⁵⁷⁹, αφιέρωνε στην *μνήμην τῆς παναγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* δύο λειτουργικές συνάξεις κατά την Εβδομάδα της Διακαινησίμου, μία την Τρίτη, *ἐν Βλαχέρναις*²⁵⁸⁰, και άλλη την Τετάρτη, *ἐν τοῖς Χαλκοπρατείσις*²⁵⁸¹. Η παράδοση αυτή επιβίωσε στη σπουδαϊκή και στην ιταλο-ελληνική λειτουργική παράδοση, οι οποίες προβλέπουν για την Τρίτη (και την Τετάρτη) της Διακαινησίμου συνάξεις προς τιμὴν της Υπεραγίας Θεοτόκου²⁵⁸². Χαρακτηριστικό είναι ακόμα το γεγονός ότι στην ακολουθία δεν συναντάμε ουδεμία αναφορά στη μνήμη των εγκαινίων του ναού, η οποία, σύμφωνα με το Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας, ετελείτο στις 9 Ιουλίου (βλ. ανωτέρω) και όχι την Παρασκευή της Διακαινησίμου.

Ο Ξανθόπουλος συνδυάζει με επιτυχία στην ακολουθία του το δογματικό και το αγιολογικό στοιχείο. Σε όλη την ακολουθία ο ποιητής συσχετίζει την επωνυμία του θεομητορικού αγιάσματος και τη θαυματουργική του ενέργεια με το μυστήριο της εκ Παρθένου Σαρκώσεως, όπως διαπιστώνουμε, π. χ., στο πρώτο στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού:

²⁵⁷⁸ ΜΑΤΕΟΣ, *Le Typikon*, II, 100-103, και DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 138-139, όπου η σειρά των δύο αυτών συνάξεων αντιστρέφεται.

²⁵⁷⁹ VOGT, *Constantin VIIe Porphyrogénète*, 20 (11), 81, και PG CXII, 305A.

²⁵⁸⁰ Στις 2 Ιουλίου εορτάζεται μέχρι σήμερα η Κατάθεσις της Τιμίας Εσθήτος της Θεοτόκου *ἐν Βλαχέρναις*. Η κατάθεσις αυτή έγινε το έτος 458 επί βασιλείας (457-474) Λέοντος Α΄ του Θρακός και πατριάρχου (458-471, μνήμη 17 Νοεμβρίου) Γενναδίου Κωνσταντινουπόλεως (*Μηναῖον Ἰουλίου*, Αποστολική Διακονία, 22-34). Για τον εν λόγω ναό βλ. JANIN, *Églises et Monastères*, 161-171.

²⁵⁸¹ Στις 31 Αυγούστου εορτάζεται η Κατάθεσις της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου *ἐν τοῖς Χαλκοπρατείσις*. Η τιμία ζώνη της Θεοτόκου βρέθηκε, σύμφωνα με μία παράδοση, στην Καππαδοκία επί βασιλείας Ιουστινιανού Α΄ (527-565), ή, σύμφωνα με άλλη παράδοση, επί βασιλείας Κωνσταντίνου Ζ΄ (913-959) το έτος 941. Το μνηολόγιον, πάντως, αναφέρει ότι η κατάθεσις έγινε επί βασιλείας (408-450) Θεοδοσίου, γιου του Αρκαδίου, και ότι η θήκη όπου φυλαγόταν ανοίχτηκε επί βασιλείας (886-912) Λέοντος του Σοφού, η γυναίκα του οποίου, Ζωή, ενοχλούταν από ένα ακάθαρτο πνεύμα (*Μηναῖον Ἀυγούστου*, Αποστολική Διακονία, 402-416). Για τον εν λόγω ναό βλ. JANIN, *Églises et Monastères*, 237-242.

²⁵⁸² *Κανοναῖοι σὺν Θεῷ* (Σιναϊτικός κώδικας 150), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 175, Τυπικόν της Μονῆς της Υπεραγίας Θεοτόκου της Mili (κώδικας Vat. gr. 1877), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 888, Τυπικόν της Κρυπτοφέρρης (κώδικας Κρυπτοφέρρης 15 [Γ. α. 1]), DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, I, 912, και Τυπικόν της Μονῆς του Σωτήρος Μεσσήνης (κώδικας Μεσσήνης 115), ARRANZ, *Le Typicon*, 253.

Ξένα καὶ παράδοξα * τῶν οὐρανῶν ὁ Δεσπότης * ἐπὶ σοὶ τετέλεκε * καταρχὰς,
 Πανάμωμε· * καὶ γὰρ ἄνωθεν * ἐμφανῶς ἔσταξεν, ὑετὸς καθάπερ, * ἐν τῇ μήτρᾳ σου,
 Θεόνυμφε, * Πηγὴν δεικνύων σε * σύμπαν ἀγαθὸν ἀναβλύζουσα· * πλημμύραν τε
 ἰάσεων * τὰς εὐεργεσίας προρρέουσιν * ἅπασιν ἀφθόνως * τοῖς χρήζουσι τὴν ῥώσιν τῶν
 ψυχῶν * καὶ τὴν ὑγίαν τοῦ σώματος * ὕδατι τῆς χάριτος²⁵⁸³.

Ὅσο αφορά το δογματικό στοιχείο, ο Ξανθόπουλος ακολουθεῖ τα ἴχνη της μεγάλης
 βυζαντινῆς θεομητορικής υμνογραφικῆς παράδοσης, ἡ οποία ἔχει τους κορυφαίους
 εκπροσώπους της στον συγγραφέα του Ακαθίστου Ὑμνου, στον Κοσμά τον Μελωδὸ, στον
 Ἰωάννη τον Δαμασκηνό και στον Ἰωσήφ τον Ὑμνογράφο. Συναντάμε τὴν πηγὴ ὡς μοτίβο της
 θεομητορικής υμνογραφίας στην καταβάσις της γ' ὠδῆς των κανόνων του Ευαγγελισμοῦ και
 της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Αγίου Ἰωάννου του Δαμασκηνού (*Θεοτόκε, ὡς ζῶσα καὶ
 ἄφθονος πηγὴ*²⁵⁸⁴) και στο πρώτο τροπάριον της γ' ὠδῆς του κανόνος του Σαββάτου του
 Ακαθίστου Ὑμνου του Ἰωσήφ του Ὑμνογράφου (*χαῖρε, τοῦ ζῶντος ὕδατος πηγὴ ἀκείνωτος,
 Δέσποινα*²⁵⁸⁵). Ἡ ἐπίδραση του οἴκου ρ του Ακαθίστου Ὑμνου (*ρήτορας πολυφθόγγους ὡς
 ἰχθύας ἀφώνους ὀρώμεν ἐπὶ σοί, Θεοτόκε, χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα*²⁵⁸⁶)
 εἶναι ἐπίσης εμφανὲς στο τέταρτο τροπάριον της στ' ὠδῆς του κανόνος του Ξανθοπούλου
 (*καὶ ἐλέγχεται φιλοσόφων τὸ σεμνόν, καὶ ῥητόρων κομψότης*)²⁵⁸⁷. Το πρώτο τροπάριον της
 γ' ὠδῆς του κανόνος του Ξανθοπούλου (*καὶ ἀφθαρσίας πηγὴν, τὸ ὕδωρ προρρέουσιν
 Χριστόν, ἐξ οὗ ποτιζόμεθα*²⁵⁸⁸) δεν συσχετίζεται με τὴν θεομητορική υμνογραφία, ἀλλὰ με
 τον εἰρμό της γ' ὠδῆς του κανόνος του Πάσχα του Ἰωάννου του Δαμασκηνού (ἀλλ'

²⁵⁸³ Ἀιθολόγιον, Ἱερὰ Μονὴ Κρυπτοφέρνης, III, 220.

²⁵⁸⁴ *Μηναῖον Μαρτίου*, Αποστολικὴ Διακονία, 256, καὶ *Μηναῖον Αὐγούστου*, Αποστολικὴ Διακονία, 197.

²⁵⁸⁵ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 248.

²⁵⁸⁶ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 145.

²⁵⁸⁷ *Πεντηκοστάριον*, Φῶς, 20.

²⁵⁸⁸ *Πεντηκοστάριον*, Φῶς, 19.

ἀφθαρσίας πηγὴν ἐκ τάφου ὁμβρήσαντος Χριστοῦ, ἐν ᾧ στερεούμεθα²⁵⁸⁹), ο οποίος αποτελεί ἄλλωστε το μετρικό και μουσικό πρότυπο του κανόνος του Ξανθοπούλου.

Ο ποιητής αφιερώνει στη Θεοτόκο λαμπρά ἐπίθετα και ζωντανές εἰκόνες που ἐξαντλεῖ ἀπὸ την Παλαιά (μάννα σε οὐράνιον καὶ Παραδείσου, Παρθένε, τὴν Πηγὴν τὴν ἔνθεον, ὀνομάζω²⁵⁹⁰, Ὡκεανὲ νοητέ, τὰ Νειλῶα ρεῖθρα ὑπερβαίνουσα τῇ χύσει τῆς χάριτος²⁵⁹¹, τὴν ἐπουράνιον νεφέλην ὑμνήσωμεν, σταγόνα τὴν οὐραϊάν, τὸν ζωοδότην Χριστόν, ἐπὶ γῆς ἀρρεύστως ὑετίζουσαι²⁵⁹², ἰστορήσε πόκος...τὴν χάριν σου²⁵⁹³, ἡ πέτρα πηγάζουσα²⁵⁹⁴, στάμνος ἢ ἱερά²⁵⁹⁵, μέλι τὸ ἐκ πέτρας²⁵⁹⁶) και την Καινὴ Διαθήκη (Σιλωὰμ ἄλλος δεύτερος²⁵⁹⁷, ἰστορήσε...Σαλομώντος ἢ στοὰ τὴν χάριν σου, τὰ Ἰορδάνεια νάματα

²⁵⁸⁹ Πεντηκοστάριον, Φως, 2.

²⁵⁹⁰ Πεντηκοστάριον, Φως, 17 (δεύτερο κεκραγάριον του Εσπερινού). Βλ. Εξ. 16 (σχετικά με το μάννα) και Γν. 2, 4-14 (σχετικά με τα νερά του Παραδείσου). Βλ., επίσης, το πρώτο ἀπόστιχον του Εσπερινού (μάννα σωτηριῶδες τε), το δεύτερο τροπάριον της ε' ὠδῆς του κανόνος (ἰστορήσε...τὸ Μάννα τὴν χάριν σου), τους χαιρετισμούς του οἴκου (χαῖρε, κρατῆρ τοῦ μάννα ζώήρυτε), τους στίχους του υπομνήματος (Μάννα, Σιλωὰμ, καὶ Στοὰν Σολομώντος), το τέταρτο τροπάριον της η' (σὺ ἐπήγασας τὸ ὕδωρ, τὸ μάννα, Χριστόν) και της θ' (ἡ τοῦ μάννα διάδοσις) ὠδῆς του κανόνος, το τέταρτο στιχηρόν εἰς τους αἶνους του Ὁρθρου (στάμνος ἢ ἱερά, τὸ μάννα νῦν ἀφθόινως, Πηγῆς ἐξ ἀενάου, προχέει τοῖς αἰτοῦσι) και το μεγαλυνάριον της Θείας Λειτουργίας (μάννα τὸ προχέον).

²⁵⁹¹ Πεντηκοστάριον, Φως, 18 (πρώτο ἀπόστιχον του Εσπερινού). Βλ., π. χ., Εξ. 2, 1-10 (διάσωση του Μωυσὶ ἀπὸ τα νερά του Νείλου).

²⁵⁹² Πεντηκοστάριον, Φως, 18 (δεύτερο ἀπόστιχον του Εσπερινού). Βλ. Εξ. 40, 34-38, Αρ. 9, 15-23, Εξ. 13, 21-22, Ψ. 77, 14, και 104, 39 (σχετικά με τη νεφέλη της Εξόδου), και Ψ. 71, 6 (καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον καὶ ὡσεὶ σταγὼν ἢ στάζουσα ἐπὶ τὴν γῆν). Βλ., επίσης, το πρώτο κεκραγάριον (ὁ Δεσπότης...ἔσταξει, ὑετὸς καθάπερ, ἐν τῇ μήτρᾳ σου) και το δοξαστικόν εἰς τα ἀπόστιχα (ὁμβροφόρον νεφέλην) του Εσπερινού, το τέταρτο τροπάριον της α' ὠδῆς του κανόνος (ὁ γὰρ πῶν ὅλων ποιητής, ἐπὶ σοὶ ὥπερ σταγὼν, κατέβη σαφῶς) και το πρώτο τροπάριον της δ' ὠδῆς (ὑπὲρ τὴν ψάμμοι ἀληθῶς, καὶ τὰς σταγόνας ὑετῶν, πέφυκε, Παρθένε, τὰ πλήθη, τῆς Πηγῆς πῶν ἔργων σου, βλ. Γν. 22, 17).

²⁵⁹³ Πεντηκοστάριον, Φως, 19 (δεύτερο τροπάριον της ε' ὠδῆς του κανόνος). Βλ. Κρτ. 6, 36-40 (ο Γεδεὼν και ο πόκος).

²⁵⁹⁴ Πεντηκοστάριον, Φως, 19 (δεύτερο τροπάριον της ε' ὠδῆς του κανόνος). Βλ. Εξ. 17, 1-7, και Αρ. 20, 1-13 (το ὕδωρ ἐξέρχεται ἀπὸ την πέτρα στην ἐρημο Σιν). Βλ., επίσης, το πρώτο ἀπόστιχον του Εσπερινού (Σιλωὰμ ἄλλος δεύτερος, ὕδωρ πηγάζων, ὡς ἐκ πέτρας παράδοξον).

²⁵⁹⁵ Πεντηκοστάριον, Φως, 22 (τέταρτο στιχηρόν εἰς τους αἶνους). Βλ. Εξ. 16, 33-34, και Εβ. 9, 4 (σχετικά με τη χρυσή στάμνο με το μάννα που φυλαγόταν στην Κιβωτὸ της Διαθήκης).

²⁵⁹⁶ Πεντηκοστάριον, Φως, 22 (τέταρτο τροπάριον της θ' ὠδῆς του κανόνος) και 23 (μεγαλυνάριον της Θείας Λειτουργίας). Βλ. Δτ. 32, 13, και Ψ. 80, 17.

²⁵⁹⁷ Πεντηκοστάριον, Φως, 18 (πρώτο ἀπόστιχον του Εσπερινού). Βλ. Ιν. 9, 1-38 (θεραπεία του τυφλοῦ εκ γενετῆς στην κολυμβήθρα του Σιλωὰμ, ευαγγελικὸ ἀνάγνωσμα της ΣΤ' Κυριακῆς του Πάσχα). Βλ., επίσης, το δεύτερο τροπάριον της ε' ὠδῆς του κανόνος (ἰστορήσε...Σιλωὰμ τὴν χάριν σου), τους στίχους του υπομνήματος (Μάννα, Σιλωὰμ, καὶ Στοὰν Σολομώντος) και το δεύτερο τροπάριον της θ' ὠδῆς του κανόνος (τὸν νέον ἰδοὺ Σιλωὰμ).

καὶ ἡ πηγὴ Σαμαρείτιδος²⁵⁹⁸). Από την αρχαία ελληνική μυθολογία είναι παρμένα τα ἀμβροσία ψυχῆς και νέκταρ πιστῶν²⁵⁹⁹. Μερικές από τις προαναφερθείσες εικόνες απαντώνται επίσης στον οἶκο λ του Ακάθιστο Ὑμνο (χαίρε, θάλασσα ποιντίσασα Φαραὼ τὸν νοητόν· χαίρε, πέτρα ἡ ποτίσασα τοὺς διψῶντας τὴν ζῶήν, χαίρε, τροφὴ τοῦ μάννα διάδοχε, χαίρε, ἐξ ἧς ῥέει μέλι καὶ γάλα²⁶⁰⁰) και στον κανόνα του Σαββάτου του Ακαθίστου του Ἰωσήφ του Ὑμνογράφου (χαίρε, λυχινία καὶ στάμινε, μάννα φέρουσα²⁶⁰¹, χαίρε, ὁ πόκος ὁ ἔνδροσος, ὃν Γεδεών, Παρθένε, προεθεάσατο²⁶⁰²).

Ὅσο αφορά το αγιολογικό στοιχείο ο ποιητής κάνει συχνές αναφορές στα διάφορα θαύματα που ενεργήθηκαν στο ναό της Ζωοδόχου Πηγῆς, τα οποία αποτελούν ἄλλωστε το κύριο αντικείμενο της εορτῆς. Στο δοξαστικόν εις τα απόστιχα του Εσπερινού ο ποιητής περιγράφει τις διάφορες νόσους και κατηγορίες ανθρώπων που έγιναν αποδέκτες της θαυματουργικῆς ἐνέργειας του θεομητορικού αγιάσματος:

Σαλπίσσωμεν, φιλέορτοι, ἐν ὕμνοις * σκιρτήσωμεν ἐν ὕδασι * καὶ χορεύσωμεν εὐφριανόμενοι, * τοῖς ἀενάως πλημμυροῦσι τῆς ζωηφόρου Πηγῆς, * Βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες συντρεχέτωσαν, * καὶ Πηγῆς τὴν χάριν προχέιτωσαν ἀφθόνως· * Βασιλεῖς γὰρ ἔσωσε· * τοὺς ἐν κλίνει συσχεθέντας δὲ * τῇ προσφαύσει ἐξανέστησε. * Ποιμένες τε καὶ σύμπαντες, * τὴν ὀμβροφόρον νεφέλην, * τὸ σωτήριον ὕδωρ * συνελθόντες ἀρυσώμεθα· *

²⁵⁹⁸ Πεντηκοστάριοι, Φως, 19 (δεύτερο τροπάριον της ε' ὡδῆς του κανόνος). Βλ. Ιν. 5, 1-15 (η θεραπεία του παραλύτου στην κολυμβήθρα Βηθεσδά, τὴν πέντε στοὰς ἔχουσαι, ευαγγελικό ανάγνωσμα της Δ' Κυριακῆς του Πάσχα), Μτ. 3, 13-17, Μρ. 1, 9-11, Λκ. 3, 21-22, Ιν. 1, 19-34, Ισ. Ν. 3-5, Δ' Βσ. 2, 6-14, και 5, 1-14, Ψ. 113, 3-5 (σχετικά με τον Ἰορδάνη ποταμό), και Ιν. 4, 5-42 (επεισόδιο με τὴ Σαμαρείτιδα, ευαγγελικό ανάγνωσμα της Ε' Κυριακῆς του Πάσχα). Βλ., επίσης, το πρώτο απόστιχον του Εσπερινού (Ἰορδάνου τε δεξαμένη ἐνέργειαν), τους στίχους του υπομνήματος (Μάννα, Σιλωάμ, καὶ Στοὰν Σολομώντος) και το δεύτερο στιχηρόν εις τους αἶνους του Ὁρθρου (φρέαρ το ζωηρόν).

²⁵⁹⁹ Πεντηκοστάριοι, Φως, 22 (τέταρτο τροπάριον της θ' ὡδῆς του κανόνος). Βλ., επίσης, το δεύτερο απόστιχον του Εσπερινού (τὴν ἀμβροσίαν τοῦ νέκταρος), τους χαιρετισμούς του οἴκου (χαίρε, κράμα καρδίας, ἀμβροσίαν προρρέει, χαίρε, λουτήρ καὶ νέκταρ θεόρρευστε) και το μεγαλυνάριον της Θείας Λειτουργίας (τὸ νέκταρ τὸ θεῖον, τὴν ξένην ἀμβροσίαν).

²⁶⁰⁰ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 143.

²⁶⁰¹ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 249 (πρώτο τροπάριον της δ' ὡδῆς).

²⁶⁰² CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 249 (δεύτερο τροπάριον της στ' ὡδῆς).

οἱ ἐν νόσοις ἀπαλλαγὴν· * οἱ ἐν κυνδίνοις τὴν ῥώσιν· * τὴν ἀναψυχὴν οἱ ἐν δίψει· * τὰ ὄματά τε οἱ τυφλοί· * οἱ κωφεύοντες τὴν εὐηκοίαν· * τὴν ἰατρείαν οἱ καχεκτοῦντες· * οἱ ἐν θανάτοις τὴν ζωηφόρον· * οἱ πάντες τὴν πανταχοῦ πιστοῖς προῤῥέουσιν * ὕδατα σωτηρίας, * ἀνακροτήσαντες * οὕτω κράξωμεν· * Ἀείζωα προχέουσα νάματα * ἐκ Πηγῆς, ἀγνῆ, * μὴ διαλίπης, Παρθένε, * πρεσβεύουσα πάντοτε ὑπὲρ τῶν δούλων σου²⁶⁰³.

Στο τέταρτο τροπάριον της γ' ωδῆς ο υμνογράφος περιγράφει πάλι τις διάφορες κοινωνικές τάξεις στις οποίες κατατάσσονται εκείνοι που ευεργετήθηκαν από τη Θεοτόκο (*ὅλοις νέμεις ἴασιν πιστοῖς, βασιλεῦσι, δημόταις, καὶ πένησιν, ἄρχουσι, πτωχοῖς, πλουσίοις κοινῶς*)²⁶⁰⁴. Αναφορές στις διάφορες παθήσεις που θεραπεύτηκαν δια μέσου του θαυματουργικού ὕδατος του αγιάσματος της Παναγίας συναντάμε στο τρίτο στιχηρόν εις το Κύριε, ἐκέκραξα (δύσπνοια, υδρωπικία, θεραπεία τυφλῶν, παραλύτων καὶ χωλῶν)²⁶⁰⁵, στο τρίτο απόστιχον (θεραπεία τυφλῶν καὶ λεπρῶν)²⁶⁰⁶ του Εσπερινού, στο τρίτο τροπάριον της γ' ωδῆς του κανόνος (θεραπεία χωλῶν καὶ λεπρῶν)²⁶⁰⁷, στο τέταρτο της ε' (αιμορραγία, ρίγος, πυρετός, ἐκτικὴ διάθεσις, δυσουρία, διάρροια)²⁶⁰⁸, στο τρίτο της στ' (στεῖρωση)²⁶⁰⁹, στο δεύτερο (θεραπεία βουβῶν καὶ κωφῶν)²⁶¹⁰, τρίτο (φαγέδαινα, λέπρα, ἀνθρακας)²⁶¹¹ καὶ τέταρτο²⁶¹² (έλκη, ὄγκοι, θεραπεία παραλύτων) της ζ' καὶ, τέλος, στο πρώτο (υδρωπικία)²⁶¹³ καὶ δεύτερο της η' (δύσπνοια)²⁶¹⁴.

²⁶⁰³ Ἀνθολόγιον, Ἱερὰ Μονὴ Κρυπτοφέρρης, ΙΙΙ, 223.

²⁶⁰⁴ Πεντηκοστάριον, Φως, 19.

²⁶⁰⁵ Πεντηκοστάριον, Φως, 17.

²⁶⁰⁶ Πεντηκοστάριον, Φως, 18.

²⁶⁰⁷ Πεντηκοστάριον, Φως, 19.

²⁶⁰⁸ Πεντηκοστάριον, Φως, 20.

²⁶⁰⁹ Πεντηκοστάριον, Φως, 20.

²⁶¹⁰ Πεντηκοστάριον, Φως, 21.

²⁶¹¹ Πεντηκοστάριον, Φως, 21.

²⁶¹² Πεντηκοστάριον, Φως, 21.

²⁶¹³ Πεντηκοστάριον, Φως, 21.

²⁶¹⁴ Πεντηκοστάριον, Φως, 21.

Σε μερικά τροπάρια συναντάμε ρητές αναφορές σε μερικά από τα θαύματα που ο Ξανθόπουλος εξιστορεί λεπτομερώς στις πραγματείες του για τον Ναό της Ζωοδόχου Πηγής (βλ. ανωτέρω). Στο τρίτο στιχηρόν εις το *Κύριε, ἐκέκραξα* του Εσπερινού γίνεται αναφορά στην ανάσταση του προσκυνητή από τη Θεσσαλία (*τὸν δὲ νεκρωθέντα ἐζώωσας προσχύσει τῇ τριττῇ*)²⁶¹⁵. Στο τρίτο τροπάριον της α΄ ωδῆς ο Ξανθόπουλος κάνει αναφορά στη θεραπεία του τυφλού και στη φανέρωση της Θεοτόκου στον αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ (*τὸν γὰρ τυφλώττοντα ποιεῖς ἀναβλέπειν πρὸς τὸ φῶς, βορβόρῳ καινῷ, φωινήσασα ἄνωθεν, ὑπὲρ ἔνοιοι τῷ Λέοντι*)²⁶¹⁶. Στο δεύτερο τροπάριον της γ΄ ωδῆς (*ὁ σὴν χάριν, Δέσποινα Πηγῇ, Αὐτοκρατόρι δίδως οὐρῶν τὴν πρόοδον, ἐπεχομένην δεινῶς, τοῦ λίθου ὑπόστασιν φρικτὴν, τῷ ὕδατι λύσασαι*) ο ποιητής περιγράφει τη θεραπεία αυτοκρατόρων από δυσουρία (Ιουστινιανός Α΄) και λιθίαση (Λέων ο Σοφός)²⁶¹⁷. Στο δεύτερο τροπάριον της δ΄ ωδῆς ο Ξανθόπουλος διηγείται τη θεραπεία μιας γυναίκας από καρκίνου του μαστού (*κατασχεθέντα γυναικὸς, ὑπὸ καρκίνου τὸν μαζόν, ὕδωρ ἐπιχεῖται, Παρθένε, τῆς Πηγῆς σου, Δέσποινα· καὶ παραυτίκα πέπανται, πάθη θανατηφόρα τῷ ρείθρῳ, καὶ ὁ καρκίνος ὀρθά, βαίνειν ἐγνώρισειν*)²⁶¹⁸. Τέλος, στο δεύτερο τροπάριον της στ΄ ωδῆς (*ὑπήλθες τὴν τῶν κλιμάτων φοράν, ἀπειλοῦσαν συντριβὴν, τοὺς ἐκέισε ζωγράφους, ὦ παναγία Πηγῇ, διασώσασα, καὶ λαὸν ὑπὸ σεισμοῦ, πεπτωκότος τοῦ δόμου*) ο υμνογράφος εξιστορεῖ τη διάσωση των ζωγράφων από την ετοιμόρροπη σκαλωσιά και του συγκεντρωμένου εκκλησιάσματος από ένα από τους πολλούς σεισμούς που υπέστη ο ναός, αντιστοίχως²⁶¹⁹.

Ὡς προς το αγιολογικό κυρίως περιεχόμενο μπορούμε να αναζητούμε πρόδρομες μορφές της ακολουθίας του Ξανθοπούλου στα τροπάρια και στιχηρά κατ' αλφάβητον εις τον ν΄ ψαλμό

²⁶¹⁵ Πεντηκοστάριον, Φως, 17. Βλ., επίσης, ανωτέρω, το δοξαστικόν εις τα απόστιχα του Εσπερινού (*οἱ ἐν θανάτοις τὴν ζωηφόρον*) και το τρίτο τροπάριον της ε΄ ωδῆς του κανόνος (*σταγόνες σου, Κόρη παρθένε, αἱ τῆς Πηγῆς καὶ νεκρὸν ἀνεζώωσαι*).

²⁶¹⁶ Πεντηκοστάριον, Φως, 19.

²⁶¹⁷ Πεντηκοστάριον, Φως, 19.

²⁶¹⁸ Πεντηκοστάριον, Φως, 19.

²⁶¹⁹ Πεντηκοστάριον, Φως, 20.

της ακολουθίας του Μικρού Αγιασμού²⁶²⁰, η οποία συνδέεται με το άλλο μεγάλο θεομητορικό αγίασμα της Πόλης, εκείνο των Βλαχερνών. Το Μυστήριον της εκ Παρθένου Σαρκώσεως αποτελεί, όπως και στην ακολουθία του Ξανθοπούλου, το δογματικό θεμέλιο ολόκληρης της ποιητικής σύνθεσης: *ἡ τὸ χαίρε δι' ἀγγέλου δεξαμένη καὶ τεκούσα τὸν Κτίστην τὸν ἴδιον, Παρθέινε, σῶζε τοὺς σὲ μεγαλύνοντας*. Ο ικετήριος χαρακτήρας των ὕμνων της ακολουθίας του Μικρού Αγιασμού απουσιάζει, ωστόσο, από την κυρίως πανηγυρική ακολουθία του Ξανθοπούλου. Ο ποιητής των ὕμνων του Μικρού Αγιασμού αναφερόμενος στον ναό της Θεοτόκου των Βλαχερνών γράφει: *ὁ ναὸς σου, Θεοτόκε, ἀναδείχθη ἰατρεῖον νοσημάτων ἄμισθον καὶ θλιβομένων ψυχῶν παραμύθιον*. Ο Ξανθόπουλος, με τη σειρά του, αποκαλεί τον ναό της Θεοτόκου της Πηγῆς *μέγα κοινὸν ἰατρεῖον, ἄμισθον ὄντως καὶ ἔτοιμον καὶ ἰατρεῖον ὑπὲρ φύσιν*²⁶²¹. Στους ὕμνους του Μικρού Αγιασμού συναντάμε τα ίδια ή παρόμοια επίθετα και εικόνες βιβλικής προέλευσης που χρησιμοποιεί ο Ξανθόπουλος στην ακολουθία του: *χαίρε, κόσμου ἰλαστήριον, Παρθέινε, χαίρε, στάμνε καὶ λυχνία πάγχρυσε, τοῦ θεοῦ μάννα καὶ φωτὸς, θεόνυμφε*.

Η ακολουθία του Ξανθοπούλου, η οποία, τόσο ως προς την ποιητική της έμπνευση, όσο και ως προς την εκφραστική της δύναμη, μπορεί να χαρακτηρίζεται μόνο ως μέτρια, όπως άλλωστε σχεδόν ολόκληρο το υμνογραφικό έργο του Ξανθοπούλου, εντάσσεται στη βυζαντινή υμνογραφία αφιερωμένη στη θεομητορική ευλάβεια. Την ιστορική διαδρομή της θεομητορικής ευλάβειας στη βυζαντινή υμνογραφία μπορεί κανείς να την ανιχνεύσει μέσα στις σελίδες λειτουργικών βιβλίων όπως εκείνων του Ωρολογίου και του Θεοτοκαρίου. Το Ωρολόγιον συμπεριλαμβάνει τον Ακάθιστο Ύμνο²⁶²² και τις ακολουθίες του Μικρού και του Μεγάλου Παρακλητικού Κανόνος του μοναχού Θεοκτίστου ή Θεοφάνους ή Θεοστηρίκτου

²⁶²⁰ *Εὐχολόγιον*, Ρώμη, 208-215, και *Εὐχολόγιον*, Φοῖνιξ, 339-347.

²⁶²¹ *Πεντηκοστάριον*, Φως, 18 (τρίτο απόστιχον του Εσπερινού και δεύτερο τροπάριον της α' ωδῆς του κανόνος, αντιστοίχως).

²⁶²² *Ωρολόγιον*, Ρώμη, 277-291, και *Ωρολόγιον*, Φοῖνιξ, 421-437, και *Ωρολόγιον*, Αστήρ, 389-405.

και του βασιλέως Θεοδώρου Δούκα του Λασκάρεως, αντιστοίχως²⁶²³. Στο Θεοτοκάριον, ένα μεταγενέστερο λειτουργικό βιβλίο σε χρήση κυρίως στις μονές, εκδότες όπως ο εκ Κρήτης Αγάπιος ο Αγιορείτης²⁶²⁴, ο Νάξιος Νικόδημος ο Αγιορείτης²⁶²⁵ (μνήμη 14 Ιουλίου), ο Κρυπτοφερρήτης Φίλιππος Βιτάλης²⁶²⁶, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων²⁶²⁷ ή ο πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Ευστρατιάδης²⁶²⁸ συνέλεξαν κανόνες εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλομένους το εσπέρας (κατά το Απόδειπνον) των επτά ημερών των οχτώ εβδομάδων του κύκλου της Οκτώηχου βυζαντινών υμνογράφων όλων των εποχών. Μεταξύ των ανθολογημένων υμνογράφων είναι ο Ανδρέας Κρήτης²⁶²⁹, ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός²⁶³⁰, ο Θεόδωρος ο Στουδίτης²⁶³¹, ο Ιωσήφ ο Υμνογράφος²⁶³², ο Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως²⁶³³, ο Θεοφάνης Νικαίας²⁶³⁴, ο Ιωάννης Ευχαΐτων²⁶³⁵, ο Θεόκτιστος ή Θεοφάνης ή Θεοστήρικτος ο Στουδίτης²⁶³⁶, ο Γεώργιος Νικομηδείας²⁶³⁷, ο Μητροφάνης Σμύρνης²⁶³⁸, η Θέκλα μοναχή²⁶³⁹, ο Αθανάσιος Κωνσταντινουπόλεως ο Νέος²⁶⁴⁰, ο Αρσένιος

²⁶²³ 'Ωρολόγιον, Ρώμη, 292-306, και 'Ωρολόγιον, Φοίνιξ, 439-457, και 'Ωρολόγιον, Αστήρ, 407-425.

²⁶²⁴ ΑΓΑΠΙΟΣ Αγιορείτης, *Θεοτοκάριον*. Για τον Αγάπιο (τέλη του ιστ' αι. ή αρχές του ιζ' αι.- μεταξύ 1664 και 1671) βλ. *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, I, 152-154.

²⁶²⁵ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ Αγιορείτης, *Θεοτοκάριον*. Για τον Νικόδημο (1749-1809) βλ. *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, IX, 498-500.

²⁶²⁶ VITALI, *Παρακλητικόν*.

²⁶²⁷ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, 'Υμνοδών' *αναλέκτα*. Για τον Κωνσταντίνο (1780-1857) βλ. *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, IX, 681-685.

²⁶²⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοτοκάριον*. Για τον Σωφρόνιο (1872-1947) βλ. *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, XI, 649-652.

²⁶²⁹ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁶³⁰ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁶³¹ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁶³² Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁶³³ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, XII, 21-31, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1669-1670, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 520-528, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXVI, LIII, 50, 99-100, 265 και 267, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 45, 182, 184 και 186, LEMERLE, *Humanism*, 205-235, HERGENRÖTHER, *Photius*, WHITE, *Patriarch Photios* και DVORNIK, *The Photian Schism*.

²⁶³⁴ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁶³⁵ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁶³⁶ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VI, 314, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2056, PLP, αρ. 7498, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 264, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 21, 183 και 185, και GROLIMUND, *Theoktistos Studites*.

²⁶³⁷ Βλ. Κεφ. Β' του δευτέρου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

²⁶³⁸ *Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία*, VIII, 1134, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1359, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 543, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, XXXVII, XLV, 354-357 και 265, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 49 και 185, και MANSI, *Sacrarum conciliorum collectio*, 16, 413-420.

²⁶³⁹ SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 44 και 184.

μοναχός²⁶⁴¹, ο Νικόλαος Κατασκέπηνης²⁶⁴², ο Ιγνάτιος Κωνσταντινουπόλεως²⁶⁴³, ο Παύλος ο Αμορίου²⁶⁴⁴, ο Κλήμης ο υμνογράφος²⁶⁴⁵, ο Ηλίας Κρήτης ο Εύδικος²⁶⁴⁶, ο Θεόδωρος Λάσκαρις²⁶⁴⁷, ο Μάρκος Εφέσου²⁶⁴⁸, ο Μανουήλ ο μέγας ρήτωρ²⁶⁴⁹ και ο Καλλίνικος Ηρακλείας²⁶⁵⁰, από τους οποίους μόνο οι τρεις τελευταίοι είναι μεταγενέστεροι του Ξανθοπούλου.

²⁶⁴⁰ SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 182. Πρόκειται μάλλον για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο).

²⁶⁴¹ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, III, 236, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 184.

²⁶⁴² *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1115, BECK, *Kirche und theologische Literatur*, 639, MERCATI, *Collectanea Bizantina*, 457-459, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 64 και 168.

²⁶⁴³ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, VI, 716-720, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 983-984, GRUMEL-LAURENT-DARRAUZES, *Les registes du Patriarcat*, 2, αρ. 444-445 και 498-507, CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 264, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 44.

²⁶⁴⁴ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, II, 386, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 50 και 186.

²⁶⁴⁵ CHRIST-PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, 264, SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 36, 84, 164, 167, 168, 181 και 185, και ARCO MAGRI, *Clemente innografo*.

²⁶⁴⁶ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, VI, 32, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 686, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 64 και 184.

²⁶⁴⁷ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁶⁴⁸ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁶⁴⁹ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, VIII, 586-587, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 182, 183, 184 και 185.

²⁶⁵⁰ Θρησκευτική έγκυκλοπαιδεία, VII, 246, και SZÖVERFFY, *A Guide to Byzantine Hymnography*, II, 185.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξετάσαμε τις διάφορες πηγές για τη μελέτη της ιστορίας της βυζαντινής υμνογραφίας των ακολουθιών της Αγίας και Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου (από τη Μεγάλη Δευτέρα μέχρι και το Σάββατο του Πάσχα), τις οποίες κατατάξαμε σε τέσσερις διαφορετικές παραδόσεις. Στην ιεροσολυμιτική παράδοση εντάσσονται το Οδοιπορικό της Ηγερίας (τέλη του 8^{ου} αι.-αρχές του 9^{ου} αι.), το Αρμενικό (9^ο αι.) και το Γεωργιανό (9^ο-11^ο αι.) Αναγνωσματάριον και το Τυπικόν της Αναστάσεως (ένας υβριδικός λειτουργικός τύπος όπου η τοπική λειτουργική παράδοση έχει αναμειχθεί με στοιχεία από το Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως και τα λειτουργικά τυπικά των μονών της Παλαιστίνης και της Βασιλευούσης) του κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 (1122). Βασικές πηγές για τη μελέτη της κωνσταντινουπολιτικής παράδοσης είναι το Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας των κωδίκων Πάτμου 266 (τέλη του 9^{ου} αι.-αρχές του 10^{ου} αι.) και Τιμίου Σταυρού 40 (950-959) και τα διάφορα χειρόγραφα κοντακάρια (10^ο-11^ο αι.). Οι μοναστικές παραδόσεις της Μονής Στουδίου και της Λαύρας του Αγίου Σάββα μας είναι σε μας γνωστές κυρίως από χειρόγραφα τυπικά, τριώδια, πεντηκοστάρια και στιχηράρια. Η πλειονότητα των σύγχρονων έντυπων λειτουργικών βιβλίων (Τυπικόν, Τριώδιον, Πεντηκοστάριον) ανήκει στη νεοσαββαϊτική σύνθεση, αποτέλεσμα μιας δεύτερης επεξεργασίας της υβριδικής στουδιτικής σύνθεσης στο παλαιστινιακό μοναστικό περιβάλλον.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αναλύσαμε την πρώιμη υμνογραφία της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου στις λεγόμενες ασματικές ακολουθίες των καθεδρικών ναών της Αναστάσεως Ιεροσολύμων (Οδοιπορικό της Ηγερίας, Αρμενικό

Αναγνωσματάριον, Γεωργιανό Κανονάριον και Γεωργιανό Τροπολόγιον ή *Iadgari*) και της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας). Μελετήσαμε επίσης την επιβίωση της υμνογραφίας αυτής στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στη λεγόμενη μοναστική βυζαντινή ακολουθία (χειρόγραφα και σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία), καθώς και τις μεταξύ των δύο αυτών υμνογραφικών παραδόσεων αλληλοεπιδράσεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους μελετήσαμε την ιστορική εξέλιξη της υμνογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου στη λεγόμενη βυζαντινή μοναστική ακολουθία έτσι όπως αυτή καταγράφεται στα σύγχρονα έντυπα λειτουργικά βιβλία (Τριώδιον, Πεντηκοστάριον, Τυπικόν), στο Τυπικόν της Αναστάσεως και στα διάφορα χειρόγραφα της στουδιτικής και σαββαϊτικής παράδοσης. Αναζητήσαμε, επίσης, την προέλευση των ύμνων της ακολουθίας αυτής (τροπάρια-απολυτίκια, στιχηρά, εξαποστειλάρια, ιδιόμελα, καθίσματα, αντίφωνα, μακαρισμοί, κλπ.) κυρίως στις ασματικές ακολουθίες Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων και εξετάσαμε το ζήτημα της απόδοσής τους τόσο στα χειρόγραφα όσο και στα έντυπα λειτουργικά βιβλία.

Το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους μελετήσαμε τα κοντάκια για τη Μεγάλη Εβδομάδα και την Εβδομάδας της Διακαινησίμου που μας διασώθηκαν, κυρίως, στα χειρόγραφα κοντακάρια (σαράντα οκτώ συνολικά, από τα οποία δεκαοκτώ για τη Μεγάλη Εβδομάδα), στα έντυπα λειτουργικά βιβλία του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου (οκτώ συνολικά: έξι για τη Μεγάλη Εβδομάδα, ένα για την Κυριακή του Πάσχα και ένα για την Παρασκευή της Διακαινησίμου), τα οποία προβλέπουν για την ακολουθία του Όρθρου ένα κοντάκιον με τον αντίστοιχο οίκο, και στο Τυπικόν της Αναστάσεως (δεκατρία συνολικά: δώδεκα για τη Μεγάλη Εβδομάδα και ένα για την Κυριακή και την Εβδομάδα του Πάσχα), όπου συναντάμε

ένα ή δύο κοντάκια με τους αντίστοιχους οίκους κατά την ακολουθία του Όρθρου, και στη βασισμένη στον κώδικα Vat. gr. 771 έκδοση του Τριωδίου του F. Vitali (τρία κοντάκια για τη Μεγάλη Εβδομάδα). Ανάμεσα στα πενήντα τέσσερα (είκοσι τρία για τη Μεγάλη Εβδομάδα) αυτά κοντάκια συναντήσαμε τριάντα τέσσερα (ένδεκα για τη Μεγάλη Εβδομάδα) ανώνυμα κοντάκια, δέκα έξι ύμνους του Ρωμανού του Μελωδού (ένα για τη Μεγάλη Τετάρτη και για την Τετάρτη της Διακαινησίμου, δύο για τη Δευτέρα, Τρίτη και Πέμπτη της Μεγάλης Εβδομάδας και την Κυριακή του Πάσχα, τρία για τη Μεγάλη Παρασκευή και τρία ακόμα αναστάσιμα κοντάκια), ένα του *ταπεινού ἐν βίῳ* (Μεγάλη Τρίτη), ένα του *τάλα* (Μέγα Σάββατο), ένα του Αρσενίου (Δευτέρα της Διακαινησίμου) και ένα κοντάκιον του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (Παρασκευή της Διακαινησίμου).

Στο δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους μελετήσαμε τους κανόνες της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας τα Διακαινησίμου των Ανδρέα Κρήτης (εφτά κανόνες), Κοσμά Μαΐουμά (έξι συνθέσεις), Μάρκου Υδρούντος (τροπάρια του πρώτου τετραωδίου του κανόνος του Μεγάλου Σαββάτου), Κασίας μοναχής (ένα ταραώδιον για το Μέγα Σάββατο), Ιωάννου Δαμασκηνού (κανών της Κυριακής του Πάσχα), Θεοφάνους Νικαίας (δύο συνθέσεις), Θεοδώρου του Στουδίτου (δώδεκα κανόνες), Ιωσήφ Θεσσαλονίκης (έξι κανόνες), Μιχαήλ Άνακτος (ένας κανών για την Κυριακή του Πάσχα), ο οποίος, σύμφωνα με τις έρευνες μας, πρέπει να ταυτιστεί μάλλον με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ (811-813), Γεωργίου Νικομηδείας (ένας κανών για το Σάββατο της Διακαινησίμου), Ιωσήφ του Υμνογράφου (τρεις κανόνες), Συμεών Μεταφραστου ή Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (κανών του Αποδείπνου της Μεγάλης Παρασκευής του σλαβικού *Постная Троида*), Συμεών Μεταφραστου ή Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως (κανών *εἰς τὰ Ἅγια Πάθη καὶ εἰς τὸν Θρήνον τῆς Θεοτόκου*) και Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (κανών της Ζωοδόχου Πηγής). Από τις σαράντα τέσσερα (από τις οποίες είκοσι έξι για την Εβδομάδα των Παθών

και δεκαοκτώ για την Κυριακή του Πάσχα και την Εβδομάδα της Διακαινησίμου) ποιητικές αυτές συνθέσεις στις σύγχρονες ελληνικές εκδόσεις του Τριωδίου συναντάμε μόνο δέκα κανόνες, ενώ στις αντίστοιχες εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου απαντώνται μόνο δύο. Δεκατρείς κανόνες συμπεριλαμβάνονται στο Τυπικόν της Αναστάσεως.

Στο πρώτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους αναλύσαμε την ιστορία της παράδοσης του κειμένου του Επιταφίου Θρήνου του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, ο οποίος θεωρείται από την πλειονότητα των μελετητών έργο της Παλαιολόγειας εποχής, και αναζητήσαμε λύση σε μερικά από τα πολλά και μέχρι σήμερα αναπάντητα ζητήματα γύρω από την υμνογραφική αυτή σύνθεση, όπως εκείνα της αρχικής της ονομασίας, του χρόνου συγγραφής και ένταξής στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας, της ταυτότητας του συγγραφέα, της γένεσης του ποιήματος, την οποία συσχετίσαμε με την εξέλιξη της βυζαντινής υμνογραφίας της ταφής του Χριστού και του θρήνου της Θεοτόκου και με την ανάπτυξη του δραματικού στοιχείου (της λειτουργικής μίμησης ή ανάμνησης) στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας, και της καταγωγής και εξέλιξης των εγκωμίων ως είδους της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής υμνογραφίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους μελετήσαμε τον βίο, το έργο και την υμνογραφική παραγωγή του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (ακμή δεύτερο ήμισυ του ιγ' αι. και τρεις πρώτες δεκαετίες του ιδ' αι.), την ιστορία του Ναού της Ζωοδόχου Πηγής Κωνσταντινουπόλεως, για την οποία χρησιμοποιήσαμε ως κύρια πηγή τα πεζογραφήματα του ίδιου του Ξανθοπούλου για το θαυματουργικό αυτό θεομητορικό προσκύνημα, αναλύσαμε τη συμπεριλαμβανομένη στις περισσότερες σύγχρονες εκδόσεις του Πεντηκοσταρίου ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγής της Παρασκευής της Διακαινησίμου από θεματική και

μορφολογική άποψη και ανιχνεύσαμε τις σχέσεις της με την υμνογραφική και λειτουργική βυζαντινή παράδοση.

SUMMARY

In the first chapter of the first part of the present doctoral thesis the author examines the different sources for the study of the history of the Byzantine hymnography for Great and Holy Week and Diakainesimos (Bright, Renewal, Pascha or Easter) Week services (from Great and Holy Monday till Bright Saturday), which he arranges in four different traditions. The tradition of Jerusalem includes the *Itinerarium Egeriae* (end of the 4th c.-beginning of the 5th c.), the Armenian (5th c.) and the Georgian (5-8th c) Lectionaries and the Typicon of the Church of the Resurrection (a hybrid rite result of the fusion of the local liturgical tradition with elements from the Constantinopolitan Typicon of the Great Church and the liturgical typica of the monasteries of Palestine and the Capital) of the copied in 1122 codex Jerusalem Patriarchate Agios Stauros 43. The Typicon of Christ's Great Church of codices Patmos 266 (end of the 9th c.-beginning of the 10th c.) and Stauros 40 (950-959) and the different manuscript kontakaria (10-13th c.) are basic sources for the study of the Constantinopolitan tradition. The monastic traditions of the Monastery of Stoudios and the Laura of Saint Sabbas include mostly manuscript Typica, Triodia, Pentecostaria and Stichera. Most contemporaneous editions of the Byzantine liturgical books (Typicon, Triodion, Pentecostarion) belong to the neo-Sabaitic synthesis, result of the re-elaboration of the hybrid Studite Synthesis in the Palestinian monastic milieu.

In the second chapter of the first part the author analyzes the early hymnography for Great and Holy Week and Bright Week services in the cathedral or sung rites of Jerusalem Church of the Resurrection (*Itinerarium Egeriae*, Armenian Lectionary, Georgian Canonarion and Georgian Tropologion or *Iadgari*) and Constantinople Hagia Sophia Church (Typicon of the Great Church). The author also studies the survival of this hymnography in the Typicon of

the Church of the Resurrection and the so-called monastic Byzantine office (manuscripts and contemporaneous printed liturgical books) as well as the interactions of the two hymnographical traditions.

In the third chapter the author analyzes the historical development of the hymnography for Great and Holy Week and Bright Week services in the so-called Byzantine monastic office as reflected in the contemporaneous printed liturgical books (Triodion, Pentecostarion, Typicon), the Typicon of the Resurrection and the different manuscripts of the Studite and Sabaitic traditions. The author also searches the origin of the hymns of this office (troparia-apolytikia, stichera, exaposteilaria, idiomela, kathismata, antiphons, beatitudes) mainly in the cathedral rites (sung offices) of Jerusalem and Constantinople and examines the question of their attribution both in the manuscripts and the printed liturgical books.

The first chapter of the second part is dedicated to the study of the different kontakia for Holy and Great Week and Bright Week services found principally at the manuscripts kontakaria (48 kontakia, of which 18 for Great and Holy Week), at the printed liturgical books of the Triodion and the Pentecostarion (six kontakia for Holy and Great Week, one for Pascha Sunday and one for Bright Friday), where we find a kontakion with an oikos at the Orthros (Matins) service, at the Typicon of the Church of the Resurrection (thirteen kontakia, twelve for Holy and Great Week and one for Pascha Sunday and Bright Week), where we find one or two kontakia with their corresponding oikoi during Orthros (Matins) service, and at the based in the manuscript Vat. gr. 771 edition of the Triodion by F. Vitali (three kontakia for Holy and Great Week). Among these 54 (23 for Holy and Great Week) kontakia we find 34 (11 for Holy and Great Week) anonymous kontakia, 16 hymns by Romanus the Melodist (one for Holy and Great Wednesday and for Bright Wednesday, two for Holy and Great

Monday, Tuesday and Thursday and for Pascha Sunday, three for Holy and Great Friday and three more anastasima kontakia), one by *ταπεινὸς ἐν βίῳ* for Holy and Great Tuesday, one by *τάλα* for Holy and Great Saturday, one by Arsenius for Bright Monday and one single kontakion by Nicephorus Kallistos Xanthopoulos for Bright Friday.

In the second chapter of the second part the author analyzes the canons for Holy and Great Week and for Bright Week composed by Andrew of Crete (seven canons), Cosmas the Melodist (six compositions), Mark of Otranto (troparia of the first tetraodion of Holy and Great Saturday canon), nun Cassia (a tetraodion for Holy and Great Saturday), John Damascene (Holy Pascha canon), Theophanes of Nicaea (two compositions), Theodore Abbot of the Studios (twelve canons), Joseph of Thessalonica (six canons), Michael Anax (a canon for Pascha Sunday), whom, according to the author's investigations must better be identified with emperor Michael I (811-813) Rancabes, George of Nicomedia (a canon for Bright Saturday), Joseph the Hymnographer (three canons), Symeon Metafrastes or Nicolas of Constantinople (a canon for Holy and Great Friday Little Compline in the Slavonic *Постная Триодь*), Symeon Metafrastes or German of Constantinople (a canon *εἰς τὰ Ἁγία Πάθη καὶ εἰς τὸν Θρήνον τῆς Θεοτόκου*), and Nicephorus Kallistos Xanthopoulos (canon of the office of the Zoodochos Pege). From these forty four (twenty six for Passion Week and eighteen for Pascha and Bright Week) compositions the contemporaneous Greek editions of the Triodion contains only ten canons, while the corresponding editions of the Penteconstarion contains only two. Thirteen canons are found at the Typicon of the Church of the Resurrection.

In the first chapter of the third part the author analyzes the history of the textual transmission of the Epitaphios Threnos of Great and Holy Saturday Orthros (Matins), considered by most

scholars work of the Paleologian period, and looks for solution to some of the many and till the moment unanswered questions about this hymnographical composition, as those of its original denomination, the time of its composition and insertion in the liturgical life of the Church, the identity of the poet, the origins of the poem, which the author relates with the evolution of the Byzantine hymnography for the Burial of Christ and the Lamentation (Plaint) of the Mother of God and the development of the dramatic element (liturgical mimesis or anamnesis) in Holy Week services, and the provenance and evolution of the encomia as genre of the later-Byzantine and post-Byzantine hymnography.

In the second chapter of the third part the author studies the life, work, and hymnographical production of Nicephorus Kallistos Xanthopoulos (acme second half of 13th c. and first three decades of 14th c.), the history of the Constantinopolitan temple of the Zoodochos Pege (Life-Containing or Life-Giving Spring), using as main source Xanthopoulos's own prose works about this famous and miraculous Marian shrine, analyses from thematic and morphological view the included in most contemporaneous editions of the Pentecostarion Office of the Zoodochos Pege for Bright Friday and examines its connections with Byzantine hymnographical and liturgical tradition.